ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4 / 2019
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК**
Собственник **РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова**

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Анищенко О.А.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд.филол.наук;
Гладкова Е.И.	маг.филол., отв. сек-рь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4 / 2019
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 27.09.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №95.

Подписано в печать 27.09.19 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №95.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абдуллаева Қ.М. М.Ж. Көпейұлы публицистикасындағы лингвомәдени бірліктер 6
Абдуллаева Қ.М. М.Ж. Көпейұлы шығармаларындағы кірме сөздер..... 12
Айдарбекова Ж.Қ., Альбекова А.Ш. Орхон жазба ескерткіштері тілінде «кеңістік» концептісіндегі нумеративтердің семантикасы..... 18
Aliyassova A.V. Communication of modern youth in didgital space through phenomenology… 24
Бекназарова Ұ.Ө. Метафорадағы ұлттық таным көрінісі (мақал-мәтелдер негізінде)..... 28
Галкина Т.В. Особенности мужской речи (на материале СМИ)……. 33
Громова О.В. К вопросу о рекламе как способе манипуляции сознанием в полидискурсивном пространстве современного общества……... 40
Дюсекенева И.М. Германская аспектология в интерпретации видовых отношений…… 46
Zhumagulova N.S., Ahetova A.A. Linguoculturological aspect of the eurasian linguistic identity……. 52
Каленова Г.Б., Даулетова Г. СМИ о формировании культуры межнациональных отношений в Казахстане……... 59
Киынова Ж.К., Жауыншиева Ж.Б., Бекен А.А. Антропоцентрическая картина мира в семантике фразеологизмов старославянского происхождения……. 65
Malikova A.I. Functioning of formulas of addressing and greeting: ethnocultural aspect…… 70
Мукашева А.О. Модернизация общественного сознания **к**ак ключевая идеологема политического дискурса Н.А. Назарбаева……... 75
Мусабекова Р.М. Вклад казахстанских немцев в развитие казахского языка в Северном Казахстане (1980-е годы)..... 81
Нұржаубек А., Қалибекұлы Т., Уранова З.С. «Құдалық» фреймінің вербалды ассоциативті экспериментінің талдауы..... 86
Peretyatko I.R., Trichik M.V. Psycholinguistic research on gender peculiarities of perception of the word “feminist”……. 95
Сәрсеке Г.Ә. Компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық мінездемесі... 100
Селиверстова Ж.Б. Концептуальная метафора *vs* концептуальная интеграция: конвергентные эффекты и перспективы ……. 106
Шохаева Қ.Н. Кәсіби тіл мен іскери қарым-қатынастағы сөйлеу тілінің ара қатынасы..... 112

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Жунусова Ж.Н., Чукаева А.А. Вежливость как коммуникативная категория в русской и казахской лингвокультурах……... 117
Kakimova M.Y., Olkova I.A. The phenomenon «politeness» as a linguistic category……..... 123
Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Kolesnikova T.P., Alimbayeva A.T. Meteorological metaphor investigation in the british and kazakh national corpora…….. 131
Сабиева Е.В., Какимова М.Е. Специфические особенности ойконимической системы Северо-Казахстанской области……. 136
Samambet M.K., Imanmagzumova T.K. Phraseological units with colour components in the

kazakh and english languages……. 142

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абылқасов Ғ.Ж., Жумагулова О.А. Қазақ және татар әдебиетінің байланысы және екі халықтың тарихи тамырластығы..... 148
Аймұхамбет Ж.Ә. «Ер Төстік» эпосы: қазақ, қырғыз, татар нұсқалары..... 153
Аймұхамбет Ж.Ә., Көбеева Н.И. Оксюморон көркемдік тәсіл ретінде..... 159
Анищенко О.А., Омарова Н.Г. Традиции М.Е. Салтыкова-Щедрина в философской сказке Ф. Искандера «Кролики и удавы»…… 167
Асанов Ж.А., Амангазиева М.Қ. Мөңке би ғибраттарындағы сөз тіркестерінің мағыналық ерекшеліктері..... 174
Ғалымжанов Б.Ғ. Ұлттық құндылық – ұлт қуаты (Мәшһүр Жүсіп әдеби мұраларындағы ұлттық құндылықтар негізінде)..... 182
Жанысбекова Э.Т. Неомиф: контент и структура…… 188
Жапанова М.Е., Нурманова Ж.К. Образ юрты в художественной литературе…….. 192
Жұмағұлов А.Б. Халық ақыны Доскей Әлімбайұлы шығармашылығы..... 198
Кенжалин Қ.К., Ермекбаева М.А. Типологиялық құрылымы тұрғысынан қазақ мақал-мәтелдерінің жіктелуі..... 205
Қадыров Ж. Т., Шапауов Ә.Қ., Қонқаев М.М. Мұқағали Мақатаев поэзиясындағы образдар жүйесі..... 215
Коробкова Т.В. Цикл В.А.Пьецуха «Плагиат»: авторские приемы создания интертекстуального текста…… 223
Крылова Л.А., Бучина А.В. Культурные архетипы оврага и сада в художественном мире А.П. Чехова…… 230
Леонтьева А.Ю., Филимоненко Р.А. Интерпретация литературного типа «маленький человек» в прозе русского зарубежья…… 237
Локтионова Н.П., Бука С.В. «И отражаться в зеркале твоем...» (Образ зеркала в лирике Арсения Тарковского и кинофильме «Зеркало» Андрея Тарковского)…… 245
Локтионова Н.П., Забинякова Г.В. «Человеческое в человеке никогда не будет убито» (к изучению романа А.Н. Рыбакова «Дети Арбата») …… 253
Мамаев Ж.Б., Мамаева Г.Б. Қазақ және өзбек әдеби байланысы: фольклордан қазіргі заманға дейін..... 261
Муканова Г.М., Романенко С.М. Морфология чеховского нарратива …… 268
Мүрсәлім Г.О., Төлебаева Қ.Т. Ұлықбек Есдәулет поэзиясындағы ұлттық болмыс пен қоғамдық сананың көркем бейнеленуі..... 274
Мусабекова Р.М., Козбагарова Г.И. Современное российское фэнтези и произведения Ника Перумова…….. 279
Нұрдәулетова Б.И. Маңғыстау жерасты мешіттерінің сопылық ханакалармен сабақтастығы 284
Оразбек М.С., Өмірхан Е.Ө. XXI ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы саяси мотивтер 289
Отарбаева Ғ.Н. Көркем мәтін интерпретациясы және герменевтикалық әдістер..... 295
Toleubayeva K.A. Artistic space and nature of characters…… 302
Усипбаева П.С., Кыдырбаева У.Т. Қазақ эпосындағы батырдың үйлену сюжеті..... 310
Үшкемпір А.Қ. Қазіргі айтыс үлгілеріндегі дәстүр және жаңашылдық..... 318

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Ainysheva M.Zh., Ryspaeva D.S., Nemchenko N.F., Duisenbina A.T. Integration of cognitive and communicative approaches in the process of teaching english……. 324
Yerbolatova D.B., Ryspaeva D.S., Nemchenko N.F. Some aspects of teaching professional english to biology students…….. 330
Кельдешова О.В. О важности формирования лингвокультурологической компетенции… 334
Куратова О.А., Новикова С.В. Ситуативно-интерактивные технологии в обучении иностранному языку в профессиональной сфере…….. 339
Құрманбаева Ш.Қ., Оралбекова Қ.О. Абай шығармашылығын оқытудың авторлық технологиясын жасаған ұлы ұстаз..... 347
Курманова Б.Ж. Лингводидактика және қазақ тілін оқытудың өзекті мәселелері..... 352
Moldakhmetova G.Z., Iskakova A.R., Baiyskhan A., D.B.Rakhimova, Yermekbayeva M.A., Zetulla A.K. Latin alphabet in Kazakhstani academic environment: what is a precisely productive teaching framework?..... 357
Nagyzkanova B.M. Importance of forming distance learning program for english grammar….. 364
Саденова А.Е., Мұсабекова Ұ.Е., Курманова Т.В. Шетелдік студенттерге қазақ тіліндегі диалогтарды деңгейлік меңгерту динамикасы..... 370
Саденова А.Е., Торохтий Л.С., Мұсабекова Ұ.Е. Шетел аудиториясында мәтіндерді оқытудың және оқылым дағдыларын қалыптастырудың жолдары 377
Стукаленко Н.М., Жамантаева Ж.К., Дигенова Б.К., Сагындыкова Г.М. Развитие исследовательских навыков учащихся в условиях обновления содержания образования… 383
Salimova A. Cognitive aspects of teaching scientific terms…….. 389
Тулеуова А.М., Шканова Б.А. Жоғары мектепте мемлекеттік тілді оқыту әдістері..... 396

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Арынбаева Р.А., Дмитрюк Н.В., Кадеева М.И., Стычева О.А. Сопоставительные ассоциативные исследования особенностей языкового сознания казахского и русского этносов (концепт «семья») …….. 404
Гладкова Е.И. Ономастические исследования в ретроспективе мировой лингвистики….. 412
Гладкова Е.И., Маликова А.И., Кельдешова О.В., Нежинская Е.Ю. Большой этнографический диктант: межкультурный и диалоговый подход…….. 419
Ксанова Д.М., Буркова Т.А. Теоретические проблемы изучения топонимии Казахстана: диахронный аспект…… 424
Садықова Р.Т. Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлы және оның ұрпақтары..... 430
Свиридова И.И. К вопросу о составе системного поля бытия…….. 435

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ӘОЖ 808.53

Қ.М. Абдуллаева
PhD докторант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан, e-mail: akm1166@bk.ru

М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР

Мақалада М.Ж. Көпейұлы публицистикасындағы лингвомәдени бірліктер тілдік талдауға түседі. Әдеби тілді дамытушы жеке тілдік тұлғаның өзіндік қырларын танытудағы публицистиканың ерекшелігі сараланады. Қаламгердің публицистикасындағы лингвомәдени бірліктер негізінде анықталатын тілдік тұлға ретіндегі болмысы зерделенеді.

М.Ж. Көпейұлы көсемсөзіндегі лингвомәдени бірліктер арқылы қоғамдық өзгерістердің қазақ халқының тұрмысында, дүниетанымында қалайша көрініс тапқандығы публицистикасынан алынған мысалдар арқылы анықталады.

Тірек сөздер: публицистика, көсемсөз, лингвомәдени бірлік, ұлттық тәрбие, ұлттық таным, ұлттық өнер, саятшылық өнер, әлеуметтік жағдай, өнер, білім т.б.

КІРІСПЕ

Публицистика – өмірде орын алған шынайы деректер мен құбылыстарды дәл, нақты сипаттайтын, қысқа, әрі жедел, көркем қасиеттерге ие жанр. Онда ақиқат өмірдің суреті бейнеленеді және оның негізгі арқауы − шындық. Сондықтан публицистикада өмірлік деректер мен құбылыстардың бәрі бірдей талғаусыз алына бермейді, белгілі бір мақсатқа қызмет ететін айғақ-деректер ғана кәдеге жарайды. «Қай заман публицистикасы болмасын өмір құбылыстары мен оқиғаларын сол дәуірдің әлеуметтік көзқарасы тұрғысынан саралайды» [1, 4]. Оны әр дәуірдің сөз зергерлері заман ағымына қарай қолданып отырған.

Публицистика – сөз өнерінің үлкен бір саласы. Оны А. Байтұрсынов «көсемсөз» деп атап, мынадай күрделі анықтама береді: «Көсемсөз – шешен сөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден айырмасы – көсемсөз жазумен айтылады. Көсемсөз әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсемсөз деп аталады. Көсемсөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болады. Қоғам істерін түзету, жаңалау, өзгерту керек болған кезде халықты соған ұйытып, көбінің миына қондырып, көңіліне сіңіреді. Көсемсөз күндегі мәселе жайын сөйлейтін сөз болған соң, кезіндегі шығып тұратын газет-журнал жүзінде шығады. Көсемсөз әлеуметке басшылық есебінде айтылатын сөз болғандықтан, жұрт ісіне мәні зор. Басшылығы дұрыс болса, әлеуметті түзейді, теріс басшылық қылса, әлеуметті адастырады. Көсемсөз жазып, әлеуметке басшылық қылатын адам көпті көрген көсем, білімді адам боларға керек» [2, 102]. Ғалымның пікіріне сүйенсек, көсемсөз қоғамдық сананы оятып қана қоймайды, оған басшылық та жасайды, егер басшылығы дұрыс болса, әлеуметті түзейді. Ал басшылық қылатын адам көпті көрген көсем, білімді болу керек. Публицистиканың қоғамдағы қызметі туралы Т. Амандосовтың пікірі де осыған саяды. Оның айтуынша: «Публицистиканың функциясы – қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсер ету арқылы қоғамдық сана мен қоғамдық практикаға ықпал жасау. Сонымен қатар публицистика адамға тек логикалық жағынан ғана емес, сезім жағынан да

ықпал жасауға тиіс» [3, 18]. Демек, публицистика қоғамдық санаға, қоғамдық тәжірибеге, адамның ойлау жүйесіне және адамның сезіміне ықпал жасау қызметін де атқарады. Олай болса, публицистиканы тілдік тұлғаның қоғамдағы қозғаушы күш ретіндегі болмысын айғақтайтын дүние деуге болады. Олай болса, публицистикалық шығармаларды лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу әдеби тілді дамытушы жеке тілдік тұлғаның өзіндік қырларын ашуға септігін тигізеді. Сондықтан аталмыш мақалада М.Ж. Көпейұлының тілдік тұлғасын публицистикалық шығармаларындағы лингвомәдени бірліктер негзінде зерттеу көзделіп отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Публицистика өмір шындығын, өмірдің өзекті мәселелерін, халықаралық саясат туралы, күнделікті тіршілік құбылыстарын, замана шежіресін жасауға, суреттеуге мейлінше ыңғайлы дүние. Бұл бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асады. М.Ж. Көпейұлы өмір сүрген заманда мұндай қызметті «Дала уалаяты газеті», «Айқап» журналы т.б. атқарды. Қазақ ұлтының санасына сәуле түсіру мақсатын көздеген М.Ж. Көпейұлы өзінің публицистикалық ой-толғамдарын «Дала уалаяты газетіне», «Айқап» журналына жариялап отырды. «Дүниетанымың шашыраңқы болса, табиғаттың құнарынан айрыласың, қоғамтанымың әлсіз болса, ел мен жердің қаһарына ұшырайсың» дейтін өзі таныған дүниетаным философиясын оқырман назарына ұсынған қаламгер мақалаларының барлығында да қазақ ұлтының табиғатына, қазақы болмысына ғана тән ерекшеліктерді бейнелейтін лингвомәдени бірліктерді кездестіреміз.

Қазақ қоғамының сол тұстағы әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын, қоғамдық тіршілігі мен шаруашылығын, тарихы мен тұрмыс-салтын және отарлау саясатының зардабы туралы толғамдарын көркем шығармаларында түрлі көркемдік тәсілдер арқылы, кейде астарлап, кейде ишарамен, кейде жұмбақ түрінде бейнелеген М.Ж. Көпейұлы публицистика арқылы да өз заманының көкейкесті мәселелерін, тарихи ой-тұжырымдарын ашық айтып отырды. Ол үшін ұлт тілінің лексикалық байлығын шебер пайдалана білді. Қаламгер өзі өмір сүрген заман шындығын, ұлт дүниетанымын, ұлт мінезін, өткен өмірі мен кейінгісін ұлттық тілдегі лингвомәдени бірліктер арқылы танытып отырды.

М.Ж. Көпейұлы «Баянауылдан» деген мақаласында өз танымындағы қазақ халқының өткен өмірін, тарихи шежіресін былайша баяндайды: *«Кеше қарадан хан болған Едіге ұғлы Шоң бидің уақытында Көкшетаудан бергі жері Сүйіндіктің жайлауы екен. Итемген-Мамай деген көлдерде Шоң бидің Итемген деген баласы тұрып, сонан «Итемген» атанған екен. Қарағайлы шоқының қасында «Ақмырзаның Қарасуы» дейді, Ерейменнің Ақмолаға қараған жағында: «Олжабай сөресі, Едіге сөресі, Шорман тамы, Тайбай көлі, Үшмырзаның көлі» дейді, солардың баршасы – Сүйіндіктің сол жерлерін мекен қылып жүргенде өткен жақсылардың аты» [4, 325-б.].* Расында, «емін-еркін кең далада көшіп-қонып жүрген қазақтың ру, тайпалары өздері иемденген таулар мен шың-құз, жоталар, өзендер мен көл, қайнар бастау, бұлақ, аңғарлар мен шатқалдарға үнемі ат қойып, айдар таққаны белгілі» [5, 316]. Ата-бабаларымыздың қоныс тепкен әрбір мекенінің атауы оның тұрмыс-тіршілігінің, мәдени өмірінің айнасы. Олай болса, М.Ж. Көпейұлы қолданысындағы *Көкшетау, Итемген-Мамай, Қарағайлы, Ақмырзаның Қарасуы, Ереймен, Ақмола, Олжабай сөресі, Едіге сөресі, Шорман тамы, Тайбай көлі, Үшмырзаның көлі т.б.* жер-су атауларының да қазақ ұлты үшін мәдени мәні, тарихи маңызы зор.

«Жазушы тарихтың сан алуан дерегі, туған елінің шежіресі сақталған ұлттық-мәдени мұрасы бар қоғамда өмір сүреді. Сол қоғамда қалыптасқан мәдени дәстүрлер жазушы шығармаларынан орын алады» [6, 25]. М.Ж. Көпейұлы көсемсөзінде кездесетін «хан көтеру» лингвомәдени бірлігі – ұлт танымындағы мәдени дәстүрді білдіретін тілдік атау. Мысалы: «*Сол күндерде қазақтың төрені қадірлеп, басына көтеріп, хан қылатын әдетімен Тұрсынхан деген төрені хан көтерген екен» [4, 31.].* Бұл дәстүр қазақ халқында XX ғасырдың бас кезіне дейін сақталған. Бұл жөнінде А.И. Левшин былай дейді: «Таққа үміткер

сұлтандар мен ақсүйектердің көпшілігінің келісімін алған соң, хандықтағы ең беделді сұлтандар мен билер оны жұқа ақ киізге отырғызған, киіз шетінен ұстап, үш рет көтеріп, бірнеше рет «Хан!»деп айқайлаған». Осылайша, хан көтеру – сый-құрметтің белгісі болған.

Ал *би, төре, хан* лингвомәдени бірліктері өткен дәуірдегі лауазымдық дәрежелерге, атақ-беделге байланысты туған атаулар. *Би* сөзіне ғалым Р. Сыздықова мынадай анықтама береді: «*Би* сөзі – XIX ғасырдың II жартысындағы нақты заң термині. Бірақ ол әр кезеңде әртүрлі мәнге ие болып келген сөздердің бірі. *Би* сөзінің Абай тұсындағы білдіретін негізгі мағынасы − әрбір болыстықта сайланып қойылған заң жүргізуші адам» [7, 160]. Осы тектес пікір Ш. Уалиханов еңбектерінде де кездеседі: «Қазақтарда құрметті *би* атағы халық тарапынан қандай да сайлау жолымен немесе халықты билеп отырған өкіметтің бекітуімен емес, тек сот рәсімін терең білетін, оған қоса шешендік өнерін меңгерген қазаққа ғана берілген. *Би* атану үшін қазақ халық алдында әлденеше шешендік сайысқа түсіп, өзінің заң-жораны білетінін, шешендігін танытатын болған» [8, 135].

М.Ж. Көпейұлының «Үш Едіге туралы» мақаласында *билердің* елдің қамын ойлап, аумалы-төкпелі замандарда жұртына құт болғандығы, қалың бұқараның оларды құрметтеп, амандығы үшін дұға қылғандығы туралы айтылады. Мысалы: *«Едіге деген би жұрт билеген кісі екен. Кешегі Абылайханның заманында Едіге бидің таяғы жұртына құт болып: «Едігенің майлы жұрты» − атанған екен. Заманындағы қариялар, қара бұқара халқы: «ел қамын жеген Едігедей билерінің саламаттылығына!» − деп дұға қылады екен. Сол Едігеден соң, баласы Шоң би жұрт билеп би болған екен» [4, 313]*.

Қазақ танымында «мұра» сөзі де ерекше мәнге ие. «Атаның еккен ағашы ұрпағына сая; Атадан мал қалғанша, тал қалсын» деген даналық сөздер бар. М.Ж. Көпейұлы «Баянауылдан» деген мақаласында «мұра» сөзіне тоқталады: *«Ғылым − пайғамбарлардан қалған мұра. Яғни пайғамбарлардың бұрынғы өткен хандардың, жақсылардың қылып өткен өнері. Мал қарау – байдан қалған мұра. Әлі күнге шейін оны жер жұтып барады және мал иесі малды қалай сақтаймын деп, соның уайым-қайғысында олады» [4, 329]*. Мұра − ата-бабадан, әке-шешеден балаға қалған дүние-мүлік, мирас; ежелден келе жатқан мәдени нұсқалар [9, 602].

Сондай-ақ қазақтың әдет-ғұрпындағы *бесік құда, қалың мал, қыз айттыру* атаулары – мәдени коннатацияға ие лингвомәдени бірліктер. М.Ж. Көпейұлы өзінің мақаласында қазақ салтының ішіндегі *қыз айттыру* ғұрпына тоқталып, оның дұрыс емес екндігін айтады. Мәтін деңгейінде қарастырсақ: *«Еркек балаға жасынан қыз айттыру бір лайықсыз нәрсе. Неге десеңіз, әркімнің өзінің көңілі сүйгені болады. Құда жақсы, құда жаман болсын, жасында біреуге құдаласып, өскен соң мал кетпесін деп береді» [4, 330]*. Ескі қазақ салтында қыз бен жігіт ата-аналарының күні бұрын уәдесі, жігіт атын қызға, қыз атын жігітке естіртуі. Мұндай келісім ұл мен қыздың жас шағында, тіпті бесіктегі кезінде жасала берген. Егер қыздың ата-анасы ұлдың ата-анасының тілегін қабылдап, өскенде қызын беруге келіссе, қыз бен жігіт атастырылған боп саналып, алдын ала қалыңмал төлеген. Атастырылған жастар есейе келе міндетті түрде қосылатын болған [10, 26].

Көсемсөз шебері М.Ж. Көпейұлы тілдік тұлғасындағы қазақ ұлтының мәдениеті мен рухани дүниесін айқындап тұратын лингвомәдени бірліктер ғаламның тілдік бейнесіндегі ұлттық дүниетанымды танытады. Осыған байланысты бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады. Мысалы, ұлттық тәрбиені танытатын лингвомәдени бірліктер: *«Қазақ айтпай ма «алып анадан» деп, бұған қарағанда, ана жақсы болса, одан туған бала да жақсы болады. Ана бір жаман, ғылымсыз, меңірею болған соң одан туған бала не қылып оңсын?! Адамның білгіш, өнерлі болуына әуелі ата-ананың жақсылығы себеп. Қазақта мақал бар: «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі деген». Біздің қазақтың бұрынғылары айтады екен: «Ұлың өссе, ұлы жақсымен ауыл бол; қызың өссе, қызы жақсымен ауыл бол» деп» [4, 330]*.

Әлеуметтік жағдайды білдіретін лингвомәдени бірліктер: *«Биылғы қыс көшпелі халықтың есінен қалмастай болды, жердің жүзі жұмыртқадай аппақ болып жатып алды. Бір күннен бір күні суық болып, жел шығып, сүйегі жұқарып, шыңы кетіп тұрған мал*

даладан шөп алып жей алмады. Қой, қозы жалғыз-жарымдап өле бастады. Қозысын көтере алмай көтерем болып саулық өлді. Енесінен сүт шықпай қозы өлді. Жұрттың «он екі ай шығып, бір ай тығып» деген жалғыз айы осы еді. Қысқы қызылдың таусылған уақыты, жаңалап мал союға пышаққа жарарлық мал болмай, қайдағы құрт, қарындағы май – бәрі бірдей таусылып, халық ақыршылық болып қысылды» [4, 337]. «Біздің қазақтың байлары малынан айырылған күні көбі кісіге де жұруге жарамай аштан өліп қалатұғын көрінеді. Мал деген қолдың кірімен бірдей нәрсе, жуса кетіп қалатұғын. Қазақ айтады: «Дүние деген, шіркін, тойға келген қыздай, кетеріне келгенде қолға ұстаған мұздай» – деп» [4, 328].

Өнер, ғылым лингвомәдени бірліктері: «*Адамның өлсе сүйегімен кететұғын, өз басына біткен өнерден басқаның керегі жоқ. Өнер сол мұсылманша болсын, орысша болсын, ғылым үйренуге жаһұт қылу. Ғылымсыз болған нәрсенің пайдасы жоқ, ғылым үйреніп, білгіш болуды талап қыл. Ғылымды болған кісі ғылымын шашып, жұртқа үйретудің жаһтұнда болады. Ғылым еркекке, ұрғашыға бірдей керек нәрсе. Біздің қазақ: «Қатын молда болып бала оқыта ала ма?» Ұрғашыны оқытып не керек?» – дейді. Жоқ, олай емес. Ойлап тұрсаң, еркектің оқығанынан ұрғашының оқығаны пайдалы. Неге десең, ұрғашы үйде отырып, балаларының тәрбиесіне қарайды, оның ғылымды болғанының пайдасы сол өзінің балаларына тиеді» [4, 330].*

Көшпелі өмір салтын бейнелейтін лингвомәдени бірліктер: *«Ауыл көшіп жайлауға барады. Қыс қыстауына келеді» [4, 330]. «Көшпелі қазақ жұрты малын баққан; Қазақтың көшкені – айт, қонғаны – той; Қазаққа шаруа малын баққан пайда; Қазақтың көшкен-қонған мерекесі, Бұрынғы ата-бабадан мирас қалған; Кәсіп қыл, көшпелі жұрт, мал баққанды» [4, 306].*

Рухани-діни ұғымды білдіретін лингвомәдени бірліктер: *«Алты-жеті жасқа жеткен соң молдаға оқытуға берсе керек. Ол молданың өзі әдеп көрген, ғұламалардан, ишандардан, бұрынғы өткен жақсылардан баһза алған һәм ұстазынан рұқсат алған, сыналып өткерілген молда болсын! Жарамайды − бір ноғайға еріп хатшы болған, бір сартқа еріп қосшы болған, шала хат таныған, бұзылған, жаман жерлерде оқыған, өзі бұзылған адам баланы бұзып жібереді. Әр нешік баланы бек жақсы молдадан оқытуға жаһуд қылу керек. Молдалар мен өнерлі, білгіш адамдар, жақсылардың сахабатында көп жүрген сыр мінез, жақсы деп ауызға ілінген адамдармен үйір қылса керек» [4, 331].*

Бұл мысалдың ішіндегі ұлт тілінде орын алып, халық танымында жақсы сақталған мәдени бірліктердің бірі – *молда* лексемасы. «Молда –құранды, діни ғибадатты жақсы білетін діни рәсімді атқарушы, мұсылмандардың діни қызметкері» [9, 937]. Қазақ танымында *молда* сөзі *оқу, оқыту* ұғымдарымен байланыстырылды. Себебі сол заманда оқу-білімді молдалардан алатын.

Сонымен бірге *жаназа* сөзі де ұлттық мәдени мәнге ие. «*Тұрсынхан қаза болып, жұрт үш күндей жылап, жаназасын оқып, Шідерті деген өзеннің бойына қойыпты*» *[4, 313].* Қазақ халқы өмірден өткен адамдарды жаназасын оқып барып, жер қойнына тапсыратын болған. Бұл дәстүр әлі де өзінің маңыздылығын жойған жоқ.

Саятшылық өнер, ұлттық ойын лингвомәдени бірліктері: *«Біздің қазақ халқы бүркітті пайда үшін салмайды, қызығына құмарланып, сол үшін машық қылып ұстайды» [4, 304]. «Бала бес-алтыға келген соң асық ойнайды. Он-он бірге келген соң доп ойнайды, Жиырмаға жетіп ат арқасына мініп, өнерлісі ауыл-ауылдан қыз қарайды» [4, 306].*

Төрт түлік мал қазақ ұлтының дүниетанымында ерекше орын алады. Мысалы: *«Семей облысына қараған дала уалаяттарын көріп кеткеннен бері қарай, шүкір құдайға, қара бұқара халқының мал шаруасына береке кіріп, арық мал семіріп, саулық пен тайыншалардың желінінде сүт берекесі кіріп, төрт түлік мал шаруасымен тұрған қыр қазағына бір түрлі қуаныш пайда болды*» *[4, 314].* Келтірілген мысалда кең далада жүріп, табиғатпен бірлікте өмір сүріп үйренген ата-бабаларымыздың кеңестің қыспағында жүріп, солардан көрген аз ғана қуанышын өздерінің төрт түлігімен байланыстыра білген сезімталдық қасиеттерді сөз болады. Ғалым Ж. Манкеева: «Табиғат көрінісіне, жағдайына икемделу − адамның негізгі бір

қасиеті. Этнос пен табиғатты біртұтас ұғым деп қарау, әсіресе, көшпенділер мәдениетін, психологиясын түсіну үшін ерекше маңызды» [11, 32], − дейді.

М.Ж. Көпейұлы ұлт тіліндегі лингвомәдени бірліктерді заман келбетін бейнелеуде де қолданады. Мысалы: *«Біздің қазақ бейшара: «Ораза жоқ, намаз жоқ құдай деген жанбыз» – деп жүрген, жайылулы мал сықылды, жосулы аң сықылды, союға мал емес, атып алуға аң емес, Сарыарқаның иен шөбінің байлығымен шаруа күтіп, мал бағып, ғылым-білімнен, әртүрлі үлгі-ғибратлы өнерден... единиция болмай, нөл орнында қалған жұрт еді. Солдаттықтан қашқан құмыра бөрікті, толағай басты, құдайдың бұйрығынан, ақ патшаның құрығынан қашып жүген қулар келіп, құдайды ұзынқұлқтан зорға естіп жүрген қазақты шөптің басынан үріккен қойдай, ай жарықта көлеңкесінен қорыққан қояндай қылып... «балаларыңды орысша оқуға берсең, солдаттыққа алады» – деп, көнектен шошыған биедей қылып шошытып, қазақтың ақылсыз надан қатындары «дуана келеді» деп өз баласын өзі қорқақ қылып үйреткендей жаман, көк милы қылып жіберді. [4, 346]. «Бірін-бірі иттей талап жүрген заманда өз басын өлімнен алып қашқан сарт-сауанның қулары да келіп, қазақ ішінде молдылық қылып, бала оқытып, ғылым-білімі жоқ надан жұрттың қылғанын айтып, қара қазақтың көңілін жақсы ниеттен, ізгі пиғылдан айыруға көп себеп болды» [4, 347]. «Қазақты шапқанда қандай шапты, атқа мінер, сойыл ұстарын тегіс қырып, бесіктегі балалардың ұят жерін қаратып, еркек кіндіктен дәнеме қалдырмай, мал-жан, үй-мүлкін қасындағыларға олжа қылып, қатындарын апарып күң орнына жұмсады» [4, 344].*

М.Ж. Көпейұлының кез келген шығармаларында мақал-мәтелдер жиі қолданылатынын көреміз. Ұлттық дүниетаным тереңінен орын алып, рухани мәдениетіміздің көрсеткішіне айналған мақал-мәтелдер М.Ж. Көпейұлы мақалаларында да автордың лингвомәдени прагматикасына сәйкес қолданыс табады. Мысалы: *«Сөз сөзден туады, сөйлемесе қайдан туады?», «Пайданы басыңа қыл, басыңнан асса, досыңа қыл», «Дос жылата айтады, дұшпан күлдіре айтады» [4, 295]; «Еріншектің қолы жетпейді, үлгісіз нұсқа бітпейді», «Ұйықтаған ұйқы алар, ұйықтамаған жылқы алар», «Жетесі асыл арланбас, жеті атасына дарымай» [4, 297]; «Жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар», «Төс айылдың батқанын иесі білмес, ат біледі», «Аш қадірін тоқ білмейді», «Жаяулықтың жаманын атты қайдан білсін, жалаңаштықтың жаманын тонды қайдан білсін?!» [4, 302]; «Жаманның кесапаты тиер hер жерде, жақсының шарапаты тиер тар жерде» [4, 304]; «Бітер істің басына, жақсы келер қасына» [4, 326]; «Бай мақтанса, табылады, жоқ мақтанса шабылады», «Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы» [4, 327]; «Келін келсе аяғынан, шопан келсе таяғынан» [4, 328]; «Алып анадан», «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», «Ұлың өссе, ұлы жақсымен ауыл бол, қызың өссе, қызы жақсымен ауыл бол!», «Опаға барған ағарады, күйеге барған қараяды», «Қатын алма, қайын ал, Жақсы көрген тамырдың атын алма, тайын ал», «Анасын көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш» [4, 330]; «Сүтпен берген мінез сол бағытымен кетеді» [4, 331]; «Қатынды бастан, баланы жастан» [4, 332].*

Ақын мақалаларында қолданылған авторлық қолданысқа төмендегілерді жатқызуға болады: *«Жаяулықтың жаманын атты қайдан білсін, жалаңаштықтың жаманын тонды қайдан білсін?!» [4, 302]; «Мал деген қолдың кірімен бірдей нәрсе, жуса кетіп қалатұғын», «Ғақыл – әдіс, айырыс – жұғыс», «Дүние деген, шіркін, тойға келген қыздай, кетеріне келгенде қолға ұстаған мұздай», «Балдан тамады, байдан жұғады», «борыш басынан асып, расход үстінен асып» [4, 328].*

Афоризмдер: *«Ғылым – пайғамбардан қалған мұра, Мал – байдан қалған мұра»; «Ғылым иесін өзі сақтайды»; «Малды кісінің дұшпаны көп болады, ғылымды кісінің досы көп болады»; «Малды жұмсасаң таусылады, ғылымды жұмсасаң артылады»; «Мал біткен кісі сараң болады»; «Малға бір апат болмай қоймайды, ғылымға еш апат жоқ»; «Мал біткен кісі тәкаппарлық қылады, ғылымды болған кісі кішік көңіл болады» [4, 329].*

М.Ж. Көпейұлы көсемсөзінде оқырман ой-санасына әсер ету мақсатында ұлт тіліндегі тұрақты тіркестер, эпитет, теңеу секілді көріктеу құралдары қолданылады. Мысалы: *«көңілі*

сүйген, қолдың кірі, әдеп көрген, хат таныған, сыр мінез, ауызға ілінген, машық қылып, қанын ішіне тарту, түгін сыртына шығару, араның ызылдағанындай, тойға келген қыздай, қолға ұстаған мұздай,көнектен шошыған биедей,шөптің басынан үріккен қойдай т.б.». Бұл ретте, ғалым Е. Жанпейісов: «Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал мен мәтелдер де, эпитет пен теңеулер де, тілдің басқа да барлық бейнелеу құралдары шығарманың жалпы идеялық, тақырыптық арқауына лайық, жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі» [12, 17], − дейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

М.Ж. Көпейұлының көсемсөз, публицистикасындағы лингвомәдени бірліктер автор тіліндегі ұлттық менталитетті, ұлттық көзқарасты аңғартатын мақал-мәтелдер, эпитет, теңеу секілді көріктеу құралдары арқылы танылады. Сонымен бірге тілдік тұлғасын ерекше танытып, өзіндік ғалам бейнесін жасауда фразеологиялық тіркестер, этнографизмдер мен рухан-діни сөздер ерекше орын алады. Ұлттық салт, ұлттық дәстүр, ұлттық тәрбие, туыстық қарым-қатынас және тұрмыс-тіршілік жайын сипаттайтын тілдік бірліктер арқылы қазақ ұлтының сол кездегі танымдық, рухани дүниесі көрініс табады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Шындалиева М. Публицистика жанрлары мен пішіндері. – Астана, 2012. – 325 б.

2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

3 Амандосов Т. Публицистика –дәуір үні. «Қазақстан», Алматы, 1979. –18-б.

4 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 13-том. – Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 385 б.

5 Жанұзақ Т. Жетісудың жер-су аттары. // Ш.Ш. Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері. 2005. – 314-340 б.

6 Хазимова Ә. Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени деректері. филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2003. – 120 б.

7 Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 613 б.

8 Уалиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985. – 558 б.

9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

10 Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Атамұра, 2013. – 384 б.

11 Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. док. дисс. автореф. 1997. – 53 б.

12 Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968. – 265 б.

Қ.М. Абдуллаева

Лингвокультурные единицы в публицистике М.Ж. Копеева

Павлодарский государственный университет
им. С.Торайгырова,
г.Павлодар, Казахстан

В статье рассматриваются лингвокультурные единицы в публицистике М. Ж.Копеева. Анализируются особенности публицистики в проявлении самобытности личности, развивающей литературный язык. Изучается бытие писателя как языковой личности, определяемой на основе лингвокультурных единиц в публицистике.

Через лингвокультурные единицы в произведениях М. Ж. Копеева определяется то, как общественные изменения проявились в быту и мировоззрении казахского народа.

K.M. Abdullayeva

The linguistic-cultural unist in M.ZH. Kopeev s publicistic writing

Pavlodar State University named after S.Toraigyrov
Pavlodar, Kazakhstan

The article deals with linguistic-cultural units in M. Zh. Kopeev's publicistic writing. The features of publicistic writing in the manifestation of identity of a person developing a literary language are analyzed. The author's being as a linguistic personality determined on the basis of linguistic-cultural units in publicistic writing is studied.

Through linguistic-cultural units in the works of M. Zh. Kopeev is determined by how social changes manifested in the life and outlook of the Kazakh people.

ӘОЖ 81 373. 613

Қ.М. Абдуллаева
PhD докторант, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан, e-mail: akm1166@bk.ru

М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕР

Мақалада М.Ж. Көпейұлы шығармаларындағы кірме сөздер талдауға алынып, қолданылу ерекшеліктері айқындалады. Оның ішінде, мағынасы түсініксіз сөздерге ерекше көңіл бөлінеді. Түсіндірме сөздіктер бойынша берілген мағыналары салыстырылып, қаламгер қолданысындағы мән-мағынасы анықталады.

М.Ж. Көпейұлы шығармаларындағы кірме сөздер арқылы қоғамдық өзгерістердің қазақ халқының тұрмысында, дүниетанымында қалайша көрініс тапқандығы, ұлт мәдениетінде қалай өріс алғандығы анықталады. Кірме сөздер көркем шығармалардан алынған мысалдар арқылы дәлелденеді.

Тірек сөздер: кірме сөздер, көпмағыналы сөздер, түсіндірме сөздік, араб сөздері, парсы сөздері, түрік сөздері, орыс сөздері т.б.

КІРІСПЕ

Әрбір тілдің сөздік құрамы тек өзінің ішкі мүмкіндіктері арқылы ғана толығып кемелденбейді, өзге тілден енген кірме сөздер арқылы сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Қазақ халқы өзінің даму тарихында көптеген елдермен араласып, түрлі қарым-қатынаста болғаны мәлім. Сондай қарым-қатынастың арқасында сөздік қорымызға басқа тілдерден кірме сөздер еніп отырды. «Сөздік қорды толықтырудың заңды әдісі болып табылатын бұл тілдік құбылыс тарихтың түрлі кезеңдерінде әртүрлі жолменен жүзеге асып келді» [1, 55]. Әсіресе, араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне енуі көптеген жылдарға созылған күрделі процесс болды және оның игерілу дәрежесі біркелкі болған жоқ. Дегенмен, араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне еніп, тілімізге тигізген әсері зор болды. Ең бастысы, «қазақ жеріне ислам дінінің таралуына себепші болды» [2, 172].

«Кез келген кірме сөздің пайда болуы ғалам бейнесіндегі болып өткен немесе болып жатқан өзгерістерден хабар береді. Жаңа ұғымның басқа тілден енуіне байланысты ғалам бейнесі кеңи түседі» [3, 85]. Осы тұрғыдан алғанда, тіліміздегі көптеген кірме сөздер қазақ халқының тарихымен тығыз байланыстыра зерттеуді қажет етеді. Олай болса, М.Ж. Көпейұлы шығармаларындағы кірме сөздерді зерттеп, зерделеудің маңызы зор деп есептейміз. М.Ж. Көпейұлы шығармалары әдебиеттанымдық тұрғыдан зерттелгенімен, тілдік тұлғасы лингвистикалық зерттеуге алынған жоқ. Сондықтан ғылыми мақала жазудағы

мақсатымыз қазақ тіліндегі кірме сөздерді М.Ж. Көпейұлы тілдік тұлғасының рухани әлемі мен қаламгер шығармаларындағы қолданылу ерекшеліктері негізінде қарастыру.

Кез келген қаламгердің лексикалық бірліктерді таңдап, талғап көркем шығармаларында қолдана білуі оның рухани әлемінің бейнесін сипаттап, тілдік тұлғасын танытады. Олай болса, біз үшін М.Ж. Көпейұлы тіліндегі кірме сөздердің қолданылу барысын зерттеу оның алғашқы деңгейдің өзінде-ақ тілдік тұлғасына тән ерекшеліктерді анықтап, кейінгі деңгейлерді жүйелеуге жол ашады.

Біз өз зерттеуімізде М.Ж. Көпейұлы шығармаларындағы оқырман қауымға мағыналары аса түсінікі емес кірме сөздердің мағыналарын сөздіктерде берілген түсіндірмелеріне сай зерделеп, мәтін контексінде қолданылуына ерекше көңіл бөлетін боламыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М.Ж. Көпейұлы – кірме сөздерді көркем шығармаларында молынан қолдаған қаламгер. Әсіресе, араб, парсы тіліндегі сөздердің жиі кездесуі оның сол тілдерді жақсы білетіндігімен түсіндіріледі. Себебі, М.Ж. Көпейұлы – шығыс мәдениетінің маңыздылығын біліп, оның кәусарынан мол сусындаған қаламгер. Ол – тек дінге ғана емес, шығыстың қиссалық поэзиясына, оның дастандарына да ерекше көңіл бөлген адам. Сол тұста араб, парсы тілдерінің ықпалы зор болып, Орта Азия медреселерінде оқытылғаны белгілі. М.Ж. Көпейұлы сол медреселерде білім алып, діни кітаптар мен дастандарды оқып, сонымен бірге Низами, Рудаки, Хафиз, Сағди сынды ақындардың ғазалдарын да назардан тыс қалдырмаған. Зерттеуші Ш.Қ. Сәтбаева бір шоғыр қазақ ақындарымен бірге М.Ж. Көпейұлын да Шығыстың классикалық әдебиетінен нәр алып «нәзира» дәстүрін қалыптастырған тұлғалардың қатарына жатқызады [4, 187]. Бұл дәстүр XIX ғасыр мен XX ғасыр арасындағы қазақ ақындарына әдеби мектеп болғаны мәлім. Олай болса, ол мектептен М.Ж. Көпейұлының да нәр алуы заңды құбылыс деп санаймыз.

М.Ж. Көпейұлы шығыс әдебиетін насихаттаушы ретінде араб, парсы, шағатай тілінде шығармалар жазып, шығыс ақындарының бейнелі сөздерін қазақ поэзиясына енгізді және сол арқылы қазақ өлеңінің әуезділігін күшейтіп, жаһандық поэзияның озық үлгісімен қуаттандырды. Мұны қазақ тілін байытуға қаламгер тарапынан қосылған өзіндік үлес деп санаймыз. Себебі кірме сөздердің тілдегі сөздік қорды байытуда және өзге елдердің мәдениеті мен әдебиетін танытуда өзіндік үлесі бар. Кез келген тілдің сөздік құрамы сол тілдің ежелгі төл сөздерінен және өзге тілдерден енген кірме сөздерден тұрады. М.Ж. Көпейұлы ол сөздерді сол тілдердегі дәл мәніне басқа семантикалық мағына үстеу үшін немесе сөз мағынасының экспрессиясын күшейту мақсатында қолданған. Оған қаламгер шығармаларын зерттеу барысында көз жеткіземіз. Мысалы:

*«**Махфузыға** жазылыпты барып сол күн,*
Нәсіліне бұл Ғаббастың халифалық» [5, 50] –

деген жолдардағы ***махфуз*** сөзі араб тіліндегі «тағдыр, пешене» [6, 364] мағынасында қолданылған. Сонымен бірге тілімізде «пешенеге жазғаны» – деп берілетін тіркес *күн* лексемасы арқылы пешенесіне жазылған күні нақтылана түскен.

«Басына тауқы лағынет жетті дейді,
Құдайым оған қаһар етті дейді.
Бір мінсіз тәкаппарлық қыламын деп,
*Қуылып **дәргаһынан** кетті дейді» [5, 124].*

Араб, парсы түсіндірме сөздігінде: *«Дәргоһ»* парсы сөзі, патша, хан сарайы» [6, 164], яғни мәтінде Құдайдың мекен ететін орны деген мифологиялық ой айтылады.

*«Данышпан өтпей сөзі **шаһбаздардың,***
Барады босқа кетіп қысы-жазы» [5, 30].

«Шаһбаз» парсы тілінде сабаз, ержүрек» [6, 189] дегенді білдіреді, мәтінде сөздікте берілген мағынасында қолданылған.

*«**Шаһадат** берген сонда періштелер» [4, 152].*

Осы жолдағы ***шаһадат*** сөзі араб тілінде «куәлік» дегенді білдіреді [3, 630].

*«**Зер** танитын зергердің жоқтығынан,*
Алтын басым тот шалып, қалдым өтпей» [5, 128].

Мұндағы зер сөзінің мағынасы сөздіктегі түсінікке сәйкес, «алтын» [3, 230] деген мағынанда алынып, ауыспалы мәнде қолданылып тұр.

Қаламгер кейде мағынасы түсініксіз сөздердің сөздікте берілген мағынасын қатар қолданып отырады. Мысалы:

*«Торғайдың тұмсығында **зарре** тозаң,*
Шөп шықпас тақыр жерге ащы сораң» [4, 155] –

дегенде, осы тармақтағы ***зарре*** сөзіне сөздікте: «(ар. зарра) – қоқым, шаң» [6, 222], – деген түсінік берілген. Қаламгер ***зарре, тозаң*** деп алып, бір тармақтың бойында қатар қолданған.

*«Қазақтың **залалы** асар он бір айда,*
Қай жаққа барғанменен таппас пайда.
***Залалын** он бір айдың бір-ақ өтеп,*
Кетпей ме пайдасы асып бір-ақ айда?!» [5, 172].

Залал сөзі араб тілінде екі мағынада қолданылады. «***Залал*** (ар.) 1. Адасу, қателесу; 2. Зиян» [6, 218], – дегенді білдіреді. Мәтінде сөздікте берілген түсініктің екінші мағынасы бойынша қолданылған, яғни әңгіме он бір айда келген зиянды өтеп, пайда келтіруде болып тұр.

«Сөйлесең көтереді көңіліңді ашып,
*Жарық қып шам жаққандай рәушан **зия**»*

«Зия» араб сөзі, сын. 1. Жарық, сәуле; 2. Шұғыла» [6, 233]. Бұл сөздің мәтінде қолданылған мағынасын түсіну үшін соның алдында берілген ***рәушан*** сөзін анықтап алуымыз қажет. ***Рәушан*** да араб тілінен енген сөз – «нұрлы» [3, 480] дегенді білдіреді. Демек, ***зия*** сөзінің мағынасы сөздіктегі түсінікке сәйкес, «нұрлы сәуле» немесе «нұрлы шұғыла» деген мағынада танылып тұр. Ал, енді келесі бір өлең тармағында:

«Ішінде жанған оттың жатар басың,
*Әр айтқан жарлығына десең **зия**» [8, 26] –*

дегендегі «зия» сөзі ауыспалы мағынада «мақұлдау» мағынасын қамтиды.

*«Көрініп **ғаріп** халін тұра алмас ем,*
*Бір **міскін** халық ішінде жан болғандай» [5, 84].*

Мұнда бір шумақ өлеңнің ішінде «бишара» мағынасын беруде ***ғаріп, міскін*** араб сөздері синонимдік қатар түзген. ***Ғаріп*** – кәріп, мүсәпір, бейшара, жарымжан [3, 349]. ***Міскін*** – кедей, сорлы; бишара; бақытсыз деген мағыналарды береді.

*«Отырып **пәрмән** етер бір үстелде,*
Осындай кісімсініп өңкей малай» [8, 38].

«Пәрмән» сөзі парсы тілінде екі мағынада қолданылады. 1. Бұйрық. 2. Билік, үстемдік [6, 450]. Бұл сөз ертеректе қазақ тіліне еніп, пәрмен түрінде, пәрмен ету тіркесі құрамында парсы тіліндегідей қолданылады. Олай болса, мәтінде пәрмән сөзі «өңшең малай отырып алып, үстемдік етеді» деген ойды беру үшін пайдаланылған. Енді бірде ақын:

«Халқына Россия – мейрамы бар,
*Біз, айтқан **пәрмәніне** қойдық мойын» [8, 42],* немесе,
«Болды деп не ғып бұлай ойламаңыз,
*Шара не бір құдайдан **пәрмән** болса» [8, 63] –*

деп, «бұйрық» мәнінде қолданған.

*«Дария болса, ішінде **садап** болсын, Ішінде **садабы** жоқ болған дария, Ащы су – ұрттап алмас күні құрсын!» [5, 187]* – дегенде, *«садап»* сөзі араб, парсы түсіндірме сөздігінде берілген мағынасына сай қолданылған. Онда «садап» араб сөзі, асыл тас» [6, 490] деп түсіндіріледі. Қаламгердің мәтін контексінде қолданған мағынасы түпнұсқа мағынасына сәйкес. Сонымен бірге ол ***садап*** сөзін бірде түбір күйінде, енді бірде қазақ тіліндегі үндестік заңына сәйкес қосымшаны кейінді ықпал ережесі бойынша жалғаған.

*«Сөйлесем **дүр** төгілген тіл мен жақтан» [8, 221].*
*«Парыз **дүр** және қылмақ халал кәсіп» [7, 177].*

М.Ж. Көпейұлы қолданысындағы ***дүр*** сөзі өте көне сөз болса керек. Себебі өткен ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармаларында жиі кезедеседі. Мысалы: *Сүйегі асыл дүр еді* (Қамбар батыр), *Шешен жігіт дүрмен тең* (Шал ақын), *Ақылы асқан дүр болар* (Шортанбай Қанайұлы), *–Ақылын айт осының? – деді дүрім* (Т. Ізтілеуов). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөзді «атақты, зор, әйгілі» [10, 210] деп түсіндіреді. М.Ж. Көпейұлы ***дүр*** сөзін басқа ақындардан өзгеше мағынада қолданған.

Ғ. Мұсабаев ***дүр*** сөзін көне жұрнақ десе, Е. Жұбанов ***дүр*** шылау формасы, оның түп-төркіні модаль болуы тиіс екенін, алайда поэзия тілінде бұл тек етістікке жалғанбай, есім сөздермен де тіркесіп келе беретінін айтады [11, 106]. Ал Р. Сыздықова: «XV-XVII ғасыр поэзиясында дүр варианты басым болғанға ұқайды, кейіннен бұл үлгілер хатқа түскенде ***-ды, -ді, -ты, -ті*** болып өзгеруі мүмкін» [12, 98], – деген пікір айтқан.

Араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде ***дүр*** араб сөзі, қымбат асыл тас [6, 181], – деп көрсетілген. Қазақ тіліндегі бейнелеуіш сөздердің мағынасын зерттеген Қ. Хұсайыновтың айтуынша, ***дүр*** түбірі ауыспалы мағынана «даңқты болу», «белгілі атақты болу» дегенді білдіреді [13, 39].

*«**Һәм** жұртта не білімді бар ғой зерек,*
Зеректің күні туды болар керек» [7, 70].
*«Полковник **һәм** доверенный Шыңғыс аға,*
Арғында хандықпенен болдың жаға» [7,220].
*«Сүйікті **һәм** көрікті, жомарт, әділ,*
Бар еді келіспеген қай мінезі?» [5, 232].

Һәм сөзіне қатысты сөздікте: «һәм – және, тағы да» [6, 646] деп көрсетілген. Мәтінде келтірілген ***һәм*** сөзін М.Ж. Көпейұлы сөздікте берілген мағынасында қолданған деп ойлайимыз.

М.Ж. Көпейұлы өзінің шығармаларына араб, парсы сөздерін белгілі бір стильдік мақсатпен әдейі таңдап алып қолданады. Мысалы:

***«Паруардігер** қойыпты жұпты қылып» [7, 125]* немесе,
*«Пендеге залым қылмас **паруардігер**» [7, 180] –*

деген тармақтарда ***құдай, алла, тәңірі*** деген синоним сөздердің орнына төрт буынды сөз ***пәруардігер*** деген парсы сөзі қолданылған. Алайда, қаламгер тілінде Алланың бірнеше есімдері: қазақ танымындағы ислам дәуіріне дейінгі түркілік ***тәңір*** сөзі, парсының ***құдай*** сөзі, арабтың ***алла*** сөзі, ***жаппар, хах, ие, жаратқан*** сөздері синонимдік қатар ретінде қолданылады. Мұнда ақынның ***паруардігер*** деп қолдануы сөздің экспрессиясын арттыру мақсатынан туса керек.

Сонымен бірге, қаламгер тілінде туыстас түрік тілінің сөздері де кездеседі. Олай дейтініміз, М.Ж. Көпейұлының «ұзақ» сөзінің орнына «ұзын» сөзін қолдануы – оның түрік тілін білетінін көрсетеді. Себебі қазіргі түрік тілінде «ұзын» сөзі «ұзақ» мағынасында қолданылады: «1. Uzun – ұзын. Uzun değnek –ұзын таяқ; uzun sokak – ұзын көше. 2. Ұзақ, ұзаққа созылған. Uzun vadeli kredi – ұзақ мерзімді несие» [14, 684]. Ал М.Ж. Көпейұлы төмендегіше қолданады:

*«Жатырмыз бір қараңғы **ұзын** түнде,*
Көрінбей жарық сәуле бір таң атқан» [8, 8].

М.Ж. Көпейұлы бұл сөздерді қазақ тіліне тән мағынасында да қолданады. Мысалы: *ұзын бойлы, ұзын шашты, ұзақ отырдып қалды т.б.* Олай болса қаламгер бұл сөздің қолданылуын білмегендіктен емес, керісінше, әдейі экспрессиясын күшейту үшін прагматикалық мақсатта қолданған деп түсінеміз.

Сонымен қатар, *«үзім»* сөзі түрік тілінде «жүзім» деген мағынаны береді: «üzüm – жүзім, üzüm çubuğu – жүзім сабағы» [14, 221]. М.Ж. Көпейұлы шығармасында осы сөздікте берілген мағынасы бойынша қолданылған:

«Мәуесі басқа ағаштан көп болғаннан,

*Көтермес **үзім** ағашы жерден басын» [5, 148].*

Қазақша-түрікше сөздікте: «Hesap – есеп. 1. Есептеп шығару. 2. Банкадағы есеп. Bankada hesabım var» [14, 164] – деген түсінік берілген. Қаламгер шығармасында төмендегіше қолданылады:

«Тісі бар маржан, жақұт, лұлу иек,
***Хесапсыз** шашбауына таққан теңге» [7, 110].*

М.Ж. Көпейұлы шығармаларында қолданылған орыс сөздеріне келсек, орыс сөздер аса көп кездеспейді. Қаламгердің орыс сөздерін жиі қолданбауы, қолданса да қазақ тілінің заңдылығына сай өзгертіп қолдануы оның тіл тазалығына ерекше мән бергендігін көрсетеді. Мысалы, бір өлең көлемінде оның мазмұнында баяндалатын кейіпкерлерді таныстыру үшін, солардың айтқан сөздерін беру үшін орыс сөздерін және орыс тілі арқылы шетел тілінен енген сөздер кездеседі. Мысалы: «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» атты шығармасында өзі өмір сүрген заманның келбеті орыс сөздері арқылы суреттеледі: *«Манифест император берілген соң, Қуаттап әркім дінін алған дағы. Патшаның қол астында: поляк, еврей, Сарт, ноғай, орыс, қазақ, армян-дағы; Чиновник қырып-жойып жүрген елде; Протокол жасаймын деп тілмәш айтар; Халықты жексұрын қып болыснайлар, Оязға жағымсынып бипаңдаған; Штраф екі айналсаң басың да деп; Начальник әр не қылса мінсіз болды; Жұмысы депутаттың ел пайдасы, Думаға государин барғандағы; Ғаділдік, ақ жолымен туралықта, Партия демократ компания; Сайлауға депутаттар жиылыңдар, Оқып көр программа қылған хатын; Ингам деп медаль, наград ала берді, Өз басы аман, жұртты отқа сала берді; Публик боп бұл манифест шашылса деп; Октябрь 17 манифесі».*

Ал «Мұқыш Жұпарұлы» өлеңінде: «*Кіргізді гимназия мектебіне; Университет: заң ғылымын оқу үшін, Петербурға баруға жүріп кетті, Юридический факультет, соған түсті»* – деп кейіпкерінің ғылым-білім жолындағы бейнесін суреттесе, әрі қарай: *«Председатель сайланды сот басына; Қызмет қылмай жай жатқан судьяларды, Каталешке жасатып жауып салды; Қара жерден жүргізді қайық қылып, Туралық, түзуліктің пароходын»* – деп, елге оралғн білімді жастың сот жүйесіндегі туралық пен әділдікті ту еткен адал қызметін орыс сөздері арқылы бейнелейді.

Қандай көркем туынды болмасын, нақты тарихи жағдайды бейнелеп көрсеттуге қызмет етеді. Әр дәуірдің саяси-әлеуметтік, тарихи-мәдени ахуалы оған өз әсерін тигізіп отырады. Мысалы:

*«Есіктен кіре алмайтын **қарашекпен,***
Орынды қақ жарып кеп алды төрден».

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Қарашекпен зат. қарап. Қара шаруа, кедей» [10, 484] деген түсінік берілген. Мәтінде өз елінде жер иелігі жоқ, кедей шаруалардың патша үкімімен қазақ жеріне қоныс аударуы туралы айтылып отыр. Сол шаруалардың, яғни қарашекпендердің қазақтарды өз жерінен шөл аймақтарға ығыстырып, шұрайлы, сулы, нулы жерлерін иемденгенін суреттесе, келесі өлең жолдарында олардың келгеннен кейінгі жасаған іс-әрекеттері суреттеледі:

«Жылқыға керек жерге егін салып,
*Жер жыртып **мұжық** қалмас кәсібінен.*
Жайлауы баратұғын тарылған соң,
Айырылды мал да, жан да несібінен.
***Мұжықтың** кесірінен қыс көбейіп,*
Кеміді төр түлік мал несібінен» [8, 60] –

деген жолдардан ежелгі қазақ даласының тарылып, күн көріс деңгейінің нашарлағанын көреміз. Сөздікте: «Мұжық» II Шеті мүжілген, кемірілген. II тар. Орыс шаруасы, қарашекпен» [10, 601] – деп түсіндіріледі. Мұнда сөздікте берілген мағынаның екіншісі қолданылған. Қаламгер ***қарашекпен, мұжық*** сөздерін синоним ретінде қолданып отырған.

«Болмаған қолы толық дүние малға,

Болар ма мұнан артық қара қасқа,
Әперді үш теңгеге бір ***«Мұқтасар»***
Кітап жоқ енді бізге оданан басқа!
«Қиссау-Әнбияны» *бізге алуға,*
Шарық қайда, шіркін дүние, шама қайда?
«Әптиек» *қозылы қойдан сатылады,*
Оқуды көргені сол қазақ көзі» [8, 207].

Сөздікте: *Мұқтасар* – құраннан кейінгі шариғат ережелері жазылған діни кітап [6, 359]. *Қиссау-Әнбия* – пайғамбарлардың шежіресі жазылған кітап [6, 390]. *Әптиек* – жеке кітапша болып басылған құранның жетіден бірі [6, 345] – деп көрсетілген. Жоғарыдағы мәтінде сөздікте берілген оқулықтар туралы айтылып, кіраптпр арқылы сол тұстағы оқудың жайы мен елдің әлеуметтік жағдайы да аңғарылып тұр.

*«**Дамолла,** хазірет күліп әр сөзіме:*
«Уай, әулие!» – деуші еді, сүйгенінен» [7, 187].

«Дамолла» араб, парсы тілінде аға молда. Ауысп. Ұстаз, ғалымдарға берілген атақ» [6, 156] – деп түсіндіріледі. Қаламгер екінші мағынасы бойынша қолданған деп ойлаймыз.

*«Ғылымның **тәлиблерге** нұрын төккей» [7, 86].*

Мұндағы «тәлиб» араб сөзі. 1. Ізденуші, іздеуші. 2. Оқушы, шәкірт» [6, 533] – деген мағыналарды береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қаламгер кірме сөздерді өз мақсатына қарай пайдаланып отырған. Қолданылған кірме сөздерден сол тұстағы қоғам өмірінде болып жатқан өзгерістердің қазақ халқының тұрмысында, дүниетанымында қалайша көрініс тапқандығын, ұлт мәдениетінде қалайша өріс алғандығын анық көре аламыз. Сонымен бірге, қаламгердің лексиконындағы ассоциацияларды түзу, ерекше лексикасын қарастыру оның вербалдық-семантикалық деңгейін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Себебі оның сол лексиканы таңдау барысындағы танымдық қызметі мен таңдауға жетелеген уәжі тасада қалып қояды. Сондықтан тілдік тұлға құрылымы деңгейлерінің тіл бірліктері шартын қабылдап, оларды бірлікте қарастырған кезде ғана нәтижеге қол жеткізіп, М.Ж. Көпейұлының тілдік тұлғасын толығымен ашуға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982. – 159 б.

2 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 363 б.

3 Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление, – М., 1989. – 244 с.

4 Сөз өнерінің зергерлері. «Ұлы тұлғалар» ғылыми-ғұмырнамалық серия. – Алматы, 2008. – 308 б.

5 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1-том. – Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.

6 Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тіл дамыту институты, 2017. – 656 б.

7 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 2-том. – Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 384 б.

8 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4-том. – Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б.

9 Бекмухамбетова Е.Б. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 200 б.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

11 Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. – Алматы: Ғылым, 1978. – 184 б.

12 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 329 б.

13 Хұсаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алматы: Наука, 1988. – 232 б.

14 Коч К. Қазақша-түрікше сөздік. / К. Коч., А. Байниязов, В. Башкапан. – Алматы, 2012. – 786 б.

Қ.М. Абдуллаева

Заимствованные слова в произведениях М.Ж. Копеева

Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова,
г.Павлодар, Казахстан

В статье анализируются заимствованные слова в произведениях М.Ж.Копеева, определяются особенности их применения. В частности, особое внимание уделяется словам с непонятным смыслом. Сравниваются значения, приведенные в толковом словаре, определяется значение в употреблении писателя.

С помощью заимствованных слов в произведениях М.Ж. Копеева определяется отражение общественных изменений в быту, мировоззрении казахского народа, развития в национальной культуре. Заимствованные слова подтверждаются примерами, полученными из художественных произведений.

K.M. Abdullayeva

Borrowed words in the works of M. ZH. Kopeev

Pavlodar State University named after S.Toraigyrov,
Pavlodar, Kazakhstan

The article analyzes the borrowed words in the works Of M. Zh. Kopeev, defines the features of using. In particular, special attention is paid to words with unclear meaning. The values given in the explanatory dictionary are compared, the value in the use of the writer is determined.

With the help of borrowed words in the works of M. Zh. Kopeev, the reflection of social changes in life, worldview of the Kazakh people, development in national culture are determined. Borrowed words are confirmed by examples obtained from works of art.

ӘОЖ 811.512.122

Ж.Қ. Айдарбекова[1], А.Ш. Альбекова[2]

[1]PhD-доктор, С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: zh-zh-k85@mail.ru

[2]ф.ғ.к., доцент, С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.albekova12@mail.ru

ОРХОН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕ «КЕҢІСТІК» КОНЦЕПТІСІНДЕГІ НУМЕРАТИВТЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Мақалада Орхон жазба ескерткіштері материалдары негізінде нумеративтер арқылы берілген «кеңістік» концептісі қарастырылады. «Кеңістік» концептісі және «нумератив» сөздер туралы отандық және шетел ғалымдарының ғылыми тұжырымдамалары негізге алынады, талданады. Ескерткіштер тілінде кездесетін нумеративтердің «кеңістік» концептісін берудегі мәні мен қызметі көрсетіледі. «Кеңістік» концептісі арқылы түркі халықтарының мәдениетін, дүниетанымын, әлем бейнесін түсіндіруге ықпал жасалады, ескерткіштер тілінен нақты мысалдар келтіріледі. Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған және

т.б. көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндеріндегі «кеңістік» концептісінде берілетін нумеративтердің лексика-семантикалық мәні мен когнитивті-танымдық мазмұны қарастырылады, олардың концептуалдық-ұғымдық сипаты талданады. Нумеративтер арқылы берілген «кеңістік» концептісінің Енисей жазба ескерткіштерінде де кездесетінін мысалдар арқылы көрсетіп, түркі халықтарының барлығына да ортақ «әлем бейнесінің» болғандығы тұжырымдалады.

Кілт сөздер: Орхон жазба ескерткіштері, түркі халықтары, кеңістік концептісі, нумеративтер, әлем бейнесі, семантика.

КІРІСПЕ

«Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады», – деп Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында жазғандай, «кеңістік пен уақыт» ұғымдарын концептілік мәнде зерттеу – ұлт, халық, этнос дүниетанымын қалыптастыруда басты дәнекер, нысан болып табылатынын ерекше атау қажет.

«Кеңістік» концептісі – тілдік құралдар арқылы шынайылықты, ментальді білімді зерттеудің қажетті нысаны, негізі. Кеңістік – «уақыт» сияқты шынайы болмыстың негізгі категориясы. Ол туралы алғашқы зерттеулер жазған классикалық неміс философиясының өкілдері И. Кант, Г. Гегель, Л. Фейербах, Ф. Шеллинг, А. Шопенгауер және Ж. Делез, Ф. Гваттари болды. Олар «кеңістік» - бұл мінсіз [идеалды] мән [absoluter Raum], болмыс [Raum des Seins] [1] деп түсінді. Бүгінде лингвоконцепттанушылар «кеңістік пен уақытты» әмбебап концептілер санағына жатқызады. Әмбебап концептілер – бұл «адам санасындағы мәдениеттің жиынтығы» [2, 51-63] болып табылады, яғни белгілі бір ұлттық-мәдени қауымдастықтың мәдениет ұғымына жатқызған түсініктері.

Н. Бердяев, В. Колесов, Д. Лихачев, И. Левонтина, А. Шмелев т.б. «кеңістік концептісінде халықтың жаны бар», – деп [3, 132] оның эмоционалдық қырын айқындуға тырысады.

Кеңістік концептісі бойынша іргелі еңбектердің бірі – бұл «Логический анализ языка. Языки пространств» атты Н. Арутюнов, И. Левонтина [4, 64-75] еңбегін айтуға болады. Мұнда алғаш рет кеңістік мағынасындағы концептілік мазмұнды беретін лексикалық және грамматикалық құралдар және кеңістіктің параметрленуі [өлшемденуі] туралы, кеңістіктік метафораларға талдау жасалып, кейбір авторлардың көркем әдебиеттеріндегі және орыс тілінен өзге де тілдердегі кеңістік бейнесін беру зерттеулері жүргізілген.

Нумератив деп – тіл білімінде тек сандар арқылы ғана емес, есептік, көлемдік, өлшемдік мағынаны беретін сөздер мен сөз тіркестерін айтамыз.

Нумератвитерді зерттеп, анықтамасын берген түркітанушылар мен орыс ғалымдары: С.Г. Кляшторный, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков, В.В. Бартольд, В.А. Горделевский, А.М. Щербак, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, В.В. Решетов, Н.К. Дмитриев, Л.Н. Гумилев, А.А. Дыренкова, В.В. Виноградов, В.В. Акуленко т.б. Қазақ тіл білімінде нумеративтер, сандар туралы ғылыми тұжырымдар жасаған ғалымдар: А. Ысқақов, Т. Сайрамбаев, Ә. Болғанбаев, Ә. Хасенов, І. Кеңесбаев, Ж.Т. Сарбалаев, Ж. Ахмедова, О.С. Қараджа, С.Е. Жанпейісова, Қ. Күркебаев, А.Ш. Сүлейменова, Ж.Ш. Ахметова, Е. Жанпейісов, М. Әбдуов, Т. Р. Тілеубекұлы, Р. Авакова, Қ. Дүсіпбаева, М. Хасанов, М. Қожахметова, Н. Уәлиев т.б. Екі тіл арасындағы сандар мен нумеративтер аясында зерттеу жүргізген ғалымдар: Б. Абдушукуров, Р.Т. Муратова, Ж.А. Жумашева, Р.О. Досымбекова, Р.Ф. Фаттахова, Р.Т. Сабырханова т.б.

«Нумератив» деген терминді алғаш рет түркітануда Н.К. Дмитриев ұсынды. «Где зависимое имя существительное определяет стержневое слово характеризует его количественно, а не качественно. То такие существительные в тюркологической литературе стоит называть нумеративными словами. Нумеративные слова обозначают не конкретный предмет, являющийся объектом исчисления, а ту счетную категорию, к которой этот предмет относится. Нумеративные слова ставятся между числительным количественным и

конкретным исчисляемым предметом. Примеры: егерме баш һарык (двадцать голов овец), биш бөртөк бойзай (пять зерен пшеницы), бер кейем белье (пара, комплект белья)» – деп жазды [5, 231] Жоғарыда келтірілген ғалымдардың пікірлерін негізге ала отырып, *«нумератив»* деп – сандарды, сандық-есептік мәнге ие сөздер мен сөз тіркестерін, көлем, өлшем, мөлшер, салмақ, қашықтық, мезгіл, мерзімге қатысты сөздер қорын, сандық ұғымдарды айтуға толық негіз бар.

«Кеңістік» концептісіндегі нумеративтер арқылы түркі жазба ескерткіштеріндегі мәтіндерді талдай отырып, түркі халықтарының дүниетанымын, әлем бейнесін қарастырайық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кеңістіктің концептіленуінің тамыры осы лексеманың этимологиялық талдамасынан басталады. «Кеңістік» сөзінің түбірі - «кең». Осы түбірден «кеңею», «кеңдік», «кеңпейілдік», «кең дала», «кеудесі кең», «көңілі кең» «кең құшақ» т.б. қазақ халқының мәдени болмысына тән ұғымдық сөз тіркестері қалыптасқан. Осы сөздердің барлығының мәні «үлкен», «шексіз» деген мағынаны меңзеп тұрғанын көреміз. Бұл ретте халықтың *территориялық жағдайы* да осы мәнді сөздердің туындауына себеп болды деп айтуға болады. Яғни, «кеңістік» сөзін «шексіздік» деген ұғыммен, шексіздік десек «қозғалыс» деген ұғыммен де ұштастыруға болатынын ескерсек, екінші жағынан «шектеулі» ұғым «аумақ» деген мағынаны да беретінін көреміз. Осылайша «кеңістік» сөзінің этимологиялық аспектісі негізінде мағыналық вариативтілікті көреміз.

Кеңістік сөзінің вариативтілігі оның осы категорияның мазмұндық қатыстылығына да байланысты [6, 161]. Яғни осы кеңістікті қандай мазмұн құрайды? Мәселен, В.Н. Топоров өз еңбегінде *кеңістікті гомогенді, үздіксіз, шексіз бөлінетін, және оны құрайтын ешбір объекті мен материяға тәуелсіз модель* деп түсіндіреді. Екінші жағынан кеңістіктің мифопоэтикалық моделін сипаттау барысында *«кеңістік пен уақыттың» үздіксіз байланысын* көрсетеді. «...время сгущается и становится формой пространства..., его новым [четвертым] измерением [7, 233]; вторичность пространства по отношению к заполняющим его вещам, вне которых оно не существует [7, 234]; его антропоморфность, соотнесенность вселенского пространства с частями тела человека [7, 244-245]». А.Я. Гуревич орта ғасырлық батыс Еуропаның ментальді танымындағы кеңістік ұғымын түсіндіру барысында «Кеңістік – бұл адамның табиғатқа деген ерекше «сырластық» қарым-қатынасының сипатынан туындаған ғарыш» деп анықтама береді [8, 86].

Адам санасының дамуы «кеңістікті» көрнекі-сезімдік қабылдаудан абстракцияланған-ойша қабылдауға алып келді. Кеңістік туралы ғылыми-теориялық анықтамалармен бірге, санадағы күнделікті әлемнің қарапайым бейнесі, ғылымилыққа дейінгі, архаикалық танымдық түсіктері қатар қолданылады. Бұған дәлел – салыстырмалы лингвомәдениеттану фактілері.

Кеңістік – заттық ұғым. Абстракцияланған кеңістік нақты физикалық заттармен көрсетіледі. Мәселен, жол-сызық, жоғары-төмен, алыс-жақын, кең-тар, бос-тығыз, оң-сол, бар-жоқ, ішкі-сыртқы, дөңгелек-бұрышты, ауа-жер-жұлдыз-аспан, т.б.

Кеңістіктің тілдегі көрініс тапқан лексикасын талдау барысында оны екі семантикалық топқа бөлуге болатынын байқаймыз. Олар:

1. Кеңістік-орта, бұл кеңістіктік тұтастықты немесе сыйымдылықты беретін, яғни кеңістікті құрайтын құрам бірліктерінің лексемалары.

2. Кеңістік-ұйым, бұл әлемнің заттары мен құбылыстарының формасын көрсетуге негізделген және олардың ара-қатынасын көрсетуге бағытталған лексемалар.

Осы лексемалардың өзі екі сатыдан қалыптасады: бірінші – кеңістік туралы қабылдаудың, бейненің тура және ауыспалы мәндері. Ал екінші сатысында – осы мәндер «кеңістік» концептісінің бейнелі когнитивті моделін қалыптастыруға негізделеді.

Е.Л. Березовичтің пікірінше кеңістік сипаттаудың келесі базалық параметрлерінен тұрады. Олар: 1) нысанның оқшауланuы [локализация объекта]; 2) төңіректі қамту [охват местности]; 3) ұзыңдығы [протяженность]; 4) кеңістіктің қоныстануы [обжитость пространства]. «Первый из них, по сути, позволяет определить точку зрения субъекта номинации по отношению к пространственным объектам...второй и третий – охарактеризовать поле зрение номинатора; четвертый – дать качественную характеристику освоенного и не освоенного человеком пространства» [9, 137].

М.В. Голомидова «кеңістік» концептісіне көптеген түсініктерді жатқызады. Мәселен, «ментальді білім», «әлем бейнесінің тілдік ядросы», «адам қабылдауының түсініктер жүйесі» т.б. [10, 137]. Ғалымның бұл анықтамаларына қосылмауға болмас, себебі шын мәнінде де «кеңістік» концептісі халықтың қоршаған ортану тану, білу деңгейі, сол қабылдаумен байланысты туындаған мәдениет, дүниетаным, өмір салты.

О.П. Пивоварова «кеңістік» – бұл шеңберлі ұйым, адамнан шеттетілуімен және онымен бірігуімен сипатталады; алыс және жақын, ашық және жабық, бағытының болуымен, заттануымен, көп қырлылығымен [көп жақты] сипатталады» – деп түсіндірген [11, 14]. Ола болса, «кеңістік» - әрі шексіз, әрі шектелген, бір бағытта болатын, әрі жан-жақты қамтитын адам түсінігі.

Жоғарыда айтылған «кеңістік» концептісі туралы пікірлерді негізге ала отырып, осы концептінің түркі халықтары мәдениетіндегі алатын орны мен мәніне тоқталайық. Түркі жазба ескерткіштерінің мәтініне лингвомәдени, концептуалдық талдау жасаған Н.Ғ.Шаймердинованың пікірінше «кеңістік туралы мән» екі аспектіде беріледі. Бірі «экспликацию через стороны света эмпирических, опытных знаний, многозначных пос содержанию», екіншісі «демонстрацияфизического пространства через указание конкретных топонимов и их характеристику» [12, 67].

Осы туралы Н.А. Кононовтың пікірінше, адамда қоршаған орта, жергілікті жердің бедері, күннің шығуы мен батуы және оның орны, жердің күн және түн жақтары туралы білімдердің жиналуынан басталған ақпарат уақыт өте келе жүйеленіп, нақты ғылыми танымға айналады [13, 72].

Кеңістік концептісін беруде сандар, нумеративтер кеңінен қолданылады. Сан – бұл логикалық, философиялық, ұлттық-мәдени құндылықтары бар тілдік бірлік [14, 20]. Олай болса, басқа тілдер секілді түркі тілдеріндегі сандар да ұзақ семантикалық даму үдерісінен өтіп, ақырғысында негізгі есептік қызметінен айырылып, символикалық, ритуалдық мәнге ие болды, тіпті сокралды ұғым деңгейіне де жетті. «...Для числовых моделей в архаичных культурах характерна гораздо большая обнаженность, подчеркнутость целевой установки, связанной с более прагматическим [по сути дела, ане по внешним приметам] отношением к числу. В частности это объясняется тем, что в архаичных традициях числа могли использоваться в ситуациях, которым придавалось сакральное, «космизирующее» значение. Тем самым числа становились образом мира [imago mundi]» [7, 227].

Ал, ерте заманда түркі халқының көсемдері Күлтегін, Төнікөк және Білге қағандар өз жазба ескерткіштерінде «дүниенің төрт бұрышы» деп сөйлеген. «...Төрт булуң көп йағы ерміс су селепен. Төрт булундағы будуның көп алмыс, көп баз қылмыс» яғни «...***төрт бұрыштың*** *бәрі жау еді. Әскер жүргізіп төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған*» – деп баяндайды [15, 17-18].

Батыс пен шығыс, солтүстік пен оңтүстік деген қазіргі географияның негізгі терминдері болып отырған сөздерді түркі халқы сол уақытта қолданып, бүгінгі қазақ тіліндегі бағыт-бағдар ұғымын беретін мекен белгілімдеріне айналып отыр. *«Тоқуз оғуз беглері, будуны бу сабымын едгүту есід. Қатығды тыңда. Үлгерү - күн тоғсыққа, біргерү – күн ортусыңару, курығару – күн батсықына, иырғару – түн ортусыңару анта ічрекі бідін көп маңа көрур, анча будун», яғни «Тоғыз оғыз бектері, халқы бұл сөзімді жақсы есіт. Қатты тыңда. Ілгері – күн шығыста, оң тұста – күн ортада, кейін – күн батыста, сол тұста – түн ортасында соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды, осынша халық»* [15, 14] деп жазады. Бұл терминдердің барлығы «4» деген саннан тәуелденіп шығып отырғанын байқауға болады.

Профессор Н.Ғ.Шаймердинова жазба ескерткіштеріндегі «дүниенің төрт бұрышы» терминін айта отырып, түркілердің ғылыми-практикалық тұжырымдарды қалыптастырған өркениеттің бірі деп таниды. «Четыре угла раскрывает расселения, передвижения, завоеваний тюркского народа, обозначает то огромное пространство, на которую распространялась власть древнетюркского государства, ... с другой стороны это наивная география, наивные донаучные представления тюрков о форме земли» [12, 102] – деп жазады.

«Дүниенің төрт бұрышы» яғни «*Төрт булуң*» сөз тіркесі Орхон, Енисей, Талас бойынан табылған ескерткіштердің барлығында кездеседі. Бұл ескерткіштердің географиялық орналасуын қарасақ, бірі солтүстікте, бірі оңтүстік бедерінде орналасқан. Осы кең аумақта жүрген әр түркі халқы «дүниенің төрт бұрышы» деген ұғымды түсінген, әрі қолданған. Мәселен,

Онгин ұстынында: *Ата-бабамыз Ямы қаған әлемнің төрт бұрыштағыларын қысты, бағындырды, басып алды* [16, 38];

Күлтегін мәтінінде [16, 186-191]: *Төрт тарптағылар [төрт булун көп] қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы [дүниенің төрт бұрышындағы] халықты бағындырып, иеленген (Батыс беті, 2 жол); Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым (Батыс беті, 29-30 жол);*

Білге қаған мәтінінде [16, 256-263]: *Төрт тараптағылар қарсы жау болды. Қол аттандырып, төрт тараптағы халықты бағындырды (Батыс беті, 3 жол); Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт еттім, жаусыз қылдым (Батыс беті, 24 жол); Төрт тараптағы халықты бейбіт қылдым (Оң жақ беті, 10 жол).*

Бұл пікірдің жалғасы ретінде түркілердің өз батысы мен шығысында, солтүстігі мен оңтүстігінде қай ел-тайпалармен көршілес болып, шектесіп отырғанын жырларда да айтады. «Қурығару – Иінчү үгүз кече, Темір қапығқа тегі сүледім» [Батыста Сырдария өзенін кеше Темір қақпаға дейін соғыстым] [15, 14]. «Ілгерү күн тоғсықда Бөглі қағанқа тегі сүлеүі бірмін» [Ілгері – Күншығыста Бөклі қағанға дейін соғыстым], «Ілгерү – қурығару сүлеп тірміш қобартмыш» [Ілгері [шығысқа]-батысқа аттанып жинапты, көтеріпті]. «Қурығару Темір қапығқа тегі сүледіміз. Көгімен аша қырық аз йеріңе тегі сүледіміз» [Батыста – Темір қақпаға дейін соғыстық. Көгменнен аса Қырық аз жеріне дейін соғыстық] [15, 21-22], «Ілгерү Қадырқан йышығ аша Бұлығ ача қонтурдымыз анча ітдіміз. Қурығару Кеңү тармаңқа тегі Түрік бұдуныг анча қонтурдымыз. Анча ітдірміз» [Шығыста Қадырқан қойнауынан аса халықты осынша қондырдық, осынша еттік. Шығыста Кеңүр тармаққа дейін түркі халқын осынша қондырдық, осынша еттік] [15, 23] «Будуныг ігідейін тійін Қырғару оғуз будун тапа, Ілгерү қытан, татабы будун таға. Бүргерү табғач тапа» [Халықты көтерейін деп, Батыста оғыз халқына қарсы, Шығыста қытан, татабы халқына қарсы, Түстікте табғашқар қарсы] [15, 25].

Тонықөк ескерткішінің мәтінінде де батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік сөздері кездеседі. Мысалы «Ілтеріс қаған болайын, берійе табғачығ, йырайы оғузуғ өк өлүртү. Біліг есі чаб есі бен көртім», яғни «Ілтеріс қаған болайын, оңтүстікте табғашты, шығыста – қытанды, солтүстікте оғызды көптеп өлтірді» [15, 44]. Немесе «Берійекі будун қурыйақы ийырақы өңрекү будун келті», яғни «оңтүстіктегі халық, батыстағы, шығыстағы халықтар келді» [15, 47].

Енисей жазба ескерткіштерінде де «дүниенің төрт бұрышы» кездеседі. Енисейді мекен еткен көк түріктер де төрт географиялық жер бедерінің бағыт-бағдарын біліп, ажырата білген. «...tıkdı tört budunga tü» – «Дүниенің төрт бұрышына [ескерткішті] тұрғызды» делінген [17, 99]. Мұндай мысалдар Енисей жазба ескерткіштерінде кеңінен қолданылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Орхон жазба ескерткіштерінде «кеңістік» концептісі нумеративтер арқылы беріліп, түркі халықтарының мәдениетін, дүниетанымын, әлем бейнесін танып білуге бірден-бір тілдік негіз болып табылады. Ескертікштер тілінде кеңінен қолданылатын «төрт булуң» - «дүниенің төрт бұрышы» - нумеративті сөз тіркесі арқылы жасалған кеңістік концептісі біріншіден, қозғалыс бағытын немесе бағдарын білдірсе, екіншіден, түркі халықтарының жалпы әлем бейнесі туралы ақпарат беретін антропоцентристік мәнге ие ұғым, үшіншіден, аксиологиялық құнды мәндегі мазмұнға ие түсінік: шығыс пен оңтүстік – жағымды, ал сотүстік пен батыс – жағымсыз мәнге ие құбылыс. Ескерткіш мәтінінде «шығысқа қарай алға» және «батысқа қарай қайту [шегіну]» деген тіркестердің қайталанып қолдануы түркі халықтары әскерінің жауынгерлік шабуыл мен географиялық орналасуы туралы нақты білімге ие екенін көрсетеді.

Орхон жазба ескерткіштері тілінде «кеңістік» концептісіндегі нумеративтердің семантикасы арқылы түркі халықтары мәдениетінің, дүниетанымының, әлем бейнесінің жалпы мазмұнынын танып, мәнін ашуға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Meisterwerke deutscher Dichter und Denker. Berlin: Digital bibliothek, 2003. – 1,8 Гб. (CD-ROM).

2 Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры [Текст]. 3 издание, исправл.и дополн. / Ю.С. Степанов. – М.: Языки русской культуры, 2005. – 991 с.

3 Колесов В. Русская ментальность в языке и тексте [Текст] / В.Колесов. – СПб.: Петербург-востоковедение, 2007. – 624 с.

4 Арутюнов Н., Левонтина И. Языки пространств [Текст] / Н.Арутюнова, И.Левонтина. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 448 с.

5 Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков [Текст] / Н.К. Дмитриев. – М., 1962. – 606 с.

6 Айдарбекова Ж.Қ. «Кеңістік» концептісіндегі нумеративтер семантикасы» // Еуразия Гуманитарлық институтының хабаршысы. - Нұр-Сұлтан, 2019. - №3. – 160-165 с.

7 Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика структура. Сб.ст. / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики; Отвст.ред. Т.В.Цивьян. – М.: Наука, 1983. – 227-284 сс.

8 Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры [Текст] // Избранные труды. Т.2. / А.Я. Гуревич – СПб.: Университетская книга, 1999. – 17-262 сс.

9 Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте [Текст] / Е.Л. Березович. – Екатеринбург: Изд-ство Уральского университета, 2000. – 532 с.

10 Голомидова М. Учебник японского языка для детей [Текст] / М. Голомидова. – Екатеринбург, 2001. – 238 с.

11 Пивоварова О.П. Риторика: учебное пособие [Текст] / О.П. Пивоварова. – Челябинск: Полиграф-Мастер, 2011. – 84с.

12 Шаймердинова Н.Г. Когнитивные модели древнетюркских текстов в русских переводах. Монография [Текст] / Н.Г. Шаймердинова. – Астана: Арман-ПВ, 2007. – 176 с.

13 Кононов Н.А. Грамматика языка тюркских рунических памятников (7-9 вв.) [Текст] / Н.А. Кононов. Ленинград: Наука, 1980. – 245 с.

14 Зиновьев В.Н. Лексико-семантические особенности числительных в разных языках [Текст] // Межвузовский сборник. Лексика. Терминология. Стили. – М.: Изд. Горьковского университета, 1974. – вып 3. – 20-39 с.

15 Айдаров Ғ., Сыздықов С. Орхон жазба ескерткіштері. ЖОО филология факультетінің студенттеріне арналған әдістемелік нұсқау [Текст] / Ғ. Айдаров, С. Сыздықов. – Алматы: Мектеп, 1989. – 75 б.

16 Жолдасбеков М., Қаржаубайұлы С. Орхон ескерткіштерінің толық атласы [Текст] / М.Жолдасбеков, С. Қаржаубайұлы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.

17 Кормушин И.В. Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования [Текст] / И.В. Кормушин. – Москва: Наука, 1997. – 303 с.

Ж.Қ. Айдарбекова[1], А.Ш. Альбекова[2]

Семантика нумеративов в концепте «пространство» на основе текстов Орхонских письменных памятников

[1,2]Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
г.Нур-Султан, Республика Казахстан

В статье рассматривается концепт «пространство», представленный нумеративами на основе материалов Орхонских письменных памятников. Обосновываются, анализируются научные концепции отечественных и зарубежных ученых о концепте «пространство» и термине «нумератив». Указывается сущность и назначение нумеративов, встречающихся в языке памятников, в контексте концепта «пространство». Через концепт «пространство» разъясняется культура, мировоззрение, образ мира тюркских народов, приводятся примеры из текстов памятников. Рассматриваются лексико-семантическое значение и когнитивно-познавательное содержание нумеративов в концепте «пространство», анализируется их концептуально-понятийный характер. Так же приведены примеры нумеративов в контексте концепта «пространство» из Енисейских письменных памятников. Таким образом, делается заключение о том, что у тюркских народов было и есть по сей день общее восприятие «картины мира».

Zh.K. Aidarbekova[1], A.Zh. Albekova[2]

The semantics of numerative in the concept «space» based on the texts of the Orkhon written monuments

[1,2] S.Seifullin Kazakh Agro-Technical university,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

The article deals with the concept of "space" presented by numeratives on the basis of materials of Orkhon written monuments. Scientific concepts of domestic and foreign scientists about the concept of "space" and the term "numerative"are based, analyzed. The essence and purpose of numeratives occurring in the language of monuments in the context of the concept of "space"are specified. Through the concept of "space" helps to explain the culture, worldview, image of the Turkic peoples, examples from the language of monuments. The text of the ancient Turkic written monuments considers lexical-semantic meaning and cognitive-cognitive content of numeratives in the concept of "space", analyzes their conceptual and conceptual character. Also, examples of numeratives in the context of the concept "space" from the Yenisei written monuments are given. Thus, it is concluded that the Turkic peoples had and still have a common perception of the "picture of the world".

УДК 81’27

A.V. Aliyassova
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Scientific and Organizational Work and International Cooperation, Innovative University of Eurasia, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: nastja_sh@mail.ru

COMMUNICATION OF MODERN YOUTH IN DIDGITAL SPACE THROUGH PHENOMENOLOGY

In this article we study new tendencies of youth’s information socialization. These tendencies are connected with increasing influence of information, which became a new institution of socialization. We show that information socialization features are determined by youth’s cognitive characteristics, as well as emotional components of search, processing and transmission of

information and new language forms, which appear in the web and become widely spread among other information spaces and spheres of communication. We present study results of personal and group communication of modern young generation in «real life» and in virtual space (N = 76). It is shown that social networks have become an important part of a contemporary youth's life. Nowadays social networks form individual, subjective space of young people which begins to dominate perception of a world.

Key words: virtual communication, social networks, virtual space, personal space, social space, modern teenagers, modern technologies.

INTRODUCTION

The space of socialization of modern man has noticeably transformed, expanded and become more complicated. These transformations are closely related to the processes of globalization, with the variability of modern culture, values, and norms. A sharp jump in the development of digital technology has increased the number of information flows. Along with the expansion of the information space, the process of socialization has changed. Networked virtual reality has tightly entered the life of modern society. The high density of digital flows surrounding modern youth allows us to talk about the information lifestyle of megacities [1; 2]. Of particular interest is the study of the role of network communication in the process of socialization of modern youth. The direction and content of information socialization can be determined on the basis of the process of self-categorization or group identity of a modern user. And the priorities and interests of a person, an identity group can be safely judged by the choice of the most preferred and significant source of information [3]. We spend countless hours on social networks that provide us with unprecedented opportunities for communication with each other. The Internet space for modern users opens up new possibilities. All the knowledge of the world has become available at a click, a new channel has appeared for self-expression and the implementation of a creative approach. But with the expansion of information flows, users are faced with the fact that really worthwhile information is drowning in a whirlpool of entertainment and fake news. Users are faced with the task of learning to navigate the variety of information flows, filter not only the information received, but also new virtual contacts. That is why the presence and maintenance of a personal account becomes a prerequisite for modern youth. In their blogs, users share their thoughts, attitudes towards ongoing changes in the world.

MAIN PART

Following the main trends of modern society, we decided to conduct an express survey among modern youth in order to get a cut on the use of social networks. We have developed an express questionnaire that includes eight questions. A total of 76 respondents participated in the express survey. We conditionally divided these respondents into two groups according to their age: 46 respondents (17-19 years old) and 30 respondents aged 28-37 years. Summing up the results of the express survey, we can identify the main trends in the use of social networks by modern users. There is a tendency to search for information (including news) in social networks, blogs. Almost all respondents (89%) indicated that social media is the leading channel for obtaining information of interest to them. It is worth noting that we are not talking about new information, namely the search for the most interesting information. While leading media outlets go by the wayside, users want to find exactly the information that will confirm their knowledge. Thus, social media is an echo camera. For users, social networks are becoming a channel where you can find confirmation of your knowledge. The practice of echo cameras in social networks allows us to say that what a user receives from these channels is not new information, but previously received information in an expanded format, whether it be a lecture, video, live broadcast, which in turn is a confirmation of the existing ones beliefs/attitudes.

Unlike leading media, social media gives the user what they want to hear. We are entering an era when freelance is flourishing, and the media are becoming a platform for promoting ourselves, our creativity and our abilities. Along with this, there is a decrease in interest in the use of Vkontakte, Odnoklassiniki, Facebook and the transition to other sites. According to 100% of the opinion of users of the first age group (17-19 years) and 36% of the second age group (28-37 years), these social networks are out of fashion, now these are social networks for the older generation, moms, dads, grandmothers are sitting in them and grandfathers, teachers, teachers, etc. A more youth group switched to other networks, such as Instagram. There is also a trend towards analogue technology. There is a growing preference for reading printed books (65% of the entire sample), a return to vinyl records (51%). Users have a single account for the entire Internet, where they are identified with the real "I", almost all participants (97%) of the survey indicated that they use a real last name and name for their personal account, and their photos for the avatar. Users write under their own names, post information on areas of their interests, and show current events in their lives. Thus, social networks become a global database where you can get detailed information about each individual person.

The development of information technology opens up new opportunities for users. The use of digital technology in their daily lives was indicated by 92% of the sample. Among the current technologies, there are bracelets that track well-being, new applications that allow you to achieve sports results in the shortest possible time and on your own. Applications that allow you to track all sorts of new items, etc. Let's focus on Applications using streaming video. This type of application is becoming popular among the youth sample (100%), and interest in using streaming video is also growing among the 28-37% age group (40%). At the moment, we can say that the Snapchat / Live application is aimed at a young audience who actively use gadgets and prefer to exchange not just text messages, but also funny pictures, photos, selfies and short videos [4].

An important advantage of Snapchat is the ability to adjust the life of the information. When exchanging photos, messages or videos with friends in Snapchat, you don’t have to worry about this information being stored on your phone, in your account or somewhere on the network. The program is designed so that the recipient can view the photo or video for no more than 10 seconds, after which they disappear. All users from the youth group (100%) appreciate this particular feature of the Chat / Live broadcast. From individual snapshots, the program allows you to collect your own snap history, which can be viewed an unlimited number of times, but only during the day, then the story will be deleted on its own. It is precisely the opportunity to broadcast live events of one’s own life that attracts the attention of a modern youth audience to a social network. In addition, users point to a feature such as transparency. According to users, thanks to the camera they have to stream their lives 24 hours a day.

There is a tendency towards transparency, users show their entire lives to other users online. Active users under the scrutiny of a large audience tend to be "better." Let’s give an example of the response of an active user of the Instagram network: “You want to eat something tasty, you open the refrigerator, but you understand that it’s impossible that you are being watched, that you are broadcasting Online. And you are forced to take wholesome food and follow the “Proper nutrition”. Those. according to active users, constant monitoring from the outside, instant evaluation of your actions (likes, comments) make you “better”. You try to eat better, be active, attend events, share experiences, play sports, lead a healthy lifestyle, etc. "Transparency" is becoming a universal trend among young people.

CONCLUSION

The data obtained make it possible to conclude that in modern social networks not only the youth’s need for information and contacts is realized, but also in the emotional saturation of this information and these contacts. Social networks are a subjective space in the ideas of modern youth. Social networks are important because many barriers are removed, including social ones. In

conditions of transitivity, more and more space in the picture of the world is played by digital space, primarily social networks, blogs. It is social. Networks have one of the leading roles in shaping the picture of the world, because they expand the picture of the world and make it possible to meet the modern pace of life. Our last observation study can serve as evidence of this; we highlight several important points that determine this: avoiding control, broadening one's horizons / exchanging information. Social networks are one of the most important parts of the picture of the world of modern adolescents. We can say that it is social networks that currently form the individual, subjective space of modern youth, which begins to dominate the overall picture of the world. The importance of social networks is associated with several factors:

- They help to remove (or significantly reduce) communication barriers (both personal and social);
- Expand the picture of the world, building different ideas about reality;
- They help to get a “virtual experience”, and decide whether I want to get this experience in reality;
- They make it possible to meet the modern pace of life;
- Allow you to "live" a lot of different lives.

REFERENCES

1 Марцинковская, Т.Д. Информационное пространство как фактор социализации современных подростков // Мир психологии. 2010a. N 3. С. 90–102.

2 Прихожан, А.М. Информационная безопасность и развитие информационной культуры личности // Мир психологии. 2010. N 3. С. 135–141.

3 Голубева, Н.А., Марцинковская, Т.Д. Информационная социализация: психологический подход [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. N 6(20). URL: http://psystudy.ru (дата обращения: 27.12.11).

4 Голубева Н.А., Феноменология межличностного и межгруппового общения современной молодежи в реальном и виртуальном пространстве // Вестник РГГУ. 2018 N 2(12) С.45-60.

А.В. Алиясова

Қазіргі жастардың цифрлық кеңістіктегі феноменология тұрғысынан байланысы

Инновациялық Еуразия университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Жастардың ақпараттық әлеуметтену процесінің жаңа тенденциялары қарастырылады, олар ақпараттандырудың жаңа әлеуметтену институты ретіндегі күшеюімен байланысты. Ақпараттық әлеуметтенудің ерекшелігі жасөспірімдердің танымдық сипаттамасымен де, ақпаратты іздеумен, өңдеумен және берудегі эмоционалды компоненттерімен де, Интернетте пайда болатын және басқа ақпараттық кеңістіктерде және байланыс аймағында кеңінен таралатын жаңа тілдік формалармен анықталатындығы көрсетілген. Цифрлық кеңістіктегі қазіргі жастардың тұлғааралық және топ аралық қарым-қатынасының зерттеу нәтижелері келтірілген (N = 76). Әлеуметтік желілер қазіргі заманғы жастар әлемінің маңызды бөліктерінің бірі екендігі көрсетілген. Қазіргі уақытта әлеуметтік желілер мен сандық технологиялар қазіргі заманғы жастардың жеке, субъективті кеңістігін қалыптастыруда, ол әлемнің жалпы көрінісін басқара бастайды.

А.В. Алиясова

Общение современной молодежи в диджитал-пространстве с позиции феноменологии

Инновационный Евразийский университет,
г.Павлодар, Республика Казахстан

В статье рассматриваются новые тенденции процесса информационной социализации молодежи, связанные с возрастающим влиянием информации как нового института социализации. Показывается, что специфика информационной социализации определяется как когнитивными особенностями подростков, так и эмоциональными составляющими поиска, переработки и передачи информации, а также новыми языковыми формами, которые появляются в интернете и широко распространяются на другие информационные пространства и сферы общения. Представлены результаты исследования особенностей межличностного и межгруппового общения современной молодежи в диджитал-пространстве (N = 76). Показано, что Социальные сети являются одной из важнейших частей картины мира современной молодежи. Социальные сети и диджитал-технологии в настоящее время формируют индивидуальное, субъективное пространство современной молодежи, которое начинает доминировать в общей картине мира.

УДК 81-22

Ұ.Ө. Бекназарова
қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: becnazarova@mail.ru

МЕТАФОРАДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ КӨРІНІСІ (МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР НЕГІЗІНДЕ)

Тіл біліміндегі когнитивтік идеялардың белсенді дамуы, сондай-ақ метафоралардың когнитивті қызметін маңызды деп қарау, сапалық тұрғыдан көркем метафоралармен де, тілдік метафоралармен де сәйкестендірілмейтін когнитивтік/концептуалдық метафоралар деген типін ажыратып беруге уәждеді. Қазақ тілінің рухани қазынасында жинақталып, сақталған ұлттық тіл байлығын халықтың тарихымен, мәдениетімен, ой танымымен, жан ілімімен бірлікте қарау мәселесі тіл білімінде өзіндік өріс алып келе жатыр. Ал, бір объектіні екінші бір объектімен салыстыру, ұқсату, теңеу арқылы бұрыннан таныс сөз мағынасына жаңа семантикалық кеңістік үстеу негізінде дүниеге келген бұл ұғымдар когнитивті лингвистиканың менталды-танымдық нысанын құрайтыны айқындалып, дүниенің тілдік бейнесі көрініс табатындығы. Метафораның концептуалдық болымысына ұлттық дүниетаным тұрғысынан келу, метафора тудырудағы әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттық сана сезімін, дүниені қабылдаудағы ұлттық ерекшеліктерін анықтау үшін мақал-мәтелдерден алынған «қыз» концептісіндегі метафоралары бар мысалдар талданды. Осы арқылы ұлт тілінің өзіндік болмысы мен тілдік сипаты айқындалды.

Тірек сөздер: когнитивті лингвистика, метафора, салыстыру, ұқсату, мақал-мәтел.

КІРІСПЕ

Дәстүрлі метафоралар мен концептуалды метафораларды когнитивтік теориясы идеяларына сәйкес салыстыра қарастыратын болсақ, олардың негізгі айырмашылығы: концептуалдық метафора лингвистикалық туынды болып табылмайды, ол адамның ойлау аясын білдіреді де, ойлау үдерістері мен тілдік/сөйлеу әрекеттерін байланыстырады. Концептуалды метафора – адам танымында ұқсату заңдылықтарының нәтижесінде туындаған деректі және дерексіз ұғымдардың атауы, жаңа лексикалық мағына дегенді білдіреді. Басқаша айтқанда, метафора заттық және құбылыстық ұғымдарға атау беру үшін қызмет атқарады. Бір заттың бойындағы белгіні, қасиетті екінші зат атауының бойынан

іздеу, ұқсату немесе теңестіру жалпы концептуалды метафораның басты шарты деген анықтама беріп жүрміз.

Метафораның жалпы тіл білімінде зерттелуін қарастырғанда, ол туралы түрлі бағыттағы көзқарастардың бар екенін байқаймыз. Ал қазақ тіл білімінде метафора туралы тікелей болмаса да, А. Байтұрсынұлы айтып кеткен: «Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ», – деген сөзі метафораларды жасауға қатысатын мағыналық бірліктердің – лексикология мен семасиологияның өзара бірлігін көрсетіп тұрғандай [1, 154].

Қ.Жұмалиевтің зерделеуінше теңеу мен метафора біртектес көркемдеу құралдары деп саналса, Д.Әлкебаеваның пікірінше, көптеген көркемдеуші құралдар метафораның бір бөлшектері. Нақтырақ айтқанда, теңеу – метафораның бір түрі. «Метафора троптың эпитет, теңеу, метонимия сияқты түрлерімен тығыз байланыста болады. Метафора табиғатынан теңеу, фразеологизмдер, перифразалар пайда болған. Метафора туралы осындай түрлі ғылыми көзқарастар негізінде оның ассоциациялық, коммуникативті-прагматикалық, стилистикалық фреймдер арқылы жасалатындығын көруге болады», – дейді ғалым [2, 112].

Осындай талдаулардан кейін профессор Д.А. Әлкебаеваның жоғарыдағы пікірін қуаттай отырып, біз де теңеу, перифраздардың түп негізі метафорадан жіктеліп шыққан деген ойға келеміз.

Ғылымда метафораны теңеуден айырудың өзіне тән белгілері бар екендігін ғалымдар көрсетіп жүр. Мәселен, Қ.Жұмалиев метафора мен теңеудің мынадай ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеді:

«...теңеулердің жұрнағын қысқартсақ, метафора болып, метафораға теңеу жұрнақтарын жалғаса, теңеуге айналады. Екінші, теңеуде де, метафорада да екі нәрсе қатар алынады, әйтсе де, қазір бұл екеуінің арасындағы айырмасы да ашық нәрсе. Бірінші, теңеуде бір нәрсе екінші нәрсеге теңелсе, метафорада баланады. Теңеу: бұл – пәлендей, сол тәрізді секілді десе, метафора: бұл – соның өзі деп кесіп айтады. Мағына жағынан, әрине, екеуі бір емес. Екінші, теңеудің өзіне тән жұрнағы бар да, метафораның өзіне тән жалғау не басқа сөздері бар. Үшінші, теңеуде теңеу жұрнақтарының теңейтін сөзге жалғануы міндетті түрде болса, метафорада сөзге метафоралық мән беретін сөздер, не жалғаудың үнемі бола беруі міндетті емес. Төртінші, теңеуде теңелетін нәрсе мен теңейтін нәрсенің екеуі де ұдайы қарама-қарсы тұрса, метафорада ұқсастығы бар нәрсенің бір жағы қалып қоюы мүмкін. Бірақ контекст бойынша ол нәрсені оқушы қиялы арқылы түсіне алады» [3, 215].

Теңеу мен метафораға беріліп келген жоғарыдағыдай салыстырмалы анықтамалар («теңеуде сол секілді, тектес десе, метафорада соның дәл өзі» немесе «метафора – балайды, теңеу – теңейді» деген тәрізді) қазіргі тілдік талаптар тұрғысынан қарағанда, бұл бірліктердің толық сипатын, ерекшеліктерін нақты, дәл бере алмайтынына көз жеткіздік. Дәлірек айтқанда, осы анықтамалар арқылы нақты метафораның не екенін біз әлі тани алмай жүрген сияқтымыз. Сондықтан осындай анықтамаларды, әсіресе метафораға беріліп келген анықтаманың өзін қайта қарау қажет деп санаймыз. Себебі, метафоралардың жасалуы адамның ойлауы арқылы жүзеге асатын болғандықтан, бірінші кезекте бұл мәселені антропоөзектілік тұрғысынан қарастыруымыз керек. Демек, сөздердің жасалуы адамның ойлау жүйесі арқылы жүзеге асатынын зерделеу қажет деп ойлаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Метафора табиғатына танымдық аспектіден келетін болсақ, метафора арқылы дүние бейнесін, адамның тілдік бейнесін, болмыстың мазмұнын тануға болады. Метафораның мұндай қасиетін қазақ тіл біліміндегі өз зерттеулеріне антропоцентристік бағытты негіз етіп жүрген ғалымдардың еңбектерінен байқауға болады. Бұл мәселе алыс-жақын шетелдік зерттеулерде өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап зерттеу нысанына айналғандығын лингвистикалық еңбектерден көріп жүрміз.

Қазақ тіліндегі когнитивті метафораның жай күйі, оның жасалу механизмі, тілді, ойды дамытудағы қызметі, жалпы қазақ метафораларының зерттелуі, сипатталуы, ғылым тіліндегі танымдық, термин жасау қызметі теориялық тұрғыдан терең зерттеуді қажет етеді.

Сөздердің жасалуы адамның ойлау жүйесі арқылы жүзеге асатынын зерделеуде метафораны зерттеуші А. Сыбанбаеваның пікірімен біздің ойымыз да сәйкес келеді. «Адамның ақыл-ойы салыстыруға келе бермейтін семантикалық концептерді (ұғымдарды) салыстырудың нәтижесінде метафора туындайды. Сондықтан метафораның жасалу механизмін зерттеу – адамның ойлау процесін зерттеу деген сөз» [4, 22].

Зерттеу жұмысымызда жинақтаған метафоралардың бірі – қазақ мақал-мәтелдеріндегі «қыз» концептісінде келген метафоралық қолданыстар. Қызға қатысты концептуалды метафораның айтылым негізінде когнитивтік мән жатыр. Адресант адресаттың ұлттық танымына арқа сүйейді. Мысалы, «Қыз – өріс, ұл – қоныс» деген аталы сөздің танымдық негізі тереңде жатыр. Себебі, малдың өрістеп (ұзап) жайылуымен қыздың да өзге ауылға, елге ұзатылып кете баруы осы *өріс* метафорасымен концептуалданады. Әрине, бұндай метафоралар адамзаттың қызға байланысты тұжырым қабылдауында көп болар, бірақ қазақтың қызды дәріптеуінде ерекшелік бар екені айқын.

Қазақ тілінде өріс сөзінің түсіндірмесі сөздіктерде былай көрініс табады: Өріс I. Зат. 1. Ауыл маңынан шалғайлау, оты мол мал жайылымдық жер (малдың өріп, жайылуы негіз болған). 2. Ауыс. Білім-дәрежесі, дүниетанымы. 3. Ауыс. Үрім-бұтақ [5, 578]. Осы үш мағынаның негізінде *өріс алды, өрісі кеңіді, өрісі тар* секілді тұрақты сөз тіркестері қолданысқа енген. Осылардың ішінде *өрісі кеңіді* сөзі қыздың басқа елге ұзатылуына сәйкес келеді. Өйткені, қазақ дәстүрінде ұзатылған қыз өзінің туған ата-анасының, қала берді, рулас ағайын-туыстардың өрісін кеңейтеді, яғни жаңадан құда-жегжат, туыс тауып береді. Жаңа адамдармен алыс-беріс, барыс-келіс көбейеді. Демек, қызы бар елдің өрісінің (жақын-жуығының көбеюі) кеңеюі қызға тікелей байланысты. Сондықтан да қызы бар қазақ қыздарын жақсы тәрбие беріп, мәпелеп өсіруге тырысады.

Осы мақалдың мәнін тарқататын, одан әрі тереңдететін ел арасында басқа да мақалдар баршылық. Мысалы:

Екі ауылдың арасын жол қосады,
Екі елдің арасын қыз қосады.
Қызың жақсы болса, өрісің кеңейеді, Ұлың жақсы болса, қонысың кеңейеді.
Астың дәмін келтірер тұз емес пе, ел мен жерді қосатын қыз емес пе.
Ұлың үйленсе – ырысың, қызың орын тапса – өрісің.
Ұлың өссе, қанат болар, қызың өссе, жанат болар.

Осыған байланысты «қыз» сөзінің «өріс» сөзімен концептуалданып, метафоралануы – ұлттық танымның бір көрінісі деген тұжырым жасауға болады. Мақал-мәтелдердің құрылысы поэзияға ұқсас, тіпті бірдей болуына байланысты ондағы метафоралар да поэтикалық метафораларға жатады деп есептейміз.

Ұлттық таным негізінде туындаған метафоралар адам танымында ұқсату заңдылықтары арқылы туындап, жаңа мән үстеп, жасалады. Жалпы метафораның когнитивтік теориясы туралы Эрл Маккормак: «Метафораны танымдық үрдіс ретінде суреттеуді тілді жасаушы адам санасының терең құрылымдық сипатын түсінуіміз керек» дейтіндігі туралы Г.Т. Әбікенова «Концептуалды метафоралардың тілдік табиғаты» атты бөлімінде жазған болатын. Ғалым «Когнитивті лингвистика» атты еңбегінде шетелдік ғалымның когнитивтік лингвистикада метафораның зат-мағына-таңба үштігі шеңберінде қарастырылуына көңіл бөлетіндігін жазады [6, 56]. Концептуалды метафораның қызметі: болмыстағы бар заттармен теңестіру, ұқсату арқылы басқа затқа атау беру; абстрактілік мағынаны білдіретін жаңа ұғымдарды қалыптастыру.

Метафоралар образды ойлаудың биік шыңынан пайда болады деп ойлаймыз. Себебі ұқсату, балау, теңестіру үшін де біраз нәрселерді танып-білу қажет. Десе де, адамзаттың әр заманында өзінің ойлау деңгейіне сәйкес әр заманға сай метафоралар пайда болған. Сол

себепті де метафоралардың пайда болғаны кеше ғана емес, ол мифологиямен тығыз байланысты ерте кезде пайда болды дегенге көңіл қоямыз. Осыған сәйкес ғалым К. Матыжанов «мифтің де метафораның да негізгі тұғыры – теңестіру, баламалау» екендігін айтады [7, 37].

Шындығында, мифологиялық ойлау деңгейіндегі тілдік бірліктердің, яғни метафоралардың тілдегі көріністері концептілер болып табылады. Өз кезегінде, мифологиялық архетиптердің тілдегі көріністері түрлі метафоралар, метонимиялар, фразеологизмдер, теңеулер арқылы беріліп отырады.

Ал мына төмендегі мақалдардың негізгі айтар ойы мүлде басқа.

Судың түбін шым бекітер,

Даудың түбін қыз бекітер.

Жерді шым, елді қыз біріктіреді.

Бұл мақалдар да қыздың өріс екенін білдіреді. Бірақ прагматикасы алдыңғы өріс мағынасынан сәл басқашалау. Себебі бұл өрістік мағынада дауды шын мәнінде қыз тоқтатпайды. Қызының жағдайын ойлаған төркін жұрты майда-шүйдеге мән бермеуге тырысады, қыздарының артынан сөз ертпеуге ұмтылады. Осылайша «даудың түбін қыз бекітер» деген сөздің мәні ашылады. Бұл – қыздың өріс екендігін білдіретін бірінші жағдай. Екінші жағдайға байланысты «Абай жолы» романынан мынадай мысал келтіруге болады. «Жолда» тарауында Бөжейлер Құнанбай үстінен арыз жазады. Абай да солармен бірге Қарқаралыға жол тартады. Ол жерде Абай Шөже ақынды көреді. Алшынбай Құнанбай мен Бөжейді татуластырады. Татуластыру үшін Кәмшатты Бөжейге береді. Бөжей Кәмшатты алып кетеді. Бірақ анасынан ажыраған кішкентай Кәмшат «Шытырман» бөлімінде қайтыс болады. Міне, даудың түбін бітеу үшін қыз бергенін этнографиялық шығармадан, қазақ тарихынан көруімізге болады. Ел мен елді біріктіру үшін, өрісті кеңейтіп, қыз беру дәстүрі болғандығын осыдан көреміз.

Қазақта бұдан өзге *«Қыз бала үйге жаққан бояу», «Қыз өссе – елдің көркі, Гүл өссе – жердің көркі»* деген мақалдар да қыздың әдемілігінен хабар береді. Мұнда да қыздың қызылды-жасылды киінетінін білдіретін үйге жаққан бояу екендігімен метафораласа, екінші мақалда елдің көркімен метафоралайды.

«Қыз – өмірдің қызғалдағы» деген поэзия тіліндегі метафора да бүгінде тұрақталып келе жатқанын байқауымызға болады.

Ізденіс барысында жинақталған метафораларды: 1) толыққанды метафораланып, жаңа атауға айналған метафоралар және 2) стильдік метафоралар (немесе поэтикалық метафоралар) деп жіктеп қарауымызға болатын сияқты.

Әрбір тілдің даму барысында метафоралар әр дәуір түсінігіне сай пайда болған. Тіл, әдебиет тарихын зерттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше, көне түркі дәуірінде де сол заманның өзіне лайықты метафоралары болған. Метафораларды ертедегі халықтың ауыз әдебиеті үлгілерінен де, қазіргі ақын-жазушылардың көркем шығармаларындағы өсиет өлеңдерден, айтыстар мен жырлардан, мақал-мәтелдерден де көптеп кездестіреміз. Мысалы, «Адам бір-біріне қонақ», «Досы жоқ адам – тұзы жоқ тағам», «Татулық – табылмас бақыт», «Жаман дос – көлеңке: басыңда күн барда қашып құтыла алмайсың, басыңа іс түссе іздеп таба алмайсың», «Дос – ажарың, жолдас – базарың», «Отансыз адам – ормансыз бұлбұл», «Қыз – қонақ», «Бауыр – шырын, бас – тәтті, Ағайынмен ішкен ас тәтті» деген сияқты мақал-мәтелдер тұтасымен осындай метафораларға құрылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Белгілі бір атаудың метафора тәсілі арқылы басқа атауға ауысуы белгіленетін заттардың тұлға, түс, қимыл ерекшелігінің ұқсастығына негізделеді. Метафора – әртүрлі тілдердің бәрінде де бар құбылыс. Тілде сөз мағыналарының ауысу тәсілдерінің ішінде өте жиі кездесетіні және ең бастысы – метафора тәсілі. Метафора – құбылысының сөздің мағынасынан орын алуы соншалық, метафораның негізінде туған туынды мағынаның көп жағдайда туынды, келтірінді мағына екені бірден аңғарыла бермейді. Метафораның негізінде туған келтірінді мағына, әдетте сөздің туынды мағынасы ретінде қарастырылып орнығып

кетеді. Мұндайда метафораның негізінде туған мағына сөздің сөздіктегі мағыналық мазмұнына еніп, оның туынды мағыналарының бірі ретінде қаралады. Сонымен қатар, метафора ұлттық дүниетанаммен тығыз байланысты. Қандай да болмасын этностың тек өзіне ғана тән дүниетанымдық түсініктері болады, яғни қандай да бір этностың басқаларға ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі, өмір сүру дағдысы, адам және оның сол дүниедегі тіршілігіне деген көзқарасынан көрініс табады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 320 б.

2 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы: оқулық. – А., «Қазақ университеті», 2014. – 247 б.

3 Жұмалиев Қ.Ж. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – 2-т. – Алматы: Қазақстан көркем-әдебиет баспасы; 215 б.

4 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2002. – 22 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық. – Алматы: Ғылым, 1983. – 7-т. – 671 б.

6 Әбікенова Г.Т. Когнитивті лингвистика. Оқу құралы. Семей: М.О.Әуезов атындағы Семей университеті. 2008. – 118 бет.

7 Матыжанов К. Көркем ойдың көне бастаулары немесе миф пен метафора жөнінде бірер сөз.// Шәкәрім әлемі. Ғылыми-көркем журнал. -№2. Маусым.-2006. – 65 б.

У.У.Бекназарова

Национальный характер когнитивной метафоры (на основе пословиц)

Кызылординский государственный университер имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан

Активное развитие когнитивных идей в лингвистике, а также важность когнитивной функции метафор привели к различию типов когнитивной/концептуальной метафоры, которую нельзя качественно отождествить как с художественными метафорами, так и с языковыми. Проблема единства истории, культуры, мышления, души национального языка, накопленная и хранящаяся в духовной сокровищнице казахского языка, имеет особое значение в языкознании. Но эти понятия, рожденные на основе добавления нового семантического пространства к привычному семантическому значению путем сравнения одного объекта с другим, показывают, что понятия образуют ментально-когнитивную форму когнитивной лингвистики и отражают языковую картину мира. Примеры метафоры в метафорических понятиях «девушка» анализируются в концептуализации метафоры, с точки зрения национального мировоззрения, степени мышления и национального самосознания каждой нации в создании метафоры, национальных особенностей в восприятии мира. Это выявило самобытность и языковую природу национального языка.

U.U. Beknazarova

National charachteristics of cognitive metaphors (based on proverbs and sayings)

Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan

In the article is presented metaphors in cognitive linguistics being national Kazakh language to be considered as spiritual adornment combining with history, culturally, morally with the spiritual knowledge, philosophy of people which has its own development and actuality in linguistics.

On the basis of comparison, simile in which one idea is understood in terms of another one based on adding new semantic sphere to the origin of the word as source domain that there refreshes the meanings of target domain and gives mental form of cognitive linguistics and reflects

the linguistic image of the world. From the point of view of national worldview to the conceptual phenomenon of metaphor there are given the examples in the concept of girl in proverbs and sayings which are analyzed to determine the degree of thinking and national peculiarities of the worldview. There also summarized the characteristics of the language in the modern concept of science and concept of philosophy.

УДК81'276.3-055.2

Т.В. Галкина
к.ф.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: tatjana.ga2012@yandex.ru

ОСОБЕННОСТИ МУЖСКОЙ РЕЧИ (НА МАТЕРИАЛЕ СМИ)

Статья посвящена изучению особенностей речевого портрета нашего современника с позиций гендерной лингвистики. Актуальность темы исследования заключается в недостаточной изученности гендерного направления языкознания. На материале текстов публицистического стиля (журналов, в которых журналисты-мужчины пишут статьи для мужской аудитории) описаны лексические, морфологические, синтаксические и стилистические особенности мужского речевого портрета: тематические группы словаря, употребление слов пассивного запаса, предпочтения определенных грамматических разрядов частей речи (относительных прилагательных, глаголов, сложных и составных числительных, абстрактных существительных), синтаксические особенности – использование вводных слов со значением уверенности в сообщении и логической организации текста, нарушение этических и стилевых рамок культуры речи, эмоциональность речи, склонность к негативной оценке, склонность к словесной игре, особенно в использовании прецедентных текстов.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, мужская речь, публицистический стиль, тезаурус, эмоциональность, оценка, прецедентный текст

ВВЕДЕНИЕ

Широкомасштабные гендерные исследования начались с 60-х годов XX века, что обусловлено развитием социолингвистики, ростом интереса к прагматической стороне языка, а также значительными изменениями в распределение гендерных ролей в обществе. Недостаточная изученность данного вопроса связана, прежде всего, с тем, что данное направление еще достаточно молодо. Кроме того, на сегодняшний день наиболее активно исследуются особенности женской речи, в то время как мужская не является эталоном, и представляет собой не менее интересный предмет для изучения. Цель данной работы заключается в исследовании особенностей мужской речи. Большое количество гендерных исследований посвящено различиям «мужского» и «женского» словаря. Так Е.С. Ощепкова, а вслед за ней и Е.И. Горошко, отмечают, что «мужской» словарь лексически богаче, в то время как «женский» – менее разнообразен [1, 2]. Казахстанская исследовательница Х.Х. Нурсеитова указывает на терминологичность мужского словоупотребления и на склонность к частому использованию «престижных», стилистически повышенных форм и книжной лексики у женщин [3, 53-54]. Н.В. Белая также подчеркивает малый объем «женского» словаря, его устоявшееся лексическое положение, а вот «мужской» словарь исследовательница характеризует как наполненный помимо общеупотребительных слов еще и неологизмами, архаичными формами слов и профессионализмами [4, 98].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Лексика – наиболее подвижный уровень языка. Это свойство лексики справедливо и для гендерных групп. В первую очередь, они различаются интересами, следовательно, их словарный запас существенно не совпадает. В результате анализа таких журналов как «Автомир», «Авторевю», «Футбол», «Большой спорт» (далее «БС»), «IT Expert», «Рыболов», «Охота и рыбалка – XXI век» (далее «ОиР»), «Gentlemen's Quarterly» (далее «GQ») нами были выявлены семь тематических групп лексики, предпочитаемых современными мужчинами: автомобиль, спорт, политика, IT-технологии, рыбалка, охота, строительство и ремонт. Лексико-тематические группы отличаются частотностью и словарным объемом, в данной работе они располагаются по мере уменьшения объема и снижения популярности.

Рассмотрение перечисленных лексико-тематических групп позволяет увидеть специфичную для мужской аудитории тематику. Смело можно утверждать, что ни одна из вышеперечисленных тем не является приоритетной для женщин, в то время как для представителей сильного пола каждая из тем значима и актуальна. Анализируя состав лексико-тематических групп, мы наблюдаем активное использование не только терминов, свойственных данной теме, но и употребление профессионализмов, заимствованных слов и просторечных выражений, слов в переносном значении, что свидетельствует о разнообразии лексикона мужчин.

Прецедентные тексты играют важную роль в формировании речевого портрета человека. Многолетние пласты культурной (и не очень) жизни заложены в устойчивых выражениях. Используя их, мы можем показать знание фильмов, научной и художественной литературы, песен и других источников, творческий подход при трансформировании выражений, остроумие, по сходству «арсеналов» выражений можно судить об общности «фоновых» знаний, то есть узнать «своего» в собеседнике.

В речи мужчин встречаются прецедентные тексты из разных источников:

– фильмы: универсальный охотник («Универсальный солдат» 1992 г), английский гамбит («Турецкий гамбит» 2005 г), «из дикарей с Острова Невезения, которые на лицо ужасные, добрые внутри» («Бриллиантовая рука» 1968 г);

– фольклор: песни – мать-река, Енисей-батюшка, пословицы и поговорки – рыбак рыбака видит издалека, близок локоть, да не укусишь;

– литература: «Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастна по-своему» (Л.Н. Толстой «Анна Каренина»), «Раз в жизни фортуна стучится в дверь каждого человека, но человек в это время нередко сидит в ближайшей пивной и никакого стука не слышит» (Марк Твен), «Отговорила роща золотая» (С. Есенин);

– мифология: канули в Лету, превращать в золото то, к чему он прикасается (отсылка к Лидийскому царю Мидасу);

– религия (Библия): небеса снова пролились на землю, маковки церквей, Христос воскресе, искуплю свою вину, слава Богу, царствие небесное, «Тайна сия великая есть» (Эфесянам 5:32), «Несть ни эллина, ни иудея» (Галатам 3:28);

– компьютерные игры: гейм овер (игра окончена, ты проиграл);

– анекдоты: «шашечки или ехать»;

– профессиональная терминология – незачётный экземпляр (первоначально у рыбаков – рыба, меньшая по размеру, чем разрешённая к вылову, позже: что-то неподходящее), искра пропала – из речи автолюбителей-механиков (что-либо не получается).

Яркими признаками «мужской» фразеологии являются, на наш взгляд, заимствование претекстов из типично мужских профессиональных терминологий и жаргонов, фильмов, которые смотрит преимущественно сильная половина человечества (боевики, триллеры, военные), компьютерных игр, спорта, охоты, рыбалки и других сфер «мужской» деятельности. Говорящему свойственно искать метафорические параллели в близких ему областях словаря.

В ряду лексических особенностей мужской речи в СМИ современные ученые (С.И. Сметанина, Н.И. Клушина, С.В. Ильясова, Л.П. Амири, А.А. Негрышев) отмечают языковую игру, так называемый плюрализм смыслов. Используется такой прием, как правило, для создания заголовков статей, чтобы придать им оригинальность, яркость и запоминающуюся форму. Наиболее распространенным приемом языковой игры считается трансформация фразеологизмов: «А последней ложкой дегтя, испортившей бочку дагестанского меда, стало досадное поражение в финале Кубка страны» (Футбол №23, 2013).

В исследуемых журнальных текстах часто встречаются попытки украсить стереотипизированные обороты, придать им яркости. Отмечены многочисленные замены компонентов: анжизненное пространство, шел форсунка в форсунку, кузовных дел мастер, «освежить» рекорд, бросаться под шайбу, защищать цвета команды, удивить со знаком плюс, по ходу сезона, сталкивать лбами и языками, расходится Эболой, без права катать шары, на короткой ноге с Фортуной, орлы и решка (орел и решка), у него «пуля в голове», 11 матчей за выживание (борьба за выживание), мужчины не жалуются (мужчины не плачут), маньяк маньяка видит издалека.

Сокращение состава часто применяется в силу того, что позволяет лаконично намекнуть на ситуацию: «Нельзя просто так взять …» (усечение второго глагольного компонента, во-первых, легко восстанавливается из контекста, во-вторых, позволяет адресату подумать самостоятельно).

Расширение состава создает интересные возможности для игры слов: «Нам нужен мир. Желательно весь», «Всё не так плохо, как вам кажется. Всё гораздо хуже» (источник – компьютерная игра WarCraft III).

Трансформируя устойчивые выражения, мужчины часто демонстрируют склонность к грубой лексике и несколько «агрессивную» эмоциональность: «грабь, бухай и отдыхай».

Во время анализа лексических ресурсов речи мужчин в СМИ нам удалось выделить несколько характерных особенностей.

Излюбленным средством лексической выразительности мужской речи являются термины, такие, как: рекуператор, иммобилайзер, вингер, тафгай, компаунд, хот-род, аматор, дроп-сет, гироскоп, оверклокинг, пергола, маркиза, стример, даббинг, штуцер и т.д: «В ногах пилота Боулби разместил два маховичных рекуператора английской фирмы Torotrak, которые механически связаны с коробкой передач отдельным валиком, пропущенным в развале блока цилиндров» (Авторевю, февраль 2019); «В начальную цену входят две подушки безопасности, система ABS, сигнализация с иммобилайзером, передние электростеклоподъемники и аудиосистема с USB-выходом и 6 колонками» (Автомир, февраль 2018).

Часто встречаются в мужской речи неологизмы, в основном заимствованные из английского языка: флайер, дресс-код, гаджит, бомбер, барбершоп, кастомайзинг, стритстайл-фотография, лавстори, твит, стендапер, старперцы, фрик, шопинг, фьюжн, блогер, флешка, пиар, троллинг, интерфейс, селфи, стартапер, ситком, пиарщик и т.д. Например: «Потом, разочаровавшись в книготорговле, мы перешли в маркетинг – раскладывали какие-то флаеры под дворники припаркованных в центре Москвы машин» («GQ», апрель 2018); «Подключить ее к мобильным гаджетам не получится – разве что к тем, у которых полноразмерный порт USB» (IT Expert, январь-февраль 2019).

Активно используются архаизмы, причем часто рядом с неологизмами, что создает особый экспрессивный эффект контраста: «Но чем успешнее джентльмен, тем вероятнее его захлестнет штормовая волна популярности: сонмы фолловеров в соцсетях, бесконечные светские коктейли, интервью. GQ объясняет, как быть в таких оказиях» («GQ», апрель 2018); «Но если о хороших делах скажет мудрый блогер, рукопожатный старик, тогда все банальности для школьных прописей становятся вдруг правильными: Россия – наше отечество, не хлеб единый жрет человек, халахуп – вспомоществование здоровью» («GQ», апрель 2018).

Во время анализа грамматических ресурсов речи мужчин в СМИ нам удалось выделить несколько характерных особенностей. Среди них фигурирует отказ от использования сложных цветовых прилагательных, часто встречающихся в речи женщин (салатово-зеленый, пурпурно-красный, фиалково-розовый, небесно-голубой). Напротив, наиболее частотны в речи мужчин простые прилагательные: «В закатном цвете, щелкая клешнями, к нам вышли крабы, довольно маленькие, не больше ладони, все разноцветные: серые, розовые и даже фиолетовые» («ОиР», июнь 2017); «Расцветки, понятное дело, были весьма прозаичными – белый, черный, серый, коричневый» (Рыболов, январь 2018).

Стоит отметить и тот факт, что цвет как часть описания предмета не является приоритетным в мужской речи, поэтому прилагательные цветового значения крайне редки. Большую информативную нагрузку несут относительные и притяжательные прилагательные, активно используемые во всех тематических группах, выделенных в материале «мужских» СМИ: январская плотва, американская рыбалка, спиннинговая ловля, кроличий мех, искусственные мушки, нахлыстовой магазин, форелевый флайбокс, чешский нахлыстовик-спортсмен, доминантный самец, электронный манок, европейские трекеры, ближайший хребет и т.д.

Еще одной особенностью речи мужчин является частое использование абстрактных книжных существительных: «Хоккей вступает в эпоху полной универсализации, в которой право на самобытность сохраняют разве что вратари» (Футбол, февраль-март 2018); «Ученые Стэнфордского университета (Stanford University) нашли способ удлинить концевые участки хромосом (теломеры), которые в значительной степени влияют на ход развития болезней и процессы старения» (IT Expert, январь-февраль 2018).

Крайне часто мужчины используют междометия, причем большинство из них относится к нецензурной речи: «Я понял, что, несмотря на все интриги, несмотря на все то дерьмо, что сопровождает работу сценариста на телике, если бы сейчас мне вновь предложили писать для программы «Прожекторперисхилтон» - я бы отрекся от этого текста, сказал бы, что ничего такого не помню и, ни секунды не думая, пошел бы читать газеты, потому что… потому что, черт побери, это было прекрасное, мать его, время!» («GQ», апрель 2018). В некоторых случаях подобные междометия в статьях заменяют многоточием, под которым из контекста ясно угадывается смысл нецензурно сказанного: « - …! – с чувством говорит Валентиныч. – Ну и нервы у тебя! Я уже думал, если сейчас не выстрелит, сам пальну!» («ОиР», апрель 2018).

Встречаются и звукоподражательные междометия: «Рррум-ррум-ррр – многолитровые двигатели прототипов на высоких оборотах выдают мотоциклетные ноты» (Авторевю, февраль 2019).

По словам И.А. Стернина, такая категория слов выполняет ряд функций: междометную (как правило, единицы нецензурной речи произносятся для связи слов, имеют вставочную конструкцию), корпоративную (создают и поддерживают корпоративный дух при общении), эмоционально-оценочную (нецензурное слово передает эмоцию, переживаемую в данный момент), демонстрации половой принадлежности (акцентируется демонстрация «мужского начала»), дружеского подбадривания (показатель непринужденного, дружески близкого общения), поношение третьего лица (с целью установления близких отношений с собеседником).

При анализе мужской речи на материале СМИ нами была отмечена частотность в использовании мужчинами числительных и прилагательных с числовым значением. Последние активно употребляются в лексико-тематических группах «автомобиль, «IT технологии», «строительство и ремонт». Среди них наиболее частотны следующие варианты: пятиступенчатая коробка передач, четырехдиапазонный автомат, трехлитровый турбодизель, двухдверный кузов, семиместный, пятицилиндровый турбомотор, двухканальный аппарат, 17-дюймовые колеса, 16-клапанный мотор, 130-сильная, 70-процентный подъем, 3,5-литровые болиды, 55-дюймовый прототип, 12,5-дюймовый планшет, трехдюймовый

динамик, трехгранный надфиль. Предпочтение данных форм мужчинами свидетельствует о специфичной манере использования прилагательных. В то время как женщины употребляют качественные прилагательные со значением признака по цвету, форме, звуку, размеру, запаху, оценке и весу, представители сильного пола останавливают выбор на относительных прилагательных со значением признака по мере, длине, времени, количестве, материале, местонахождении. Употребление сложных прилагательных с корнями числительных отражает стремление к экономии речевых усилий.

Очень типичны в речи мужчин сложные и составные числительные: пятьсот пятидесятый, сорок семь «кубиков», двадцать один гол, сорок один балл, двадцатый номер, с двадцати метров, пятьдесят вторая минута игры, двадцатая позиция, триста девяносто семь килограмм.

Наиболее частотными среди вводных конструкций являются конструкции, выражающие оценку степени достоверности сообщения (конечно, несомненно, без всякого сомнения, бесспорно, очевидно, вероятно, видимо, по-видимому, не правда ли, по существу, действительно, право, без сомнения и т.д.): «Бесспорно, настоящий подарок всем нам, однако он демонстрирует и то, что Microsoft находится в сложном положении» (IT Expert, январь-февраль 2018); «Конечно, за стабильность в таких условиях во многом нужно было благодарить шины Nokian Hakkapeliitta 7 с размером 225/60 (на плотно укатанном снегу, пожалуй, им нет равных), однако видно, что и сам X-Trail не промах» (Автомир, февраль 2019).

Не менее часто употребляются и вводные конструкции, указывающие на связь мыслей и последовательность изложения (во-первых, следовательно, с одной стороны, далее, значит, с другой стороны, кстати, итак и т.д.): «Во-первых, черви водятся не только в навозе, но и в обычной земле, в опилках, под листвой и т.д. Во-вторых, мормышечники часто ловят на насадки, которые никакого отношения к навозу не имеют, – на мотыля, опарыша, личинку репейной моли» (Рыболов, январь 2018); «Гвардиола, к слову, пошел на этот эксперимент отчасти от безысходности» (Футбол, февраль-март 2017); «Хотя, с одной стороны, девушку фотографировали на заповедном пляже, закрытом для посещения без сопровождения гида, и Лума позировала в волнах залива в мокром кружевном белье… А с другой стороны, залив был полон липких медуз, а деспотичный фотограф заставлял Луму залезать на пальмы (это еще полбеды) и пробираться босиком через колючки и заросли (а вот это уже совсем беда)» («GQ», апрель 2018).

Вводных слов, выражающих неуверенность или сомнения в сказанном, в мужской речи в отличие от женской, практически нет. Связано это, прежде всего, с общественным восприятием мужчины как умельца, знатока и профессионала.

Среди наиболее редко используемых вводных конструкций фигурируют конструкции, выражающие чувства говорящего в связи с сообщаемым (к счастью, к досаде, к несчастью, к прискорбию, к изумлению, к ужасу, на беду, к сожалению, к стыду и т.д.), что объясняется принятой в обществе позицией бесчувственности и безэмоциональности мужчин. Женщины, напротив, склонны использовать конструкции данного типа, придающие речи эмоциональный подтекст.

Также мужчинами используются вставные конструкции, выполняющие модально-оценочную функцию: «Теперь у нас – о, боги раскисшей колеи! – базовый Cherokee с передним приводом!» (Авторевю, февраль 2019).

Особенностью мужской речи является использование парцелляции с целью привлечения внимания к произносимому и придания сказанному наибольшей значимости: «Думаю, на месте Мордюковой я бы вмазал ему. Чтоб фингал. И больно было. Долго» («GQ», апрель 2018); «А Мазда – это путь маньяка. Который никогда не потеряет способности видеть в изгибе автомобильного крыла настоящую красоту. Женскую» (Авторевю, февраль 2019).

Среди мужчин достаточно широко распространено пренебрежение к нормам современного русского языка. Одним из ярких примеров такого явления можно назвать

редукцию слогов в именах собственных, свойственную обычно устной речи: «И мы поехали, втроем – Анатольич взял с собой коллегу по работе, начинающего молодого охотника Диму»; «Валентиныч вздохнул недоверчиво, сказал: «Пошли. Только тихо!» и бесшумной профессиональной походкой зашагал по лесной дороге» («ОиР», апрель 2017).

Среди особенностей мужской речи нельзя не отметить способность представителей сильного пола взаимодействовать, игнорируя социальные статусы и возрастные группы. Так, недавно знакомые мужчины-ровесники спустя несколько часов совместной охоты не только обращаются к друг другу на «ты», но и используют краткую пейоративную форму имен: «Атмосфера между нами еще больше потеплела, и мы двинулись к токам, предварительно перегрузив Ромино снаряжение в мой уазик, а сам Ромка с Димкой сели в егерскую «буханку»…» («ОиР», апрель 2017). Как видим, употребление подобных форм имен в мужской среде не является оскорбительным или неуважительным, скорее, демонстрирует дружеские отношения и душевную близость говорящих.

В речи мужчин наблюдается активная дисфемизация с целью акцентирования мужественности автора высказывания: «А. Кшиштоф отвечает: «Сдохну, но лидерский норматив выполню»» (Авторевю, февраль 2018); «Тут подходит мой брат: «Ребят, ну успокойтесь, мы вам морды набьем» («БС», 2017);.

Мужчины не стесняются употреблять в своей речи бранные слова, скорее наоборот, используют их крайне часто по поводу и без такового. В СМИ нецензурные реплики не публикуются, но намек на них остается: «Но его же, суку, именно на выходе из метро поставили» [«GQ», апрель 2018]; «Бывают времена, когда совсем плохо. И выхода нет. А бывают, когда всего лишь … [фигово]. Сейчас … [фигово]. Но не «совсем плохо» («GQ» №4(165) апрель 2018).

Активно используются в мужской речи слова тюремного и армейского жаргонов: «На московских встречах мне говорили одно, а когда я прилетел туда в последний день трансферного окна, начали предлагать другое. Как-то сразу стало понятно, что надо валить оттуда» («БС», 2017); «Думаю, на месте Мордюковой я б вмазал ему» («GQ», апрель 2018).

Не менее популярны и сленговые слова: «И если в режиме Normal оно невелико, то с переходом в Sport руль тяжелеет в ущерб и без того слабой информативности – на него не приходит ни единого возмущения от дороги, а на скользких проплешинах не ощущаешь провала усилий! Кайф!» (Авторевю, февраль 2019); «Зато есть сенсорный экран, который наверняка замерзнет – и фиг вы включите подогрев сидений» (Авторевю, февраль 2019).

Женская и мужская эмоциональность заметно отличаются друг от друга. Мужчинам свойственна более интенсивная, подчас «агрессивная» эмоциональность. Выражается она с помощью междометий и словообразовательных элементов.

Среди частотных междометий мужской речи можно выделить междометия со значением эмоциональности или оценки состояния: «Блин, от этого твиттера мне щекотно в носу» - написал Джереми» («GQ», апрель 2018); «Поэтому, когда глава московского департамента торговли и услуг заявляет, что «перебоев с солью в Москве не будет», общественность отвечает ему своим бе-бе-бе» («GQ», апрель 2018); «А динамика с турбомотором 1,4 – ого-го!» (Авторевю, февраль 2019). Также употребляются экспрессивные лексемы, благодаря которым автор высказывает свою положительную оценку: «И тормоза – блеск: и при замедлениях с максимальной скорости, и на горных серпантинах я всегда был уверен в запасе под педалью, а точно дозировать усилие на ней сможет и новичок» (Авторевю, февраль 2018).

Если в женской речи достаточно частотны уменьшительно-ласкательные суффиксы, то в мужской более употребительны пренебрежительные (ружьишко, рыбешка, «покатушки»), презрительные (зверюга) и фамильярные (братуха, племяш, маманя).

ВЫВОДЫ

Изучив психологическую трактовку мужского характера и способа коммуникации, можно отметить такие особенности представителей сильного пола, как владение объемным и разнообразным словарем, предпочтение позиции рассказчика и негативное отношение к позиции слушателя, эгоцентричность, а также минимальная эмоциональность, продиктованная не только биологическими причинами, но и существованием гендерных стереотипов в обществе.

Традиционная роль мужчины в социуме накладывает на него ограничения в проявлении эмоций, обусловливает интерес к определенным темам в общении, а также является первопричиной использования нелитературных лексем и сниженной лексики.

В ходе анализа языкового материала были установлены следующие особенности мужской речи:

1. Предпочтение определенных тематических групп лексики (по убывающей частотности): автомобиль, спорт, политика, IT-технологии, рыбалка, охота, строительство и ремонт.

2. Использование прецедентных текстов, известных преимущественно мужской аудитории, частотность трансформаций прецедентных текстов, интертекстуальная игра.

3. Активное употребление лексики пассивного запаса.

4. Предпочтение относительных прилагательных, сложных и составных числительных, абстрактных существительных и междометий.

5. Частотное использование вводных слов, выражающих высокую степень уверенности в сообщаемом и конструкций, отражающих связь мыслей и последовательность изложения.

6. Пренебрежительное отношение к речевым нормам.

7. Использование сниженных средств лексики, таких как брань, сленг, тюремный и армейский жаргон.

8. Выражение эмоций посредством междометий, в частности, нецензурных.

Таким образом, согласно анализу материала, речевые характеристики мужской коммуникации в целом отвечают психологическим и социальным особенностям сильного пола. В мужской тактике общения не обнаруживается выраженного стремления отойти от сложившихся гендерных стереотипов «настоящего мужчины», «непроницаемого существа», хотя отмечены попытки смягчить и облагородить речь, обращенную к представительницам слабого пола.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Горошко Е. И. Гендерные особенности русскоязычного Интернета [Электронный ресурс] / Е. И. Горошко. - Режим доступа: http://www.textology.ru/article.aspx?aId=22.

2 Горошко Е. И. Судебно-авторoведческая классификационная экпертиза [Электронный ресурс] / Е. И. Горошко.- Режим доступа : http://www.textology.ru/article.aspx?aId=98.

3 Нурсеитова Х. Х. Введение в гендерную лингвистику: учеб. пособие / Х. Х. Нурсеитова. - Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2008. - 70 с.

4 Белая Н. В. О проявлении гендерных различий в языке / Н. В. Белая // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. А. Шолохова. - 2009. - №3. - С.97-102.

Т.В. Галкина

Ер адамдар тілінің ерекшеліктері (БАҚ материалдары негізінде)

С. Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Мақала біздің замандасымыздың гендерлік лингвистика тұрғысынан алғандағы тілдік портретінің ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі тіл біліміндегі гендерлік бағыттағы ізденістердің жеткіліксіздігіне байланысты. Публицистік

стильдегі мәтіндердің материалдарында (журналдардағы ерлер аудиториясы үшін еркек журналистер жазатын мақалаларда) ер адамдардың тілдік портретінің лексикалық, морфологиялық, синтаксистік және стилистикалық ерекшеліктері сипатталады: сөздіктің тақырыптық топтары, сөздердің пассив қорларын пайдалану, сөз таптарының нақты бір грамматикалық топтарына артықшылық беру (салыстырмалы сын есімдер, етістіктер, күрделі және құрама сан есімдер, дерексіз зат есімдер), синтаксистік ерекшеліктер – мәтінді хабарлау мен логикалық ұйымдастыруда сенімділік мәніндегі кіріспе сөздерді қолдану, сөйлеу мәдениетінің этикалық және стильдік аясын бұзу, эмоционалды сөйлеу, кемсіте бағалауға бейімділік, сөздерді ойната қолдануға әуестік, әсіресе прецедентті мәтіндерді қолдану кезінде.

T.V.Galkina

Peculiarities of male speech (on the material of mass media)

S. Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

The article is devoted to the study of the peculiarities of the speech portrait of our contemporary from the standpoint of gender linguistics. The relevance of the research topic lies in the insufficient knowledge of the gender direction of linguistics. The material of journalistic style texts (magazines in which male journalists write articles for a male audience) describes the lexical, morphological, syntactic and stylistic features of a male speech portrait: thematic vocabulary groups, the use of passive vocabulary words, preferences for certain grammatical digits of parts of speech (relative adjectives , verbs, complex and compound numerals, abstract nouns), syntactic features - use of introductory words with the meaning of fidelity in communication and logical organization of the text, violation of the ethical and stylistic framework of the culture of speech, emotional speech, a tendency to a negative assessment, a tendency to a verbal game, especially in the use of precedent texts.

УДК 801.3. 81

О.В. Громова
магистрант специальности 6М011800 – Русский язык и литература, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: olken80@mail.ru

К ВОПРОСУ О РЕКЛАМЕ КАК СПОСОБЕ МАНИПУЛЯЦИИ СОЗНАНИЕМ В ПОЛИДИСКУРСИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются манипулятивные компоненты рекламного текста, влияющие на общественное сознание. Автор на примере наружной рекламы показал, что реклама в современный период отвечает потребностям социума, формируя полидискурсивное пространство. Анализ фактического материала показывает, что составители рекламных текстов с целью социализации и идентификации необходимого продукта используют все механизмы воздействия на общественное сознание. Таким образом, реклама как способ манипуляции сознанием отражает потребности современного общества и используется в полидискурсивном пространстве социума.

Ключевые слова: общественное сознание, социум, реклама, манипуляция, языковые средства.

ВВЕДЕНИЕ

Язык претерпевает изменения, которые связаны с переломными моментами в обществе, формированием нового языкового вкуса, он непрерывно развивается, совершенствуется, изменяется, имея свое прошлое, настоящее и будущее. То есть языковая изменчивость – это постоянное качество языка, которое является центром в лингвистической науке. «Одной из важнейших функций языка является отражение существующей действительности. Самым подвижным, гибким и быстро реагирующим на изменения в обществе уровнем структуры языка является лексический. Именно слова и их значения ярко демонстрируют влияние общественных факторов на язык, подтверждают социальную детерминированность языка» [1, 32]. Единицей языка для формирования нравственных установок, ценностных ориентаций, создания и социального закрепления новых культурных ценностей, социальных норм, правил является реклама. Именно в рекламном тексте через язык отражаются основные тенденции развития общества.

Важно отметить, что реклама сегодня играет большую роль в процессах социализации и идентификации. «Как механизм идентификации реклама направлена на обеспечение доступа индивида к референтной группе через потребление символически наполненного товара или услуги. В качестве механизма социализации реклама способствует усвоению индивидом статусов, ролей, норм и ценностей общества. Рекламные механизмы социализации и идентификации оказывают воздействие как на сознание, так и на бессознательное. Поскольку реклама формирует стереотипное мышление и поведение, а через стереотипизацию создает онтологический фундамент общества потребления, появляется возможность манипулирования сознанием в этом обществе» [2, 138]. Таким образом, в языке рекламных текстов через манипулятивные языковые средства отражаются изменения, проявляющиеся во всех направлениях развития общества.

Целью данной статьи является выявление средств манипулятивного воздействия рекламы и ее коммуникационной роли в полидискурсивном пространстве языковой картины в целом.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Реклама – это целая система, где составители рекламных текстов используют не один маркетинговый ход в одном рекламном проекте, работают на уровне нашего подсознания, и целью всего этого действия является убедить нас что-либо купить. Особенно это проявляется в рекламе на телевидении, где информационное сообщение сопровождается визуализацией и проговариванием.

Интересно отметить, что, по сути, реклама является отражением ментальности каждого народа, его национальных особенностей, привычек, традиций, она постоянно апеллирует к ним, пытаясь завладеть нашим вниманием. Кроме этого, те люди, которые профессионально создают рекламу, пользуются разнообразными способами: в своих рекламных текстах они используют неоднократный повтор убеждающих фраз, авторитет большинства, иллюзию спроса, технику подстройки поведения, пугают нас какими-либо последствиями, если мы не купим рекламируемые товары, услуги и т.д.

То есть, совершается воздействие на нашу психику, происходит манипуляция сознанием. Это связанно с тем, что большая часть людей находится под влиянием массовой культуры, которая и является источником информации, манипулирующей нашим сознанием.

Манипулятором в обществе выступает, как известно, реклама. Она не всегда проявляется в той форме, в которой мы ее привыкли видеть. Это не только маркетинговые системы, но и также элементарные способы повлиять на человеческое сознание посредством проникновения в привычные нам виды искусства, такие как киноиндустрия, музыка, художественная литература, живопись и другое. С. Г. Кара-Мурза дал определение манипуляции так: «Манипуляция заключается в самом переносе механических или биологических понятий на человека как социальное существо» [3, 147.].

В лингвистической литературе существует множество определений относительно понятия «манипуляция», где в основе лежит убеждение, доказательство и внушение. Все представленные составляющие связаны с вербальным и невербальным воздействием на реципиента. Проанализировав работы многих исследователей, можно прийти к выводу, что единства в определении нет. В нашей работе, полагаясь на работу М.В. Поварницыной, мы будем придерживаться следующего определения речевой манипуляции: «это вид скрытого психолингвистического воздействия, искусное исполнение которого подталкивает реципиента к действиям, не совпадающим с его актуально существующими желаниями. Считаем важным обратить внимание на несколько базовых, выделяемых практически всеми исследователями характеристик манипуляции: 1) скрытый характер; 2) у нее всегда есть цель (которая оформляется в сознании осмысливать поступающую информацию» [4].

Таким образом, под манипулятивностью текста мы будем понимать особое свойство текста, его способность служить скрытым целям отправителя. И данная особенность проявляется в языке рекламы.

Манипуляции могут осуществляться различными способами. Для начала рассмотрим манипуляции с помощью языковых единиц. Первичной функцией слова считается суггестия – покорение из-за чувства, образы, подсознательное доверие. Влияние слов на человека зависит не от буквально произнесенного, а от коннотации – порождение образов слов и чувств через ассоциации, а также от атмосферы и оратора. В рекламном дискурсе манипуляция адресатом в нужном рекламодателю направлении заложена именно в использовании языковых особенностей. Поскольку манипулирование сознанием всегда происходит в какой-либо определенной ситуации, то с лингвистической точки зрения можно говорить о различных типах рекламного дискурса: коммерческий, социально-бытовой, политический и т.д.

К манипулятивным компонентам рекламного дискурса можно отнести: оценочную лексику (оценочные прилагательные, существительные, наречия, глаголы); структурные элементы рекламы (слоган, коды); стилистические средства (метафора, эпитет, риторические вопросы, рифма, каламбур); гендерная лексика; прецедентные феномены и т.д.

Следующим популярным видом является манипуляция с помощью языка цифр. Заметное место в современных рекламных сообщениях занимают числа – символические цифры, статистические данные, подробная историческая или экономическая информация.

Далее представим манипуляцию с помощью зрительных образов. Этот вид воздействия является ключевым для телевизионной рекламы, ведь доказано, что основную массу информации человек усваивает через визуальный канал. Влияние слова зависит от образа, который он вызывает, а не от реального содержания. Вместе с открытым словесным сообщением предоставляется «закодированный сигнал», с целью вызвать нужные образы. Целью является направить мысль адресата в необходимом направлении, чтобы при этом он об этом не догадался.

Телевидение сравнительно с другими средствами распространения информации имеет ряд характеристик, которые предоставляют рекламодателю глобальные возможности планирования рекламной стратегии, а также манипуляции нашим сознанием. По разным критериям выделяют вербальное и невербальное влияние, манипуляции с помощью зрительных, звуковых чувств, цифровых показателей, архетипов и стереотипов, времени и продолжительности воздействия. Влияние рекламы имеет большое значение на общество, поэтому изучается разными отраслями науки и требует дальнейших научных исследований в условиях постоянной трансформации социума. Каждый человек ежедневно подвергается информационному воздействию. Но, все реагируют на манипуляцию по-разному в силу различных факторов, это могут быть: уровень жизни, психологическое состояние человека, способность его доверять и многое другое.

В современный период манипуляция общественным сознанием и управление мнением социума очень велико. И в этом большую роль играют как средства массовой информации,

так и различные способы и приемы рекламной индустрии, оказывая содействие этому. Способы манипуляции сознанием постоянно совершенствуются, это мы можем увидеть на примере эффективности рекламы. Наиболее распространённой рекламой, где происходит воздействие на сознание, является наружная реклама. Ведь наружная реклама – это один из самых популярных носителей рекламы, используемых как в Казахстане, так и во всех странах мира. В маркетинге такой способ рекламы называется «аутдоор» (от англ. *outdoor* – находящийся на открытом воздухе). Под этим термином подразумевается реклама, которая находится вне помещений, вне зданий – на улице, под открытым небом. Интересны и свойства наружной рекламы: очень большой охват территории; за счет своей масштабности привлекают к себе большое внимание; в большинстве своем наружная реклама цветная, используемые образы – реалистичные; в зависимости от правильности расположения повышается эффективность рекламы товара или услуг; яркость и красочность баннеров или билбордов помогают визуализировать образ рекламируемого товара или услуги, языковые единицы закрепить его в памяти потенциального покупателя. Важно отметить, что манипулятивные технологии, используемые в тексте наружной рекламы, воздействуют на общественное сознание, тем самым отражают потребности современного общества.

Анализ фактического материала показывает, что наружная реклама содержит четкий, впечатляющий призыв к действию, что обеспечивает увеличение сбыта рекламируемой продукции. Главная задача рекламы связана с мотивационной направленностью, которая через языковые средства призывает к действию. Данная задача реализуется через языковые средства в виде оценочной лексики, слоганов, метафоры, эпитетов, риторических вопросов, прецедентных текстов.

Рассмотрим несколько примеров билбордов, в структуре которых отражены манипулятивные компоненты рекламного дискурса.

Рисунок 1 – Реклама часов «Orient Star»

На представленном примере заголовок отражает название фирмы, изготавливающей часы, а также представлен известный артист, на котором сразу фокусируется внимание человека, сами часы и короткие текстовые формулировки. Образ известного российского актера Михаила Пореченкова, принявшего участие в рекламировании часов, заставляет людей думать, во-первых, о высоком качестве товара, во-вторых, вызывает положительную ассоциацию того, что, приобретя именно эти часы, человек приблизится к богемной жизни, станет ее частью, таким же, как Пореченков, следовательно, у субъекта повысится личная самооценка. Зрительный образ дополняется речевым выражением «*Японское совершенство*», что еще раз подтверждает наличие высокого качества рекламируемого товара. Данное словосочетание в языковом сознании носителей языка представляется уже как слоган, который составляется из оценочного прилагательного *японское*, что свидетельствует о высоком качестве изделия. Далее идет прямой призыв к действию: «*Сделай свой выбор*!». Данная фраза является ведущей к побуждению и имеет скрытую манипуляцию.

Автор представленного рекламного примера использовал известную всем маркетологам формулу «AIDA». Это модель потребительского поведения, и, если учтены все элементы этой формулы, проверенной временем, то высокие продажи гарантированы на сто

процентов. Также в тексте рекламы использованы три языка: название представлено на английском языке, что свидетельствует о мировой распространенности, и составляющие рекламного контекста на казахском и русском языках. Таким образом, использование ведущих трех языков в Казахстане в языке рекламного дискурса свидетельствует о масштабности и важности представленной информации, именно через указанные манипулятивные технологии идет актуализации товара, тем самым формируется общественное сознание.

Рисунок 2 – Реклама чая «Рахмет»

Дизайн этой рекламы использовался в период продвижения нового бренда на потребительский рынок Казахстана в 2010 году. Именно поэтому на передний план вынесены торговая марка и сам чай в фирменной упаковке, что позволило повысить узнаваемость бренда. Чтобы реклама чая достигла еще более высокого эффекта, рекламодатель использовал слоган «*Қонақжай! Гостей встречай!*» и чашку с привлекательным цветом напитка. Это выражение отсылает нас к менталитету казахстанского народа, где высоко ценятся и поддерживаются гостеприимные традиции. То есть, именно эта реклама рассчитана на конкретную целевую аудиторию – женщин Казахстана, гостеприимных хозяек, у которых на генетическом и историческом уровнях заложено обязательство встречать гостей вкусным чаем. В этом положительно созданном зрительном образе мы наблюдаем апеллирование к национальной культуре и обычаям. Манипуляция человеком происходит на уровне его культурного сознания, а также через структурный языковой элемент – слога.

Рисунок 3 – Реклама пластиковых окон «Veka»

На рисунке 3 мы опять можем наблюдать все составляющие формулы «AIDA»: *attention* – внимание: «*ОКНА? КОНЕЧНО VEKA!*» (выбран крупный шрифт заголовка, использованы одни заглавные буквы), что определено вызывает наш интерес. Текст рекламной афиши содержит стилистические средства: используется риторический вопрос и побудительный ответ. Данная конструкция скрыто заставляет обратить внимание на выбор данного товара, что свидетельствует об использовании манипулятивных средств в языке рекламы. Также в представленном примере указана фраза на казахском и русском языках: «*Спрашивайте в ведущих компаниях города».* Данное предложение сформировано как скрытое побуждение, а сочетание «*в ведущих компаниях города»* свидетельствует о качестве товара. Таким образом, именно через указанные языковые средства потребитель может узнать о важных факторах товара, а производители могут рассчитывать на высокую конкурентоспособность своей продукции.

ВЫВОДЫ

Представленные примеры свидетельствуют о том, что манипуляция нашим сознанием происходит в полидискурсивном дискурсе, которая отражается в языковом пространстве рекламного текста. Реклама, являясь объектом изучения многих наук, представляет особый интерес и для лингвистики. Речевое манипулирование в рекламе является ее основной и неотъемлемой характеристикой. Используя разнообразные возможности языка, рекламодатель подбирает косвенные, иносказательные способы подачи информации с целью навязать обществу и нам, потребителям, в частности, определенное представление о действительности и скрыто, но эффективно воздействовать на наше сознание в нужном для него направлении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Баско Н.В. Новое в русской лексике (90-е годы) // А.С.Пушкин и русский литературный язык в XIX– XX веках. Тезисы докладов международной научной конференции. – Нижний Новгород, 1999. – С. 32-35.

2 Водопьянова Н.А. Реклама как инструмент манипуляции сознанием // Успехи современного естествознания. – 2007. – № 10. – С. 137-140.

3 Кара-Мурза С. Г.Манипуляция сознанием. – М.: Алгоритм, 2004. – 528 с.

4 Поварницына М.В. Манипуляция, суггестия, аттракция и фасцинация в креолизованном тексте // [электронныйресурс] / Режим доступа: https://cyberleninka.ru/

О.В. Громова

Сананы манипуляциялау тәсілі ретінде қазіргі қоғамның полидискурстық кеңесіндегі жарнама туралы сауалға

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада қоғамдық санаға әсер ететін жарнамалық мәтіннің манипулятивтік компоненттері қарастырылады. Автор сыртқы жарнама үлгісінде қазіргі уақытта жарнама полидискурстық кеңістікті қалыптастыра отырып, социумның қажеттіліктеріне жауап беретінін көрсетті. Нақты материалды талдау жарнама мәтіндерін құрастырушылар қажетті өнімді әлеуметтендіру және сәйкестендіру мақсатында қоғамдық санаға әсер етудің барлық тетіктерін пайдаланатынын көрсетеді. Осылайша, жарнама санамен айла-шарғы жасау тәсілі ретінде қазіргі қоғамның қажеттілігін көрсетеді және социумның полидискурстық кеңістігінде пайдаланылады.

O.V. Gromova

To the question of advertising as a way of manipulating consciousness in multi-discursive space of modern society

Sh.Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The article deals with manipulative components of advertising text that affect public consciousness. The author on the example of outdoor advertising has shown that advertising in the modern period meets the needs of society, forming a multi-discursive space. Analysis of the actual material shows that the authors of advertising texts use all the mechanisms of influence on public consciousness in order to socialize and identify the necessary product. Thus, advertising as a method of manipulation of consciousness reflects the needs of modern society and is used in multi-discursive space of society.

МРНТИ 16.21.41

И.М. Дюсекенева
PhD, и.о. ассоц. профессора, Государственный университет имени Шакарима г. Семей, Республика Казахстан, e-mail: indiradyusekeneva@mail.ru

ГЕРМАНСКАЯ АСПЕКТОЛОГИЯ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВИДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье описывается исследование, проведенное в русле лингвистики, и охватывает современную область языкознания – аспектологию. Категория аспектуальности является областью изучения многих лингвистов. Проблема аспектуальности в рамках лингвистического антропоцентризма приобретает особую значимость, так как данный принцип позволяет рассматривать категорию аспектуальности как факт грамматического мышления. Данная статья систематизирует различные подходы ученых в области изучения категории аспектуальности английского языка в аспекте видовых отношений. Отмечается историческое развитие категории вида в английском языке. Приводятся различные подходы и теории изучения категории аспектуальности в английском языке как лингвистов-русистов (О.А. Комарова, А.И. Смирницкий, Б.А. Ильиш, В.Д. Аракин и др.), так и зарубежных исследователей (Г. Веркюль, Л. Блумфилд, Б. Комри, А. Кеннеди).

Ключевые слова: германская аспектология, русская аспектология, категория вида

ВВЕДЕНИЕ

Категория аспектуальности является одним из важных в человеческом сознании. Данная категория с помощью различных средств отображает характер протекания действия. Категория аспектуальности является областью изучения многих лингвистов. Несмотря на довольно длительную традицию изучения категории аспектуальности, данная категория и по сей день является одной из предметов интереса современной лингвистики.

Методы исследования.

В ходе анализа фактического материала были использованы методы наблюдения и описания. В рамках этих методов использовались приемы, позволяющие провести наблюдение и охарактеризовать явления аспектуальности на данном этапе развития русского и английского языков, рассматривая язык как структурное целое.

Также был использован сопоставительный метод для выявления общего и особенного в сравниваемых языках.

Как отмечают ученые, в частности О.А. Комарова, наличие в славянских языках особых способов передачи характера глагольного действия заставило лингвистов обратиться к поискам этой категории в других языках [1]. Исследователи грамматики не имеют единого мнения о том, имеется ли в английском языке категория вида. Историческое развитие категории вида складывается следующим образом. Категория вида в английском языке, как утверждает Б.А. Ильиш, формируется в новоанглийский период: «В древнеанглийском периоде различие в характере протекания действия выражались при помощи префикса «*ze*» не вполне регулярно и, во всяком случае, они были не столько грамматикализированы, чтобы можно было говорить о грамматической категории вида. В среднеанглийском периоде и это различие было утрачено» [2]. А.И. Смирницкий также отмечает, что несовершенный и совершенный вид был представлен в древнеанглийском языке. Но затем данная категория исчезла и на ее смену пришла система иной дифференциации видовых форм Indefinite и Continuous [3]. Н.Ф. Иртеньева указывает на то, что формы глагола при употреблении их в

независимом предложении имели видовые значения и выражали действия постоянные (Continuous) или действия завершенные (Perfect) [4]. В среднеанглийский же период английский язык потерял систему глагольных окончаний, что является причиной сложности поиска категории вида в английском языке [5].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Несмотря на существование различных подходов и теорий изучения категории аспектуальности в английском языке, категориальный аппарат германской лингвистики в данном вопросе все еще ориентируется на определения славянской аспектологии [6]. Существуют вопросы русской аспектологии на что указывалось выше. Как отмечают лингвисты, в частности О.А. Комарова, попытки провести прямые аналогии английского вида со славянским не приносят успеха [1, 49].

Взгляды ученых в определении категории вида в английском языке схематически представим в соответствии с рисунком 3, где ‘+’ – наличие вида, ‘–’ – отсутствие вида.

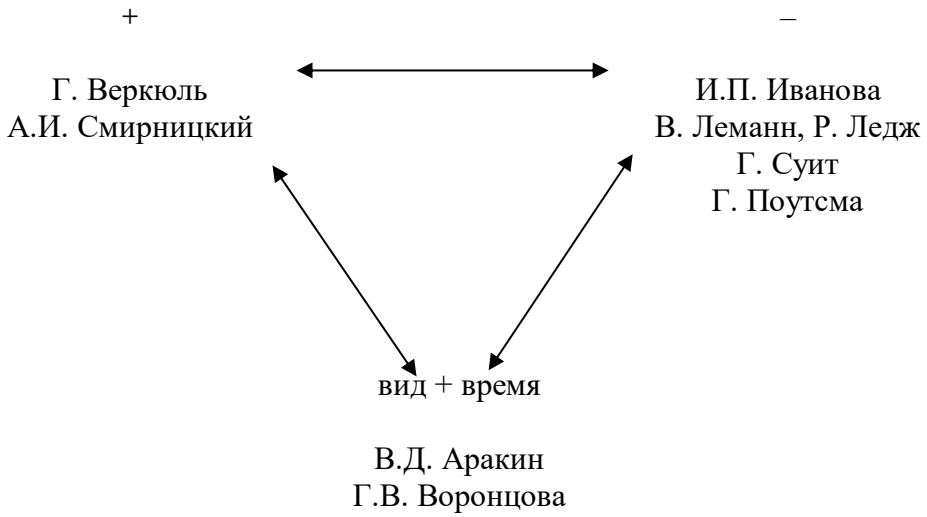

Рисунок 3 – Позиция ученых на категорию вида в английском языке

Рассмотрим мнения ученых, утверждающих, что вида нет. По мнению И.П. Ивановой, вида как грамматической категории в английском языке нет. В нем, по мнению ученого, представлены разряды – группы временных форм: основного, длительного, перфектного и перфектно-длительного. Основной разряд выражается формами Indefinite, т.к. только данная форма может передавать динамику, смену событий. Остальные разряды используются для выражения одновременности или предшествования [7]. У. Леманн и Р. Ледж также отрицают наличие категории вида в английском языке: «английский язык … [обладает] темпоральной системой; славянские языки … используют видовую систему» [8].

В традиционной английской грамматике утверждается, что в английском языке существует лишь категория времени, а все личные глагольные формы рассматриваются с позиции времени. Данный подход прослеживается, например, в работах Г. Суита и Г. Поутсмы (H. Sweet, H. Poutsma) [9]; [10].

Следующая группа мнений соотносится с предположением, что категория вида наличествует в английском языке. Так, например, крупнейший представитель английской аспектологии Х. Веркюль придерживается данной позиции. Ученый рассматривает категорию вида (в германском языкознании употребителен термин «аспект») в рамках ситуационной семантики, поскольку английский язык является высококонтекстуальным [11].

В советском германском языкознании сторонником существования вида как отдельной грамматической категории является А.И. Смирницкий. По мнению ученого, она представлена оппозицией общего вида длительному виду. Общий вид выражается в настоящем времени нулевыми морфемами и *–(e)s* (3 лицо, ед. число), в прошедшем времени морфемой *–ed* или формами с чередованием гласных, в будущем времени *will + V* и обозначает сам факт совершения действия. Длительный вид передается при помощи глагола *to be* в форме соответствующего времени и формой на *–ing* (*I am going, I am doing,* etc.) [12].

Пристальное внимание проблеме категории вида в английском языке уделяет Г.Н. Воронцова. Ученый выделяет три вида (простой, длительный, перфект) в английском языке на основании того, что они выражают предел действия в отношении определенного момента речи. Так, простые формы нейтральны по отношению к пределу, они зависят от контекста; длительные формы отрицательны по отношению к пределу (в определенный момент времени действие не прекращается); действие, выраженное перфектом, имеет значение предельности, которое наступает в определенный момент времени [1, 154].

Рассмотрение тесной взаимосвязи категории вида и времени мы находим в работах В.Д. Аракина, Н.А. Кобриной и др. В.Д. Аракин приводит следующий довод в пользу данного положения «видовые морфологические показатели одновременно служат и временными показателями» [13]. Обратим внимание, что временное значение общего вида аналитических форм передается аналитической структурой в целом, нерасчлененно (*has come, had come, will come, would come*), в то время как временное значение длительных форм выражается исключительно формой вспомогательного глагола (ср. *is / has been / had been / will be + working*).

Вопрос о составляющих категории вида также не до конца изучен. Выделяются следующие подходы в определении составляющих категории вида:

1) перфектив / имперфектив; прогрессив / непрогрессив; общий вид / длительный вид;

2) предельность / непредельность;

3) простой / длительный / перфект.

К сторонникам первой группы составляющих категории вида принадлежит, в частности, Л. Блумфилд. Ученый различает «точечное» действие (перфектив), в котором действие представлено как целостное (*He wrote the letter*), и «длительное» (имперфектив), действие в котором продолжается определенный отрезок времени и на протяжении которого может произойти другое действие (*He was writing the letter*) [14].

Например, Ю. С. Маслов в качестве примера аспектуальной оппозиции, отличной от «классической» для аспектологии оппозиции СВ/НСВ, описывает оппозицию прогрессив / непрогрессив, «представленную, например, в английском, испанском, португальском и ряде других языков» [15, 21].

Но не во всех работах ставится знак равенства между терминами «Progressive» и «Continuous». В этой связи можно отметить работу Б. Комри «Aspect» [16], в которой автор строит целую систему видовых оппозиций. Схематично его теория может быть представлена в соответствии с рисунком 4:

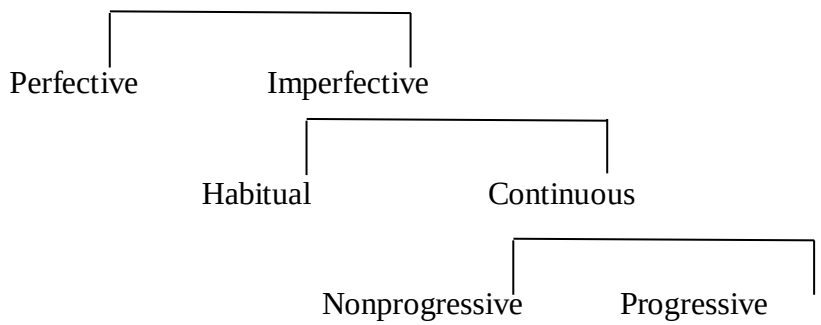

Рисунок 4 – Классификация видовых оппозиций по Б. Комри

Б. Комри отмечает относительно особое положение перфекта в рамках аспектуальности: «Под видом <...> понимаются различные способы представления внутреннего временного строения ситуации. Перфект несколько отличается от аспектуальных категорий этого типа, так как непосредственно он ничего не сообщает нам о самой ситуации, а, скорее, устанавливает связь некоего состояния с предшествующей ему ситуацией» [16, 52].

Прогрессив определяется Б. Комри как «сочетание значений длительности и нестативности» («the combination of continuous meaning and nonstativity» [16, 38]).

Б. Комри также отмечает возможность употребления в прогрессивной форме некоторых стативных глаголов английского языка, при этом значение прогрессива из сочетания признаков ‘длительность’ + ‘нестативность’ преобразуется в обозначение ‘временного состояния’ – ‘temporary (contingent) state’ [16, 38].

Форма прогрессива, таким образом, обладает значениями ‘длительность’ + ‘нестативность’, ‘продолженность’, ‘процессуальность’, ‘динамичность’, ‘имперфектность’, ‘имперфективность’.

Назначение формы прогрессива заключается в выражении временной отнесенности ко времени осуществления другого действия (тогда она создает как бы фон осуществления главного действия) или к какому-либо другому временному моменту.

Другими словами, одним из категориальных значений данной формы является таксис одновременности. Одновременность предполагает наличие срединной фазы, т.е. общего временного вектора двух временных отрезков, что порождает второй категориальный семантический признак – «длительность». Сказанное не исключает употребления длительных форм для выражения развертывающегося действия, т.е. прогрессива в собственном смысле этого слова. Длительные формы достаточно узкоспециализированны в выражении видовых значений: основной сферой их функционального сопряжения остается именно сфера длительности, в то время как другие видовые значения, находящиеся, например, в русском языке в ведении форм НСВ, оказываются включенными в семантический потенциал общего вида.

Другое существенное отличие категории вида в русском и английском языках состоит в том, что они образуют видовую оппозицию с противоположной направленностью членов в плане маркированности / немаркированности. В русском языке сильным, маркированным, членом видовой оппозиции является СВ, так как, по характеристике А.В. Бондарко, «семантическое пространство частных значений СВ имеет центрированную, фокусированную структуру, ядром которой является основное значение», а НСВ, напротив, «отличается структурой диффузной, слабо центрированной» [17, 117].

Противоположную картину мы наблюдаем в английском языке. В данной языковой системе в видовой оппозиции сильным, маркированным членом является длительная форма. Она имеет как формальное выражение, так и конкретное семантическое значение. Общий вид имеет в семантическом плане размытое значение, ему присуща большая неопределенность, выражение скорее констатации факта действия. В формальном плане данный вид выражается нерегулярно. Значения, им передаваемые, соответствуют в русском языке как СВ, так и НСВ. Длительному же виду в английском языке соответствует форма НСВ в русском.

Спорным вопросом в английской аспектологии является принадлежность перфекта к категории вида. Взгляды ученых по этому вопросу можно разделить на следующие группы: 1) перфект – часть грамматической категории вида; 2) перфект – часть грамматической категории времени; 3) перфект – особая грамматическая категория, отличная и от категории времени, и от категории вида.

Среди сторонников теории о принадлежности перфекта к категории вида следует выделить Б.А. Ильиша и Г.Н. Воронцову, которые различают категории вида и времени, но считают их обязательно сопутствующими друг другу. Видовые значения перфекта данные авторы рассматривают по-разному. Б.А. Ильиш полагает, что «форма настоящего перфектного представляет наиболее ясный случай видовой функции перфекта: это форма результативного вида» [2, 165]. Г.Н. Воронцова в определении перфекта опирается на значение предельности [19].

Г. Суит [9], Г. Поутсма [10] рассматривают перфект как форму времени.

И.П. Иванова рассматривает перфект как видо-временную форму, которая может иметь часто и временное значение. Основным видовым значением перфекта настоящего времени она считает завершенность действия к моменту речи [7].

Третья точка зрения принадлежит профессору А. И. Смирницкому, который утверждает, что «перфект как таковой не имеет отношения к категории вида в английском языке» [12, 304]. Ученый не отрицает тесной связи перфекта с категориями вида и времени, но выделяет перфект как особую категорию – категорию временной отнесенности на следующих основаниях: «перфектные формы (*have waited, have been writing)* могут быть как общего, так и длительного вида и вместе с тем различаться по грамматическим временам совершенно также, как и неперфектные формы (*have, had, will have been writing*), а кроме того, быть и вневременными (с точки зрения грамматической категории времени) [12, 309].

Четкое разграничение категории времени и вида проводят Б.С. Хаймович и Б.И. Роговская [20]. Ученые указывают на то, что категориальное значение времени глагола показывает время совершения действия, длительность совершения действия содержится в категориальном значении вида. «Вид действия» указывает на то, взято ли действие в его развитии, либо данная характеристика отсутствует. Например, «*was writing*» представляет действие в его развитии, протяженности. В зависимости от контекста форма «*wrote*» может обозначать длительное действие, не указывая грамматически на длительность (*I often wrote to him last year*), либо действие по его завершенности (*I wrote to him yesterday*).

Среди западных ученых распространена точка зрения, согласно которой длительный вид является в большей степени семантической категорией, чем грамматической. По мнению А.Г. Кеннеди [21], категория вида включает в себя:

1) ограниченную длительность, представляющую действие как единое целое (*He went to town*);

2) «ингрессивность», обозначающую время начала действия (*He began to work*);

3) результативность, показывающую действие с точки зрения его результатов (*She ceased speaking*);

4) длительность, показывающую действие в его продолжительности (*Wheat grows in Canada*);

5) повторяющееся действие (*Each night the old man would walk to town*).

Таким образом, данная классификация не имеет ничего общего с грамматикой: она основана исключительно на семантической интерпретации категории вида.

ВЫВОДЫ

В английском языке аспектуальные семантические признаки не находят прямого грамматического выражения, а передаются лишь косвенно, в контексте. Значения завершенности (результативности), длительности, кратности, точечности, инхоативности не имеют формальных показателей, в отличие от русского языка, где данные значения могут передаваться морфемно-характеризованными способами действия глаголов. Английский язык – язык аналитического строя и многие значения, в том числе значения завершенности действия или его длительности, осуществляются в конкретном контексте под воздействием близкой и дальней среды. Аспектуальные значения в наиболее полной мере передает

лексико-грамматическая категория предельности / непредельности. Таким образом, аспектуальное противопоставление в английском языке по признаку завершенности / незавершенности действия передается на уровне субграмматической категории, т.е. структурно-семантических разрядов. В зависимости от того являются ли глаголы предельными или непредельными, формы Past Indefinite и Present Perfect могут выражать как законченные, так и незаконченные действия. Если предельные глаголы употребляются в контексте многократности, то данные глаголы не несут результативного значения.

Перспективы дальнейших исследований заключаются в углубленном изучении функций и семантики категории аспектуальности

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Комарова О.А. Вид и время // Теоретическая грамматика английского языка / Отв. ред. д.филол.н проф. В.В. Бурлакова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – 256 с.

2 Ильиш Б.А. История английского языка. Издание 5-е, испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1968. – 420 с.

3 Смирницкий А.И. Лекции по истории английского языка [Под ред. О.А. Смирницкой]. – 4-е изд. – М.: Добросвет, КДУ, 2011. – 236 с.

4 Иртеньева Н.Ф. Грамматика современного английского языка (теоретический курс). – М.: ГЦК «Ин-Яз», 1956. – 190 с.

5 Какжанова Ф.А. Проблемы категории аспекта и ее типология в английском языке: дис... канд. филол. наук. – Алматы, 2006. – 138 с.

6 Какжанова Ф.А. Проблемы категории аспекта и ее типология в английском языке: Монография. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2010. – 164 с.

7 Иванова И.П. Вид и время в современном английском языке. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1961. – 200 с.

8 Lehman W., Ledge R. Theoretical Bases of Indo-European Linguistics. – London, 1996. – 324 p.

9 Sweet H. A new English grammar: logical and historical. – Clarendon Press, 1901. – 146 p.

10 Poutsma, H. A Grammar of Late Modern English. – Read Books, United Kingdom, 2008. – 1057 p.

11 Verkuyl H. Aspectual issues: studies on time and quantity. Stanford, CA: CSLI. – Cambridge, 1999. – 266 p.

12 Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1959. – 440 с.

13 Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Учебное пособие. – 3-е издание. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005. – 232с.

14 Блумфилд Л. Язык. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 512 с.

15 Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 263 с

16 Comrie B. Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge, 1976.

17 Бондарко А. В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1996. – 220 с.

18 Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1960. – 400 с.

19 Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1987. – 298 с.

20 Kennedy A.G. Current English; a study of present-day usages and tendencies, including pronunciation, spelling, grammatical practice, word-coining, and the shifting of meanings. Boston: Ginn and Company, 1935. – 737 p.

И.М. Дюсекенева

Герман аспектологиясы етістік түрлерінің қатынастарды интерпретациялаудағы

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Семей қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада лингвистика арнасында жүргізілген зерттеу сипатталады және тіл білімінің заманауи саласы – аспектологияны қамтиды. Аспектуалдылық санаты көптеген лингвистерді зерттеу саласы болып табылады. Аспектуалдылық проблемасы лингвистикалық антропоцентризм шеңберінде ерекше мәнге ие болады, өйткені бұл қағида аспектуалдылық санатын грамматикалық ойлау факторы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл мақала әр түрлі қарым-қатынас аспектісінде ағылшын тілінің аспектуалдылық категориясын оқыту саласындағы ғалымдардың түрлі тәсілдерін жүйелейді. Түр санатының ағылшын тілінде тарихи дамуы байқалады. Ағылшын тілінде орыс лингвисттері (О. А. Комарова, А. И. Смирницкий, Б. А. Ильиш, В. Д. Аракин және т.б.), сондай-ақ шетел зерттеушілері (Веркюль қ., Л. Блумфилд, Б. Комри, А. Кеннеди) аспектуалдылық категориясын зерттеудің әртүрлі тәсілдері мен теориялары келтірілген.

I.M. Dyussekeneva

German aspectology in the interpretation of aspectual relationship

Shakarim State University of Semey,
Republic of Kazakhstan, Semey

The article describes the research carried out in line with linguistics and covers the modern field of linguistics – aspectology. The category of aspectuality is the field of study of many linguists. The problem of aspectuality in the framework of linguistic anthropocentrism is of particular importance, since this principle allows considering the category of aspectuality as a fact of grammatical thinking. This article systematizes different approaches of scientists in the study of the category of aspectuality English language in the aspect of aspectual relationships. The historical development of the category of aspect in the English language is noted. The article describes various approaches and theories of the study of the category of aspectuality in the English language as Russian philologists (A. O. Komarov, A. I. Smirnitsky, B. A. Ilyish, V. D. Arakin, etc.) and foreign researchers (G. Verkuil, L. Bloomfield, B. Comrie, and A. Kennedy).

УДК 801. 561. 72: 801. 8: 821. 111

N.S. Zhumagulova[1], A.A. Ahetova[2]
[1]Candidate of Philological Sciences, Abay Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: n_schum@inbox.ru
[2]Master, Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: ahetova.adiya@mail.ru

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF THE EURASIAN LINGUISTIC IDENTITY

Studying three languages with different functional purposes in a multi-ethnic, polylingual and multicultural society is a unique experience not only for Kazakhstan, but also for other polyethnic states. Formation process of the linguistic identity of a new, Eurasian type, an identity focused on the world cognition, respect and acceptance of moral and cultural values of other nations through studying their languages and cultures is under way in Kazakhstan today. At the same time, learning a foreign language, primarily English requires today students' attention both to the linguistic features of this language and its culturological aspect. Organization of the educational discourse takes place in such a way that language acquisition occurs due to analysis, comparison, identification of similar and different features not only in languages, but also in the ways of

expressing moral meanings, in cultural traditions. Thus, we come to the conclusion that the same problems are found in the cultures and languages of each nation. At the same time, in the culture of each nation there are specific cultural values, fixed in its language, moral standards, beliefs, behavioral features, etc.

Key words: Multi-ethnic\polyethnic, polylingual\multilingual, multicultural, linguistic identity, culturological aspect, educational discourse, intercultural communication, interpersonal communication, cross-cultural interaction, cultural values.

INTRODUCTION

Studying three languages with different functional purposes in a multi-ethnic, polylingual and multicultural society is a unique experience not only for Kazakhstan, but also for other polyethnic states. Formation process of the linguistic identity of a new, Eurasian type, an identity focused on the world cognition, respect and acceptance of moral and cultural values of other nations through studying their languages and cultures is under way in Kazakhstan today. As historical experience shows, "the cultures that have the goals of spiritual improvement, the goals, in effect, "lying beyond the bounds" for the material world, managed to achieve both advancement of personal qualities of a man and material welfare" [1, 61].

Following S.G. Ter-Minasova, we believe that "the most important function of the language is its ability to preserve the culture and transmit it from generation to generation. That is why the language plays such a significant role in the formation of the individual, national character, ethnic community, people, nation" [2]. Studying the Kazakh and Russian languages takes place not only in the educational discourse of Kazakhstan, but also in the society thanks to the media, interpersonal communication at the domestic and institutional levels, etc. Based on the established historical reality, cross-cultural interaction of the Russian and Kazakh cultures took place in Kazakhstan long ago, and intercultural communication is carried out in a natural way.

At the same time, learning a foreign language, primarily English requires today students' attention both to the linguistic features of this language and its culturological aspect. A distinctive feature of the modern approach to the foreign language education is the emphasis on intercultural communication not only as the final goal of training, but also on the process of teaching languages itself. Intercultural training is carried out, above all, through texts of another culture, the language of which we study. This is the process of studying an unfamiliar language in the light of people speaking this language, their historical and cultural experience. In this process, rapprochement of two cultures - the native one that of the foreign language takes place, as studying a foreign (non-native) language does not only implies working with unfamiliar words and structures, but adoption of different mentality, other cultural concepts and moral values. Organization of the educational discourse takes place in such a way that language acquisition occurs due to analysis, comparison, identification of similar and different features not only in languages, but also in the ways of expressing moral meanings, in cultural traditions.

So, for example, students are bewildered by the phrase "How do you do?" upon acquaintance, on first acquaintance and "Good night!" only instead of saying good-bye; the words "dinner, supper" meaning "dinner", which in their own culture begins at one o'clock in the afternoon, and in modern England in the evening, moreover it is not clear which of these words are more preferable to choose, etc. However, if we turn to the history of the language, the history of the country and the culture of the people, we will discover a satisfactory explanation for these and many other "peculiarities."

MAIN PART

In the process of studying a foreign language we have to realize that studying a foreign language enriches a person with new world knowledge of speakers of another's language, but also of one's own. Against the background of "different features" and "similar features" in the cultures of

native and foreign languages, both the linguistic and cultural competences of the learner and his or her linguistic identity are formed. In this case, according to N.F. Alefirenko, as concept systems in different languages are comparable, despite the fact that the languages enumerate the surrounding reality differently, divergences of lexical and semantic and grammatical nature are smoothed [1, 141]. At the same time, S.G. Ter-Minasova believes that the need for the most careful study of interlanguage correspondences and the urgency of this problem for optimizing intercultural communication, as well as for improving the methods of teaching foreign languages, for the theory and practice of translation and lexicography becomes evident [2]. N.F. Alefirenko notes that the purpose of culture, its "duty" or the role it plays in human life, is expressed in its functions. All functions are carried out for the sake of a person as a social being. Whether he knows the world or tries to protect nature, whether he trusts in God or shares high ideals of humanism - he does all this for his own sake [1, 60].

Most of the research devoted to teaching foreign languages points out focus of linguistic education at university on personality development of a student as an individuality and a skilled specialist capable of professional intercultural communication and proficiency in culture of speech (R.A. Archakov, 2006; E.G. Obukhova, 2003); O.N. Alexeyenko, 2009, etc.). Thus, R.A. Archakov believes that "studying foreign languages by students of non-specialized faculties contributes to the development of standard, communicative and ethical aspects of culture of speech, the content and structure of training are built on a complex cultural comparative and linguistic contrast analysis, observing the principle of inherent worth of native culture / native language - non-native culture / non-native language" [3]. O.N. Alexeyenko designs a development model of speech culture of students of pedagogical university, a feature of which is its implementation in the process of studying a foreign language [4]; E.G. Obukhova explores the possibilities of developing the speech culture of students of a pedagogical university by means of a foreign language [5]. We proceed from the principle which implies that while studying a foreign language, the influence of another's culture is much wider than just on adjusting various aspects of speech. According to S.G. Ter-Minasova, the relationship and interaction of language and reality, language and culture play a crucial role both in improving the forms and effectiveness of communication, and in teaching foreign languages; their ignoring explains many failures in international contacts and in pedagogical practice. The most common metaphors in discussing this topic: language is the mirror of the surrounding world; it reflects reality and creates its own world view, specific and unique for each language and, accordingly, each nation, ethnic group, speech community using this language as a means of communication [2].

G.Neuner and H. Hunfeld believe that when learning a foreign language, it is necessary to encourage students to understand not only the language material, but also the world of the speakers of the given language, and through a foreign language they could better understand their own world. As a result, they come to a conclusion, that it is necessary to study topics that excite all people, regardless of their country of residence and culture. They call these topics universal and propose their list, which includes:

- existence on the earth (birth, life, death);
- evidence of identity (self-awareness, personal characteristics);
- social identification in the sphere of personal relations (family, "we" - experience);
- social identification in the sphere of public relations (neighbors, the state, etc.: "they" - experience);
- partnership relations(friendship, love: "you" - experience);
- dwelling (house, apartment);
- the outworld outside the private sphere (environment, nature, civilization, etc.);
- work (provision of means of living);
- education (moral values in society);
- provision (food, clothing, etc.);
- mobility (experience of moving in space, communication);

- free time / art (rational life arrangement);
- communication (use of media);
- health care (health, illness, hygiene);
- normative and value orientation (ethical principles, religious convictions, etc.);
- historical and chronological experience (past, present, future);
- spirituality and soul (reflection, imagination, fantasy, memories, emotions, etc.). [6, 108-111]

It is generally accepted that a linguistic identity, i. e. speech behavior of a person should be viewed through the prism of the oral and written texts he creates, called discourse, in which he presents his perception of the world and realizes the communicative intention. The text reveals peculiarities of its creator's thinking, his or her individual speech structure, and the way of thinking of the speaker or the writer. The text is a paradigm of the lexical and grammatical means defined by its author for expressing the author's "I". Actually, creation of the learner's own text whether in oral or written form is the ultimate goal of teaching any language and thus forming a linguistic identity.

A linguistic identity is formed in the process of intercultural communication, proceeding according to other laws as opposed to communication between representatives of the same culture, which are constantly and implicitly based on a well-known cultural background.

Learning a foreign language is based on various texts. By texts we mean in this context not only written or spoken verbally message; a text is a film, a song, a poem, a fairy tale, an article, a speech, a report, a textbook, etc.

Foreign texts, whether they are the author's texts written before making a film, serve broadly as a source of meaningful semantic information and new vocabulary for the students, provide ample opportunities for thinking about the language, information, its author and the author's attitude towards the information reported, are a model of making his or her own statement, etc. The use of them in the process of teaching a language allows you to get acquainted not only with the history, geography, culture, political structure of the country, its economic development, etc., but also, first and foremost, use the information of these texts to "turn" the students to formation process of their own texts whether in oral or written form.

In the 21st century, the need to update the content and methods of teaching foreign and non-native languages became evident. Today it concerns not only teaching phonetics, vocabulary and grammar, but rather teaching different culture, realizing the multilingual character of the modern world. Our society needs to realize that only respecting and accepting people of a different culture, exchanging the best achievements in the world cognition with them, we will be able to understand each other. This education can be called intercultural, because it occurs between the bearers of different cultures.

Intercultural tuition is an educational and developmental process in which both cultures (native and foreign-language) play an important role, both cultural differences and cultural convergence manifest themselves, resulting in a certain third culture characterized by a new view of one's own linguistic identity and an intermediate position between native and foreign culture.

W. Steinig and H. - W. Huneke believe that in the 21st century reading and working with fictional worlds of fine literature can contrast with the attraction of material culture. At the same time, students should know that literary texts always contain lexical gaps that give them, as readers, intellectual freedom, to fill them with their own meanings [7, 39].

Modern students read a little, their readership experience is limited to the experience gained earlier at school, then to the specialty educational material, and as students of language specialties of universities they get acquainted with the works of classic and modern English-language literature. So, first-year students were asked to name the author of the phrase "To be or not to be, that's the question". Fifteen students among 27 that participated in the survey responded in the affirmative (Shakespeare, Hamlet), twelve students replied in the negative.

25 students among 27 survey participants have favorite authors and books, among them first year students of the specialty "Foreign Language: Two Foreign Languages" noted: "Dandelion Wine" by R. Bradbury, "Sniper Laws in the Universe" by D. Sillov, "The Cathedral Notre-Dame de

Paris" by V. Hugo,"Anna Karenina" by L.N. Tolstoy, "Makhambet's Arrow " by A. Alimzhanov, "Ulpan her name" by G. Musrepov, "The Captain's daughter" by A.S. Pushkin, "Harry Potter" by J.K. Rowling, "Words of edification" by Abai Kunanbayev, "Alice's Adventures in Wonderland" by L. Carroll, "My Best Enemy" by Eli Frey, fairytales, works by J. Verne, "The Lord of the Rings" by J.R. Tolkien , "Scarlet Sails" by A. Green, "My Autobiography" by Alex Ferguson, "A Thousand and One Nights" fairy tales, "The Sky Was Falling in the Fall" and "Eugene Onegin" by A.S. Pushkin, "War and Peace" by L.N. Tolstoy, "Singing in the thorns" by Colin McCullough, "Children of the dungeon" by V. Korolenko, "Love of life" by Jack London, "It" by Stephen King, "The fate of a man" by M. Sholokhov, "Mtsyri" by M.Yu. Lermontov, poems of S.A. Yesenin, "The Master and Margarita" by M. Bulgakov, "To Kill a Mockingbird" by Harper Lee, "The Book Thief" by Marcus Zusak, "Up the Down Staircase" by Bel Kaufman, "Gone with the Wind" by Margaret Mitchell, "Picture of Dorian Gray" by Oscar Wilde , "Hamlet" by W. Shakespeare, etc.

The table below shows the precedent texts known to first-year students from the school curriculum. The most memorable are A.S. Pushkin, S.A. Yesenin, M.Yu. Lermontov, F.M. Dostoyevsky, L.N. Tolstoy. It is gratifying that somebody's soul was touched by the poems of F.I. Tyutchev, A.A. Fyet, the fables of I.A. Krylov, but it was surprising that A.P. Chekhov was mentioned only once:

Table 1. – Precedent texts (the Russian standard authors, whose names were marked by the students in the questionary)

	The authors	Number of students	Students' percentage (%)
	A.S. Pushkin	27	100
	S.A. Yesenin	19	70,3
	M.Yu. Lermontov	18	66,7
	F.M.Dostoyevsky	17	63,0
	L.N.Tolstoi	15	55,6
	N.V. Gogol	6	22,2
	N.A. Nekrasov	5	18,5
	I.S.Turgenev	4	14,8
	F.I. Tyutchev	3	11,1
0	A.A. Fyet	2	7,4
1	I.A. Krylov	1	3,7
2	A.P. Chekhov	1	3,7
3	A.S. Griboyedov	1	3,7
4	M.Ye. Saltykov- Schedrin	1	3,7

Note: [compiled by the author]

To a lesser extent, first-year students are familiar with the creative work of writers of the Soviet-era, and they noted more poets than writers, among them the most familiar is the creative work of A. Akhmatova. The name of D. Dontsova, the author of "ironic detectives", the most widely-read writer in modern Russia can be considered as nonsense in this list. Among the Russian Soviet writers also F.M. Dostoyevsky, L.N. Tolstoy, A.S. Pushkin, M.Yu. Lermontov, A.A. Fyet and F.I. Tyutchev were mentioned.

Table 2. – Precedent texts (the Russian Soviet writers, whose names the students know)

	The author	Number of students	Students' percentage (%)

	Anna Akhmatova	6	22,2
	Mikhail Sholokhov	4	14,8
	Mikhail Bulgakov	2	7,4
	Marina Tsvetayeva	2	7,4
	Darya Dontsova	2	7,4
	Vladimir Vysotski	1	3,7
	Boris Pasternak	1	3,7
	Bulat Okudzhava	1	3,7
	Aleksandr Tvardovsky	1	3,7
	Bella Akhmadullina	1	3,7
0	Sergei Yesenin	1	3,7
1	Kornei Chukovski	1	3,7
2	Aleksandr Blok	1	3,7

Note: [compiled by the author]

Table 3 presents the names of eighteen Kazakh writers which are familiar to the first year students of the experimental group. This list is headed by Abai Kunanbayev, followed by Mukhtar Auezov, Ybray Altynsarin, Zhambyl Zhabaev. It should be noted that the table includes the most famous representatives of Kazakh literature. However, it is regrettable that not all students of the experimental group are familiar with their work.

Table 3. - Precedent texts (Kazakh writers, whose names students know)

	The author	Number of students	Students' percentage (%)
	Abai Kunanbayev	17	63,0
	Mukhtar Auezov	9	33,3
	Ybrai Altynsarin	7	25,9
	Zhambyl Zhabayev	7	25,9
	Saken Seifullin	5	18,5
	Magzhan Zhumabayev	4	14,8
	Gabit Musrepov	4	14,8
	Beimbet Mailin	3	11,1
	Shakarim Kudaiberdiyev	2	7,4
0	Sabit Mukanov	1	3,7
1	Olzhas Suleimenov	1	3,7
2	Gabiden Mustafin	1	3,7
3	Ilyas Essenberlin	1	3,7
4	Chingiz Aitmatov	1	3,7
5	Sultanmakhmut Toraigyrov	1	3,7
6	Mukagali Makatayev	1	3,7
	Berdibek Sokpakbayev	1	3,7

7			
8	Malik Gabdullin	1	3,7

Note: [compiled by the author]

The source of cultural information for students is classic and contemporary works of foreign literature, life histories of writers. Reading such works of foreign literature in the original language as "Picture of Dorian Gray", "Sister Carrie", "Jennie Gerhardt", "Theater", "King Lear", "Hotel Bertram" - we can see how diverse they are - students are inspired with life atmosphere, problems of these works' heroes , they live by their life, assess their actions, sympathize with them and condemn them, etc [8, 276].

CONCLUSION

So, working on the texts of the classics of English literature such as Charlotte Bronte, the stories of O. Henry, S. Maugham, A. Christie, Oscar Wilde, and others not only broadens students' minds, enriches their vocabulary with new words, but above all, brings into a world of other relationships and concepts between members of a distant community called England, America, etc. Reading modern texts, for example "The Reader" by Bernhard Schlink, in which the themes of guilt, Nazism, forgiveness, makes us think about good and evil, their modern appearance, etc.

Thus, we come to the conclusion that the same problems are found in the cultures and languages of each nation. At the same time, in the culture of each nation there are specific cultural values, fixed in its language, moral standards, beliefs, behavioral features, etc. It is the presence of common cultural values and a common scale of moral values that provides an opportunity for mutual understanding between nations. At the same time, each nation has its own cultural values and shapes stereotypes of consciousness and behavior, based on their own outlook.

REFERENCES

1 Alefirenko N.F. Linguoculturology: axiological language space: study guide. – Moscow: Flint: Science, 2010. – 288 p.

2 Ter-Minasova S.G. Language and intercultural communication: study guide [Electronic resource] // Access mode: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Ter/_Index.php, free.

3 Archakov R.A. Formation of vocational and speech culture of future social educators in the process of learning a foreign language: dis. ... cand. ped. sciences: Moscow, 2006. – 177 p.

4 Obukhova Ye.G. Speech culture development of students of pedagogical high school by means of a foreign language (on the material of learning the French language): Dis .... cand. ped. sciences: Birobidzhan, 2003. – 227 p.

5 Alekseyenko O.N. Speech culture development of students of pedagogical high school in the process of learning a foreign language. - Author. diss ... cand. ped. sciences. – Chelyabinsk, 2009. – 23 p.

6 Neuner G., Hunfeld H. Methods of teaching foreign languages. – Langenscheidt, 2001. – 184 S.

7 Steiner W., Huneke H.-W. The German Language didactics. Introduction. – 2., Revised and expanded edition. Erich Schmidt Verlag, 2004. – 272 S.

8 Zhumagulova N.S., Glukharyeva Ye.I. The role of the teacher of foreign languages in formation of culture and spirituality//Bulletin of kokshetau state university named Sh. Ualikhanov. Жумагулова Н.С., Глухарева Е.И. Philology series – №3. – 2015. – P.275-278.

Н.С. Жумагулова[1], А.А. Ахетова[2]

Еуразия тілінің жеке тұлғаның лингвомәдени аспектісі

[1]А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

[2]Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Үш тілді көпұлтты, көпмәдениетті қоғам polilingvalnot әртүрлі функционалдық бар және Қазақстан үшін, сонымен қатар басқа да көпұлтты мемлекеттер үшін ғана емес, бірегей тәжірибе зерттеу. Бүгін, Қазақстан жаңа Еуразиялық типті тілдік тұлғаның, әлемнің тұлғалық-бағдарланған білім, олардың тілдері мен мәдениетін зерттеу арқылы басқа халықтардың адамгершілік және мәдени құндылықтарды құрметтеу мен қабылдау қалыптастыру процесінде болып табылады. Сонымен қатар, шет тілін, әсіресе, ағылшын тілін үйрену, бүгін тілі лингвистикалық ерекшеліктерін студенттерге, сондай-ақ оның мәдени аспектілері ғана емес назар аударуды талап етеді. академиялық дискурс ұйымдастыру тілі сатып алу тілінде, сонымен қатар мәдени дәстүрлері, адамгершілік, мағынасы білдіру жолдармен ғана емес, ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықтау, талдау нәтижесі, салыстыру осындай. Осылайша, біз әр халықтың мәдениеті мен тілдерінде бірдей проблемалардың бар екенін білеміз. Сонымен қатар, әр халықтың мәдениеті және т.б., оның тілі, моральдық нормалар, нанымына, мінез-құлық ерекшеліктері, көрініс тапқан оның нақты мәдени құндылықтарды бірегей болып.

Н.С. Жумагулова[1], А.А. Ахетова[2]

Лингвокультурологический аспект евразийской языковой личности

[1]Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

Изучение трех языков, имеющих различное функциональное назначение в полиэтничном, полилингвальном и мультикультурном обществе является уникальным опытом не только для Казахстана, но и для других полиэтничных государств. Сегодня в Казахстане идет процесс становления языковой личности нового, евразийского типа, личности, ориентированной на познание мира, уважение и принятие нравственных и культурных ценностей других народов через изучение их языков и культур. В тоже время, изучение иностранного языка, в первую очередь английского, требует сегодня внимания обучающихся не только к лингвистическим особенностям этого языка, но и к его культурологическому аспекту. Организация учебного дискурса происходит таким образом, что усвоение языка происходит в результате анализа, сравнения, выявления сходного и различного не только в языках, но и в способах выражения нравственных смыслов, в культурных традициях. Таким образом, мы приходим к выводу, что в культурах и в языках каждого народа находят свое выражение одинаковые проблемы. В то же время в культуре каждого народа имеются присущие только ему специфические культурные значения, закрепленные в его языке, моральных нормах, убеждениях, особенностях поведения и т.п.

МРНТИ - 19.41.09; 03.20

Г.Б.Каленова[1], Г. Даулетова[2]
[1]к.и.н., ассоц.профессор, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, e-mail: zeineoe@rambler.ru
[2]магистрант, АГУ им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, e-mail: zerainura67@mail.ru

СМИ О ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье рассматривается формирование культуры межнациональных отношений в Казахстане. И что Республика Казахстан – государство унитарное, но вместе с тем, история объединила здесь самые разные этносы, и был необходим механизм гармонизации межэтнически х отношений. Нашим государством был выбран свой непростой путь по решению этого сверхважного вопроса в данной многонациональной стране. И из летописи новейшей истории страны видно огромное внимание со стороны Правительства Ассамблее народа Казахстана. На Ассамблее лежит огромная ответственность за будущее каждого этноса и всего казахстанского народа. А материалы о способах конструирования этничности в СМИ постсоветских государств регулярно появлялись как в специализированных изданиях и книгах по истории, так и на страницах газет и журналов. А еще говорится что, что подобные публикации имеют свои особенности, а поэтому заслуживают особого рассмотрения.

Ключевые слова: межэтнические отношения, летопись, этнокультура, СМИ, Ассамблея народа Казахстана.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, история процесса формирования новых стран после распада СССР сопровождался поисками новой идентичности. В тот период в республиках Центральной Азии необычайную популярность приобрела тема этнической истории народов региона и в ее обсуждении участвовали не только историки-профессионалы, но и широкий круг общественных деятелей, творческих работников, политиков. Материалы о способах конструирования этничности в СМИ постсоветских государств регулярно появлялись как в специализированных изданиях и книгах по истории, так и на страницах газет и журналов. Так по наблюдениям специалистов, в этих дискуссиях порой выдвигались весьма опасные для межнационального мира идеи. К примеру, в 2006 г. вышла в свет (вызвавшая широкий общественный резонанс) работа Э. Ртвеладзе и А. Сагдуллаева, где авторы отмечают доминирование следующих тенденций в освещении этнической истории стран региона:

1) мифотворчество, использование преданий и легенд в качестве исторических источников;

2) пропаганда величия «золотого века» своего народа в древности и средневековье, необоснованное удревление его этнонима (самоназвания), а также государственности;

3) отрицание объективного положения о равноценности вклада всех народов в развитие историко-культурного наследия региона;

4) теория о «феномене» отдельного народа, его этнической избранности и культурном превосходстве;

5) сравнительно-состязательный подход по принципу: какой народ древнее, кто основал самые ранние государства и города, кто изобрел первое колесо и повозку и т.п.;

6) использование истории в целях политической конъюнктуры.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В регионе с полиэтническим населением подобные идеи и концепции несут опасность разжигания межнациональной розни. Исследователи отмечают, что аналогичное освещение исторических событий встречается и в других постсоветских республиках. Так в ряде работ анализируются особенности освещения этнической тематики в СМИ отдельных стран. Например, статья Р. Карымсаковой посвящена изучению казахстанских СМИ. Автор перечисляет ряд межэтнических столкновений, происшедших в стране в 2006 и 2007 годах и отмечает, что в большинстве публикаций об этих событиях сделана попытка представить объективную картину конфликта. Но приводятся и примеры нетолерантного освещения этнических конфликтов. В таких публикациях, по оценке автора, отсутствует точная и

полная информация о причинах межэтнического противостояния, оппоненты выдаются за врагов, напряженность отношений — за враждебность; имеет место поиск внешних врагов; выдвигается идея о том, что национальные меньшинства живут лучше, чем казахи; муссируется идея доминирования одной национальности над другой, что может привести к идее о необходимости льгот и привилегий для представителей «коренной» национальности.

С другой стороны, автор критически оценивает установившуюся в казахстанских СМИ тенденцию обходить острые межнациональные проблемы, что, по ее мнению, может только усугубить имеющиеся трудности. Но если совершить экскурс и вспомнить предысторию, то вначале 1990-х гг. в нашей стране созрела идея объединения всех национально культурных центров в единую организацию – Ассамблею народов Казахстана. Так как Казахстан – государство унитарное, но вместе с тем, история объединила здесь самые разные этносы, и был необходим механизм гармонизации межэтнических отношений, чем и стала Ассамблея народа Казахстана. И нашим государством был выбран свой непростой путь по решению этого сверхважного вопроса в данной многонациональной стране.

В условиях глубокой политической и экономической трансформации, которая происходит в мире, а также в постсоветских республиках, этнический фактор стал одним из важнейших параметров общественной жизни. В этой связи, создание и деятельность Ассамблеи поспособствовало росту международного авторитета Казахстана как страны эффективно решающей проблемы межнациональных отношений.

Вклад Ассамблеи по достоинству оценивается на самом высоком уровне, например высоко отзывался о казахстанском народе и Римский Папа Иоанн Павел II, посетивший Казахстан по приглашению Первого Президента еще в 2001г. Занимавший пост Генерального секретаря ООН в 1997-2006 гг. Кофи Аннан, в 2002 г. совершивший визит в Казахстан, назвал нашу страну примером межнационального согласия, стабильного, устойчивого развития для других государств мира и т.д.

Создание Ассамблеи народа Казахстана означало, что национальная политика в республике была поднята на уровень ее институционализации, то есть организации, преследующей определенные цели, создание собственных норм и правил, построение своих отношений с другими институтами общественной системы. Идея создания Ассамблеи исходила из недр казахстанского общества. И создание совершенно новой, уникальной структуры началось с малых ассамблей в регионах, так как отмечалось, что после распада единого союза в некоторых постсоветских государствах вспыхнули вооруженные конфликты на межнациональной и этнической почве, которые унесли десятки тысяч жизней, оставили без крова и пристанища сотни тысяч людей - вынужденных переселенцев, осиротевших детей.

К счастью, Казахстан миновали столь трагические события благодаря проводимой политике межнационального согласия и мира и, в этом немалая заслуга национальных культурных центров. Конечно, для сохранения и дальнейшего укрепления межнационального согласия в республике назрела необходимость создать новый общественный институт – Ассамблею согласия и единения народов Казахстана – как консультативный и совещательный орган при президенте. Среди ее основных задач были выделены: духовное возрождение и развитие всех этносов Казахстана; формирование культуры межнациональных отношений, основанных на цивилизованных, демократических принципах, на уважении интересов разных народов и этносов в государственной национальной политике.

При этом приоритетными должны были стать поиск политических компромиссов при разрешении возникающих противоречий и проблем, более тщательная экспертиза проектов законодательных актов, затрагивающих национальные интересы. И Ассамблея народа Казахстана стала одним из механизмов, консолидирующих общество. Это механизм реализации казахстанской модели межэтнических отношений. А если представить всю полноту значения Ассамблеи, то картина получается такая. Институтом обеспечения межнационального согласия является Ассамблея, т.е. она является важнейшим механизмом

реализации национальной политики как составной части государственной политики в целом. Ассамблея принимает самое деятельное участие в совершенствовании национальной политики на уровне государственного управления. Ей придан статус консультативного и совещательного органа при президенте, а ее областным отделениям – при главах администраций.

С самого начала образования Ассамблея народа Казахстана непосредственно участвует в принятии государственных актов по всему спектру национальной политики. Ассамблея объединяет этнокультурные организации, их руководители входят в состав АНК, а также малых ассамблей. 46 этносов имеют свои этнокультурные центры. В 2007 году в рамках конституционной реформы Ассамблея получила право избрать девять депутатов мажилиса парламента.

Таким образом, был введен конституционный механизм представительства интересов этносов в парламенте страны. В 2008 году был принят Закон «Об Ассамблее народа Казахстана», не имеющий аналогов в мире. И Ассамблея стала действенным органом народной дипломатии, осуществляя связи с посольствами, устанавливая контакты этносов со странами их происхождения. Ассамблея народа Казахстана стала соучредителем республиканских журналов «Акикат» и «Мысль», имеет собственные журналы «Достык - Дружба» и «Менин елим». Она принимает участие в работе международных конференций по проблемам межэтнических отношений в новых независимых государствах (на примере Казахстана). В этом направлении Ассамблея также активно сотрудничает с ОБСЕ. Роль Ассамблеи возрастает, так как она выступает как один из ключевых инструментов гражданской интеграции этносов республики.

Ассамблея народа Казахстана сегодня – это десятки общественных объединений, представляющих все этносы, это многочисленные конференции, круглые столы, фестивали, конкурсы, благотворительные мероприятия, образовательные программы. Она успешно справилась с вызовами первых лет независимости и внесла достойный вклад в строительство нового казахстанского общества. Она стала реальным институтом консолидации многонационального народа Казахстана. Ассамблея много делает по воспитанию граждан Казахстана в духе патриотизма и укреплению дружбы и чувства единения. В лице Ассамблеи, через объединение усилий всех национально-культурных центров, удалось создать такую организацию, которая сумела обеспечить конструктивный диалог и общение между всеми этносами Казахстана. Ассамблея стала неотъемлемой частью жизни общества, символом мира и единства, уникальной формой самоорганизации этносов. Главным здесь является продолжение уникального исторического пути, развитие форм общественной самоорганизации. Важной заслугой Ассамблеи является недопущение политизации межэтнических отношений.

Высшим органом Ассамблеи является Сессия, которая образует Совет, проводящий работу по юридической экспертизе законопроектов; развитию государственного языка и языков этнообразований; формированию казахстанского патриотизма; работу с молодежью и СМИ; работу с ассамблеями областей, городов-мегаполисов; занимается международными связями; способствует развитию этнокультур.

Ежегодные сессии Ассамблеи – это этапы становления суверенного Казахстана: *первая* сессия инициировала референдум о продлении полномочий Президента; *вторая* – принятие новой Конституции; *третья* сессия поддержала идею евразийской интеграции и демократизации казахстанского общества; *четвертая* сессия инициировала работу по реабилитации жертв массовых политических репрессий; *пятая* сессия стала программой действий в области национальной политики; *шестая* сессия посвящалась пресечению экстремизма; *седьмая* сессия подняла вопрос о воспитании казахстанского патриотизма; *восьмая* сессия подвела. итоги десятилетия независимости; *девятая* определила стратегию Ассамблеи на среднесрочный период до 2011 г. и рассмотрела стратегию развития Ассамблеи в контексте национального согласия, безопасности и гражданского мира; *десятая*

была посвящена казахстанской модели межэтнического согласия; на *одиннадцатой* сессии была выделена проблема единства, позволяющего созидать; *двенадцатая* сессия рассмотрела проблему патриотизма; *тринадцатая* сессия обратилась к задачам общества вокруг главных национальных приоритетов; на *четырнадцатой* сессии красной нитью прошла идея «Сила страны - в единстве народов»; *пятнадцатая* сессия проходила под девизом «Единство - наш стратегический выбор»; *шестнадцатая* сессия проходила под девизом «Доверие. Традиции. Транспарентность. Толерантность»; *семнадцатая* сессия проходила под девизом «Независимый Казахстан: 20 лет мира, согласия и созидания»; *восемнадцатая* была посвящена внеочередным выборам депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан; на *девятнадцатой* сессии был выделен Казахстанский путь стабильности, единства и модернизации; *двадцатая* сессия была посвящена Стратегии Казахстана – 2050 под девизом: один народ, одна страна, одна судьба; *двадцать первая* сессия была посвящена Стратегии Казахстана – 2050 под девизом: культура мира, духовности и согласия; *двадцать вторая* сессия была проведена под девизом: «Мәңгілік Ел: одна страна, одна судьба» и т.д. А на *двадцать седьмой* сессии АНК, которая была проведена 29 апреля 2019 г. обсуждалась Казахстанская модель национального единства. Как видим, во всех прошедших сессиях Ассамблеи подчеркивалась необходимость сохранения мира и согласия в казахстанском обществе. Отмечалось, что именно благодаря той политике, проводимой из года в год, у нас в стране стабильность в настоящем и уверенность в будущем. Подобно Ассамблее народа Казахстана были созданы Ассамблеи народов в Российской Федерации, Кыргызстане и других странах.

Следует отметить, что казахстанская Ассамблея отличается своим уровнем и масштабностью работы. Структура Ассамблеи включает в себя республиканские, областные и городские национально-культурные центры. Так в регионах большую созидательную работу проводят малые ассамблеи, они стали фактором устойчивого развития, важной составной частью политики мира и согласия.

Жизнь показала, что Ассамблея народа Казахстана стала полноценным и эффективным институтом гражданского общества, одним из инструментов цивилизованного осуществления в республике политики консолидации всех этносов Казахстана. Ассамблея стала своеобразным локомотивом трансформационных процессов, способствующих утверждению государственности. Она достойно представляет позитивный имидж Казахстана мировому сообществу.

ВЫВОДЫ

Ассамблея народа Казахстана – это живой развивающийся организм, об этом свидетельствуют принятые Указом Первого Президента от 26 апреля 2002 года Стратегия Ассамблеи народа Казахстана и «Положение об Ассамблее народов Казахстана», а также изменения, внесенные в данный Указ от 26 июля 2007 года. Указом Первого Президента «Об укреплении института Ассамблеи народов Казахстана» от 23 апреля 2005 года в структуре администрации президента, а также в структурах аппаратов акимов областей, были созданы органы Ассамблеи – секретариаты, что позволило повысить эффективность всей работы.

На сегодняшний день Ассамблея народа Казахстана является одним из инструментов гражданской консолидации разных этносов. В целом с самого начала деятельности АНК внесла значительный вклад в возрождение и развитие культуры этносов республики. Всенародными стали Наурыз мейрамы, фестивали корейской, немецкой культур, татаро-башкирский сабантуй, проводятся на республиканском уровне форумы -праздники дунган, курдов и других этносов. Проведены всемирный фестиваль уйгурской молодежи, республиканский фестиваль немецкого детского творчества, «книга народной памяти» рассказала о жизни турков Казахстана. Благодаря Ассамблее культурная жизнь этносов стала насыщеннее. Ассамблея стала центром организационной работы с этносами. Вследствие придания государственного статуса ее органам проблемы национально-культурных центров

решаются оперативно, по некоторым решения принимаются на правительственном уровне. Решением Совета Ассамблеи создан республиканский фонд для оказания финансовой и организационной помощи национально-культурным центрам. Филиалы этого фонда созданы почти во всех областях республики, в том числе и в Атырауской.

История показала, что в Казахстане найдена наиболее удачная форма взаимодействия государства и этносов в виде этнокультурных объединений. Государство осуществляет поддержку процесса культурного возрождения всех этносов. Именно это дает положительные результаты в обеспечении стабильности и согласия. Выше было сказано о том, что материалы на тему о способах конструирования этничности в СМИ постсоветских государств регулярно появлялись как в специализированных изданиях и книгах по истории, так и на страницах газет и журналов. И они имеют свои особенности, а поэтому заслуживают особого рассмотрения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Тишков В. О толерантности. Этнополитический вестник, 1995

2 Миграции и новые диаспоры в постсоветских государствах. М.,1996.

3 Оразбекова З.С, Жанабаев Е.Б. «СМИ и международные конфликты на евразийском пространстве», «Қазақ университеті», Алматы., 2017.

4 Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. Ташкент: Чулпан, 2007.

5 Карымсакова Р. Освещай, но не разжигай: Пособие для журналистов. А., 2007.

6 https://www.neweurasia.info

7 https://www.kazportal.kz/

Г.Б.Каленова[1], Г. Даулетова[2]

Қазақстандағы ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің БАҚ-тағы көрінісі

[1,2]АГУ им. Х. Досмухамедова, г. Атырау;

Аталмыш мақала отанымыздағы ұлтаралық қатынастар мәдениетін қалыптастыру тарихының БАҚ-тағы көрінісі талқыланады. Сондай-ақ, көп ұлтты Қазақстан Республикасы біртұтас мемлекет болып табылатындығымен қатар, мұнда әр түрлі этникалық топтардың біріктірілуіне байланысты ұлтаралық қатынастарды үйлестіру тетігі қажет болғандығы баса көрсетіледі. Себебі, КСРО ыдырағаннан соң ұлтаралық қатынастардың қалыптасу үдерісі әр елде өз жеке жолымен жүретіні белгілі. Осы тұста аймақтық этникалық тарих тақырыбы Орталық Азия республикаларында өте актуальды болды, оны талқылауға тек кәсіби тарихшылар ғана емес, сонымен қатар қоғам қайраткерлері, журналистер мен саясаткерлер тобы атсалысты. Посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің бұқаралық ақпарат құралдарында этникалық ұлтты қалыптастыру тақырыбындағы материалдар мамандандырылған басылымдарда, түрлі тарих оқулықтарында, газет-журнал беттерінде де үнемі жарияланып отырған және оларды арнайы зерттеу қажеттігі көрсетіледі.

G. Kalenova[1], G.Dauletova [2]

About the culture of interethnic communication in the mass media of Kazakhstan

[1,2]Atyrau State University X. Dotsmukhamedova,
Atyrau, Kazakhstan

This article discusses the history of the history of the culture of inter-ethnic relations in the country in mass media. And that the Republic of Kazakhstan is unitarily state, but at the same time, the history united the most diverse ethnic groups here, and a mechanism was needed for harmonizing interethnic relations. At the same time, the topic of regional ethnic history was particularly relevant in the Central Asian republics, with not only professional historians, but also public figures, journalists and politicians. In the post-Soviet space, the materials on the formation

of ethnic groups are regularly published in specialized editions, various historical textbooks, newspapers and magazines, and need special research.

УДК 81'25

Ж.К. Киынова[1], Ж.Б. Жауыншиева[2], А.А.Бекен[3]
[1]доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан; e-mail: zhanarkiynova@gmail.com
[2]докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан; e-mail: zhazira.zhauynshieva@mail.ru
[3]магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан; e-mail: m.bekenova@mail.ru

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА В СЕМАНТИКЕФРАЗЕОЛОГИЗМОВ СТАРОСЛАВЯНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье рассматривается семантика фразеологизмов с позиции антропоцентризма. Особое внимание уделяется описанию фразеологических соматизмов старославянского и древнерусского происхождения, которые составляют одну из основных частей фразеологического фонда и активно функционируют в современном русском языке. На основе «Фразеологического словарястаославянского языка» приводится историко-культурный анализ фразеологизмов, содержащих в своей семантике сакральные смыслы, соотносимые с библейскими текстами. Кроме того, на примерах, эксцерпированных из философских, поэтических, религиозных текстов, проанализированы наиболее «устоявшиеся» в языковом узусе сочетания, включающие такие соматизмы с архаичными значениями, как очи и уста.

Ключевые слова: антропоцентрическая картина мира, фразеологические соматизмы, архаизм.

ВВЕДЕНИЕ

Современная лингвистика базируется на антропоцентрическом подходе к изучению языковых явлений и процессов, что обусловлено значительными изменениями приоритетов изучения языка. Актуализация в последние десятилетия идей антропологической лингвистики, обратившейся к изучению «человеческого фактора» в языке, способствовала возрождению интереса к человеку как объекту языковой концептуализации мира и развитию антропоцентрического направления, разрабатываемого в современной лингвистике такими учеными, как Н.Д. Арутюнова, Н.Д. Апресян, И.В. Арнольд, А. Вежбицкая, В.М. Алпатов, В.Г. Гак, В.Н. Телия, Ю.С. Степанов, Н.Ф. Алефиренко и др.

Антропоцентризм в семантике языковой единицы соотносится, прежде всего, с языковой картиной мира, в которой человек может быть одновременно и объектом, и субъектом. Именно язык формирует понятия и организует восприятие в связную картину мира и позволяет исследователю увидеть и понять человека «изнутри». Обосновывая этот тезис, Н.Д. Арутюнова замечает: «Если Бог создал человека, то человек создал язык – величайшее свое творение. Если Бог запечатлел свой образ в человеке, то человек запечатлел свой образ в языке. Он отразил в языке все, что узнал о себе и захотел сообщить другому. Человек запечатлел в языке свой физический облик, свое внутреннее состояние, свои эмоции, интеллект, свое отношение к предметному и непредметному миру, природе – земной и космической, свои действия, свои отношения к другому человеку» [1, 3].

Изучение и постижение феномена человека наиболее актуально в контексте современной науки, ориентированной на принцип антропоцентризма. Так, актуализация в современной науке идей антропологической лингвистики, обратившейся к изучению «души языка», т.е. опредмеченному в нем мировидению, системы ценностей этноса, способствовала возрождению интереса к идее В. фон Гумбольдта о языке «как деятельности народного духа».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Осознание и осмысление человеком мира происходит через трансляцию культурно обусловленных смыслов в естественный язык, что происходит посредством фразеологизмов – языковых знаков, способных хранить и передавать эти культурные смыслы. Картина мира, фиксируемая фразеологическими средствами языка и рассматриваемая как языковой феномен национально-культурного наследия, является фразеологической картиной мира.

Культурно обусловленная семантика и аксиологическая ценность фразеологизмов стали предметом специального изучения в связи с приоритетными направлениями современной лингвистической науки и новых подходов к изучению языковых единиц в когнитивном, лингвокультурологическом аспектах с точки зрения соотношения языка, культуры, сознания, коммуникации и др. С точки зрения лингвокультурологического подхода в изучении русской фразеологии в внимание акцентируется на проблеме проявления культурной семантики в языковом знаке, которая была предметом изучения в культурологии и семиотике (Ю.М. Лотман, В.Н. Топоров, Вяч. В. Иванов, Б.А. Успенский,), в философии языка (Ю.С. Степанов, В.И. Постовалова и др.), в этнолингвистике (М. Копыленко, Н.И. Толстой, Е.А. Березович и др.), в лексической семантике (Ю.Д. Апресян, А. Вежбицка и др.), в когнитивной и концептуальной лингвистике (Ю.Н. Караулов, Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, А.Д. Шмелев и др.)

Исследование внутренней формы фразеологизма не только как языкового, но и как культурного знака приобретает в последние годы особую актуальность. По мнению В.Н. Телии, фразеологизм – это знак «с максимально полным семантическим набором, кодифицированным в форме значения в виде макрокомпонентов, охватывающих грамматику, денотацию, оценку, мотивацию, эмотивность и стилистическую маркированность» [2, 17]. На наш взгляд, именно внутренняя форма фразеологизма, обусловленная историко-культурными смыслами, позволяет реконструировать архетипы и эксплицировать национально-культурную информацию. Культурная интерпретация является не только приемом лингвокультурологического анализа фразеологизмов, но и способом описания того когнитивного процесса, который осуществляется субъектами коммуникации при воспроизведении и восприятии фразеологизма в речи

Именно универсальный принцип антропоцентричности, составляющий основу миропонимания и мироощущения, позволяет делать вывод об обязательной соматической составляющей во фразеологии различных языков, поскольку подавляющая часть лексики ориентирована на отражение психофизической, духовной, креативной и других сфер человека в языке. «Наименования тела человека в целом, его внешних и внутренних частей и органов входят в компонентный состав внушительного числа русских фразеологизмов. С их помощью человек описывает и окружающий мир, и время, и внешние качества, и внутренние свойства человека, деятельность, поведение, выражает чувство-состояние или чувство-отношение к кому-, чему-л.: *под ногами, на носу, рукой подать, светлая голова, не покладая рук, сесть на шею, ушами хлопать, положить глаз, ни ногой* и др.» [3, 117]. Образно воспринимая и познавая окружающий мир, человек ощущает его прежде всего своим телом, отдельными своими органами, которые могут рассматриваться как первичная основа концептуализации мира.

Фразообразовательный потенциал соматизмов обусловлен их антропоцентричностью – осмыслением и постижением окружающего мира через познание самого себя и своего тела. Мир, освоенный человеком и конструируемый им вокруг себя, строится с учетом особенностей человеческого тела, поэтому слова, обозначающие части тела человека, характеризуются высокими фразообразовательными потенциями. Существующие в современном русском литературном языке фразеологизмы различны по своему происхождению. Обращение к культурно-исторической интерпретации фразеологических единиц старославянского происхождения в русском языке приобретает в последние годы наибольшую значимость и актуальность, о чем также свидетельствует выход в свет «Фразеологического словаря старославянского языка» [4]. В данном словаре, составленном на основе древнейших памятников, датируемых X–XI вв., содержатся источниковедческие, генетические и культурологические сведения, что позволяет увидеть и понять мир смыслов и ценностей, в котором жила и развивалась средневековая православная культура. При изучении устойчивых сочетаний в средневековых текстах многие исследователи проводят параллели с современным фразеологическим составом языка, используя для их наименования термины *фразеологизм, фразеологическая единица, фразеологический оборот, фраземаи* предлагая классификации, в основу которых чаще всего положен современный критерий степени семантической спаянности, или аналитичности, компонентов, предложенный В.В. Виноградовым (1946 г.) [Архангельский 1950; Селиванов 1953; Антадзе 1965; Виноградов 1977; Ларин 1977; Костючук 1964; Копыленко 1967; Мокиенко 1973, 1980; Толстой 1973, 1999; Шулежкова 1999; Зиновьева 2000 и др.].

Составители «Фразеологического словаря старославянского языка» отмечают, что словарь относится к категории *антропоцентрических* и ориентирует на углубленную семантизацию выявленного фразеологического корпуса и учет культурологического фона описываемых единиц [4, 8]. Такой подход к составлению словаря следует признать оправданным. Во-первых, антропоцентрический принцип описания позволил воссоздать фразеологическую картину мира посредством старославянского языка; во-вторых, функционирование в составе традиционных формул (*предстать пред очи, возвести очи, подъять голову, отверзать уста*), либо в устойчивом, традиционном семантическом окружении, отражающем былую синтагматическую закрепленность.

В современном русском языке славянизмы обнаруживают наибольшую схожесть с лексическими архаизмами. Известный фразеограф Р.Н. Попов, исследовавший фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов, выделяет такие устойчивые сочетания в отдельную группу под общим названием: «*фразеологические единицы с архаичными существительными древнерусского и старославянского происхождения, связанные с понятиями о человеческом организме*». По мнению ученого, «во многих фразеологических единицах русского языка сохранились прежние наименования человеческого организма и частей тела. Достаточно перечислить, например, такие широко употребительные в современном языке фразеологизмы, *как плоть от плоти, во плоти и крови, бить челом, как зеницу ока (хранить, ...), око за око, сомкнуть вежды, с головы до пят, идти по пятам, быть под пятой, ползти на карачках, припадать к стопам, направить свои стопы, идти по стопам* (кого-нибудь), с *какой стати, на лоне природы, перст божий, перст указующий, один как перст, вложить персты в язвы*. Устаревшие древнерусские слова *плоть* – ‘тело’, *стать* – ‘телосложение’, *чело* – ‘лоб’, *око* – ‘глаз’, *пята* – ‘пятка’, *стопа* – ‘нога, шаг’, *лоно* – ‘грудь, чрево’, *карачки* (от корокъ ‘голень’) и старославянские – *перст* (палец), *зеница* (зрачок), *вежды* (веки) в свободных словосочетаниях теперь уже не употребляются, кроме редких случаев, обусловленных стилистическими особенностями языка художественных произведений» [5, 60].

Фразеологические соматизм старославянского и древнерусского происхождения составляют одну из основних частей русской фразеологии*: битьчелом, один как перст, перст указующий, беречькакзеницу ока, сомкнутьвежды, око за око, в мгновение ока, из уст в уста* и др.. Наиболее обширным в данной группе фразеологических соматизмов являются

сочетания с компонентами слова *око*, которые олицетворяют человека как существо духовное, созерцающее и постигающее окружающий мир во всем его многообразии. Древнерусское слово *око* как стилистически маркированный архаизм сохранилось только в составе устойчивых сочетаний, пословиц и поговорок, многие из которых активно употребляются в живой повседневной речи: *беречь как зеницу ока, в мгновение ока, око за око, зуб за зуб, недреманное око, всевидящее око*, *свет очей* и др. В каждом из этих выражений концептуализируются сакральные смыслы, соотносимые с библейскими текстами. Так, пословица *око за око, зуб за зуб* – это цитата из Библии, провозглашающая Моисеев закон: «Перелом за перелом, око за око, зуб за зуб: как он сделал повреждение на теле, так и ему должно сделать». В «Фразеологическом словаре старославянского языка» приводится не только толкование значений устойчивых сочетаний, но и представлена развернутая историко-энциклопедическая информация из истории иудаизма и христианской церкви, имеющая непосредственное отношение к формированию семантики устойчивых сочетаний: «око за око, зуб за зуб» отражает закон талиона (от лат. talio, род. пад. talionis – возмездие, равное по силе преступлению), принцип наказания-возмездия «равным за равное», возникший в родовом обществе и воспринятый древними рабовладельческими системами права [4, 270]. Он заключался в нанесении за причиненный вред точно такого же вреда виновному («око за око, зуб за зуб»). Наиболее ярко этот принцип был выражен в вавилонском кодексе Хаммурапи и в древнееврейском праве. Элементы талиона отчасти содержались в римских законах 12-ти таблиц. Возникновение талиона было связано со стремлением ограничить кровную месть равновеликим возмездием за вред: суровость наказания не должна превышать тяжести преступления

Своеобразную историю имеет оборот *недреманное (всевидящее око)*, которое восходит к церковной литературе XII–XIII вв. и служило названием иконы с изображением младенца Иисуса Христа, покоящегося на ложе с открытыми глазами. Фразеологизм *беречь как зеницу ока* «вызывает представление о древнейшей архетипической форме осознания мира, в котором противопоставлено «свет – тьма», соотносимое по аналогии со зрячим и слепым. *Зеница* и *око* указывают на одну из наивысших ценностей в бытовой, социальной и духовной жизни человека – зрение, запечатленных в паремиях языка*: Лучше ноги потерять, чем глаза*; *Не верь речам, а верь своим очам; Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать* и др. О зрачке как о самом дорогом сказано следующее: *Ты зенок мой, королечек – «зрачок», Око мое ненаглядное*. Таким образом, во фразеологизме *беречь как зеницу ока* концептулизируется смысл самого дорогого, жизненно важного [6, 230-231]. Само выражение *беречь как зеницуока* состоит из двух архаизмов, обозначающие одно и то же понятие – ‘глаза’: *зеница* и *око*. Старославянское по происхождению слова *зенъца* уходит своими корнями в общеславянский словарный фонд и прослеживается в корнях исконно русских просторечных и диалектных слов: *зенки* или *зеньки* – ‘глаза’; орл. *зенко*; арх. *зено*; твер. *зенок*; смол. *зеночки*, костром. *зены* и *зеныши* и т.п. Этимологически они все восходили к глаголу *зиять, зевать*, т.е. ‘быть открытым’, ‘открывать’. В современном русском языке традиционное употребление слова *зеница* в значении ‘зрачок’ обусловлено его сочетанием со словом *око*.

Процесс метафоризации, т.е. утрата первоначального значения и приобретение переносного смысла, был характерен для многих устойчивых сочетаний. Так, выражение *бити челомъ* первоначально обозначало конкретное действие, когда при самом низком поклоне, сопровождавшем просьбу или жалобу, касались лбом пола, т.е. буквально били лбом об пол. Впоследствии выражение стало употребляться в двух образных значениях: ‘просить’ и ‘жаловаться на кого-нибудь’. Историко-культурный анализ фразеологизмов старославянского происхождения наиболее полно был проведен в нашей диссертационной работе [7].

Следует обратить внимание то, что сами фразеологизмы «живут» в языке, но слова-архаизмы *перст* и *перси*, выступающие в качестве одного из компонентов устойчивых

сочетаний, заменены нейтральными словами *палец* и *грудь,* поскольку фразеологизмы *пальцем не шевельнуть (палец о палец не ударить)* и *бить себя в грудь* преимущественно используются в разговорной речи.

ВЫВОДЫ

Таким образом, старославянская фразеология стала одним из основных источников формирования русской фразеологии, на основе которой сформировались три разных пласта устойчивых сочетаний: библеизмы как первая по времени книжная фразеология, генетически восходящая к Библии; фразеологические соматизмы, содержащие в своей структуре архаизмы, а также устойчивые сочетания современного русского языка, созданные по моделям фразеологизмов старославянского языка. При этом фразеологизмы, включающие соматические славянизмы, характеризуются особой устойчивостью и частотностью употребления в живой и книжной, что объясняется не только их регулярной воспроизводимостью, но антропоцентрическим и ассоциативно-образным потенциалом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. – М.: Индрик, 1999. 424 с.

2 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры» . – 1996. – 288 с.

3 Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры: Материалы к словарю. – М.: Гнозис, 2007. – 286 с.

4 Фразеологический словарь старославянского языка: более 4000 единиц. Проспект. / Под ред. С.Г.Шулежковой. – М.; Магнитогорск: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2006. – 340 с.

5 Попов Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. – М.: Высшая школа, 1976. – 200 с.

6 Ковшова М.Л. О репрезентации культурных смыслов во фразеологии // Проблемы представления (репрезентации) в языке. Типы и форматы знаний. – М.: Калуга, 2007. – С. 224–232.

7 Киынова Ж.К. Славянизмы в русском языке: историко-культурное и семантико-стилистическое своеобразие. Дисс. д-ра филол. н. – М., 2014. – 350 с.

Ж.Қ.·Қиынова[1], Ж.Б. Жауыншиева[2], А.А. Бекен[3]

Көнеславян тілінен енген фразеологизмдер семантикасындағы әлемнің антропоцентрикалық бейнесі

[1,2,3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Мақалада фразеологизмдердің семантикасы антропоцентризм тұрғысынан қарастырылады. Фразеологиялық қордың бір бөлігін құрастырып, заманауи орыс тілінде белсенді пайданылатын көнеславян және көне орыс тілдерінен енген фразеологиялық соматизмдердің сипаттауына ерекше назар аударылады. «Көнеславян тілінің фразеологиялық сөздігі» негізінде библиялық мәтіндермен сәйкестеніп, семантикасы киелі мағыналарды білдіретін фразеологизмдердің тарихи-мәдени талдауы жүргізілген. Сонымен қатар, философиялық, поэтикалық, діни мәтіндерден алынған мысалдар арқылы тілдік узуста айрықша қалыптасқан архаикалық мағынаға ие «очи» және «уста» соматизмдер компонентттері бар тіркестер талданылған.

Zh.K. Kiynova[1], Zh.B. Zhauynshiyeva[2], A.A. Beken[3]

Anthropocentric picture of the world in the semantic of the phraseologists of the old Slavic origin

[1,2,3]Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

The article considers semantics of phraseologisms from the position of anthropocentrism. Special attention is paid to the description of phraseological somatisms of Old Slavic and Ancient Russian origin, which form one of the main parts of the phraseological fund and actively function in modern Russian. On the basis of the "Phraseological Dictionary of the Old Slavic Language," a historical and cultural analysis of phraseologisms containing sacral meanings in their semantics, related to biblical texts, is given. In addition, on the basis of examples excerpt from philosophical, poetic, religious texts, the most "established" combinations in the language knot are analyzed, including somatisms with archaic meanings such as eyes and mouth.

УДК 17.023.36

A.I. Malikova
master of pedagogical sciences, senior teacher, Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: anna_kostik@mail.ru

FUNCTIONING OF FORMULAS OF ADDRESSING AND GREETING: ETHNOCULTURAL ASPECT

This article is devoted to the study of speech etiquette, in particular, the formulas of addressing and greeting in the ethnocultural aspect, in contact with the general problems of linguistic pragmatics in the context of the study of the concepts of "ethnos" and "culture". The study of research literature and our own observations show the content of stable etiquette formulas of addressing and greeting was directly influenced by certain events and life and everyday life features of the Kazakh and Russian peoples: the family-tribal lifestyle and life of nomads for the Kazakh people, the need for communication for the Russian people. Each ethnic group is characterized by distinctive elements of speech formulas of addressing and greeting. National traditions, lifestyle, historical conditions of life of each people occupy an important place in the formation of speech culture. That is why the formulas of addressing and greeting are an essential component of national culture.

Key words: ethnos, culture, linguistic culture, speech etiquette, formulas of addressing and greeting.

INTRODUCTION

The study of man and his communication with the outside world, fixed in consciousness in the form of concepts, images, behavioral acts, is an urgent task of linguistics. The study of the functioning of etiquette formulas of addressing and greeting in the multicultural environment of Kazakhstan involves a comprehensive analysis of factual material based on the achievements of anthropocentrically oriented disciplines, which corresponds to modern ideas about the study of the subject of knowledge is a person who knows the world and himself in the world, about the study of significant phenomena: linguistic consciousness, national character, ethnocultural values and stereotypes, spiritual and practical human activities [1, 12].

The word "ethnos" in different scientific schools and at different times was understood differently: L. Morgan used it to denote an early stage in the history of mankind, A. Bastian – a historical and cultural provinces, Zh. Lyapuzh – a separate cultural unit, Zh. Deniker – an ethnic group, M. Mogilyansky – an object of ethnographic research. The content and characteristics of the ethnos were explained in different ways: as a certain state and a specific way of life (L. Morgan); as a community that unites on the basis of single norms, laws, language and culture (P. Topiner); as a culturally specific image of the people (A. Bastian) [2].

It is possible to propose the following definition of ethnos: a historically established stable set of people united by common objective or subjective attributes, which include origin, a single language, specific characteristics of culture, a common territory, historical memory, characteristic features of the psyche, self-identity and self-name.

Translated from Latin, the word "culture" (lat. cultura) means processing, cultivation, education, veneration. In the early period, it was used in the meaning of cultivation, cultivation of something and related to natural processes. Over time, these ideas began to spread to human society with a gradual expansion of the former meaning.

Ethnicity is, first of all, and mainly the culture of the ethnos, it is precisely with it that the “borders” of the ethnos are determined, and each of them differs from the others [3]. Ethnic culture is a value is selected and organized life and professional experience of an ethnic group. The border outlining the content of ethnoculture is the contours of its original semiotic system (language, symbolic system); the content is positive social experience accumulated in the forms of values, norms, traditions and patterns, customs, beliefs and knowledge [4].

The ethics of verbal communication begins with observing the conditions for successful verbal communication: with a benevolent attitude towards the addressee, demonstrating interest in the conversation, “understanding understanding” (T.A. Van (Dijk) is mood on the interlocutor’s world, sincere expression of his opinion, sympathetic attention. This requires expressing your thoughts in a clear form, focusing on the world of knowledge of the addressee. Signals of attention, participation, correct interpretation and sympathy are not only regulatory remarks, but also paralinguistic means is facial expressions, a smile, a look, gestures, a pose. A special role in conducting a conversation belongs to the gaze. Thus, speech ethics are the rules of proper speech behavior based on moral standards, national and cultural traditions [5, 33].

Communication between representatives of different nationalities is a rather complicated and controversial process, the versatility of this process is due, first of all, to the belonging of communicants to various linguistic cultures. In communication of communicants, the partner’s assessment is based on those characteristics that are characteristic of carriers of a kindred culture, the lack of coincidence of individual characteristics with the self-esteem of partners often leads to communicative conflicts.

Ethnicity is both an object of both interpersonal and intercultural communication. At the same time, speech communication is a vital necessity for the functioning and interaction of any ethnic community. It is language that is one of the unique ethnic symbols that acts as a tool of interaction. One of the most significant and universal ethnic symbols is language. It should be borne in mind that it is language communication that is the basic marker when defining "own-alien." Language takes a priority role in the formation of national identity in general, and the national idea in particular. National characteristics, like the national idea, should not be a centrifugal force that can lead to regression in society, therefore, national specificity must be taken into account in the state’s domestic and foreign policy, paying attention her priority attention. Ignoring national characteristics leads to a communicative conflict in the political, entrepreneurial, commercial and other fields of activity [6, 301].

MAIN PART

Ethical norms are embodied in special etiquette speech formulas of appeal and greeting and are expressed in utterances by a whole ensemble of multilevel word forms. The main ethical principle of verbal communication is the observance of parity is expressed throughout the conversation, starting with a greeting and ending with a farewell. In order for communication to be successful, it is necessary to carefully study the features of speech etiquette, in particular, address and greeting formulas, know the nuances of communication using non-verbal means, correctly assess the role characteristics of a communicant and evaluate the roles of communicants and act taking into account the characteristics of their role behavior rules of communicative roles of the speaker or listener.

Greetings and address set the tone for the entire conversation. Depending on the social role of the interlocutors, their degree of closeness, you-communication or you-communication is selected. An important role is also played by the communication situation. The call performs a contact-setting function, it is a means of intimization, therefore, throughout the speech situation, the call should be made repeatedly: this indicates good feelings for the interlocutor and attention to his words [6, 308].

The people of Kazakhstan are many nationalities. The study of etiquette formulas for addressing and greeting in the Kazakh and Russian languages in our country is of practical importance in terms of studying speech etiquette as a fact of objectivization of national mentality, as a specific language code that reflects the specifics of national linguistic identity and intercultural communication.

The main goal of strengthening intercultural communication is the formation of a person who is capable of active life and a multicultural environment, has a developed sense of understanding and respect for other cultures, is able to live in peace and harmony with people of different nationalities, races, beliefs [7, 42].

The Kazakh community is characterized by a respectful, respectful attitude towards elders. Children from an early age are taught not to argue, to give way, to be helpful in relation to parents and strangers of advanced age. Such an attitude could not be reflected in the language: for example, the greeting formula for *Сәлеметсіңбе! (Hello!)*, used in relation to younger or relatives, has the following options: *Сәлеметсіңдерме!* (in relation to several representatives of the same age group), *Сәлеметсізбе!* (in relation to older people) and *Сәлеметсіздерме!* (in relation to several representatives of an older age). The last two greetings are often accompanied by a slight tilt of the head or a bow and hand on the chest. These gestures emphasize a respectful attitude towards the recipients of the greeting.

The choice of the greeting formula also depends on whether or not the participants in the communicative situation are familiar. If they are unfamiliar, then the choice of greeting depends mainly on the age of the recipient: a relative or senior is greeted with a greeting from *Ассалаумағалейкум!* (to the man), or *Сәлеметсізбе!* and (to the youngest), or *Сәлеметсіңбе!* or *Сәлем*!. If the participants in the communicative situation are familiar, then it all depends on the degree of acquaintance: friends often greet each other with the words *Сәлем!, Сәлеметсіңбе!, Сәлеметсіңдерме!* also welcome relatives and friends who are close in age that correspond to the Russian word *Hello*.

In the Kazakh language, there are also greeting formulas *Қайырлы таң (Good morning*), *Қайырлы күн (Good afternoon)* and *Кеш жарық, Қайырлыкеш (Вечер светлый, Добрый вечер)*. They emphasizes a respectful attitude to the addressee, such greetings can be heard among colleagues, so the boss and the subordinate can say hello, and the subordinate will answer the same.

The given examples confirm the connection between the history and culture of the Kazakh people and linguistic forms, which were formed as a result of the long historical development of the Kazakh linguistic and cultural community.

In the Russian language the generally accepted neutral greeting formula is *Hello,* which previously meant *Be healthy, I wish Health* (from the word health, root -health-, later health). From time immemorial in Russia it was customary to inquire about the health of the interlocutor, to come with wishes of health. This was a sign of goodheartedness, a benevolent attitude towards the interlocutor and a kind of pledge of emotional welcome on the part of the owners. Greetings *Good morning, Good afternoon, Good evening* are not so common in modern Russian linguistic culture. Initially, they were also a wish for good, but over time this value was practically lost, and today it is preserved, perhaps, only in the communication of older people in formulas like *Good day to you*, *Good Day*. The main purpose of these combinations is a greeting used by representatives of an older age category among themselves, sometimes within the family *Good morning*, at work among colleagues. This greeting is not typical for an official appeal to the public, in which case *Hello* takes its place.

The next Russian greeting holding a strong position in the language is *Hello*. This is an unofficial greeting, often used in various communication situations: between peers, with family, between colleagues, friends, i.e. this greeting is typical for communicants connected by equal, friendly relations.

The Kazakh people's addressing formulas have their own specific features and distinctive features related to the way of life and everyday life. In family and everyday communication, referring to elders, younger ones use a vocal form of kinship terms, for example: *ата (grandfather), ана (sister), әже (grandmother, grandmother), әке (father), аға (older brother, uncle), женге (aunt, daughter-in-law).*

Parents, relatives or seniors in family and household communication address children and also more young people, using words: *айым (my moon), күнім (my sun), жұлдызым (my star), шолпаным (my Venus), жаным (dear), қарғам (young daw), балапаным (chickabiddy), көгершінім (pigeon), қозым (lamb), боташым (colt), торпағым (calf),* etc. As can be seen from the above-mentioned word-addressing, a feature of Kazakh appeals is the wide distribution of words related to the names of baby animals and birds.

In Russian, the form of addressing associated with family relations implies the mention of the family status of father, mother, grandmother, grandfather, uncle, aunt.

The addressing related to the degree of friendship implies a simplification or stylized mutation of the names *Mikhail, Misha, Mikhon, Natalia, Natasha, Natusya, Tusya,* etc., the formation of derivatives on behalf of, surname or patronymic *Pavlovich, Palych, Aleksandrovich, Sanych,* etc. There are also, as a rule, on the basis of friendly relations humorous options, in them the formation is made on behalf of *Arthur, Arturishche, Stepanovich, Stepan.* On behalf of older people call each other by name and patronymic *Nikolai Petrovich*, etc. In fatal communication, in the speech of loved ones, in conversations with children, addressing is often accompanied or replaced by periphrases, epithets with diminutive suffixes: *Anechka,* you are *my bunny; darling, kitty, swallow,* etc. National and cultural traditions prescribe certain forms of addressing to strangers. They are appropriate to addressing to a young man or girl only if it is age appropriate.

You can apply by profession or occupation, for example, to a doctor – *a doctor*, a nurse – *a sister*, and for a scientific rank – *a professor*. Recently, often in a relaxed colloquial speech, when referring to an unknown woman, the word *lady* is used, but when referring to a man, the word *mister* is used only in an official, semi-official, club atmosphere.

CONCLUSION

A diverse set of language means makes it possible to choose a form of communication that is appropriate for the speech situation and favorable for the person you are talking to, establish a friendly, laid-back or, conversely, official tone of conversation. Formulas of speech etiquette are part of the national culture, requiring a certain form of behavior, a certain set of signs and values, which are used when interacting with different people. The speech communication is one of the means of expressing discourse, determined by the event context, psychological, social, national characteristics of the participants in communication. The discourse is inseparable from real life, in it, as in a mirror, reflects the experience of communication of the people. The customs and traditions of the people, which are transmitted from generation to generation in the form of various norms of behavior and represent a productive interaction with representatives of foreign cultures, play a large role in such communication.

Thus, the study of linguistic representations of etiquette formulas of addressing and greeting in the linguistic and cultural aspect in Kazakhstan is determined by the appeal to lively speech of Kazakhstanis, native speakers of the Kazakh and Russian languages. In addition, the study of the functioning of etiquette formulas of addressing and greeting in the multicultural environment of Kazakhstan is confirmed by the use of an integrated approach based on the polyparadigmality of

modern linguistics, the possibility of using the results of the study in work to strengthen intercultural communication.

REFERENCE

1 Maslova V.A. Linguoculturology: a textbook for students of higher educational institutions. – 3rd ed., sup. – M.: Academy, 2007. – 208 p. (In Russian).

2 Bromley Yu. V. Essays on the theory of ethnos. / Yu. V. Bromley – M., 1983. – pp.8-11. [Since the end of the 19th century, language, lifestyle, and behavior have mainly been attributed to the signs of an ethnic group]. Moscow, 1983, pp. 8-11. (In Russian).

3 Penkov B. M. Philosophical problems of the theory and practice of national relations / B. M. Penkov – 1988, no. 9. P. 43. (In Russian).

4 Odintsov VV. Culture of the dispute. – R \ w. Speech, 1976, no. 4. pp. 33-39. (In Russian).

5 Vinogradov S.I., Platonova O.V. The culture of Russian speech: Textbook for universities. – M.: NORMA, 2001. – 560 p. (In Russian).

6 Multicultural education: a modern approach to education on folk traditions // Pedagogy, 2002. – no. 5. pp. 41–47.

7 Belikova V.I. and Krysina L.P. Textbook on Sociolinguistics: Russian Linguistics, vol. 27, no. 1 (2003), pp. 41-55. Available at: https://www.jstor.org/stable/40160679. Page Count: 15.

А.И. Маликова

Қарым-қатынас және сәлемдесу формулаларының жұмыс істеуінің этномәдени аспектісі

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Бұл мақала «этнос» және «мәдениет» ұғымдарын зерттеу арнасындағы лингвистикалық прагматиканың жалпы проблематикасымен ұштасатын этномәдени аспектідегі қарым-қатынас пен сәлемдесу формуласын зерттеуге арналған. Зерттеу әдебиетін зерттеу және өзінің жеке бақылаулары бойынша қазақ және орыс халықтарының өмірі мен тұрмысының белгілі бір оқиғалары мен ерекшеліктері: қазақ халқы үшін көшпенділердің өмірі мен тұрмысының отбасылық-рулық құрылымы, орыс халқы үшін қарым-қатынас қажеттілігі сияқты үндеулер мен сәлемдесулердің тұрақты этикеттік формулаларының мазмұнына тікелей әсер еткенін көрсетеді. Әрбір этнос үшін қарым-қатынас пен сәлемдесу тілдік формулаларының өзіндік элементтері тән. Ұлттық дәстүрлер, өмір салтының ерекшеліктері, әрбір халықтың тұрмысының тарихи жағдайлары сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда маңызды орын алады және ұлттық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

А.И. Маликова

Функционирование формул обращения и приветствия: этнокультурный аспект

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
г. Кокшетау, Казахстан

Данная статья посвящена изучению речевого этикета, в частности, формул обращения и приветствия в этнокультурном аспекте, соприкасающимся с общей проблематикой лингвистической прагматики в русле исследований понятий «этнос» и «культура». Изучение исследовательской литературы и собственные наблюдения показывают, что на содержание устойчивых этикетных формул обращения и приветствия оказали непосредственное влияние определенные события и особенности жизни и быта казахского и русского народов: семейно-родовой уклад жизни и быт кочевников для казахского народа, потребность в общении для русского народа. Для каждого этноса характерны самобытные элементы речевых формул обращения и приветствия. Национальные традиции, особенности образа жизни, исторические условия быта каждого

народа занимают важное место в формировании речевой культуры и являются важнейшей составляющей частью национальной культуры.

УДК 71.25.45

А.О. Мукашева
PhD-докторант специальности 8D02301 – Филология, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: muk-ak-om@mail.ru

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ КАК КЛЮЧЕВАЯ ИДЕОЛОГЕМА ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА Н.А. НАЗАРБАЕВА

Изучение идеологемы – основной единицы политического дискурса – в настоящее время является актуальным направлением в лингвистике. В данной статье рассматривается ключевая идеологема – модернизация общественного сознания, формирующая ценностную парадигму общественного сознания казахстанцев. Идеологема рассматривается как ментальный феномен, концепт, реализующий с помощью языковых средств важнейшие социальные функции и формирующий общее идеологическое пространство. Материалом исследования явилась Программная статья Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», в которой отражены важнейшие процессы, связанные с обновлением политической реформы, модернизацией экономики и общества, формированием и развитием национальной культуры.

Ключевые слова: политический дискурс, идеологема, модернизация, общественное сознание, ценностная парадигма, идеологическое пространство, национальная культура.

ВВЕДЕНИЕ

Наступление нового тысячелетия совпадает с изменением моделей поведения во всех областях жизнедеятельности. Реформирование экономики, политической, культурной жизни общества стимулирует активное переустройство в социуме, внося изменения и в языковое пространство.

В 1991 году после обретения государственной независимости Казахстан встал на путь новых преобразований, связанных с демократическими и рыночными реформами. Строительство независимого государства связано с рядом существенных трансформаций в жизни казахстанского общества. Правильная стратегическая идея Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева изначально была направлена на политическую, экономическую и духовную модернизацию. Первые шаги независимости были начаты со строительства институтов государства, что привело к изменениям, к формированию национальной идентичности общества. На протяжении многих лет Первый Президент Казахстана вносит ряд мотивирующих действий, направленных на государственное единство, на формирование национальной культуры, национальной идеи, национальной идентичности, отражающиеся в его работах.

Н.А. Назарбаев является автором книг «Стальной профиль Казахстана», «Без правых и левых», «Стратегия ресурсосбережения и переход к рынку», «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства», «Идейная консолидация общества как условие прогресса Казахстана», «На пороге XXI века», «Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев», «В потоке истории», «Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации», «Эпицентр мира», «Критическое десятилетие», «В сердце Евразии», «Казахстанский путь», «Стратегия

становления постиндустриального общества и партнерство цивилизаций», «Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций», «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства», «Эра Независимости» и др.

В представленных работах Нурсултан Абишевич описывает становление, развитие государственности, говорит о национальной культуре, о перспективах страны.

Особое внимание следует обратить Программным статьям Н.А. Назарбаева:

1. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»;
2. «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда»;
3. «Семь граней Великой степи».

В этих работах отражаются важнейшие процессы, связанные с обновлением политической реформы и модернизацией экономики, а также особое значение занимает формирование и развитие национальной культуры, которая является важным фактором в скреплении государственного единства. Именно национальная культура – это основная задача, которая объединяет представителей разных этносов и конфессий, проживающих в Казахстане, это то, что мотивирует действовать на благо страны проживающих в ней граждан.

В языке своих книг, программных статей Первый Президент Республики Казахстан представляет важные факторы развития и единения государства, формулирует и внедряет в общественное сознание идеологемы, которые мобилизуют граждан.

Общеизвестно, что именно через язык у нас формируется сознание, тем самым отражаются изменения в нашем информационном поле. Именно через национальную культуру, через язык, через общенациональные символы (герб, флаг, гимн) и через идеологемы происходит модернизация общественного сознания. Идеологемы кратко и ярко позволяют отразить национальную идею, помогают дать ответы об истории, перспективе и развитии государства.

В настоящем материале представлен анализ идеологемы *модернизация общественного сознания,* которая является ключевой в программной статье Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Цель статьи заключается в выявлении основных составляющих идеологемы *модернизация общественного сознания* в языке статьи Первого Президента Республики Казахстан, определении лексико-семантического поля рассматриваемой единицы языкового пространства.

В программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» от 12 апреля 2017 года Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев объявляет о начале третьей модернизации. Первым условием модернизации нового типа Н.А. Назарбаев считает «сохранение своей культуры, собственного национального кода». Модернизация должна опираться на исторический опыт и традиции, которые должны стать «предпосылкой и важным условием успеха модернизации». Им выделены несколько направлений модернизации сознания как общества в целом, так и отдельного казахстанца: 1. Конкурентоспособность; 2. Прагматизм; 3. Сохранение национальной идентичности; 4. Культ знания; 5. Эволюционное, а не революционное развитие Казахстана; 6. Открытость сознания.

Н.А. Назарбаев определяет пути дальнейшего формирования и укрепления казахстанских ценностей, национальной идентичности, духовной модернизации, изменения общественного сознания «чтобы стать единой нацией сильных и ответственных людей».

Изучение идеологемы как ключевой единицы политического дискурса в настоящее время является актуальным направлением лингвистических исследований.

Существуют различные определения понятия идеологема. Исследованием идеологем занимались лингвисты Н.А. Купина (1995, 2005), Т.Б. Радбиль (1998), Карасик (2002), Гусейнов Г.Ч (2004), Журавлев С.А. (2004),А.П. Чудинов (2006, 2007), В.А. Каменева (2007), Н.И. Клушина (2008), Е.Г. Малышева (2009), А.А. Нахимова (2011), Б.М. Пионтек (2012), Ю.А. Безродная (2013), А.А. Карамова (2015).

По мнению Г.Ч. Гусейнова, идеологема – это «минимальный отрезок текста или потока речи, предмет или символ, который воспринимается автором, слушателем, читателем как отсылка – прямая или косвенная – к метаязыку, или воображаемому своду мировоззренческих норм и фундаментальных идейных установок, которыми должно руководствоваться общество» [1, 28].

Объектом исследования С.А. Журавлева являются идеологемы – «конкретные линво-семиотические единицы» в лексикографическом аспекте (*реакционер, либерализм, мелкобуржуазный, большевистский, товарищ, рыночник, красно-коричневые*» [2, 4].

В.А. Каменева считает, что «под идеологемой следует понимать лингвокогнитивную единицу и учитывать как когнитивную природу идеологемы, так и ее языковую репрезентацию. С когнитивной точки зрения, идеологема представляет собой категорию, формирующую концептуальные схемы, обусловливающие процесс восприятия и трактовки получаемой информации. Эти схемы репрезентируются и активируются словом или словосочетанием, эмоциональная окраска которых может неодинаково восприниматься представителями различных социальных групп, поскольку идеологемы передают специфический взгляд на соответствующую реалию. С лингвистической точки зрения, идеологема, будучи представлена словом (простым или сложным) или словосочетанием служит средством формирования, воспроизводства и апелляции к той или иной идеологии» [3, 8].

По мнению Б.М. Пионтек, «идеологемы представляют собой застывшие в определенном вербальном облике общественно важные идеи и являются их кратким языковым переложением» [4, 7].

А.А. Карамова делает вывод, что «денотативно идеологемы – это всего лишь часть общественно-политической лексики, охватывающая, тем не менее, наиболее важные ее тематические группы» [5].

Рассмотрев различные точки зрения определения термина идеологема, мы приходим к выводу, что идеологема – это ментальный феномен, концепт, реализующий с помощью языковых средств важнейшие социальные функции и формирующий общее идеологическое пространство.

В основе программной статьи Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» находится ключевая идеологема *модернизация общественного сознания.* Ориентир на выбор данной доминанты связан с процессом формирования и развития социальных изменений, связанных с развитием экономических, политических и духовных направлений. Рассматривая *модернизацию* как лексическую единицу, следует отметить семантизацию слова: «Модернизировать … 1. Вводя усовершенствования, сделать (делать) отвечающим современным требованиям. 2. Изображая старину, придать (-авать) черты, ей не свойственные, современные» [6, 361].

Используемое в программной статье истолкование находится под первым значением и свидетельствует о процессах, связанные с социальными изменениями, в ходе которых происходят быстрые и качественные преобразования в стране.

Рассматриваемая программная статья Первого Президента Республики Казахстан знакомит с действующими и перспективными направлениями экономики и политики. Автор показывает ряд программ, формирующих процветающее, конкурентоспособное государство. Также важно отметить, что особое значение в статье отведено личности, духовной культуре,

что является основой основ. В тексте статьи ориентир направлен на патриотическое чувство, выраженное в любви к родной земле, ее культуре, обычаям и традициям казахского народа. Данная работа Н.А. Назарбаева обращена ко всем гражданам страны, всем поколениям с целью сохранения и развития национально-культурного кода, национальной идентичности, национального духа.

В основе идеологемы *модернизация общественного сознания* лежат три составляющие – экономика, политика, духовность (культура). Идеологическое поле данных направлений подтверждается анализом языкового материала.

Приведем примеры:

экономика – *модернизация экономики, экономическая модернизация, конкурентоспособность человека;*

политика – *политическая модернизация;*

духовность (культура) – *духовная модернизация, единая нация, код культуры, национальный код, национальное сознание, успех нации, программа трехъязычия, культурное согласие, конфессиональное согласие, ядро национального «я», национальный дух, национальная модель развития, национальная культура, культ знания, культ образования, открытое сознание, гуманитарные знания, гуманитарная интеллигенция, социальное знание, культурно-генетический код, культурные символы других народов, диалог с общественностью, национальные информационные проекты, культурный туризм, наследие народа, национальное значение, конкурентоспособность культур, казахстанская культура, отечественная культура, культурные достижения, современная медиакультура, золотой фонд нации.*

Представленные примеры подтверждают тот факт, что на первый план в рассматриваемой статье выходит духовная модернизация. Понятие духовности и культуры занимает особое место в формировании и развитии поколений страны, именно через нее идет формирование и прогрессивность экономики и политики.

В лексикографическом источнике рассматриваемые дефиниции отражаются следующим образом:

«Духовность. Свойство души, состоящее в преобладании духовных, нравственных и интеллектуальных интересов над материальными» [6, 183].

«Культура. 1. Совокупность производственных, общественных и духовных достижений людей. 2. То же, что культурность. 3. Разведение, выращивание какого-н. растения или животного (спец.). 4. Разводимое растение, а также (спец.) клетки микроорганизмов, выращенные в питательной среде в лабораторных или промышленных условиях. 5. Высокий уровень чего-н., высокое развитие, умение» [6, 314].

Данные толкового словаря свидетельствуют о том, что в основе духовной (культурной) модернизации находится понятие нравственности, духовности, культуры. Именно эти составляющие легли в основу программной статьи Н.А. Назарбаева. Подтверждением служат примеры из программной статьи [7]:

«*Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного* ***национального кода****. Без этого модернизация превратится в пустой звук*»;

«Особенность завтрашнего дня в том, что именно конкурентоспособность ***человека****, а не наличие минеральных ресурсов, становится фактором* ***успеха нации.***

Поэтому любому казахстанцу, как и нации в целом, необходимо обладать набором качеств, достойных XXI века. И среди безусловных предпосылок этого выступают такие факторы, как компьютерная грамотность, знание иностранных языков, ***культурная открытость****»;*

«*Нам нужно перевести в ближайшие годы 100 лучших учебников мира с разных языков по всем направлениям* ***гуманитарного знания*** *на казахский язык и дать возможность нашей молодежи учиться по лучшим мировым образцам*»;

«Вопрос в том, чтобы увязать в ***национальном сознании*** *воедино комплекс памятников вокруг Улытау и мавзолея Кожа Ахмета Яссауи, древние памятники Тараза и захоронения Бекет-Ата, древние комплексы восточного Казахстана и сакральные места Семиречья, и многие другие места. Все они образуют каркас нашей* ***национальной идентичности****».*

Выделенные единицы языкового корпуса политического дискурса раскрывают особенности духовной модернизации, которая может быть представлена следующими составляющими: культура – сознание – народ.

Рисунок 1 – Структурные компоненты идеологемы
Модернизация общественного сознания

На наш взгляд именно указанные три лексико-семантические составляющие формируют духовную (культурную) модернизацию общественного сознания.

В коммуникативном пространстве современного общества через сознание мы получаем ценности: «*Убежден: важнейшая миссия* ***духовной модернизации*** *заключается и в примирении различных полюсов* ***национального сознания****»;* «*Само понятие* ***духовной модернизации*** *предполагает изменения в* ***национальном сознании****. Здесь есть два момента. Во-первых, это изменение в рамках* ***национального сознания****. Во-вторых, это сохранение внутреннего* ***ядра национального «Я»*** *при изменении некоторых его черт*» [7].

Далее измененное сознание формирует идеологически правильную личность – народ: «*Наши национальные традиции и обычаи, язык и музыка, литература и свадебные обряды, - одним словом,* ***национальный дух****, должны вечно оставаться с нами»* [7], сохраняющую и развивающую национальные устои, культурный код нации – культура: «*Первое - нужен целевой подход, чтобы* ***отечественная культура*** *зазвучала на шести языках ООН: английском, русском, китайском, испанском, арабском, французском. Второе - это должна быть именно* ***современная культура****, та, что создана и создается нашими современниками.* ***Культурно-географический пояс*** *святынь Казахстана – это и есть такая символическая защита и источник гордости, который незримо несет нас через века»* [7] и т.д.

ВЫВОДЫ

Таким образом, анализ языка представленной программной статьи «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Первого Президента Республики Казахстан отражает тот факт, что основу языкового корпуса рассматриваемого материала представляет идеологема *модернизация общественного сознания*, которая формируется из трех направлений: экономика, политика, духовность (культура). Доминирующее положение в данной работе занимает духовная модернизация, которая через языковые средства формирует и модернизирует общественное сознание на благо развития и процветания страны в целом и каждой личности, проживающей в государстве.

Идеологема принадлежит к числу наиболее сложных лингвистических явлений, знание которых необходимо при изучении особенностей развития современной письменной и устной речи. Изучение функционирования идеологической лексики в языке на разных этапах развития общественной жизни и, соответственно, развития языка, несомненно, выявит

интересные и новые характеристики в языковом пространстве, откроет новые грани реализации известного явления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Гусейнов Г.Ч. Д.С.П. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х. – М.: Три квадрата, 2004. – С. 28.

2 Журавлев С.А. Идеологемы и их актуализация в русском лексикографическом дискурсе: автореф. дис. канд. филол. наук. – Йошкар-Ола, 2004. – 24 с.

3 Каменева В.А. Лингвокогнитивные средства выражения идеологической природы политического дискурса (на материале американской прессы): автореф. дис. докт. филол. наук. – Кемерово, – 2007. – 43с.

4 Пионтек Б.М. Общеязыковые факторы генезиса идеологемы как категории политической лингвистики (на материале польского и русского языков): автореф. дис. канд. филол. наук. –М.:, 2012. – С.7.

5 Карамова А.А. Идеологемы: определение понятия и типология // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-1. // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.science-education.ru

6 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4 изд., дополненное. – М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. – 944 с.

7 Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Газета «Казахстанская правда» от 12 апреля 2017г.

А.О. Мукашева

Н.Ә. Назарбаевтың саяси дискурсының негізгі идеологемасы ретінде қоғамдық сананы жаңғырту

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Саяси дискурстың негізгі бірлігі – идеологияны зерттеу-қазіргі уақытта лингвистикадағы өзекті бағыт болып табылады. Бұл мақалада қазақстандықтардың қоғамдық санасының құндылық парадигмасын қалыптастыратын, қоғамдық сананы жаңғыртудағы негізгі идеологема қарастырылады. Идеологема тіл құралдары арқылы маңызды әлеуметтік функцияларды жүзеге асыратын және жалпы идеологиялық кеңістікті қалыптастыратын ментальдық феномен, концепт ретінде қарастырылады. Саяси реформаны, экономика мен қоғамды жаңғыртумен, ұлттық мәдениетті қалыптастырумен және дамытумен байланысты маңызды үдерістері көрсетілген, Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» атты бағдарламалық мақаласы зерттеу материалы болып табылады.

A.O. Mukasheva

Modernization of social consciousness as a key ideology of N.A. Nazarbayev's political discourse

Sh.Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The study of the ideologem is the main unit of political discourse is currently a relevant area in linguistics. This article discusses the key ideology is the modernization of public consciousness which forms the value paradigm of public consciousness in Kazakhstan. The ideologem is considered as a mental phenomenon, a concept that implements with the help of linguistic means the most important social functions and forms a common ideological space. The material of the study was N.A. Nazarbayev's Program Article "Looking to the Future: Modernization of Public

Consciousness" which reflects the most important processes related to the renewal of political reform, modernization of the economy and society, formation and development of national culture.

УДК 821.161.1-3.09

Р.М. Мусабекова
к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: roza709@mail.ru

ВКЛАД КАЗАХСТАНСКИХ НЕМЦЕВ В РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ (1980-е ГОДЫ)

В статье рассматривается вклад казахстанских немцев в развитие казахского языка в Северном Казахстане во второй половине 1980-х годов. Это послужило возможностью отдельно рассмотреть взаимоотношения депортированных народов с местным населением. Всем известно, что среди всех народов, депортированных в Казахстан, немцы быстро освоили казахский язык, восприняли казахскую культуру и жили в тесном контакте с местным населением страны. В советские годы немцы компактно проживали в северных регионах республики, таких как Целиноградский и Кокчетавский области. Один из них Иван Шарф – Генеральный директор Целиноградского производственного объединения по птицеводству, Герой Социалистического Труда, основатель музея политических репрессий "АЛЖИР". Выпускник казахской школы, Иван Шарф один из первых поднял вопрос казахского языка во время декабрьского события в г. Алматы в 1986 году, затем открыл первую казахскую школу в селе Малиновке, Целиноградского района, Акмолинской области. В конце 1980-х годов в Северном Казахстане состояние казахского языка было печальным, казахских школ было очень мало. Поэтому, его поступок был решительным, вполне смелым.

Ключевые слова: Иван Шарф, немцы, депортированные народы, Целиноградского производственного объединения по птицеводству, казахский язык.

ВВЕДЕНИЕ

История Казахстана XX века с каждым днем пополняется новыми темами, привлекая все большее внимание исследователей. Советский период в отечественной истории обновляется новыми источниками, ставя перед нами новые цели и задачи. Одной из таких новых тем, которые привлекают внимание современных исследователей является взаимоотношения депортированных народов и местных казахов в годы Советской власти.

В конце 1980-х годов Северный Казахстан, в том числе Целиноградская область был местом компактного проживания разных народов СССР. В самых отдаленных точках Северного Казахстана есть маленькие села и местности, и научный потенциал их истории мог бы привлечь к себе внимание ученых мира. На примере села Малиновки (Акмол) Целиноградского района Акмолинской области. Село, которое, на первый взгляд, кажется простым, но при исследовании ее истории, превращается в историю судеб многих и многих тысяч людей. В истории Советского Союза, в том числе в истории Казахстана, место села Малиновки особенное. Маленькое село оставило глубокий след в истории политической репрессии. Сначала был организован трудпоселок №26, затем известный под названием АЛЖИР, Акмолинский лагерь «жен изменников» Родины. И этот лагерь стал самым большим женским лагерем страны, известный всей советской истории. И этот лагерь стал объектом исследований многих ученых, которые занимаются историей сталинизма. Таким образом, история села Малиновки с каждым днем становится все более актуальной.

После XX съезда, в 1956 году закрылся Карагандинский исправительно-трудовой лагерь в Казахстане. Вместе с ним, и Акмолинское отделение Карлага. Но жизнь в селе Малиновке продолжалась. Этому способствовал потомок депортированных немцев, сын спецпереселенца Иван Иванович Шарф. Он изменил жизнь барачного села, открыл птицефабрику, затем Целиноградское производственное объединение по птицеводству в Малиновке. За этот героический труд ему в 1986 году было присвоено высокое звание Героя Социалистического Труда. История села началась с трудпоселка № 26 Акмолинского отделения Карлага, затем он превратился в АЛЖИР (Акмолинский лагерь "жен изменников" Родины), и таким образом, стал частью истории Советского Союза. Дальнейшая история села напрямую связана с жизнью и деятельностью потомка немцев-спецпереселенцев, Героя Социалистического Труда Ивана Ивановича Шарфа (1961-2008 гг.).

В местах их компактного проживания эти люди, своими силами развивали казахскую культуру и язык. Примером этому может служить жизнь и судьба Ивана Ивановича Шарфа. Генеральный директор Целиноградского производственного объединения по птицеводству, Герой Социалистического Труда Иван Иванович Шарф был не только сельхозработником, но и общественным деятелем Акмолинской области. Иван Иванович Шарф прекрасно владел казахским языком, был большим авторитетом среди местных казахов, постоянно на различных собраниях он поднимал проблемы, касающиеся развития казахского языка и культуры. Это крепкими узами связывало его с казахами, односельчанами. В самые трудные минуты они делились друг с другом всем.

Жизненный путь Ивана Шарфа служит прекрасным примером человека, ставшего жертвой сталинизма и сумевшего прожить достойную жизнь и послужить примером для других.

Иван Иванович, вспоминая свою судьбу и преподнесенные уроки жизни, пишет так: «Прежде чем я стал тем, кем стал, я прошел определенные испытания в Кенесе. Это село я никогда в жизни не забуду, поскольку именно там я впервые почувствовал, что такое человеческое тепло и внимание. Так получилось, что нас, немцев, сослали на восток, в Казахстан. Отец мой был расстрелян, и все тяготы репрессий того времени испытала на себе моя мама. Мы сюда прибыли, как говорится, голыми и босыми. Никогда не забуду, как во время жутчайшего мороза нас разгружали на станции. Аксакалы сняли свои тулупы и бережно завернули меня, мальчишку, и таких, как я. Я оказался в школе-интернате, по существу в детском доме. Преподаватели делали все, чтобы нам как-то передать ту человеческую ласку, которую я не получил от отца и от мамы, потому что ее загнали на лесоповал. Вот тогда я уже соприкоснулся с бедностью колхозов. Дети собирали колоски после того, когда с полей сходил снег. Собранные колоски свозили на быках, а потом обмолачивали. Помню, в пятом классе кто-то меня до слез обидел, но старший мальчишка-казах заступился за мальчика-немца. Мой защитник вышвырнул из комнаты сразу двух хулиганов-драчунов. Я по сей день помню Аманжола, который впоследствии стал одним из руководителей в Казахстане» [1].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Исторические события в Советском Союзе в середине 1980-х годов, в том числе в Казахстане не могли не оказать своего влияния на жизнь И.И. Шарфа. Политику перестройки в стране, начавшейся в 1985 году, И.И. Шарф в своем докладе сравнивал с прошлой историей. В том числе с событиями в годы индустриализации страны и коллективизацией сельского хозяйства и послевоенной порой восстановления экономики [2]. Он призвал объединение к всеобщей ответственности перед государством. И.И. Шарф был сыном спецпереселенца-немца и это было для него своеобразным испытанием. Да и в основном в объединении жили спецпереселенцы и казахи. Они каждый раз должны были доказывать свою преданность советской власти.

Политику перестройки советского общества И.И. Шарф хорошо понимал. Он принял политику перестройки как мероприятие, пробуждающее сознание и свободу мысли советских людей. В обсуждаемых проблемах на заседаниях были вопросы, содержание которых выражало поддержку колектива об изменениях в обществе. Например, уважение друг к друг, равенство между сотрудниками коллектива, перебороть административно-командные настроения среди начальников разного ранга. Мы думаем Иван Иванович Шарф так показал свой взгляд на тоталитарную политику Советской власти.

1986 год особенный год для истории Казахстана. В тот год 16-18 декабря в городе Алматы казахская молодежь восстала против советского руководства. Декабрьские события 1986 года в Казахстане во всех организациях республики бурно обсуждался, так называемый, казахский национализм. В этом деле Целиноградского производственного объединения по птицеводству тоже не осталось на стороне. На заседании партийного комитета объединения обсуждалась эта проблема.

Коллектив Целиноградского производственного объединения по птицеводству был интернациональный. Поэтому первым делом был показан национальный состав объединения на тот момент. В 1987 году в селе Малиновке проживало 5 600 жителей, среди них 28 национальностей, из них русских - 2060 человек, 34,8%, казахов -1030 человек, 18,4%, немцев 970 человек, 17,4%, украинцев - 454 человек, 8,1%, татар - 213 человек, 3,8%, белорусов - 184 человек, 3,0%, поляков - 102 человек, 1,7% и др. нац. В объединении работали 2300 человек, 1 100 учащихся, пенсионеров и инвалидов - 514, межнациональных семей - 452 [3]. Во-вторых, конечно, как они работают в разных сферах жизни объединения. В объединении более 70 участков, цехов, предприятий, которые возглавляли люди разных национальностей. Например, стройучастком руководил Ф.А. Бишер - немец, главный экономист Т.Ш. Шаймерденов - казах, директор птицефабрики "Целиноградский" С.И. Езерский - поляк, начальники цехов Б.А. Аханов - казах, Р.Э. Гоммер, А.А. Гельд - немцы, бригадир тракторной бригады С.И. Калита - русский.

Они, представители разных народов, всегда были вместе. Генеральный директор Иван Иванович Шарф в детстве рос в казахской семье, окончил казахскую школу. Другие жители Малиновки тоже были благодарны казахам. Житель Малиновки П. Чурсина вспоминает: "Отец работал в совхозной конюшне, мама, тихая, печальная женщина, изнуренная непосильным трудом, ухаживала за огромной семьей. В этих маленьких комнатках отец умудрялся валять валенки на заказ. Он был великим мастером в этом деле. Его заказчики - это казахи окрестных аулов. Приезжали к нам в дом аксакалы, брали товар, а потом долго пили чай на кухне с отцом и подолгу разговоривали. Отец говорил с ними тоько на казахском языке, видимо, поэтому они называли его «золотой брат» [4].

Надо отметить, что на заседании не было обвинений против казахов. Наоборот, почувствовалось настроение реабилитации казахов. Поэтому наверно, на этом заседании поднялась проблема изучения казахского языка. Это звучало таким образом: «В объединении остро стояла проблема казахского языка, в том числе проблема приобщения лиц неказахской национальности к языку коренных жителей Казахстана. Примером служили владеющие прекрасно казахским языком И.И. Шарф, Ф.А. Бишер, А.И. Садурский, М.С. Попцова» [5].

Надо признать проблема казахского языка в это время не поднималась повсеместно по всей республике. Людей, поддержавших идею изучения казахского языка, как И.И. Шарф было мало. Жители села Малиновка во всех своих начинаниях всегда доверяли и поддерживали Ивана Ивановича Шарфа.

Среди всех заслуг, главная была в том, что Иван Иванович Шарф оказывал всемерную поддержку местному населению, казахам, открыв казахскую школу, призывал их изучать казахский язык. Он понимал, что казахи были ущемлены в своих правах при советской власти, многие не знали своего родного языка и стали забывать культуру и традиции своего народа. Иван Иванович считал это не справедливым. Авторитет его среди казахов возрос многократно.

22 сентября 1989 года был принят Закон КазССР «О языках в Казахской ССР». В законе было указано, что государственным языком Казахской ССР является казахский язык. Далее, Казахская ССР обеспечивает право каждого гражданина на свободный выбор языка в воспитании и обучении. Это право обеспечивается созданием широкой сети дошкольных учреждений, школ с воспитанием и обучением на казахском, а также русском и ином языках с учетом интересов проживающих в данной местности национальностей, осуществлением политики, направленной на распространение практики преемственности и непрерывности воспитания и обучения на родном языке как способе привития устойчивых навыков в области национальных традиций и культуры [6].

В Целиноградском производственном объединении по птицеводству сразу же поддержали этот закон о языках. Генеральный директор Иван Иванович Шарф обратился с просьбой к коллективу местной школы об открытии казахской школы.

В 1989 году он открыл первую казахскую школу с обучением на родном языке с первого класса в селе Малиновка. Призвал всех казахов учить детей казахскому языку. А инициатором открытия казахской школы была супруга Ивана Ивановича Шарфа, Валентина. Об этом он пишет в своих воспоминаниях: «Валентина сказала: «Дети-казахи не знают родного языка, следовательно, не знают культуры, традиций. Нужно открывать казахскую школу». Собрали аксакалов, а они против: «Наши дети будут отсталые, учите их на русском языке». Я выступил, сказал: «Верьте, время придет, будет самостоятельность» [7]. Учитель истории средней школы села Малиновка П.Чурсина вспоминает так: «Мы не знали тогда, что можно делиться на нации, не выделяли тогда себя ни немцы, ни русские, ни казахи. Мы были единым народом. Но все же в этой общей устремленности к благополучию мы все вместе как-то совершили перекос в жизни, культуре, обычаях и традициях. Да, мы, наверное, забыли, на какой земле живем. Да, мы все стали говорить только на русском языке, праздновали только советские праздники, пели только советские песни, открывали только русские школы. Немцы перестали говорить по-немецки, дети не знали свой язык. Казахи стали забывать свою культуру и свой язык. В казахских семьях стали говорить только по-русски. Народ, теряющий свои истоки, мог, наконец, совсем раствориться и исчезнуть. Это общее единение народов на основе одного языка, одной культуры обернулось бедой для наций. Это не было единением наций, это было подчинение наций. Вот почему распался Великий Союз наций в 90-е годы» [8].

14 января 1991 года были приняты основные направления работы Целиноградского производственного объединения по птицеводству. Тогда впервые был поставлен вопрос, совместно с Малиновской средней школой, о разработке мероприятий по изучению казахского и немецкого языков как родного, организовать кружки по изучению казахского и немецкого языков, соблюдать принцип двуязычия в сфере обслуживания, торговли, в средствах наглядной агитации, различных носителях информаций - названиях улиц, перечне бытовых услуг, указателях и т.д. В целях решения острострящих национальных проблем и вопросов, касающихся межнациональных отношений рассмотрели вопрос о возможности открытия в детском саду групп на национальной основе, продолжить работу по развитию народного творчества [9]. Это было достаточно смелым решением для того времени. Когда еще существовал Советский Союз.

И далее Иван Иванович Шарф всегда поддерживал казахов. Летом 1991 года в Целиноградском производственном объединении по птицеводству праздновали 300-летие Богембая батыра. Он связывал это событие с возрождением национальных традиций казахского народа. Был создан оргкомитет в составе: А.А. Герман – директор магазинов, Ф.А. Бишоф – старший прораб, Г.С. Кирпичев - начальник автоколонны, А.И. Садурский – главный энергетик, С.А. Бурмистров - начальник АСУ и связи, Н.Н. Юрашевич - главный архитектор. Он также просил председателя сельского совета З.И. Дибаева и председателя профкома А.Л. Ивашуру принять участие в организации данного мероприятия. Директор магазинов А.А. Герман организовал и оснастил всеми необходимыми юрту-гостиницу,

начальник автоколонны Г.С. Кирпичев обеспечил транспортом и доставку грузов и оборудования в поселок Ерментау, начальник АСУ и связи С.А. Бурмистров обеспечил подключение телевизора и установку телеантенны, главный энергетик А.И. Садурский обеспечил подключение электробытовых предметов, главный архитектор Н.Н. Юрашевич оформил наглядную агитацию юрты-гостиницы [10]. А также для участников праздника за счет объединения обеспечили свежей говядиной и бараниной в необходимом количестве, по приказу Ивана Ивановича Шарфа директора фабрик С.И. Езерский и А.А. Сандаков изготовили деликатесов из мяса кур и уток [11].

ВЫВОДЫ

Жизнь и деятельность И.И. Шарфа раскрывает роль простого человека в истории. До сегодняшнего дня малиновцы помнят Ивана Ивановича Шарфа, замечательного человека, неутомимого труженника и гражданина, так много сделавшего для своих односельчан, для своей страны, независимого Казахстана. Иван Иванович Шарф прекрасно владел казахским языком, был большим авторитетом среди местных казахов, постоянно на различных собраниях он поднимал проблемы, касающиеся развития кзахского языка и культуры. Это крепкими узами связывало его с казахами, односельчанами.

Будучи сыном спецпереселенцев-немцев, он организовал и сплотил вокруг себя людей. Это показывают его яркие речи и доклады тех лет. Его знали также и как общественного деятеля. Иван Иванович Шарф известная личность в истории политических репрессий Советского Союза. Огромна его роль в десталинизации казахстанстанского общества. Уже в середине 1980-х он открыто высказывал свои крититические замечания в адрес советской власти.

К сожалению, о таком трудолюбовом, добросовестном и смелом человеке написано мало.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Шарф И. Уроки лет минувших // Призыв. 4 апреля. 2003.

2 Государственный архив Акмолинской области, Фонд 2647, Опись 1, Дело 53, Л.134.

3 Государственный архив Акмолинской области, Фонд 2647, Опись 1, Дело 57, Л.164.

4 Чурсина П. Моя Малиновка: прикосновение к будущему // Призыв. 11 апреля. 1998.

5 Государственный архив Акмолинской области, Фонд.2647, Опись 1, Дело 57, Л.164.

6 online. zakon.kz

7 Малиновские вехи. Сборник публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки). – с.Малиновка – г. Астана, 2003. – 82 с. – С.78-79.

8 Чурсина П. Моя Малиновка: прикосновение к будущему // Призыв. 11 апреля. 1998.

9 Государственный архив Акмолинской области, Фонд 2647, Опись 1, Дело 61, Л.8.

10 Государственный архив Целиноградского района, Акмолинской области, Фонд 1126, Опись 1, Дело 49, Л.2-3.

11 Государственный архив Акмолинской области, Фонд 2647, Опись 1, Дело 48, Л.4.

Р.М. Мұсабекова

Солтүстік Қазақстанда қазақ тілінің дамуына қазақстандық немістердің қосқан үлесі (1980 ж.)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

«Солтүстік Қазақстандағы қазақ тілінің дамуына қазақстандық немістердің қосқан үлесі» атты мақалада 1980 жылдардың екінші жартысында Солтүстік Қазақстандағы қазақ тілінің дамуына қазақстандық немістердің қосқан үлесі туралы айтылады. Бұл жер аударылған халықтардың жергілікті тұрғындармен өзара қарым-қатынасын жеке қарастыру мүмкіндігіне қызмет етеді. Бәрімізге белгілі, Қазақстанға жер аударылған

барлық халықтардың ішінде немістердің қазақ тілін тез игерді, қазақ мәдениетін қабылдап және елдің жергілікті тұрғындарымен тығыз байланыста өмір сүрді. Кеңес жылдарында немістер Көкшетау және Целиноград облыстарысекілді республиканың солтүстік аймақтарында тығыз қоныстанған болатын. Соның бірі, тауық өсіру бойынша Целиноград өндірістік бірлестігінің Бас директоры, Социалистік Еңбек Ері, «АЛЖИР» саяси репрессиялар музейінің негізін қалаушы Иван Шарф болып табылады. Қазақ мектебінің түлегі Иван Шарф 1986 жылы Алматы қаласындағы желтоқсан оқиғасы кезінде қазақ тілін мәселесін алғаш рет көтерген еді, және де Ақмола облысы, Целиноград ауданы, Малиновка селосында алғашқы қазақ мектебін ашты. 1980 жылдардың соңында Солтүстік Қазақстанда қазақ тілінің жағдайы қайғылы болды, өйткені қазақ мектептері аз еді. Сондықтан, оның қадамы шешімді, әрі батыл деуге болады.

R. Mussabekova

The contribution of the germans of kazakhstan to the kazakh language development in the Northern Kazakhstan (1980)

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article is "The contribution of the Germans of Kazakhstan to the Kazakh language development in the northern Kazakhstan" examines the contribution of the German population in Kazakhstan to the development of the Kazakh language in northern Kazakhstan in the second half of the 1980s. This was an opportunity to separately consider the relationship of the deported peoples with the local population. Everyone knows that among all the deported peoples to Kazakhstan, the Germans quickly mastered the Kazakh language, embraced Kazakh culture and lived in close contact with the local population of the country. In the Soviet years, the Germans lived compactly in the northern regions of the republic, such as Tselinograd and Kokchetav regions. One of them, Ivan Scharf, is the General Director of the Tselinograd Poultry Production Association, a Hero of Socialist Labor, and the founder of the ALZHIR political repression museum. Being a graduate of the Kazakh school, Ivan Sharf one of the first to raise the issue of the Kazakh language during the December event in Almaty in 1986, then opened the first Kazakh school in the village of Malinovka, Tselinograd district, Akmola region. In the late 1980s, Kazakh language in North Kazakhstan was sad state, there were a few Kazakh schools. Therefore, his act was decisive, quite bold.

ӘОЖ:811.512.122:130.2

А. Нұржаубек[1], Т. Қалибекұлы[2], З.С. Уранова[3]

[1]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Шығыс тілдері аударма кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nurzhaubek-ainur@mail.ru

[2]ф.ғ.к, Абылай хан атындығы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдірі университетінің профессоры, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

[3]Ш.Уалиханов атындығы Көкшетау мемлекеттік университеті, Ағылшын тілі және оқыту әдістемесі кафедрасының оқытушысы, Көкшетау қ., Қазақстан, e-mail: zulfiya-95-thebest@mail.ru

«ҚҰДАЛЫҚ» ФРЕЙМІНІҢ ВЕРБАЛДЫ АССОЦИАТИВТІ ЭКПЕРИМЕНТІНІҢ ТАЛДАУЫ

Бұл мақалада Қазақстандағы титулды этнос қазақ социумдарының тілдік санасындағы құдалық фреймін ерікті ассоциативті эксперимент әдісімен анықтау мәселелері қарастырылды. Қазіргі таңда лингвистикадағы тілдік бірліктердің бойынан көрінетін ұлттық мәдени ерекшеліктер когнитивті лингвистика, психолингвистика және лингвомәдениеттану бағыттарында зерттеледі. Тілдің мазмұндық жағын тану жолдарының арасында соңғы жылдары психолингвистикалық әдістерге жүгіну зерттеушілердің назарын аударып отыр. Психолингвистикада белгілі бір мәдениетті тұтынушының санасындағы бейнелердің еркешелігін көрсетудің түрлі әдістері бар. Солардың ішінде ең тиімді деп саналатын әдіс – еркін ассоциативті эксперимент. Вербалдық ассоциацияларға негізделген еркін ассоциативті эксперимент әдісі зерттеліп отырған құбылысқа респонденттердің көзқарасы туралы мәлімет жинауға, коммуникативтік орта қалайша адамның ассоциативтік базасын қалыптастыратындығын, оның дүниені қабылдауына қалай әсер ететіндігін түсінуге, зерттеліп отырған ұғымды қабылдаудың ұлттық мәдени ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ассоциация, ассоциативті эксперимент, тілдік сана, құдалық фреймі, ассоциативтік эксперименталды талдау.

КІРІСПЕ

Ассоциативті эсперимент XX ғасырда К.Г.Юнг пен М.Вертгеймдердің енгізуі бойынша адам танымының уәжін зерттеудің ең тиімді тәсілдерінің бірі ретінде психолингвистикада өз нәтежиесін көрсете бастады. А.А.Лентьевтін пікірінше: «Егер тілдік бірліктердің «мәдени» ерекшелігін, қандай да бір сөздің тікелей релевантты емес жанама семантикалық байланыстарын, оның семантикалық «орамдарын» жинақтау үшін неғұрлым обьективтілікпен ашуға мүмкіндік беретін әдісті табу керек болса, бұл әдіс ассоциативтік экспериментік әдісі болып табылатыны сөзсіз...» [1, 14-15]. Тілдік және мәдени семантика арасындағы біріктіруші бөлік психолингвистикалық экперимент болып есептеле алады, онда ассоциативтік байланыстар, концепциялық өрістер, сонымен қатар талданып отырған ұғымның жиілігі мен тіркесімділігі айқындалады.

Ассоциация латынның «association-біріктіру» деген ұғымын білдіреді. Ассоциация екі түрлі танымның өзара байланысы (сезіну, түсіну, ойлау, елестету қабілеттері) арқылы жүзеге асады. Бұл ассоциация деген ұғымды XVII ғасырда Дж.Локк енгізген. Ассоциация жеке субьективті тәжербиеге негізделген белгілі нысан мен құбылыс арасындағы байланыс. Ассоциативтік тәжірибеден субьектінің нәр алған мәдениеті мен өмірлік тәжірибесі байқалады. Ассоциация ұғымымен тығыз байланысты ғылымда ассоциативтік өріс ұғымы да бар. Ассоциативтік өріс – «тілдік бірліктердің жиынтығы, мазмұн ортақтығына қарай біріккен белгілеуші құбылыстардың заттық, ұғымдық және функционалдық ұқсастығы. Ол ассоциациалы сөздер мен стимуль сөздердің төңірегінде берілуі ретінде түсініледі» [2, 183].

Ассоциация адамның сенсорлы перцептивті қабылдауы арқылы туындайды дегенді алғашқы болып айтқан тілші ғалымдардың бірі И.М.Сеченов. Ғалымның зерттеулерінде ол «сезіну ассоциациялары» деп аталады [3, 44]. Сезіну ассоциациялары адамның өмірі мен тәжербиесі негізінде қалыптасып, дами отырып, елестету/түсіну ассоциациясына, күрделенген ассоциация түріне ұласады. Барлығы жинақтала келе сыртқы әлемге тәуелді болады. Соған сәйкестендіріледі. Бұның нәтижесі пайымдау барысында, ой жинақтау барысында өзара байланысқан ой жүйесін құрайды.

Демек, ассоциация – жалпы мағынасында, айнала қоршаған дүниенін үзігін таныту үшін қолданылатын, психикалық қабілеттер негізінде жүзеге асатын, білім алудың көзі. Д.Гартли, Т.Браун, Дж.Милль, т.б ғалымдар ассоциациясының ментальды (санада, ойда болатын) тетік екенін, ассоциацияның негізгі белгісі деп ассоциациялық танымның адамның өмірде жинаған тәжірибесі мен сезінуі, ұғынуы арасындағы байланыстан туындайтынын атап көрсетеді.

Қазіргі кезеңде асооциацияның тәжірибелік деңгейі біртіндеп кеңейіп, ассоциативті эксперимент пен практикалық зерттеулер жүргізілуде. Ассоциативті эксперимент жүргізудегі негізгі мақсат – субьектінің ақиқат дүниені тану мен танытуға деген белсенділігін, әсерін (реакциясын) байқау, субьектінің «менін» бақылау.

Бүгінгі таңда ассоциация ұғымы кешенді ұғым ретінде психология саласынан басқа психолингвистика, когнитивтік лингвистика, психология, әлеуметтану, психиатрия сынды ғылым саласында қолданысқа ие болды. Мәселен, тіл біліміндегі жаңа бағыт психолингвистика, когтинивтік лингвистика салаларында адамның ақиқат дүниені қабылдап, тіл арқылы жеткізудегі психикалық құбылыстары туралы мәселелерді қозғағанда ассоциацияның психологиядағы қызметі ерекше байқалатындығы анықталды [4, 224].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кез-келген тілдік бірліктің ассоциативтік өрісі әлемнің тілдік бейнесімен тығыз байланысты. Өйткені «Белгілі бір стимул сөздің ассоциативті өрісіне жүргізілген экспениментten алынған нәтежие – адамның вербалды жадындағы көріністер ғана емес, сондай-ақ сол мәдениетті тұтынушының санасында бейнеленетін этносқа тән әлем бейнесінің, оның уәждері мен бағалауы, сәйкесінше мәдени стереотиптерінің көріністері болып табылады» [1, 140]. Сол себепті ассоциативтті өріс құрамын талдау ұлттардың дүниетанымынан, психологиясынан, тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен мол ақпарат алуға жол ашады. Сөздер арасындағы ассоциативтік қатынас психолингвистикалық эксперименттер барысында анықталады. Эксперимент тірек-сөзге байланысты ойға түскен барлық сөздерді жазып алуға негізделеді. Нәтежиесінде алынған сөздер тобы ассоциативтік өріс деп аталады. Оның құрамы, экспериментке түсушілердің анықтауы бойынша тірек сөзге қатысты ассоциативтік өріс құрайтын ортақ байланыстылық деңгейін анықтайды. Ассоциативтік мағына ұғымы адамда сөз бен ой арқылы түзілетін байланыстар мен қатынастардың терең үлгілерін, арнайы ішкі құрылымын табу барысында адамзаттың сан қырлы тәжербиесінің танымдық тұрғыдан ұйымдастырылуы негізінде қалыптасады. Сондықтан ассоциативтік мағына сөздің ассоциативтік байланыстарын талдау арқылы анықталады.

Соңғы лингвистикалық зерттеулер белгілі бір мәдениетті тұтынушылардың тілдік санасын зерттеуде, яғни тіл иесінің өзіндік ішкі лексиконын немесе сөздік қорын анықтау мәселесін лексика-семантикалық талдау жасау арқылы жан-жақты шешуге болмайтыны, тілдегі сөздік қорды психолингвистикалық жақтан таныстыруда, сонымен қатар адамның ішкі сөздік қорының құрылымын анықтауда ассоциативті эксперименттің мүмкіншіліктері зор екендігі анықталды. Сондай-ақ, ішкі лексиконды ұйымдасытру мәселесі фрейм теориясымен де, когнитивтік үлгілерді вербалды толықтыру мәселесімен де ұштасып жатыр. Басқа да үлгілер сияқты фреймдік үлгі де психологиялық ақиқатты тексеруді талап етеді. Әрбір лингвистикалық құрылымның психологиялық ақиқатын анықтап алудың қажеттігі туралы мәселеге Ю.С.Степанов тоқталған болатын [5, 11].

Андерсон және Бауэр сынды ғалымдардың ойынша: «Егер сөзге сәйкес келетін ұғымдар жадыда сақталған пропозицияға кодталған болса, онда мұндай сөздер өзара ассоциациялануы мүмкін, өйткені бұл тұрғыдан алғанда өзара қиылыса байланысқан пропозициялар жадыда үлкен бір желі түрінде болады, ал олардың әрқайсысы жадының тораптар жиынтығынан тұрады» [6, 42]. Ғалымдар мұндай тораптарды концептімен, әрекеттер жүйесімен байланыстыра қарастырады, мұндай репрезентация жасаушы әрекеттер қарым-қатынасты күшейтеді: *әрекет – атқарушы, әрекет – орын, әрекет – нысан* және т.б. осы сияқты байланыстарға түседі, ал жадының мұндай үлгілері негізгі құрылым рөлін атқарады. Мұндай үлгілер жинақтала келіп, индивидтің жадында белгілі бір ассоциация туғызады. Сөздерді, беретін ассоциациясына (ассоциациялық өріс) қарай топтастырып ассоциациялық өрістердің өз ішіндегі байланыстарына талдау жүргізуді ассоциациялық

мәліметтерге грамматикалық, лексика – семантикалық және басқа деңгейде сараптама жүргізуді Ресейдің көптеген зерттеушілері белсенді түрде қолданып келеді, олардың арасынан Ю.Н.Караулов, А.А.Залевская, В.В.Красных сынды зерттеушілерді ерекше атап кетуге тиіспіз.

«Құдалық» фреймін толығырақ сипаттау мақсатында ақпарат алу үшін қазақ тіліндегі түрлі сөздіктерге жүгіндік. Сөздіктерде берілген мәліметтерге сүйене отырып, біздің ойымызша берілген «құдалық» тірек сөзінен бастап сынаққа алынушылардың реакциясына дейін алынған мәліметтерден қазақ тіл иеленушілерінің концептуалды әлемдерінің картинасындағы аксологиялық, прагаматикалық, когнитивтік ерекшеліктерін салыстырып шығуға мүмкіндік беретінін байқадық. Н.Уфимцеваның пікірінше сынаққа алынушылардың ассоциативтік реакцияларын “сол тілде сөйлеушілердің ассоциативті – вербалды жүйе өз кезегінде тілді меңгерудегі феноменді түсіндіруге жол ашады және ол мәтіндік пен өзіндік – жүйелік жағымен бірге сол тілді көрсетудің толыққанды құқылы тәсілі бола алады” [7, 7].

Қазақ социумдарының санасындағы ассоциативті реакцияларының шынайылығы және ұжымдық көрінісін анықтау үшін сынаққа алынуышыларға қойылатын талаптар мен нормалардың тізімін А.С.Бабичеваның пікіріне сүйене отырып жасап шықтық [8, 69]. Бұл эксперименттің шынайылығын, оған қатысушылардың жасы, жынысы, ұлты мен кәсіби мамандығы, сонымен қатар қандай әлеуметтік топқа сәйкестігі т.б анықтадық. Нәтижесінде сынаққа алынушыларға қойылатын талаптар төмендегідей болып шықты:

1) барлық респонденттердің ана тілдері – қазақ тілі;

2) эксперимент нәтежиесінің барынша шынайылығы мен нақтылығына қол жеткізу мақсатында, тірек сөз қатарына «құдалық» сөзіне мүлде қатысы жоқ сөздер мен «құдалық» жорасына қатысты қысқаша сұрақ қатар берілді;

3) сынаққа алынушылар елдің барлық аймақтарының болғандары дұрыс деп есептелінді;

4) білімнің гумантитарлық салалары – жоғары оқу орындарында тіл (филология) мамандықтарында оқитын 17 жас пен 22 жас аралығындағы студенттер экспериментке қатысушылар ретінде таңдалып алынды.

Бұл арада сынаққа алынғандардың жастарының бекерден-бекер таңдалмағанына ерекше тоқталамыз, осы жасқа келгенде адам бойындағы тілдік тұлғалық ерекшеліктері негізінен қалыптасып үлгереді. Бұл өз кезегінде Ю.Н.Карауловтың көзқарасы бойынша «келесі он жылдық ішінде, яғни сынаққа алынғандар қоғамның белсенді ядросын құрған кездегі қоғам мүшелері бұқаралық санасының кейбір сипаттарының» қандай күйде болатынын болжауға мүмкіндік береді [9, 4].

«Құдалық» тірек сөзінің шығу төркінін, жасалу жолдарын, семантикасын кешенді түрде сипаттау үшін қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, аймақтық сөздік, фразеологиялық сөздік, этимологиялық сөздік және аударма сөздіктерді пайдаландық, сондай-ақ қазақ мәдениетін зерттеуге арналған түрлі мәдениеттанымдық этнографиялық тұрмыс-салттық және әдет-ғұрыптық зерттеулерге арналған ғылыми жұмыстарды саралап шықтық. Дегенмен, «құдалық» тірек сөзінінің мағыналық, мазмұндық болмысын толықтай ашып көрсететін тұстары аз. Ассоциативті эксперимент негізінде қолданбалы психолингвистикада «арнайы ассоциативті нормалар сөздігі» жарық көрді. Олардың қатарына Дж.Дизенің, кеңестік тіл білімінде А.А.Лентьевтің басшылығымен жарық көрген «Словарь ассоциативных норм русского языка» және толықтырылған нұсқасы «Русский ассоциативный словарь» (Ю.Н.Караулов, Ю.А.Сарокин, Е.Ф.Тарасов, Н.Ф.Уфимцева және т.б) атты сөздіктерді жатқызуға болады [10, 782]. Ал отандық тіл білімінде Н.В.Дмитрюктің басшылығымен (Д.А.Молдалиева, В.Д.Нарожная, Ж.И.Молданова, Е.С.Мезенцева, Н.А.Сандыбаева, Г.И.Абрамова, т.б) жарық көрген «Қазақша ассоциациялақ сөздік/Казахский ассоциативный словарь» атты еңбектерін [11, 330], Г.Г.Гиздатовтың «Ассоциативные поля в русском и казахском языках» атты еңбегін және Ж.Ә.Жамбаева, М.Мамбетова, Х.А.Ордабекова, Қ.С.Алдашева, Б.Р.Қасенов және т.б тілші ғалымдардың осы бағыттағы еңбектерін ерекше атауға болады.

Біз бұл жұмысымызда қазақ титулды этносының тілдік санасындағы «құдалық» стимул–сөзінің семантикасын, яғни «құдалық» стимул-реакция арқылы қалыптасқан мағыналарын кешенді түрде қарастырамыз.

Қазақ лексикографиялық анықтамалары дереккөздері бойынша «құдалық» сөзі былай анықталады және релевантты түсініктеме қатарына жатады (ҚТТС, 1961; ҚТТС, 1982; ҚТЭС, 1966; ҚОС, 1981; ОҚС, 1982; ҚТСС, 1995; ҚТАС, 2003; ФС, 1997; ҚТФС, 2000; ҚТТС, 1997; ҚЫЭС, 1999). Қазақтың әлем бейнесін жасау үшін құдалық сөзінің негізгі анықтамаларын «құдалық» «құда болушылық, құда түсушілік», яғни *биреудің қызын айыттыра бару* немесе *құда түсе бару* (ҚТТС, 1961; ҚТТС, 1982; ҚТТС, 2010) [12, 533]. Ал осы құдалық сөзінің этимологиясын шығу тегін зерделеп қарасақ, құдалықтың түбір сөзі құда атауы «Қазақ тілінің этимологиялық сөздігінде» былай түсіндірілген: «*Құда//қоза, құдағи, құдағай//құзаға* сөздері қазақ, өзбек, қарақалпақ, ұйғыр, башқұрт, әзербайжан, тува, алтай тілдерінде үйленген жігіт пен күйеуге шыққан қыздың туыстарының бір-біріне туыстық қатынасын білдіретін атау. Моңғол, бурят-монғол тілдерінде де *хут, худа* сөзі осы мағыналарда қоладнылады. Ал түркі тілдерінде де бұл сөздің басқа түсінігі жоқ. Тек осы мағынада ғана қолданылатын *құдаша, құдағы, құдағай, құдандалы, құда түсу, құда болу* сияқты туыстыққа қатысты сөздер бар. Ал моңғол тілдерінде *худалдаа, худалдаа (н*) сөздері – «сауда, сауда істеу, сауда ісімен шұғылдану», *худалдаачин, худалдааш(н*) – «саудагер, коммерсант» деген мағыналарда қолданылады. Көне ескерткіш Мухаддимат ал-Адап сөздігінде де бұл сөздің саудаға байланыстылығы көрсетіледі» [13, 33].

Біздің ойымызша *құда* сөзінің туыстық мағынасы оның сатушы деген мәнінен шығып, осы мағынада монғол тілінен ауысып келген болуы керек. Түркі тілдерінде бұл сөз сатушы мағынасында қолданылмайды. *Құда* сөзі түркі тіліне моңғол тілдерінен ауысқан болуы керек деген пікірді Л.А.Покровская да айтады [13, 131]. «Қазақша-Орысша сөздікте» қазақ тіліндегі «құдалық» сөзінің орыс тіліне аудармасының бірден екі баламасын ұсынады: **құдалық** 1) сватовство (со всеми обычаями и установлениями); *олар жақында құдалыққа барды*; 2) родственные отношения между сватами; *біздің олармен құдалығымыз бар* деп берілсе [14, 540], «Орысша-Қазақша сөздікте» сватовство ср. құдалық, жениться по сватовству *құдалық салтымен үйлену* деп берілген [15, 305]. Біз де құдандалық туралы өз тұжырымдарымызды бұған дейінгі мақаламызда кеңінен талдаған болатынбыз [16, 305].

Біздің ендігі мақсатымыз – халықтың тілдік санасындағы құдалық сөзімен байланысты пайда болған тілдік бірліктерді ассоциативті эксперимент арқылы жинақтау. Ғалым Г.Гиздатов концептіні толық түрде ассоциативтік өріс арқылы шығару мүмкін деп есептейді. Сөздің толықтай мағынасы лексикографиядық анықтағыштарда берілмейді. Сөздің біршама толық сипаты сол тілді тұтынушы халықтың тілдік санасында болада. Тілдік сана – тіл арқылы көрінетін ұлттық сананың бір бөлщегі, мәдениеттің ерекшелігі жайлы түсініктердің мазмұны, қандайда бір ұлттық психологиялық қоймасы. Ұлттың тілдік санасы сөз, сөз тіркесі, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер арқылы көрінеді. Г.Гиздатов: «Кумулятивная (хранительная) функция языка проявляется в лексиконе ассоциативного поля в системе словреалий, афоризмов, слов с национально-культурным компонентом значения, ввод которых в активное употребление дает не обеденное и усеченное представление, а полный концепт (в культурологическом аспекте того понятия) слова-понятие» [17, 30]. Яғни, тілді тұтынушы белгілі бір мәдени ортада тәрбиеленеді. Адам сол мәдениеттің өкілі болғандықтан, сөздің ассоциативтік өрісінде ұлттық-мәдени құрлымдар көрініс береді дегенді айтады.

Экспериментке қазақ тілді сынаққа қатысушылардан 200 адам қатысты. Олардың жас шамасы 17 мен 22 жас аралығында. Эксперимент нәтежиесінде «құдалық» стимул-сөзіне қазақ тілді қатысушыларынан 153 түрлі реакция алынған болып төмендегідей жиілік көрсеткіштерге қол жеткіздік: *Ет* (2), *Бауырсақ* (1), *тамақ* (3), *сарқыт* (1), *бешбармақ* (1), *шарап* (1), *қауын* (1), *әшекейлер* (1), *жүзік* (1), *ақ орамал* (1), *орамал* (1), *подарки* (1), *сыйлықтар* (6), *жүктер* (1), *қымбат машине* (1), *түрлі-түсті гүлдер* (1), *стол* (1),

жайылған дастархан (10*)*, ***киіт*** (6), ***төсек-орын*** (4), ***ана сүті*** (1), ***қалың мал*** (1), ***бата*** (1), ***той бастар*** (3), ***беташар*** (2), ***құйрық бауыр асату*** (3), ***төс қағысу*** (1), ***сыйлықтар беру*** (4), ***тәтті шай*** (1), ***келіншай ішу*** (1), ***қыз ұзату*** (5), ***сырға салу*** (11), *маңызды салт-дәстүр* (8), *үй болудан кейін жасалатын әдет-ғұрып* (1), *екі үйленген жас жұбайлардың арқасында болатын әдет-ғұрып* (1), ***туыстардың бірін бірі от басына қабылдауы*** (1), ***достасуы*** (1), ***ата-аналардың көрісуі*** (1), ***танысу*** (4), ***келісу*** (2), ***кездесу*** (1), ***екі бөтен елді туыс қылу*** (1), ***екі жақтың ата-анасының бірін-бірі күтуі*** (1), ***екі отбасын туыстық қарым-қатынасқа байланыстыру*** (1), ***екі от баснының бір-бірімен туыс немесе құда-құдағи болуы*** (1), ***екі от басының үлкен той жасауы*** (3), ***жігіт пен қыз тойының алдында өтетін ата-аналар мен туыстар таныс, бола алатын кездесу*** (1), ***екі үйленіп қосылған жастың тойдан кейінгі қонақ шақыруы*** (1), ***от басынқұрып бақытты өмір сүру*** (1), ***отау құру*** (1), ***құдаласу*** (1), ***құда түсу*** (1), ***күйеу аттандыру*** (1), ***тұрмыс құру*** (1), ***екі жұрттың бір туыстық қатынасқа қосылуы*** (1), ***бөлек жанұялардың бірлесуі*** (1), ***ұл мен қыздың үйленгенде ағайын туыстарының қыздың немесе, ұлдың үйіне баруы*** (1), ***екі елдің бас қосуы*** (1), ***екі жас үйленгенде ата –аналары бас қосу*** (1), ***танысу ретінде құдаласу*** (1), ***екі от басының туыстық қарым қатынасқа түсуі*** (1), ***құда жегжет болу*** (2)***, қыз алысып қыз берісу*** (1), ***жақсылап қонақ күту*** (1), ***рұқсат беру*** (1), ***екі жақтың араласуы*** (1), *туысқан* (2), *туыс* (1), *туған туыс* (1), *жаңа туыстар* (5), *жақындар* (1), *көп туған-туысқандар* (5), *қонақтар (5), жаңа адамдар* (1), *халық* (1), *адамдар* (1), *достары* (1), *жақсы адамдар* (1)*, ата-әжелер* (1), *қызының ата-анасы* (1), *қызбен жігіттің ата-анасы* (2), *балалар* (1), *бала-шаға* (1), *ата-ана* (5), *нағашы* (1), *дос* (1), *ер (*1*), әйел* (2), *құдалар* (7), *құда* (3), *құда-құдағи* (3), *ата-ене* (2), *ене* (1), *құдағай* (2), *құдаша* (1), *күйеу бала* (3), *күйеу* (1), *қалыңдық* (2), *болашақ жұбайы* (1), *жас жұбайлар* (2), *екі жас* (1), *асаба* (1), *тамада* (2), ***той*** (34), ***свадба*** (2), ***үйлену*** (4), ***үйлену той*** (2), ***құдатүсу тойы*** (1), ***жаңа от басы*** (2), ***неке*** (1), ***от басы*** (2), ***өмірдің жаңа бастауы*** (1), ***от басылық өмірге бірінші қадам*** (1), *уақыт* (1), *ақша* (1), *дайындық* (3), *ұйқысыз түндер* (1), *жұмыс* (1), *еш сөз келмеді ойға* (1), *ойланбаппын* (1), ***жақсылық*** (1), ***достық(бірін бірі таныған немесе танымаған жаңа достар)(1), думан*** (1), ***қуаныш*** (5), ***шаттық*** (1), ***керемет көңіл күй*** (3), ***бақыт*** (3), ***мереке*** (1), ***мейрам*** (1), ***махабат*** (2), ***көтеріңкі көңіл күй*** (2), ***екі жақтың бақыты*** (1), ***ауа райы керемет*** (1), ***мәдениет*** (1), ***өркениет*** (1), ***ерекшелік*** (1), ***сыйластық*** (1), ***қарым-қатынас*** (1), ***үлкенжиын*** (1), ***аға мен жеңгенің бақыты*** (1)***, ән*** (1), ***өлең*** (1), ***музыка*** (2), ***би*** (4), *құдасын құдайындай сыйлайтын қазақ* (1), *қызымның әке-шешесін үлкен тойханада қонақ қылып күтіп отырғандай* (1), *барлығы біз үшін риза* (1), *бір бірімен сырласып әңгіме айтып отырғандай* (1), ***Шымкент*** (1).

Эксперимент нәтижесін талдау арқылы респонденттердің 75 пайызы бір-біріне ұқсамайтын реакциялар көрсеткенін байқадық. Бұл көрсеткішке қарап, қазақтардың бұқаралық ассоциялық қабылдауында консерватизмге басымдылық берілмейтіндігін байқауға болады. Оның үстіне Ассоциялық пайымның типтик және жеке тұлғалық сипат алатынын, сондай-ақ рационалдық және эмоциялық факторлардың құдалыққа қатысты кейіптердің бірін таңдауға ықпал ететіндігін ұмытпағанымыз жөн. «құдалық» стимул-сөзге берілген реакция-сөздерге жасалған талдау біздің төмендегідей қорытынды жасауымызға мүмкіндік берді. Респонденттердің жауаптарына қарай құдалық стимул сөзінде парадигматикалық та (құдалық: той, дастархан, стол, ән, музыка, келісім, құда, киіт, құдағи, күйеу, думан, қуаныш, шаттық, т.с.с.), синтагматикалықта (құдалық: құйрықбауыр асату, құдатүсу, қыз ұзату, күйеу аттандыру, тұрмыс құрудеген сияқты)байланыстардың болатындығын көрсетіп берді.

Кейбір синтагматикалық реакциялар көпшілік жиі қолданатын сөз тіркесінің үзіндісі, фразеологизмдер, белгілі әндердің, кинофиьмдер мен әдеби шығармалардың үзіндісі түрінде де кездесе береді (құдалық: *құдасын құдайындай сыйлайтын қазақ, отбасылық өмірге бірінші қадам, қызымның әке-шешесін үлкен тойханада қонақ қылып күтіп отырғандай, магазинге тез бару, жақсылап қонақ күту, барлығы біз үшін риза, бір-бірімен сырласып*

әңгіме айтып отырғандай). Ю.Н.Карауловтың сөзімен айтқанда «Бұл жадыда сақталу үлгісіне және сөйлеушінің сөйлеу алды дайындығына байланысты болса керек» [9, 760].

Мұндай ассоциациялардың жадыда қалыптасып қойған әдеттегі мәнмәтіннен алынған тұрақты тіркес түрінде автоматты түрде айтылғанын да жоққа шығаруға болмайды.

Сонымен қатар, біз ассоциация және стимул – сөз арасындағы қарым-қатынастың басқа да түрлерін кездестірдік, атап айтқанда: гипо-гипероникалық байланыс, (*құдалық дастарханы:* құйрық-бауыр, ет, бауырсақ, тамақ, сарқыт, бешбармақ, шарап, қауын) сондай-ақ стимулмен дыбыстық жақтан жақын, ұйқаса келетін байланыс: *құдалық – құда, құдағай, құдағи, құдаша, құда бала, құда түсу, құда болу*.

Қазақ қоғамында құдалық әртүрлі қызығымен қатар жүретін үлкен шара, соған орай оны қабылдау, сезіну де әрқилы сипатта болып келеді. Қазақтар үшін құдалық көбінесе жағымды кейіпте көрінеді: реакциялардың жалпы санының 26 пайызы осы сезімді таңдаған; жиі көрніс тапқан реакциялар төмендегідей сап түзеді: жағымды сезімді, психикалық жағдайды, таңданысты білдіретін ассоциалар түрінде көрінуі: *керемет көңіл күй* (3), *көтеріңкі көңіл күй* (2), *екі жастың бақыты* (1), *аға мен жеңгенің бақыты* (1), *бақыт* (3), *ауа райы керемет* (1), *думан* (1), *қуаныш* (5), *шаттық* (1), *жақсылық* (1), *достық* (1), *мереке* (1), *мейрам* (1), *махаббат* (2), *ән* (1), *өлең* (1), *музыка* (2), *би* (4), сонымен қатар социумдардың өміріндегі оқиғалардың рөлін квантификациялайтын және коннотацияның жағымды бағасын беретін реакциялар: *мәдениет (1), өркениет* (1), *ерекшелік* (1), *сыйластық* (1), *той* (34), *свадьба* (2), *үйлену* (4), *үйлену тойы* (2), *құда түсу тойы* (1), *от басылық өмірге бірінші қадам* (1), *өмірдің жаңа бастауы* (1), *жақсылап қонақ күту (1);* жағымды реакцияны сипаттауда ауыз екі тілде қолданылатын, стилистік жақтан маркерленген зат есімдер: *Шымкент* (1) сияқтылар да кездеседі. Ассоциация сөздердің бірқатары жекелеген тұлғаның жеке басына қатысты жағымсыз оқиғалардан хабар беріп, байланыстың басқа түрі мағыналық қарама-қарсы ассоциацияларды (құдалық: *зерігішті, керек емес дүние, басы артық жұмыс*) туындатуы да мүмкін. Алайда, қазақ тілді қатысушыларда ондай жағымсыз сипаттағы реакциялар кездеспеді. Тек *уақыт* (1), *ақша* (1), *дайындық* (3), *ұйқысыз түндер* (1), *жұмыс* (1), *еш сөз келмеді ойға* (1), *ойланбаппын* (1) сынды ассоциациялар ғана берілген.

Құдалық стимул сөзінің жағымды ассоциация тудыруы, осы сөз-реакцияның алдыңғы орынға шығуы көп нәрсені аңғартатын секілді. Бұл бүгінгі күнде біздің қоғамда, қазақ ұжымының тілдік санасында құдалық фреймінің маңызды ұлттық мәдени феномен ретінде өз құндылығын жоймағанын байқататын сияқты. Құдалық стимулына берілген ассоциациялық реакциялардың көбі құдалықты әдет-ғұрып, салт-дәстүр деп түсінген. Құдалық: *маңызды салт-дәстүр* (8), *үй болудан кейін жасалатын әдет-ғұрып* (1), *екі үйленген жас жұбайлардың арқасында болатын әдет-ғұрып* (1).

Экспериментке қатысушылардан (жалпы санның 12 пайызы) құдалықты әдет-ғұрып деп қана түсінбей, айналамызда, қоғамда болып жатқан маңызды әлеуметтік оқиға деп ассоциациялауы байқалады. Құдалық: *туыстардың бірін-бірі отбасына қабылдауы* (1), *достасуы* (1), *ата-аналардың көрісу* (1), *танысу* (2), *екі бөтен елді туыс қылу* (1), *екі жақтың ата-анасының бірін-бірі күтуі* (1), *екі отбасының үлкен той жасауы* (3), *кездесу* (1), *жігіт пен қыз тойының алдында өтетін ата-аналар мен туыстар таныс, бола алатын кездесу* (1), *отбасын құрып бақытты өмір сүру* (1), *отау құру* (1), *құдаласу* (1), *құда түсу* (1), *қыз ұзату* (3), *күйеу аттандыру* (1), *тұрмыс құру* (1), *бөлек жанұялардың бірлесуі* (1), *екі елдің бас қосуы* (1), *танысу ретінде құдаласу* (1), *екі отбасының туыстық қарым-қатынасқа түсуі* (1), *құда-жегжет болу* (2), *қыз алысып, қыз берісу* (1), *жақсылап қонақ күту* (1), *екі жақтың араласуы* (1), *өмірдің жаңа бастауы* (1). Сондай-ақ құдалықтың маңызды әлеуметтік оқиға болуымен қатар *«шешім қабылдау»* деген маңызды фрейм бірге айтылады: *келісу* (2), *рұқсат беру* (1).

Экспериментке қатысушылардың (жалпы санның 11 пайызы) құдалықты құдалық фреймінің атрибуттары ретінде ассоциациялауға тырысқан. Құдалық: *ет* (2), *бауырсақ* (1),

тамақ (3), *сарқыт* (1), *бешбармақ* (1), *шарап* (1), *қауын* (1), *әшекейлер* (1), *жүзік* (1), *ақ орамал* (1), *орамал* (1), *подарки* (1), *сыйлықтар* (6), *жүктер* (1), *қымбат мәшине* (1), *түрлі-түсті гүлдер* (1), *стол* (1)*, жайылған дастархан* (10).

Құдалық-стимулға құдалық фреймін оқиғаға қатысушылар слоты элементтері ретінде ассоциациялауы сандық жағынан басымырақ болып келген (жалпы санның 22 пайызы). Құдалық: *туысқан* (2), *туыс* (1), *туған туыс* (1), *жаңа туыстар* (5), *жақындар* (1), *көп туған-туысқандар* (5), *қонақтар* (5), *жаңа адамдар* (1), *халық* (1), *адамдар* (1), *достары* (1), *жақсы адамдар* (1), *ата-әжелер* (1), *қызының ата-анасы* (1), *қыз бен жігіттің ата-анасы* (2), *балалар* (1), *бала-шаға* (1), *ата-ана* (5), *нағашы* (1), *дос* (1), *ер* (1), *әйел* (2), *құдалар* (7), *құда* (3), *құда-құдағи* (3), *ата-ене* (2), *ене* (1), *құдағай (2), құдаша* (1), *күйеу бала* (3), *күйеу* (1), *қалыңдық* (2), *болашақ жұбайы* (1), *жас жұбайлар* (2), *екі жас* (1), *асаба* (1), *тамада* (2), сондай-ақ құдалық нәтижесінде құдалыққа қатысушы негізгі кейіпкерлердің қоғамда жаңа мәртебеге ие болатыны есепке алынған: *құдалар* (7), *құда* (3), *құда-құдағи* (3), *ене* (1), *құдағай* (2), *құдаша* (1), *күйеу бала* (3), *күйеу* (1), *қалыңдық* (2), *болашақ жұбайы* (1), *жас жұбайлар* (2), *жаңа туыстар* (5), *екі бөтен елді туыс қылу* (1), *екі отбасын туыстық қарым-қатынасқа байланыстыру* (1), *екі от басының бір-бірімен туыс немесе құда-құдағи болуы* (1), *екі жұрттың бір туыстық қатынасқа қосылуы* (1), *екі отбасының туыстық қарым-қатынасқа түсуі* (1).

Экспериментке қатысқан студенттердің 10 пайызы құдалық стимулын құдалық фреймінің типтік оқиғалар слотының элементтері ретін де танығаң. Құдалық: *ана сүті* (1), *қалың мал* (1), *бата* (1), *тойбастар* (3), *беташар* (2), *құйрық-бауыр асату* (3), *төс қағыстыру* (1), *сыйлықтар беру* (4), *тәтті шай* (1), *келіншай ішу* (1), *қыз ұзату* (2), *сырға салу* (11), *құда түсу тойы* (1).

Ал, 16 пайыз респонденттер құдалық стимулын құдалық фреймінің оқиғадан кейінгі субфреймінің оқиға нәтижесі слоттарының элементтері негізінде ассоциацялаған. Құдалық: *той* (34), *свадба* (2), *үйлену* (4), *үйлену тойы* (2), *жаңа отбасы* (2), *неке* (1), *отбасы* (2), *өмірдің жаңа бастауы* (1), *отбасылық өмірге бірінші қадам* (1).

Бір қызығы кейбір ассоциациялық реакциалардан дәстүрлі құдалық сценарийлерінің динамикалық өзгерістерін аңғаруға болады. Яғни құдалық салтының қазіргі кезде қыз бен жігіттің шаңырақ көтергеннен кейін, тіпті бүгінде жастар балалы болғаннан кейін өтелуі. Құдалық: *екі үйленіп қосылған жастың тойдан кейінгі қонақ шақыруы* (1), *ұл мен қыздың үйленгенде ағайын туыстарының қыздың немесе ұлдың үйіне баруы* (1), *екі жас үйленгенде ата-аналары бас қосу* (1), *үй болудан кейін жасалатын әдет-ғұрып* (1), *шаңырақ көтерген екі жастың арқасында болатын әдет-ғұрып* (1).

ҚОРЫТЫНДЫ

Құдалық фреймі қазіргі қазақ қоғамында негізгі ұлттық мәдени феномен ретінде маңызды болып қалумен бірге, динамикалық өзгерістерге ұшырап түрлі ассоциацияларды туындата алатынын байқадық. Жалпы казактың құдалық салтына қатысты фрейм-сценарийлерінің өзгеруі заманның, қоғамның өзгеруіне байланысты өзгеріп отыруы да әбден заңды. Дәстүріміз заманға сай осылай өзгеріп барады. Дәстүріміз заманга сай өзгеруі қорқынышты нәрсе емес, қорқынштысы – оның толығымен ұмытылып кетуі.

Біз мақаламызда құдалық стимулының сөздіктегі мағынасымен қатар, қазақ социумдарының тілдік санасында жеке тәжірибесінде «сәттік ойлаудан» туындаған ұлттық мәдени мағыналарын, яғни ассоциацияларын эксперимент арқылы кешенді түрде көрсетуге тырыстық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, Академия, 1999. –288 с.

2 Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

3 Яровицкий В. 100 великих психологов. – М.: Вече, 2004. – 432 с.

4 Рыжков В.А. Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности//Языковое сознание: стереотипы и творчество. – М.: Институт языкознания АН СССР, 1988. –С. 4–16.

5 Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М.: Едиториал УРСС, 2003. –312 с.

6 Залевская А.А. Слово в лексиконе человека. Психолингвистическое исследование. – Воронеж: Воронежский госуниверситет, 1990. –205 с.

7 Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира//Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. –С. 108–140.

8 Бабичева А.С. (2007). *Фрейм «Свадьба» в английской и русской лингвокультурах*. (дис... канд. филол. наук). – Волгоград: Изд-во ВГПУ. –166 с.

9 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность/ – М.: Наука, 1987. – 261 с.

10 Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А., Уфимцева Н.В., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. –М.: АСТ–Астрель, 2002. –784 с.

11 Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.Л., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.. Қазақша ассоциациялық сөздік/Казахский ассоциативный словарь. Алматы–Москва: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

12 ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: 1961. – Т. 1–2.

13 ҚТЭС – Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.

14 ҚОС – Қазақша-орысша сөздік. – Алматы, 1981. – Т. 2.

15 ОҚС – Орысша -қазақша сөздік. – Алматы, 1981. – Т. 1.

16 Нуржаубек А. Қазақ лингвомәдениетіндегі «Құда-андалық» фреймінің репрезентациясы//Қазақстанның ғылымы мен өмірі. № 2 (77), 2019. –194 – 201бб.

17 Гиздатов Г.Г. Ассоциативные поля в русском и казахском языках. – Алматы: РНК, 1997. 132 с.

А.Нуржаубек[1], Т.Қалибекулы[2], З.С. Уранова[3]

Вербальный ассоциативный разбор эксперимента фрейма «сватовство»

[1,2]Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г.Алматы, Казахстан
[3]Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова,
г.Кокшетау, Казахстан

В данной статье рассматривается, как определить фрейм «сватовство» в разуме титульных этнических казахских социумов в Казахстане, используя свободно-ассоциативный экспериментальный метод. В наше время языковые единицы в лингвистике, проявляющие национально-культурные особенности, исследуются в направлениях когнитивной лингвистики, психолингвистики и лингвокультуралогии. В последние годы исследователи обращают внимание на психолингвистические методы, чтобы распознать смысловые стороны языка. В психолингвистике существуют разные методы, которые показывают особенности понятия в разуме представителя культуры. Среди них свободно-ассоциативный экспериментальный метод считается самым эффективным. Свободно-ассоциативный экспериментальный метод, который опирается на вербальные ассоциации, дает возможность собрать информацию о взглядах респондента на изучаемый процесс, понять, как влияет коммуникативная среда в создании ассоциативной базы и как она влияет на восприятие мира, так же дает возможность определить национально-культурные особенности исследуемого понятия. В статье доказывается, что, используя свободно-ассоциативный экпериментальный метод при исследовании национально-культурной концептосферы казахского этноса, аксиологические, прагматические и

когнитивные особенности проявляются более развернуто, чем в лексикографических справочниках.

A. Nurzhaubek [1], T. Kalibekuly[2], Z.S. Uranova[3]

Verbal assosation of "қudalyk" (matchmaking) frame experemental analysis

[1,2]Kazakh University of International Relations and World Languages named by Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan;
[3]Kokshetau State University named by Shokan Ualihanov, Kokshetau, Kazakhstan

By doing the experimentation study the current paper focus more on how the Kazakh "қudalyk" (matchmaking) frame is used in linguistic sense in their societies. According todays` research the study of the linguistics is more focus on one of the language unit visible feature about national culture of cognitive linguistics, psycholinguistic and linguistic directions among the ways of recognizing the content of the language. In recent years psycholinguistic methods are getting more attraction of researches. It is evident psychological linguistics the peculiarity of images in a conscious consumers consciousness method – free associative experiment. Vertical associations based on an arbitrary associative experiment, which is getting gathering information on the attitude of the respondents to the process, communicative environment and an associative basement of a person. This will addict the perception of the world understanding about the nature of the national perception and the concept of cultural features. This paper will focus on axiological, pragmatic, cognitive features of lexicological determinants and the richer.

UDC 81'23

I.R. Peretyatko[1], M.V. Trichik[2]

[1]student, A. Baitursinov Kostanay State University A.Baitursinov, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: ilona_peretyatko@mail.ru

[2]Ph.D, A. Baitursinov Kostanay State University A. Baitursinov, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: m.trichik@mail.ru

PSYCHOLINGUISTIC RESEARCH ON GENDER PECULIARITIES OF PERCEPTION OF THE WORD "FEMINIST"

Aim of this article is to research gender peculiarities of perception of the word "feminist". Free associative experiment is applied for investigation. For conducting of the experiment 50 male- and 50 female participants, students of European higher education institutions in the age group 18 to 25 are chosen.

To achieve the aim of the investigation we identify males' and females' mental lexicon, classify words-reactions into thematic groups, consider associative field of the word "feminist" and recognize words common for mental lexicon of both men and women and unique words.

The results received and described in the article play significant role in subsequent psycholinguistic study of the perception process.

Key words: psycholinguistics, perception, associative experiment, gender, mental lexicon.

INTRODUCTION

Nowadays in the sphere of the research there is a tendency to integration of disciplines since this scientific approach makes it possible to clarify many unanswered questions within a specific research field and to consider the object of study more deeply, in a multidimensional perspective. One of such integrated science is psycholinguistics.

Psycholinguistics is a branch of cognitive science in which language comprehension, language production and language acquisition are studied. It tries to explain the ways in which language is represented and is processed in the brain [1].

One of the problems studied in the field of psycholinguistics is the process of perception of the text. However, the problem of gender peculiarities of text perception is not fully considered. That is why we have decided to study this issue and to identify similarities and differences between men's and women's processes of perception.

Processes of production and perception inextricably linked with mental lexicon of individual. The mental lexicon is a mental dictionary that contains information regarding a word's meaning, pronunciation, syntactic characteristics, and so on. It is words that we store in our cognitive system throughout our life experience and that we access for comprehending spoken or written language, or texts [2]. Therefore, the study of mental vocabulary is an integral part of our research of gender peculiarities of the process of perception.

One of the most common social phenomenon of recent times, which is widely covered by mass media, is the feminist movementreferring to a series of political campaigns for reforms on issues such as reproductive rights, domestic violence, maternity leave, equal pay, women's suffrage, sexual harassment, and sexual violence. That is why the word "feminist", which is relevant for today's time, was chosen for the investigation.

Goal of the research is to analyze gender peculiarities of perception of the word "feminist". In accordance with the aim we have the following objectives:

1) to conduct free associative experiment;
2) using the results of the experiment to identify mental lexicon of men and women;
3) to classify words-reactions into semantic groups;

3) to characterize associative field of the word "feminist" identifying its core (the most frequent reactions) and periphery (single reactions);

4) to recognize words common for mental lexicon of both men and women and unique words.

MAIN PART

Method of the research is associative experiment.

For investigation of gender peculiarities of the process of perception, the word "feminist" was chosen since this term is rather relevant for 21st century. The evidence of that is the widespread usage of the word in magazines' articles. For instance:

"I am a feminist, and I think all of us should be" (ELLE USA September 2019 p.86).

*"She doesn't describe herself as a **feminist**, but she echoed the movement she pointed out that a woman's election is not its own success" (GLAMOUR USA September 2018 p.122).*

*"From the very first episode, Jessy prove herself as a smart, staunch **feminist** who called out unfair societal norms and was quick to confront her ridiculous boyfriend" (GLAMOUR USA October 2018 p.24).*

*"My mother was involved in the women's movement. In third or fourth grade, I remember one of the boys saying, "You're such a **feminist**"." (ELLE USA May 2019 p.164),*

*"You can be strong, you can be a **feminist**, you can be an incredibly hardworking woman-and still like pretty!" (GLAMOUR USA May 2018 p.54).*

Using of associative experiment in order to study the gender peculiarities of the text perception is connected with the fact that the experimental situation allows identifying how the objects and phenomena of the external world are reflected in the mind of the individual. Associative technique fixes the "momentary" perception of the stimulus, provides an opportunity to explore the individual consciousness and is characterized by simplicity and convenience of application, possibility of attraction of a large number of examinees at the same time [3].

For conducting the experiment we have chosen *free associative technique* - the respondent is asked to write the first word or word-combination that comes to his/her mind.

For the experiment 100 participants have been chosen: 50 are men, 50 are women. Target audience is students of European higher education institutions in the age group 18 to 25.

Analysis of the results received

Females' reactions

The most widespread words - associations of female respondents are *woman* (11 reactions), *equality (*5 reactions*), equal rights* (2 reactions), *girl's power* (2 reactions). Therefore, they form the core of the word-stimuli.

Image of feminist is associated predominantly with positive **qualities**, such as *strong* (2), *strength, good* (2), *girl's power* (2), *assertive,* and only one characteristic is negative – *aggressive.*

Some reactions are connected with **image** of feminist. For example, female respondents view feminist as *woman* (11 times), *person who against inequality* (2 times), *female, girl, strong woman, my friend.*

For many women the word "feminist" evokes associations with words belonging to the group **society**: *Movement (2), women's movement, empower, equality* (4 reactions), *pro-women's equality, equal rights.* Association *misogyny* is deserves attention. It is neologism describingfeelings of hating women, or the belief that men are much better than women.

Regarding **personal relations** to the word-stimuli, there are such answers as: *yes* (8 reactions), *you should be, no.*

Place: *America* and **details of appearance:** *armpits hair.*

Male's reactions

Core of the word "feminist" is represented by the words*women* (6 words) and*equality* (5 words), *warrior* (2 reactions). Big part of answers indicates personal reaction to feminist and the movement: *no* (7 words) and *yes* (4 words) and *right thing*.

According to the results of the experiment, men associates image of feminist with the following **qualities**: *angry, ridiculous, rude, female supportive, entitled, hype, one perspective, exaggerated, too much saturated, current, phenomenal*

Next group we want to distinguish is reactions connected with **images.** Thus, men associates feminist with *woman, girl, women defending their rights, warrior (2 reactions), gay* and *leftists.*In addition, there are names of **concrete people** among answers, specifically *Emma Watson* and *Simone de Beauvoir*. Simone de Beauvoir (1908-1986) was a French writer, existentialist philosopher and political activist. She had a significant influence on both eminist existentialism and feminist theory. Emma Watson is British actress who supports women's right actively –for example, she launched the UN Women campaign "HeForShe", which calls for men to advocate for gender equality.

Another group of word-reactions, connected with **society:** *prejudice against men, movement, protest, revolt empowerment, equality* (5 reactions) and *cancer*

Place: *Europe*

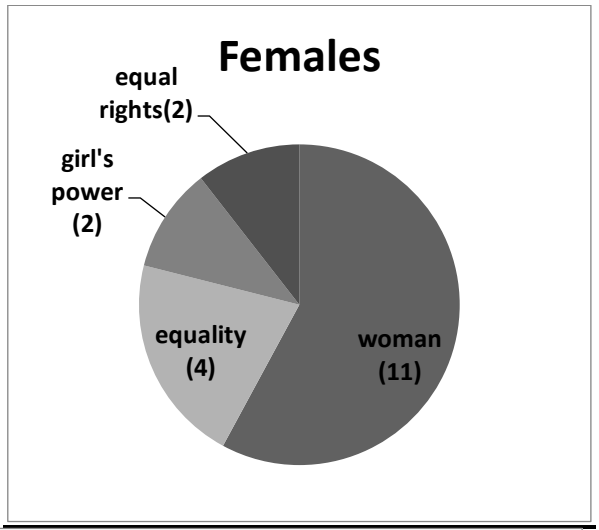

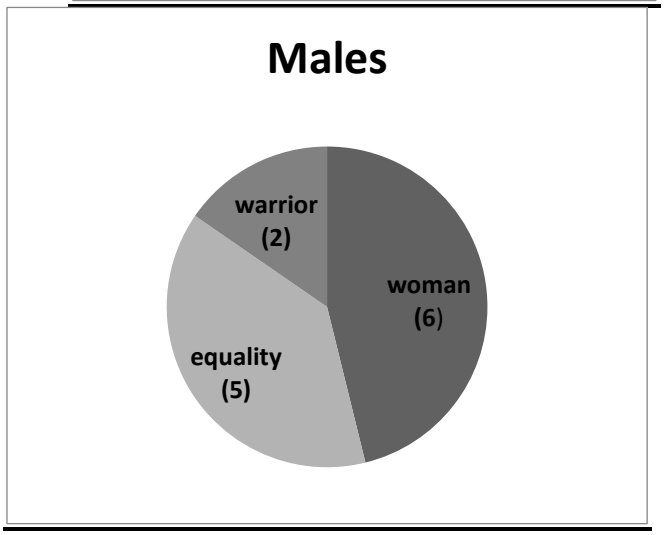

Table 1
*Core of the word "*feminist*"*

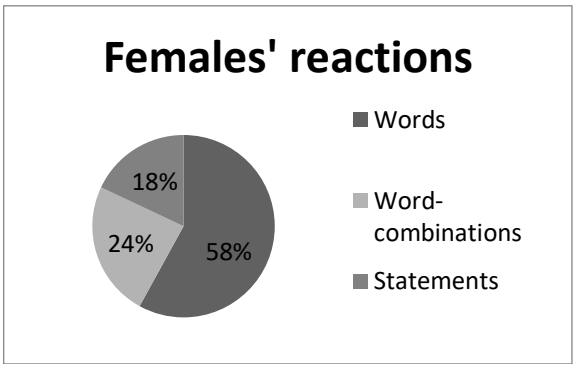

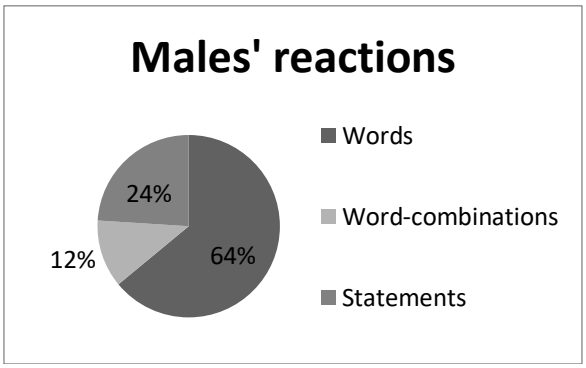

Table 2
Characteristics of the reactions: Grammatical features

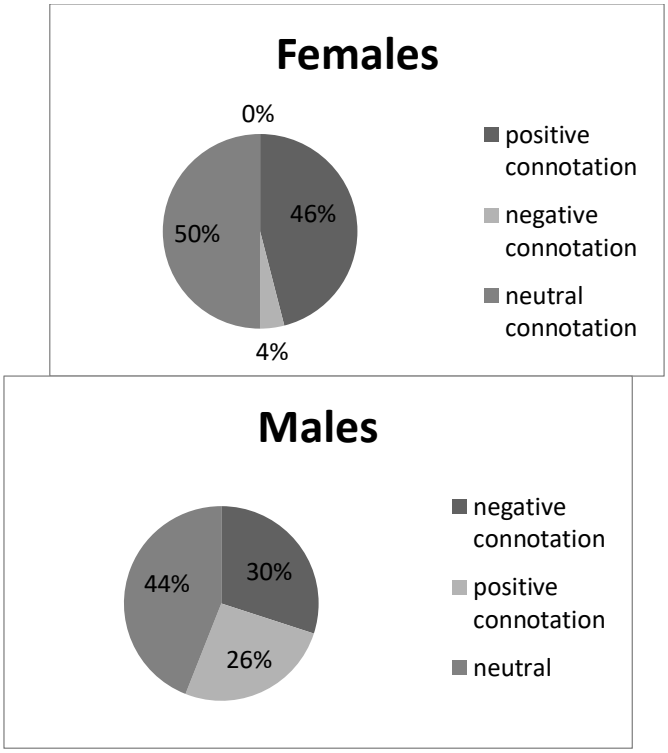

Table 3
Characteristics of the reactions: Types of connotations

CONCLUSION

Applying an associative experiment, we have considered mental lexicon of males and females and have identified gender peculiarities of the perception of the word “feminist”.

The associative field of the reactions obtained during the experiment is rich in content, diverse in semantics and grammatical features. Word reactions in the answers of informants prevail over word combinations.

Words-reactions of male respondents can be classified into following groups: Image, qualities, social movement and place; female associations are divided into groups: Image, qualities, social movement, place and details of personal appearance.

The most frequent associations in both groups of respondents are *woman* and *equality*. Therefore, they belong to the core of the word “feminist”.

The peripheral zones of the word-stimuli according to the male and female associations are not the same. Thus, analyzing males’ reactions we can notice – words with negative semantic meaning (for instance, *rude, aggressive, angry, ridiculous, hype, one perspective*) prevail over positive ones. Female reactions, on the contrary, mostly consist of words with positive and neutral semantic meaning, while only one reaction to the word-stimuli is negative.

Moreover, quantity of words common for mental lexicon of both men and women is extremely small: *woman, girl, equality, movement*, while other words-reactions belong to unique.

Based on the above information, we can summarize –the perception of the word “feminist” by male and female respondents differs considerably.

REFERENCES

1 Barnwal, Tiwary. Using Psycholinguistic Features for the Classification of Comprehenders from Summary Speech Transcripts/ Intelligent Human Computer Interaction-2017.

2 Jackendoff, Ray. Foundations of language: Brain, meaning, grammar, evolution. – Oxford University Press. – 2002.

3 Выговская, Д.Г. Ассоциативный эксперимент как один из методов в психолингвистике//Наука ЮУрГУ: материалы 66-й научной конференции секции социально-гуманитарных наук. – 2014.

И.Р. Перетятко[1], М.В. Тричик[2]

«Феминист» сөзін қабылдауың гендерлік ерекшеліктерін психолингвистикалық тұрғыдан зерттеу»

[1,2]А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

Мақаланың мақсаты – «феминист» сөзін қабылдаудың гендерлік ерекшеліктерін зерттеу. Зерттеу үшін еркін ассоциативті эксперименті таңдалды. Эксперимент қатысушылары – 18-25 жас аралығындағы Еуропаның жоғары оқу орындарының студенттері, 50 әйел және 50 ер адам.

Зерттеудің мақсатына жету үшін біз ерлер мен әйелдердің ментальды лексиконын анықтаймыз, тақырыптық топтар бойынша сөз-реакцияларды жіктейміз, "феминист" сөзінің ассоциативті өрісін қарастырамыз және ерлер мен әйелдердің ментальды лексиконына ортақ сөздерді, сондай-ақ бірегей сөздерді айқындаймыз.

Мақаладағы алынған және сипатталған нәтижелер қабылдау процесін одан әрі психлингвистикалық тұрғыдан зерттеуде маңызды рөл атқарады.

И.Р. Перетятко[1], М.В. Тричик[2]

Психолингвистическое исследование гендерных особенностей восприятия слова «феминист»

[1,2]Костанайский государственный университет им.А. Байтурсынова,
г.Костанай, Республика Казахстан

Цель статьи – изучение гендерных особенностей восприятия слова «феминист». Для исследования был выбран свободный ассоциативный эксперимент. Участники эксперимента – 50 женщин и 50 мужчин, студенты Европейских высших учебных заведений, в возрастной группе 18-25 лет.

Для достижения цели исследования мы определяем ментальный лексикон мужчин и женщин, классифицируем слова-реакции по тематическим группам, рассматриваем ассоциативное поле слова «феминист» и выявляем слова, общие для ментального лексикона мужчин и женщин, а также уникальные слова.

Полученные и описанные в статье результаты играют важную роль в дальнейшем психолингвистическом изучении процесса восприятия.

ӘОК 81.114

Г.Ә. Сәрсеке
ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: sarseke_ga@enu.kz

КОМПЬЮТЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МІНЕЗДЕМЕСІ

Мақалада компьютер арқылы жүзеге асатын қарым-қатынастың тілдік сипаты қарастырылады. Компьютерге негізделген коммуникацияның тіл білімінде жаңа бағыт ретінде қалыптасуы және дамуы шетел ғалымдарының зерттеулері негізінде талданады. Компьютерге негізделген коммуникацияның табиғаты, оның қарым-қатынастың жаңа бір

түрі ретіндегі тілдік ерекшеліктері ашылады. Компьютер және басқа да электронды құралдар арқылы іске асатын қарым-қатынастың лингвистикалық мінездемесіне қатысты ғалымдардың әртүрлі пікірлері сарапқа салынады. Сол арқылы компьютерге негізделген коммуникация мен коммуникацияның дәстүрлі түрлері (ауызша сөйлеу тілі және жазбаша тіл) арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар ашылады.

Кілт сөздер: компьютер, коммуникация,интернет лингвистикасы,тілдік қатынас.

КІРІСПЕ

Ақпараттық технологияның дамуының нәтижесінде оның түрлері өмірімізге еркін еніп, күнделікті қарым-қатынаста қолданысы артты. Компьютерден бастап түрлі электронды құралдардың белсенді қолданылуы, сонымен қатар интернеттің пайда болуы адамдар арасындағы қарым-қатынастың жаңа түрін тудырды. Тілдік қатынастың жазбаша және ауызша түрлері енді түрлі электрондық құралдар арқылы іске аса бастады. Бұл қарым-қатынастың түрі ғылыми зерттеулерде электронды қарым-қатынас (электронды коммуникация), онлайн қарым-қатынас немесе компьютерге негізделген қарым-қатынас сияқты атаулармен аталып жүр. Технологиялар мен тілдің қарым-қатынасы жайлы лингвистикалық зерттеулер жүргізіле бастады. Netspeak пен Chatspeak сияқты интернетке тән тілдің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін терминдер пайда болды. Бұл екі терминнің пайда болуы да ақпараттық технологиялардың тілге ықпалын көрсетеді. Дегенмен, осы атаулардың ішінде *компьютерге негізделген қарым-қатынас* термині жиі қолданылады. Аталған терминге қатысты зерттеушілер пікірлері де әртүрлі. Алдымен терминнің атауы компьютерге негізделгендіктен, кейбір зерттеушілер технологияның қазіргі дамыған заманында компьютердің ескіре бастағанын айтады. Компьютерден басқа да электронды құралдардың пайда болғанын қарсы дәлел ретінде айта отырып, бұл терминді қолдану қазіргі құбылыстың жалпы сипатын бере ала ма деген сауалмен қарайды. Кейінгі кейбір тілдік зерттеулерде бұған балама ретінде «сандық орта» және «жаңа орта» атауларын пайдаланады. Біз *компьютерге негізделген коммуникация* термині зерттеулерде жиі қолданылатындықтан, мақалада осы терминді жұмсауды дұрыс санадық.

Компьютерге негізделген коммуникация тақырыбы шетел, оның ішінде ағылшын тілді, кейіннен неміс, орыс және тағы басқа тілді зерттеулерде жеке зерттеу нысаны болып, әр қырынан зерттеліп келеді. Аталған тіл білімдерімен салыстырғанда қазақ тіл ғылымы бұл салада кешендеу қалып жатыр. Біздің зерттеуіміз осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында жазылды. Жұмыста компьютерге негізделген коммуникацияның табиғаты және оның тілдік ерекшеліктері ашылады. Біріншіден, жұмыста компьютерге негізделген коммуникацияның сипаты және оның қарым-қатынастағы басқа да орта түрлерінен ерекшеліктері ашылады. Екіншіден, компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық белгілері қарастырылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Компьютерге негізделген коммуникацияның табиғаты

Алдымен, терминнің сипаты мен оның қазақ тіліндегі баламасына қатысты бірер сөз. Бұл жұмыс осы саладағы алғашқы қазақ тілді зерттеулердің бірі болғандықтан, қазақша атауын беруге талпыныс жасадық. Біз ағылшын тіліндегі *computer-mediated communication,* қысқартып айтқанда *CMC*, орыс тілінде *компьютерно-опосредованная коммуникация* терминінің қазақша атауын *компьютерге негізделген коммуникация* деп алдық. Бұл терминнің мәнісі - компьютер арқылы жүзеге асатын қарым-қатынас. Зерттеуіміздің кіріспесінде *компьютерге негізделген коммуникация* терминінің осы бағыттағы еңбектерде жиі жұмсалатынын айтқан болатынбыз. Алайда мұны барлық зерттеушілер қабылдаған бірізді термин деп айтуға келмейді. Осы сөзбен қатар басқа да бірнеше атаулар жарыса қолданылып жүр. Интернет лингвистикасы, электронды коммуникация, электронды дискурс,

электронды тіл, Netspeak, ағылшын тілді зерттеулерде Netlish, Weblish атаулары да қолданыста бар. Кейбір зерттеушілердің *компьютерге негізделген коммуникация* терминін қолданудан бас тартуының басты бір себебін технологияның дамуы нәтижесінде компьютермен қатарласа, тіпті одан алға түсіп, түрлі электронды құралдардың қолданысқа енуімен түсіндіруге болады. Бұрын тек компьютер алдында отырып атқара алатын электронды қызметтерді енді мобильді технологиялық құралдар арқылы жүзеге асыру мүмкін болды. Сол себептен кейбір зерттеушілер *компьютер* сөзінен қашып, оның орнына *электронды құралдарға негізделген коммуникация* (electronically mediated communication) немесе *сандық байланысқа негізделген коммуникация* (digitally mediated communication) атауларын қолданады. Д. Кристал *компьютерге негізделген коммуникация* терминін қолданбауының себебін бұл терминнің мағынасы лингвистикалық көзқарас тұрғысынан «тым кең» [1, 9] және сөздің мәнісі «ортаның өзіне» көңіл аударатындығымен түсіндіреді. Сол себептен ол Netspeak атауын жұмсағанды дұрыс санайды [2]. Себебі Netspeak, ғалымның ойынша, атау ретінде «қысқа және біршама функционалды, сөздің құрамындағы «speak» сөзі әрі жазуды, әрі сөйлеуді қамтиды, сондай-ақ кез-келген «speak» суффиксінде «тыңдау» мен «оқуды» қоса алғанда рецептивті элемент бар» [2, 17-18]. Шынында да, *компьютерге негізделген коммуникация* терминінің өзінде қарым-қатынасты мүмкін ететін «орта» ұғымы басты мәнге ие, ал Netspeak терминінің мәнінде «ортаның түрі» (Net) және сол ортадағы «тіл» (speak) деген ұғымдық түсінік бар. Сонда, Netspeak - интернет арқылы қарым-қатынаста адамдар қолданатын ерекше тіл, қысқартулар мен қолданыстар (https://www.macmillandictionary.com). *Chatspeak, textspeak* сөздерінің пайда болуы да осыған ұқсас, түрлі электронды құралдар арқылы коммуникацияда қолданылатын тілдің ерекшеліктерін көрсететін атаулар. Кейінгі еңбегінде Д. Кристал электронды ортадағы тілдің барлық қолданыстарын ғылыми зерттеу үшін ең қолайлы атау деп *интернет лингвистикасын* санайды [1].

Компьютерге негізделген коммуникация дегеніміз компьютерлер желілері арқылы қарым-қатынас жасау, ақпарат алмасу ортасы. Компьютерлер арқылы өте көп көлемдегі ақпарат алмасу компьютерге негізделген қарым-қатынас (computer mediated communication - CMC) деп атала бастады. Қарым-қатынастың бұл түрін зерттеу батыста XX ғасырдың 90 жылдарынан басталды. Лингвистикалық зерттеулерде компьютерге негізделген коммуникацияны жаңа орта, құрал деп тану бар. Қарым-қатынастың бұл түрі алғаш енгенде оны «технологиялық және әлеуметтік төңкерістер ғана емес, лингвистикалық төңкеріс» деп те қараған [2; 3]. Компьютерге негізделген коммуникацияны оның ішкі түрлерінің ерекшеліктеріне қарай анықтау да бар. Мәселен, J. December өз зерттеуінде оның хабарламаларды асихронды және синхронды туындату және жеткізу түрі екеніне баса назар аудартады: «... it is (CMC- автор) the asynchronous and synchronous creation and transmission of messages using digital techniques [4, 3]. Мұның мәнісі компьютер арқылы жүзеге асатын адамдар арасындағы қарым-қатынасқа уақытқа тәуелділік/тәуелсіздік белгісі тән: коммуникация бір уақытта (синхронды) іске аса алады немесе әртүрлі уақытта (асихронды) жүзеге асуы мүмкін. Компьютер арқылы жүзеге асатын қарым-қатынастың кейбір түрлерінде, айталық, жылдам хабарламаларда, тілдесу бір уақытта синхронды жүрсе, енді бір түрлерінде, мысалы электронды хаттарда, түрлі уақытта іске асады.

Компьютерлер арқылы қарым-қатынас жасаудың қызмет ауқымы интернеттің қолданысқа енуімен кеңейіп, белсенділігі арта түсті. Интернет компьютерге негізделген коммуникацияны жандандырушы күш болып табылады. Д. Кристал XX ғасырда, әсіресе 1990 жылдары, әлемдік лингвистика экологиясын түбегейлі өзгерткен үлкен факторлардың қатарында интернет технологиясының енуін үшінші фактор ретінде көрсеткен. Ғалым: «... интернет технологиясы ауызша және жазбаша тілді лингвистикалық тұрғыдан коммуникацияның жаңа ортасымен толықтырды және біздің лингвистикалық тәжірибемізге басқа өлшемдегі түрлілік қосты», - деп атап өтеді [3, 1]. Компьютерге негізделген қарым-қатынастың мәні мен мазмұнының түрлене түсуінде интернеттің үлесі зор. Сол себептен де

зерттеулерде компьютерге негізделген коммуникацияны *интернет лингвистикасы, интернет тілі* деп те қарастырады. Интернет лингвистикасы - тілдің интернеттегі қолданысын қарастыратын зерттеу бағыты. Д. Кристал интернет лингвистикасын интернет-әрекеттің барлық саласында тілді синхрондық талдау деп анықтаған. Интернеттің салаларына ғалым электронды пошта, чат-бөлмелер мен ойын әрекетінің сан түрлері, жылдам хабарламалар және әлемдік желі парақшалары, сондай-ақ компьютерге негізделген коммуникацияның SMS жазба хабарлама (текстинг) сияқты түрлерін жатқызады [5]. Ғалым интернеттің тілін «ерекше феномен» деп таниды. Тілдің интернеттегі ерекшеліктерін танытатын Netspeak терминін жұмсап, оны Д.Кристал былайша түсіндіреді: «... a type of language displaying features that are unique to the Internet, and encountered in all the above situations, arising out of its character as a medium which is electronic, global, and interactive» [2, 18]. Яғни қарым-қатынастың бұрыннан қалыптасқан ауызша және жазбаша түрлеріне компьютер сияқты электронды құралдар арқылы іске асатын қатынастың жаңа түрі қосылды. Бұл коммуникация түрінің басқа қарым-қатынас түрлерімен салыстырғанда өзіндік тілдік ерекшеліктері бар.

Компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық ерекшеліктері

Компьютерге негізделген коммуникациядағы тілдің ерекшеліктері қандай деген мәселеде зерттеушілер оны жазбаша тілмен және сөйлеу тілімен салыстырады. Ауызша және жазбаша тілдің өзіндік белгілері тіл ғылымында анықталған. Сөйлеу тілі уақытқа тәуелді, динамикалық, уақытша; ой қысқалығы, ойды грамматикалық құрылымдармен бергенде мейлінше ықшамдап беру, түрлі ым-ишара, эмоциялардың коммуникацияға тікелей ықпалы, айтушының әңгімелесу барысында өз сөзін өзгертіп, толықтырып, жөндеп алу мүмкіндігі, айтушының да, тыңдаушының да сөйлесуге бетпе-бет қатысуы, хабардың, ақпараттың коммуникантқа сол мезетте жетіп, түсінілуі, тыңдаушының реакциясының айқын көрінуі, сөзді бөліп алу, пікір қосу, т.с.с. белгілер тән. Жазба тіл мекенге тәуелді, статикалық, тұрақты; коммуниканттар арасында тікелей байланыс жоқ, кейде жазушы мәтіннің қабылдаушысы кім болатынын біле де бермеуі мүмкін, жазушыдан шыққан хабардың, ақпараттың қабылдаушысына жетуінде уақыт алшақтығы бар, жазба тілде мәтін бірнеше рет қайталанып оқылып, өңделе алады, пунктуациялардың қойылуы, тікелей кері байланыстың болмауы т.с.с.

Компьютерге негізделген коммуникацияның тілі ауызша тілге жата ма, әлде жазбаша тілдің көрінісі ме деген мәселе біраз зерттеулерде көтеріледі. Бұл сұрақта ғалымдар пікірі әртүрлі. Компьютерге негізделген қарым-қатынасты алғашқы зерттеушілер коммуникацияның бұл түрінде тілдің қолданысы жазбаша және ауызша тілдің де канондық ерекшеліктерін қамтиды деген пікірді көп айтты. Компьютерге негізделген қарым-қатынастағы тілдің қолданысы екеуінің де - сөйлеудің де, жазба тілдің де - белгілерін қамтиды: бір жағынан, сөйлеу сияқты биресми, синхронды және эфемерлі, екінші жағынан, жазба тіл сияқты өңдеуге келеді, мәтіндік сипатқа ие және синхронды емес [6, 462]. Ғалымдардың екінші бір тобы компьютерге негізделген қарым-қатынастағы тілді жазбаша және сөйлеу тілінен бөлек, жеке өзіндік белгілері бар тіл деп дәлелдейді [7, 984; 8, 52]. Олардың ойынша: «Бұл сөйлеу де емес, жазу да емес: ол сөйлеу мен жазудың ерекшеліктерін жаңа орта жасау үшін икемдеп алған, сонымен қатар ол жазу да, сөйлеу де ешқашан жеткізіп бере алмайтын басқа да белгілерді қосып алған» [3]. Д.Кристал - интернет тілін жазба және сөйлеу тілінен бөлек, жаңа тіл деп танитын зерттеуші. Ол: «Интернет бұл екеуінің жай ғана қоспасы емес, қарым-қатынастың жаңа шынайы бір түрі», - деген қорытынды жасайды [2]. Енді бір көзқарастағы зерттеушілер компьютерге негізделген коммуникацияда жазбаша және ауызша тілдің арасындағы шек бірігіп бара жатқандығын айтады. Айталық, N.S. Baron электронды поштаны зерттеген еңбегінде «электронды поштаның жылдам өзгерген әлемінде орфография мен пунктуациядан гөрі хаттың мазмұны (контенті) маңыздырақ» екенін айтады және «жазба тіл мен ауызша тілдің шекарасы жойылып бара жатыр» деген қорытындыға келеді [9, 259]. Компьютерге негізделген коммуникация тілі дәстүрлі сөйлеу мен жазудан бөлек. Ол сөйлеуден мынадай белгілермен ажырайды: ауызша сөйлеумен салыстырғанда

синхронды пікірдің аз болуы, сегменттік емес фонологияның болмауы (мұны эмотикондар арқылы беру талпынысы бар, дегенмен сәтсіз) және синхронды түрде бірнеше коммуниканттармен байланысқа түсуі (чат бөлмелерде). Компьютерге негізделген коммуникацияны жазудан ажыратын белгілерге оның динамикалық өлшемін, хабарламаларды фреймдеу қабілетін, мысалы, электронды поштадағы қиып алу және қою функциясын, және оның гипертекстуалдылығын жатқызады [10].

Д. Кристалдың интернет тілін өзіндік белгілері бар, ауызша және жазбаша тілден бөлек, жаңа бір орта деп тануына қарсы пікір білдіретін ғалымдар бар. Олар Netspeak-ке тән деп атайтын көптеген белгілердің жазбаша тілдің басқа түрлерінде, соның ішінде жеке хаттарда, жеке жазбаларда және телеграф хабарламаларында бұрыннан қолданылып келе жатқанын дәлел ретінде ұсынады [11]. Сонымен қатар кейбір белгілер шынымен интернет дискурста ғана пайда болады дегенімізбен, оларды әрбір интернет пайдаланушысы бірдей қолдана бермейді [12]. M. Sveningsson компьютерге негізделген коммуникация қарым-қатынастың біртекті түрі ретінде қарастырылмауы керек деп есептейді. Басқа коммуникациялық орталар сияқты ол да «әртүрлі стильдер мен жанрларда көрінеді, интернет ортаның типтері арасында да, ортаның бір типінің ішінде де бір-бірінен ерекшеленеді; оның бірқатар белгілері қандай технология қолданылғанына байланысты, ал кейбіреулері коммуникацияның мақсаты, топтау мен субмәдениеттер сияқты адами аспектілермен байланысты» [13, 54]. L. Squires де тілдің басқа да қолданыстары сияқты онлайндағы тіл де қай форматта не жанрда, айталық чат, электронды пошта, жылдам хабарлама, блогтар, вебсайттарда т.т., қолданылғанына байланысты және оның пайдаланушылардың әлеуметтік мінездемесі мен қарым-қатынасына байланысты түрленіп, өзгеретінін ескертеді [11]. M. Boardman электроника дәуірінде мәтіндерді не жазбаша, не ауызша деп анықтау қиынға түсетінін айтады. Компьютерге негізделген коммуникацияның бір типі вебсайтты зерттеген еңбегінде ол вебсайт - жазбаша қарым-қатынастың кейбір аспектілеріне технологиялық және мәдени қатысы бар электронды мәтіннің ерекше бір түрі, алайда вебсайттар сонымен қатар ауызша сөйлеумен және электронды мәтіннің басқа түрлерімен де байланысты [14, 1]. S.C. Herring компьютерге негізделген дискурсты зерттей келе, оның бірқатар ерекшеліктерін атайды. Дискурстық хабар алмасулар жазбаша хабар алмасуларға (хаттарға немесе жарық көрген эсселерге) қарағанда жылдамырақ, алайда ауызша алмасуларға қарағанда әлдеқайда баяуырақ, тіпті «шынайы уақыт» тәртібінде мәтінді теру сөйлеумен салыстырғанда баяуырақ жүреді. Сондай-ақ, зерттеушінің пікірінше, компьютерге негізделген коммуникация бірнеше коммуниканттың бір мезгілде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік береді, бұл қатысушылардың бір мезетте бірнеше хабар алмасуларға қатысу қабілеттеріне когнитивтік шектеуге байланысты қарым-қатынастың басқа орталарында қиындау немесе тіпті мүмкін емес. Сол себептерден S.C. Herring компьютерге негізделген коммуникацияны жазудан және сөйлеуден бөлек, кейде екеуінің қосындысы, бірақ қай жағдайда да өзінің шектеулері мен мүмкіндіктері бар деп сипаттайды [15]. Біздің ойымызша, компьютерге негізделген коммуникация тілін жазбаша тілдің немесе ауызша тілдің таза көрінісі деуге келмейді. Онда жазбаша тілдің де, ауызша тілдің де белгілерінің өзгерген түрлері қолданылады. Айталық, электронды хат стилі жағынан жазба тілге жақын, дегенмен мәтінінде түрлі қысқартулардың болуы және тыныс белгілердің сақталмауы оны сөйлеуге жақындата түседі.

Компьютерлік ортадағы тіл дәстүрлі жазбаша тілге қарағанда дұрыстығы, күрделілігі және тұтастығы аздау деген пікір көпшілік арасында кең таралған. Әсіресе, электронды орта түрлерінде жазбаша тілдің қалыптасқан ережелерін сақтамай, тілді пайдаланушылар әртүрлі жұмсауына байланысты алаңдаушылық білдірген пікірлер көп болды. Осы түсініктің дәлді еместігін S.C. Herring өз зерттеулерінде дәлелдейді. Шын мәнісінде, компьютер арқылы болатын қарым-қатынастағы тілде қалыпты емес белгілер жиі кездескенімен, осы белгілердің салыстырмалы түрде аз пайызы ғана қалыпты тілдік формаларды ескермеу немесе білмеу салдарынан болатын қателер екен. Олардың көпшілігі қолданушылардың мәтінді теруді

үнемдеу, ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктерін елестету немесе өздерін шығармашылық жағынан көрсетудегі саналы таңдауларынан болады екен [15, 5].

ҚОРЫТЫНДЫ

Компьютерге негізделген коммуникацияның тілдік мәселелері ағылшын, неміс лингвистикасында кеңінен зерттелген және әлі де зерттелуде. Бұл тақырып қазақ тіл ғылымында енді ғана зерттеу нысанына ілікті. Компьютер арқылы жүзеге асатын қарым-қатынастың сөйлеу мен жазуға негізделген коммуникация түрлерінен біраз айырмашылықтары бар. Ол айырмашылықтар, әсіресе, тілдік қабатынан көрінеді. Зерттеушілер бұл ерекшеліктерді дәстүрлі жазбаша тілмен және ауызша тілмен салыстырып, олармен ортақ ұқсастықтары да, айырма белгілері де барлығын көрсетеді. Ерекшеліктер де, айырмашылықтар да компьютерге негізделген коммуникация типтерінің өз ішінде әр қилы көрініс беріп отырады. Жазбаша және ауызша тілдің белгілері қарым-қатынастың электронды түрінде де көрініс табады, дегенмен оның тілдік қолданысында өзгерген сипат, сан түрлілік бар. Компьютер және басқа да электронды құралдар арқылы жүзеге асатын коммуникация адамдар арасындағы қарым-қатынастың бір түрі ретінде орнықты және ол бүгінде қарым-қатынастың қажетті әрі жылдам түріне айналып отыр. Оның лингвистикалық ерекшеліктері қазақ тіл білімінде арнайы кеңінен зерттеуді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Crystal D. Internet Linguistics: A Student Guide. - London: Routledge, 2011. – 108 p.

2 Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 256 p.

3 Crystal D. A Language Revolution: from reluctance to renaissance. – Malden, MA: Polity Press, 2004

4 December, J. Units of Analysis for Internet Communication // Journal of Computer-Mediated Communication, 1996, 1 (4).

5 Crystal D. The scope of Internet Linguistics. Paper given online to the American Association for the Advancement of Science meeting, February, 2005

6 Squires L. Enregistering Internet Language Source // Language in Society, 2010, Vol. 39, № 4, P. 457-492.

7 Zitzen M., Stein, D. Chat and conversation: A case of transmedial stability? // Linguistics, 2004, 42 (5), pp. 983-1021

8 Crystal D. Language and the Internet. - Cambridge: Cambridge University Press, 2006. - 304 p.

9 Baron N.S. Alphabet to Email: How Written English Evolved and Where It's Heading. – Routledge: London, 2000.

10 Baron N.S. Language of the Internet: Ali Farghali, ed. *The Stanford Handbook for Language Engineers*. – Stanford: CSLI Publications, pp. 59-127

11 Squires L. Enregistering internet language // Language in Society, vol. 39, No. 4, 2010, pp. 457-492

12 Segerstad Y. H. Use and Adaptation of Written Language to the Conditions of Computer-Mediated Communication. Doctoral Dissertation. Department of Linguistics Göteborg University, Sweden 2002. – 288 p.

13 Sveningsson, M. Creating a Sense of Community: Experiences from a Swedish Web Chat. The TEMA Institute, Dept. of Communication Studies. – Linköping: Linköping University, 2001. – 2 50 p.

14 Boardman M. The Language of Websites. – Routledge: London, 2005. – 60 p.

15 Herring, S. C. Computer-Mediated Discourse. In 'Handbook of Discourse Analysis'. Eds. D. Tannen, D. Schiffrin and H. Hamilton. – Oxford: Blackwell, 2001, pp. 612-634

Г.А.Сарсеке

Лингвистическая характеристика компьютерно-опосредованной коммуникации

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

В статье рассматривается лингвистическая природа компьютерно-опосредованной коммуникации. Формирование и развитие компьютерно-опосредованной коммуникации как нового направления в лингвистике анализируется на основе исследований зарубежных ученых. Раскрыта природа компьютерно-опосредованной коммуникации, его языковые особенности как новый формы общения. Анализируются различные мнения ученых относительно языковых особенностей общения с помощью компьютера и других электронных средств. На основе анализа выявляются сходства и различия компьютерно-опосредованной коммуникации и традиционных (устной и письменной) форм коммуникаций.

G.A.Sarseke

Linguistic characteristics of computer-mediated communication

L.N.Gumilyev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article examines the linguistic nature of computer-mediated communication. The formation and development of computer-mediated communication as a new direction in linguistics is analyzed on the basis of research by western scholars. The nature of computer-mediated communication, its linguistic features as a new form of communication is revealed. The various views of linguists regarding the linguistic features of communication using a computer and other electronic means are analyzed. Based on the analysis, the similarities and differences between computer-mediated communication and traditional (oral and written) forms of communication are revealed.

УДК 81-119

Ж.Б. Селиверстова
докторант PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: seliverst.zh@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА *VS* КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ: КОНВЕРГЕНТНЫЕ ЭФФЕКТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассматриваются теории, ставшие классикой когнитивной лингвистики, – теория концептуальной метафоры (ТКМ) и теория концептуальной интеграции (ТКИ). Приводится описание основных типов концептуальной метафоры и разъясняются когнитивные механизмы их образования. Отмечается, что ТКМ органично дополняют и развивают исследования венгерского когнитолога З. Кёвечеша, который рассматривает культурные и социальные различия сквозь призму метафорического мышления. На основе сравнительного анализа исследуются расхождения и взаимосвязи между ТКМ и ТКИ. Предлагается рассматривать эти подходы как конвергентные и комплементарные.

Ключевые слова: концептуальная метафора, концептуальная интеграция, метафорическая вариативность, конвергенция, комплементарность.

ВВЕДЕНИЕ

Положение когнитивной науки о «системности» хранимых в памяти знаний предопределило поиск продуктивных способов их извлечения. Тесная связь языка и когниции в познавательных процессах и обобщении человеческого опыта обусловила понимание языка как отражения мыслительных процессов человека [1]. Важным результатом лингвистических поисков стали теории, базирующиеся на метафоричности процессов концептуализации человеческого мышления и представляющие сегодня классику когнитивной лингвистики [2].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Теория концептуальной метафоры (далее – ТКМ) получила в когнитивной лингвистике значительный резонанс после выхода книги Дж. Лакоффа и М. Джонсона «Metaphors we live by» («Метафоры, которыми мы живем») (1980). Главное положение ТКМ заключается в том, что метафора является не только языковым явлением, но и явлением, происходящим на уровне человеческого мышления. Авторы утверждают, что наш язык насыщен метафорами, основанными на нашем телесном опыте, а язык метафоричен по причине того, что метафорична наша концептуальная система.

По мнению Дж. Лакоффа и М. Джонсона, сущность метафоры заключается в осмыслении и переживании явлений одного рода в терминах сущностей другого рода. Поэтому они представляют модель взаимодействия двух когнитивных структур, в результате которого и возникает концептуальная метафора. Описываемая модель включает в себя сферу-источник (source domain), сферу-цель (target domain) и метафорические проекции (metaphorical mappings), которые возникают между взаимодействующими сферами [3] (рис. 1).

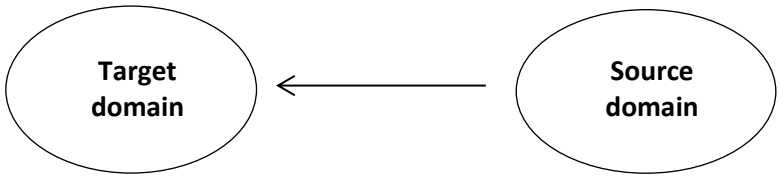

Рисунок 1. Механизм концептуальной метафоры по Дж. Лакоффу и М. Джонсону

В качестве иллюстраций в книге представлен и подробно проанализирован ряд концептуальных метафор:

- структурные метафоры – метафоры, позволяющие глубже проникнуть в суть одного концепта через осмысление более конкретных и подробно проработанных концептов. В результате такого типа метафоризации концепт-цель «наследует» от концепта-источника набор основных элементов и отношений и метафорически структурируется в его терминах, образуя, так называемый, структурный каркас. Например, ТЕОРИЯ – СТРОЕНИЕ, СПОР – ВОЙНА, ВРЕМЯ – ДЕНЬГИ и др.;
- ориентационные метафоры – метафоры, связанные с ориентацией в пространстве, в основе которых лежат пространственные оппозиции «центр – периферия», «верх – низ», «внутри – снаружи» и т.д. Например, СЧАСТЬЕ – ВЕРХ, ПЕЧАЛЬ – НИЗ и др.;
- онтологические метафоры – метафоры, позволяющие интерпретировать абстрактное через конкретное. Например, РАЗУМ – МАШИНА, ИНФЛЯЦИЯ – СУЩНОСТЬ, ДУША – ХРУПКИЙ ОБЪЕКТ и др.

Публикация книги «Метафоры, которыми мы живем» вызвала большой интерес в ученом мире и задала проблемное поле, к обсуждению которого активно подключились другие исследователи, как развивающие идеи авторов [4; 5; 6], так и критикующие ее [7; 8;

9]. И пока критики теории фокусируются на природе анализируемых данных и отсутствии общей методологии, сторонники теории работают над анализом концептуальных метафор, пронизывающих язык и направляющих наше мышление, развивают теорию, обогащая ее новыми эвристиками, и перерабатывают критические замечания, отвергая критику как неоправданную или отвечая на нее теоретическими поправками и новыми эмпирическими исследованиями.

Так, обновленные контуры ТКМ с учетом социокультурного пласта предложил венгерский когнитолог З. Кёвечеш. Рассматривая универсальные концептуальные метафоры, Дж. Лакофф и М. Джонсон почти не развивали вопросы метафорической вариативности. И хотя исследователи упоминали социокультурный контекст как одну из составляющих процесса порождения и понимания концептуальных метафор, в целом социокультурный анализ ими почти не рассматривался.

В своих исследованиях З. Кёвечеш рассматривает вопросы вариативности метафоры и развивает теорию примарной метафоры Дж. Грейди, согласно которой источником примарных метафор является телесный опыт человека. Совпадая во многих языках, примарные метафоры, объединяясь друг с другом, образуют комплексные метафоры, на уровне которых и наблюдается наибольшая вариативность. Исследователь отмечает, что вариативность метафоры чаще наблюдается на уровне комплексных метафор, а не примарных, поскольку в разных языках перекрестная проекция происходит не одинаково и зависит от соотношения областей сферы-источника и сферы-цели. Поэтому, несмотря на совпадение многих концептуальных метафор в разных культурах, можно наблюдать их различное воплощение из-за особой сочетаемости между элементами сферы-источника и сферы-цели. З. Кёвечеш утверждает, что процесс концептуализации происходит под «давлением согласованности» («pressure of coherence»), которое заключается в суммарном действии давления телесных переживаний и давления контекстуального окружения [10].

Развивая ТКМ, З. Кёвечеш предлагает дополнить существующие принципы анализа метафор параметрами культурного контекста, социальных факторов и физического окружения. На конкретных примерах он демонстрирует большую метафорическую продуктивность того или иного концепта в разных языках. Венгерский исследователь вводит термин «контекстно-обусловленная метафора» (context induced metaphor) и отмечает, что контекст является сложным понятием, которое необходимо учитывать в комплексе [11, 184].

Теория концептуальной интеграции (далее – ТКИ), предложенная Ж. Фоконье и М. Тернером в середине 1990-х годов, объединяет анализ метафоры с другими языковыми и концептуальными явлениями [12; 13]. Согласно этой теории, в основе человеческой способности к рассуждению, оценке, принятию решения лежит такая базовая когнитивная операция, как концептуальная интеграция. Суть ее заключается в том, что структуры исходных ментальных пространств (input space) отображаются на новое, конструируемое, ментальное пространство – бленд (blended space/blend), который представляет собой новое концептуальное пространство, не тождественное ни одному из исходных пространств и не сводимое к сумме их элементов. Бленд является качественно новым концептуальным конструктом, обладающим своим собственным, новым значением. Модель концептуальной интеграции также включает в себя общее пространство (generic space), представляющее концептуальную структуру, которая содержит наиболее абстрактные элементы, присущие обоим исходным пространствам, т.е. является основанием для метафоризации на самом абстрактном уровне (рис. 2).

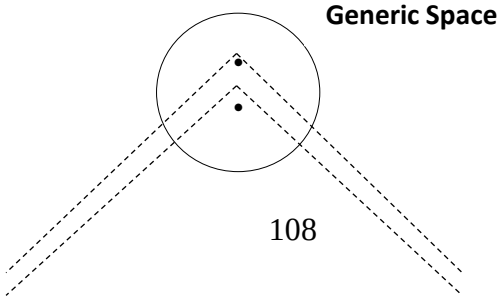

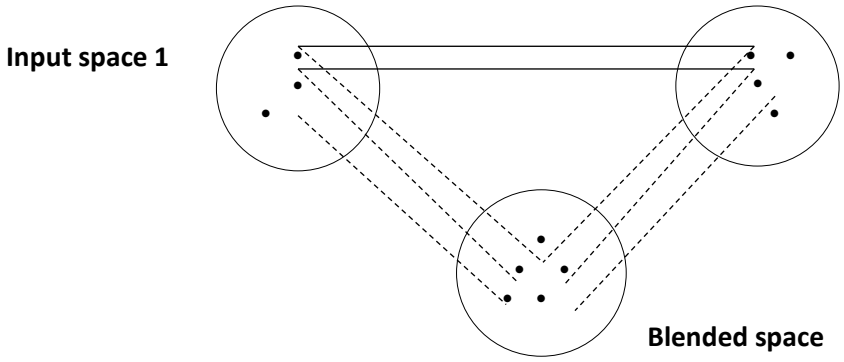

Рисунок 2. Модель концептуальной интеграции по Ж. Фоконье и М. Тернеру

ТКИ своими корнями уходит в 1980-е годы, когда была опубликована книга Ж. Фоконье «Ментальные пространства» (1985), в которой автор изложил свой взгляд на когнитивный процесс смыслообразования и представил свою теорию ментальных пространств. По его мнению, в процессе общения или чтения человек создает в своем уме такие домены, которые запускаются лингвистической информацией и текущим контекстом. При помощи этих доменов, которые автор назвал «ментальными пространствами», человек и осуществляет смысловое конструирование. Ментальные пространства представляют собой «маленькие концептуальные пакеты, сконструированные так, как мы думаем и говорим для достижения цели локального понимания и действия» [14, 40] и являются универсальными.

Наряду с ТКМ, теория ментальных пространств сыграла важную и решающую роль в становлении когнитивной лингвистики [2, 168]. Получив дальнейшее развитие, она послужила базой для изучения концептуальной интеграции, которая лежит в основе конструирования значения и обеспечивает новые перспективы смыслообразования.

Некоторые различия между ТКМ и ТКИ побудили некоторых исследователей рассматривать их как конкурирующие теории [15]. Действительно, между двумя подходами имеются определенные расхождения, фокусируясь на которых можно считать эти теории несопоставимыми. Например:

1. ТКМ представляет метафорическую проекцию между двумя доменами – ТКИ использует модель, в которой участвует четыре ментальных пространства.
2. ТКМ определяет однонаправленное метафорическое проектирование – ТКИ не задает точной направленности процессу метафоризации и предусматривает возможность многовекторных проекций.
3. ТКМ сосредоточена на выявлении устойчивых метафор, прочно закрепленных в языке, – ТКИ интересуют динамичные процессы построения новых значений, во время которых не только создаются устойчивые метафоры, но и могут возникать кратковременные новые концептуализации для их дополнения.

Однако некоторые исследователи на современном этапе включают ТКМ и ТКИ в число взаимодействующих и развивающих друг друга подходов, которые, «будучи объединены по принципу «фамильного сходства», формируют сложный научный прототип когнитивного подхода к исследованию метафоры» [16, 8]. И действительно, наличие существенных точек соприкосновения на теоретическом уровне позволяет рассматривать эти подходы как комплементарные и конструктивно, эффективно дополняющие друг друга:

1. Обе теории рассматривают метафору как концептуальный, а не чисто лингвистический феномен.
2. Суть метафоры состоит в проекциях между концептуальными областями.
3. Оба подхода раскрывают когнитивные процессы как логического, так и образного мышления, что делает их мощным инструментом интерпретации.

В 2013 году в «Журнале когнитивной семиотики» вышла совместная публикация Ж. Фоконье и Дж. Лакоффа «О метафоре и блендинге», в которой объясняется, как происходили

исследовательские процессы с той и с другой стороны. Авторы излагают основные события научного поиска и не видят принципиальных разногласий между своими исследовательскими подходами. В работе подчеркивается, что теории, разработанные для концептуальной метафоры и концептуальной интеграции, глубоко переплетаются, взаимно усиливают друг друга и находятся в «замечательной конвергенции» [17, 393]. «Если вы исследователь, – отмечают авторы, – вам обычно приходится выбирать конкретные методы анализа. Если есть необходимость выбора, то, кажется, что выбор должен быть конфликтным. Но не в этом случае. Вы можете выбрать оба подхода для разных аспектов вашего анализа в зависимости от того, что вам необходимо для реализации ваших целей» [17, 397].

Следует также учитывать, что ТКИ возникла как ответ на некоторые несоответствия, которые были обнаружены при попытках применения наработок ТКМ к анализу метафорических высказываний. По мнению авторов ТКИ, в некоторых случаях метафорической концептуализации недостаточно однонаправленной проекции из сферы-источника в сферу-цель. Двухпространственная метафорическая проекция признавалась лишь частным случаем более сложного комплекса процессов метафоризации. Поэтому не случайно Ж. Фоконье и Дж. Лакофф отмечают в своей публикации, что «без теории концептуальной метафоры не было бы теории концептуальной интеграции» [17, 397].

ВЫВОДЫ

Конвергентные перспективы и потенциальные научные выгоды, заложенные в сближении ТКМ и ТКИ очевидны и значительны. Согласование наработок двух подходов позволяет объединить два потока исследований в более общую и всеобъемлющую трактовку языковых и концептуальных явлений. Затрагивая различные аспекты метафорической концептуализации, эти подходы в значительной степени дополняют друг друга, и в случаях, когда использования положений и методов ТКМ для интерпретации лингвистических данных недостаточно, ТКИ позволяет более адекватно декодировать имплицитные смыслы, заложенные в тексте.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

2 Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика. Классические теории, новые подходы. – М.: Издательский Дом ЯСК, 2018. – 392 с.

3 Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – London: The University of Chicago press, 2003. – 276 p.

4 Lakoff G., Espenson J., Schwartz A. The Master Metaphor List. – Berkeley: Cognitive Linguistics Group, University of California at Berkeley, 1991. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://araw.mede.uic.edu/~alansz/metaphor/METAPHORLIST.pdf.

5 Glucksberg S., Keysar B. Metaphor Understanding and Accessing Conceptual Schema: Reply to Gibbs (1992) // Psychological Review. – 1992. – Vol. 99. – № 3. – Pp. 578-581.

6 Langlotz A. Idiomatic Creativity: A Cognitive-Linguistic Model of IdiomRepresentation and Idiom-Variation in English. – Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 2006. – 326 p.

7 Way E.C. Knowledge Representation and Metaphor. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1991. – 271 pp.

8 Murphy G.L. On metaphoric representation // Cognition. – 1996. – Vol. 60. – № 2. – Pp. 173-204.

9 Gibbs R.W. Jr. Evaluating conceptual metaphor theory // Discourse Processes. – 2011. – Vol. 48. – № 8. – Pp. 529-562.

10 Kövecses Z. Metaphor in Culture. Universality and Variation. Cambridge & New York: Cambridge UP, 2005. – 314 p.

11 Kövecses Z. Metaphor and Poetic Creativity: A Cognitive Linguistic Account // Acta Universitatis Sapientiae, Philologica. – 2009. – № 1. – Pp. 181-196.

12 Turner M., Fauconnier G. Conceptual integration and formal expression. Metaphor and Symbolic Activity. – 1995. – № 10. – Pp. 183-203.

13 Fauconnier G., Turner M. Conceptual integration networks // Cognitive Science. – 1998. – Vol. 22. – № 2. – Pp. 133-187.

14 Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002. – 440 p.

15 Coulson S. The Menendez Brothers Virus: Analogical mapping in blended spaces // Conceptual Structure, Discourse, and Language. Ed. Adele E. Goldberg. – Palo Alto: CSLI, 1996. – p. 67-81.

16 Будаев Э.В., Чудинов А.П. Когнитивная теория метафоры: новые горизонты // Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. – 2013. – № 1 (110). – с. 6-13.

17 Fauconnier G., Lakoff G. On Metaphor and Blending // Journal of Cognitive Semiotics. – 2013. – Vol. 5. – № 1-2. – Pp. 393-399.

Ж.Б. Селиверстова

Концептуалды метафора *vs* концептуалды интеграция: конвергенттік әсерлер мен келешектер

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада концептуалды метафора теориясы (КМТ) және концептуалды интеграция теориясы (КИТ), яғни когнитивті лингвистиканың классикасына арналған теориялар қарастырылады. Концептуалды метафоралардың негізгі типтерін баяндау келтіріледі және олардың туындалуының когнитивті механизмдері түсіндіріледі. КМТ метафоризмдік ойлаудың призма арқылы мәдениеттік және әлеуметтік айырмашылықтарын қарастыратын венгр когнитологы З.Кёвечештің зерттеулерін шенелген түрде толықтыратынын және дамытатынын атап айтылады. Салыстырмалы талдау негізінде КМТ және КИТ арасындағы өзара байланыс пен аырмашылық зерттеледі. Бұл тәсілдерді конвергентті және комплементарлы тұрғыда қарастыру ұйғарылады.

Zh.B. Seliverstova

Conceptual metaphor *vs* conceptual integration: convergent effects and prospects

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republic of Kazakhstan

The article discusses conceptual metaphor theory (CMT) and blending theory (BT), which have become classics of cognitive linguistics. The description of the main types of conceptual metaphors is given and the cognitive mechanisms of their formation are explained. It is noted that the studies of the Hungarian cognitter Z. Kövecses organically complement and develop CMT. He views cultural and social differences through the lens of metaphorical thinking. Based on a comparative analysis, the discrepancies and relationships between CMT and BT are explored. It is proposed to consider these approaches as convergent and complementary.

УДК 81`25

Қ.Н. Шохаева
докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: shohaeva1976@mail.ru

КӘСІБИ ТІЛ МЕН ІСКЕРИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ АРА ҚАТЫНАСЫ

Мақалада іскери қарым-қатынастағы сөйлеу мен кәсіби тілдің ұқсастығы мен айырмашылықтары да сөз болады. Іскерлік қарым-қатынастағы сөйлеу ауызша тілдік қатынастың бір формасы екені дәлелденеді. Іскерлік қарым-қатынастағы сөйлеу динамикалық, психологиялық, мәдени ерекшеліктерге ие екені көрсетіледі. Динамикалық ерекшелік тілдік бірліктердің сөйлеу ағымына түсіп, үнемі қозғалыстық күйде болатынымен түсіндіріледі. Психологиялық ерекшелік іскери қарым-қатынастағы коммуниканттардың психологиясында орын алатын индивидуалды психологизм мәселелері аясында талданады. Айтылым, тыңдалым әрекетіндегі психологиялық процестерге ерекше мән беріледі. Интерпсихикалық процестер мен интрапсихикалық процестердің іскери қарым-қатынастағы қызметі анықталады.

Кілт сөздер: тіл және сөйлеу, динамика, индивидуалды психологизм, айтылым, тыңдалым, интерпсихикалық, интрапсихикалық актуализация, ойлау операциясы, этикалық норма, моральдық норма.

КІРІСПЕ

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу – кәсіби деңгейді талап ететін, формалық жақтан да, мазмұндық жақтан да өзіндік ерекшеліктерге ие тілдік қатынас формасы. Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу белгілі бір кәсіппен айналысатын адамдар арасындағы тілдік қатынас заңдылықтарын анықтаумен ерекшеленеді. Дәлірек айтқанда, кәсіби деңгейі тең немесе ортақ кәсіппен айналысатын адамдар арасындағы жүзеге асатын сөйлеу процесі.

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу мен кәсіби тіл өте ұқсас, алайда олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Кәсіби тіл – әдеби нормаға қатаң бағынатын, әбден қалыпқа түскен, жүйеленген, сұрыпталған нормаланған кәсіби салаға қатысты тілдік бірліктердің, элементтердің таңбалық жүйесі. Сондықтан аргумент, факт ретінде қолдануға болатын, тілдік заңдылықтарды нақты анықтауға мүмкіндік беретін статикалық құбылысқа жатады. Ғалым Т.Қордабаев сөйлеу мен тілдің айырмашылығы туралы былайша тұжырым жасайды: «Тіл мен сөйлеу бір-бірімен айырылмастық бірлікте болатындарына қарамастан бұл екеуінің бірлігі тепе-теңдік бірлік емес, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар диалектикалық бірлік. Тіл дегеннен оның құрамына енетін дыбыстарды, сөздерді, грамматикалық формалар мен үлгілерді түсінеміз. Тіл дегеніміз – сөйлеуге қажетті материалдардың жиынтығы. Ф.де Соссюрше айтқанда, қоймасы. Ал сөйлеу – сол жансыз материалдардың өзара қарым-қатынасқа келуі, тілдің қимыл үстіндегі күйі. Тілдің жаны, тіршілігі – сөйлеуде. Сөйлеу процесінде тілдік материалдар жанданып, өз бойындағы мағыналық мүмкіндіктерін жан-жақты көрсете алады. Бірақ сол мүмкіндікті әркім өз шама-шарқынша пайдаланады: біреулер оның ішіндегі асылдарын іріктеп алып, оларды өз мақсаттарына лайықты тиісті орындарына қоя білсе, енді біреулерде ондай шеберлік, дарындылық болмайды. Осыдан келеді де тіл шұбарлығы, тіл мәдениетсіздігі пайда болады, қоғамдық сипатты тіл жеке адамдардың сөйлеу процесінде даралық сипатқа ие болады. Тіл мен сөйлеудің бір-бірінен өзгешелігі осында. Тілге жақсы, жаман, мәдениетті, мәдениетсіз деген сын жүрмейді. Осы себептен «тіл мәдениеті» деуден гөрі «сөйлеу мәдениеті» деу мазмұнға сай келеді. Бұл айтылғандардан тіл мен сөйлеу арасындағы бірлік пен өзгешелікті кеңірек, тереңірек зерттей түсу қажеттігі

байқалады», - дейді [1, 118-119]. Ғалым атап көрсеткен сөйлеуге тән ерекшеліктер іскери қарым-қатынастағы сөйлеуге де тән. Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу немесе кәсіби деңгейдегі тілдік қатынасқа тән ерекшеліктерді анықтайтын белгілерді былайша көрсетуге болады:

1) Динамикалық белгі;
2) Мәдени белгі;
3) Психологиялық белгі.

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеуге тән динамикалық белгі тілдік бірліктердің қозғалыстық қасеитке ие болуымен анықталады. Оны айқындаудың бірнеше факторы бар: *біріншіден,* тілдік бірліктердің дыбысталу немесе айту процесінде жұмсалып, сөйлеу ағымына түсуі; *екіншіден,* тілдік қатынас дыбысталу, айту арқылы жүзеге асатындықтан, мән-мағынаның есту, тыңдау арқылы қабылдануы; *үшіншіден,* тілдік бірліктерді коммуниканттар өз мүмкіндігіне қарай іріктеп қолдана алуы; *төртіншіден,* коммуниканттар арасында сұрақ қою, жауап беру, қарсы пікір айту арқылы қостау әрекетінің жүзеге асуы. Сөйлеу лингвистикасын зерттеуші ғалым Н.А.Ильясова «адамдардың сұрақ қоюы, жауап қайтаруы, қарсы пікір айтуы арқылы қостау әрекеті көрініс табатын сөйлеудің түрін ауызша сөйлеу деп атаймыз»,-дейді [2, 117]. Осы тұжырымның негізін басшылыққа ала отырып, іскери қарым-қатынастағы сөйлеуді ауызша сөйлеу формасындағы тілдік қатынас деп танимыз. Тілдік қатынас теориясын зерттеуші ғалым Ф.Оразбаева: «Тілдік қатынасты дыбыстық және графикалық таңбалардың әмбебап жүйесі деп танысақ, онда тілдің таңбалар жүйесі тілдік қатынастың жазбаша түрі болады да, тілдің дыбысталу жүйесі тілдік қатынастың ауызша түрі болып табылады»,-дейді [3, 234]. Ғалымның тұжырымынан тілдік қатынастың екі түрін көріп отырмыз. Олар: ауызша және жазбаша тілдік қатынастар. Ғалым ауызша тілдік қатынасқа тән мынадай ерекшелікті атап көрсетеді: «Ауызша тілдік қатынас адамның сөйлеу қабілетіне қарай өзгеріп отырады және мұнда тілдік қатынастың әртүрлі қызметі /эмоциялық, экспрессивтік, байланыстырушылық т.б./ іске асады» [3, 235].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ауызша тілдік қатынастағы эмоциялық қызмет психологиялық белгіні айқындаудың бірден-бір көрсеткіші болып табылады. Психологиялық белгі сөйлеу әрекетінде болатын процестер арқылы анықталатыны баршаға белгілі. Тілдегі психологизм мәселесі аса күрделі, сан қырлы зерттеулермен толығып келеді. Сөйлеу әрекетінің теориясы ретінде орнығып, психолингвистика ғылымы да қалыптасты. Іскери қарым-қатынастағы сөйлеудің психологиялық белгісі соның бір бөлшегі деп тануға болады. Психологиялық зерттеулерде индивидуалды психологизм және әлеуметтік психологизм бағыты орныққаны да белгілі. Іскери қарым-қатынастағы сөйлеуде индивидуалды психологизм мәселелері айқын көрініс табады. Индивидуалды психологизмнің негізін салған ғалым Герман Пауль «Принципы истории языка» атты еңбегінде индивидуалды психологизмнің басты ерекшеліктеріне талдау жасайды. Сөйлеу әрекетіндегі дыбыстау мен оның образы, акустикалық қасиеті, онымен байланысты сезімдердің көрініс табуы индивидуалды психологизмге тән ерекшеліктер екенін айтады. Тілдік элементтердің сөйлеу әрекеті барысында ғана адам санасында ассоцияланатынын алға тартады. Индивидуалды психологизм айтылым, тыңдалым кезіндегі психикалық процестерді анықтайтын категориялар деп таниды. Мұндай психологиялық категориялар сөйлеу ағымы кезінде аса байқала бермеуі мүмкін екенін айтады [4]. Психолингвистиканың негізін қалаған немістің көрнекті ғалымы Г.Паульдың тұжырымдары негізінде іскери қарым-қатынастағы сөйлеудің психологиялық ерекшелігін былайша сипаттауға болады: іскери қарым-қатынастағы сөйлеудің психологиялық белгісі айтылым, тыңдалым әрекеті барысындағы психологиялық процестерден көрініс табады. Оған сөйлеуші мен тыңдаушының ойды жеткізу барысындағы ішкі психологиялық дайындығы, ақпаратты қабылдау кезіндегі тыңдаушының сезімі, сұрақ қою, жауап беру, қарсы пікір айту барысындағы коммуниканттардың эмоционалдық жай-күйі т.б. сияқты

психологиялық процестерді жатқызуға болады. Бұл психологиялық процестер индивидуалдық тәжірибе арқылы әрбір коммуниканттың жан-дүниесінен өтеді. Әр адамның сөйлеу әрекеті әлеуметтік ортада ғана жүзеге асатындықтан индивидуалды психологизмнің өзі әлеуметтік сипатқа ие болады. Әрбір коммуникант әлеуметтік ортаның мүшесі. Сондықтан коммуниканттар арасында интерпсихикалық процестер алмасып отырады. Қазіргі ғылыми танымда бұд процесті актуализациялық құбылыс деп қарастырылып келеді. А.А.Залевская актуализацияның бұл түрін интерпсихикалық (әлеуметтік) танымнан интрапсихикалық (индивидуалдық) танымға өту тұрғысында түсіндіреді. Ғалым табиғи тіл адамның өзіндік өңдеуінен, индивидуалдық тәжірибесінен өтіп, таным мен пікіралысудың өнімі ретінде баршаның назарына іліккенін, егер тілді психикалық процесс деп танысақ, ақпарат көзін оның эксперименті деп танитынын айтады [5]. Ғалымның «Пора отказаться от устаревшего дуалистического подхода к языку и когниции, взамен которого надо определить новые концептуально-теоретические рамки для когнитивных исследований языка. Построенная в этих рамках теория должна быть в состоянии объяснить язык как биологически, социально и экологически обусловленное интеракциональное поведение, в котором рождается интеллект. Предметной областью наук о языке должна стать биологическая реальность языка – в этом залог преодоления методологического застоя и выхода когнитивной науки на новые рубежи познания» [5, 61] деген тұжырымын ескере келе, іскери қарым-қатынастағы психологиялық процестерді осы мақсатта айқындаған жөн деп санаймыз. Олай дейтін себебіміз, іскери қарым-қатынас интеллектуалдық қабілетті қажет етеді. Интеллектуалдық қабілет жекелеген адамдардың жан-дүниесінде қабылдау, есте сақтау, елестету, ойлай алу, бейелей алу, көңіл аудару т.б. сияқты танымдық қасиеттердің болуы. Бұл – өмірдегі жаңа тапсырмаларды ұтымды орындауда көрініс табатын ақыл-ой жұмысының нәтижесі. Іскери қарым-қатынас жаңа тапсырмаларды, жаңа міндеттерді орындау үшін, жаңа мақсаттарға жету үшін жасалады. Тілдік қатынасқа түсуші коммуниканттардың әрқайсысының өзіндік мүддесі болады. Сондықтан іскери қарым-қатынастағы сөйлеу индивидуалды-психологиялық ерекшелікке ие. Іскери қарым-қатынаста интеллектуалды қабілет, ақыл-ой жұмысы аса маңызды орын алады. Интеллектуалдық қабілетін дамыту арқылы адам кәсіби шеберлікке қол жеткізетінін С.Л.Рубенштейн, Б.М.Теплов, В.Н.Дружинин т.б. сияқты психолог ғалымдар концептуалдық тұрғыда дәлелдеп берген болатын. Олай болса, іскери қарым-қатынастағы психологиялық белгіні қарым-қатынасқа түсушілердің өзіндік мақсат-мүддесіне байланысты анықтаймыз. Қарым-қатынастың бұл түріндегі психологиялық белгі мынадай факторлар арқылы анықталады:

1) Түсіне алу;
2) саралай алу (умазаключение);
3) ойлау операцияларын жүзеге асыра алу.

Түсіне алу сөйлеу ағымындағы сөздер, сөйлемдер арқылы айтылған заттар мен құбылыстардың мәнін-мағынасын, олардың байланысын, қарым-қатынасын анықтауға қызмет атқарады.

Саралай алу тілдік қатына барысында талданып жатқан заттар мен құбылыстарды аса жауапкершілікпен зерттеу үшін, логикалық тұрғыда шешім шығара алуға қызмет атқарады.

Ойлау операцияларын жүзеге асыра алу іскери қарым-қатынаста талқыланып жатқан мәселені анализ жасауға, салыстыруға, нақтылауға, классификациялауға, синтез жасауға қызмет атқарады.

Іскери қарым-қатынаста сөйлеудің мәдени белгісі этикалық нормалар арқылы анықталады. Этикалық норма ресми статуста сөйлеу, уақыт мөлшерін дұрыс пайдалану, моральдық нормаларды сақтау, байланыс орнатуда этикеттік жағдаяттағы тілдік қолданыстары пайдалану т.б. сияқты заңдылықтарды реттейді. Сондықтан реттеушілік қызмет атқарады.

Ресми статуста сөйлеу істің, кәсіптің басы-қасында жүрген басқарушы адамдардың, істі-кәсіпті жүргізіп отырған кәсіби қызметкерлердің, әлеуметтік мәселесімен айналысатын

қызметшілердің барлығына ортақ. Алайда, коммуниканттардың кәсіби дәрежесіне қарай «жоғарыдан төмен», «төменнен жоғары», «вертикальды», «горизантальды» іскери қарым-қатынасқа байланысты ресми статуста сөйлеудің өзіндік ерекшеліктері болады.

Келіссөз жүргізу барысындағы іскери қарым-қатынасқа ресми статусы жоғары коммуниканттар (басқарушылар) түседі. Іскери қарым-қатынастың бұл түрінде олар басшылық статусқа сай тілдік этикеттерді қолданады.

Іске, кәсіпке байланысты әңгімелесу, пікіралысу барысындағы қарым-қатынас бәріне ортақ мәселені шешу үшін жүзеге асады. Қарым-қатынастың бұл түрінде басшылардың да, қызметкерлердің де ресми статусы теңесіп, горизантальды байланыс орнайды. Барлық коммуниканттар кәсіби маман статусы деңгейіндегі этикалық қолданыстарды пайдаланады.

Іскерлік кеңес жүргізу барысындағы қарым-қатынаста кеңес беруші коммуникант кәсіби құзіреттілікке ие маман статусы деңгейіне сай сөйлеу этикетін қолданады.

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу этикеті тек кәсіби мамандардың арасында ғана емес, оларға қызмет жасайтын әлеуметтік топ мүшелерімен сөйлесу барысында да жүзеге асады. Белгілі бір істі, кәсіпті басқарып отырған басшы өзінің қарамағындағы күзетші, еден жуушы, аспазшы т.б. сияқты қызметшілерімен де тілдік қатынасқа түседі. Қатынастың бұл түрін вертикалды қатынас деп атайды. Вертикалды қатынаста басшы да, басқа коммуниканттар да ресми статустағы тілдік этикеттерді қолданбайды, моральдық нормадағы этикеттік қолданыстарды пайдаланады. Мысалы, сәлемдесу, алғыс айту, өтініш білдіру т.б.

Уақыт мөлшерін дұрыс пайдалану мәдениеті іскери қарым-қатынастағы аса маңызды мәселе. «Сөйлеу уақытын мөлшерлі пайдалану – ұлттық мәдени дәстүрлермен, кәсіби этикалық ұстанымдармен айқындалатын бекітілген өлшемдерге бағыну», – дейді А.С.Қыдыршаев [6, 25].

ҚОРЫТЫНДЫ

Іскери қарым-қатынас мемелекетаралық, ұлтаралық байланыстар деңгейінде болған жағдайда, әр мемелекеттің, ұлттың дәстүріне сай уақыт сөйлеу уақытының регламенті, пікіралысу уақытының реглементі, т.б. мөлшері белгіленеді. Бүкіл айтылатын ой-пікіріңізді сол белгіленген уақытқа сыйғызып жеткізу мәдениеттіліктің, парасаттылықтың белгісіне жатады.

Іскери қарым-қатынаста моральдық нормаларды сақтаудың жолын көрсететін бірнеше факторларды ерекше атауға болады. Іскери қарым-қатынасқа бір-біріне симпатиясы немесе антипатиясы бар коммуниканттар түсе береді. Іскери қарым-қатынас ресми қатынас болғандықтан олар ішкі сезімдерін білдірмеуі тиіс. Іскери қарым-қатынастың вертикалды түрінде әлеуметтік статусы жоғары және төмен деңгейдегі адамдар тілдік қатынасқа түседі дегенбіз. Осы жағдайда әлеуметтік статусы жоғары адамдардың өктем сөйлеуіне болмайды, әлеуметтік статусы төмен адамдар субординация сақтап сөйлеуі тиіс. Іскери қарым қатынаста коммуниканттардың кез келгеніне инвективті лексикадағы тілдік қолданыстарды пайдалануға тыйым салынады. Дәлірек айтқанда, былапыт сөздер, қарғыс сөздер, балағат сөздерге мүлдем жол берілмейді. Жаргондар, архаизмдер, диалектілер де ресми сипаты жоқ, баршаға түсінікті емес сөздер болғандықтан, оларды да қолдануға болмайды. Іскери қарым-қатынаста мұндай фактілер орын алып жатса, моральдық норманың бұзылуы болып табылады. Моральдық норма адамгершілік борышты сақтау, ешкімді қорламау қызметін атқарады.

Іскери қарым-қатынаста этикеттік жағдаяттарды назарда берік ұстау және оны қолдану аса маңызды мәселеге жатады. Этикеттік жағдаяттағы тілдік қолданыстарға сәлемдесу, рұқсат сұрау, кешірім сұрау, ілтипат көрсету, мадақтау т.б. жатады. Бұлар іскери қарым-қатынас барысында позитивті орта қалыптастыруға,неготивті эмоцияның деңгейін төмендетуге зор ықпал етеді.

Қорыта келгенде, іскери қарым-қатынас барысында сөйлеу ресми, мәдени, индивидуалды-психологиялық, динамикалық сипатымен ерекшеленеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. Алматы. Мектеп, – 1987. – 124 б.

2 Ильясова Н.А. Тілдік бірліктердің коммуникативтік-танымдық мәні. Ғылыми монография. Алматы. ТОО «Нұр-ДиАС» баспасы, 2017. – 328 б.

3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынастың теориялық негізі // Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. Алматы, «Ан Арыс» баспасы. 2009. – 368.

4 Пауль Г.Принципы истории языка /пер. С нем. под.ред. А.А. Холодовича. Вст.ст. С.Д.Кацнельсона (с. 5-21) Ред-р. З.Н.Пертова. М.: изд-во иностранной литературы, 1960. – 500 стр.

5 Залевская А.А. Введение в психолингвистику: учебник 2-е изд. испр. и доп. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. 560 с.

6 Қыдыршаев А.С., Төлегенова Д.Қ. Іскерлік шешендіктану қағидалары. Орал. – 2007. – 68 б.

К.Н. Шохаева

Речевое взаимодействие в профессиональном языке и в деловом общении

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

В статье рассматриваются сходства и различия речевых взаимодействии в профессиональном языке и в деловой сфере. Доказывается, что речь в деловой сфере является одной из форм устной речи. Речевое взаимодействие в деловой сфере обладает динамическими, психологическими, культурными особенностями. Динамическая особенность языковых единиц находится в речевом потоке и в постоянном развитии. Психологическая особенность рассматривается на уровне индивидуальных психологических проблем, раскрывающиеся в психологии коммуникантов в деловом общении. Уделяется особое внимание психологическим процессам при произношении и слушании. Определена деятельность делового общения в интерпсихических процессах и интрапсихических процессах.

K. Shokhaeva

Verbal interaction in the professional languageand in business communication

Kazakh national pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan

The article discusses the similarities and differences of speech interaction in professional language and in the business sphere. It is proved that speech in the business sphere is one of the forms of oral speech. Speech interaction in the business sphere has dynamic, psychological and cultural features. The dynamic feature of language units is in the speech flow and in constant development. Psychological feature is considered at the level of individual psychological problems, revealed in the psychology of communicants in business communication. Special attention is paid to psychological processes in pronunciation and listening. The activity of business communication in interpsychic processes and intrapsychic processes is defined.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 82.3

Ж.Н. Жунусова[1], А.А. Чукаева[2]
[1]д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г.Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: zhanyl08@mail.ru
[2]магистр, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г.Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: aigerim.chukayeva@gmail.com

ВЕЖЛИВОСТЬ КАК КОММУНИКАТИВНАЯ КАТЕГОРИЯ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Статья посвящена сопоставительному исследованию категории вежливость в русском и казахском языках. Значение данного понятия предстает абстрактным ментальным образованием, которое способно осуществляться при помощи вербальных и невербальных средств. В статье авторы исходят из понимания универсальности категории вежливость и рассматривают с учетом культурологического, социолингвистического, познавательного подходов с привлечением ассоциативного метода, базирующегося на вербальных ассоциациях русскоязычных и казахоязычных респондентов.

Ключевые слова: вежливость, этикет, язык и культура, межкультурная коммуникация

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистике возрастает научный интерес к исследованию языка с позиции лингвокультурологии, выявления национально-культурных особенностей одной из важнейших категорий речевого общения – *вежливость*. В научной литературе данному понятию уделяется довольно много внимания ученых как дальнего зарубежья (П.Браун, Г.Каспер, К.Кристи, Р.Лакофф, С.Левинсон, Р.Уаттс и др.), так и ближнего зарубежья (Е.А. Зацепина, И.А. Романова, Т.В. Ларина, Н.И. Формановская, Л.В. Хохлова, А.Харчарек и др.), а также казахстанских ученых (А.А. Дарибаева, Г.А. Жамангараева и др.).

Интерес к категории *вежливость* возрастает в связи с вниманием к проблемам межкультурной коммуникации из-за расширения международного партнерства; значимостью самой коммуникации, а также понимание ее как процесса, действующего на эффективность партнерства не только в монокультурных обществах, но и в интернациональных сообществах; формирования ранее не знакомых запросов к качеству межкультурного коммуникативного процесса, направленных на успешный результат взаимопонимания; потребности изучения лингвокультурной специфики поведения участников поликультурного коммуникативного процесса, обращенного на успешную реализацию языковой коммуникации; возрастание важности проблем межкультурного вербального общения и взаимодействия людей; необходимости в потребности знания этнических (народных) отличительных черт этикета и тактичного поведения представителей различных культур.

В предоставленной статье предметом исследования предстает категория *вежливость* как фрагмент языковой картины мира разных лингвокультурных сообществ через лексические единицы, состав речевого этикета, отображающие ее как коммуникативную категорию в понимании русского и казахского этноса.

Одной из задач исследования было выявление лингвокультурологических особенностей категории *вежливость* через ассоциативные ряды в понимании русскоязычных и казахоязычных респондентов.

В лингвистике категория *вежливость* предстает метафизическим ментальным образованием, которая может претворяться в жизнь путем использования как вербальных, так и невербальных средств.

Категория *вежливость* в данной статье рассматривается нами как составная часть речевого этикета, содержание которого передается вербальным способом, а для рационального осознания данной категории также необходимо обращение к средствам невербального общения.

В научной литературе *вежливость* представлена как универсальная категория, которая объясняет некоторую близость в ее содержании в рассматриваемых лингвокультурах. В разных языках данная категория содержит значительные различия, которые обусловлены историей народа, его культурой, укладом, бытом и т.д. В русском и казахском языках можно подобрать к понятию *вежливость* однокоренные слова, синонимы и антонимы. Казахстанские исследователи считают, что для «казахского языка характерным является использование в речевом этикете форм повелительного наклонения и вопросительных предложений: *Аман-есен қауышайық, Аман-есен жүздесейік, Аман барып, сау қайт, Аман-есен оралғын, қазіргідей қол алғын, Амансыз ба?, Аман-есен бе?, Есенсіздер ме?, Сау-салеметсіздер ме?* [1, 73].

Сущность категории *вежливость* постоянно изменяется под воздействием новых веяний современного мира, которые оказывают огромное влияние на его вербальное воплощение и содержание. Так, взаимодействие представителей двух этносов, русского и казахского, способствует заимствованию прежде незнакомых речевых формул и выходу из использования прежних, а также порождает взаимопроникновение цивилизованных обычаев, манер общения из русской лингвокультуры в казахскую, и наоборот, что, бесспорно, отражается и на содержании рассматриваемой категории.

Знание культурологической специфики категории *вежливость* очень важно, прежде всего, для успешного межкультурного общения, об этом говорится в известных работах ученых, исследовавшие межкультурную коммуникацию (М. Бергельсон, С.Г. Тер-Минасова, Т.Г. Грушевицкий, А.П. Садохин и др.).

В рамках межкультурной коммуникации авторы рассматривают пути исследования, одно из них связано с изучением многообразных стилей коммуникации, используемых как внутри, так и за пределами установленной группы, другое связано с изучением характерных признаков дискурсного поведения в различных сообществах.

В работах британских ученых П. Брауна и С. Левинсона глубокое освещение получило исследование категории *вежливость*. Они рекомендовали разбивать ее на два основных типа: положительную, основанную на солидарности с партнером по разговору, и отрицательную, при которой беседующий и внемлющий держат дистанцию. В основе представленной классификации лежит понимание о наличии «социального лица в любом человеке», они в своих работах «рассматривали вежливость как такт» [2, 133]. На наш взгляд, уважительное действие предстает как совокупность стратегий, обращенных на достижение оптимальных результатов общения.

Другой аспект (исследования А. Вежбицкой, С.Г. Тер-Минасовой и др.) связан с исследованием языковых соответствий. Сторонники подобного подхода наглядно доказывают, что переводные эквиваленты двух языков нередко скрывают разные смыслы, культурные коннотации.

Многообразие культур мира позволило таким исследователям, как Т.Т. Холл, Р. Льюис, Г. Хофстеде обнаружить в них единые признаки и совместить культуры в группы или виды.

Различия в культурных фондах дают возможность осознать значимость формирования коммуникативной компетентности участников процесса межкультурной коммуникации:

знания информации регионального и культурного характера, особенности речевого и неречевого поведения, национальной специфики категории *вежливость*. Впрочем, нет никаких сомнений в том, что категория *вежливость* многофункциональна.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На сегодняшний день существует несколько подходов в исследовании различных аспектов категории *вежливость* в лингвистической науке в аспекте теории речевых актов (схема 1).

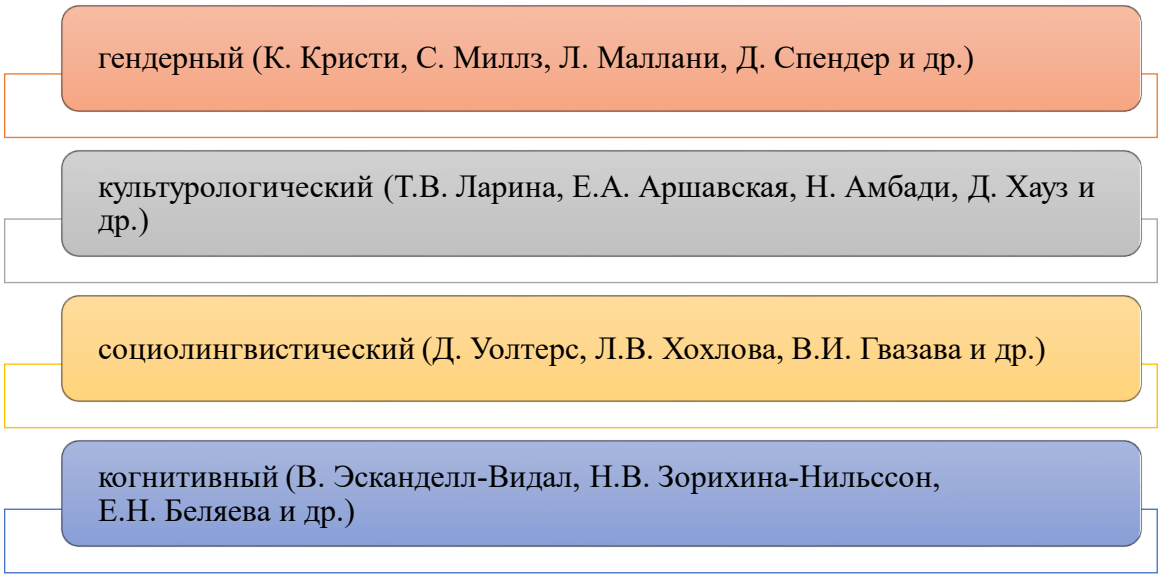

Схема 1 – Подходы к изучению категории *вежливость*

Поскольку компонентом вежливого поведения предстает этикет, видится целесообразным проанализировать отличие между понятием *этикет* и *вежливость* (Ю. Орлик, В.И. Сафьянов, Н.И. Формановская, Ф. Хорват и др.). В своих исследованиях Н.И. Формановская «под речевым этикетом понимаются регулирующие правила речевого поведения, система национально специфичных стереотипных, устойчивых формул общения, принятых и предписанных обществом для установления контакта собеседников, поддержания и прерывания контакта в избранной тональности» [3, 9]. Согласно их исследованиям, суть различия этих категорий заключается в том, что категория *вежливость* – это высоконравственное качество, основанное на почтении к людям, в то время как *этикет* – это только лишь показное явление, проявление воспитанности.

С точки зрения Е.А. Земской, «категория *вежливость* целесообразно отграничивать от понятия "речевой этикет". Категория *вежливость* распространяется не только на устойчивые, повторяющиеся ритуализованные формулы типа приветствия, прощания, благодарности и т.п., но на более широкий круг разнообразных явлений» [4, 131].

Трактовка понятия вежливого лица, тесно связанного с исследуемой категорией *вежливость*, которая с позиции идеи универсальности вызвала необходимость обращения к лингвокультурологическим источникам русского и казахского языков. В традициях разных народов выделяют следующие универсальные их свойства: личность с превосходными манерами, человек, внимательный к окружающим, почтительный. Для подтверждения мысли об универсальности категории *вежливость* мы обратились к толковым словарям, так С.И. Ожегов дает следующее определение понятию вежливый человек «соблюдающий правила приличия, воспитанный, учтивый» [5, 118].

В исследованиях ученых категории *вежливость* в разных лингвокультурах позволила выявить следующие различия:

- только в казахском синонимическом ряду имеются такие значения, как *простой, скромный, стеснительный и почтительный* в словах *ибадат, ибалы, кішіпейіл, ізетті;*
- в русском языке значительна доля синонимов, семантическое значение которых отражает направленность вежливого поведения на кого-либо, так, *учтивый* образовано от *учитывать* что-либо, чье-либо мнение, *предупредительный* – от *предупреждать* кого-либо, чьи-либо действия, слова, *обходительный* – от *обходить, обхаживать* кого-либо, *уважительный* – от *уважать* кого-либо, где в глаголах четко прослеживается направленность действия на другого субъекта;
- в русском языке имеется несколько синонимов, заимствованных соответственно из французского языка в русский (*деликатный – delicat, куртуазный – courtois, галантный – gallant*;
- в казахском языке словообразовательные ряды шире, в них имеются несколько существительных, а также глаголы (думается, следует обратить внимание и на отрицательную коннотацию данных глаголов), семантическое значение которых подразумевает неискренность в поведении: *әдепсіздену* (допускать, позволить (себе) неприличие, грубость*), сыпайысу* (церемониться; казаться вежливым, учтивым);
- словообразовательный ряд только русского языка содержит слово с уменьшительно-ласкательным суффиксом – *еньк* в наречии *вежливенько.*

В рамках исследования был проведен ассоциативный эксперимент, основанный на вербальных ассоциациях респондентов.

В эксперименте приняли участие студенты столичных вузов в возрасте от 18 до 25 лет. Студенты были опрошены путем прямого анкетирования, вопросники были подготовлены соответственно на двух языках. Респонденты были проинформированы о необходимости получения независимых, индивидуальных ответов. В целом, было опрошено 120 человек, из них 60 русскоязычные и 60 казахоязычные. В задании необходимо было подобрать свои ассоциации к понятию *вежливость*. Вследствие обработки информации, были получены следующие итоги (схема 2).

Схема 2 – Результаты ассоциативного эксперимента русскоязычных респондентов

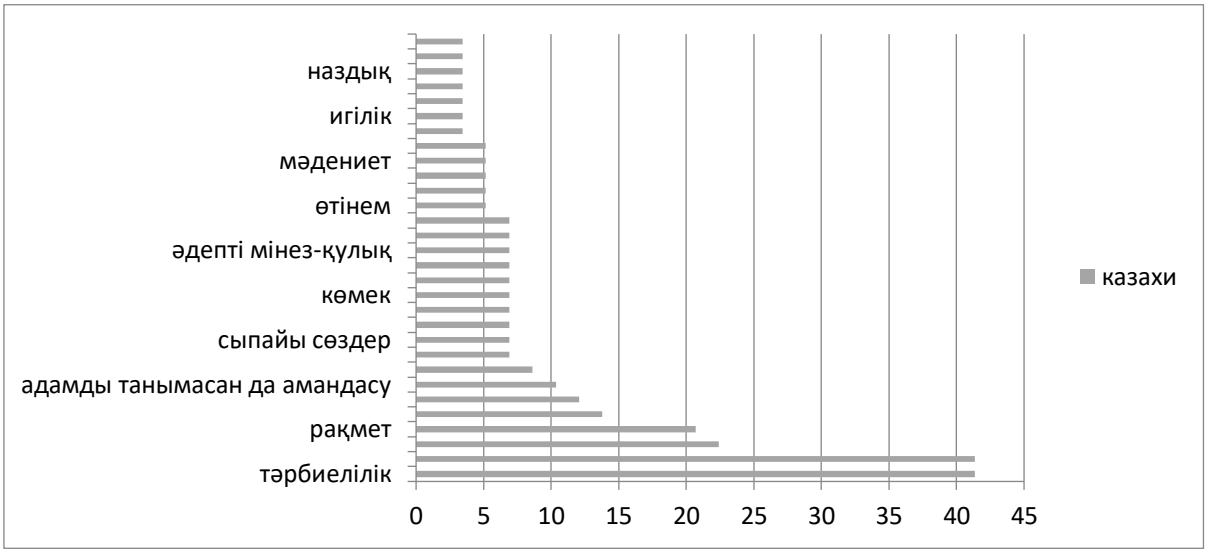

Схема 3 – Результаты ассоциативного эксперимента казахоязычных респондентов

Результаты, полученные путем исследования идентичных/неидентичных элементов ассоциативных рядов категории *вежливость*, позволило прийти к выводам, что казахоязычные студенты подобрали значительно большее число ассоциаций, среди которых выделили этикетность, патриархальность воспитанности, в частности: *милое чувство, извините, до скорого свидания, доброе отношение, благодарность, оповещать о визите, подходящий комплимент*. Привычки и традиции, присущие казахской лингвокультуре объединяют категорию *вежливость* с кругом ближайшего своего общения, с семьей. Возможно, что для этой категории, некоторое значение имеет способ общения, а также поддержка достоинства человека в процессе акта коммуникации (*приятное впечатление, положение, согласие*, а также *почтение младших к старшим, утонченность, просвещенность, разговор без повеления* или же с оттенками пренебрежения, не прерывать других, давать возможность показать себя, желание быть по душе и т.д.).

Русскоязычные респонденты ориентируют при подборе ассоциаций на чистосердечность, нравственность, добровольность почтительного поведения (*искренность, желание общаться, высоконравственные качества, дружелюбность, отзывчивое отношение к людям, улыбка, добропорядочное действие, приходить на помощь, уважать друг друга, хорошие деяния, бесхитростность, доброе расположение (духа), благодушные ясные глаза, положительные ощущения, обращаться к иному, как к себе*). В целом, в представлении русскоязычных студентов категория *вежливость* предстает как духовное качество человека.

Преобладающие ассоциации к категории *вежливость* как русскоязычных, так и казахоязычных респондентов имеют позитивную окраску, что подтверждается присутствием таких оценивающих адъективных, а также адвербиальных компонентов, как: *оптимальное, ясное, благое, моральный, привлекательный, чуткий, интеллигентно, грамотно, тактичный, положительный, заслуженно* (рус.); *жағымды (приятный), сыпайы (вежливый), жақсы (хороший) (ең жақсы – самое хорошее), байсалды (сдержанный), мәдениетті (культурный), орынды (уместный)* (каз.).

Присутствие в ассоциативном ряду выражения благоприятности (позитивности) в восприятии категории *вежливость* подтверждается также тем, что глаголы и существительные с частицей *не* употреблены в благоприятной форме: *не ругаться, не унижать, не вмешиваться, не говорить грубости* и др.

Основной отличительной характерной особенностью ассоциаций к категории *вежливость* у казахоязычных студентов стало то, что они существенно чаще охватывают близких из своего окружения.

Вследствие разбора всех без исключения ответов на вопросы 2-х групп респондентов относительно подбора ассоциаций к категории *вежливость*, были получены следующие результаты: большое число респондентов казахской лингвокультуры принимают во внимание принципы категории *вежливость*, что подчеркивает традиционность взглядов в менталитете казахского народа; большинство русскоязычных респондентов более склонялись к тому, чтобы установить благоприятный эмоциональный контакт, стараются сблизиться, что говорит о важности самого процесса общения в лингвокультурной традиции этого народа.

ВЫВОДЫ

Таким образом, категория *вежливость* является абстрактным ментальным образованием и может быть материализовано в разных лингвокультурах при поддержке вербальных и невербальных средств.

Категория *вежливость* в рассматриваемых языках многофункционально, ее можно исследовать с разных позиций: гендерных, культурных, социолингвистических, когнитивных аспектов через проведение экспериментов, основанных на вербальных ассоциациях русскоязычных и казахоязычных респондентов. Результаты проведенного эксперимента подтвердили традиционность (патриархальность) взглядов в лингвокультуре казахского народа и отражение этой особенности в процессе общения, а в культуре русского народа наблюдаем преобладание позитивного отношение в процессе акта коммуникации, что подтверждает духовность этого народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Дарибаева А.А., Жамангараева Г.А. Реализация концепта «Вежливость» в речевом этикете (на материале казахского, английского и русского языков) // Проблемы современной науки и образования. – И., 2017. №10 (92). – С.72-74.

2 Brown P., Levinson S. Politeness. Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – P. 56-324.

3 Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1987. –158 с.

4 Земская Е.А. Категория вежливости в контексте речевых действий // Логический анализ языка: язык речевых действий. – М.: Наука, 1994. – с.131-136.

5 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. 27-е изд., исправл. – М.: АСТ. Митр и образование, 2016. – 1360 с.

Ж.Н. Жүнісова[1], А.А. Чукаева[2]

Орыс және қазақ лингвомәдениеттеріндегі сыпайылық коммуникативті категориясы

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Берілген мақала орыс және қазақ тілдеріндегі сыпайылық категориясын салыстырмалы зерттеуге арналған. Осы ұғымның мағынасы вербалды және вербалды емес құралдарды қолдану арқылы абстрактілі ментальды білім беру ретінде қарастырылады. Мақалада авторлар сыпайылық категориясының әмбебаптығын түсінуге негізделген және оны гендерлік, мәдени, социолингвистикалық, танымдық көзқарастарды ескере отырып, орыс және қазақ респонденттерінің ауызша ассоциацияларына негізделген ассоциативті әдісті қолдана отырып қарастырады.

Zh. N. Zhunussova[1], A.A. Chukayeva[2]

Politeness as a communicative category in Russian and Kazakh linguistic cultures

[1,2]L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The flock is devoted to a comparative study of the category of politeness in Russian and Kazakh languages. The meaning of this concept appears to be an abstract mental formation, which can be carried out using verbal and non-verbal means. In the article, the authors proceed from an understanding of the universality of the politeness category and consider it taking into account gender, cultural, sociolinguistic, cognitive approaches using an associative method based on verbal associations of Russian and Kazakh respondents.

UDK 811.82.413.11

M.Y. Kakimova[1], I.A. Olkova[2]
[1]Candidate of Philological Sciences, M.Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan, e-mail: mkakimova2009@mail.ru
[2]Candidate of Philological Sciences, M.Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan, e-mail: irina_m_a@mail.ru

THE PHENOMENON «POLITENESS» AS A LINGUISTIC CATEGORY

In the given article various approaches to the phenomenon "politeness" is being regarded from linguistic point of view. It deals with functional, pragmatic and linguistic peculiarities of "politeness" phenomenon. Some polite strategies in English and Kazakh languages aimed at identifying their main cultural differences and similarities of the phenomenon "politeness" have been analyzed. The associative experiment based on revealing the attitude to this phenomenon has been carried out. The comparative analysis showed that the phenomenon under study is an essential part of our humanity for the identification of its ethno cultural peculiarities. Besides, it gives an opportunity to understand how communicative surrounding forms associative basis of a person and affects personality's worldview.

Key words: phenomenon "politeness", linguistic peculiarities, polite strategies, cultural discrepancies, social etiquette, communication barrier, functional, pragmatic features, polite phrases.

INTRODUCTION

From a linguistic point of view, the notion of phenomenon "politeness" has been significant over the last three decades of the XX century. It is indicated that the origins of the modern English phenomenon "politeness" dates back to the sixteenth century when it signified socially cooperative behavior to be displayed by male members of the nobility at court. Konrad Ehlich, a German linguist, says that the idea of politeness is based on the evaluation against a standard. He notes that "the standard of politeness first emerged in the late Middle Ages and was initially related to the rules of the standard and was challenged by the competing standard derived from the notion of civilité/civility, promoted by the rising urban culture [2, 71-108]. Definition of the word "polite" in English given in the Oxford dictionary is interpreted as a case having or showing behavior that is respectful and considerate of other people [3, 912]. In the Cambridge English Dictionary, the following definition of "polite" is given: "behaving in a way that is socially correct and showing of the understanding and care for other people's feelings; socially correct rather than friendly; people who have been taught how to behave in a socially correct way" [4, 863]. In the Merriam-Webster's Collegiate Dictionary we came across another definition regarding "politeness" as the quality or state of being polite; refinement of manners; urbanity; courteous behavior; complaisance; obliging attentions [5, 702]. Thus, politeness denotes the ease and gracefulness of manners which first

sprung up in cities, connected with a desire to please others by anticipating their wants and wishes, and studiously avoiding whatever might give them pain. Moreover, in a deeper sense “politeness” is marked by or showing consideration for others, tact, and observance of accepted social usage. The Russian philologist N.I. Formanovskay defines “politeness» as “behavior when the addressee is given an inferior position. That is why the break of etiquette means disrespect and impoliteness” [6]. A well-known British linguist Geoffrey Neil Leech in his book "The Pragmatics of Politeness" describes this notion as “a display of respect and the eagerness to do an addressee a good turn; it is also shown as a delicacy and tact” [7, 6].

In accordance with the bulk of linguists' works the word "politeness" derives from the Latin word “politics", which means polished or more precisely polished manners. According to the interpretation given in the Oxford English dictionary it is “a sense of elegance, or being cultured” [8, 912].

From a pragmatic point of view, it deals with the various purposes of communication and the influence of the situation and social context on the communication. In this regard, politeness is considered as a strategic behavior responding to precise aims.

The four types of polite strategies which are described by Brown and Levinson are aimed at helping people to become politer in socializing, leads for resolving misunderstanding and breaking roadblocks in the process of communication, avoiding awkwardness with people of different social ethnic groups. It is necessary to be aware of this phenomenon and accept it as an essential part of our humanity. In the cultural diversity this phenomenon worth considering some discrepancies in various languages, because misunderstanding that occurs as the result of ignorance might lead to serious problems.

Considering many definitions given by linguists in this field, we can conclude that this phenomenon under consideration means unacceptable social behavior and from a linguistic point of view it is a speech etiquette that should be acquired by anyone who wants to be accepted as a polite person and polite strategies serve as the key components to avoid various uncomfortable situations due to the fact that people always face such situations. Besides, it enables a person to be more polite and socially approved [9, 14].

N.P. Savoiskaya carried out the etymological analysis of the notion “politeness” from synonymic and derivational point of view on the basis of Kazakh, Russian and English languages. She has found out that only in the Kazakh language there is a synonymic range with the following connotations: "simple, modest and shy", «ибадат», «ибалы», «кішіпейіл», «ізетті» etc. Some words with the notion of "with good manners, exquisite", and even "aristocratic" are observed in the English synonymic range: ‘*courtly’, ‘gallant’, ‘refined’, polished, urbane, good-mannered and mannerly* whereas there are also some components with a clearly negative connotation: "*flattering, servile and ingratiating*" in such words like *unctuous, oil-tongued* and *obsequious* only in the English language. It should be noted that some words with the meaning of politeness are derived from French: *courteous, gallant, chivalrous, suave* and *amicable*.

MAIN PART

In the Kazakh society, this phenomenon is accepted to be polite and respectful to the older generation since childhood they are taught to do that. Kazakh children always listen to their parents as they are wise and smart from their point of view. Such attitude towards the old can be represented in following greetings: "Сәлеметсіз бе", «Сәлеметсіздер ме». In the English language there is no such derivative "сіз" to illustrate the politeness, in contrast, Englishmen always try to minimize greeting saying "Hello" and "Hi" which are equal to "Сәлем” in Kazakh language. The similar but not the same tendency is seen regarding other members of the Kazakh family. We do not usually call relatives by their names or even if we do so, we use various words that show how close they are. For example: "жезде", "нағашы", "аға» and so on which is not acceptable in the English family [10, 13]. As we know there is another way of greeting among male persons in Kazakh

language: "Ассалаумағалейкум" with the corresponding answer "Уағалейкумассалам". These words are derived from the Arabic language meaning “wishing health and God's support”. It is obvious that in the Kazakh language there are more greeting forms than in the English language. In particular, there are different greeting forms between gender and age. Thus for instance, Kazakh women cannot say "Ассалаумағалейкум" as it is not accepted in their culture and there is no such peculiarity in the English. Such gender differences in Kazakh can be seen through the language, for example, according to their tradition, the female person should not call by the names of bridegroom's relatives. In order to avoid calling them by names, they use the lexicon that is known as "Табу" or "Ат тергеу" that is why she has to nickname them. Following the tradition, a fiancée can get along with his relatives naming them softly and the husband’s relatives should also respect and appreciate her in respect. This peculiarity does not exist in the English family, because the wife and husband are mostly inclined to live separately from their relatives. In Kazakh brides used to live with bridegroom's family as a new member of this family and therefore, made the process of adaptation much easier.

In English, politeness phenomenon is illustrated with the help of as so called “high register": “thank you”, “please, excuse me” that common in Kazakh language: “рахмет”, “өтінемін”, “кешірім сұраймын”.

Euphemism is used in both languages to illustrate politeness with different purposes. English it is more likely to be used to replace the unpleasant expression with inoffensive one. For instance: "to pass away" instead of "to die". Such inclination is also accepted but euphemisms in Kazakh are used to show the eloquence of a person. It is an essential part of our literature. For example: "ит өлген жерде” with the meaning of distance and "қыздың артқан жүгіндей" means beautiful. In the English language when somebody wants to make a polite request, he or she uses the word "please". However, in Kazakh language the word "өтінемін» is used with the same meaning and there is also a specific polite structure with the derivatives: "-шы"/ "-ші", for instance: "Қол созып жбершіі", "Көмектесіп жіберші, өтінемін».

Passive and circumstantial voices are used in the English language to distance a person from the action and it is considered as the component of the politeness phenomenon. In the Kazakh language "өзгелік етіс" can be equivalent to it, but the aim of it is to make personalization when the person who made the action is not important. For instance: "жиылған", "тоқылған". In the process of communication between Englishmen one can observe the replacement of personal pronouns with indefiniteness. E.g.: "Somebody might think that…” Such sort of pronouns are regarded as polite indicators that are used to distance a person, but still, they have positive connotation, whereas in the Kazakh language such pronouns have negative meaning containing sarcastic shade for e.g.: "Біреу оны дұрыс түсінбей қалуы мүмкін."

In comparison with the Kazakh language, it is common to use the Present-Past Tense switch to sound more politely in the English. For example, I was wondering whether/if…" Instead of such construction, we have such phrases: "Қалай қарайсың?"/"Қалай қарайсыз?" that is asked to know the attitude of the person towards the offer.

In both languages invocation of general rules might be observed. Thus for instance: "I am sorry, but…" that can be substituted with the phrase "Кешірім сұраймын, бірақ..." and both of them have not only the similar connotation and the same denotations.

To use the nominalization as an indicator of politeness phenomenon is widely spread in England. In the given expressions: "I am surprised at your failure”, instead of «I am surprised that you failed" which illustrate that the speaker’s intention that he/she addresses is very tactful in an English context. Comparatively, in the Kazakh language, only the first variant is accepted as we do not use the second one at all.

However, sometimes the politeness in the English language can be crossed with the irony which is not found in the Kazakh language. It depends on the context, so one should be very careful while using such complex constructions. For example: “Could you possibly be any chance lend me your car for just a few minutes? There would not I suppose to be any chance of your being able to lend me your car for just a few minutes, would there?" In the Kazakh language there are also such

polite expressions containing more direct meaning. It might be illustrated in the situations when somebody who is not older or elder than you. For example: "Маған өз көлігіңді бес минутқа бере тұршы. Маған қалаға жедел түрде барып келу керек болып тұр" and for elder people: "Сіздің көлігіңізді қалаға барып келу үшін сұрауға бола ма? Қалада өте маңызды шаруам болып тұр". We can see that in the English language there are lots of polite words to show the respect toward the addressee whereas in the Kazakh language such politeness is expressed with the derivative "шы" in the first case and with the word "сіздің" in the second situation.

The words "бауырым", "қарындасым" is commonly used in the Kazakh language to show that the person, to whom she/he addresses, is a close friend, and relatives and they are somehow closely related to each other. What is more, it should be noted that while asking help or in the case of polite requests, Kazakh people can include such word into the sentence. E.g.: "Бауырым, маған көлігіңді бере тұршы" or "Бауырым, көмектесіп жіберші». Such phrases are unique and do not occur in the English language. Still, it is used as some slang in the America-African dialects: «Can I borrow your car?". In the Kazakh language it sounds politer than the latter and it would be far politer to use "lend" instead of "borrow".

As we have mentioned before, there are lots of invitations and accepting polite expressions. In English, when people want to take leave, it would be politer to use some introductory sentences such as: "I am afraid I must be going now." or "It is time I was going off." In contrast with it, in Kazakh culture, it is impolite to leave the house under any pretext as it shows disregard towards the host. Of course, a person can take leave when he or she has a serious reason for it, like an urgent business.

In the English language one might hear such phrases as "You are welcome", "Do not mention it" or "It is nothing» that can answer for the politeness that was shown with the word "Please". Almost the same we can observe in the Kazakh language: "Оқасы жоқ", "Денсаулығыңызға бұйырсын", "Көңіліңіз хош болсын".

The main clarification of the politeness phenomenon face-saving and even the nation is willing to protect their identity being politer. This can be observed particularly in the situation when the person is guilty or has made something wrong. He/she says: I am terrible/awfully/dreadfully/very/over sorry" in English. Whereas in Kazakh, people do notice such a range of vocabulary in order to show how much sorry they are. We just vary the structure of the sentence containing the same words: "Кешіріңіз", "Кешірім сұраймын", "Кешіруіңізді өтінемін" and in some special cases "Ғафу етіңіз".

In making polite requests English people use cliché-questions like "Will/would/could you, please", "Do you think you could?", "Would you mind – ing?", "Will you be so kind as to…?" In comparison, in the Kazakh language we come across the phrases with derivative or "-шы " as so called "Politeness morphemes" "-ыңыз", "-іңіз": "Бере тұршы!" or "Беріңізші!"

One can observe many specific cultural peculiarities in Kazakh language due to the fact the Kazakh nation keeps its tradition and cultural heritage. That is why, there are various ways of expressing appreciation using "ас қайыру", "сарқыт беру", "бата беру" that occur after the meal. Especially the latter is very precious for us as it affects our life greatly. However, in English, it is also similar but not the same tradition to pray to show gratitude to the creator for the meal. But the difference is that English does it before the meal, whereas Kazakh does it after the meal. "Бата беру» has no direct interpretation in the English language and can be expressed in the form of the poetry:

"Асың, асың, асыңа,
Береке берсін басыңа
Қорғауылдай жорғалап,
Достарың келсін қасыңа" [11, 3].

It shows the expression of gratitude towards the host/hostess who showed respect and hospitality towards the guest and served with the meal. There is a special tradition which is very

respectful and honorable when men can say "Бата". Such appreciation in the English language is expressed only with the help of polite phrases like "Thank you".

In the Kazakh language it is common to observe various names or nicknames. These words are known as "Теңеу, балау сөздер" and such phenomenon does not occur in the English language. For instance, the elder brother while addressing might use such words to his little brother or sister: "жаным", "күнім", "айым" and "алтыным". Parents might say to their children: "ботам", "құлыным"; the child to his/her grandfather "аташым"; to his/her grandmother "апатайым"; to his/her brother "ағатайым". It shows that each member of the family is special and has his/her own place.

As we have stated before, the extreme respect to the older generation can be traced in the Kazakh language. Such respect can be illustrated with another example: "рұқсат етіңіз", "мүмкін бе?", "мархабат етіңіз", "мүмкін болса", "ренжімесеңіз", etc. These phrases are classified as "уәж сөздер" and their usage in speech demonstrates politeness. This cultural peculiarity does not take place in the English language.

Furthermore, in the English culture parents try to be more close to their children sharing their secrets and encouraging their self-expression. On contrary, Kazakh parents always keep a distance having subordination. So, it is extremely rude to say something impolite or to show his/her character to the parents. Such cultural aspect can be seen in children's lexical vocabulary while speaking to them. In comparison with the English language, the vocabulary of the Kazakh language regarding the members of the family is broader. This can be justified with "Қаратпа сөздер" that Kazakh people use to be politer. For instance: "қарағым, қалқам, шырағым, сәулем. However, such phenomenon can occur in the English language concerning babies. As for example, English people call their child using some words like "honey", "sweet".

For every celebration on there is a list of phrases that are used in the Kazakh language: "Мейрамың құтты болсын!", "Нәрестенің бауы берік болсын!" and so on. But in the English language only the word "Congratulation" which is used for many celebrations.

Kazakh people pay special attention to the congratulatory words and express it with the help of literal and long sentences, whereas English restricts himself/herself from long and monotonous speech beginning with "May you be happy, …" In the Kazakh language, it is the opportunity to demonstrate a person’s eloquence in front of his/her relatives or occasionally friends and one should not miss such a chance. It would be impolite to end the congratulatory speech shortly as it shows disregard towards the addressee. Therefore, there are lots of various congratulatory speech beginning with prose and ending up with poetry: "Аспаның ашық болсын, денсаулығың мықты болсын" or more complex "Асу – асу асулардан асып, биік- биік белестерге жетуге жассын, мерейің үстем болсын".

Some specific polite vocabulary is inherited in the Kazakh language like: "Ораза қабыл болсын" which follows with an immediate answer such as "Айтқаныңыз қабыл болсын".

There is one more peculiar language feature in the English language trying to mention God's name. As for example, the phrases like "Құдайға шүкір", "Құдай бұйыртса" and "Алла жазса" could be brought. From the pedagogical point of view, in the English language pupils address their teachers calling them, in particular, "Sir" or "Mr." for male teachers and "Miss" or "Mrs." for female teachers. And nowadays, some British schools are moving towards the trend of calling the teacher by their first name in order to diminish the distance between the teacher and the student. Such trends are common for pupils who study in the Netherlands. In comparison with it, the Kazakh pupils address teachers calling him or her as "teacher" or using "first name + patronymic (father's name)".

The experiment that is based on verbal associations of people who were asked. This method of linguistic research was chosen, because it allows gathering information about respondents’ attitude towards phenomenon which is being researched and also gives an opportunity to understand how communicative surrounding forms associative basis of a person; how it affects his/her worldview and thus, such experiment maintains to the identification of ethno cultural peculiarities of the perception the phenomenon “politeness”.

Students of Manash Kozybayev North Kazakhstan State University at the age of 17-23 and also citizens of England at different ages, mostly between 20 and 30, took part in this experiment. Representatives of Kazakh environment were interrogated using the method of a direct interview. Respondents were informed about the necessity of independent, individual answers and about non-essentiality of grammatical errors.

The citizens of England were questioned with the help of Internet nets, because of the distance and the difficulty of the connection with them, interview was lead in some cases in the form of questionnaire, in the other cases in the form of talk, in the process of which they were asked the same questions, with the exception of the fact that the questions were in the English language. Respondents were chosen notwithstanding their social and gender differences. Total sum of respondents, who were questioned, were 86 people: 52 Kazakh and 34 English.

Following points are worked out during the experiment:

–Structure of association is analyzed.

–Frequencies of various associations have been revealed.

–The conditions, which affect the correspondence/in correspondence of association, are studied.

First of all, respondents are offered to bring some association to the word “politeness”. As the result of which, the following statistic is given: Kazakh respondents gave about 60 associations including words and word combinations or collocations. Several of them are more frequently used: *тәрбиелілік* (which means good manners) (39, 37 %) and адамдарды құрметтеу, сыйлау *(to respect people) (38, 35 %).* Further in the order of reduction: *ізгілік* (kindness) (21, 42 %), *рақмет (thanks)(19, 68%), сыпайылық (courtesy)(14,87 %), үлкенді сыйлау(respect to elders)(11, 08 %), адамды танымастан да амандасу (to greet)(9,32%), жақсы әсер (pleasant impression)(8,15%), тыныштық (calmness)(7,53%), қоштасу (farewell), сыпайы сөздер (polite words), этикет (etiquette), ықыластық (responsiveness), көмек (help), тазалық (neatness), жақсы қарау, қатысу (good relationship), әдепті мінез-құлық (tactfulness), сыпайыгершілік (complaisance), ғафу етіңіз, кешіріңіз (excuses)(5,7 %), өтінем (please), сіз (you), біреуге сөз қайтармау (not to quarrel)(5,5%), мәдениет (culture)(4,57%),жылы шырайлылық (friendliness) (4, 16 %), түсіну (understanding), игілік (gratitude), ибадаттылық (modesty)(3,61%), ақыл (intelligence), наздық (gallantry), жағымды қатыс (nice talking), парасаттылық (decency)(2,37%).*

In comparison with Kazakh people, English people’s responses were not so various. The most common associations were “please” and “thank you” approximately 67, 5 %, hereafter; the words are followed in the order of declination: “good manners” (about 59,2%), “showing consideration for people” (51,8%), “to be friendly” (34, 3%), “to make people feel at ease” (21,1%), “to be helpful” (15,7%), “a smile” (9,1%), “excuse me”, “my pleasure”, “you are welcome”, “gratitude” (about 5%), “to respect other people treating them the same way you would expect to be treated”, “age and gender”, “opening doors before people, giving up your seat for the elders”, “better education, school”, “more money”, “more noble”, “higher class”, “status”, “Victorian Britain” (more than 2 %).

Such taken data allowed us to detect similar and different elements of associative lines of the phenomenon “politeness”. The basic elements of politeness in the Kazakh linguoculture are *good manners, respect* and *kindness.*

Polite behavior is the main indicator of politeness according to the English respondents. It can be proved with the help of many phrases and situations, where etiquette takes the first place: *please, thank you, excuse me, my pleasure; opening doors before people, giving up your seat for the elders.* According to their point of view, politeness associates, in particular, with social manners and etiquette, which are connected with prestigious education, social status and material prosperity. They reckon that representatives of the upper strata of English society keep norms of etiquette, good manners in order to demonstrate their social belonging. In the same time, phrases like *make people feel at ease* and *be friendly* denote that English Politeness is linked with communication and therefore, it is used to do a favor and pleasant to the interlocutor.

As the results of the analysis states both Kazakh and English respondents give associations highlighting etiquette, good manners: *pleasant impression, please and gratitude.*

However, according to the Kazakh respondents, politeness is mainly linked with the traditions, whereas English accept it as the indicator of civility.

The following results are made based on the analysis of the direct interview asking the question "Why are you polite?" The majority of Kazakh responders keep the principles of the politeness as "It is our tradition, which is accepted to do so in order to be polite" (46, 2%), it clears up traditionalism of the Kazakh culture. From English citizens' perspective, the purpose of polite behavior is to make a good impression, to demonstrate one's status (47, 5%) and also to make the conversation pleasant.

The second question of the questionnaire was "Who do you think should be treated politely?" This question helped us to understand the pattern of the phenomenon "politeness".

The respondents of Kazakh nationality think that it is necessary to be polite, first of all, with relatives and elders. It often includes the members of the family: *mother, father, grandmother, grandfather, brother, sister, aunt, sister-in-law, etc.* English do not give "family" associations at all. This justifies that Kazakh culture is collective, where even nowadays family traditions are kept strongly.

In contrast, English respondents pay special attention to the Politeness in the communication with *strangers* and consequently suppose that relationship with friends require less politeness.

The last task was to express one's own opinion of differences of Kazakh and English politeness. This task was very difficult for English people as most of them have never communicated with Kazakh. However, only 5 out of 34 English respondents had a chance of communicating with the Kazakh, due to the fact that 3 of them are international students, and fulfilled the task as they were my friends and 2 of them even visited Kazakhstan once. As the result of their response the following is stated: *hospitality, kindness, culture, traditions, conservatism and modesty.*

Majority of Kazakh students were of the same opinion towards the English people. Although, most of them had no opportunity to communicate with them face to face, they could observe English cultural peculiarities from different sources of Internet such as films, videos, characters of the books and so on. The main helpers in identification of English specification were students of the third course as there are students who have been to the USA and had the chance of communicating with the English people. According to them and other respondents, the main characteristics of English are: *gallantry, sense of tact, etiquette, friendliness, upbringing, punctuality and stiffness.*

When Kazakh respondents gave definitions of Kazakh politeness, majority had the same view considering that, first of all, it is in the hospitality and thereafter, politeness towards elders and teachers.

English respondents presented more situational examples like saying polite phrases concerning different cases. Smiling is an essential part of their politeness and obeying etiquette rules show their polite behavior as they stated.

CONCLUSION

Summarizing all questionnaires, it has become clear that Kazakh politeness includes hospitality, good manners, respect, and courtesy, which is mainly acquired towards relatives and elders. Comparatively, English politeness means social etiquette, also good manners, smile and consideration for other people, which is frequently addressed to the strangers. This associative research on the politeness phenomenon in both languages was very useful for us in identifying the main differences and similarities of cultural attitude toward the phenomenon "politeness".

Especially, the Kazakh students who study English language should know such cultural discrepancies between Mother tongue and foreign language. Moreover, further investigation in this field might help in the implementation research results in the process of Foreign Language Teaching taking into account all cultural phenomena in the formation of intercultural competence.

REFERENCES

1 Watts, Richard J. Politeness. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 425 p.

2 Ehlich, Konrad. On the Historicity of Politeness. In Watts, R., Ide, S., Ehlich, K. (eds) Politeness in Language (Second Edition). Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2004, pp.71-108

3 Oxford English Dictionary, Third Edition, 2005

4 Cambridge Advanced Learners' Dictionary, Forth Edition, 2013

5 Merriam-Webster`s Collegiate Dictionary, Eleventh Edition

6 Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения, М.: Высшая школа, 1989, 159

7 Leech, Geoffrey N. The Pragmatics of Politeness. New York: Oxford University Press, 2014, – p. 512

8. Oxford English Dictionary, Third Edition, 2005

9 Brown P., Levenson S.C. "Politeness: Some Universals in Language Usage", Cambridge, 1987, - p. 215

10 Савойская Н.П. Лингвокультороligические особенности концепта вежливость. – Тюмень, автореферат диссертации, 2005. С. 13

11 Қазақша баталар жинағы, https://www.zharar.com/kz/bata/15.03.2017

М.Е. Кәкімова[1], И.А. Олькова[2]

«Сыпайылылық» феноменің лингвистикалық категория ретінде

[1,2]М.Қозыбаев атындағы Қазақстан мемлекетті университеті,
Петропавл қ. Қазақстан

Бұл мақалада «сыпайылық» ұғымына лингвистикалық тұрғыдан әртүрлі тәсілдер қарастырылады. Осы феноменің функционалдық, прагматикалық, тілдік ерекшеліктері сипатталады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі «сыпайылылық» ұғымын зерделеудегі олардың мәдени ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерделеудегі кейбір стратегиялар талданды. Қазақ және ағылшын тілдерінде «сыпайылылық» ұғыммын қабылдауға қатысты ассоциативтік эксперимент жүргізілді. Салыстырмаулы талдау қазақ тіліндегі «сыпайылылық» ұғымында қонақжайлық, жақсы мәнерлер, құрмет, үлкендерге сыпайы қарым-қатынас басым екенін көрсетті. Ағылшын тілінде «сыпайылылық» ең алдымен әлеуметтік этикет - жағымды қарым-қатынас, басқа адамдарға құрмет білдіру. Зерттеу лингвистикалық тұрғыдан қарастырылатын феномені – бұл сөйлеу этикеті, сыпайылылықтың негізгі стратегияларын білу әртүрлі коммуникативтік сәтсіздіктер мен жағымсыз жағдайларды болдырмауға мүмкіндік беретінін көрсетті. Осы ұғымды салыстырмалы аспектіде зерделеу әр түрлі этномәдени ерекшеліктерді анықтауға, сондай-ақ мәдениет аралық құзіреттіліктің қалыптастыруға мүмкіндік береді.

М.Е. Какимова[1], И.А. Олькова[2]

Феномен «вежливость» как лингвистическая категория

[1,2] Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева,
г. Петропавловск, Казахстан

В данной статье рассматриваются различные подходы к понятию «вежливость» с лингвистической точки зрения. Описываются функциональные, прагматические и языковые особенности данного феномена. Проанализированы некоторые стратегии в изучении понятия «вежливость» в английском и казахском языках, направленные на выявление их основных культурных различий и сходств. Проведен ассоциативный эксперимент относительно восприятия понятия «вежливость» на казахском и английском языках. Сравнительный анализ показал, что доминантными в понятии «вежливость» в казахском языке являются гостеприимство, хорошие манеры, уважение, вежливое отношение к старшим. В английском языке «вежливость» означает, прежде всего, социальный этикет,

хорошие манеры, уважение к другим людям. Исследование показало, что рассматриваемый феномен с лингвистической точки зрения – это речевой этикет, знание основных стратегий вежливости позволит избежать различных коммуникативных неудач и неприятных ситуаций. Изучение данного понятия в сопоставительном аспекте даст возможность выявления различных этнокультурных особенностей, а также формированию межкультурной компетенции.

УДК 81-119;001.4

M.S. Ongarbayeva[1], R.M. Tayeva[2], T.P. Kolesnikova[3], A.T. Alimbayeva[4]
[1]Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, The Republic of Kazakhstan, e-mail: trmeru16@mail.ru
[2]Candidate of Science, A/Professor, Farabi Kazakh National University, Almaty, The Republic of Kazakhstan, e-mail: rozt@mail.ru
[3]Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, The Republic of Kazakhstan, e-mail: kolesya2005@mail.ru
[4]Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, The Republic of Kazakhstan, e-mail: alimbayeva.adil@gmail.com

METEOROLOGICAL METAPHOR INVESTIGATION IN THE BRITISH AND KAZAKH NATIONAL CORPORA

This article is devoted to the current issue of the cross-linguistic study of Kazakh and English languages. The authors of the scientific work tried to identify similarities and differences in the semantic structure of words with cold and суық metaphorical meaning.

In this article the authors have made an attempt to select and systematize lexical units that have received metaphorical meanings related to the lexical group "coldness" and determine their quantitative composition in English and Kazakh. Practical materials of the study were lexical units extracted by continuous sampling from the BNC (British National Corpus) and NCKL (National Corpus of Kazakh language).

As the comparison of semantic structures shows, words, having a complex semantic structure, do not fully coincide in their semantic scope with words of similar meaning in one language and with their correspondences in another language.

Key words: meteorological metaphor, cold/суық, metaphorization, corpus linguistics, British national corpus, Kazakh national corpus

INTRODUCTION

The article is devoted to one of the particular issues of comparative study of languages – the identification of similarities and differences in the semantic structure of English words with "cold" meanings and Kazakh "суық" in their metaphorical conceptualizations. The authors of the article rely on the main thesis of the cognitive theory of metaphor, developed by J. Lakoff, his idea boils down to the following: metaphorization processes are based on the processing of knowledge structures - frames and scripts. The knowledge realized in frames and scenarios is a generalized experience of human interaction with the outside world - both with the world of objects and with society.

To describe the metaphorization processes of meteorological vocabulary, it is necessary to identify the initial semantic meaning of lexical units belonging to the thematic group of coolness, coldness such as ice, frigidity, chill, frost as well as in Kazakh language.

The present research work follows the basic fundamentals of Conceptual Metaphor Theory (CMT) [1]. Over the last thirty years, studies on metaphor have been playing a crucial role in cognitive linguistics, a development of which began with the proposed theory of Lakoff and Johnson's in their monography "Metaphors We Live By". Goatly A., the linguist who made a valuable contribution to the description of metaphors, in his book The Language of Metaphors [2, 15-16], he defines the metaphor as follows: A metaphor arises when a discourse unit is used as an unconventional reference to an object, process or concept, or is encountered in an unconventional way and also when this unconventional act of exile or collision is interpreted according to the main similarities, correspondences or analogies with the participation of the ordinary referent or the colligate of the unit and the actual non-traditional referent or the colligate [2].

Modern cognitive linguistics considers a metaphor not a figure of speech designed to decorate speech and make an image more understandable, but a form of thinking.

Accordingly, the cognitive function of metaphor stands out as the main one, that is, the function of processing information. It should be clarified that the cognitive function is the main, but not the only function of the metaphorical model [3, 21].

A language metaphor is easily replaced by literal equivalents, which is not possible with respect to metaphor in prose which violates the usual taxonomy of objects, while a linguistic metaphor verbalizes the logical-conceptual system in a language, i.e. a metaphor in prose reflects the individual picture of the world of its creator or author, and the linguistic metaphor reflects the general linguistic [4, 43].

The main thesis of the cognitive theory of metaphor comes down to the following idea: metaphorization processes are based on the processing of knowledge structures, which are described in categories of frames and scenarios in one of the meta-languages of cognitive science. The knowledge recorded in the human cognitive system in the form of frames and scenarios is a generalized experience of human interaction with the outside world - both with the world of objects and with society [5, 16].

So, at present, the problem of metaphor has gone out of the rhetoric, where it originally existed as one of the tropes, stepped over the boundaries of linguistic stylistics (where it was studied as a means of creating expressive coloring of the text) and moved to a fairly comprehensive laboratory, becoming the subject of research of the above related to linguistics disciplines [6, 63].

In domestic linguistics, a model of the semantic (seminal) structure of nuclear materials developed by V.G. Gak on the example of a metaphor, a *fox* is a cunning person. The nominative (initial) LZ of the word *fox* has a certain set of sem categorical archisem A (animated creature) + clan seme B (animal) + species differentiating seme C (quality assigned to the *fox* is a tricky). The following semantic transformations lead to metaphorization: the elimination of the family and species sem and the actualization of potential seme [7].

Metaphorical models are models of the transition from propositional or figurative-schematic models of one area to the corresponding structure of another area. Metaphorical transfer assumes the presence of a source region and a target region. In the transfer process, the structure of the source region model is transferred to the corresponding structure of the target region. For example, the "channel" metaphor allows you to move from knowledge about moving objects in containers to understanding communication as moving ideas in words [8].

MAIN PART

Corpus analysis revealed interlanguage matches/correspondences or so called equivalent and non-equivalent metaphorical conceptualizations of *cold* in English and Kazakh Languages.

To investigate non-literal meaning of coldness in Kazakh language we applied to Kazakh Corpus where for the entry *суық /cold* we found 365 entries, 38 documents

[Қияқ шабарман *суық* хабар әкелген…] trans. they brought cold news, *суық хабар* (cold) = bad news (unpleasant);

[...сұлу мұртты Жәнібек пен жалаңаш қанжардай түсі суық Керейге көз қиығын аударды]. Zhanibek got a glimpse at severe, stern Kerey…. түсі *суық* = stern (tough) appearance;

[...кірпік астынан қадалған *суық* жанарға мысқыл шапты] *суық* жанар = cold eyes/look;

[Ал тілеулес ағайынның әзір *суық* сөзі естілмейді…] *суық* сөзі = cold (unpleasant, offensive) words;

[Сонан кейін-ақ *суық* үрей бойын алған жау шабуылға - жасқаншақ, қорғануға - шорқақ]. *суық* үрей = *cold fear*;

[Буыныңды *суық* алған ғой…] *суық* алған = get cold (become ill) ;

[Осыған дейін қаперіңе кірмеген бір *суық* сезім жүрегіне шауып шошып қалды] *суық* сезім = cold feelings (presentiment, foreboding) ;

[*Суық,* ызғарлы сұлулығымен тек ертегілерде ғана кездесетіндей адам баласын таң қалдырарлық бір ғажайып сурет…] с*уық, ызғарлы* сұлулық = cold beauty;

[....деген тағы да *суық* сыбыс естілді…] *суық* сыбыс = *cold gossisps (unpleasant, bad)*;

[Ғаббас әлі күнге Ғайша сөзіне өзге жолдастарындай *суық* сынмен қараған жоқ-ты…] *суық* сын = *cold criticizing look*;

[Бір мезгілде іргеден *суық* қол кіріп келді…] *суық* қол (cold hand) = thief;

[Ит байласа тұрғысыз «адам тұрып,тіршілік жасап болмайтын, жайсыз, көңілсіз, *суық* үй,мекен-жай»] *суық* үй = cold house = empty place;

[Сен бұзылған түсі *суық* дүниеге шошына қарадың...] *суық* дүниеге = cold world = severe, cruel world;

[Әттең қазақтың салқын көңіл *суық* жігіті-ай!...] *суық* жігіт = cold guy = indifferent guy;

[Таң алдында жауған қардан кейін осынау буалдыр мұнар ішінде түсі *суық* түксиген дүние – мұз да, жер де – түгел аппақ]. түсі *суық* түксиген дүние = frowning, dull world;

[Бұл *суық* жүріс әрбіреудің көңліне көмескі түйін байлады…] *суық жүріске салыну* → fool around/about;

[Керісінше, кісілігі жоқ адам «қара бет, *суық,* көк бет, қалың бет, т. т.» болып келеді]. *суық* бет = cold face = ungrateful, inhuman;

On the next stage of our survey we entered lexemes related to the semantic group of words such as cold and query *"cold"* returned 11623 hits in 1933 different texts (98,313,429 words [4,048 texts]; frequency: 118.22 instances per million words) [0.184 seconds].

[Now something more than a quelling look appeared on Lord Woodleigh's fine-bred features. Cold anger.] cold = anger;

[But then he turned towards the stairs and his face went grim and cold]. Cold face = indifferent, angry, severe look;

[..a mixture of soft words and cold fingers] cold = fear;

[This place isn't beautiful, it's miserable - bloody cold, bloody....] cold = frozen blood;

[I felt a cold thrill in my bones when I realized the implications of the word ‘hunters’…] cold = fear, thrill;

[The martyrdom of his father in 203 left him with a cold antipathy…] cold = indifference;

[‘Why did he want people to cast a cold eye on him?’] cold eye = criticism;

[An enigmatic amalgam of cold ruthlessness and surprising kindness and sensitivity] cold = ruthlessness;

[The cold began to seep into her] cold = liquid;

[I love her but I take an intense, cold interest in noting the signs] cold = prudence;

[The gentle old men who took up the presidency of Lebanon had about them a streak of cold savagery...] cold = savagery;

[I fancied I could hear the cold laughter of market traders...] cold = severe, ruthlessness;

[roll in the swells for days, with the moisture beading the shrouds and the air as cold as charity…] cold = charity;

[Both Price Waterhouse and now Touche Ross have dallied with the Deloitte domestic partnership and been given the cold shoulder]. The cold shoulder = a show of intentional unfriendliness, rejection.

The analysis of the results demonstrate that the semantic structure of the English noun *cold* and *суық* contains the following meanings:

1. The prevalence of low temperature in the atmosphere or any object. Cold stands for a wide range of low temperatures. On the one hand, this word can mean temperatures below zero or close to zero, which can cause unpleasant sensations.

On the other hand, cold can mean a temperature much higher than zero, but much lower than the temperature of the human body. In this case, cold is not associated with any unpleasant associations:

2. Sense of loss or lack of heat
3. Disease (common cold, runny nose)
4. Negative moral quality (cynicism, anger, soullessness, coldness)
5. Very low air temperature. Compared to cold frost, the degree of cold intensity is higher. Frost means severe frost, causing a tingling or burning sensation
6. Low air temperature, unpleasant, piercing cold, causing trembling
7. Disease resulting because of the body cooling.
8. Sense of cold, chills as a result of fear, nervous tension
9. Unfriendliness, cold handling
10. Very low air temperature, very cold, causing unpleasant senses

Thus, the English noun *cold* and Kazakh *суық* have the same meaning “low air temperature”.

Cold also means a very low temperature, causing a burning sensation, pinching. frost can cause both unpleasant and pleasant associations that indicates a very high degree of cold, which is difficult to tolerate.

The English word cold and the Kazakh words “cold” and “суық” can mean a sensation caused by loss or lack of heat, fear or some kind of emotional stress.

The English word cold can mean "illness as a result of cooling the body." In Kazakh, in the analyzed words, such a meaning (get cold) *салқын тию*.

The meaning “endurance, composure, calmness in any conditions”, present in English *cold*, does not find equivalents in the structure of the analyzed English and Kazakh nouns.

As a comparison of semantic structures shows, words, having a complex semantic structure, do not completely coincide in their semantic volume with words of one language that are close in meaning and with their correspondences in another language.

A special role is played by the experience of direct interaction with the material world, reflected on the linguistic level, in particular, in the form of ontological metaphors. So a person through his own internal sensations gives an assessment of objects by physiological touch and sensory system, thus the perception of the external world is transmitted through tactile sensations, for example, how a person feels cold. So the cold awakens something unpleasant.

CONCLUSION

The analysis consists of two stages, corresponding, in our opinion, to two sequential transfer mechanisms. At the first stage, it was established that cool characterizes a manner of behavior. A "cool person"; means one who is said to behave in a manner resembling having a moderately low temperature. This metaphorical meaning of the adjective is the result of a transfer based on a comparison of the intensity of the manifestation of the emotional sensation with the intensity of the sensation of temperature: cool object = cool (controlled, restrained) feelings.

The next, we can distinguish the metaphorical transfer of the meaning of the noun, based on the presupposition that human actions bear the imprint of the state in which he is present:

In the study of possible motivation based on maintaining the initial image of a rather low temperature, the adjective's metonymic value is the result of the transfer according to the “cause - effect” model based on the presumption that when a person is practically not worried, his body

temperature is compared with the body temperature in an excited state seems “relatively low”: cool body involves *cold* feelings.

English cold can mean both light cold and severe cold. The word cold can be associated with both pleasant and unpleasant sensations. The essential meanings of “cold” and “суық” include the following meanings:

1. Low or relatively low temperature of something: cold air, cold water, etc.

2. Restraint, lack of warmth in relations with someone, in circulation

3. Impartiality, lack of temperament. As a comparison of semantic structures shows, words, having a complex semantic structure, do not completely coincide in their semantic volume with words of one language that are close in meaning and with their correspondences in another language:

1. Low air temperature.

2. The use of the word “cold” in the meaning of “low air temperature” can be associated both with unpleasant associations, for example: piercing cold, damp cold, exhausting cold, and with associations that do not cause negative emotions.

3. Unpleasant state or feeling as a result of cold, fear.

4. An unpleasant impression or feeling of alienation, loneliness, abandonment.

REFERENCES

1 Lakoff G., Johnson M. (1980) Metaphors we live by/G. Lakoff, M. Johnson. Chicago: The University of Chicago Press, 191 p.

2 Goatly A. The language of metaphors. London and New York: Routledge, 1997. 360 p.

3 Chudinov, A.P. (2001). Russia in a metaphorical mirror: cognitive study of political metaphors (1991-2000). Ekaterenburg. Ural. gos. ped. un-t.

4 Khamitova E.R. The conceptual metaphor “nature – man” in the Russian poetic picture of the world of the XIX-XX centuries: linguistic and cultural and lexicographic aspects: Monography / Ed. Professor L. G. Sayakhova. - Ufa: RIO of BashSU, 2009.145 p.

5 Baranov A.N. (2014) Descriptive theory of metaphor /A.N. Baranov. M.: Yazyki slavyanskoj kul'tury, (Studia philologica) 632 s.

6 Teliya V.N. (1990) Metaphor in language and text/V.G. Gak, V.N. Telia, E.M. Wolf, E.O. Oparina, T. Cherdantseva, X.D. Leemets, A.M. Shakhnarovich, N. M. Yuryeva, S.S. Gusev, E.A. Lapinya, N.A. Kozhevnikova, V.V. Petrov//Otv. ed. V.N. Telia. Moskva: Nauka, 1988, 176 p.

7 Sklyarevskaya G.N. (1993) Metaphor in the system of language/Red. ed. Acad. D.N. Shmelev. Sankt-Peterburg: Nauka, 152 s.

8 Boldyrev N.N. Cognitive semantics: Lecture course in English philology. Tambov:

ublishing house of Tamb. Un-that, 2001. Ed. 2, erased. 123 pp.

10. http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz

11. http://bncweb.lancs.ac.uk/

М.С. Оңғарбаева[1], Р.М. Таева[2], Т.П. Колесникова[3], А.Т. Алимбаева[4]

Британдық және қазақ ұлттық корпустарындағы метеорологиялық метафораларды зерттеу

[1,2,3,4]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Берілген ғылыми-зерттеу жұмысы қазақ және ағылшын тілдерінің метеорологиялық метафораларының зерттеудің өзекті мәселелеріне арналған. Ғылыми жұмыстың авторлары метафорикалық мағынадағы cold/суық мағынасы бар сөздердің семантикалық құрылымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтаған.

Бұл мақалада авторлар “суық” сөздерінің метеорологиялық лексикалық тақырыптық тобымен байланысты метафоралық мағынадағы лексикалық бірліктерді анықталған және олардың ағылшын және қазақ тілдеріндегі сандық құрамы белгіленген. Зерттеудің практикалық материалдары BNC (Британдық ұлттық корпусынан) және NCKL (қазақ

тілінің ұлттық корпусынан) жаппай іріктеу методикасымен анықталған метафоралық бірліктері болып табылады.

Ағылшын және қазақ сөздерінің семантикалық құрылымындағы cold және суық метафоралық концептуализациясындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары және эквивалентті де, бейэквиваленттік мағыналары көрсетілген.

М.С. Онгарбаева[1], Р.М. Таева[2], Т.П. Колесникова[3], А.Т. Алимбаева[4]

Исследование метеорологической метафоры в британском и казахском национальном корпусах

[1,2,3,4]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Данная статья посвящена актуальной проблеме изучения метеорологической метафоры казахского и английского языков. Авторы научной работы постарались выявить сходства и различия в семантической структуре слов со значением cold/суық с метафорическим значением.

В этой статье авторы предприняли попытку отобрать и систематизировать лексические единицы, получившие метафорические значения, связанные с лексической тематической группой слов cold/суық и определить их количественный состав в английском и казахском языках. Практическими материалами исследования послужили лексические единицы, извлеченные методом сплошной выборки из BNC (Британский национальный корпус) и NCKL (Национальный корпус казахского языка).

Выявленные сходства и различия в семантической структуре английских и казахских слов со значениями cold и казахским суық в их метафорической концептуализации продемонстрировали как эквивалентные, так и безэквивалентные содержания.

УДК 811.82.413.11

Е.В. Сабиева[1], М.Е. Какимова[2]

[1]К.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: Sabieva1969@mail.ru

[2]К.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: mkakimova2009@mail.ru

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОЙКОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье исследуется ойконимическая система Северо-Казахстанской области. Она представляет собой совокупность двух основных ойкосистем региона: казахской и русской, находящихся в постоянном взаимодействии. Каждая из них характеризуется своими специфическими особенностями: имеет определенные структурно-словообразовательные и лексико-семантические типы. Казахская и русская ойконимические системы региона характеризуются определенным набором ойконимических терминов, апеллятивов. Они участвуют в образовании наименований поселений. Каждая ойкосистема региона характеризуется своей лексической базой. В представленной статье выявляются специфические черты казахской и русской топосистем региона.

Ключевые слова: топоним, ойконим, гидроним, микротопоним, оним, топонимия, этноним, антропоним.

ВВЕДЕНИЕ

Как лингвистическая наука топонимика начала складываться в начале 20 века. Интенсивное и целенаправленное изучение топонимики приходится на конец 40-х начало 50-х годов. В этот период появляются работы, посвященные топонимике Казахстана, решающую роль в определении направления которой сыграли исследования Конкашпаева Г.К. [1], Баяндина Н.И. [2], Абдрахманова А. [3], заложившие основы топонимической науки Казахстана. Принципы и методы исследования, содержащиеся в этих основополагающих трудах использовались последующими поколениями ученых.

В ономастике Казахстана значительное место занимают региональные топонимические исследования, затрагивающие проблемы словообразовательного анализа и лексико-семантических классификаций (работы Абрахманова А.А. [4], Койчубаева Е.А. [5]., Поповой Н.В. [6], Султаньяева О.А. [7], Нурмухаметова К.Е. [8]., Бектасовой Б.К. [9], Рысбергеновой К.К. [10], Мадиевой Г.Б. [11], Жартырбаева А.Е. [12]., Даировой М.А. [13] и др.).

Как правило, региональные исследования сопровождаются историко-этимологическим анализом топонимов. В отдельных работах вскрываются архаичные формы языка, диалектные особенности и их отражение в топонимах. Во всех работах в той или иной степени решаются проблемы референции природно-климатических факторов и топонимических систем регионов.

Региональные исследования топонимов способствуют глубоким теоретическим обобщениям. Обстоятельно исследованы региональные топосистемы Кокчетавской области (Султаньяев О.А. [14]), Семиречья (Койчубаев Е. [15]), Павлодарской области (Попова Н.В. [16]), Карагандинской области (Жартырбаев А.Е .[17]), Южно-Казахстанской области (Рысбергенова К.К. [18].), Кустанайской области (Нурмухаметов К.Е. [19], Бектасова Б.К. [9]), Восточно-Казахстанской области (Мадиева Г.Б. [20]), Атырауской области (Даирова М.А. [21]). Такие исследования, безусловно, способствуют и более глубоким теоретическим обобщениям

Большой интерес для лингвистики представляет изучение способов образования топонимов. Выявление наиболее общих закономерностей образования топонимов, их основных структурных типов на определенной территории помогает объективно подойти к проблеме топонимики, установить этимологии онимов. Проблемы словообразования и структуры топонимов разных языковых групп и ареалов являются постоянным предметом исследования ученых.

В последние десятилетия интерес к проблемам происхождения и функционирования географических названий заметно возрос. Топонимические данные способствуют решению многих историко-лингвистических, этногенетических и других проблем, так как они обладают большой информативностью.

Топонимические материалы дают ценные сведения о духовно-культурной, общественно-политической, социально-экономической жизни народа, о месте и роли отдельных племен в этногенезе определенного этноса, а также о различных миграционных процессах. Каждый народ, каждая нация привносят специфические нормы номинации.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Сложная этническая история исследуемого региона оставила заметный след в ойконимической системе Северо-Казахстанской области. Отличительной особенностью исследуемого регмона является наличие двух основных типов языков: тюркского (казахского) и славянского (русского), которые формируют две параллельно функционирующие топосистемы - казахскую и русскую.

В топонимии области отмечены интересные случаи взаимодействия языков. Среди них такие, как аул «Мужик-Бай», аул «Кара-Оба Монастырь», озеро Тарангул Малый,

озеро Алуа Большая, озеро Карагуга Большая, озеро Избасар Большой, озеро Коржанкуль Большой, озеро Камыстыколь Большой, озеро Батпаколь Большой, озеро Балыкты Большие. Казахский ойконим «Балыкты» в русском языке функционирует в калькированной форме - Рыбное.

В топонимической системе Северо-Казахстанской области зафиксированы случаи полного калькирования (аул Жайлау – нп. Летовка) и частичного (аул Кос-Куль - нп. Двойники).

Казахский язык также перенимал лексемы, формы и способы обозначения населенных пунктов из русского языка, с которым имеет длительную историю контактирования, идеологические топонимы (нп. Сталин Жол «Путь Сталина», нп. Новый Путь – аул «Жана Жол», нп. Красноармейское – аул Кызыласкер, нп. Краснознаменка – аул Кызыл Ту, нп. Боевик – аул Балуан и др.).

Заимствующий язык часто использует свои способы словообразования. Отмечено калькирование с казахского языка на русский (аул Орман - нп. Лесной, аул Балыкты – деревня Рыбинка, нп. Рыбное, аул Кызыл Жар – нп. Красная Горка).

А также случаи, когда русская форма ойконима первична, а казахская форма - вторична (нп. Новый Быт – аул Жана Турмыс), как правило, эти названия несут определенную идеологическую нагрузку, это так называемые неоойконимы.

Казахские антропоойконимы в основной своей массе являются безаффиксными образованиями (нп. Ибрай, нп. Темирбай и т.д.), русские отантропонимические наименования населенных пунктов оформляются соответствующими топоформантами (нп. Валин, нп. Власовка, нп. Алексеевка, нп. Екатериновка, нп. Петровка, нп. Андроновка, нп. Афонькино, нп. Антоновка, нп. Андреевка, нп. Алексеевка, нп. Васильевка, нп. Веринка, Выселок Васильева, нп. Германовка, нп. Григорьевка, нп. Давыдовка, нп. Демьяновское, нп. Дмитриевка, нп. Евгеньевское, нп. Елизаветинка, нп. Ефимовка, нп. Ивановка, нп. Игнатовка, нп. Исаковка, нп. Кондратовка, нп. Макарьевка, нп. Марьевка, нп. Михайловка, нп. Никитинка, нп. Ольгинка, нп. Ольговка, нп. Павловка, хутор Рубана, нп. Сергеевка, нп. Сталинка, нп. Федоровское, хутор Фролова и т.д.).

Примером воздействия казахского способа номинации на русские ойконимы служат безаффиксные антропонимы – нп. Герман, нп. Бирюк, нп. Рейтор и т.д. Для русского языка этот способ ойконимообразования не характерен.

Являясь наиболее динамичным пластом топонимики в силу социально-экономических, общественно-политических и экстралингвистических факторов, наименования населенных пунктов подвергаются изменениям.

Часть населенных пунктов переименовывается, первоначальные названия поселений могут какой-то период времени функционировать наряду с новыми онимами, но со временем они выходят из активного употребления и постепенно забываются.

Другие наименования, так называемых «неперспективных аулов и деревень», исчезли в результате политики «укрупнения населенных пунктов», проводимой в Советском Союзе в 50 -х -70-х годах.

Мы анализируем ойконимы Северо-Казахстанской области, функционирующие в настоящее время на территории региона и вышедшие из активного употребления, но зафиксированные в официальных документах. Являясь отражением своей эпохи, они заключают в себе ценную информацию о былом состоянии природно-климатических реалий, об этногенезе, о былых популяциях животных и растений, образе жизни наших предков. Данное утверждение характерно как для казахских названий, так и для русских наименований географических объектов.

При сборе топонимического материала мы стремились получить сведения о национальном составе населения, истории возникновения, времени заселения, роде занятии людей.

Решение проблем топонимии Казахстана требует объединения источников различного типа: архивных, картографических материалов, статистических сведений, данных фольклорных экспедиций, а также свидетельств исследователей и путешественников

18-19 вв. В связи с этим историко-лингвистическому исследованию в работе предшествует источниковедческий анализ.

Для более полного изучения происхождения, формирования и функционирования ойконимической системы Северо-Казахстанская необходимо привлекать все сохранившиеся письменные источники, архивные данные и материалы фольклорных экспедиций.

Понимая под структурой ойконима его морфологический аспект, мы выделяем одноосновные, двуосновные и трехосновные ойконимы. Исследуя ойконимическую систему Северо-Казахстанской области, приходим к выводу, что на территории данного региона функционируют названия населенных пунктов, образованные грамматическим и неграмматическим, эллиптическим и комбинированным способами.

Статистический метод позволяет выявить степень распространенности лексико-семантических и структурных типов, продуктивность различных способов ойконимообразования.

Лексико-семантические типы русских и казахских ойконимов имеют много общего, для обеих топосистем характерны наименования населенных пунктов, в основу которых положены

- особенности географических реалий (аул Теренкул «глубокое озеро», нп. Белоглинка, нп. Кайранкуль «песчаное озеро», нп. Известковое, нп. Красная Глина, нп. Ащыкуль «горько-соленое озеро» и др.);

- зооойконимы (аул Кула-Бие-Сай «овраг пегой кобылы», нп. Сеирульгун, нп. Каршига «место, где гнездятся ястребы», нп. Аютас «медвежья гора», нп. Алабие «пестрая кобыла», нп. Жыланды «место, где водятся много змей», нп. Медвежка, нп. Лебяжка, хутор Быканов пруд, село Волчье, нп. Куропаткинское, поселок Орел, нп. Орловка, п. Рыбинка, нп. Уткино, нп. Скворцовка и др.);

- фитоойконимы (аул Каракамыс «черный камыш», аул Аралагаш «островной лес», аул Бидайык «пытей», аул Жалгызтерек «одинокий тополь», аул Карагуга «густая осока», аул Каратал «черный тальник», аул Карашилик «густой ивняк», аул Коктерек» голубой тополь», аул Карагай «сосна», аул Кызылагаш «красное дерево (осина)», нп. Лопушки, нп. Березовка, нп. Сосновка, нп. Камышлово, нп. Большие дубравы, нп. Долгие Рощи, нп. Золотая Нива, нп. Зеленый Бор, нп. Зеленый Гай, нп. Дубролвное, нп. Ковыльное, нп. Вишневые Сопки и др);

- неоойконимы (аул Жана Жол «новый путь», нп. Новый Восток) и,,т.д.

Для обеих топосистем характерно наличие сложных ойконимов, образованных по типу определительных словосочетаний, а также наличие именных конструкций.

Наряду с универсальными наблюдаются и специфические особенности национальных ойкосистем. Так для русской ойконимической системы Северо-Казахстанской области характерно обилие агиоойконимов (нп. Всесвятское, нп. Святодуховка) и антропоойконимов.

В казахской ойконимической системе наряду с антропоойконимами выделяется большой пласт наименования, в основу которых положены этнонимы, генонимы, патронимы.

Сходство и различие наблюдаются и в структурно-словообразовательной системе ойконимов Северо-Казахстанской области.

В тюркских языках нормой являются трехосновные ойконимы, в русском словообразовании таковых не наблюдается. Особенностью казахской топосистемы является наличие глагольных конструкций.

Отличительной чертой русской ойконимической системы Северо-Казахстанской области является наличие префиксального способа топообразования и плюрализации. Помимо национально-культурной специфики казахской и русской ойкосистем Северо-Казахстанская область, наблюдается их взаимодействие и взаимовлияние.

Сосуществование казахский и русских ойконимов на территории Северо-Казахстанской области привело к появлению специфических черт, позволяющих говорить о региональной ойконимической системе Севеоро-Казахстанской области.

К таким чертам можно отнести раздельное и дефисное написание казахских ойконимов в отличие от других регионов Казахстана, где наблюдается цельнооформленность таких наименований. Так,

нп. Мынтамар «тысяча болот» (Павлодарская область.), но нп. Кара-Томар «черное болото» (Северо-Казахстанская область),

нп. Узун-Томар «длинное болото» (Северо-Казахстанская область), но нп. Костамар «парное болото» (Северо-Казахстанская область);

нп. Кызылжар (Восточно-Казахстанская область, Атырауская область, Кустанайская область) «красный яр», но нп. Кызыл Жар (Северо-Казахстанская область);

нп. Кызылжулдыз (Атырауская область) «красная звезда», но нп. Кызыл Жулдыз (Северо-Казахстанская область);

нп. Кызылту (Кзылту) «красная знамя» (Кустанайскя область., Западно-Казахстанская область, Павлодарская область.), но Кызыл Ту (Северо-Казахстанская область);

нп. Карашилик «черный чилик (кустарник)» (Акмолинская, Павлодарская области.), но Кара-Чилик (Северо-Казахстанская область);

нп. Жанаконыс «новая стоянка аула с пастбищем» (Западно-Казахстанская область), но Жана Конус (Северо-Казахстанская область);

нп. Коржинкуль (Коржынколь) «солончаковое озеро» (Кустанайская и Павлодарская области.), но Коржун-Куль (Северо-Казахстанская область);

нп. Караоба «черный курган» (Западно-Казахстанская и Павлодасркая области), но Кара-Оба (Северо-Казахстанская область);

нп. Сасыкколь «вонючее, тухлое озеро» (Западно-Казахстанская и Павлодасркая области), но Сасык-Куль (Северо-Казахстанская область);

нп. Кызылой «красная юрта» (Атырауская область), но Кызыл Ой (Северо-Казахстанская область);

нп. Ащисай «соленый сай» (Атырауская область), но Ащилы-Сай (Северо-Казахстанская область).

Цельнооформленность топонимов позволяет ученым-топонимистам считать географические термины в составе онимов аффиксами, например, нп. Ащисай, где *сай* рассматривается как аффикс (40: 21).[22, 21].

Специфической чертой ойконимической системы Северо-Казахстанской области возможно считать наличие в регионе географических терминов: *томар* «кочковато-болотистая местность с луговой растительностью и обильным выходом грунтовых вод», томары характерны для Северного Казахстана, как и ойконимические термины: редут, маяк, хутор, отруб, займище.

ВЫВОДЫ

Вместе с тем, как в системе организации, так и в структурном отношении ойконимия Северо-Казахстанской области сохраняет общие черты с другими регионами Казахстана, где взаимодействуют языки двух основных этносов: казахского и русского. Ойкосистема Северо-Казахстанская область является составной частью общей топонимической системы Казахстана.

Таким образом, анализ ойконимического материала Северо-Казахстанской области, охватывающего период с начала колонизации территории Северного Казахстана Россией до конца 20 века, сопоставление архивных данных, различных картографических, статистических и других материалов позволили восстановить утраченные наименования, выявить изменения в онимах, их специфические черты. Проведенный анализ позволил сделать определенные выводы.

Ойконимическая система Северо-Казахстанской области представляет собой совокупность двух основных ойкосистем региона: казахской и русской, находящихся в постоянном взаимодействии.

Ойкосистемы региона функционируют и развиваются по законам того языка, которому они принадлежат. Каждая из них характеризуется своими специфическими особенностями: имеет определенные структурно-словообразовательные и лексико-семантические типы.

Казахская и русская ойконимические системы Северо-Казахстанской области характеризуются определенным набором ойконимических терминов, апеллятивов, участвующих в образовании наименований поселений, каждая ойкосистема региона характеризуется своей лексической базой.

Ойконимы региона представляют собой определенную систему, выявление общих, различительных черт и закономерностей которой позволяет предложить их классификацию по лексико-семантическим и структурно-грамматическим основаниям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. А.-А., 1963.

2 Баяндин Н.И. О некоторых казахских географических называниях Восточного и Центрального Казахстана. // Вестник АН КазССР, № 4 (49), 1949.

3 Абдрахманов А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана. Научный доклад доктора филол. наук. - А-А, 1991. - 58 с.

4 Абдрахманов А. Некоторые вопросы топонимики Казахстана. Автореф. дисс... канд. филол. наук. - А-А, 1954.

5 Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. - А-А: Наука, 1974.

6 Попова В.Н. Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана. Автореф. дисс... доктора филол. наук. – А., 1996. – 75 с.

7 Султаньяев О.А. Казахская ономастика. I часть: Лингвистический анализ топонимов и микротопонимов. – Кокшетау, 1998. – 152 с.

8 Нурмухаметов К.Е. Русская ойконимия Северо-Казахстанского региона. Автореф. дисс... доктора филол. наук. Днепропетровск, 1998. – 36 с.

9 Бектасова Б.К. Топонимия Кустанайской области. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – А-А, 1989. – 24 с.

10 Рысбергенова К.К. К семантике некоторых древних топонимов Отрарского оазиса // Актуальные проблемы общественных наук: Материалы республиканской конференции молодых ученых-обществоведов. Ч. 2. А-А.: Наука, 1986. – С.137-138.

11 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы, 2004.

12 Жартырбаев А.Е. Состав и структура топонимов Карагандинской области. Автореф. дисс..канд. филол. наук. А-А., 1991. – 2 1 с.

13 Даирова М.А. Взаимная адаптация топонимов в условиях двуязычия. Дисс... канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 120 с.

14 Султаньяев О. А. Топонимика Кокчетавской области (лингвистический анализ). Автореф. дисс... канд. филол. наук. Томск, 1969. – 24 с.

15 Койчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья // Автореф. дисс... канд. филол. наук. А-А., 1967. – 24 с.

16 Попова В.Н. Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана. Автореф. дисс... доктора филол. наук. – А., 1996. – 75 с.

17 Жартырбаев А.Е. Состав и структура топонимов Карагандинской области. Автореф. дисс... канд. филол. наук. А-А., 1991. – 21 с.

18 Рысбергенова К.К. Қазақстан Республикасының топонимдері., Алматы, 2001.

19 Нурмухаметов К. Е. Основные типы топонимов Северного Казахстана. Костанай. Вед. КДУ, 1997, 235 с.

20 Мадиева Г.Б. Ономастическое пространство современного Казахстана: структура, семантика,прецедентность, лемматизация. Автореф. дисс.на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук. Алматы, 2005.

21 Даирова М.А. Взаимная адаптация топонимов в условиях двуязычия. Дисс... канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 120 с.

22 Нурмухаметов К.Е. Русские ойконимы и их производные (адъектонимы и катойконимы) в разговорной речи. Днепропетровск, Костанай, 1998. – 119с.

Е.В. Сабиева[1], М.Е. Кәкімова[2]

Солтүстік Қазақстан облысының оихонимикалық жүйесінің ерекшеліктері

[1,2] М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ. Қазақстан

Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының оиконимикалық жүйесі қарастырылған. Бұл аймақтың екі негізгі экожүйелерінің бірігуі: тұрақты және өзара әрекеттесетін қазақ және орыс. Олардың әрқайсысы өзіне тән ерекшеліктерімен ерекшеленеді: белгілі бір құрылымдық-сөзжасамдық және лексикалық-семантикалық түрлері бар. Өлкенің орыс және орыс оконимикалық жүйелері белгілі бір белгілер жиынтығымен сипатталады, апелмоникалық терминдер. Олар елді мекендердің атауларын қалыптастыруға қатысады. Аймақтың әр ойкожүйесі өзінің лексикалық негізімен ерекшеленеді. Ұсынылған мақала сәйкестендіріледі аймақтағы қазақ және орыс топосистемаларының ерекшеліктері.

E.V. Sabieva[1], M.E. Kakimova[2]

Specific features of the oikonymic system of the North Kazakhstan region

[1,2] M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan

The article explores the oikonymic system of the North Kazakhstan region. It is a combination of two main ecosystems of the region: Kazakh and Russian, which are in constant interaction. Each of them is characterized by its specific features: it has certain structural-word-formation and lexical-semantic types. The Kazakh and Russian oikonymic systems of the region are characterized by a specific set of oikonymic terms, appellatives. They participate in the formation of the names of settlements. Each oikosystem of the region is characterized by its lexical base. The article presents the specific features of the Kazakh and Russian toposystems in the region.

УДК 81’373:811.512.122:811.111

M.K.Samambet[1], T.K.Imanmagzumova[2]

[1]candidate of philological sciences, associate professor, professor of the department of foreign philology, A.Baitursunov Kostanai State University, Kostanai, Kazakhstan

[2]master student of the department of foreign philology, A.Baitursunov Kostanai State University, Kostanai, Kazakhstan, e-mail: i.tansholpan@mail.ru

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH COLOUR COMPONENTS IN THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

The article discusses the phraseological units with colour components in the Kazakh and the English languages. The article is aimed to reveal that phraseological units with colour components reflect the unique way of the people’s thinking and the brightness of the national character traits that distinguishes one language from another. It investigates the meaning of colours and their role

in two cultures. In addition, it describes the general and specific characteristics of the studied idioms in the Kazakh and English linguistic picture of the world.

Key words: phraseological units, colours, idioms, symbol, culture, meaning, mentality.

INTRODUCTION

Young people use to amuse themselves by applying coloured glasses to the eyes: if there is a blue glass, the world becomes serious, strict, and sad. If it is yellow, it makes them smile unintentionally, everything seems festive, even though the day is cloudy. Since the time of Newton, colours have almost lost its magical, ritual functions. Once colours were considered almost deity. However, objective science has proved that colour is only a subjective sensation that occurs when the visual analyser is exposed to an electromagnetic wave of a certain length [1, 2]. Therefore, colours are the subject for investigation in various areas of science. One of them is linguistics. The language is a tool for communication and a storehouse of knowledge and memory about the social, spiritual, cultural achievements and wealth of various nations.

The most important layer of the vocabulary of any language is phraseology. It should be pointed out that for the first time the question of scientific foundations of phraseology is traced in the work of the French researcher Charles Ballie [2]. His attempt to systematize and classify phraseological units led to a number of consecutive studies in the field of phraseology in other languages, including English and Kazakh.

English linguists use the term "idiom". The first scholar, who studied idioms, was L.Smith. The author used the word "idiom" to refer to such features of the language, which are speech anomalies that violate either the rules of grammar or the laws of logic [3]. Moreover, the most significant works were written by A. Mackay [4], J.Seidi and W McMordie. **[5].**

The special study of phraseological units in the Kazakh linguistics begins with academician I.Kenesbaev's works. As a result of his many years of research in 1977, he published a large volume of "The Kazakh Dictionary of Phraseology", which contained more than 10 thousand idioms [6]. H.Kozhakhmetova, R.Zhaysakova, Sh.Kozhakhmetova produced a Russian-Kazakh dictionary covering more than 2300 idioms. G.Smakulova has made about 3 500 words in total, covering a considerable group of the Kazakh phraseology [7].

MAIN PART

A sufficiently large number of idioms are associated with colours. Idioms with colours are a special category, with the help of which the surrounding reality is perceived through the prism of colours. The meaning of colours depends on cultural traditions, customs, ways of life, peculiarities of national mentality and consciousness. As N.Amosova states, colours play a vital role in formation of the linguistic picture of the world, since each colour in different linguistic and cultural communities are linked with certain associations, various colour preferences [8, 62]. E.Rogulina notes, social stereotypes and ethnopsychological features are imposed on the physiological meaning of colour, thereby causing specific connections, which are characteristic only for this linguistic community.[9, 9]

The role of colour meanings in the formation of the linguistic picture of the world is significant. They are widely used in everyday and literary speech, and have become an integral component of modern languages.

B.A.Bazym considers that the number of colour symbols is quite limited. The most commonly used are the so-called "basic colours", which usually include white, black, blue, green, yellow and brown. This list may vary depending on the specific culture. (1, 3)

Thus, the *white* colour in different cultures is a symbol of hope, kindness, love, joy and other concepts close to them. In the English language, white has positive and negative meanings.

1. Idioms, which are associated with purity, innocence, honesty:

- *Great white hope* – something or someone that is expected to succeed. This expression dates from the early 1900s, when heavyweight boxing champion Jack Johnson, who was black, seemed invincible and the term was used for any white opponent who might defeat him;
- *White lie* – an innocent lie, a lie for salvation;
- *White-handed* – decent, honest, spotless; [10]
- **White as the driven snow - clear, innocent;**
- *White list* – a list of approved or favored items;
- *White knight* – the one that comes to the rescue of another.

2. Negative meaning of white:

- *Whitewash* – to gloss over or cover up (something, such as a record of criminal behavior);
- *White elephant* – something of little or no value;
- *White knuckle* – marked by, causing, or experiencing tense nervousness. [11]

In the Kazakh language the *white* colour indicates the symbol of purity, innocence, for instance:

- *Ақ сүтін ақтады* (*aq sýtin aqtady)* (justified mother's milk) means a sign of the noble trait, has performed with honor the debt, fulfilled the cherished wishes of parents.
- *Ақ бата (aq bata)* – wishing a bright future to someone,
- *Ақ көңіл* (*aq kóńil), ақ жүрек (aq júrek)* means an honest, good-natured man,
- *Ақ білек* (*aq bilek), ақ құба (aq quba), ақ дидар (aq didar)* – a beautiful lady;
- *Ақ сүйек (aq súıek)* (nobleman) – a symbol of aristocracy, belonging to the Khan, an aristocratic family, *ақ орда (aq orda)* (Khan's Horde), *ақ үй (aq úi)* (white house), *ақ кигізге көтерді (aq kıgizge kóterdi)* (choosen as the leader/ruler);
- *Ақ сақалды (aq saqaldy)* (a white-bearded elder), *ақ жаулықты ана* (aq jaýlyqty ana) (a mother) – the symbol of honour, recognition. [6]

However, it could not be found phraseological units with the white colour, which have the negative conations in Kazakh.

It can be drawn from the analysis above that the semantics of white in the Kazakh and English phraseological units illustrate the predominance of common features over specific such as purity, good, innocence.

The *black* colour is used to explicate suffering; the Kazakh people use both to exaggerate the bad, negative, and the good, positive. According to the German ethnographer E.Grosse, the black colour is polysemantic for Kazakhs. Academician A. N. Kononov, who studied the semantics of colours in Turkic languages, notes the adjective *black* has about twenty additional figurative meanings. In the explanatory dictionary of the Kazakh language, the word black has nine direct and metaphorical definitions [12, 63].

The main meaning of the word *black* is the colour of coal. It became the basis of the origin of many phraseological units with the various meaning.

1. Unpleasant: *қара қағаз (qara qaǵaz)* – a mourning letter, *қара жұмыс (qara jumys)* – a manual labor, toil, work that requires physical effort or exertion.

2. Curse: *қара басыңа көріңгір (qara basyńa kóringir), қара аспан аналып түскір (qara aspan anaıp túskir), басыңа қара күн тусын (basyńa qara kún týsyn)* – wishing a bad luck.

3. Ungrateful, shameless: *қара жерге отырғызу (qara jerge otyrǵyzý)* – put in an awkward position, *қара бет (qara bet)* – tarnish one's reputation, *қара жермен тең болды (qara jermen teń boldy)* – to become unnoticed, unrespected.

4. Villain: *қара жау (qara jaý)* – the greatest enemy, *қара бауыр (qara baýyr)* – a cruel, unmerciful person, *қара бастың қамын жеді (qara bastyń qamyn jedi)* – to look for his/her own benefit/profit. [6]

Not only has the *black* colour the negative meaning, but also it can be identified some positive aspects:

1. Justice: *қара қылды қақ жару (qara qyldy qaq jarý)* (to cut the black hair in the middle) – to resolve the dispute in the right way;

2. Holiness: *қара шаңырақ (qara shańyraq)* (a black wooden circle crowning the top of the Yurt) – a big, holy family, *қара қазан (qara qazan)* – a sacred hearth, *қара домбыра (qara dombyra)* (the Kazakh national instrument) – a holy dombra, *қара сөз (qara sóz)* – wise sayings, *qara jer (a black ground)* – the sacred land that feeds.

3. Welfare, prosperity: *қара қазан көтеру (qara qazan kóterý), қара қанат болды (qara qanat boldy)* – to grow up/mature.

4. Beauty: *сұмбіл қара шаш (súmbil qara shash)* – blue-black hair, *қара қасы қыйылып (qara qasy qıylyp)* – black eyebrows, *ботадай қара көздері (botadaı qara kózderi)* (camel eyes) – big beautiful eyes.

Proceeding from the above, it follows that in the Kazakh language the black colour differs in range of use and semantic features. This is due to the fact that it is the prevalent, expressive and complex colour in nature.

The English language is characterized by the traditional correlation of black with something bad, which is why phraseological units with the adjective black in the composition have negative connotations [13].

There are many idioms in the English language where *black* symbolizes negative events in a person's life:

1. Pessimistic perception of certain events: *paint a black* – to paint a dark picture, to paint something with dark colours; *a black day* (for somebody) – a sad/disastrous day, a day when something unfortunate happens.

2. The negative attitude of others: *pot calling the kettle black* – a guilty person accusing another guilty person, *black-listed* – excluded, not be invited, not allowed to join, *paint the devil blacker than he is* – to exaggerate, to portray someone in a bad light, worse than he really is; *black ingratitude* – the state of being ungrateful; *a black mark* the fact of people noticing and remembering something that someone has done wrong or failed to do, *a black sheep* – the bad one, the one who does bad things.

3. The negative characteristics of the qualities of nature, human senses: *as black as ink* – joyless, *black as thunder* – full of rage or hostility, likened to the black clouds that accompany thunderstorms.

4. Dishonesty or even criminality: *give a black eye* – cause a loss of respect for a person or organization, *black money* – dirty money, illegal profit [14].

The word *blue* was widely used in phraseological units and word combinations in different meanings. Therefore, this colour is a symbol of heaven and eternity in many cultures.

As stated in the “Explanatory Dictionary of the Kazakh language”, blue has different meanings and one of them is an endless sky [15, 407].

In the understanding of Kazakhs, the blue sky meant the divine principle. The word “heaven” denoting “көк” (kók) is the homonym of the word blue. In accordance with the cult of heaven, its colour is blue also deified as “Тәңірлік (Táńirlik) – Tengriism”: *төбесі көкке жету (tóbesi kókke jetý)* – to reach to heaven, *көк тәңірге табынған (kók táńirge tabyńǵan), көк бөрінің ұрпағы (kók bóriniń urpaǵy)* – those who worship heavenly Tengri, become heavenly generation, *көктен түсті (kókten tústi)* – out of the blue, *көкте тұрған жұлдыз (kókte túrǵan juldyz)* – a pie in the sky (something that you hope will happen but is very unlikely to happen).

At the same time, the meaning of the word *blue* can have negative connotation. For example, *көк келсін! (kók kelsin!), көк ала келгір (kók ala kelgir), көк сойғыр (kók soqqyr)* (curse) – let the heavens punish you!, *көк ми (kók mı)* – a silly man, *көк есек (kók esek)* – stubborn, easily controlled people.

In the English language the *blue* color is associated both with the positive and negative as well.

According to the legends, devils, witches, ghosts often appeared in a blue robe. There was a sign that meeting a woman in a blue apron was a harbinger of misfortune. It was forbidden to paint houses and windows in blue. Moreover, it was not allowed to put an object of the blue color on the marital bed: it meant that the spouses would not have children. This worldview is reflected in the following idioms: *blue Monday* – the worst day of the year; *blue stocking* is a symbol of impersonality, a lack of femininity, charm inherent in a real woman; *feel blue* – feel sad, down; *till you are blue in the face* – until you are tired or sick; *the sky is not blue* – something is wrong, there is a problem; *between the devil and the deep blue sea* – in a difficult position, no place to go.

There are also phraseological units with positive meanings: the idiom *"blue blood"* characterizes aristocratic origin of a person. *Blue-eyed boy/girl* – someone particularly favoured by an authority. There is an idiom *"something borrowed and something blue",* which means two of the things required for a happy wedding and a successful marriage [14]. The rhyme dates back to the Victorian era and came out of the English country Lancashire. At that time, the "something blue" was usually a garter, and the blue and old items protected the bride against the Evil Eye, a curse passed through a malicious glare that could make the bride infertile. "Something borrowed" was preferably the undergarment of a woman who already had children. The legend says that wearing this would confuse the Evil Eye into thinking the bride was already fertile, and the curse would be thwarted [16]. *"True blue"* means loyal, faithful, also people who works at a trade are called blue-collar workers. The blue sky has the definition of the great opportunity, an easy life [14].

The *brown* colour symbolizes on the one hand silence, warmth, and safety, on the other hand it depicts something that is cold, to show indifference in the Kazakh. For instance, *қоңыр күз (qońyr kúz)* – a warm autumn, *қоңыр салқын қабақпен қарады (qońyr salqyn qabaqpen qarady)* – to give someone the cold shoulder. Moreover, it expresses the meaning of "neutrality". For example, *қоңыр салқын (qońyr salqyn)* – breezy weather, *қоңыр көлеңке (qońyr kóleńke)* – a shady cool place, *қоңыр кеш (qońyr kesh)* – cool evening (usually it can be said about summer evenings), *қоңыр дауыс (qońyr daýys)* – a lovely voice [6]. As it might be seen that when it describes the weather it is neither cold nor hot or the voice is not dreadful, at the same time not outstanding, but pleasant.

In the English language the *brown* colour defines a state of darkness or being bored: *brown-nose* – to try hard to please someone, especially someone in a position of authority, in a way that other people find unpleasant; *in a brown study* – a mood in which he/she is involved in his/her own thoughts and not paying attention to anything else; *to be browned off* – to be bored, annoyed [17].

CONCLUSION

Thus, colour plays an important role in human perception of the world. Phraseological units with component colour terms open direct access to vast spiritual wealth of the people, reflect the characteristics of mentality and the national character. It is a critical tool for understanding nation in the process of intercultural communication.

Taking everything into consideration, research reveals that in comparison with the Kazakh language in English there are fewer phraseological units associated with resentment, scandal, human appearance, natural phenomena, human characters, etc. Phraseological units related to money and property, and society dominate in the English language such as *black money, blue eyed boy/girl, brown nose, blue Monday, black mark*. These data indicates the peoples' mentality of the two ethnics, the territories of usage and the level of development of these languages. It should also be noted that Kazakhs are quick-tempered and express their feelings in a direct way compared with the British. This can be illustrated in the fact that there are a lot of phraseological units associated with the death of a person, traditions and customs, quarrels, resentment, curses and blessings as for instance *ақ бата (aq bata), ақ киғізге көтерді (aq kıgizge kóterdi), қара қағаз (qara qaǵaz), көк ала келгір (kók ala kelgir), көк сойғыр (kók soqqyr)* etc. These data once again prove the diversity, feature of the Kazakh language and the spiritual wealth of the Kazakh people.

REFERENCES:

1 Базым Б. А. Цвет и психика. Монография. – Харьков, 2001. – 10 с.

2 «Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков». Научная электронная библиотека диссертаций, 2011. https://www.dissercat.com/content/semantiko-strukturnyi-analiz-frazeologicheskikh-edinits-tadzhikskogo-arabskogo-i-russkogo-ya.

3 Smith L.P. Words and idioms. – The University Press, Glasgow, 1928. – 292 p

4 Makkai. A. Idiom Structure in English. – The Hague, 1972. – 371 p.

5 Seidi J., McMordie W. English idioms and how to use them. – Oxford University Press, 1978. – 267 p.

6 Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. –256 б.

7 Қожахметова Х., Жайсақова Р.Е., Қожахметова Ш.О. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік. – Алма-Ата, 1988, PDF.

8 Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – М.: Инфра – М, 2008. – 226 с.

9 Рогулина Е.Э. Национальная культурная семантика цвета в испанской фразеологии (на материале пиренейского национального варианта испанского языка): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – М., 2006, PDF.

10 Christine A. Dictionary of Idioms. 1992, PDF.

11 Dictionary by Merriam Webster. https://www.merriam-webster.com/

12 Елибаева К. Ж. Символика и семантика цвета в казахской культуре. – Вестник Московского государственного университета культуры и искусств, 4 (48) июль–август 2012.

13 Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 262с.

14 English Idioms. – Canada, Prairie House Books, 2003, PDF.

15 Казақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968б.

16 Nowak C. “Why Do Brides Need to Have Something Old, New, Borrowed, and Blue?” Reader's Digest. Accessed September 15, 2019. https://www.rd.com/culture/something-old/.

17 Cambridge International Dictionary of Idioms. – Cambridge, 1998. – 587 p.PDF.

М.К.Самамбет[1],Т.К.Иманмагзумова[2]

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі түс компоненттері бар фразеологизмдер

[1,2]А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

Осы зерттеуде қазақ және ағылшын тілдеріндегі түс компоненттерінің фразеологиялық бірліктері қарастырылады. Мақаланың мақсаты – түрлі-түсті компоненттері бар фразеологизмдер халықтың ой-өрісінің бірегей бейнесін және бір тілді екіншісінен ерекшелендіретін ұлттық сипаттағы белгілердің айқындылығын көрсету. Түстердің мәні және олардың екі мәдениеттегі рөлі зерттеледі. Сонымен қатар, қазақ және ағылшын тілдік бейнесіндегі зерттелетін идиомалардың жалпы және өзгеше ерекшеліктері сипатталады.

М.К.Самамбет[1], Т.К.Иманмагзумова[2]

Фразеологизмы с цветовыми компонентами в казахском и английском языках

[1,2]Костанайский государственный университет им.А.Байтурсынова,
г.Костанай, Казахстан

В настоящем исследовании рассматриваются фразеологические единицы с компонентами цвета в казахском и английском языках. Цель данной статьи – выявить, что фразеологизмы с цветовыми компонентами отражают уникальный образ мышления народа и яркость черт национального характера, отличающих один язык от другого. Исследуется значение цветов и их роль в двух культурах. Кроме того, описываются общие и специфические особенности изучаемых идиом в казахской и английской языковой картине мира.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ҒТАМР 17.82.30

Ғ.Ж. Абылқасов[1], О.А. Жумагулова[2]
[1]докторант, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ, Қазақстан, e-mail: abylkasov70@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: J_Omirgul_A@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ӘДЕБИЕТІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ ЖӘНЕ ЕКІ ХАЛЫҚТЫҢ ТАРИХИ ТАМЫРЛАСТЫҒЫ

Мақаланың басты мақсаты қазақ және татар халықтарының өзара туыстық байланысын ашып көрсету болып табылады. Ресейдегі барлық халықтар ішінде саны жағынан екінші орынға ие татарлардың шығу тегі мен олардың таралу ареалы, тілдік ерекшелігі т.б. зерттеу – осы халықтың әдебиетін кеңірек танып білудің басты кілті. Сондықтан да біз мақалада татар халқының шығу тегі мен этникалық топтары туралы қарастыра отырып, олардың Қазақстанға қатысына назар аудардық.

Тірек сөздер: татар, тарихи дәуірлер, Алтын орда, сібір татарлары, Қазақстанның солтүстік өңірі, қоныстану, қарым-қатынастар.

КІРІСПЕ

Әлемде мыңдаған ұлттар мен тайпалар өмір сүреді. Екі жүзден астам мемлекетке бөлінген ұлттардың әрбірінің өз өмір сүретін аймағы бар. Кез келген үлкені-кішілі ұлттардың өзіндік өмір сүру аймағына тән тұрмысы-тіршілігі, тарихи жағдайы бар. Татарлар – адамзат баласы арасында өзіндік орны бар, көне мәдениетке ие халық. Әлем халықтары туралы анықтамалықтарда татарлар туралы жалпы мәліметтер берілген [1, 155].

Татарлар – тарихы тым тереңге тамыр тартқан Еуразия халықтарының бірі. Негізгі мекендеу ареалы – Ресей Федерациясының орталық бөлігі, Еділ бойы мен Орал өзені аумағы. Сондай-ақ Сібір мен Қазақстан, Қытайдың ШУАР-ы мен Ресейдің Қиыр Шығысында, әлемнің көптеген елдерінде татарлар өмір сүреді. Татар халқының жалпы саны 6,8 миллион адамды құрайды. Татарлардың басым бөлігі қазіргі кезеңде байырғы мекені Еділ мен Жайық бойында өмір сүруде. Яғни татар халқының сексен пайыздан астамы Татарстан мен Башқұртстан аумағында тұрады. Татарлар – Ресей Федерациясындағы орыстардан кейінгі ең мол санды ұлт. Татарлар этноаумақтық құрылымына байланысты еділ-оралдық, астрахандық және сібірлік, поляк-литовтық деп бөлінеді [2, 24]. Татарлар діни наным-сенімі бойынша мұсылман татарлар мен крясен татарлар болып жіктеледі. Татар тілі – жалғанбалы түркі тілдері ішіндегі алтай тобының қыпшақ топшасына жатады. Татар тіліне ең жақын түркі тілдері – қазақ, ноғай, қарақалпақ, қарайым тілдері.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеу барысында баяндау, анализдеу-синтездеу, тарихи-типологиялық т.б. әдістер қолданылды. Баяндау тәсілі арқылы татар халқының этногенезі мен өзге де ерекшеліктері

туралы қарастырылды. Жүйелілік-құрылымдық әдістің көмегімен татар және қазақ халықтарының өзара тарихи байланыстары жүйленіп, құрылымдалды. Татар халқының әдеби туындыларындағы тарихи дәуірлердің сорабын анықтау барысында әлемдік әдебиеттану ғылымының дәстүрлі және заманауи талдау, зерттеу әдістері тиісінше қолданылған болып табылады.

Татар халқының шығу тегі және татар халық жырларындағы татарлардың тарихына қатысты деректерді зерттеу барысында біз мыналарды анықтадық:

- қазақ пен татар халықтары әдебиетінің өзара тарихи байланысы тым ерте дәуірлерден бері жалғасып келе жатқандығын;

- татар халқының түркі тілдес ұлттар арасындағы өзіндік орны бар, көне халықтардың бірі екендігін;

- татар халқының өз ішінен бірнеше этникалық топтарға бөлінетіндігін және татар ұлтының қалыптасуына Қазан татарларымен қатар, Сібір өлкесін мекендейтін татарлардың зор үлесі барлығын;

- қазақ даласына татарлардың келе бастауы туралы деректерді қарастыру барысында олардың алғаш негізін қалаған ауылдар туралы мәліметті;

- қазақ даласынмен оқиғалық байланысты болып келетін татар эпостарындағы тарихи шындық негіздерін.

Қазақ және татар халықтары арасындағы өзара ұқсас әдебиеттердің ғасырлар бойғы байланысын анықтап зерттеу үшін біз татар халқының арғы тарихын, Патшалық Ресей тұсындағы, сондай-ақ Кеңес Одағы тұсындағы хал-ахуалы туралы дереккөздерді талқылау жұмысы жасалады. Татарлардың қазақ даласымен ежелгі байланыстарына қоса, заманауи өзара қарым-қатынастарды ашып көрсету, ғылыми айналымға енгізу жұмыстарының әдістемелері талқыланады. Татар мен қазақ халықтары әдебиетінің өзара байланыстары турасында зерттеу жасау үшін ең алдымен татарлардың Қазақстанға, оның ішінде солтүстік өлкелерге қашан, қандай себептермен келді дегенді анықтау үшін екі халықтың әдебиетіндегі рухани байланысын жан жақты анықтауда екі халықтың түп-тегіне, арғы замандардағы өзара қарым-қатынасына тоқталу керек болады. Осы тұрғыда қазақстандық татарларға қатысты, Қазақстанда жарық көрген кітаптар мен газет-журналдарды іздестіру, олардағы жергілікті өлкеге қатысты құнды деректер мен әдебиетке қатысты ақпараттарды жинастыру жұмысы жүзеге асырылды [3].

Ғалымдар татардың әдеби тілі мишарлық морфологиялық құрылым бойынша қазан диалектісі негізінде қалыптасқан деп біледі[4].

Қазақ пен татар халықтарының тарихи байланысы тым ерте замандарға кететіндігі анық. Оны екі халықтың ділі мен тілі, діниндегі ұқсастықтар-ақ анық дәлелдейді. Татар мен қазақтың арғы тарихи тамырластығын айтпағанда, Алтын Орда дәуірінен бергі сегіз ғасырлық кезеңде екі халықтың бір империя құрамында өмір сүрген уақытының өзі біршама кезеңді құрайды[5].

Қазақстандағы татарлар – аталған мемлекеттегі жүздеген диаспоралар арасындағы ең саны мол ұлттар қатарынан орын алады. 2019 жылғы есеп бойынша Қазақстанда 206 мыңнан астам татар өмір сүріп, саны жағынан алтыншы орынды иеленіп отыр. Өзбекстандағы татар диаспорасынан кейінгі екінші шетелдік татар диаспорасы – қазақстандық татарлар[5]. Қазақстанның барлық ірі қалалары мен облыс орталықтарында татар ұлттық мәдени орталықтары жұмыс жасаумен қатар, жексенбілік мектептер ұйымдастырылып тұрады. Қазақстан халқы ассамблеясы қатарында татар ұлттық мәдени орталықтары белсенді жұмыс атқарады. «Сабантой» сияқты ірі мерекелермен қатар, әдеби шығармашылыққа қатысты іс-шаралар да өткізіліп тұратынынан хабардармыз.

Татарлар – қалалар мен ауылдық жерлерде бірдей қоныс тепкен. Солтүстік облыстар аумағында татарлар мол шоғырланған. Қазақстандағы алғашқы татар қоныстары солтүстік өңірлерде 18-ғасырда пайда бола бастады. Нақтылай айтқанда 1786 жылы Қазан губерниясынан шыққан 176 отбасы түмендік татар Мавлют Валгузиннің бастауымен жолға шығып, қазіргі Солтүстік Қазақстан облысына келіп, осында Мавлютово ауылының негізін

қалайды [6]. Бұл – қазақ даласындағы ең алғашқы татар елді мекені болатын. Мавлютово ауылы өзінің төрт ғасырлық тарихы барысында қаншама құлдырау мен өрлеуді бастан кеше отырып, қазіргі күні тәуелсіз Қазақстанның Мамлют ауданы орталығы, Мамлют қаласы ретінде өмір сүріп жатыр. Татар ұлтының өкілдері Мамлют ауданының, Мамлют қаласының аумағында күні бүгінге дейін тұрып жатыр. 2019 жылғы санақ есебі бойынша Мамлют ауданы халқының 6,76 процентін татарлар құрап отыр. Бұл – 1206 адам деген сөз[7].

Сондай-ақ қазіргі Петропавл немесе Қызылжар қаласы да татарлар алғаш қоныс тепкен елді мекеннің бірі. Солтүстік өңірдің бас қаласы болған Қызылжарға да татарлар XYIII ғасырда көптеп келе бастаған. Өз сауда орталықтарын салу үшін татар көпестері, зауыт иелері буржуазия өкілдері Қазаннан, Троицкіден, Орынбордан ағылып келіп, өздеріне қолайлы кәсіппен айналыса бастаған. Олармен бірге діни қайраткерлер мен прогресшіл білім иелері де келіп осында орныға бастаған. Осылайша Ресей патшалығының әр өңірінен түрлі тағдыр жолымен келген татарлар қазіргі Қазақстанның аумағында мәдени-экономикалық ықпалы бар, зор рухани әлеуетке ие диаспора болып қалыптаса бастады. Сібір сауда-өнеркәсіптік жылнамасының мәліметі бойынша 1900 жылы Қызылжарда 20 мыңдай адам болса, оның 6 мыңын татарлар иеленген[8]. Қалада 6 шіркеу, түзу-түзу минареттері бар 7 мешітке қоса сол мешіттердің жанында жеті татар мектебі (медресе) болған. Татарлардың біліміндегі 117 зауыттар мен фабрикалар жұмыс істеп тұрумен қатар, татар театры мен татар мектебі де халыққа қызмет еткен екен. Татар ауқаттылары көпестер, ағартушылар, ретінде танылып, қайырымдылықпе шұғылданған.

Татар халқының қазақ халқымен өзара туыстық байланыстары терең. Мұны дәлелдеу барысында біз татар этносының тарихи тамырына болжау жасауымыз керек. Бұл тұрғыда ең әуелі мынаны есте ұстауымыз керек. Сонау Монғолия даласының шығысынан шыққан монғол-татар атты халық пен ежелден Еділ-Жайық өңірін мекендеген еділ бұлғарлары – екібасқа халық екенін білгеніміз жөн. Және сондай-ақ осы екі басқа халықтардың атаулары бір-біріне қатысты айтылып жүруінің өзі жаңсақтық деп білеміз. Мұны ғылыми негізді шындық ретінде қабылдағанымызбен, Еділ бойындағы бұлғарлар мен Шыңғыс ханның жойқын жорығы тұсында батысқа қоныс аударып келген монғол-татарлар арасында рухани, мәдени, тарихи байланыстар болмады деп және айта алмайтынымыз анық. Осыған байланысты бүгінгі қалыптасқан татар этносының Еуразияның әр өңіріндегі антропологиялық, тілдік, этнографиялық, әдеби-фольклорлық ерекшелігіне мән беріп, зертте, зерделеу қажет болады. Мұның маңызын әдеттегі Қазан татары мен Сібір татарының немесе Астрахань татары мен Қырым татарының арасындағы ділдік, тілдік, тіпті діндік тұрғыдан алғандағы өзіндік даралық ерекшеліктерімен түсіндіруге болады. Қазақ халқында «туыс туыс емес, қоныс туыс» дейтін мәтел бар. Осы айтылымның мәні татар халқы өкілдерінің әр өңірлерде өмір сүруіне байланысты, сол өңірлерде тұратын халықтармен белгілі бір деңгейде тілдік, ділдік ұқсастықтары болатындығымен ашылады. Мысалы, астрахандық татарлар еділдік бауырластарымен салыстырғанда азербайжандарға біршама ұқсас болып келеді. Сол сияқты еділдік татарларға қарағанда сібірлік татарлардың осы өңірді мекендеуге қатысты өзіндік ерекшеліктері бар [9].

Татар халқының субэтностық топтарының бірі Сібір татарлары – Тобыл мен Ертіс аралығында мекендеп келе жатқан байырғы этнос. Сібір татарлары этносының құрылуына арғы ғұн дәуірінен бастап, одан бергі керей, найман, қыпшақ, қимақ, арғын т.б. тайпалардың үлесі бар. Батыс Сібірдің құнарлы топырағы мен жер үсті байлығы батыс пен шығыстың сан алуан халықтарына өзіне тартты. Осының нәтижесінде татар мен қазақ тарихындағы ортақ әйгілі тұлғалар Ибақ, Тоқтамыс, Едіге, Әбілқайырлар тұсында тәуелсіз мемлекеттің сұлбасы да көрініс тапты. Сібір халықтары, соның ішінде татарлар тарихында Көшім ханның орны ерекше. Көшім ханның айналадағы дұшпандармен өліспей беріспес күресі туралы жырлар татар, қазақ, орыс фольклорында ғасырлар бойы орын алып келе жатыр.

Есіл бойындағы татарлар әр кезеңдерде Патшалық Ресей әкімшілігінің ықпалымен немесе патша билігінің құдалауы себепті Еділ бойынан қоныс аударды деп толықтай

қорытынды жасауға да болмайды. Татарлардың қазақ жеріне қоныстану тарихы бұдан да әрі болуы мүмкін. Татар мен қазақ халықтарына ортақ фольклорлық шығарма болып табылатын «Едіге» жыры – Алтынорда дәуіріндегі көптеген оқиғалардан хабар беретін ерекше туынды. Аталған дастанда:

Борын үткән заманда
Болгар белән Сарайда,
Җаек белән Иделдә,
Алтын Урда, Ак Урда –
Данлы Кыпчак җирендә,
Татардан туган Нугай илендә
Туктамыш дигән хан булды;
Ил булганга – ил булды,
Яу булганга – яу булды,
Биләгәне кол булды,
Әйдәгәне мал булды.
Сарай дигән каласы,
Сиксән күчә арасы,
Сары мәрмәр Алтын Таш
Сигез йортка дан булды,
Аларда дан булмады[10], -

деп айтылатынын қаперге алсақ, бір замандарда татар мен қазақ халықтарына ортақ тарихтың сұлбасы айқындала түседі. Қазақ, ноғай, татар халықтары бір тудың астында болып, Алтынорда, Ақорда хандықтары Ұлы Далада салтанат құрып тұрған дәуірлерге қатысты жырлардың ақпараттық маңызы зор.

Татар мен қазақ зиялыларының өзара рухани байланыстары – біздің зерттеуіміздің бір бағыты және осы тұрғыда айтарымыз – аталған тақырып саласында аты-жөндері аталатын Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев қатарлы қазақ зиялыларының барлығы дерлік Қазақстанның солтүстік өңірінен шыққан азаматтар екенін жершілдік сарында емес, солтүстік өңір азаматтарының өзге өңірлерге қарағанда татар халқымен ертерек аралас-құралас боғландығымен түсіндіруге болады. Атап айтқанда қазақ топырағында жәдидизмнің кең қанат жаюына бірден бір ықпал еткен И.Гаспиринскийдің ілімін жалғастырушы «Ғалия» медресесінде сабақ берген татардың көрнекті ағартушы зиялысы Ғалымжан Ибрагимовтың айналасында қазақтың болашақ әйгілі тұлғалары Б.Майлин, Ж.тілепбергенов, А.Мұстафин, М.Жұмабаев және т.б. болғаны белгілі.

Көкшетау өңірінен туып шыққан қазақтың тұңғыш кәсіби ғалымы Шоқан Уәлихановтың пікірлес досы шығыстанушы ғалым, педагог әрі тарихшы, ағартушы Құсайын Фаизханов (1828-1866 ж.ж.) болды. Шоқан Уәлиханов пен Құсайын Фаизханов болашақта бірігіп атқарар ортақ жоспарлары көп болғанға ұқсайды. Алайда бауырлас екі елдің бұл екі талантты ұлының да ғұмыры қысқа болыпты. Қ.Фаизхановтың Ыбырай Алтынсарин іс-қызметіне қызығушылық танытқаны туралы да мәліметтер бар. Сондай-ақ Шоқан Уәлихановтың достық қарым-қатынаста болған адамдарының бірі – Шахимардан Ибрагимов (1840-1892) екені белгілі. Екеуі Обмының кадет корпусында бірге оқыған. Ш.Ибрагимов 1854 жылдан бастап Қызылжар қалалық басқармасында аудармашы болып қызмет жасайды. Досының қазасын Ш.Ибрагимов ауыр қабылдайды. 52 жасында өмірден өткен Шахимардан Ибрагимов өмірінің көп бөлігі қазақ даласымен байланысты.

ХХ ғасырдың басында, нақтылай айтқанда 1919 жылы Ғалымжан Искахи атты татар зиялысы Ф.Тухтар және Ғ.Төреғұловтармен бірге «Маяк» атты газеттің отыз бірдей санын шығарады. Ғалымжан Ибрагимов пен Ахмет Байтұрсыновтың Омбыда шығарған «Қазақ» атты газеті де ұлтымыз тарихындағы орны бар басылым болды. Татардың көрнекті жазушысы Ғалымжан Ибрагимовтың «Қазақ қызы» атты романына эпиграф етіп Мағжан

Жұмабаевтың өлеңін алуы да бекер емес болатын.

Қазақ пен татар халықтарының әдеби-мәдени бауырластығының нағыз көрінісі – 1913 жылы Қызылжарда шыққан «Ишим даласы» газеті болды. Құсайын Мұнасыповтың 1917 жылдары шығып тұрған «Юл» («Жол») апталық басылымы да осы бағыттағы еңбек болатын.

1908 жылдан бастап Қызылжарда Тюменев Тойматов атты көпестердің, Дәулеткелдиев, Ақчурин қатарлы дәулетті адамдардың қаржылық қолдауымен көпшілік кітапхана ашылуы өлке мәдениеті үшін зор құбылыс болғаны анық еді. Бұл кітапханаға Қазан мен Орынборда, Уфа мен Троицкіде шығатын газеттер мен журналдар жекізіліп, С.Маманов пен Г.Бабажановтың Қызылжар, Ақмола қалаларындағы кітап саудасы дүкендері халыққа қалтысыз қызмет еткен. Қазақ даласындағы кітапқұмарлар мен шығармашылық иелерін байланыстыруда Қазан мен Уфадағы Кәрімовтер мен Құсайыновтардың баспа үйлері белсенді қызмет еткенін білеміз. Қазақстанның барша өңірінен жеткізілген қолжазбаларды кітап етіп бастырып, оларды кememен, отарбамен, атарбамен тиісті мекенжайларына таратып беріп отырған.

Қазақ топырағында театр өнері туып қалыптасуына бауырлас татар халқы өкілдерінің де ықпалы аз болмағанын айтып өткен орынды болмақ. Қызылжарда XX ғасырдың басында Ибрагим Кумельский мен Вали Абсаламовтердің күш-жігерімен драма театры ашылады. Онда М.Фаизидің «Ғалиябану», Ф.Бурнаштың «Таһир-Зухра», К.Тинчуриннің «Хан қызы» т.б. драмалық туындылары қойылып, татар, қазақ көрермендері театр өнерімен сусындайды. Қазақтың тұңғыш драматургтерінің бірі Қошке Кемеңгерұлы 1919-1920 жылдары Қызылжар қаласында қызмет етіп, шығармашылықпен шұғылданған. «Алтын сақина», «Қасқырлар мен қойлар», «Бостандық жемісі» атты қос пьеса Қызылжар қаласында дүниеге келді. Бұл екеуі де Қызылжардағы қалалық бақтың сахнасында қойылды. Демек, татар сахна өнерінің ықпалы болған жоқ деуге болмайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ пен татар әдебиетінің өзара ықпалдастығы туралы кіріспе түрде айтып өткенде осылай. Қазақстанның солтүстік өңіріне татар халқының қоныстануы, қазақ мәдениеті мен әдебиетіне ықпалы туралы бірлі-жарым жергілікті зерттеушілердің еңбектері мен жинақ кітаптарда аталып жүргені болмаса, толымды зерттеу еңбектер жоқ екендігін ескерген жөн.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Население мира. – Москва: Политиздат, 2017, 507 стр.

2 Татары (отв. ред. Р.К.Уразманова, С.В.Чешко). – Москва: Наука, 2001, 583 стр.

3 Р.Г Мамлютова-Бикмухаметова Татары на севере Казахстана. – Петропавловск: Северный Казахстан, 2015 – 432 с.

4 «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. IY том. Бас редакторы Ә.Нысанбаев. – Алматы. Қазақ энциклопедиясы, 1998, – 1523 б.

5 Қосан С. Татар-қазақ әдебиеттерінің байланысы туралы. edu.e-history.kz

6 Р. Әбсаттаров Қазақстандағы татарлар. //«Ақиқат» журналы. 13 желтоқсан, 2016, 17 б.

7 Қазақстандағы халық саны 2009 жылдың қорытындысы бойынша. Bnews.kz. Астана, 12 қараша.

8 М.А.Морозов Петропавловск в дореволюционных литературных источниках. – Ленинград. Нева, 1991 г.

9 Б. Ысқақов Қазақ-татар әдеби байланысы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 175 б.

10 З.Хәбипова 2014 ел татар жәмәгатьчелеге өчен үзенчәлекле юбәләй елы – мәшһүр «Идегей» дастаны... – Казан: Милләт, 20014 ж.

Г.Ж. Абылкасов[1], О.А.Жумагулова[2]

Литературные связи казахского и татарского народов и их историческое родство

[1,2]Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г.Кокшетау, Казахстан

Основной целью статьи является раскрытие родственных духовных связей между казахским и татарским народами. Исследование происхождения татарского народа, занимающего второе место по численности среди всех народов России, ареала их распространения, особенностей языка и т.д. является главным ключом к более широкому познанию литературы этого народа. Поэтому в статье, рассматривая происхождение и этнические группы татарского народа, мы обратили внимание на их связь с казахским народом.

G. Abylkasov[1], O. Zhumagulova[2]

Literary relations of the kazakh and tatar peoples and their historical kind

[1,2]Kokshetau state University named. Sh. Ualikhanov,
Kokshetau, Kazakhstan.

The main purpose of the article is to reveal the relationship between the Kazakh and Tatar peoples. The origin of Tatars, which are second in number in all the peoples of Russia, their distribution, language features, etc research is the key to gaining a better understanding of the literature of this nation. That is why in the article we looked at the origin and ethnicity of the Tatar people and emphasized their involvement in Kazakhstan.

ӘОЖ 82.09.801.73

Ж.Ә.Аймұхамбет
филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан, e-mail: a_zhanat@mail.ru

«ЕР ТӨСТІК» ЭПОСЫ: ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ, ТАТАР НҰСҚАЛАРЫ

Мақалада қазақ фольклорындағы классикалық ертегілердің бірі болып саналатын «Ер Төстік» көне эпос үлгісі ретінде зерделеніп, басқа да түркі халықтарындағы нұсқаларымен салыстырыла қарастырылады. Батыс Сібір татарларының ертегілік нұсқасы және қырғыз халық фольклорындағы эпостық жыр және қара сөз түріндегі нұсқалары талдау нысанына алынған. «Ер Төстік» - қазақ, татар, қырғыз халықтарының ортақ фольклорлық мұрасы. Әр халықтар нұсқасындағы ерекшеліктер бұл эпостың негізгі мазмұнын, ежелгі дәуір адамдарының дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігін таныта түседі. Эпос мотивтері, кейіпкерлер жүйесі, мифологиялық «қабат» жан-жақты талданып, маңызды тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: түркі, фольклор, батырлық ертегі, көне эпос, дүниетаным, аждаһа-жылан, мотив.

КІРІСПЕ

Түркі халықтары фольклорында ортақ ертегілер көп кездеседі. Солардың бірі – «Ер төстік» ертегісі.

«Ер Төстік» – түркі халықтарының фольклорында ертегі әрі эпос түрінде кездесетін көне мұра. Бас қаһарманың тағдыры, ерлік істері, адам мен табиғат, басқа да тіршілік иелерімен арадағы қарым-қатынас бұл фольклорлық мұраның өте көне дәуірлерде дүниеге келгенін айғақтайды.

«Ер Төстік» эпосында негізгі мотив – бас қаһарманның жер астына сапар шегуі. Жер асты – жыландар патшалығы үстемдік крған мекен. Бұл қазақ нұсқасында Жылан Бапы хан,

татар нұсқасында аждаһа-жылан бейнесінде көрінеді. Ер Төстіктің қайда бара жатқанын болжап білетін – Кенжекей. Эпостағы пері қызымен (Бекторы немесе Айсалқын) қақтығыс, Кежекейдің көрегендігі, Жалмауыз кемпірдің әрекеті, аждаһа жыланның қоятын талабы – эпос оқиғасының бірнеше күрделі мотивтерден тұратын құрылымын көрсетеді. Бұл құрылым оның көнелік табиғатының көрінісін танытады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Ер Төстік» – қазақ, қырғыз, татар халықтарына ортақ, ежелгі мифологиялық танымды айқын аңғартатын фольклорлық мұра. Курдтарда да бір нұсқасы бар делінеді.

Қазақ нұсқасындағы «Ер Төстікті» Ә. Марғұлан «батырлық өлең» [1, 80], Р. Бердібай «көне эпос» [2, 80], С. Қасқабасов «батырлық ертегі» [3, 80] қатарына жатқызады. Қазақ нұсқасы ҚР Ұлттық ғылым академиясы ОҒК 75-бумасында, латын жазуында сақталған. Жинаушы – И.Ахметов [4, 367].

Бұл фольклорлық мұраның жиналу тарихына көз жіберсек, алғаш рет XIX ғасырдың 70-жылында В.Радлов өзінің «Образцы народной литературы тюркских племен» атты еңбегінің 3-томында Батыс Сібір татарларының «Йиртөшлек» атты ертегісін жариялайды және қырғыздардың 2146 өлең жолынан тұратын «Эр Тештюк» эпосын осы еңбектің 5-томында жариялайды. Г.Потанин В.Радлов еңбегіндегі нұсқаларға сүйене отырып, «Ер Төстік» эпосын өзге әлем халықтарының фольклорлық мұраларымен салыстыра келе, мұндағы мотивтердің барынша кең таралғанын көрсетеді.

Қазақтардағы сияқты қара сөзбен айтылатын нұсқалар қырғыздарда да бар. Бұлардың қатарында Қырғыз Республикасының Ұлттық ғылым академиясындағы Ж. Жамгырчы уулу, Ы. Шамен уулы, Ж. Казакбай уулы тапсырған нұсқаларды айтуға болады [8].

«Ер Төстік» XX ғасырда бірсыпыра салыстырмалы зерттеулерге арқау болды. Бұл эпосқа қазақ, қырғыз, татар ғалымдарымен қатар еуропа ғалымдары да назар аударды.

Татар, қырғыз нұсқаларында архаикалық, яки мифологиялық эпос санатындағы «Ер Төстік» өзінің барынша көнелік сипатымен ерекшеленеді. Сондықтан да бұл фольклорлық мұрадан бағзы дәуірлердегі түркілерге ортақ мифтік дүниетанымды айқын көруге болады.

Қазақ нұсқасында бас қаһарман Ер Төстік кер биенің төстігін жеген соң анасының бойына бітіп, дүниеге келеді. Сондықтан кәрі ата-анасы оған «Төстік» атын береді [7, 11]. Ол жай бала емес, ерекше туған ер болады. «Ер Төстік» атануы сол себепті.

«Ер Төстікті» «ертегілік-мифологиялық дастан» деп атаған татар ғалымдарының пікіріне сүйенсек, батырдың аты Йиртөшлек – жер атауымен байланысты, «жер астына түсуші» деген мағына береді. Оның себебі қаһарман басынан кешкен оқиғалардың біразы жер астында, хтоникалық ортада өтеді [5, 178].

С. Қаралаев жырлаған қырғыз нұсқасында Ер Төстік Манасқа қатысты, соның айналасында жүрген қаһармандардың бірі. «Көкетайдың асы» бөлімінде Төстіктің жер астына түскен оқиғасы сөз болады

Тан, атар салкын бозумсуң, Төштүк.
Жаныма жакын досумсуң, Төштүк,
Алты айлык чөл көргөн, Төштүк,
Адам көрбөс жер көргөн, Төштүк...[6, 19].

«Еламанның далада көрген түсі» деген бөлімде тоғыз ұлдан түңілген Еламанның түсіне Қызыр кіріп, аян береді:

Колуңдагы боз алма
Санап көрсөң тогуздур,
Муну жесең тогуз уул.
Оң колуңда чоң алма,
Муну жесең жалгыз уул.
Кагышкан душман союлат,

Бере турган баланын
Аты Төштүк коюлат.
Астында буудан малы бар,
Жеке өзүнүн башында
Тогуз миң жандык алы бар.
Отко салса күйбөгөн
Ойрондук жайы дагы бар.
Сууга салса акпаган
Султандык жайы дагы бар.
Аты Төштүк коюлат,
Атышкан жоолор союлат.
Алп сырттаны эр болот,
Алышкан кайдан соо болот.
Атса мылтык өтпөгөн
Арстандык жайы дагы бар [6, 30-31].

Көне дүниетанымда кеңістік вертикалды үш әлемнен, горизонталды төрт тараптан тұрады. Жоғарғы әлем – болашақтың, ортаңғы әлем – осы шақтың, төменгі әлем – өткен шақтың мекені. Жоғарғы әлем мен төменгі әлем мистикалық, сакральды сипатымен көрінеді. Ер Төстіктің тағдырына төменгі әлемге – жер астына түсу жазылған. Түспеуге де болатын еді, алайда, перінің қызы Бекторы батырдың өміріне араласады. Кенжекейдің тыйым туралы ескерткенін тыңдамастан, Ерназар Соркұдықтың басына көшін аялдатады. Соркұдық – мифологиялық мекен. Ежелгі адамдар танымында қоныстың өзі жайлы, жайсыз сипаттарымен көрінеді. Адамзат баласына қатер төндіретін, жамандық әкелетін қоныстан аулақ жүрген абзал. Басқа қатер төндіретін Соркұдық сияқты мекен Ерназардың кенжесіне залалын тигізеді. Бұл жайтты ақылымен болжап білген Кенжекейдің ерін қатерден құтқарар амалы жоқ. Бар көмегі – төркінінен Төстік үшін қалап алған Ақсырмал сауытты (қырғыз нұсқасында Чайынгы) кигізіп, Шалқұйрықты мінгізеді және мифтік сенімге сәйкес уақытты тоқтата тұруға мүмкіндік алады. Яғни «ер қосын артсын» деп, төркінінен қалап алған Құба інгенді бураға шөгереді де «Төстік не келген күні, не өлген күні ботала» деп серттеседі. Сосын белін он екі құлаш торғын орамалмен орап, «Төстік не келген күні, не өлген күні шешіл» деп серттеседі. Сөз бен серттің қасиетті күшіне сену – магиялық фольклорда көп ұшырасады. Күллі құбылысқа сөз арқылы әсер ету, серт ұстау – мифтік таным тұрғысынан алғанда шындық. Төстіктің перілер әлемімен байланысы, Жалмауыз кемпірден қашуы, жер асты патшалығына барып, рух-иелер көмегін алуы, алып бәйтеректің басындағы Самұрықтың балапандарын айдаһардан құтқаруы, жаны өзінен бөлек сақталған Шойынқұлақты өлтіруі – эпостың мифлогиялық-архаикалық сипатын айқындай түсетін мотивтер. «Ертегідегі «ұлын жалмауызға беру» мотиві мен «жалмауыздан қашу» мотивтері – алғашқы қауымдағы инициация ғұрыптарының елесі» [4, 368] деген ғалымдар тұжырымына сүйене отырып, әйел үстемдігі (матриархат) дәуірі өтіп, еркек үстемдігі (патриархат) орнай бастаған кезең фольклорлық мұраларда осындай мотивтер түрінде сақталған деуге болады. .

Соркұдықтың басына қонғанда қалың тұманның түсуі, Құба інгеннің жоғалуы – Ер Төстікті жолынан бұрып, басқа әлемге сапарға бастаудағы басты детальдар. Ерназар жаны үшін Жалмауыз кемпірге Төстіктің садағының ұшын шығаратын егеуін береді. Қырғыз эпосында болат егеу Кенжекейдің сандығының түбінде жатады және осы егеумен Төстіктің жаны байланысты. Еламанға (Төстіктің әкесі) суда өкпе болып жүзіп көрінген, артынан жеті басты жалмауыз болып шыққан кемпір былай дейді:

Кенжекенин колунда / Кенжекейдің қолында
Алтын сандык бар экен, /Алтын сандық бар екен
Алтын сандык түбүндө, /Алтын сандық түбінде
Жыйнап койгон үбүндө / Салып қойған бұл бұйым
Эрге ылайык ал экен, / Ерге лайық сол екен –
Болот өгөө бар экен. / Болат егеу бар екен

Болжоп көрсөм ошону, / Болжап көрсем осыны
Эр Төштүк уулуң жаны экен / Ер Төстік ұлыңның жаны екен [6, 113].

Қазақ нұсқасында егеу туралы Төсіктің әкесі Ерназар айтады. «Менің қалтамда Төстіктің садағының ұшын шығаратын егеуі бар. Төстік онсыз жүре алмайды. Мен соны осы араға тастап кетейін. Төстік іздеп келеді, сонда өзің ұстап ал!» [7, 19], – дейді ол Жалмауыз кемпірге.

Қазақ нұсқасында егеудің Жалмауыз кемпірде болуына ерекше мән беріледі. Ерназардың егеуді жалмауызға беріп кеткенін Кенжекей көреді.

«Төстік түнде отауына кірейін десе, отауы ылғи берік болады. Бір күні Төстік жеңгелерін алып, отауына кіреді. Төсегіне жатып еді, Кенжекей болат кездіктің сабын Төстіктің жүрегіне тіреп, ұш жағын өз жүрегіне қояды:

– Қозғалмай жат, қозғалсаң екеуміз де жарыламыз, – дейді. Төстік мұның себебін сұрайды. Кенжекей:

– Әкең сені Бекторының жалмауызына беріп кеткен, сен менікі емессің, жалмауыздан біржола құтылып кел, – дейді.

– Әкем мені жалмауызға неге береді? – дейді ол. Кенжекей:

– Нанбасаң, әкеңнен егеуінді сұрап көрші, – дейді» [7, 20].

Егеу, бұл жерде Төстіктің жанына қатыссыз, алайда, оның жалмауыз кемпірдің қолында болуы қауіпті. Төстік егеуін қалайда алуы керек. Кенжекейдің Төстікті отауына кіргізбеуінде бір мән бар.

Егеуді алуға келген Төстікті жалмауыз кемпір ұстап алмақ. Өзін әкесінің жалмауыз кемпірге беріп кеткенін Төстікке Кенжекей жеткізеді. Төстіктің алдағы сапарының қиындығын болжап білген Кенжекей:

Сорқұдықтың басына
Сорға бола қонды атам.
Жалмауызға жалғызын
Жанынан қорқып берді атам.
Жүретұғын жолында
Құлан өтпес шөлі бар,
Оны да басып өтесің,
Қыран өтпес қия бар,
Оны да басып өтесің, –

дейді. Кенжекей төркінінен арнайы алған Төстікке Шалқұйрықты мінгізіп, Ақсырмал сауытты кигізіп аттандырады [7, 20]. Ер Төстік өтетін бұл жолдар *(«құлан өтпес шөл», «қыран өтпес қия»)* – мифтік кеңістікке тән.

Қырғыз нұсқасында Ер Төстіктің жер астында жеті жыл болғаны айтылады:

Алты айлык чөл көргөн, Төштүк,
Адам көрбөс жер көргөн, Төштүк!

Кенжеке *«аң жүгіріп, құс ұшпайтын жерге», «адам көрмес елге», «түссе шықпайтын орға, «шырмалса құтылмас торға»* кетіп бара жатқанын айтып, Шалқұйрықты мінуін, Чайыңгы тонды киюін, өз әкесі Сарыбайдан қалап алған, «сан қара малдың құны бар» алтын сақаны алуын өтінеді. Сақаны жоғалтпай, өзіне қайта әкелуді ескертеді. Сонымен бірге әке үйінен қамдап алып шыққан күлазықты береді [6, 125-126].

Жер астына сапарлау – о дүниеге, яғни өлілер әлеміне бару. Әлемдік мифтік баяндарда өлілер еліне бару мотиві кездеседі. Мысалы, Одиссейдің Аид патшалығына барып келуі, т.б.

Қырғыз нұсқасында Ер Төстіктің қилы тағдыры перінің қызы Айсалқынның Кенжеке сөзіне кектенуімен байланысты болады.

Сырттан эрден айрылып, / Сырттан ерден айрылып,
Жети жылы саргарып, / Жеті жыл бойы сарғайып
Тирүүлөй жесир болуп кал, долу! /Тірілей жесір болып қал, долы!
Өлбөй-житпей кайрылчы, долу, /Өлмей-жітпей қайғыршы, долы,

Сырттаныңдан айрылчы, долу.../ Сырттаныңнан айрылшы, долы...
Ардактаган Төштүгүң / Ардақтаған Төстігің
Жер үстүнөн айрылып, / Жер үстінен айрылып,
Жер астында кор болсун, долу, / Жер астында қор болсын, долы!
Арка чачың өрбөй кал, долу, / Арқа шашың өрмей қал, долы!
Аташканың сырттанды / Атастырған сырттаныңды
Алты жыл катар көрбөй кал, долу/ Алты жыл қатар көрей қал, долы!
Бир мүшкүлгө жолугуп, / Мүшкіл халге тап болып,,
Аташканың сырттаның / Атастырған сырттаның
Жер астына кетсинчи, долу! / Жер астына кетсінші, долы!
Айтканың башка жетсинчи, долу! /Айтқаның басыңа жетсінші, долы!
Жети жылы кар болгун, долу / Жет іжыл бойы қар болғын, долы!
Сырттаның көрбөй зар болгун, долу! Сырттаныңды көрмей зар болғын, долы! [6, 101-102]

Татар нұсқасында да құдасының айтқан ескертуін естен шығарған Төстіктің әкесі «қонбайтын жерге» қонады. Кіші келіннің ескертуін де құлаққа ілмейді. Осы жерде аждаһа-жылан тап болып, егер Ер Төстікті бермесе, бәрін жұтатынын айтып, қауіп төндіреді. Әкесі Төстікті беруге келіседі. Бұл туралы үйде қалған Төстік қалыңдығынан біледі. Кенже қыз Төстікке атастырылады, бірақ, күйеуінің қалыңдықты ұзатып алу сапарына келмей қалғанына ренжиді. Төстіктің келмеу себебі – әкесі келіндерін алуға ұлдарымен бірге сапарға шыққанда, үйде ешкім қалғысы келмей, ақыры кенже ұл Төстік қалады. Өкпелі кенже қалыңдық сәуегей кемпірге барады. Сәуегей кемпір «мына алты әпекеңнің күйеуі жиылып сенің бір күйеуіңе татымайды» деп, оның ерекше батыр екенін айтады. «Әкеңнен жасау алғанда сол күйеуің үшін жеті қат жер астында, жеті қабат темір сарай ішінде он екі жанды Шалқұйрық аты бар, соны сұра, оның қабырғасының астында алмас қылыш бар, соны да бірге сұра» дейді [9, 64].

Төстіктің жер астына түскенде алғаш ұшырасатыны – Жылан Бапы хан елі. Бұл тіршілік иелерімен кездесетінін Шалқұйрыққа тіл бітіп, алдын ала ескерткен. Жер асты әлеміне сапар – Төстіктің ерлігінің сынға түсер жері. Жалпы, әлем халықтарының мифологиясында жыландар мекені осы жер асты болып саналады. Сондай-ақ жылан, айдаһар – тотемдік хайуан. Жыландар кейде адамдармен достық, кейде жаулық сипатта болады. Мифологиялық кеңістікте киелі, тылсым болмысты тіршілік иесі болып саналатын да жылан.

Үнділердің ведалық мифологиясында былай баяндалады: «Жердің тереңінде жеті жер асты әлемі бар. Олардың біреуінде нагилар тұрақтаған. Дәл осы мекен күллі жартылыстағы ең ғажайып әлем. Ол өзінің әдемілігі және салтанаты жағынан Индра қаласынан да асып кетеді. Нага – жартылай адам, жартылай жылан – жер асты әлемінің тұрғыны, қымбат қазынаның қорғаушысы. Бұл қазынадан адамдарға кейде сыйлық жасайды. Бір заманда бұлардың тұрағына Индраның қызметшілері делінетін гандхарвылар шабуылдайды. Гандхарвылар – аспан әлемінің тұрғындары. Музыканттар, жауынгерлерден тұратын бұлар кейде аспан әлемін тастап жерге және жер астына түседі. Нагалардың қалаларын жаулап, қазыналарын тартып алған гандхарвыларды Вишну тәртіпке шақырып, жер астынан қуып шығады. Нагалардың әйгілі патшасы – мың басты Шешу. Нагалар – данышпандар, магтар, өз кейіптерін өзгерте алады және өлгендерді тірілту қабілетіне ие...» [9, 71]. Буддалық мифологияда нага – жыланға ұқсас жартылай құдай тектес жаратылыс.

Жер астына түсіп, жыланмен кездесу, оның қойған шарттарын орындау мотиві – архаикалық фольклорға тән басты сипат. Қазақтың «Құбығұл» атты көне эпосында да бас қаһарманға жылан, айдаһар кезедесіп, жолын бөгейді. «Жоямерген» эпосында да Жоямерген жер асты патшасы Жыланбектің қызы Күнсұлуды ауыр сынақтардан өтіп барып алады. «Ер Төстік» эпосында Темір хан Ер Төстікке су түбіндегі қазанды алып шығуды шарт етіп қойса, Жоямергенге Жыланбек патша да осындай шарт қояды. Қазанды алып шығатын – Төстіктің Шалқұйрығы, Жоямергеннің Ділдеш аты.

Ежелгі дүние адамдары жыланға қатысты қатаң қағидаларды сақтаған. тіпті адам мен жылан арасында жүретін шайқас, бәсеке де болған. Ол дарымшы (жыланмен арбасу қасиетіне ие адам) мен жылан арасындағы арбасу түрінде жүзеге асады.

Мифологиялық кеңістікке тән белгілер ретінде жер асты әлемін, ондағы тұрғындар тіршілігін, перілер әлемін, мифология кейіпкерлерін, өзіндік қасиеті бар, тылсым күшке ие заттарды айтуға болады. «Ер Төстік» эпосында бас кейіпкер болмысына тән мифологиялық сипат оның мифтік кейіпкерлермен, миф әлемімен байланысы арқылы айқындала түседі. Эпос желісіндегі мифтік мотив бас қаһарманның перінің қызы Бекторымен кездесуінен басталады. Төстіктің ерекше жаратылысы әу баста ерекше болып өсуімен, қайраттылығымен, ерлігімен көрінсе, оқиғаның даму барысында осы ерекшелігі тылсым әлеммен байланыста танылады. Қазақ нұсқасында Төстікке ғашық болған әрі Кежекейге кектенген Бекторы батырды ұстау үшін Жалмауызды жұмсайды. Соркұдыққа қонған Ерназар әрекеті ұлын жалмауызға беруге мәжбүр етсе, енді Ер Төстік жер астындағы жылан Бапы ханның тапсырмасын орындауға мәжбүр болады. Бұл оқиғаның бәрі мифологиялық мекеншақ (хронотоп) аясында өрбиді.

Татар нұсқасында аждаһа-жылан өз патшасының бұйрығымен ханның кенже ұлы Йиртөшлекті соған апаруы керек. Жыландар патшасы батырды адам кейпінде қарсы алады да, өзінің қызына – ақ жыланға үйлендіреді. Неке түнінде жылан сұлу қызға айналады. Батыр болса жылан атасының бірнеше қиын тапсырмаларын орындайды [5, 180-181]. Бұл тапсырмалар грек мифтеріндегі Гераклдің әйгілі ерліктерін еске түсіреді. Йиртөшлек жылан патшасының тапсырмаларымен бірге Барса-келмес патшаның да ауыр сынақтарынан өтеді. Бұл арғы дүние әлемінің патшасына жұмсаған да Жылан-патша. Барса-келмес патшаны және ондағы зұлым жанды өлтіріп, патша қызы Күнөрсұлуды әйелдікке алады. Осы оқиғадан кейін барып жылан-патша құпияны ашады. Барса-келмес ханы, жабайы құс, қара құс сияқты зұлым күштер өздерінің тынымсыз шапқыншылығымен бұл елді жиі тонап, тұрғындарын жойып отырған. Жаратушы ие ақырында бұл елді жер астына жасырып, қажет болғанда жылан кейпіне айналуға мүмкіндік береді. Жылан-патшаның Йиртөшлекті өзіне шақыру себебі – елін зұлым күштердің тырнағынан құтқару. Қызына үйлендіруінің себебі – батырдың некелік сынақтан өтуі үшін қажет. Сонда ғана батыр өз миссиясын орындамақ [10, 78].

Қазақ нұсқасында Ер Төстіктің жұт жылы кетіп, жоғалған сегіз ағасын «темір таяқтан тебендей, темір етіктен теңгедей» қалғанша іздеуі, Төстікке перінің қызы Бекторының ғашық болуы, Жылан Бапы ханның елінде болып, Таусоғар, Саққұлақ, Қырағы, Желаяқ сияқты рух-иелермен достасуы, Алып Бәйтеректің басындағы Самұрықтың балапандарын Аждаһадан құтқаруы, Шойынқұлақпен айқасуы – барлығы да мифологиялық кеңістікке тән оқиғалар. Мифологиялық кеңістіктегі уақыт та миф «заңдылығына» бағынады. Сондықтан да Кенжекей уақытты серттесу арқылы «тоқтата алады». Сөйтіп, Ер Төстік әбден қартайғанда келгенімен, Кенжекей серттескен Құба інген боталап, беліндегі торғын орамалының шешілген жерінде кездесіп, баяғы жас күндеріне оралады.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Ер Төстік» эпосындағы бас қаһарманның жер асты әлеміне сапар шегу, сол әлемнің иесімен және рух-иелермен, сондай-ақ перілермен байланыста болу мотиві оның архаикалық-мифологиялық сипатын айқындай түседі.

Көне эпостың қазақ, қырғыз, татар нұсқаларына ортақ ең басты мотив – батырдың жер асты әлеміне сапары. Қазақ пен қырғыз нұсқаларында бұл сапарға баруына тікелей перінің қызы (қазақ нұсқасында – Бекторы, қырғыз нұсқасында – Айсалқын) ықпалын тигізеді. Ал, татар және қазақ нұсқаларында тағы бір деталь бар, ол– көшті қондырмайтын жерге қондырудың кесірінен Ер Төстіктің пешенесіне осы сапар тап болады. Үш халықтағы нұсқаларды салыстыра келе, шығатын қорытынды – әу баста бұл фольклорлық туынды

ежелгі дүниетаным айқын көрінетін, ерлік дәстүрдегі түркі халықтарына ортақ кең көлемді эпос болғандығы.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Маргулан А.Х. О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Каз ФАН СССР, Сер.историч. – Алматы, 1946 – № 2 – С. 75–81.

2 Бердібаев Р. Қазақ эпосы. Алматы: «Ғылым», 1982. – 232 б.

3 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: «Ғылым», 1984.– 324 б.

4 Бабалар сөзі: жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2011. – 424 б.

5 Бакиров М. Татарский фольклор. Казань: «Ихлас», 2012. – 400 с.

6 Эр Төштүк: Эпос //Эл адабияты сериясының 2-тому. Акматалиевдин жалпы редакциясы менен. С. Каралаевдин варианты. Бішкек: Шам, 1996. – 448 б.

7 Ер Төстік // Бабалар сөзі: жүз томдық. – Астана: Фолиант: 2011. – 424 бет: 11-39 бб.

8 Эр Төштүк. КРУИА Кф инв. №14(207), 1-20 б.; Көчпөс бай (Эр Төштүк). КРУИА Кф инв. №8 (201), 87-108-б.; Элеман байдың Төштүгүү (жомок). КРУИА Кф инв. №629(207), 52-67-б.

9 Садовская И.Г. Мифология.М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2006. – 352 с.

10 Татар халық ижаты. Дастаннар. Казан: Татарстан китап нашрияты, 1984. – 384 б.

Ж.А.Аймухамбет

Эпос «Ер Тостик»: казахские, киргизские, таратские варианты

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

В статье исследуется классическая сказка казахского фольклора «Ер Тостик», как образец древнего эпоса, и проводится сопоставление с образцами других народов. Анализируются образцы сибирьских татар в сравнении с эпосом из киргизкого фольклора и его прозаической формой. «Ер Тостик» относится к общему наследию казахского, татарского и киргизского народов. Особенности содержания всех образцов этого эпоса дают представления о мировозрении и быте древних людей. Всестороне анализируются мотивы, система персонажей, мифологические «пласты», и приводятся выводы.

Zh. A. Aimukhambet

Epos “Er Tostic”: kazakh, kyrgyz, tarat options

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article explores the classic fairy tale of the Kazakh folklore “Yer Tostik” as an example of an ancient epos, and compares it with the samples of other peoples. Samples of Siberian Tatars are analyzed in comparison with the epos belonging to the Kyrgyz folklore and its prosaic form. “Yer Tostik” refers to the common heritage of the Kazakh, Tatar and Kyrgyz peoples. Features of the content of all samples of this epic give an idea of the worldview and life of the ancient people. The motives, system of characters and mythological “layers” are analyzed comprehensively and thus produce certain conclusions.

ӘОЖ 82.09.808.1

Ж.Ә.Аймұхамбет[1], Н.И. Көбеева[2]

[1]филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан, e-mail: a_zhanat@mail.ru

[2]қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, Атырау қаласындағы Абай атындағы орта мектеп, Атырау қ, Қазақстан, e-mail: k_nazerke@mail.ru

ОКСЮМОРОН КӨРКЕМДІК ТӘСІЛ РЕТІНДЕ

Мақалада оксюморонның көркем әдебиеттегі, оның ішінде поэзиядағы бейнелеу құралы ретіндегі қызметі талдау нысанына алынған. Оксюморон туралы лингвистер мен әдебиеттанушылардың пайымдауларына сүйене отырып, оксюморон табиғатын таныту және оның қарама-қайшылықтың «тұтастығы» түрінде көрініс беруін түсіндіру – талдаудағы негізгі мақсат болып табылады. Қазақ және орыс поэзиясындағы оксюморон үлгілерінің поэтикалық мән-мағынасы ашылады.

Кілт сөздер: оксюморон, символ, стилистикалық фигура, мазмұндық-пішіндік құрылым, антоним, синтаксистік егіздеу, поэзиядағы дәстүр, поэтикалық дүниетаным, қарама-қарлысылық, тұтастық.

КІРІСПЕ

Оксюморонды стилистикалық фигура, көркемдік тәсіл ретінде қарастырған бірсыпыра ғылыми жұмыстар бар. Бұндай еңбектерде оксюморон негізінен лингвистикалық құбылыс, поэтикалық мәтіннің бұр құралы деп анықталды.

В.В.Виноградов «Анна Ахматова поэзиясы туралы (стилистикалық үлгілер)» атты мақаласында оксюморонды символ ретінде, «заттар мен құбылыстардың, белгілердің сипатын айқындаушы...» [1, 385] деп түсіндіреді. В.В.Виноградов ғылымға оксюморон туралы түсінікті стилистикалық құбылыс ретінде XX ғасырда енгізді. Оксюморон тек поэтикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар эпитет пен салыстырудың әртүрлілігі ретінде де қарастырылды. Ол «сөздердің мағыналық және эмоционалды байланысы нәтижесінде жаңа символ – оксюморон тудырушы» [1, 384], «күрделеленген» эпитет немесе салыстыру ретінде берілуі мүмкін. Оксюморонның құрылымы: шағын қысқартылған сөз тіркесі. Бірақ, оксюморондық салыстыру кезінде оның құрылымы кеңейеді. Тіпті, тұтас бір күрделі сөйлем болуы да мүмкін. В.В.Виноградов фразеологизмдердің семантикалық өзгеріске ұшырап, оксюморонға айналу жолын толық талдау арқылы көрсетеді.

Л.Н.Тимофеев «А.Блоктың контрасты поэтикасы» атты мақаласындда А.Блок поэзиясының бейнелілігі және көркемдік кеңістігі туралы айта келіп оксюморонға ерекше тоқталады. Л.Н.Тимофеевтің пікірі бойынша, А.Блок шығармашылығындағы басты ерекшелік, оның әлемді поэтикалық игерудегі өзіндік ұстанымдары болып табылады. Ақынның контрасты бейнелеуі образ жасауда, шығарманың композициялық құрылымында, сюжеттік желісінде, сондай-ақ тақырыбында да байқалады. Оксюморон, қарама-қарсы эпитет, антоним ретінде, «тілдің қисынды түрде ұйымдасуы» болып келеді және оксюморон жай сөз тіркесі ретінде де берілуі мүмкін [2,48].

Оксюморон, сондай-ақ, «лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі, толғанысы» [2, 100] ретінде көрініс табады. Мұндай анықтамадан кейін, оксюморон неге қайшылықты оқиғада суреттеледі, оның мағыналық мәні неде деген заңды сұрақ туады. Бұл сұрақ оксюморонға жақын ұғымдармен байланысы нәтижесінде де жауабын таппайды. Л.Н.Тимофеевтің тұжырымы бойынша, оксюморон, эпитет, салыстыру, метафораның тілдік деңгей құбылысы мен әлемді қабылдаудың қарама қарсы деңгейіне жақын ұғымдар деп түсіндіреді.

Автордың бұл еңбегінде оксюморон жалпы поэтикалық құбылыстардың бірі ретінде қарастырылады.

Л.А.Введенскаяның «Антонимге негізделген стилистикалық фигуралар» атты зерттеуінде оксюморонды тек стилистикалық фигураның бірі ретінде ғана емес, оны «ең тиімді көркем құралдардың бірі... логикалық ойлау тұрғысынан бір-біріне сәйкес келмейтін сөздердің тіркесуі» [3, 128] деп тұжырымдайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оксюморонды стилистикалық тәсіл ретінде әдебиет классиктері және қазіргі қаламгерлер жиі қолданады.

Оксюморон мәтін құрылымында көркем сөздің эмоциялық мәнін күшейтіп, қарама-қарсылықтың тұтастығын танытады. Сол арқылы оқиға желісінің ширығуы, шиеленісуі көрсетіліп, кейіпкердің болмысы ашылады.

Көркем прозада оксюморон ең әуелі шығарманың атауы ретінде кездеседі. Мысалға Н.В.Гогольдің «Өлі жандар», И.С.Тургеневтің «Қу сүйек жан», Л.Н.Толстойдың «Тірі өлік», Ю.Бондаревтің «Қызыл қар», Ф.М.Достоевскийдің «Адал ұры», В.В.Вишневскийдің «Оптимистік трагедия», П.Антокольскийдің «Қатал бейіш», А.Шницлердің «Кеңінен жұмылған көз», Е.Шварцтың «Қарапайым керемет» туындыларын атауға болады.

Өзі өмір сүрген кезеңнің ащы шындығын арқау еткен «Өлі жандар» атты поэмасын Н.В.Гоголь 1835 жылы бастаған. Бізге белгілі болған тарихи әңгіме бойынша тақырыпты Гогольге Пушкин ұсынған екен. Кишиневқа бірнеше мәрте сапар шеккен ұлы ақын Бендера деген жерде адам өлмейтінін естіп таң қалған екен. Себебі, өлі жандардың аттары құжатқа тіркеліп, олар тірілер қатарына есептеледі. Осы «Өлі жандар» поэмасы арқылы Гоголь өзі өмір сүрген тұстағы орыс қоғамының бет-бейнесін паш еткен. Бұл шығарма сыртқы пішіні жағынан прозалық шығарма болғанымен, ішкі ырғағына қарай поэзиялық туындыға жақын.

Оксюморондар әдеби жанр атауларына қатысты да ұшырасады. Мысалы, «трагедиялық комедия», «қара сөзбен жазылған өлең», «өлең түріндегі роман», «өлең түріндегі повесть», т.б. Бұл атаулар көркем туындының пішіндік-мазмұндық құрылымын, поэтикалық табиғатын айғақтай түседі.

Оксюморонның көркем әдебиеттегі көрініс жайлы қазақ лингвистері «Кейде сөз шеберлері қарама-қарсы ұғымдарды қатар синтаксистік тіркеске түсіріп, оксюморон жасау үшін де антонимдерді қолданады. Бұл әдіс көркем әдебиетте айтайын деген ойды көрнекілікпен салыстырып, нақтылап аша түсуге көмек береді» [4,29], – деген тұжырым жасап, мысалға Қадыр Мырза-Әлидің төмендегі өлеңін мысал етеді:

Ел ұмытпас ерінің дұрыс ісін,
Бір буынның бірегей ірісісін,
Бақытсызбын – *тірідей өлгендер* көп,
Бақыттысың – *өлгеннің тірісісің.*

«Тір-өлі» антонимінің тіркесуі негізінде туындаған оксюморон бірсыпыра бейнелі ойға арқау болды. Алтын Орда дәуірінің ақыны Құтып «Қалың жұрт екіге бөлінеді: ұқпаған – өлік, түсінген – тірі» деген екен [5].

Өлі-тірі оксюморонының поэзияда тұрақты түрде қолданылуының өзі бұл ұғымның адам баласы үшін маңыздылығын көрсетсе керек. Ақын Г.Салықбайдың «Пенелопа екеуміз» өлеңінде лирикалық кейіпкердің арман-аңсары, мұраты:

Біреулерге *өліден де өлміз*,
Біреулерге *тіріден де тіріміз,* -

деген жолдармен бейнеленеді [6, 51].

Қ.Мырза-Әлидегі «тірідей өлі», «өлгеннің тірісі» оксюмороны Г.Салықбайда «өліден де өлі», «тіріден де тірі» болып синтаксистік егізделген жұпты құрайды. Сол арқылы лирикалық кейіпкердің хал-ахуалын, сезім халін аңғартады.

Поэзиядағы дәстүр дегенде ұлт ақыны Мағжанның поэтикалық дүниетанымына тән оксюморондарды, сол оксюморон құбылысы негізінде туындаған қарама-қайшы сезімдер қақтығысын айта аламыз.

М.Жұмабаевтың поэтикалық тілінде кездесетін оксюморондарға тоқталайық.

1. **Қара күн:**

Сорлы қазақ, жан алқымға тығылып,
Қара күн кеп, тіккен туы жығылып...[7, 12]

2. **Сұм сұлу:**
Сұм сұлу сағынғандай қолын бере...[8, 74];

Сұм сұлу анадайдан «ағатайлап»,
Баянда жан қоймаған жандырмаған [8, 137];

Секіріп, суда ойнаған шабағымды
Сұм сұлу, қармағыңа ілдің неге? [8, 144]

3. Тәтті у:
Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да,
Жылы, *тәтті у* тарасын қаныма [8, 67];

Махаббат – бір *тәтті у,*
Ішер жүрек, төгер жас [8, 100]

4. Мұңлы, нұрлы Ай:
Отырған қараңғы үй терезесінен
Көремін *мұңды, нұрлы* толған *Айды* [8, 51].

Мұндай қарама-қайшы мәндегі тіркес сөздер Мағжан лирикасының «алтын өзегі» деуге болады.

Мағжанның *«қара күні»* халықтың тағдыры мен қасіретін танытатын оксюморон. Халықтық дүниетанымда қасіретті қара түспен беру қалыптасқан ұғым. Ұлты үшін қайғырған ақын алмағайып заман талқысына тап болған қазағының бұл шағын «қара күн» оксюморонымен бейнелеу арқылы шынайы сурет тудыра алған.

Мағжан поэтикасына тән *«тәтті у»* оксюмороны «балдай тәтті у» түрінде, яғни теңеумен қабаттаса жұмсалатын тұсы да бар. Кейінгі буын қазақ ақындарында бұл оксюморон тұрақты қолдана бастады. Бір мысал келтірсек, Т.Молдағалиевтің *«Алматының үстінде ұшып жүрген аққулар // Қанататарыңда сендердің сағыныш бар, тәтті у бар»* деп келетін өлең жолдарын айтуға болады.

«Сұм сұлу» оксюмороны Мағжан поэзиясында характерлік сипатымен ерекшеленеді. Кіршіксіздік, мінсіздік ұғымындағы сұлулықты «сұм» сөзімен айшықтаудың өзіндік көркемдік ишарасы, астары бар. Бұл жерде оксюморонның қарама-қайшы ұғымдардың бірігіп, бір мағынаны беруі, яғни бір бейнені танытуы екенін ескерсек, поэзиядағы бейнеліліктгі оның маңызды, сан қырлы, әр түрлі деігейдегі қызметін түсіне аламыз.

Оксюморонның қызметі тек тіркесті түрде қалып қоймай, поэтикалық қолданыс аясында барынша ұлғайып, антитезалық, бинарлық тәсілдерге ұласады. Мұндай мысалдарды да Мағжанның поэтикалық тілінен көптеп ұшыратамыз. «Толқынды толқын қуады» өлеңінің құрылымынан қайшы құбылысты тұтастыру арқылы бейнелілік тудырған мына жолдардың «астарында» оксюморон сілемі жатыр деуге болады:

Мөлдіретіп көз жасын,
Жасымен жуып жартасын,
Сүйіп, сылқ-сылқ күледі.
Жылағаны – күлгені,
Күлгені – оның өлгені,
Жылай, күле өледі [8, 93].

Жылап-күлу сияқты қарама-қарсы құбылысты тұтастырып әкеліп бір бейнелі суретті түзген бұл шумақта өмірдің қақтығысқан күштері, тіршілік тартысы сыйдырылған.

«Батыр Баян» поэмасында ақын кейіпкерінің жан дүниесіндегі тартысты айшықтап танытуда осы «қарама-қарсылық» пен «қарама-қайшылық» тұтастығын тірек етеді:

Боз үйде жалғыз қалып Баян енді
Жаралы жолбарыстай күңіренді,
Қорғасын миын, ойын төмен басып,
Ақылға алғыр құстай *ашу* төнді.
Бір көк сұр түс енгізіп, бар денеге,
Сұм жүрек қанды өзіне жинай берді.
Ақыры *ашу ерді билеп кетіп,*
Жалп етіп сөнген шамдай *ақыл өлді* [8, 141].

Антитезалық тәсіл арқылы танытылған Баян батырдың жан әлемі, күйзелісі, екі ұдай сезімнің тартысында аласұруы шынайы, әсерлі бейнеленген. Әрине, бұл бейнелілік негізінде жатқан қарама-қарсы ұғымдар қақтығысы жаңа бағыттағы тәсілге ұйытқы болып тұр. «Фигураның (айшықтаудың) бір түрі – шендестіру, яки антитеза (грекше – қарама-қарсылық) – бір-біріне керағар құбылыстарды, мән-мағынасы әр тарап ұғымдарды, түр-түсі әр бөлек нәрселерді өзара бетпе-бет қою арқылы бұлардан мүлде басқа бір құбылыстың, ұғымның, нәрсенің суретін, сыр-сипатын, кескін-келбетін анықтау, аңғарту, елестету», – деп анықтама береді теоретик ғалым З.Қабдолов [9, 236]. Антоним сөздер тірек болып, ары қарай тіркеске түсіп немесе кеңейген түрде бейнелеудің контрасты түріне ұласқан мұндай көркемдік қалыпты «қарама-қарсылық әрекетінің бір тұтастыққа келуі» түрінде қарастырамыз.

Қарама-қарсы ұғымдарды тұтастырып әкеліп тың бейне туғызу ақыннан шеберлікті талап ететіні белгілі. Ақиқаттың қайшылықтардың біріккен тұсында жататыны туралы айтылатын қанатты сөз ақындар поэзиясы арқылы поэтикалық тұрғыда айқындала түседі.

Мұң мен қайғыны ақ, жарқын сипаттармен танытатын, әлемдік поэзияда кеңінен қолданылған деуге боларлық «мөлдір мұң» («светлая печаль») тіркесі өмірге барынша ғашық жандардың көңіл-күйін, ақ пен қараның әрекеттесуінен тұратын өмір заңдылығын, тіршілік ақиқатын бейнеледі. Пушкин поэзиясынан бастау алатын мөлдір мұңның оксюморонды бейнесі пушкиндік классикалық оксюморондық бейне ретінде орыс поэтикалық жүйесінің тұрақты қолданысына айналды [10,129]. Оксюморонды бейнеліліктің мекеншақтық үйлесімділікте көрінуі Пушкин өлеңіне тән:

На холмах Грузии лежит ночная мгла;
Шумит Арагва предо мною.
Мне грустно и легко; *печаль* моя *светла;*
Печаль моя полна тобою,
Тобой, одной тобой... Унынья моего
Ничто не мучит, не тревожит,
И сердце вновь горит и любит – оттого,
Что не любить оно не может [11, 231].

А.Блок қолданысындағы «мөлдір мұң» бейнесі:

Ночь тёплая одела острова.
Взошла луна. Весна вернулась.
Печаль светла. Душа моя жива.
И вечная холодная Нева
У ног сурово колыхнулась [12, 123].

Бұл өлеңде де кеңістікті-уақыттық шеңберде тұрған «мөлдір мұң» оксюморондық тіркесі арқылы лирикалық кейіпкер жанының «жанды өмірін», көктемнің келуін тек жыл мезгілдерінің ауысуы емес, бұрынғы кездің қуаныштарының, алыс қалған арман мен бақыттың «тірілуін» бейнелеу бар.

О.Мандельштамның өлеңінде бұл бейне ары қарай дамып, күрделене түседі:

Да будет в старости *печаль* моя *светла:*
Я в Риме родился, и он ко мне вернулся;
Мне осень добрая волчицею была
И – месяц Цезаря – мне август улыбнулся [13, 97]

Бұл бейнелеу алдыңғы өлеңдердегі тәжірибені жинақтай отырып, әдеби бейнелеудің тізбекті қатарын және мәдени-көркем жадтың бірыңғай дамуын жалғастырады.

Мұңның, қайғының поэтикалық бейнесі қазақ поэзиясында түрлі айқындаулар мен айшықтаулар арқылы әр қырымен көрінді.

Әбдіраштың Жарасқаны «қаладан келген қыз» поэмасында өткен шақтағы кіршіксіз махаббатқа деген сағынышын:

Мұң артты-ау айлы түндердің
Арманға толы сәттері.
Қайрылмай кеткен күндердің
Қайғысы қандай *тәтті* еді [14, 103] –

деп жырласа, Мейірхан Ақдәулетовтің «Экспромт» өлеңінде осындай сүйіспеншілікті «тәтті мұң» оксюморонымен жеткізеді:

Мен ешкімнің сел-сезімін шектемен,
Тәтті мұңнан Мәжнүн болып кеткен ем [15, 122]

Г.Салықбай өлеңінен мысал келтірейік:

Сені көрдім,
Бәрі де бекер бірақ,
Көре-көре көздерім өтер жылап.
Әппақ қайғым бар еді –
Әппақ түнде
Әппақ мұңға оранып көтерді бақ [6, 118].

Біз орыс ақындарынан келтірген мысалдардағы «мөлдір мұң» қазақ ақынының *«әппақ қайғы», «әппақ мұң»* оксюморонды бейнелеуінің аналогы бола алмайды. Гүлнар өлеңінде үш оксюморондық бейнелеу қатарласып келіп, уақыттық-кеңістіктік аспектіде «ішкі әлемнің» құбылысы мен күйін танытқан. Әппақ түс арқылы оған тән емес ұғымдарды бейнелеу лирикалық кейіпкердің жан дүниесіндегі аңсарды танытады. Түннің, қайғы мен мұңның кереғар ұғымдармен айқындалуы ақынның поэтикалық танымындағы ерекшелік болса, мұндай сипаттағы өлеңдер қатары Гүлнарда аз емес.

Қарашы, анау *балағынан кір аққан*
Қала қандай *сүйкімді!* [6, 16];

Айқай салдым, шошып, көрген түсімнен
Ішімнен [32, 16];

Тұрмын
Тұрақсыз құмның үстінде [6, 134];

Құрсын. Тоңдым...
Қандай рахат бұл *тоңу*! [6, 84];

Шөліркеп *өліп барамын*,
Шырағым, берші *бір шыны у*! [6, 76];

Саған қайтіп байланып
Қалдым екен, *тас тірлік*! [6, 83];

Өзім өлдім.
Өзегім өртенеді... [6, 83]

Көріп отырғанымыздай, *«балағынан кір аққан сүйкімді қала», «көрген түстен шошып ішінен айқай салу», «тұрақсыз құмның үстінде тұру», «рахаттанып тоңу», «бір шыны умен шөл қандыру», «тас тірлік», «өзі өліп, өзегі өртену»* сияқты оксюморонды бейнелеулер

астарында қым-қиғаш өмірлік тартыс жатыр. Ақын Нұрлан Мәукенұлы өмірдің осындай қайшылықты сипатын былайша өрнектейді:

Өмір сүрдім, өле сүйдім,
Бар қызығын көре сүйдім.
Балыңа у қосылмаса
Бақыр басым неге сүйдім? [16,46].

Өмірдің мұңы ақынның лирикалық қаһарманына жат емес. Қайта «бал мен у қосылған», яғни ащысы мен тәттісі бар өмір ол үшін барынша мәнді. Лирикалық қаһарманның болмысы, сан түрлі сезімдер қатығысының алаңына айналған жан әлемі «Жаны да нәзік мен едім» өлеңінде барынша ашылған:

Жаны да нәзік – мен едім,
Қаны да бұзық – мен едім...

Желден де жұмсақ – мен едім,
Жерден де қатты – мен едім.. [16,50].

«Мұң» қапалануға тән сезім, сондықтан да қалыптасқан ұғымда оған жарқын сипаттың тән болуы мүмкін емес. Алайда, Н.Мәукенұлы «тәтті мұң» бейнелеуін ұсынады:

Көңілімде қалған *мұңым*
Тәтті болса – өзіме [16,102].

Нұрлан өлеңіндегі философиялық астар өмір диалектикасының «екі жақтылық» сипатының бір ғана пұшпағын аңғартады. Ақындардың бейнелі әлеміндегі «мөлдір мұң» бейнелі тіркесі «тәтті мұңға» айналғанда басқаша өрнекпен айқындалып кеткен.

Орыс ақындарының поэтикалық тілінде дәстүрлі бейнелеуге айналды деуге боларлық «мөлдір мұң» оксюморонының дәл осы тіркесті қалыптағы көрінісі жас ақын Қалқаман Сариннің өлеңдерінен кездеседі. Оның «Менің мұңым» атты өлеңінде мұңға қатысты оксюморондық бейнелеу «мөлдір мұңнан» бастау алып, «ыстық мұңға» ауысады:

Тұншықтырып тірлігімді тынымсыз,
Тас төбемнен төнді тағы Түн үнсіз.
Маған қарап мұңаяды мың жұлдыз,
Жетімсіреп менің *мөлдір мұңымсыз.*

Өлеңде уақыттық-кеңістіктік аядағы лирикалық кейіпкер сезімі нысанға алынған. Ақынның жанына серік бір мұң кейіпкерге көшкен. Өмірдің даму заңдылығына сәйкес «екі жақтылық» күйі адам жанын жабырқатар мұңды жарқын қалыпқа ауыстырған. Ақын келесі шумақтарда мұңның бейнесін «қайшылықтың тұтасуы» тәсілімен бере отырып, жан диалектикасын танытады.

Менің мұңым, *менің мұңым – мөлдір мұң,*
(Мұңсыз өмір сүре алмаймын мен бір күн).
Түнгі аспаннан тұнық іздеп көз алмай,
Қарап жатып қанша жұлдыз сөндірдім.

Егер мұң сәл жабырқаңқы, көңілсіз қалыптың көрінісі болса, кәдімгі қарапайым тіршілікте көңілділік әкелмесі анық. Бірақ, көркем кеңістікте және көркем уақытта әрекет еткендіктен, ол ерекше бір сезім сыйлайтын қалыпта суреттеледі, яғни жан қуантар сезім мынадай оксюморонды бейнелеулермен аңғартылады:

Әппақ Айдың бір сәулесі тисе артық,
Кетер, шіркін, көңілімде күй шалқып.
Өзгеше бір өлең жазып отырам,
Мың жұлдыздан *мұңдарымның иісі аңқып*.

Менің мұңым сәуле төгіп Күнге ұқсап,
Мұңлы шаққа сыйлайды бір нұрлы сәт.
Түнгі ызғардан тоңып тұрған томсарып,
Жұлдыздардан гүл жасайды бір құшақ.

Аспанымда – тұнып тұрған күміс шық,
Аспан асты – сыр ұқтырған тыныштық.
...Өзім сүйіп, өзім күйіп жататын,
Менің мұңым тым ыстық.

«Мөлдір мұң» тіркесінің «сұлу мұң» түрінде түрленуі де кездеседі. Оған мысал ретінде Бақытгүл Баймолдақызының мына өлеңін келітерміз:

Көздерімнен ағып түсті *сұлу мұң,*
Көп екен ғой сыры өмір сүрудің.

Бұл келтірілген оксюморон үлгілері поэтикалық кеңістіктегі тұрақты, дәстүрлі түрдегі бейнелеулердің мысалы болады деуге негіз бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ежелгі дүниетанымдағы екіұдайлықтың, қарама-қарсы тұрған екі құбылыстың, ұғымның бір арнаға бірігуін меңзейтін бинарлық-диадалық құрылым көркемдік ойлау жүйесінде жаңа тәсілдерге арқау болып, әдеби дамуда қайта жаңғырып, әсері мол өміршең поэтикалық бейнелеулерге негіз болғандығы нақты шығармалардан алынған мысалдармен дәлелденді.

Мифологияның негізінде жатқан «бинарлық оппозициядан» бастау алып, кейіннен диадалық бейнеге ұласып, жаңа поэтикалық мүмкіндіктерге жол ашқан оксюморонды бейнелеу құбылысының түп негізінде қарама-қайшылық пен қарама-қарсылықтың заңдылығы туралы диалектика заңдылығы жатқаны дәлелдеуді қажет етпейтін тұжырым. Түрлі әдеби терминдер мен тәсілдерге анықтама болған екіұдайлықтың бірігуін меңзейтін танымның оксюморонды бейнелеу, бинарлық оппозиция, шендестіру, қарсылықты мәндегі егіздеу, бір тұлғаға біріккен екі түрлі болмыс түрінде көркемдік дәстүрде жаңғыруына көркем мәтін құрылымынан дәлелдер тауып, олардың көркемдік табиғатын таныту әдеби зерттеулерге үлкен міндет жүктейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Виноградов В.В. О поэзии Анны Ахматовой (Стилические наброски) // Виноградов В.В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. – М.: Наука, 1976. – 511 с.

2 Тимофеев Л. Поэтика контраста у А.Блока // Русская литература. 1961. №3. – С. 98 – 107

3 Введенская Л.А. Стилистические фигуры, основанные на антонимах // Учебные записки Курского и Белгородского пед. ин-тов. Краткие очерки по русскому языку. – Т. XXV. – Вып. 2. – Курск, 1966.

4 Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Алматы: Зият Пресс, 2006. – 256 б.

5 http://www.on.kz/u14313/blogpost/9738/

6 Салықбай Г. Кешіріңдер келгенімді өмірге. – Алматы: «Қазығұрт», 2012. – 192 б.

7 Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: «Жазушы», 2005. – 208 б.

8 Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: «Жазушы», 2005. – 208 б.

9 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2002. – 360 б.

10 Шестакова Э.Г. Оксюморон как категория поэтики (на материале русской поэзии XIX – первой трети XX веков). Донецк: НОРД-ПРЕСС, 2009. – 209 с.

11 Пушкин А.С. Собрание сочинений в 3-х т. 1-т. – М.: Худ. лит., 1985. – 480 с.

12 Блок А. Собрание сочинений в 6-х т. 2-т. – М.: Худ. лит., 1980. – 425 с.

13 Мандельштам О. Избранное. – М.: СП Интерпринт, 1991. – 480 с.

14 Әбдіраштың Жарасқаны. Құлпытас. Алматы: Атамұра, 2001. – 360 б.
15 Ақдәулетұлы М. Бейуақтағы мінәжат. Алматы: Жазушы, 2006. – 216 б.
16 Мәукенұлы Н. Жоғалды жыл. Жоғалды ай. Жоғалды күн. Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 325 б.

Ж.А. Аймухамбет[1], Н.И. Кобеева[2]

Оксюморон как художественный прием

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
[2]Средняя школа имени Абая города Атырау, г.Атырау, Казахстан

В статье рассматривается функционирование оксюморона как изобразительного средства, используемого в художественной литературе, а именно в поэзии. Главной целью статьи является изучение природы оксюморона на основе теории лингвистов и литературоведов и выявление «единства» противопоставленности в его структуре. Раскрывается поэтическое значение оксюморона на примере казахской и русской поэзии.

Zh.A. Aimukhambet[1], N.I. Kobeeva[2]

Oxyumoron as a artistic reception

[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
[2]Atyrau secondary school in Atyrau, Atyrau, Kazakhstan

The article discusses the functioning of an oxymoron as a stylistic device used in the literature, namely poetry. The main purpose of the article is to study the nature of the oxymoron, based on the theory of linguists and literary scholars and identification of the "unity" of opposition of the structure. Reveals the poetic meaning of an oxymoron in the example of the Kazakh and Russian poetry.

УДК 801.8

О.А. Анищенко[1], Н.Г. Омарова[2]
[1]доктор филологических наук, профессор, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан, e-mail: olga_alex62@mail.ru
[2]магистр педагогических наук, преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан, e-mail: nurlugul@list.ru

ТРАДИЦИИ М.Е. САЛТЫКОВА-ЩЕДРИНА В ФИЛОСОФСКОЙ СКАЗКЕ Ф. ИСКАНДЕРА «КРОЛИКИ И УДАВЫ»

В статье выявляются связи и литературные параллели философских сказок классика и современника. Прослеживается развитие традиций М.Е. Салтыкова-Щедрина в философской сказке Ф. Искандера «Кролики и удавы»: обращение к нравственным вопросам, социальная направленность, соединение фантастики и реальности, иносказательность, сатирическая типизация, политическая острота. Рассматривается мотив страха, присущий героям исследуемых произведений («Премудрый пискарь», «Кролики и удавы»).

Ключевые слова: философская сказка, политическая сказка, традиции, литературные параллели, фантастика и реальность, сатира.

ВВЕДЕНИЕ

Современные авторы имеют возможность опираться на творческие достижения предшествующей литературы. Опираясь на устное народное творчество и развивая традиции классиков, авторы современной философской сказки создают свои образы, углубляют психологизм персонажей, стремятся к мотивированию их поступков через внешние и внутренние проявления, усложняют сюжетную модель сказки, используют субъективно-авторские символы.

Значительный вклад в развитие русской и мировой литературы внес писатель, сатирик, публицист Михаил Евграфович Салтыков-Щедрин. Он принадлежит к числу тех великих писателей, творчество которых отличается высокой идейностью, народностью, реализмом, художественным совершенством. Он превосходно владел мастерством изображения быта и психологии людей, социальных и нравственных явлений общественной жизни.

Сказки М.Е. Салтыкова-Щедрина оказали большое воздействие на дальнейшее развитие русской литературы и особенно жанра сатиры. Опираясь на фольклорно-сказочную и литературно-басенную традиции, Щедринская сказка вместе с тем не является подражанием образцам народного творчества, не подчиняется никаким строгим правилам жанра.

Сатира (от лат. – смесь; так определялся стихотворный жанр античной литературы, в котором разнообразная тематика была представлена в виде пародий, юмористических посланий, памфлетов и т.д.) – особый способ художественного воспроизведения действительности, ставящий своей задачей нелицеприятную критику, обличение, высмеивание, изображение несообразности различных ее явлений. Сатира всегда создает образ в значительной степени условный, что достигается за счет сознательного искажения реальности при помощи гиперболизации и гротеска. Для нее характерна отчетливо выраженная отрицательная окраска изображаемого. Сформировавшись в Древнем Риме в качестве обличительного жанра лирики, в дальнейшем сатира во многом определила жанровую специфику басни, бурлеска, комедии, памфлета, сатирического романа, фельетона, эпиграммы. Эстетическое назначение сатиры – вызывать и возрождать воспоминания о таких жизненных ценностях, как доброта, истина, справедливость, красота, оскорбляемых подлостью, низостью, глупостью, пороком [1].

Традиции сатирического изображения действительности М.Е. Салтыкова-Щедрина продолжают своё развитие в творчестве современного писателя Ф. Искандера (1929-2016 гг.). В философской сказке «Кролики и удавы» Фазиль Искандер следует традициям Салтыкова-Щедрина в тематике своих сатирических произведений, посвященных вопросам государственной власти, трудовой и политической активности граждан.

Настоящее исследование посвящено философским сказкам М.Е. Салтыкова-Щедрина «Премудрый пискарь» и Ф. Искандера «Кролики и удавы», которые обращены к вечным темам, нравственным вопросам, имеют яркую социальную направленность, в них создаются обобщенные, собирательные образы, отражающие социальную психологию определенных групп людей.

Теоретико-методологическую основу исследования творчества Ф. Искандера составляют работы Д. Молдавского, Н.Б. Ивановой, М.Н. Липовецкого, В.А. Денисенко, Т.Б. Васильевой-Шальневой, Н.С Выгон, О.С. Козэль. Среди исследователей творчества Салтыкова-Щедрина необходимо отметить работы А.С. Бушмина, С.А. Макашина, В.А. Мыслякова. А.П. Ауэра, О.Н. Борисова. Изучение наследия М.Е. Салтыкова-Щедрина с точки зрения художественного своеобразия продолжается и в начале XX века К.К. Арсеньевым, В.П. Кранихфельдом и др. Философские и эстетические аспекты произведений рассматривает К.Г. Исупов,

Особый интерес вызывает сборник работ, посвященный творчеству М.Е. Салтыкова-Щедрина, вышедший в конце 1998 года под эгидой Щедринской Комиссии ИМЛИ. Авторы статей этого издания (Д.П. Николаев, В.И. Сахаров, Т.Е. Автухович, Д.Д. Николаев, В.В. Прозоров, В.Б. Катаев, А.П. Руднев, Л.А. Спиридонова, А.П. Ауэр, Г.А. Ахметова, В.Ф.

Уляндро) рассматривают творчество Салтыкова-Щедрина в контексте русской сатирической литературы и исследуют художественные параллели между щедринской сатирой и сатирой XVIII, XIX, XX веков.

Но литературоведами не был произведен полный сравнительный анализ философских сказок М. Салтыкова-Щедрина и Ф. Искандера, что определяет актуальность и новизну данного исследования, в основу которого положен комплексный подход, объединяющий сравнительно-исторический, сравнительно-сопоставительный, биографический и текстологический методы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Эзопов язык (от имени древнегреческого баснописца Эзопа, раба, жившего в VI в. до н. э.) – вид иносказания: язык намеков, недомолвок, использующийся преимущественно в сатирических произведениях (баснях, сатирах, эпиграммах, фельетонах и т. п.) и позволяющий завуалировать, замаскировать подлинную суть высказывания в тех случаях, когда прямо выразить ее нельзя (например, по цензурным соображениям) [2]. Понятие Эзопова языка введено в русскую литературу М.Е. Салтыковым-Щедриным, который дал его объяснение: «Привычке писать иносказательно я обязан дореформенному цензурному ведомству. Оно до такой степени терзало русскую литературу, как будто поклялось стереть ее с лица земли. Но литература упорствовала в желании жить и потому прибегала к обманным средствам. Она и сама преисполнилась рабьим духом и заразила тем же духом читателей. С одной стороны, полились аллегории, с другой – искусство понимать эти аллегории, читать между строками. Создалась особенная, рабская манера писать, которая может быть названа эзоповскою, – манера, обнаруживающая замечательную изворотливость в изобретении оговорок, недомолвок, иносказаний и прочих обманных средств» [3, 21].

Сказки М. Е. Салтыкова-Щедрина – сатирические произведения аллегорической природы. В художественном мире, согласно формуле эзоповской басни, сильный всегда прав, а действующие правила воспринимаются как общепринятые, неизменные, а даже ненарушаемые, что в результате несет определенные последствия для расшифровки идейного содержания произведения [4, 394]. При помощи эзоповского языка Щедрин сумел донести до читателя острую политическую направленность сатиры

Особенностями сказок М.Е. Салтыкова-Щедрина являются басенное начало, некая фантастическая призрачность происходящего, соединение фантастики и реальности, аллегории, иносказания, неожиданные переходы от реальности к нереальности, гротескная заостренность, гипербола, антитеза, а также политическая острота, целеустремленность. Все это, по мнению М. Горячкиной, позволило писателю создать новый оригинальный жанр политической сказки [5].

Сатирик подвергает осуждению и осмеянию разные стороны русской действительности, изображает не добрых и злых сказочных героев, а противостояние двух социальных сил: трудового народа и его эксплуататоров [5].

Традиции М.Е. Салтыкова-Щедрина продолжает мастер современной прозы Фазиль Искандер. У писателя своя, особенная философия, которую можно кратко охарактеризовать как «судьба человека в судьбе человечества» [6]. По мнению В.А. Денисенко, традиционно критики и литературоведы останавливались на иносказательных образах сказки «Кролики и удавы», интерпретируя их с опорой на историко-политический контекст, однако произведение рассматривалось и с точки зрения различных литературных традиций, которым следовал Искандер, «опритчевая» реальный социальный сюжет и населяя повествование аллегорическими образами «кроликов» и «удавов» [7, 110].

«Кролики и удавы» Ф. Искандера – книга о природе любой власти, основанной на лжи, насилии и о нашей неподготовленности «жить правдой» [8, 78]. Автор рисует странное сообщество, которое живет по закону беспрекословного проглатывания. Оно основано на страхе подчинения, деспотизма и лжи [9]. Доминантой художественного вымысла писателей,

как отмечает Е.О. Кузьмина, становится, прежде всего, «ярко выраженная авторская позиция, обусловливающая особенности поэтики создаваемого им сказочного мира и отражающаяся в художественной народно-поэтической речи, системе образов, пространственно-временной организации текста и двоемирии» [10, 11].

На стыке традиционных сказочных приемов и вполне реалистических деталей жизни современных им людей М.Е. Салтыков-Щедрин и Ф. Искандер и добиваются особого комического эффекта, скрывая внешнее правдоподобие образов. Хотя действия происходят в «некотором царстве, некотором государстве» или «в далекие-предалекие времена в одной южной-преюжной стране» на страницах сказок изображены вполне конкретные образы русского народа.

Сюжет и смысл сказок Салтыкова-Щедрина («Дикий помещик», «Медведь на воеводстве», «Как один мужик двух генералов прокормил», «Орел меценат», «Вяленая вобла», «Премудрый пискарь») и сказки Фазиля Искандера «Кролики и удавы» имеют конкретный исторический, политический аспект, но при этом обращены к универсальным истинам, вечным темам, общечеловеческим, нравственным вопросам.

Композиция и стилистика сказок также двойственны: с одной стороны, используются компоненты приближения к жанрам народной сказки (зачин, герои-животные, сказочная лексика, борьба добра и зла и т.п.), с другой стороны, искусно вплетаются в повествование признаки авторского литературного произведения, политические или бытовые подробности современной жизни, передача чиновничьей, канцелярской лексики, современные сюжеты. Творчески переосмысливая фольклорные источники и их изобразительно-выразительные возможности, писатели создают целостный оригинальный мир.

М.Е. Салтыков-Щедрин во многих своих сказках, получивших при помощи эзопова языка свою яркую социальную направленность, пишет о страхе, но это страх отдельного существа или какого-либо узкого социума. Страх у М.Е. Салтыкова-Щедрина – явление, лишенное глобализации: он будничен, и продолжителен настолько, насколько долго будет продолжаться жизнь существ, терзаемых этим страхом [11]. В сказке «Премудрый пискарь», в первую очередь, речь идет о страхе перед реальной жизнью, и лишь потом – перед смертью. Страх здесь в сатирическом свете преподносится как «мудрость». Пискарь считал себя премудрым. И автор называет так сказку. Но за этим заголовком скрыта ирония, выявляющего никчемность и бесполезность обывателя, дрожащего за свою жизнь. Таким образом, «пискарь» – это определение человека, художественная метафора, метко характеризующая обывателей [11].

Мотив страха разнообразно используется Искандером при создании художественного мира «Кроликов и удавов»: «*Наш гипноз – их гипноз. Их гипноз – наш страх*» [12].

Источник страха в произведениях Салтыкова-Щедрина – это, как правило, моральные и душевные качества самих боящихся, а в «Кроликах и удавах» – тоталитарный пресс, нависающий абсолютно над всеми. Именно отсюда происходит искандеровская глобальность страха. Он приходит не «снизу», как у Салтыкова-Щедрина, а «сверху», поэтому и является единым, и даже почти обязательным для всех [11].

В философской сказке Фазиля Искандера «Кролики и удавы», отличающейся иносказательным, «замаскированным» выражением мыслей, автор подвергает осмеянию страх человека перед государственной машиной и тем самым «стремится к выполнению гуманной миссии – освобождению читателя от этой тоталитарной фобии – через смех, через сатирическую направленность произведения» [11]. М.Е. Салтыков-Щедрин для сатирического осмеяния в своих сказках выбирает отдельные типы обывателей, Искандер берет глобальное психологическое и социальное явление – страх, причем художественные методы у обоих писателей во многом схожи [11, 64].

Важной особенностью сатирической типизации у Салтыкова-Щедрина является умение создавать обобщенные, собирательные образы, отражающие социальную психологию определенных групп людей. Образы зверей, наделенных человеческими качествами,

отсылают к басенным и сказочным сюжетам. Образы животного мира в сказках дают широкие возможности делать глубочайшие сатирические обобщения.

В «Премудром пискаре» показан образ мелкой, жалкой рыбешки, беспомощной и трусливой. Пискарь ничем не отличается от себе подобных, но, будучи очень трусливым, всю жизнь живёт, вздрагивая от каждого шороха, от каждой тени, мелькнувшей рядом с его норой. Так и жизнь прошла мимо – ни семьи, ни детей. Так и исчез – то ли сам, то ли щука какая заглотнула. Только перед смертью задумывается пискарь о прожитой жизни: *«кого он утешил? кому добрый совет подал? кому доброе слово сказал? кого приютил, обогрел, защитил? кто слышал о нем?»* [13, 33]. Используя прием гротеска, Салтыков-Щедрин в утрированной форме изобразил существование премудрого пискаря, показав, что так жить нельзя. Главный способ изображения – контрастное преувеличение, придающее образам условный, неправдоподобный, нередко фантастический характер.

Щедрин приписывает рыбе человеческие свойства и вместе с тем показывает, что и человеку могут быть присущи «рыбьи» черты. Смысл этой аллегории раскрывается в словах автора: «Неправильно полагают те, кто думают, что лишь те пескари могут считаться достойными гражданами, кои, обезумев от страха, сидят в норе и дрожат. Нет, это не граждане, а, по меньшей мере, бесполезные пискари» [13, 33]. В сказке автор обличает трусость, умственную ограниченность, жизненную несостоятельность, пустую, бездарную и безыдейную жизнь типичного обывателя. Сатира на мелкого обывателя приобретает огромный масштаб, создается символ трусливого человека. Писатель ставит важные философские проблемы: в чем смысл жизни и назначение человека. Страшную обывательскую отчужденность, замкнутость в себе показывает писатель в «Премудром пискаре». Писатель не стремится развлечь читателя, он преподносит ему нравственный урок.

Фазиль Искандер, следуя традициям сказок о животных, изображает абстрактные джунгли, в которых находятся два государства – кроликов и удавов. Используя стереотипные представления (кролики трусливы, удавы жестоки), Ф. Искандер наделяет своих персонажей чертами, характерными для определённого класса современного автору общества. Так, «описывая королевство кроликов, Ф. Искандер изображает запуганную и покорную власти советскую интеллигенцию, живущую страхом (боязнь быть проглоченным удавом) и надеждой на материальные блага (активно поддерживаемый Королём миф о Цветной капусте, которая якобы скоро будет доступна всем кроликам)» [14, 117]. Завороженность кроликов, дающих удавам проглотить себя, может пониматься как пассивность интеллигенции, завороженной государственной идеологией и слепо верящей мифам. Удавы – воплощение государственных карательных органов (проглатывание кроликов может быть интерпретировано как намёк на то, что во времена сталинских репрессий люди исчезали бесследно). Обезьяны представляются как «средне-моральные обыватели» (Обезьяна-мать не позволяет дочери предупредить Задумавшегося об опасности, считая, что это не их дело) [14, 117].

В сказках Салтыкова-Щедрина и Фазиля Искандера отчетливо прослеживаются традиционные сказочные приемы, сказочные образы, пословицы, поговорки, присказки, и авторы придают им ярко выраженную политическую окраску. Сатирики используют фольклорные выражения и современную им живую, народную речь для решения собственных художественных задач, для создания сатирического эффекта.

Используются традиционные сказочные зачины: *«жил-был пискарь»*, «*в некотором царстве, в некотором государстве*», *«в старые годы, при царе Горохе это было», // «это случилось в далекие-предалекие времена», «в одной южной-преюжной стране»*; распространенные фольклорные обороты: *«ни в сказке сказать, ни пером описать», «стал жить-поживать», «он там был, мёд-пиво пил, по усам текло, в рот не попало», // «припеваючи и попиваючи»;* народные выражения *«ума палата», «откуда ни возьмись», «на ус себе намотал», «смерть у него на носу», «сказано-сделано», // «прошло с тех пор несколько месяцев, а то и год. Точно никто не знает»;* просторечия: *«распостылая жизнь», «погублять», «тут его и хлоп!», «глядючи», «маяться», //* «*отсебятину»,* «*морды»,*

«мерзавец», «пропихнулся»; прием повторения: *«все дрожал, все дрожал...», «думал-думал», «валили-валили»*.

Язык сказок писателей отличается особой афористичностью. Авторы не только активно используют элементы фольклора, уже устоявшиеся в языке, но и сами привносят в него новые выражения, похожие на пословицы и поговорки *«куда ни обернется - везде ему мат», «жизнь прожить - не то, что мутовку облизать», «лучше не есть, не пить, нежели с сытым желудком жизни лишиться», «гоголем по всей реке проплыву», «как таких идолов вода терпит», // «Бог трощей не обидел», «смотрел прекрасными глазами тонущего котенка», «приятно быть смелым за счет чужой тайны», «если мудрость бессильна творить добро, она делает единственное, что может, - она удлиняет путь зла».*

Наряду с фольклорными, в сказках звучат и современные авторам слова и выражения: *«моцион делать», «отрекомендоваться», «жизнью жуировать», «жизненный процесс завершает» // «дирижировать производственной гимнастикой», «освежать слабеющий время от времени рефлекс подчинения»*, что позволяет нам говорить о смешении фантастики и реальности.

В концовке сказки «Премудрый пискарь» отражается существенная особенность мировоззрения писателя Салтыкова-Щедрина, который утверждал: «Мы принимаем за жизнь то, что, собственно, заключает в себе лишь призрак жизни. Исследуемый мною мир есть воистину мир призраков» [13]. Напуганные интеллигенты-либералы, по мнению писателя, устранившиеся от активной борьбы, вели призрачную «жизнь-дрему». Под пером Салтыкова-Щедрина концепция двух действительностей – «настоящей» и «призрачной» – приобрела острое звучание.

Неисчерпаемым источником смешного у Фазиля Искандера становится комизм самой жизни [15]. Гневный и саркастический смех Фазиля Искандера звучит в философской сказке «Кролики и удавы». Мотив гипноза, которым охвачены кролики в сказке – один из ключевых в концепции Фазиля Искандера. Автор создал сказку о социуме, опирающемся на зомбирование и страх. «Кролики и удавы» – плод горьких размышлений Фазиля Искандера о поведении творческой интеллигенции [16, 51].

ВЫВОДЫ

В художественном мире Фазиля Искандера реализовались лучшие традиции многонациональной советской литературы. Его произведения отмечены историзмом художественного мышления, глубиной нравственно-философской проблематики и своеобразным взглядом на действительность. «Смех и горечь, скорбь и радость, иллюзии и прозрения, сатира и романтика, юмор и гнев, утраты и обретения, слезы и любовь – единство всех этих нерасторжимо контрастирующих, а порой и диссонирующих, как в самой жизни, начал и составляет большой «мир Фазиля Искандера» сегодня» [16, 176].

М.Е. Салтыкова-Щедрин и Ф.Искандер – писатели, которые жили в разное время, но темы, которые их волновали, очень похожи. В своих произведениях сатирики показывают абсурдность человеческой жизни, обличают и высмеивают пороки людей. Стараясь скрыть от цензуры истинный смысл написанного, писатели использовали зоологические маски, которые скрывали в себе истинную политическую сущность. Творчески переосмысливая фольклорные источники и их изобразительно-выразительные возможности, писатели создали целостный оригинальный мир.

Сатирическое изображение людей, времени, целых эпох – извечная тема искусства. Философские сказки «Премудрый пискарь» и «Кролики и удавы» нельзя назвать только сатирическими произведениями. Писатели ставят важные философские проблемы: в чем смысл жизни и назначение человека. Затрагиваемые писателями темы современны и сегодня, они относятся к категории вечных и переосмысливаются не одним поколением: предательство, трусость, измена своим идеалам, судьба личности, восставшей против обще-

ства, психология власти — все это повторяется из века в век, порождая новых героев и тиранов. Проблемы эти будут всегда стоять перед человеком и обществом в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Словарь литературных терминов // [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://litterms.ru/s/262 (дата обращения: 10.12.2019).

2 Словарь литературоведческих терминов. 2012 // [Электронный ресурс]: Slovar.cc – Режим доступа: https://slovar.cc/lit/term/2145453.html (дата обращения: 10.12.2019).

3 Салтыков-Щедрин М. Е. Недоконченные беседы: (Между делом) // IQ Publishing Solutions LLC, 1884. – 180 с.

4 Рафал Шпак**.** Образ тоталитарной власти в контексте пространственно-временных планов романа «Кролики и удавы» Фазиля Искандера // Язык и Культура. (Научный журнал). - М.: Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. - Вып. 15. - Т. VII (161). - 504 с.

5 Горячкина М. Боевая ***сатира: [о сатирических сказках].*** // М. Е. Салтыков-Щедрин. Сказки. – М.: дет.лит., 1982.

6 Сказки Фазиля Искандера // [Электронный ресурс]: Work5 – Режим доступа: http://www.work5.ru/gotovye-raboty/93405 (дата обращения: 05.12.2019).

7 Денисенко В.А. Литературные источники философской сказки Фазиля Искандера «Кролики и удавы» // Дергачевские чтения – 2014: материалы XI Всероссийской научной конференции с международным участием. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. – С.110-113.

8 Выгон Н.С. «Энергия мифа»: философская сказка Ф. Искандера «Кролики и удавы» / Н. С. Выгон // Наука и школа. 2012. № 6. С. 76-79.

9 Скаковская Л.Н. Фольклорная парадигма русской прозы последней трети XX века. Автореф. на соискание д.фил.наук. –Тверь, 2004.

10 Кузьмина Е.О. Жанр литературной сказки в творчестве С. Кржижановского // Актуальные вопросы филологических наук: материалы междунар. науч. конф. – Чита, 2011. – С. 9-12.

11 Козэль О.С. Проза Фазиля Искандера. Мировидение писателя. Поэтика: дис. … канд. филол. наук. – М., 2006. – 160 с.

12 Искандер Ф. Кролики и удавы. [Электронный ресурс]: TheLib.Ru –Режим доступа: http://thelib.ru/books/iskander_fazil/kroliki_i_udavi-read.html (дата обращения: 05.12.2019).

13 Салтыков-Щедрин М.*Е*. Премудрый пискарь // М.Е. Салтыков-Щедрин. Собрание сочинений в 20 томах. – М.: Художественная литература, 1974. – Т. 16. Кн.1. – С. 30-34.

14 Холодков В. С. Животный мир как отражение мира людей: функции анималистических персонажей в творчестве Ф. // Література в контексті культури. – Украина, 2012. – 133 с.

15 Фазиль Искандер. Художественный мир писателя [Электронный ресурс]: Русская литература в школе – Режим доступа: http://litrusia.ru/11742-f-iskander-hudozhestvennyy-mir-pisatelya.html (дата обращения: 10.12.2019).

16 Цколия К.Р. Национальная специфика и ее художественное воплощение в творчестве Фазиля Искандера. Дисс…канд. филол. наук. – Москва, 2015. – 176 с.

О. А. Анищенко[1], Н. Г. Омарова[2]

Ф. Искандердің «Кролики и удавы» атты философиялық ертегідегі М.Е. Салтыков-Щедриннің дәстүрлері

[1,2]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада классик пен замандастың философиялық ертегілерінің байланыстары мен әдеби параллельдері анықталады. Ф. Искандердің «Кролики и удавы» философиялық ертегісінде М. Е. Салтыков-Щедрин дәстүрлерінің дамуы байқалады: адамгершілік мәселелеріне жүгіну, әлеуметтік бағыттылық, фантастика мен шындықтың бірігуі,

тұспалылық, сатиралық типизация, саяси өткірлігі. Қарастырылған шығармалардың кейіпкерлеріне тән қорқыныш мотиві қарастырылады («Премудрый пискарь», «Кролики и удавы»).

O. Anichshenko[1], N. Omarova[2]

Tradition M.E. Saltykov-Shchedrin in a philosophical tale F. Iskander «Rabbits and boas»

[1,2]Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The article reveals the connections and literary parallels of philosophical tales of classics and contemporaries. The development of the traditions of M.E. Saltykov-Shedrin in the philosophical tale of F. Iskander "Rabbits and Boas": an appeal to moral issues, a social orientation, a combination of science fiction and reality, allegory, satirical typification, political acuity. The motive of fear inherent in the heroes of the works under consideration is considered ("The Wise Squealer", "Rabbits and Boas").

УДК 81'373

Ж.А. Асанов[1], М.Қ.Амангазиева[2]
[1]С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің профессоры, ф.ғ.д. Ақтөбе қ, Қазақстан, e-mail:assan50@mail.ru
[2]С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің доценті, ф.ғ.к. Ақтөбе қ, Қазақстан, e-mail: mika-230376@mail.ru

МӨҢКЕ БИ ҒИБРАТТАРЫНДАҒЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ халқының өз заманында би, ірі қоғам қайраткері, жырау, Асанқайғы үрдісін жалғастырушы сәуегей болжампаз болған Мөңке бидің дүниетанымы, толғауларындағы қоғамдық, ұлттық-мәдени ерекшеліктің сипатталуы қарастырылады. Хатқа түскен болжаулары салғастырыла талданып, болашақтағы халық пен ұлттың бейнесін сомдауы, оның танымы мен түсінігінің, тәжірибесі мен көріпкелдігінің нәтижесі екендігі туралы тұжырым жасалынады. Сонымен қатар Мөңке би мұраларының өзге тұлғалардың атымен ауысып қолданылуы салыстырмалы түрде сараланады.

Кілт сөздер: би, жырау, болжам, поэзия, хандық қоғам, толғау, тарихи мұра, шешендік өнер.

КІРІСПЕ

XVII ғасырда туып, XVIII ғасырда өмірден озған Шекті Мөңке бидің есімі бұл күнде көзі ашық қазаққа тегіс таныс. Алайда оның мұралары жеріне жеткізіле зерттелді, сарқып айтылды деуге келмейді.

Шындығында, Мөңкеде қайыра еске алатын, үңіле қарап зерттейтін нәрсе көп. Шешендік өнерді жіті зерделеген ғалым Балтабай Адамбаевтың кітаптарында Мөңкенге қатысты «Баланың тапқырлығы», «Құда мың жылдық», «Түлкім жоғары шық» «Мөңке мен Сырым бала», «Мөңкенің сұрағына Сырымның жауабы» дейтін әңгімелер бар. Архив құжатында Сырым Датұлы сексен жастағы Мөңкеден бата алыпты деген дерек ұшырасады [1].

Мөңке айтқан «Құрамалы, қорғанды үйің болады, Айнымалы, төкпелі биің болады, Халыққа бір тиын пайдасы жоқ, Күнде бас қосқан жиын болады» деп басталатын шешендік толғау профессор Серік Негимовтың «Шешендік өнер» атты оқу құралына енді. «Алдымен, Мөңке бидің бұл тақпақтап айтылған толғамы келер заман кейпін кемел көрегендікпен сипаттаумен ерекшеленеді, – дейді ғалым. – Кесек ойлар кестелі, ұйқасты тілмен өрнектелген. Болжаудың әрбір сөзінде суреткерлік сипат бар. Түйінді тұжырым, бейнелі ой, сұлу сурет, эмоциялық-экспрессивтік қуат бар» [2, 125].

Алайда, Мөңкенің өнері жалғыз шешендікпен шектелмейді, ол өз заманында би, ірі қоғам қайраткері, жырау, Асанқайғы үрдісін жалғастырушы сәуегей болжампаз болған адам. Мөңкенің көп қырлылығын балқы Базар жырау, Нұрпейіс Байғанин, Сарышолақ ақын, Нұржан Наушабаев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев жырға қосқан.

Сарышолақ ақын:

Тілеудің ұлы Мөңке еді,
Алты Алашқа бас болған,
Қар мойын серке еді.
Ақылы зерек әулие,
Қияға көңіл сілтеді, – десе,

Базар жырау:

Тәңірі артық жаратқан,
Аузына халқын қаратқан,
Қара қылды қақ жарған,
Алдынан топты таратқан,
Мөңке, Төле, Қазыбек,
Әйтеке – алшын, би Кебек, – дейді [3].

Мөңкенің есімі қазақ, хорезім елдерінен әрі асып, қырғыз жұртына да мағұлым болған, Қырғыздың атақты ақыны Арыстанбек Бұйлашұлының (1824-1878ж.) қазақ Қаңтарбаймен айтысқанда:

Мөңке бий айтқан кеп эле,
Арыстанбек кимнен кем эле,
Санат сөзүм сан эле,
Санжыра сөзүм қап эле, – деуі [4, 166], Мөңке би мұраларының қырғыздың әйгілі ақындары шығармашылығына шоң әсері тигендігіне нақты дәлел.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғалымдар арасында Мөңкеге алғаш назар аударған Ахмет Байтұрсынов еді, ғұлама 1926 жылы өзінің әйгілі «Сауат ашқыш» дейтін кітабында Мөңкенің бір билігін үлгі есебінде ұсынады, әрі ол билікті басқа емес, Шекті Мөңке айтқанына куәлік береді [5, 100].

Әуелі ауыл молласынан, одан соң Троицкідегі З.Расулов медіресесінен дұрыс білім алған, оны әрі қарата өз бетімен жетілдірген білімпаз ақын Нұржан Наушабаев өзінің «Шекті Мөңке би сөзі» атты толғауында:

Садақа-қайыр байлардан,
Қол тартылар деп еді.
Дүниенің жүзіне
Өре менен темірден
Жол тартылар деп еді.
Осы айтқанның бәрін де
Мөңке би айтқан деп еді, – дейді [6].

Біз бұл жерде екі нәрсені аңдаймыз, біріншісі – көп оқыған білімдар ақын Н.Наушабевтың Мөңкені жетік білгенін, екіншісі – Мөңкенің көріпкел болжампаздығын. Шынында да, баяғының құт дарыған байлары өз руының қамқоршысы болатын, жақсылық-жамандығына жауап беретін, жетім-жесірін, жалғыз басты қарттарын далаға тастамайтын,

қарасатын. Қазір «қайырсыз, қолы тартылған» байлар көп. Екіншіден, Мөңке толғауында: «Өре менен темірден жол тартылар, Қоныс болса алдыңнан орыс шығар» деген жолдар бар екені де рас. Мөңке сөзіне Нұржан ақын білген соң куәлік беріп отыр. Би ғұмыр кешкен 1675-1756 жыл аралығында теміржол салынбақ түгілі, әлі паравоз шықпаған еді. Алғашқы темір жол Великобританияда 1825 жылы 25 қыркүйекте Стоктон мен Дарлингтон аралығына тартылды. Ықтималдық теориясына сүйенсеңіз, Мөңке мұны кемі 100 жыл бұрын болжаған. Мөңкенің әулиелігін осы мысалдан-ақ біле беруге болады.

Әулие:

«Түрлі-түрлі халық болады,

Күндіз-түні жарық болады», – депті [7].

Электр шамы Еуропа көшелерінде XIX ғасырдың аяғында пайда болды. Сонда мұны Мөңке кемі 150 жыл бұрын болжап отыр!

Тағы бір тұста:

Өзім аттас балық шығар,

Бармақтай зат тауды жығар.

Усыл Жадит деген кітап шығады,

Бай құрып, бақсы азады,

Кен көбейіп, бейшара озады, – дейді Мөңке [8].

Мұнда «Бармақтай зат тауды жығар» деген сөз тұр. Бұл басқа ештеңе де емес, атом бомбасы! Тұтас бір тауды бір мезетте құртып жіберу үшін атом бомбасы керек. Алғашқы атом бомбасы 1945 жылы 16 шілдеде АҚШ-та сынақтан өтті. Тамызда Жапонияның екі қаласына тасталды. Ал Мөңкенің 1756 жылы өмірден озғаны белгілі, сонда көріпкелдің екі ғасыр бұрын болжағанын осы жолдардан көре аламыз.

Көп білетін Мәшһүр Жүсіп Көпеев Мөңке хақында:

Ауылдарын шу қылған,

Жаулықтарын ту қылған,

Зайып шығар деп еді.

Оқшантай жоқ, кісе жоқ,

Белбеу шығар деп еді,

Жүгініс жоқ, малдас жоқ,

Көлбеу шығар деп еді, – дейді [9, 55-58 б.].

Негізінде, он тоғызыншы ғасыр перзенті Жүсіп атамыз Мөңкенің сөзін айтуға аузы бармай, «сыпайылап» беріп отыр. Мөңке бүгінгі күнгі әйелдердің сырт бейнесін қалай білсе, олай білсін, жалпы алып қарағанда, дәл берген. Былай дейді:

Әйел жағы ден болар,

Жаман-жақсы айтса да,

Өзінікі жөн болар.

Орай салып бастарын,

Желпілдетіп шаштарын,

Тақымдары жалтылдап,

Емшектері салпылдап,

Ұят жағы кем болар [10,30].

Данагөй біріншіден, орыс отарлаушыларының «әйел теңдігі мәселесін» өз мақсаттары үшін шебер пайдаланатынын көрсетіп кетті. Екіншіден, омырауы ойық көйлекті, немесе тақымы жалтыраған мини юбкалы қыз-келіншекке келсек, бұл біздің теледидардан, интернет желілерінен ғана емес, күнбе-күнгі өмірде кеңінен кездестіріп отырған бейнеміз.

Қазіргі түнгі клуб жөнінде:

Атасының асы емес, келін түсірген той емес,

Бозбала мен қыз бас қосқан жиын болады,

Мұның өзі жасы ұлғайған адамға қиын болады, –

депті әулие атамыз [10, 31]. Ал Н.Наушабаевтың куәлік беруі бойынша төмендегіні айтыпты:

Тайынша мен танаға
Жүк артылар деп еді,
Қарап тұрған жігітке,
Қыз артылар деп еді [6].

Оның есімі орыс-қазақ қатынастарына байланысты құжаттарда таңбаланған, «Орта жүз және Кіші жүз билері мен батырларының Нұралы сұлтанды Кіші жүз және Орта жүз қазақтарына хан етіп тағайындау туралы император Елизавета ханымға хатына» Шақшақ Жәнібек тархан, Керей Наурыз билермен қатар қол қойған адамның бірі Шекті руының Мөңке биі [11].

Демек, Мөңке – ірі саясаткер. Көрші отырған патшалық Ресейдің даму тарихын, жүргізіп отырған аяр саясатын, ондағы өндірістік күштің деңгейін, өндірістік қатынастар сыпатын зерттеген адам. Сондықтан да ол келешекте Қырым, Қазан, Сібір, Ноғай т.б. хандықтар сияқты Қазақ Ордасының да патшалық Ресей отаршылдарының табанына түсетінін анық болжаған.

Өре менен темірден жол тартылар,
Қоныс болса алдыңнан орыс шығар...
...Орыс, қазақ қосылып,
Бір-біріне үйір болар,
Сөйткен заман кез болса,
Түзелуі қиын болар, – [12], дейді ойшыл.

Отарлық езгіге түскен соң қазақ халқының қоғамдық болмысы, қоғамдық санасы да өзгермек:

Көлдің суы кетіп , табаны қалар,
Жылқының жүйрігі кетіп, шабаны қалар.
Жігіттің ақылы кетіп, амалы қалар,
Әйелдің ұяты кетіп, ажары қалар.
Сөздің мағызы кетіп, самалы қалар,
Әулиенің әруағы кетіп, мазары қалар.
Адамның жақсысы кетіп, жаманы қалар,
Ақылы жоқ, санасыздың заманы болар [13].

Расында да, отарлық езгі кезінде көл түгілі Арал теңізі тартылды. Баяғы қазақы қазан ат, суын жылқының тұқымы құрып кетті. Жігіт ақылынан гөрі амал-айлаға, қулық-сұмдыққа жүгінетін болды. Отарлаушылар ұлт мұраты, жер мен ел тағдырының не екенін білмейтін, тек өз құлқынын ойлайтын ақылы жоқ санасыздан басшы қойды. Заман солардікі болды. Мұның зардабын әлі шегіп отырмыз.

«Тапқанын олжа дейді,
Алһам білгенін молда дейді»,
«Дүдамалдау дінің болар,
Алашұбар тілің болар» [2, 125].

Бұның бәрі сол отар кезде тапқан «олжамыз».

«Құрамалы, қорғанды үйің болады,
Айнымалы, төкпелі биің болады» [2, 125].

«Құрамалы» деп отырғаны осы күнгі биік қабатты үй де, «қорғанды» деп отырғаны биік қорғанды коттеджлер болса керек.

Әулие қыл аяғы осы заманда жер жүзіне кең тарап отырған сусын «Кококола», «Фанта», «Пепси колаға» шейін болжап кеткен.

«Туған балаң қу болар,
Тамағы сары су болар,
Итке құйсаң, ит ішпес». («Кола» мен «пепсиді» итке құйып көрдік, расында да, ит ішпейді екен).

Мөңкеге қатысты зерттелетін нәрсе әлі көп дедік, соның бірі Мөңке мұраларының өзгеге телініп кетуі. Бірлі-екілі мысал келтірейік. Бірінші, жұртқа кеңінен таныс «Абылайдың түсі» дейтінді алайық. «Арыстанның ішін жарып едім, жолбарыс шықты. Жолбарыстың ішін жарып едім, қасқыр шықты. Қасқырдың ішін жардым, түлкі шықты. Түлкінің ішін жарып едім, ішінен бір қоян шықты». Бұл бәрімізге етене таныс Абылайдың түсі.

Енді Мөңкенің түсін қараңыз: «Түсімде қырық ат қостым, біреуі келмеді. Отыз ат қостым біреуі келмеді. Бес ат қостым, төртеуі келмеді, біреуі келді де пышаққа ілікті. Бауыздап ішін жардым, ішінен арыстан шықты. Арыстанның ішін жарып едім, бұдан адал құлан шықты. Құланның ішін жарып едім, қасқыр шықты. Қасқырдың ішін жардым, түлкі шықты. Түлкінің ішін жарып едім, ішінен бір қоян ата келе қашты» [14, 33-34]. Салыстырыңыз, екеуінің қайсысыс толық һәм озық, әрине, Мөңкенікі.

Осы түсті жазушы Ілияс Есенберлин өзінің «Қаһар» романында дінге қатысты «40 ат, 30 ат, 5 ат» деген жерлерін алып тастап, «Абылайдың түсі» қылып берген. Көркем шығарманың шырайын шығару үшін қолданған. «Қаһар» романы тарих оқулығы емес, көркем туынды, көркем әдебиетте мұндай бола береді. Ал шындығында, біздің «Абылайдың түсі» деп шулап жүргеніміз, іс жүзінде Мөңкенің түсі. Ілияс Есенберлин мұны қайдан білді десеңіз, жазықсыз жазаға іліккен жазушы 1950 жылдың басында жер аударылып, Мөңкенің ата қонысы Шалқар ауданындағы көмір өндіретін «Шахта» деп аталатын ауылда біраз жыл тұрған, сонда естіген әңгімесі. Бұл түйіннің шешімі осы деп пайымдаймыз.

Заман азып, заң тозып, жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып,
Бабалардың дәурені тамам болар.
Ол күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер.
Ұл, қызың орысқа бодан болып
Қайран ел, есіл жұртың сонда не етер.

Осы толғау кейде Асанқайғыға телініп жүр, алайда байқап отырған шығарсыздар , шешендік толғаудың құрылысы, буын саны, бунағы сөз саптауы Мөңкеге келіп тұр. Асанқайғыда осыған ұқсас:

Ай, Жәнібек ойласаң,
Қилы-қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма?
Мұны неге білмейсің!! – деген жолдар бар.

Байқап отырғанымыздай, екеуінің өлең құрылысы екі басқа. Екіншіден, жыраулар поэзиясын терең зерттеген М.Мағауин жоғарыдағы жолдарды Асанқайғынікі демейді. «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиетте» де, «Алдаспан» мен «Бес ғасыр жырлайдыда» да бұл Асандікі делінбеген. «Қазақ әдебиеті» атты тұңғыш монографиясында мұның Асанқайғынікі екендігіне М.Әуезов күмән келтіреді. Бұл толғауды Асанқайғы айтса, онда оның Абылай хан тұсында өмір сүргені дейді Әуезов. Асанның әріде, 15 ғасырда ғұмыр кешкені, ал Мөңкенің М.Әуезов айтқандай Абылай тұсында өмір сүргені баршаңызға мәлім. Олай болса, жоғарыдағы «Мұннан соң қилы-қилы заман болар, Заман азып, заң тозып, жаман болар» деп басталатын толғау Мөңкенікі деген тұжырымға келеміз.

Мөңкенің тағы бір қыры – оның ғұлама жырау екендігі. «Шекті Мөңке би Шеркеш Түрке би, Тана Нүрке билермен кеңесіп отырып айтты» деген философиялық толғау Мөңкенің жыраулығын бізге түбегейлі айқындап береді. Өмір тәжірибелерін ойлы түйіндермен ұштастыра, дәл баламалар тауып суреттеуі жыраулық өнердің үздік үлгісін аңдатады.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бір тоғайға қоныңыз.

Қарындаспен, туғанмен,
Бір туғандай болыңыз.
Өзіңе кеңес салғанның,
Өрісі кең болмас па?
Жатқа кеңес салғанның,
Жазымға басы кетпес пе?
Жаманнан жесең бір қамшы,
Ол сүйегіңе жетпес пе?
Сом, сом жүйрік, сом жүйрік,
Шұбалаңды шаба алмас,
Мойнынан жалы кетіп арыса.
Жақсылар жаман болады
Күнінде жасы жетіп қарыса.
Жамандар жақсы болады,
Дәулеті асып байыса… [15, 31-33]

Бұл үзіндіден ескі жыраулық поэзия үлгісін анық көреміз. Біріншіден, кәдімгі ұйқаспен қоса басқы ұйқастар қабат қолданылған. Басқы рифманың болуынан толғау мінсіз көрініп тұр. Екіншіден, көне жыраулық поэзияның өзіндік ерекшеліктерінің бірі – өлең жолдарындағы алғашқы сөздердің қайталануы. XV ғасырдағы әйгілі жырау Қазтуған: «Алаң да алаң, алаң жұрт, Ағала ордам қонған жұрт», – десе, XVI ғасырдағы Доспамбет: «Тоғай, тоғай, тоғай су, Тоғай қондым, өкінбен», – дейді, ал Шалкиіздің бір толғауы: «Ор, ор қоян, ор қоян, Ор қоян атылы бір қоян», – деп басталады. Мөңке толғауында: «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек», «Сом, сом жүйрік, сом жүйрік», деген қайталауларды қолданған. Мұндай сөз қайталаулар Мөңкенің замандасы Бұқарда да бар: «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек, Бұрылып ұшар жаз күні», – деп бастайды даңқты жырау өзінің философиялық астарға толы бір толғауын. Айтайық дегеніміз, Мөңкенің бүгінгі күнге жеткен 109 жолдан тұратын екі толғау аз дүние емес. Марғасқа жырау 13 жолдық жалғыз толғауымен ЖОО-ның окулығында тұр. Мектепте де оқытылады. Жыраулығы ешкімнен кем емес, 109 жол құрайтын ғибратқа толы екі толғауы бүгінгі күнге жетіп отырған Мөңкені неге оқу бағдарламасына енгізбейміз? 17-18 ғасырлардағы Үмбетей, Бұқар, Көтештердің қасында неге тұрмайды?

Және бір айтатын мәселе, Мөңкенің өзінен кейінгі мықты ақындарға өнеге болғаны.

Әулиенің жоғарыдағы толғауында:

...Қырға боран бораса,
Нуға боран борар ма?
Ел шетіне жау келсе,
Халық үстіне дау келсе,
Жамандайын жалтаңдап,
Ер жігіт қарап тұрар ма?
Арғымақтың алдына,
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтаңдап,
Түсер жерін қарар ма?
Арғымақтың аяғы,
Айдай таға қағылса,
Кілегей мұздан таяр ма?
Жақсы алдына сөз айтсаң
Жабығып сөзге тояр ма?
Күндердің күні болғанда;
Басыңа қиын іс түссе,
Жалғасып өскен жақыннан,
Жақсылар басын аяр ма?—деген жолдар бар [15, 31-33]

Бұл жолдар Махамбеттің бәрімізге етене таныс: «Орай да борай қар жауса, Қалыңға қар борар ма?» деп басталатын толғауын еске салады. Сондай-ақ «Махамбеттің Баймағанбет сұлтанға айтқанында»:

Арғымақ дейтін жығылар,
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтаңдап,
Түсер жерін қарай ма?
Арғымаққа айдай таға қақтырса,
Кілегей қатқан Еділдің
Көкше мұзынан таяр ма?—деген жолдар бар екені қазақ тілінде сауат ашқандарға тегіс мәлім. Бұл жолдар жыраулық толғаумен ұштасып жатыр. Махамбет Мөңкені үлгі тұтып отыр.

Махамбет жыраулық дәстүрден қол үзбеген ақын. Ол нақты жағдайды айтқанда – ақын, дүниетанымдық мәселелерді сөз еткенде – жырау. Бұған «Орай да борай қар жауса», «Арғымақ сені сақтадым», «Күн қайда?», «Арғымақтың баласы» т.б. шығармалары мысал бола алады. Есет Көтібарұлының Исатай өлетін жойқын ұрысқа қатысқаны, патша офицері Шустиковқа байланысты оқиға, кейін Махамбеттің Есет Көтібарұлы ауылын паналап келгені тарихтан белгілі. Яғни, Махамбет Мөңке тұрған өлкені жіті білген. Бұрынғы өткен жыраулар поэзиясының тарихына үнемі көңіл аударған, өте жетік Махамбеттің Есет елінде әулие деп бағаланатын, кейінге қалған сөздері үлгі тұтылатын Мөңке мұраларынан жақсы хабардар болғанына күмән келтіруге болмайды.

Қазіргі күнге Мөңкенің төрт күйі жеткен. Құрманғазы атындағы мемлекеттік академиялық халық аспаптары оркестрінің көркемдік жетекшісі, марқұм профессор Тұяқберді Шәмелов ол күйлерді нотаға түсіріп, өзі орындап қана қоймай, оркестрдің репертуарына қосқан. Т.Шәмелов :«Бөкей ордасы ауданындағы туған ауылым Құрманғазыда Аманғали Иманмағзомұлы деген қарияны бала кезімде көрдім. 1974 жылы 90 жасқа қараған шағында дүниеден озды. Мықты күйші еді. Нақтырақ айтқанда, күйге қиқым-сиқым араластырмай, бір кездері алдыңғы күйші аталарынан құлағына құйып алған әдіспен, сарынмен тартатын саф алтындай өнерпаз болатын. Кезінде Мөңкенің күйлерін алғаш сол Аманғали атамнан үйреніп едім. ...«Өттің, жалған-ай», «Шалқыма», «Қиқу дәурен», «Жиын-алқа, кеңес» күйлерінде күйшінің өзіндік қолтаңбасы бар. Музыка тілімен айтқанда, қағысы шалма қағыс және ритмі (ырғағы) үзік-үзік (пунктирный ритм) болып келеді. Мұны музыка мамандарына байқау қиын емес. Күйдің төртеуі де өмір туралы цикл күйлер, яғни бір кісінің арман-мұратынан туған шығарма екендігіне нық иландырады. Мажор мен минор тональсі көңілді, мұңды әуендер алма-кезек кезектесіп отырады. Әдетте, бұл күйлер серпінді әуенде тартылады. Үлкен сағаны көп маңайламай, тұжырымды, жұп-жұмыр, көңілге жеңіл қонады» – дейді [16].

2010 жылы атақты өнерпаз бұл күйлерді дискке жаздырды. Өкінішке орай, ұзамай ауыр науқасқа шалдықты, ақыры дүниеден озды, Мөңкенің мұрасын зерттеуге мұршасы болмай кетті. Одан бері де көп жыл өтті**,** Мөңке күйлері еш жерде орындалмайды, ғылыми тұрғыдан зерттеусіз жатыр. Тұяқберді өмірден озған соң Мөңкенің күйлері шын мәнінде далада қалғандай.

ҚОРЫТЫНДЫ

Болжампаздық, сәуегейлік адамзатпен бірге жасасып келеді. Сақ дәуіріндегі «Шу батыр» дастанында Шу батыр Ескендір Зұлқарнайынның (Александар Македонскийдің) қолы жақындап қалғанын судағы құс пен айналадағы аңдардың қозғалысына қарап біледі. Әрідегі Қорқыт ата мен берідегі Асанқайғы болжаулары көпке мәлім. Сәуегей Бұқар жыраудың «Көмекей әулие» атанғаны баршаға аян. Бұл жерде Мөңкені солардың дәстүрін жалғастырушы деп қараған орынды. Мөңкенің айтулы би болғаны турасында Алаш

ардақтысы Ахмет Байтұрсынов өз еңбегінде Мөңке бидің жеті жасындағы кісі құны дауын бітіріп айтқан билігі туралы ел аузындағы әңгімені келтіріп, оны: «Шекті ұлы Мүңке би жеті жасында билік айтып, кісі құны дауды бітірген екен», деп бастап, «Сол бала үш жүзге белгілі Мүңке би атанып, аты аспанға шығады», [5,100] – деп аяқтаса, Алаштың тағы бір арысы Жүсіпбек Аймауытов «Ел қорғаны» пьесасында Мөңке тақырыбына соғып, жасы ұлғайған кейіпкерінің аузына: «Жарықтық Мөңке би болжап кетті ғой. Жас баладан биің болар, жас балшықтан үйің болар. Ат жақсысы арбада болар, жігіт жақсысы саудада болар, – депті ғой өтерінде», – деген сөздерді салады.

Бір таңқаларлығы, ол айтты деген сөздердің растығына қазақтың ғұлама ақындары М.Көпеев пен Н.Наушабаевтың куәлік беруі Мөңкеден жеткен сөздерде анахронизм аз, жоққа тән екенін көрсетеді.

Мұның бәрі Мөңке би шығармаларының кеңес өкіметіне дейін жеке жинақ болып шықпаса да XX ғасыр басында қазақтар арасына кең танымал болғандығын көрсетсе керек. Мөңке бидің өмірі мен шығармашылық мұрасы туралы әр жылдары академик А.Жұбанов, филология ғылымының докторлары, профессорлар Т.Кәкішев, С.Негимов, Ш.Керім Б.Адамбаев, Қ.Сыдықұлы, М.Тілеужанов, С.Байменше, Б.Омаруұлы қалам тартты. Түйіп айтқанда, Мөңкені шешен есебінде орта мектепте, жырау ретінде жоғары оқу орнында, композитор ретінде консерваторияда оқытса, бағдарламаларына енгізсе жастарға пайдасы мол болар еді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Білім және ғылым министрлігінің Орталық Ғылыми кітапханасы. – А.,137-бума, 6-дәптер.

2 Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997.

3 Маданов Х. Кіші жүз шежіресі. – Алматы: Атамұра, 199

4 Омаров Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы: Білік, 2000.

5 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.

6 Білім және ғылым министрлігінің Орталық Ғылыми кітапханасы-А.,1281-бума, 2-дәптер.

7 Бәйменшин С. Мөңке бидің Нострадамустан несі кем?//Егемен Қазақстан, 29.11.2000.

8 Пангереев А., Асанов Ж. Шекті Мөңке бидің ғибраттары.– Ақтөбе, 1998.

9 Көпеев М.Ж. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1992.

10 Асанов Ж. Шекті Мөңке би Тілеуұлы. – Астана: Елорда, 2001.

11 Архив внешней политики России. Фонд 122, 1748 г. Дело 8 л.л., 15 об. – 16 об.

12 Сәрсенбай Қ. Шал мен шенунек// Жас алаш, 09.10.1999.

13 Аудандық «Шалқар» газеті, 04.03.1994.

14 Тілеужанов М. Сырым Датұлы және оның шешендік сөздері. – Орал, 1991.

15 Адамбаев Б. Шешендік сөздер. – Алматы: Отау, 1992.

16 Шәмелов Т. Мөңке бидің күйлері табылды.//«Егемен Қазақстан» газеті, 24.02.2009.

Ж.А. Асанов[1], М.К.Амангазиева[2]

Семантические особенности словосочетаний в наследиях Монке би

[1,2]Актюбинский университет им. С.Баишева, г. Актобе, Казахстан

В статье рассматриваются особенности предсказания, национально-культурные наследия общественного деятеля, импровизатора своего времени, прорицателя, мудреца Монке би, продолжателя традиций Асанкайгы, оставившего в памяти своего народа добрый след. Заветы знаменитого бия и поэта полны прозорливости и поныне служат путеводной звездой. Многие его предсказания и предположения, как известно, сбылись. В статье формулируется вывод о том, что воплощение образа будущего народа и нации является результатом его познания и понимания, опыта и видения. Также в статье проводится сопоставительный анализ использования наследия Монке би под именем других лиц.

J.A.Assanov[1], M.K.Amangaziyeva[2]

Semantic peculiarities of word formation in heritage of Monkey-be

[1, 2]Aktobe University after S. Baishev, Aktobe, Kazakhstan

The article discusses the features of the social, national and cultural specifics of the philosophy of the great soothsayer, a wise man Monke bi, the successor of the Asankaigas, who left a good mark in the memory of his people. The covenants of the famous bee and poet are full of vision and still serve as a guiding light. Many of his predictions and assumptions are known to have come true. The article concludes that the embodiment of the image of the future people and nation is the result of their knowledge and understanding, experience and vision. The article also provides a comparative analysis of the use of the Monke bi heritage under the name of others.

ӘОЖ 82. 512. 122. 09

Б.Ғ. Ғалымжанов
докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ, Қазақстан Республикасы, e-mail: baiterek10@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ – ҰЛТ ҚУАТЫ (МӘШҺҮР ЖҮСІП ӘДЕБИ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ)

Бұл мақалада шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр-Жүсіптің еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар қарастырылады. Ұлттық құндылықтардың адамзат өміріндегі маңызы мен мәні оның алатын орны талданады. Қазақ халқының ұлттық құндылықтар деп нені есептейтіні бағамдалады. Мақалада көтерілген мәселеде бақытты болудың жолы адами құндылықта екені айтылады. Ұлттық құндылық – елдің асыл арқауы екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, адамгершілік, тәрбие, өмір, рухани

КІРІСПЕ

Бақытқа апаратын мінез-құлық қандай? – деген сұрақ кез-келген пендені мазалайтыны анық. Кім бақытты болғысы келмейді? Өмірде бақыт жолын таба алмай адасқандар қаншама, олар неге адасты? Олар бақытты қайдан іздеді?

...Өмір деген – әркім өз жолын ғұмыр бойы іздеп өтетін қиындығы мен қызығы қатар жүретін, күрделі тарам-тарам соқпақтардан тұратын үлкен мектеп... Осынау үлкен мектепте АДАМ деген үлкен атқа лайықты болу үшін білім мен тәрбие керек. Ал тәрбие бастауы қайда?

Кішіпейілділік, мейірімділік, адалдық пен сабырлылық сынды бар жақсы адами, көркем қасиеттер мен іштарлық, арсыздық пен менмендікке ұқсаған жаман құлықтардың мекені – жүрек. Ұялу, жақсы көру, аялау, мүмкіннің бәрін дос тұту – жүректің ісі. Осы жүрек өзіндегі жаман құлықтарды ығыстыра қуып, тек жақсы қасиеттерге толыққанда ғана аяулы болмақ. Зұлымдық пен қатыгездік билеген жүректі аяулы деп айту ақылға сыймас. Ол үшін жүрекке не қажет? Иман қажет. Иманның тамыр жайып, нәр алатын мекені – жүрек. Оның таза, жұмсақ болуы иманның кемелденуі мен қуаттануының кепілі. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Ақиқатында, адам денесінде бір кесек ет бар. Ол жақсы болса, барлық дене жақсы болады, ол бұзылса, бүкіл дене бұзылады. Шын мәнінде, ол – жүрек»,– деген. Тәніміз ішіп-жеу, киіну, ауырғанда емдетуге ұқсас күтімдерді талап етсе, жанымыз да рухани азыққа

соншалық зәру. Адам ішкі дүниесін жан азығымен жаңғыртып отырмаса, ол адам жүрегінің қараюына әкеп соғады. Адамның жүрегі қарайса, иманы әлсірейді. Құнарсыз жерде өсімдік көктемегендей, қарайған жүректе иман атты бәйтеректің бой көтеріп, жайқалуы неғайбыл. Ақылы нәпсінің жетегінде кетеді. Адам бойын азғындық пен қатыгездік билеп, көркем құндылықтарынан айрылады. Шындықты – шын, жалғанды – жалған деп танудан қалады. «Өлген жүрек бір қара тас, қанша жаңбыр жауса да шөп шықпайтын»,– деп иманы әлсіз қарайған жүректі біз тасқа теңейміз. Адам баласы бұл күйден арылу үшін, дертті жүрекке дуалы ем қажет болады, ол рухани ем. Тән емес, жан ауруынан айықтыратын ем. Бұл ем жүрегімізге білім, ғылым арқылы берілмек. Табиғат жаңбыр суымен жерге қалай жан бітірсе, қарайған жүректі білім мен ғылым солай тірілтеді [1, 34].

Адамгершілік тақырыбы - мәңгілік. Ол ешқашан ескірмек емес. Жас ұрпақтың бойына адамгершілік қасиеттерді сіңіру – ата-ана мен ұстаздардың ғана емес бүкіл адамзат баласының басты міндеті. Адамгершілік әр адамға тән асыл қасиеттер. Адамгершіліктің қайнар бұлағы - халықта, отбасында, ұлттық өнерде, әдет-ғұрыпта. Әр адам адамгершілікті күнделікті тұрмыс-тіршілігінен, өзін қоршаған ортасынан бойына сіңіреді.

Адам екі әлемде: табиғат пен қоғам әлемінде өмір сүреді. Дегенмен оның табиғаты, мәні және өмірінің мазмұны онымен шектелмейді. Оған рухани жетілу сатылары қажет. Лев Толстой әлеуметтік мәселелерді шешу үшін мылтықтың керегі жоқ, адамның адамгершілік тәрбиесін күшейтіп, өзін-өзі рухани жетілдіру жағына көңіл бөлу керектігін айтқан. Рухани кемелдену мәселесі қашанда адамның өзіне-өзі үңілуінен, өзімен-өзі күресуінен басталады, өйткені барлық жақсылық пен жамандық, тазалық пен арамдық, әулиелік пен күнәһарлық адамның өзінің ішінде. Мәселе – тек өмірлік ұстанымда, дұрыс таңдау жасай білуінде. «Руханилықтың ең негізгі өлшемдерінің бірі – адамның жақсылыққа қарай талпынысы, – дейді С. Нұрмұратов. Ал кез-келген мақсатқа қарай ұмтылыс жақсылыққа қарай барар жол емес. өйткені, «мақсат – оған жетуге тиісті құралды ақтайды» деген қағида адами өлшем тұрғысынан теріс түсінік болып табылады. Қоғамдағы әділдікті ешқашанда күштеу, зорлау арқылы жүзеге асыруға болмайды. Бұл рухани әлемнің заңдылығына қайшы келетін іс-әрекеттер. Тек адамға біткен ішкі нұрдың күшімен, шыдамдылық пен мойынсұнушылық арқылы барлық қайшылықты жеңіп шыққанда ғана руханилықтың есігі ашылады» [2, 37].

Міржақып Дулатовтың дүниетанымдық көзқарасы – бұл адамды қоршаған әлемнің тіршілігін, яғни адамдық болмыс әлемі мен табиғат әлемін сөзсіз тануы. Ол арнайы философиялық еңбек жазбаса да, шығармаларында қоғам мәселесін көтеріп, қазақ халқына адам, оның өмірінің мәні мәселелерін түсіндіруге тырысты. Қазақ халқына мал бағудан басқа да құндылықтардың бар екендігін көрсетіп, білімге шақырды. Халықтың жақсы өмірге жетуіне қажет нәрсе – еркіндік пен тәуелсіздікке ұмтылу деді. 1913 жылы «Айқап» журналында Шәкәрім Құдайбердіұлының бес сауалы жарық көреді. «Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?» деген сауалына жауап ретінде Міржақып өзінің «Адамға тіршілік не үшін керек?» деген мақаласын жазады. Бұл сөзге жауап берудің оңай еместігін ескерте отырып, ол әр замандағы данышпандардың ойлары туралы да тоқталып кетеді. Құдайға құлшылық ету керек деген діни түсінікке немесе жақыныңа жақсылық қылу керек деген пікірлерге көңілі толмайды. Адам өмірге келген соң хайуаннан айырмасы болу керек дейді. «Адамға ойларға ақыл берілді, бір-бірімен сөйлесуге тіл берілді, олай болған соң адамзатқа тіршілік бекерге, босқа ғұмырды зая қылып өткізуге болмайды» [3, 236].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр-Жүсіп өзінің әдеби мұраларында адамның адам болып қалуы оның өнегесі мен тәрбиесінде екенін үздіксіз айтып өтті. Ақынның «Батпа Байбейсенқызы жұмбағы» деген қара сөзбен берілген шығармасында:

Ертеңмен тұрдым, үш бала көрдім: Екеуі - жалаңаш, біреуінің киімі жоқ. Киімі жоқтың етегі тола ақша түйілген: төгілер деген ойында, қиялында жоқ. Және сонда үш көл көрдім. Екеуі - құры, біреуінің суы жоқ. Суы жоқ көлден үш балық алдым: екеуі өлі, біреуінің жаны

жоқ. Және сонда үш үй көрдім: екеуі - жалаңаш, біреуінің шиі жоқ. Және сонда үш қазан көрдім: екеуі - жарық, біреуінің түбі жоқ. Және сонда үш пышақ тауып алдым: екеуі - сынық, біреуінің сабы жоқ.

Суы жоқ көлден жаны жоқ балықты алып, шиі жоқ үйдің ішінде отырып, түбі жоқ қазанға асып жедім, сабы жоқ пышақпен кесіп жедім. Қарыным қабақтай, бұтым таяқтай болды. Сөйтіп отырып, отырған үйімнің жапсарынан шығып кеттім. Есігі ойда да жоқ.

МӘШҺҮР- ЖҮСІПТІҢ ШЕШУІ

«Ертеңмен тұрып, үш бала көрдім», - дегені: бірі - тұл әміл, бірі- қырыс дүние, бірі - дүниеқор адам. Бұған дәлел болуға «Хадис Шәриф» бар: «Айшип ибн адам унушаббу фиа хызылтан хырыс отулаламіл».

Адам осы екеуімен үш ағайынды есепті. Ана екеуі - асылы жалаңаш нәрсе. Дүниеге келген адам жалаңаш келіп, жалаңаш кеткендіктен, киімі жоқ есепті. Киімі болса, киіп кетпес пе еді?!

«Дүниеде қанша нәрсе менікі!» - деп, бауырлап жүргені - жалаңаш кісінің «Етегім тола ақша бар!» - деп, жүргені сықылды, - оны төгіледі деген ойында болмағаны. Жалған дүниеде жүргенде: «Бұл дүние менен қалады!»- деген қай пенденің ойында бар?!

«Үш көл көрдім» - дегені: бірі - дүниеге келмей тұрғандағы ананың қарнынан шыққанда, суы терең көлден кемесі сынып, бір тақтаймен жан сақтап шыққан - жердің құрғанына шыққан есепті емес пе? Бірі - өлген соңғы адамның күні не болары белгісіз, түбі жоқ тереңге түсіп кеткен сықылды емес пе?! Ол екеуінің заһыры, көрініп тұрған суы жоқ. Бірі - дүние. «Суы жоқ көл»- деп, дүниені айтқаны. Дүние бір сағым есепті нәрсе емес пе?! Суы жоқ көлден алған үш балығы: бірі - тірілік, бірі - денсаулық, бірі - байлық. Өлім даяр тұрғандықтан, тіріліктің өзі өлі балық сықылды. Ауырып, сырқамақ даяр тұрғандықтан, денсаулықтың өзі өлі балық сықылды. Ішіп-жеген қорек, дүниелік - жаны жоқ балық сықылды.

«Үш үй көрдім»- дегені: бірі – заман мазы - адамның басынан өткен заманы. Бірі – заман мастақпыл - адамның алдында, қарсы келешек заманы. Бұл екеуі тұттай жалаңаш. Енді біреуі - «заманхал», қазір адамның үстінде тұрған заман.

«Оның да шиі жоқ», - дегені: шиі болса, желге төтеп берер еді.

Адамның басынан дәуренін өшіретұғын жел – өлімі. Қазір тұрған заманның елімнен алып қалуға шамасы болмаған соң, желге шиі жоқ үй есебінде болғандығын айтқаны.

«Үш қазан тауып алдым» - дегені: адам қолына түскен дүниені туысқан бауырына сақтатуға көзі қимайды. Оны жарық қазан сықылды көреді. Баласына сақтатуға көзі қимайды. Баланы да жарық қазан сықылды көреді. Жарық қазанға сеніп, кісі тамақ қылып, іше ала ма? Бауырына, баласына сенбегенде, сеніп, дүние сақтатқан кісісі қатыны болады. Ол - түбі жоқ қазан. Ана екеуі өзі ішіп-жесе де, дұшпаныңа бермейді ғой. Мұның түбі жоқ қазан есептісі: душар болса, көңілін дауалатқанға байының дүниесінің бетіне қарамай, беріп тауысатын қулар да әрқашан болатұғын уақиға. Олай болғанда, түбі жоқ ыдыс сықылды болды.

«Үш пышақ» - адамда болған үш қуат. Бірі – қуат ғазбие – ашу қуаты. Бірі - қуат шаһуание - әр нәрсеге көңілі шабу қуаты. Бірі - қуат ғаклия: ғақыл-ес қуаты. Қуат ғазбие мен қуат шаһуание - ғақылсыз сынық пышақ сықылды, дәнемеге жарамайды. Ғақылдың өзі де ғылымсыз сабы жоқ пышақ сықылды.

«Түбі жоқ қазанға асып жедім» - дегені: «Қанша қолыма түскен дүниені қатынмен бас қосып, ортақ ішіп-жедім»- дегені. "Қарным кабақтай болды» - дегені: дүние - қамит, мағрор болып, нәпсімнің семіруі қатден тажауыз болды. «Үш қанат үйіме сыймай, дүрілдеп отырған күнім көп болды» - дегені.

«Бұтым таяқтай болды», - дегені: «Нәпсі - дүние мысалы сықылды еді де, оны көтеріп, ұшырып жүрген жан аяқ есебінде еді. Жан тарфым, ақырет пайдасы жағым арықтап, өзі өлуге тақалды», - дегені.

«Шиі жоқ үйдің жапсарынан шығып кеттім, есігі ойда да жоқ», - дегені: өлім жолын айтқаны. Өлген адам отырған үйінің жабығынан еріксіз шығып кеткен есепті. Есіктен шықпағаны белгілі. Оң жақта жатыр ғой. Жатқанмен, жаны жоқ болғаны- жапсардан шығып кеткен сықылды болғаны - сол. «Осы үйдің есігінен шығайыншы!»- деп, өлім жабдығын ойлаушы мыңнан біреу-ақ болып табылады. Құдай жолына басын құрбандық қылып, өлімді ойлап, жақсылық жолға шығып, сол жолда жүріп өлгендер. Әнеки, үйдің есігінен шыққан - солар. Үйде жатып өлгендер - есік ойында жоқ, жапсардан шығып кеткен есепті [4, 381-384].

Бұл шығарманың өн бойы тұнып тұрған философия. Тал бесіктен жер бесікке дейінгі өмір. Ал өмір мәні тәрбие мен ұлттық құндылықтарда. Бүгінгі таңда осыны ұқпай жүргеніміз ақиқат. Түс те оның шешімі де өмір... Бүгінгі адам осы құндылықтардан ажырап қалмауға еңбек ету, бізге міндет.

Мәшһүр Жүсіп атамыздың «Сүлеймен мен Ібіліс» деген өлеңінде:

...-Жын-пері адамзатқа қылдың еркін,
Билеттің арзан қылып дүние-мүлкін.
Ұшқан құс, жүгірген аң, жел мен судың,
Жараттың бір жүзікте қылып кілтін!.. [5, 3-7].

Өлең философиялық. Ібіліс деген не, оны неге жаратты, оның не жөнді қызметі бар,- деп күнделікті тіршілікте немқұрайлы ойлайтын болсақ, мына өлеңде ібілістің қызметін оқып отырып, таң қаласың... Расында, ібіліс болмаса, өмір тоқтап қалады екен ғой... Ібіліс бізбен үнемі жағаласып өмір сүреді екен, ал адам сол ібілістің жетегіне ермей, үнемі өзін жетілдіріп, дамып, алдау мен арбауға бой алдырмай, жолынан адаспай алға жүріп отырып, мақсат-міндеттеріне жетуі шарт. Ол үлкен еңбек. «Шайтансыз, асылы, дүние дүние болмас»... деген жолдарды оқып отырып, бұл табиғи заңдылық екенін іштей терең ұғасың! Ал осы ібілістен аман қалуың ол тек сенің рухани байлығыңа байланысты. Өлең оқырманын рухани құндылыққа еріксіз тәрбиелейді.

Жан-дүниеміздің сұлулығын паш ету үшін дүрбінің қажеті жоқ, айналадағы адамдар оны өзі-ақ танып алады [6, 39].

«Елдің күші – патшада, сәбидің күші - жылауында» - демекші, біздің күшіміз, қорғанышымыз, сеніміміз - адамгершілігімізде. Ол үшін бойымыздағы асыл қасиеттерімізді үнемі түгендеп, жандандырып отырсақ - ұлы жеңіс болары ақиқат.

Қалай болған күнде де осынау жаһандану заманында өзге халықтың уысында кетпей өзімізге тән адами құндылықтарымызды сақтап қалу үшін ұлттық қанымызбен, тілімізбен, дінімізбен, ділімізбен, ата-дәстүрімізбен, мәдениетімізбен, әдебиетімізбен, тарихымызбен, халықтық педагогикамызбен келген рухани құндылықтарымызды бойымызға терең сіңіріп отыруымыз қажет-ақ. Ол үшін отбасында жүйелі түрде осы бағытта түрлі жұмыстар жүргізіліп, оның жалғасы ретінде мектепте, колледжде, университеттерде адами құндылықтар туралы лекциялар, дөңгелек үстелдер, конференциялар, семинарларды үнемі ұйымдастырып отыру артық етпейді.

Ақынның «Нәпсі аждаһа» деген өлеңінде:

Дүние, ойлай берсем, жалған дейді,
Әркімді әлекке тек салған дейді.
Дүниені өле-өлгенше қуып-қуып,
Ауызы аңқиып (құр босқа) қалған дейді.
...Біз-түлкі, ажал бүркіт қоймайтұғын,
Нәпсіміз – бір аждаһа тоймайтұғын.
Күнәмыз – мықтап тиген ол – бір киім,
Нәрсеге одан басқа болмайтұғын! [7, 21-22]

Бұл өлеңде автор өмірде біреу-бай, біреу-жарлы, біреу-кәріп, дүние жолы теп-тегіс емес екенін айта отырып, шүкіршілікпен өмір сүруге шақырады. Дүниеден өтпейтіндей байлық қуудың соңы жақсылықпен бітпейтінін негіздей отырып, нәпсіге ерік бермеуге, оның салатын ылаңы өте көп екенін дәріптейді. Нәпсіге ергеннің адасатынын, дүние-жалған екенін ескертеді. Нәпсі – аждаһа,- дейді.

«Бес қымбат» деген өлеңінде:
"Ең әуел керек нәрсе иман"- деген,
«Ақырет істеріне (ишларына) инан!»- деген!
«Құдай кешірер!» - дегенмен, іс бітпейді,
«Иман шартын білмесе, есен (ибаны)»-деген.
«Екінші керек нәрсе ғақыл» - деген.
«Ғақылсыз таупық жағы (шағы) тақыр!-деген.
«Аз іске ашуланып, дінін бұзар,
Иманын кәпірлікке сатар!»- деген.
«Үшінші қымбат нәрсе сабыр!»- деген,
«Сабырлысы мұратын табар!»- деген.
«Әр істе сабырсыздың тәубе - зорлық,
Сабырсыздық басқа пәле салар!»- деген.
«Төртінші, қымбат нәрсе шүкір"- деген,
«Нығметке шүкірсіздік - күпір!»- деген.
Жатқан жерден: Құдай кешір!»- деген - қорлық,
«Себеп іздеп тура жолмен жүгір!»- деген.
«Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп»- деген,
Әдепсізде иман тұру ғажап!»- деген.
«Кәрілік – әдептіде тұрмағандай,
Әдеп деген махаббатқа себеп!» - деген... [8, 92]

Ақын өлеңіндегі иман, ғақыл, сабыр, шүкір, әдеп - деп отырғандарының бәрі - адамзат баласын көрікті ететін асыл қасиеттер екені мәлім. Осы ұлттық қасиеттер арқылы ғана біз ұлттық кодымызды сақтап қалатынымызды ақын өлеңінде тәптіштеп айтып отыр. Бір-иман, екі-ғақыл, үш-сабыр, төрт-шүкір, бес-әдеп деп бес қымбат деп әрқайсының маңызын тереңнен беруі тұнып тұрған ұлттық құндылық. Осы өлеңдегі ұлттық құндылықтарды айшықтай отырып, ұрпақты жақсылыққа, игілікке, әдептілікке, мәдениеттілікке, парасаттылыққа тәрбиелеу бізге міндет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Келер ұрпақ алдында зор жауапкершілік жүгін арқалап келеміз. Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Осыдан барып жас ұрпақтың бойындағы іскерлік қабілетін ашу және оларды шығармашылыққа баулу туындайды.

Кейбір адамдарға не болып жатса да – бәрібір. Олар өздігінен ой қорытып, шешім іздеп жатпайды, кім жоғарыда отырса, солардың сөзі – сөз. Түсі, түрі осылайша өзгеріп тұратын адамдарды, өкінішке орай, қазіргі таңда көптеп кездестіруге болады. Мұндай адамдар қоғам үшін өте қауіпті. Тәрбие мәселесінде кетіп жатқан олқылықтарға зер салатын болсақ, ол олқылықтар ересектер тарапынан жіберіліп жатқанын аңғару қиынға соқпайды. Қоғамның, уақыттың ығына жығылып, адами рухани құндылығымыздың төмендігінен тек қарабастың қамын ойлайтын дәрежеге жеттік. Тек қарабастың қамы үшін өмір сүруге етіміз үйренді. Соның нәтижесінде ұрпақ та бізден алыс емес. Нағыз байлық – дүниенің ағыл-тегіл көптігі емес. Нағыз байлық – жан сарайыңның байлығы екенін терең түсіне алмай жүргеніміз өкініштi.

Абайдың жетінші қара сөзіндегі жан сұранысын дамыту қажет, ішсем, жесем деген тән құмарлығы жануарда да бар, жанды тәннен жоғары қоя білу керек деген ойын Міржақып жалғастырып отыр. Ол бұрынғы замандағы қариялардың «жақсылықты басыңа қыл, басыңнан асса досыңа қыл» деген мағыналы, терең ойлы сөзін Шәкәрім қажының сөзіне жауап ретінде беруімізге болады дей отырып, жақсылықтың өзін әртүрлі ұғуға болады, өзіңе істеген жақсылық біреуге зиян болса, онда ол жақсылық емес жамандық болады, сондықтан

жақсылықты біреуге зияны тимейтіндей етіп жасау керек екендігін ескертеді. Жақсылықты досыңа қыл дегенде «дос» ұғымын кең мағынада алады. Тек туған-туысқаның ғана емес, дұшпан еместің бәрі дос дейді, яғни барлық халық, жалпы қоғамды алып отыр. Тек өз пайдаңды ойламай, қоғамға пайдаңды тигіз деген ой айтады. Міржақып Шәкәрімнің «қандай адам жақсы кісі болмақ керек?» деген сауалына да жауап береді. «Сондай адам жақсы кімде-кім жетім, жесір, кәріп, қасаң, қысылған-қымтырылғандарға жақсылық қылып, оларды қуантып қойса» [3, 237] – дей келіп, игі жақсыларымыздың ойлағаны ел билеу дейді, олар елге пайда келтіретін болса, билеріміз әділ, болыстар жұрт қамын жейтін болса деп Абайдың «Мәз болады болысың» өлеңін мысалға келтіреді. Адам тіршілік иесі ретінде өзін-өзі түсінуге талпынып отырады, бірақ оның түбіне дейін бойлай алмай жатады. Бірақ ерте ме, кеш пе өмірмәндік мәселені шешу жолына түсуі керек. Адамның ең басты құндылығы олардың тіршілігі, өмірі. Сондықтан «не үшін өмір сүрдім» деген сұрақ адам санасында пайда болады. Әр адам өз өмірін саралау керек, өз өміріндегі құнды нәрселерді құнсыз нәрселерден айыра білу маңызды.

XX ғасыр басында С.Торайғыров сынды даланың ұлы перзенті: «Ғылым екі жікке бөлінеді: бірі – дене азығы, бірі – ар азығы. Дене азығы дегеніміз – осы күнгі адам баласының жеңіл күн көруіне себеп болып жүрген саймандар білімі; ... ар азығы дегеніміз – әділдік. Осы соңғы – әділдік табылмай, басқа дене азығы өнерлерінің көбеюімен жалпы адам баласының күн көрісі ауырламаса, жеңілдемейді, бақытсыздығы көбеймесе, азаймайды», - деген екен. Ал Ш.Құдайбердиев «Білім беру саласында «ар білімі» деген білім оқытылуы тиіс деп ойлаймын», – дейді.

Бұл ойлардың бәрі де тегіннен тегін айтыла салған жоқ, ұлт болашағының қамы. Адам бақытты болуы үшін жүрек тыныштығы керек. Ал жүрек тыныштығы тәлім-тәрбиең дұрыс болып, рухани жан дүниең бай болғанда ғана тыныш болатыны ақиқат. Шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр-Жүсіптің еңбектері адамзат баласының ғасырлар бойы жан азығына айналары сөзсіз.

«Бір жылдығын ойлаған ел бидай егеді, он жылдығын ойлаған ел ағаш егеді, мәңгілігін ойлаған ел ұрпағының жүрегіне ізгіліктің дәнін егеді», – деген халық өсиетін ұлы дала жастары тереңінен ұғып өскей. Ұрпақ ауысады, заман өзгереді. Бірақ елдік құндылықтар мемлекеттің асыл арқауы өзгермейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Ғалымжанов Б. Білім мазмұнында ұлттық адами құндылықтарды жетілдіру - Ұлағат журналы. 2011. - №3. – 34-37 б.

2 Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтікфилософиялық талдау. – А., ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.

3 Дулатұлы М. Шығармалары. 2 томдық. – А., Ғылым, 1997, II-том. – 343 б.

4 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы 1-том – Павлодар, 2013. –381-384 б.

5 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы 2-том – Павлодар, 2013. – 3-7 б.

6 Сайынқызы Г. Тамшы сөздер мен қамшы сөздер. – А., 2005. – 220 б.

7 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы 2-том – Павлодар, 2013. – 21-22 б.

8 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы 2-том – Павлодар, 2013. – 92 б.

Б.Г. Галымжанов

Национальное достойнство – ценность нации (по литературным материалам Машхур Жусипа)

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

В научной статье рассматриваются национальные ценности в трудах известного всему тюркскому миру человека, летописца, историка, поэта, этнографа Машхур Жусипа. Анализируется место и значение национальных ценностей в жизни человечества. Поднимается вопрос, что такое национальные ценности казахского народа и всего

человечества. Национальная ценность – это драгоценный показатель и опора страны в целом.

B.G.Galymzhanov

National value-national power (on the basis of national values in Mashkhur Zhusip literature heritage)

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhsatan

In this article national values in literary work of Mashkhur-Zhusip who is chronicier, historian, poet and ethnographer is considered. The importance and meaning of the national values in the human life is analysed. What Kazakh people consider as national value is presupposed. Ways of being happy is laid on the human values is discussed in the problem of the article. National value is a precious helpmeet of a nation depicted.

УДК 821.512.122.09:398

Жанысбекова Э.Т.
PhD-доктор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: ezhanysbekova010@gmail.com

НЕОМИФ: КОНТЕНТ И СТРУКТУРА

Данная статья посвящена функциям античного мифа в литературе Казахстана. В XXI веке по-новому переосмысливаются история, концепция культуры и личности, возобновляется интерес к бессознательному и мифу/неомифу, как важной тенденции в литературе современных авторов. Они раскрывают глубинные аспекты бытия, в которых присутствует прием потока сознания, мифоаналогии, образного мышления. В повествовании заключены попытки ответов на вечные экзистенциональные вопросы (жизнь, любовь, смерть), стоящие перед человеком во все времена. Современная казахстанская проза обращается к вечным универсалиям в целях реактуализации глубинных реакций человека, ищущего спасения от ужаса смерти, от бытийного одиночества как в отдельном человеческом, так и в коллективном сознании.

Ключевые слова: античный миф, мифообраз, мифопоэтика, символизм, природа, архетипический образ.

ВВЕДЕНИЕ

Как сказал Н.Фрай, «Всякая литература укоренена в определенной культуре и содержит мифологическую структуру этой культуры» [1, 46].

В XXI веке по-новому переосмысливаются история, концепция культуры и личности, возобновляется интерес к бессознательному и мифу/неомифу, как важной тенденции в литературе современных авторов. Они раскрывают глубинные аспекты бытия, в которых присутствует прием потока сознания, мифоаналогии, образного мышления. В казахской литературе таковы, например, А.Жаксылыков, Т.Асемкулов, Р.Сейсенбаев, А.Нурпейсов, Т.Абдиков: в их произведениях присутствуют новые варианты мифопоэтики, связанные с традицией переплетения настоящего, прошлого и будущего, где новое по-иному раскрывает старое. Необходимо «Создать новое отношение к действительности путем пересмотра серии забытых миросозерцаний», - подчеркивал основную черту романтико-неомифологической традиции А.Белый [2, 50].

В творчестве современных казахстанских авторов человек становится мерой всех вещей, утверждается в своей онтологической ценности, акцентируясь на собственной космичности и коллективности. Согласно Г.Л. Нефагиной, «Свойственное XX веку экзистенциональное содержание изменяет структуру психологизма: многомерность характера замещается изображением доминирующей черты – стихии-страсти, владеющей героем, определяющей все его ощущения и поведение; обостренное чувство владеет и управляет обстоятельствами, диктует поступки героя. Экзистенциональное чувство (страха, вины, стыда) замыкает мир героя на собственных переживаниях. Внешний мир, враждебный человеку, существует как непреодолимая неизбежность, выход из которой – смерть» [3, 263]. Рождается широкий символизм, художественный образ обретает синтетическую природу, многозначность, многоплановость символа-мифа, который создает основу для неомифологического творчества. В мифологическое вовлекается все, что не подвластно рациональному восприятию: культура, история, космос, сама личность.

Обращение к мифу подразумевает тесную связь между природой и человеком, прошлым и будущим, сознательным и бессознательным. Согласно утверждению Ф. Ницше, «Без мифа всякая культура теряет свой здоровый творческий характер природной силы… Все силы фантазии и апполоновских грез только мифом спасаются от бесцельного блуждания» [4, 154].

В современных неомифологических произведениях казахских писателей, таких как А.Жаксылыков, М.Магауин, О.Бокеев, А.Алтай, личностные чувства представлены полифонией, многоголосием, архетипических перевоплощений, реминисценций.

Первобытный образ, названный однажды архетипом, всегда коллективен, т.е. он является общим для отдельных народов и эпох. К.Г. Юнг отмечает: «Говорящий архетипами говорит как бы тысячью голосов …» [5, 284]. Как подчеркивает Юнг, «Архетип есть сосуд, который никогда нельзя ни опустошить, ни наполнить. Сам по себе он существует лишь потенциально, и, обретя вид некой материи, он уже не то, что был ранее. Он сохраняется в течение тысячелетий, непрестанно требуя все нового истолкования» [6, 32]. Юнг также подчеркивает доминанту неперсонифицированных архетипических образов, среди которых находятся вода, огонь, земля и воздух. Они относятся к пра-архетипам и во всех мифологиях ассоциируются с мировыми стихиями, которые лежат в основе мироздания. Все эти образы лежат в основе всех мифов, легенд, которые повествуют о начале и конце мира, о рождении и смерти и т.д. Все эти образы олицетворяются в виде всевозможных антропо- или зоомофных существ. Все мифообразы – Кащеи Бессмертные, Змеи Горынычи, Циклопы и Великаны связаны с мировыми стихиями. «Вода является чаще всего встречающимся символом бессознательного. Покоящееся в низинах море – это лежащее ниже уровня сознания бессознательное… Вода есть «дух дольний», водяной дракон даосизма, природа которого подобна воде, Ян, принятый в лоно Инь. Психологически вода означает ставшим бессознательным дух… Погружение в глубину всегда предшествует подъему» [5, 109]. Юнг подчеркивал, что человеческое сознание полно мифическими образами, соответственно современные мифологические, литературные образы создаются на основе древних архетипов. Таким образом, согласно К.Г. Юнгу, «Мифы – в первую очередь психологические явления, выражающие глубинную суть души» [5, 99].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В XXI веке неомифологическое сознание пропитывает все стороны жизни, как художественную, так и социальную действенность творческого преображения действительности. В таких произведениях автор посредством одной части мифа или нескольких архитипических образов интерпретирует свою авторскую идею. Чему свидетельством являются произведения казахстанских авторов новой волны. Одной из таких уже признанных авторов является Лира Коныс – молодой казахстанский прозаик, журналист. Дважды победитель Международного фестиваля «Шабыт» и обладатель независимой

премии «Уміт-Тарлан». Обладатель стипендии «Болашак» Президента Республики Казахстан. Автор прозаических сборников «Сізге ғашық қыз», «Мәңгілік сағыныш», «Құлпынай қосылған балмұздақ» и др.

В ее рассказах «Алма ағашының құдайы» (Богиня яблони) и «Су перісінің зираты» (Могила русалки), написанных на казахском языке, присутвуют элементы античного мифа, встроенные в казахстанскую реальность. Так, в рассказ «Алма ағашының құдайы» инкорпорирован античный миф о яблоке раздора. Согласно мифологическому словарю, «Яблоко раздора – иносказательно причина, объект спора, ссоры. Выражение связано с мифом о богине раздора Эриде. За то, что ее не пригласили на свадьбу Пелея и Фетиды, Эрида подбросила гостям золотое яблоко с надписью «прекраснейшей». Из-за обладания яблоком возник спор богинь Геры, Афины и Афродиты, каждая из которых считала себя самой красивой. Богини обратились к суду троянского царевича Париса, который отдал яблоко Афродите, обещавшей ему любовь самой прекрасной женщины на земле. Богиня помогла Парису похитить жену спартанского царя Менелая, красавицу Елену. Это похищение вызвало Троянскую войну» [7, 289]. Автор проводит параллель: «Ең алғашқы соғыс алманың араласуынан туындады. Екі құдай-ханшайымның ортасына бір зәлім қызық алманы домалатып жіберді де, алманы жегені әлемдегі ең сұлу әйелге айналады деді, көне грек аңыздары осылай айтады» [8, 17].

Автор начинает рассказ с противопоставления жизни города и села, своего и чужого, где чужое всегда враждебно: «...шулы мекенге бауыр баса алмадым, бөтенсігенімді, бөлектенгенімді доғара алмадым, мұндағы түп-түзу, теп-тегіс көшемен зымыраған көліктерді жаратпадым, біздің ауылдың қисық, шұқырлы, топырағы бұрқылдаған көшесіндегі әккі есекке жегілген ағаш арба бұдан әлдеқайда жайлы еді, оның қос дөңгелегінен шыққан дауыс та керемет... биіктігі көз шығылыстырып, Алатаудың шығы болмаса да, қыратымен қатарласуға ұмтылған үйлерді де ұнатпадым, біздің ауылдың төбесі қамыспен жабылып, сам кесектен өрген, ішін адамдар, ал, еденінің астын тышқан мекен етер тоқал тамдары хан сарайына бергісіз көрінеді» [8, 15].

Из этого отрывка ясно, что это город Алматы, т.е. город яблок, город, расположенный у подножия гор Заилийского Алатау. В мировой мифологии образ горы имеет особую семантику. «Священные горы, своебразный вариант мирового древа, воспринимались древними как образ мира, вселенной» [9, 28].

Экосистема гор Заилийского Алатау уникальна, здесь находятся вековые лиственные и хвойные леса, являющиеся легкими города. Но постепенно эта система разрушается. Экологическая проблема – одна из глобальных проблем современного мира. Автор создаёт свой текст по эсхатологической модели мифа, раскрывает общую экологическую проблему, сотворённую человеческими руками. Город известен своим легендарным сортом яблок, которых осталось очень мало из-за роста населения города, что повлияло на сокращение лесов.

Герой рассказа молодой садовод по имени Арман (мечта), влюбленный в богиню яблок – Алмагул (яблоневый цветок). Арман с матерью живет высоко в горах Заилийского Алатау. Он ухаживает за яблоневыми деверьями в саду, который достался ему от дедушки.

Вымышленный персонаж Алмагул – богиня яблок, которая ночью бродит в яблоневом саду, оплакивая тысячи вырубленных яблонь, оберегая оставшиеся деревья. «Тау ішінде, жеті түнде әндетіп тұрған бұл кім деп елеңдедім. Терезеден ай сәулесі әдемілігін төгіп, жарығы маңайға салтанат құрып тұрған. Орнымнан тұрып, әйнектен үңілгерімде тыстан ақ көйлекті, қос бұрымы тірсегін соққан ару қызды көрдім. Бұл Алмагүл ғой деп күбірледім. Арман айтқандай асқан сұлу қыз екен, алма ағашының құдайы болуға бек лайықты дедім» [8, 29].

Автор в конце рассказа призывает человечество брать пример с Армана, беречь наш общий дом. Ведь именно человек загрязняет окружающую природу, даже не задумываясь об этом.

В следующем рассказе повествуется о судьбе молодого парня влюбленного в русалку, и главным мифолгическим персонажем рассказа является полуженщина-полурыба. Вместо ног у русалки рыбий хвост. «... тұла бойы жалт-жұлт еткен қабыршақты балық қой ол шіркін...» [8, 79]. По мнению В.Я. Проппа, русалка являлась персонажем, связанным с культом растений, плодородия, влаги, духом водоёмов, персонифицированной стихией природы (воды, «зелёной» жизни) [10, 89-90]. История происходит на берегу Сырдарьи, где активно развито земледелие.

Парень, подающий большие надежды, постепенно угасает, его избранная не человек, они не могут быть вместе. «Жиенімнің сүйгені су перизаты боп шықты, Сырдың суында су перісінің бар екені де рас боп шықты. Бейбақ жүрегін ұстап аласұрды, ах ұрды. Шілденің қапырықты түнінде салқындамаққа суға түсіп, екеуі содан танысып-білісіпті. Перінің адамзатқа, адамзаттың періге сезімі ояныпты» [8, 79].

Повествование ведется от лица дяди, парня, который трагический умирает в больнице для душевнобольных: «Күз түсе дерті белең алды, ақыры суға кетіп өлер деген қауіппен /.../ жүйке ауруларын емдейтін ауруханаға байлап әкетті» [8, 80]. «Арманшыл жаны махабаттың азабы мен ата-анасының қаталдығы қатар келгенде шыдамады-ау, алғашқы қар жауғанда сүйегін әкеліп жерледік» [8, 80].

ВЫВОДЫ

Благодаря целому арсеналу образности, в первую очередь – литературно-мифологической, в повествовании заключены попытки ответов на вечные экзистенциональные вопросы (жизнь, любовь, смерть), стоящие перед человеком во все времена. Современная казахстанская проза обращается к вечным универсалиям в целях реактуализации глубинных реакций человека, ищущего спасения от ужаса смерти, от бытийного одиночества как в отдельном человеческом, так и в коллективном сознании. Можно утверждать, что элементы условно-символической поэтики в прозе писателей продиктованы особенностями авторской концепции, индивидуальным подходом в постановке социальных и нравственно-философских вопросов современности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Frey N. A study of English Romanticism. N.I., 1968.

2 Белый А. Символизм: Книга статей. М., 1910.

3 Нефагина Г.Л. Динамика стилевых течений в русской реалистической прозе 80-90-х годов // Наука о литературе в XX веке: (История, методология, литературный процесс). – М.: ИНИОР РАН. – 2001.

4 Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки // Ницше Ф. Полное собр. Соч. М., 1912. Т. 1.

5 Юнг К. Архетип и символ. Пер. с нем. М.: Ренессанс, 1991.

6 Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов. – Киев-Москва, 1997.

7 Мифологический словарь. Ленинград, 1961. – 292 с.

8 Қоныс Лира. Шахарбанудың сынсуы: Проза/Лира Қоныс. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. – 192 бет.

9 Энциклопедический справочник. Мифология. М., 2002. – 352 с.

10 Пропп В.Я. Русские аграрные праздники: (Опыт историко-этнографического исследования). – СПб.: Терра – Азбука, 1995. – 176 с.

Э.Т. Жанысбекова

Неомиф: контент (мазмұн) және құрылым

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

Мақалада Қазақстан әдебиетіндегі ежелгі мифтің қызметі қарастырылады. XXI ғасырда тарих, мәдениет концепциясы және тұлғаның мән-мағынасы қайта ой елегінен өткізілуде, қазіргі авторлардың шығармаларында санасыз ой, миф/неомиф – жаңа мифке маңызды үрдіс ретінде қызығушылық жаңғыруда. Олар сана, мифоаналогтар,бейнелі ой қабаттасқан болмыстың терең аспектілерін ашады. Хикаяда қашанда адамзатты толғандырып келген экзистенциялық (өмір, махаббат, өлім) – тіршіліктің мәні неде деген мәңгілік сұрақтың жауабы түйінделетіні белгілі.

Қазіргі қазақстандық проза әр адам санасы, сондай-ақ ұжымдық санадағы өлім қорқынышы, болмысыстық жалғыздық және бұдан құтылудың жолын іздеу, құтылуға деген ішкі-сезм ұмтылысын қайта өзектендіру-реактуализациялау мақсатында мәңгілік әмбебап түсінік, ұстанымға жүгінеді.

E. Zhanysbekova

New myth: content and structure

Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

This article focuses on the functions of the ancient myth in the literature of Kazakhstan. In the 21st century, history, the concept of culture and personality are being reinterpreted in a new way, interest in the unconscious and myth / new myth is renewed as an important trend in the literature of contemporary authors. They reveal the deep aspects of being, in which there is a reception of a stream of consciousness, mythology, and figurative thinking. In the narrative are attempts to answer the eternal existential questions (life, love, death) facing a man at all times. Modern Kazakhstani prose refers to eternal universals in order to reactivate deep-seated reactions of a person seeking salvation from the horror of death, from being solitude, both in a separate human and in a collective consciousness.

УДК 82-3

М.Е. Жапанова[1], Ж.К. Нурманова[2]

[1]к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, e-mail: Marzhan.enu@gmail.com

[2]к.п.н., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, e-mail: Zhanna-astana@mail.ru

ОБРАЗ ЮРТЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В настоящей статье рассматривается художественный образ юрты на материале произведений русской и казахской литератур. Присутствие данного образа в контексте творчества художников слова неслучайно и обусловлено конкретной исторической реальностью. Юрта предстает в произведениях художественной литературы как живой организм, испытавший на себе влияние многих факторов: социальных, культурных и т.д.

В статье предпринята попытка создать классификацию видов юрты по функциональному назначению на материале произведений русской (А.П. Чехов «Киргизы», Д.Н. Мамин-Сибиряк «Баймаган», М.М. Пришвин «Путешествие из Павлодара в Каркалинск») и казахской литератур (И. Алтынсарина «Кибитка и дом», М.О. Ауэзова «Путь Абая», Г. Мусрепова «Пятый вид», И. Есенберлина «Бурливо течет Есиль»).

Ключевые слова: юрта, модель мира, кочевой быт, поэтика, символ, архетип.

ВВЕДЕНИЕ

Образ юрты впервые появился в фольклоре и нашел отражение в таких литературных памятниках, как «Огуз-наме», «Манас», «Книга моего деда Коркута», «Козы-Корпеш – Баян-слу», «Кыз-Жібек» и многих других. Согласно теории известного культуролога Г.Д. Гачева, «Юрта, изба, сакля – это не просто предметы обихода, но образы, заключающие в себе целый космос, в котором существует народ. Юрта, материалом для которой служат шкуры животных, выражает мироощущение кочевника» [1].

Из зарубежных писателей одним из первых к образу юрте обратился китайский поэт Бо-Цзюи-и (772-846 гг.). В стихотворении «Юрта» [2] он описал преимущества данного жилья кочевника как универсального. Лирический герой обращается к ней, как к одушевленному существу. Юрта в стихотворении Бо-Цзюи-и несет защитную функцию: она спасает героя от холода, ненастья и обогревает. Стиль и образ жизни кочевника выражены в эстетике и модели описываемого жилища, которое требует от своих обитателей жизненной стойкости и терпеливости, не предполагающих особого комфорта и особенных изысков. Вероятно поэтому, в юрту ему войти «милей», чем в дом. Герой китайского поэта, осмысливая пространство степи как единственно возможное и приемлемое для кочевой модели жизни, видит жесткие бытовые условия. Тем не менее, жизнь кочевника, описанная в стихотворении, полноценная, как и в любом другом жилье. В юрте можно петь и плясать, в ней можно принимать гостей, отдыхать. Лирический герой не отдаст «юрту голубую» и за дворцы. Известно, что голубой цвет означает воздух, лазурный цвет неба, Святой Дух и вечную Божественную истину, а также символизирует доблесть и превосходство. Все это подчеркнуто китайским поэтом Бо-Цзюи-и.

В поэтизации кочевого быта степь, горы и юрта неразрывны и слиты воедино. Более того, они мыслятся автором, как одухотворенные существа, создающие простой, незамысловатый пейзаж, дорогой его сердцу.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Казахское жилище – юрта неоднократно упоминается на страницах русской классики.

К примеру, Д.Н. Мамин-Сибиряк в 1886 году представил для публичного чтения в «Обществе любителей российской словесности» легенду «Баймаган», где наряду с казахскими топонимами, образами, предметами быта, обратился к образу юрты, назвав его «кош». Слово «кош» писатель объяснил следующим образом: «Кош – круглая киргизская палатка из войлока». «В небе звезды,/И в коше Хайбибулы звезды…/ Там и ночью светит солнце!», – пишет он, имея в виду тундук.

В легенде Д.Н. Мамин-Сибиряк подробно описал внутреннее убранство юрты: «У Хайбибулы новый кош, который стоит рублей пятьсот, – он из лучших белых кошм, а внутри по стенам развешаны дорогие бухарские ковры. Тут же стоят сундуки, набитые всяким добром – рубахами, бешметами, халатами [3].

В гимназическом сочинении А.П. Чехова «Киргизы», написанном в 1875 году, центральное место занимает образ юрты. Начинающий писатель дал интересное и точное определение юртам: «Подвижные жилища их (киргизов – М.Ж, Ж.Н.), неразлучные с ними во всех походах и перекочевках…»[4]. При помощи нескольких фраз Чехов-гимназист лаконично описал архитектуру и строение жилища «киргизов»: «Юрты делаются обыкновенно из нескольких кольев, воткнутых в землю, сведенных вверху в одну точку и покрытых войлоками. Знатные и богатые устраивают их с большими удобствами». Небольшое сочинение А.П. Чехова, напсианное в году обучения в Таганрогской гимназии, предвосхищает будущие творения автора и имеет непреходящую ценность как свидетельство интереса писателя к жизни тюркских народов.

Летом 1909 года М.М. Пришвин совершил поездку в Прииртышские степи с целью сделать серию зарисовок из жизни крестьян-переселенцев из Сибири. В своем дневнике

«Путешествие из Павлодара в Каркалинск» писатель сравнил юрты с «керосиновыми цистернами, дымом, скотом...» [5, 72].

Красота ночной степи, «близость» звездного неба не оставили писателя равнодушным. В дневнике М.М. Пришвина, как и у многих русских писателей, образ юрты неотделим от звезд, от ночного неба. «Вся юрта похожа на воздушный шар, и мы летим где-то в небе. Открыли – и шар опустился. Опять просыпаюсь – мы на земле...[5, 75]. Сравнение юрты с воздушным шаром и ощущением полета в ночном пространстве очень поэтично у М.Пришвина и близко к пониманию Г. Гачева как образа, заключающего в себе целый космос.

Понимание юрты как «уходящего жилища», уступающего место стационарному жилью-дому, с закономерной оппозицией «юрта – дом» более характерно для казахских писателей. Юрта была для казаха средоточием рода, семьи. Вместе с ее утрачиванием стала уходить в небытие привязанность к национальным корням, изменившая уклад кочевников. Дом – понятие многоаспектное, как и юрта. Это и жилище, и убежище, и покой, и независимость, и неприкосновенность. Со словом юрта неразрывно связаны такие понятия, как очаг, семья, любовь, продолжение рода, традиция, преемственность, отечество, нация, народ и история.

Первым произведением в казахской литературе, в котором юрта дана в противопоставлении со словом «Дом» был рассказ писателя-просветителя Ы. Алтынсарина «Кибитка и дом». В нем повествуется о том, как поссорившись пришли два друга к судье с просьбой рассудить их в вопросе о преимуществе жилья. Один мишар (татарин), а другой – казах. Оба были хорошими мастерами, занимались постройкой землянок и деревянных домов:

«Мишар сказал: Надо будет нам построить себе дом, а то зимой будем мерзнуть.

На это казах возразил: Нет, надо будет сделать маленькую походную юрту.

Она удобна как для зимы, так и для лета. Если кто-нибудь пригласит нас на работу и мы поедем, то юрту, будь то зимой или летом, можно перевозить с собой.

- Ой, пропади пропадом твоя юрта! Ни днем, ни ночью не согреешься в ней, все тебя будет пробирать мороз, – запальчиво возразил мишар.

- Пропади твой деревянный дом, который нельзя перевозить, – в свою очередь, выражая недовольство, сказал казах» [6, 72].

В этом рассказе спорят не просто два человека, а разные уклады жизни – кочевой и оседлый, степь и лес, переносная «юрта» и стационарный «дом».

Судья принимает мудрое решение, отмечая достоинства жилищ разных народов и культур: «Оба вы правы. Юрта удобна при переездах. Когда летом народ выезжает на жайляу, а вы остаетесь на зимовках и переезжаете от одной зимовки к другой, то для ваших переездов удобно иметь небольшую походную юрту. Летом в юрте вы не будете мерзнуть, и воздух в ней лучше, чем в деревянном доме. …Рабочему человеку, который целыми днями работает на открытом воздухе, необходимо хотя бы ночью находиться в тепле, чтобы быть готовым к работе на следующий день, поэтому, ты, мишар, сделай себе землянку» [5, 72].

У спорящих осталось иллюзорное впечатление, что решение в его пользу и он прав. Уходя, они сказали, что один купит походную юрту, а другой сделает землянку.

В эпоху «перелома», перехода к оседлости, на смену юртам приходят «стационарные дома». В рассказе Г. Мусрепова «Пятый вид», написанном в 1933 году, юрта героя Есенберлина «вступает в конфликт» с новым временем, новой эпохой.

В повести И. Есенберлина «Бурливо течет Есиль», посвященной целинной теме, представлена та же оппозиция: юрта-дом. Чабан Зыкырия – человек, близкий к к природе, что ярко проявляется в сюжете с юртой. В знак протеста «целинной» жизни, он ставит во дворе дома юрту, где его обнаруживают жена и сын: «…Ал, таңертең Есет пен Айжан төсектерінен тұрып, далаға шыққандарында, тұкпірінде тігулі тұрған өздерінің ескі киіз үйін көрді. Есет күлімсірей барып есігін ашты: киіз үйдың төрінде, ұйпаланған көк шөптік үстінде әкесі

ұйықтап жатыр [7, 29]» (“А утром Есет и Айжан, едва встав с постели, выйдя из дома, увидели вдали стоящую свою старую юрту. Есет, улыбаясь, подошел и открыл дверь юрты: на почетном месте, в центре, на помятой зеленой траве спал его отец” – перевод – М.Ж. и Ж.Н.).

Размышляя о происходящем, Зыкырия убежден, что человек, поменявший юрту на дом лишен крыльев: «осынау әдемі, таза, жарық төрт қабырғалы үйге кіргені – қос қанатынаң кесілгені» [7, 29]. Старому пастуху не хватает в «стационарном доме» степного раздолья, воздуха, так как это «дом-ящик». Г.Мусрепов актуализирует в повести тему естественного человека и его жизни на лоне природы. Юрта – крылья кочевника, отражение традиционного максимализма, а «дом-ящик» - отражение прагматизма нового времени.

В романе-эпопее М.О. Ауэзова «Путь Абая» представлено многоцветие юрт, в которых отражена полнота жизни степного жителя.

В авторских примечаниях к русскому переводу романа писатель отмечал: «В кочевке юрты перевозились в разобранном виде на верблюдах или вьючных конях… Иногда в торжественных случаях (свадьба, приезд начальства, выборы) юрты составляли по две по три вместе; тогда для внутреннего прохода вынимали часть кереге, образуя арки…» [8, 290].

Сравним научно-описательные и художественные описания юрты кочевника.

Виды юрты (по исследованиям научно-описательного характера)	**Художественный образ юрты в романе «Путь Абая»**
Большая юрта. Функциональное назначение адресно: проживали в ней старейшины рода.	«…Подойди к бабушке, – сказала она и повернула мальчика к двери **Большой юрты**» [8, с.14]. В белой **Большой юрте** Суюндика было тепло: ее покрывали два ряда войлока снаружи и шерстяные вышитые ковры или узорчатая кошма – внутри [8, 136]. Суюндик – представитель богатого рода.
Маленькая юрта или переносная – предназначалась для временного проживания при тех или иных обстоятельствах: легко транспортабельная.	Кочевку проводили спешно, и даже там, где приходилось оставаться на два-три дня, больших юрт все же не ставили, а разбивали только **легкие маленькие юрты** и уютные низенькие палатки и шалаши. Для похорон почившего Божея приготовили кумыс, отобрали коней на убой, **сложили юрты** и стали толковать о том, не поехать ли, не дожидаясь приглашения [8, 165]. Родичи, друзья и сверстники Божея приезжали со своими слугами, **юртами** и убойным скотом [8, 166].
Малая юрта – рождена заботой о подрастающем поколении.	Они простились со старшими у **Большой юрты**. Кони тронулись, но Абай не сводил глаз с **Малой юрты**. Ее тундук оставался по-прежнему закрытым [8, 145].
Бытовая юрта (кухонная) – служила местом для приготовления пищи.	В **юрте** было тихо. Костер ярко пылал. Длинные языки пламени лизали дно большого котла, в котором варился сыр. [8, 151]. …В каждой юрте у входа возвышались объемистые саба с кумысом. … У реки, где поставили **кухонные**

	юрты, начали бить скот, палить его и закладывать в котлы [8, 237].
Гостиная юрта, устанавливалась возле Большой юрты для приема гостей. Она отличалась добротностью, убранством.	На привязи между **Большой** и **Гостиной** юртами стоял длинный гнедой конь под седлом Кунанбая [8, 158].
Молодая юрта, предназначалась для молодоженов и ее еще называли – **отау**. Отау украшали, старались, чтобы в ней было уютно. В этом принимали участие родные и близкие, родственники со стороны матери (**нагашы**), соседи. Данный обряд назывался – «**отау котеру**».	**Молодая юрта** и без того была готова. Абай направился туда. И по пути и в самой юрте все радушно встречали его, – во всех чувствовалось желание отметить вниманием его приезд [8, 281]. По дороге к **Молодой юрте** к ним примкнуло много девушек и юношей. Затеяли игры, шумные развлечения, не стихавшие до зари [8, 290].
Траурная юрта имела такое назначение, чтобы в ней в течение определенного срока проводились поминальные мероприятия.	Этот стяг, водруженный Байдалы с правой стороны **траурной юрты** на другой же день после смерти Божея, свидетельствовал о том, что память покойного будет почтена особенно торжественно [8, 168]. В **траурной юрте** сидела убитая горем байбише Божея [8, 169].
Траурные юрты устанавливались в дни похорон покойного для размещения «самых именитых гостей». По степени их состоятельности, известности и приближенности гостей к покойному такие юрты несколько различались по внешнему и внутреннему убранству.	… Еще не сходя с коней, родные Божея заметили особое убранство отведенных им десяти юрт. А те из гостей, кто остановился в другом месте, спрашивали с восхищением: «Кому отведены эти юрты? Кого там разместят? И тут же узнавали, что юрты поставлены сыном Кунанбая и что они предназначены для родни Божея [8, 237-238].

В романе М. Ауэзова «Путь Абая» дано следующее описание юрты жениха: «Юрта, предназначенная жениху, выделялась своей ослепительной белизной. Внутри убранства было не очень много – помещение решили не загромождать, чтобы было просторней. Но остова юрты видно не было: он был завешан богатыми шелковыми занавесями, коврами с пестрыми узорами. Яркие краски тканей делали юрту необыкновенно нарядной. От самой двери до переднего места настланы шерстяные ковры и кошмы с пестрыми вышивками и узорчатыми украшениями. На них в несколько рядов лежали шелковые одеяла и подушки. Направо стояла кровать с костяной резьбой, застланная пятнадцатью шелковыми одеялами. Подушки сверкали белоснежными наволочками, атласная занавеска с голубыми и алыми узорами закрывала изголовье [8, 220]. Как видно, в убранстве юрты жениха (Абая) преобладали шелка, ковры, занавеси, которые своим многоцветьем подчеркивали колорит восточного жилища и изделия декоративно-прикладного искусства народных мастеров.

Особую функциональную нагрузку несет символика цвета в романе-эпопее. К примеру, в описаниях часто встречается белый цвет, который противопоставлен темному и символизирует чистоту, целомудрие, мир и свет.

Таким образом, юрта выступает основой «самостоянья человека», жизнесуществования литературных героев.

Проанализировав образ юрты в произведениях русских и казахских писателей, мы убедились, что юрта выступает живым организмом, испытавшем на себе влияние исторических, социальных, культурных и других факторов. Образ юрты вобрал в себя целый

спектр родственных в духовно-культурном плане понятий, таких, как семья, родина, земля, традиция.

ВЫВОДЫ

Следует отметить, что появление художественного образа юрты в творчестве каждого писателя было неслучайно и определено конкретной исторической реальностью и творческой судьбой.

Образ юрты в литературе может быть охарактеризован с точки зрения:

- уникального памятника мобильной архитектуры номадов, дошедшего до современности.
- созидательной и объединяющей идеи (традиция, неразрушенная культура);
- устойчивого образа-символа в творчестве писателей, жизнь которых была связана с Казахстаном;
- архетипа человеческой культуры (роман-эпопея М. Ауэзова «Путь Абая»);
- оппозиции юрта-стационарный дом (И. Алтынсарин «Кибитка и дом», Г. Мусрепов «Пятый вид», И. Есенберлин «Бурливо течет Есиль»).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Виглянская А. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://blagoslovenie.su/index.php?option=com_content&task=view&id=99&Itemid=299

2 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - СПб, СЗКЭО, Кристалл, 2002. - 415 с.

3 Мамин-Сибиряк Д.Н. Баймаган. Электронный ресурс [Режим доступа]: https://andronum.com/product/mamin-sibiryak-d-n-baymagan/

4 Чехов А.П. Киргизы. Полное собрание сочинений и писем в 30 т. Т.18. Гимназическое. Стихотворения, записи в альбомах, шуточные аттестаты, прошения, рисунки и др. – М.: Наука, 1982. – С.7.

5 Пришвин М.М. Путешествие из Павлодара в Каркалинск. // Аманат. 2007. №6.

6 Алтынсарин И. Избранные произведения. А-А., АН Каз ССР, 1957. – 465 с.

7 Мусрепов Г. Рассказы разных лет. – А-А, Жазушы, 1979. – 335.

8 Есенберлин І. Толқиды Есіл. – Алматы, «Жазушы», 1965. – 145 с.

9 Ауэзов М. Путь Абая. Т 1. – Алматы, Ана тілі, 1997. – 336 с.

10 Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца. – М., Институт ДИ-ДИК, 1999. – 368 с.

М.Е. Жапанова[1], Ж.К. Нурманова[2]

Киіз үйдің көркемдік бейнесі

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Султан, Қазақстан

Бұл мақалада орыс және қазақ әдебиеті шығармаларындағы киіз үйдің көркемдік бейнесі қарастырылады. Бұл бейненің сөз суретшілері шығармашылығының контекстінде болуы кездейсоқ емес және нақты тарихи шындыққа негізделген.

Көркем әдебиет шығармаларында киіз үй әлеуметтік, мәдени және тағы басқа көптеген факторлардың әсерін өткерген тірі организм ретінде көрінеді.

Мақалада орыс (А.П. Чехов «Қырғыздар», Д.Н. Мамин-Сибиряк «Баймаған», М.М. Пришвин «Павлодардан Қарқаралыға саяхат») және қазақ әдебиеті (Ы.Алтынсарин «Кибитка и дом», М.О. Әуезов «Абай жолы», Ғ. Мүсірепов «Пятый вид», І. Есенберлин «Бурливо течет Есиль») шығармаларындағы киіз үй түрлерінің қолданыстағы мақсаты бойынша жіктелімін анықтауға әрекет жасалды.

M.E. Zhapanova[1], Zh.K.Nurmanova[2]

The yurta’s image in fiction

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

This article discusses the artistic image of a yurt on the basis of the works of Russian and Kazakh literature. The presence of this image in the context of the work of the artists of the word is not accidental and is due to specific historical reality. The yurt appears in the works of fiction as a living organism that has been influenced by many factors: social, cultural, etc.

The article attempts to create a classification of the types of yurts according to their functional purpose on the basis of Russian works (A.P. Chekhov "Kyrgyzes", Mamin-Sibiryak "Baimagan", M.M. Prishvin "Travel from Pavlodar to Karkalinsk") and Kazakh literature (I. Altynsarin "The Wagon and the House", M.O. Auezov "The Way of Abai", G. Musrepov "The Fifth View", I. Yessenberlin "Esil is Flowing Rapidly").

ҒТАМР 17.82.30

А.Б. Жұмағұлов
ф.ғ.к., доцент, Академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: aitbai_mumin@mail.ru

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ ДОСКЕЙ ӘЛІМБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада бір ғасырға жуық өмірінде еліміздің басынан кешкен тарихи жағдайларын жырына арқау етіп келген үлкен дарын иесі, халық ақыны Доскей Әлімбайұлы шығармашылығы қарастырылады. Айтыс өнерінде өзіндік ізін қалдырған дарынның Ажар ақынмен айтысы талданады. Айтыстың діни айтыс өнеріндегі құндылығы, тақырыптық арнасы зерделенеді. Қиыннан қиыстырып сөз таба білген айтыс өнерпаздарының ұшқыр қиялы, тапқырлықтары ашып көрсетіледі. «Кенші жыры», «Толғау» жинақтарына енген толғау, өлеңдерінің әлеуметтік өмір шындығын жырлаудағы маңызы талданады. Екінші дүниежүзілік соғыс майданындағы жауынгерлер ерлігін жырлаудағы поэзиясының өзектілігі байыпталады.

Кілт сөздер: Халық ауыз әдебиеті, айтыс өнері, халық ақындары, суырып салмалық өнер, дәстүр жалғастығы, діни айтыс, халық поэзиясы, өлеңдері.

КІРІСПЕ

Айтыс ақындар шоғырының ірі өкілі, суырыпсалма өнердің қас шебері, халық ауыз әдебиетінің інжу-маржандарын сақтап жеткізуші, кең тынысты эпик, сөз зергері, айтыс майталманы Доскей Әлімбайұлы 1850 жылы Ақмола жерінде дүниеге келген. 1939 жылы өнер саңылағына «Қазақ халқының ауызша халық творчествосын өркендету ісіне озат еңбек сіңіргені үшін», «Қазақ КСР өнеріне еңбек сіңірген қайраткері» атағы берілсе, 1940 жылы «Құрмет белгісі» орденімен марапатталды. Қазақ сөз өнерінде айшықты із қалдырған ақын мұрасы ұлттық руанияттың асыл қазынасы. Оның шығармашылығы ұлт тарихындағы айтулы тарихи тұлғалардың ерлігін, халқымыздың түрлі кезеңдердегі саяси-әлеметтік тыныс-тіршілігін тануда үлкен маңызға ие.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Доскей сан қырлы өнер иесі. Ол – халық ауыз әдебиетінің асыл қазыналары жыр-дастандар мен айтыстың түрлерін, қиссалар мен ертегілерді жырлаған эпик ақын. Сондай-ақ Доскей Әлімбайұлы «Жетім бала мен жебір уәзір», «Бақыт іздеген тазша» сияқты ертегілер мен «Хан Кене», «Қажы Мұқан» сияқты кең көлемді тарихи дастандарды жырлап қалдырған.

Доскей ақын жайлы Сәбит Мұқанов «Егер Доскейді қазақтың ауыз әдебиетінен өсті десек, онымен үнемі байланыста болып келеді десек, біз ешуақытта қателеспеген боламыз. Күш-қуаты толық кезінде қазақтың басқа ірі ақындары сықылды Доскей де «Қамбар батыр», «Ер Тарғын» тағы басқа батырлар жырын көп білген» [1], − дейді. Жазушы С.Мұқанов Доскей ақынмен жүздесіп, әңгімелескен де болатын.

Халық шығармашылығынан сусындап өсен дарын бертіреқте Ағыбай, Бұқарбай, Жанайдар, Бұғыбай сынды атақты батырлар туралы аңыз-әңгіме, өлең-жырларды ел аузынан тындап, халықтың тұрмыс-салт жырларын, ертектерді, мақал-мәтелдерді, жұмбақ пен жаңылтпашты, айтыстардысанасына сіңіреді. Доскей ақын айтуымен Кенесары, Ағыбай жорықтары туралы тағылымды тарихи әңгімелер, Ақдама қыз бен Асан айтысы жазылып алынып, рухани қазынамызды еселей түсті.

Доскей мұраларының шын жанашыры болған ақын Қ.Бекхожин Доскей Әлімбайұлының 1941 жылы шыққан «Толғау» жинағына жазған алғысөзінде «Доскей махаббат жұмбағымен де көп айналысты, сұлулық жырларын да шертті, он саусағынан алуан-алуан күй, аузынан әсерлі ән төгілген ақын болды» деп шығармашылық ерекшелігін жоғары бағалайды.

Доскейдің шын өнер додасында шыныққып, нағыз суырыпсалмалыққа, табан астында сөз маржанын ақтарып тастауға дағдыланған мектебі – айтыс өнері.

Доскей Әлімбайұлының бізге белгілі екі айтысы бар. Оның бірі – Соқыр Ажармен, екіншісі – Үкілі Ыбыраймен болған сөз бәсекесі. Бір деректерге қарағанда Доскей Ақан серімен де айтысқан.

Ақынның шын мәнідегі өнерпаздық дарыны ең алдымен айтыстарда белгілі болады. Айтыс деген бет алды сөздерді үйлестіріп қалай болса солай айта салу емес, ол – нағыз мазмұнды сөздерді өлеңмен айтатын сөз күресі. Қай ақын болмасын өзінің айтысатын адамының әлсіз жерлерін тауып, оны жеңуге әрекет етеді. Осы мақсатпен ол дәуірге ортаның дәрежесіне лайықты толып жатқан мәселелерді өзімен айтушысының алдына қояды. Өлең шығаруға қабілеті жоқ адамдар күні бұрын-ақ сәтсіздікке ұшырамақ. Сондықтан өзін ақынмын деп атайтын адамдар талантты болумен қатар халықтың тарихын, оның тұрмысын, әдетін, рухани мәдениетін тағы басқаларын білуге тиісті [2,46]. Бұл реттен алғанда Доскей ақын осы талаптардың межесінен шыға білген үлкен дарын иесі. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің көрнекті өкілдері Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтардан бата алып, олармен қатар өнер көрсеткен ол тегін адам емес. Жоғарыда аталған өнер иелері Доскейдің бойындағы талант пен талапты көре білген және де талабын ұштап, өнердің сара жолына салған саңлақтар.

Жастайынан жетімдіктің азабын көріп өскен Доскей ақынға тағдыр жақсы адамдарды жолықтырып отырған.

«Он бестен өлең қуған Доскей едім,

Арқаның адыры емес, төскейі едім»,- деп жырлаған ақынның алғашқы талабын арқа өңіріне мәшһүр болған Жауғаш сері ашады. Бұл жайында:

«Мен Жауғаштан үйрендім өлең басын,

Сөзіне еріп кетті ықыласым.

Дауысым отарбадан кем емес еді,

Он үшке кәміл толған менің жасым» [3,6],- деп, өзінің өнердегі ұстазын жырға қосып, мақтан етеді. Ақиқатында Доскей сынды ақындардың жазып қалдырған мұрасы арқылы бір кездері ел ішінде өнерімен әйгілі болған, бүгінде есімдері ұмытылып бара жатқан өнерпаздарды танып, білуімзге болады.

1886 жылы Шорманның Мұсасының асы болып, оған үш жүздің баласы түгел шақырылады. Өлеңті, Шідерті өзендерінің бойында үш жүз алпыс күмбезді үй тігіледі. Өңкей жайсандар мен өнер арыстандары жиналған бұл асқа Біржан сал, Ақан сері, Сақұлақ би де келеді.

Тек Шөже мен Құлтума қатыса алмайды. Доскей осы жиында аса дарынды ақын Ажармен айтысады. Оны жеңіп, Доскей зор беделге ие болады. Бір шеті Еділ-Жайық, бір жағы Есіл, Нұра, Қызылжар, сонау бетпақ далаға Доскей ақын есімі мәлім болады.

Айтысты Доскей:

«Мінеді патша болған алтын таққа,
Кім таласар әуелден берген баққа.
Қолыңда екі шекті бар қарағай
Ажар апай барасыз қай тарапқа» деп бастайды.

Ажар да қарап қалмай:

«Жүйрікке жете алмайды аты шабан,
Біреуге олай, біреуге былай заман.
Мен сорлының көретін көзім бар ма
Замандасым болдың ба өзің де аман»,- деп іле жауап қайтарады.

Қай ақын болмасын өзінің айтысатын қарсыласының әлсіз жерлерін тауып, оны жеңуге әрекет етеді. Бұл ретте Доскей ақын Ажарға:

«Ер жеткен бар деуші еді балаң қайда»,- деп сауал қояды.

Ажар ақын да қиыннан сөз тауып, сөзден сүріндіруге тырысады.

«Ақыным біздің елге келіп пе едің,
Жарамас өтірікпен желіккенің.
Ғайбат айтып кірлейсің неге мені,
Менің тапқан баламды көріп пе едің»,- деп Доскейге ғайбат сөйлеп, жала жауып отырсың дейді. Сонда Доскей:

«Жолды тауып жүрмесең көзіңнен көр,
Үлгісін әр нұсқаның сөзімнен көр.
Өтірікші халыққа дұшпан болад,
Ертерек бала тапқан өзіңнен көр», - дей келіп Ажарға:
«Өзіңе жолдас болып ерер ме едім,
Арасын ақ, қараның білер ме едім.
Баланды еріп барып үйден көрсем,
Ат шапан айыбыңа берер ме едің», - деп оның кемшілігін дөп баса көрсетіп, кімнің жалған сөйлеп тұрғанын бетіне басады. Ат шапан айыбын сұрағанда Ажардың басқа айлаға көшіп Доскейді:

«... Бекайдар атаң ірі нар кескенім,
Он бесінен бақ қонған қарағым-ай.
... Қуандықтың жүйрігі замандасым», - деп мақтай жөнеледі.

Доскейді сүріндіру мақсатында Ажар діни сауалдар қоя бастайды.

«Әй, Досжан, олай деме халқым тыңдар,
Турасынан сөйлейін нарқын құндар.
Ақын болсаң сұраймын Доскей сенен,
Құран шариф ішінде неше аят бар?» де Доскейдің діни сауаттылығын тексергісі келгендей, қасиетті Құран кәрімнің аяттарын сұрай бастайды.

Артынан іле шала Алла тағаладан түскен кітаптардың не үшін және кімдерге түскені жайлы:

«Шын жүйрік өрге салса бөгелмеген,
Алладан басы жұмыр не көрмеген.
Аспан, көктен төрт кітап түскен болса,
Досыжан, кім оқыған, кімге келген» - деп Доскейді сұрақтың астына алады.

Өлең шығаруға қабілеті жоқ адамдар күні бұрын-ақ сәтсіздікке ұшырамақ. Сондықтан өзін ақынмын деп атайтын адамдар талантты болумен қатар халықтың тарихын, оның тұрмысын, әдетін, рухани мәдениетін терең біліуге тиіс. Доскей ақын да осы сөз сайысында

өзінің діни сауаты терең ақын екенін танытып, Ажар қойған барлық сұрақтарға шариғат талаптарын сақтай отырып, дұрыс жауап береді.

«Айтайын сауал күтсең біздің жырдан,
Мадақтап сөйлейсің ғой ой мен қырдан.
Төрт кітап көктен түскен бірі – Құран
Алты мың алты жүз алпыс алты аят» тұрған деп және қасиетті төрт кітап:
«Мен арқаның тұлпары бөгелмеген,
Алладан басы жұмыр не көрмеген.
Аспан көктен төрт кітап түсіп еді
Иса, Мұса, Дәуітке солар келген.
Исаға інжіл, Мұсаға забур және дағы
Дәуітке онымен тәурат келген» деп өлеңмен өрнектеп береді.

Ажар ақын бұнымен тоқталмай:

«... Расул Машқар күні ту көтерсе,

Ол тудың төрт жағында кім тұрады?»,- деген сауалына Доскей білімінің тереңдігін танытып, төмендегі өлең жолдарымен дәлелдейді:

«Мұхаммедтей болмайды жанның бәрі,
Кәріп пенен міскінді сүйген жаны.
Расул машқар күні ту көтерсе,
Тұрады деп білемін төрт жағында

Әбубәкір, Омар, Оспан, Ғазіретәлі,- деп қисынды жауап береді. Алайда ақын Ажар да діннен сауаты жоғары екенін танытқандай сауалын жалғастыра түседі.

«Жұмақты болдың бізден қорығандай,
Қазекемнің сеземін соры қандай.
Сират жолын естимін тамаша деп,
Ұзындық, көлденен формы қандай?».

Доскей:

«Таза жолмен қылмайсың хаққа құлдық,
Өтірік, ғайбат, ұрлық, мұның сұмдық.
Қылыштан өткір, қылдан жіңішке екен,
Сираттың көпірі бар үш мың жылдық», - деп сөздің қарымтасын қайтарады.

Айтыс қыза түскенде Ажардың күйеуі қолындағы домырасын тартып алып, қайтайық деп сыртқа жетелегенд Ажар шығуға ыңғайланады. Сол кезде Доскей:

«Аруағы Қуандықтың кетті басып,
Әр жерде сөз сөйлеймін өнер шашып.
К... не бір төбетін ертіп алып,

Жеңілген соң жөнелді қаншық қашып» [4, 9], − дегенде Ажар да жеңілгенін мойындаған болады. Алайда бұл айтысқа төрелік еткен Едірештің Бекмағанбеті: «Ажар кем ақын емессің, тең ақынсың. Әңкүр-Мүңкірден кем сауал сұраған жоқсың, жеңдің бе, жеңілдің бе?»- дейді Сонда Ажар: «Жеңсек те, жеңілсек те халық тыңдап отыр ғой», - дейді. Төреші Бекмағанбет: «Өзіңді өзің жеңіп бердің. Жеңілгенің сол емес пе, екі елі құйқаңды үш жүздің қасасына салдың-ау, ә. Жеңілгенің осы де? Жеңілген жеңгенге не беруші еді?» – дейді. Сонда Ажар: «Жеңілсек жеңілген шығармыз. Ат шапан айып. Белдеуде Қарагер байлаулы тұр, шапаным міне», - деп батсайы шапанды әкеп Доскейдің иығына жабады. Жеңілгенді мойындаудың өзі жеңіспен тең емес пе. Сол кездегі ақындар сөзге тоқтап, сөзден жаңылса да жолдан жығылмай дәстүрді берік ұстанып, бір-бірінің абыройын көтеріп отырғандығын көреміз. Осы айтыстың өзінен біз екі ақынның да діни сауты терең екенін аңғарамыз.

Бұл ақындар діни сауатты болуының өз заңдылығы да бар. Себебі ол дәуірде көп ауылдарда бай-қуатты адамдар молда ұстаған, ауылының яғни өз руына қарайтын ағайынның сауатты болуына үлкен жауапкершілікпен қараған болатын. Әдебиетіміздегі діни

ағартушылық бағыт, діни айтыс өнері тұрғысынан алғанымызда, Доскей мен Ажардың айтысы діни айтыстың озық үлгілерінің бірі деп бағалау орынды.

С.Мұқановтың «Халық ақындарының көпшілігі, олардың ішінде Жамбыл мен Доскей де хат танымайтын адамдар. Ақындардың творчествасының табиғи мәнін түсінбейтін кейбір адамдар ақындарды мәдениетті емес деп түсінеді. Мұндай адамдар, әрине, ақындарды тек сөздерді ұйқастырудың ғана шебері деп біледі. Рас, мұндай адамдар ақынның талантына және оның сөздерді ұйқастыруға ғана шеберлігі емес, сонымен қатар сөзді мазмұнды ету жағынан да шеберлігіне күманданбайды. Ақындардың өлең айтудағы тапқырлығын тек олардың таланттылығында ғана деп біледі, ал мәдениеттілігінде деп санамайды. Сондықтан мұндай адамдар «әй, егер ақындар сауатты және мәдениетті болса жақсы болар еді-ау» деп айтады. Ақындарды бұл сықылды жеңіл-желпі түсіну ақындардың шын қасиетімен ешбір маңайласпайды» [1] деген пікірі халық ақындары шығармашылығының өзіндік ерекшелігіне берілген шынайы баға. Халық ақындарының жазу сауаты болмаса да көкірегі ашық ақыл-ой санасынын кемеңгерлері болғанын, имани қасиеттерден нәр алған ерекше сипаттағы өнер саңылақтары екенін баса көрсетеміз.

Доскей ақынның шығармашылық жолына 75 жыл толуына орай ұйымдастырылған жиында журналист Кәржан Дәукеновтің «Доскей көп жасаған, көпті көрген көне ақын, атақты Жамбылмен бірге өмір сүріп келе жатқан екі ғасырдың куәсі. Доскейдің балалық шағы мен қазіргі 90 жасқа толуының арасында ұзақ тарихи дәуірлер жатыр. Бала күннен бастап қазіргі заманға дейін ақын 3 формацияны көрді: феодалдық строй, капиталистік және социализм» [5] деген сөзінде түсіне білген адамға үлкен мағына жатыр. Расында да Доскей өзі өмір сүрген кезеңдердің тарихи уақиғаларын жырына арқау етіп отырған, сол арқылы қазақ халқының басынан кешкен тарихи жағдайлардың шежірешісіне айналды. Ақ патшаның алдында арнау айтқан Доскей ақын кеңес дәуірінде де еліміздің елеулі оқиғаларын өлеңмен өрнектеп, хатқа жазып қалдырды. Айтыстың тәрбиелік мәнін ескерген кеңес саясаты халық өнерін өз мүдделеріне орай ұйымдастырып отырды. Әуел баста «Советтік Қарағанды» (қазіргі «Орталық Қазақстан») газет ұжымынан шыққан осы бастаманың ел басына ауыр күн туған шақтағы елге тигізер оң ықпалы басты назарда болды. Айтысты ұйымдастырып өткізуге сөз зергері Ғабит Мүсірепов ұйытқы болды. Осы ақындар айтысы туралы газеттің сол кездегі редакторы Ә.Қарағұлов «Баспасөз және уақыт тынысы» кітабында былай дейді: «… Қарағандыда Доскей Әлімбаев дейтін көпті көрген көне, белгілі халық ақыны бар-ды. Редакцияға жиі келіп тұратын. Бірде ол майдандағы армияның ерлігіне арналған өлеңін әкеліп, өзінің жас кезінде бір ақынмен айтысқаны жөнінде әңгіме айтты. Жұртшылықтың делебесін қоздыратын, кәріні де, жасты да тебірентетін осы айтыс өнерінің соңғы жылдары ұмыт болып бара жатқанына қынжылатындығын сездірді. Бұл біздің журналистерге ой салды». 1943 жылы Қарағандыда тұңғыш ақындар айтысы ұйымдастырылады. Сол жылдың желтоқсан айында Алматыда қорытынды Республикалық ақындар айтыс өтті. Ұлттық өнеріміз ақындар айтысынын қайтадан жанданып, ел игілігіне айналуына Доскей ақынның қосқан үлесі де зор болды.

Д.Әлімбайұлының «Кенші жыры», «Толғау» кітаптарында өндірісті өлке Қарағанды кеншілерінің ерен еңбегін жырына арқау еткен өлеңдері қамтылды. «Кенесары» поэмасында отаршылдыққа қарсы күрескен тарихи тұлғаның ерлік бейнесі ақындық шабытпен жырға қосылды.

Ақын уақыт тынысымен бірге тыныстап, дәуірдің елеулі уақиғаларын өлеңдеріне өзек етті. Мәселен сайлау күні жазылған өлеңінде сайлаудың халық үшін қандай маңызы бар екенін айта келе, халықты ұлы науқаннан құр қалмауға шақырады.

«Бүгінде, бүгін, бүгінді
Бүгінгі ұлы күнімді.
Айтса біреу егерде,
Елең қағып селт етіп.
Талай құлақ түрілді.

Бұл күнге қашан көнем деп,
Қашан дауыс бере деп,
Асыға күтіп талай көз
Календарьға үңілді.
Көппен бірге асық боп,
Талай төктім жырымды» [3,67].

« ...Үйде отырмай бұйығып,
Кемпір, шал да жиылып,
Топтанып кетіп барады,
Дауыс берер үйге енді.
Менің де үлкен мерейім,
Тұғырдан түстім демеймін.
Қарт жолбарыс пішінді
Бойға жинап күшімді.
Сайлауға таман келейін,
Халық сүйген балаға,
Қорғаныма, панама,
Миллонның бірі боп
Мен де дауыс берейін» [3,30] деген ақын деген қашанда халықпен бірге екенін аңғартады. Ал «Қанышқа берем дауысты» деген өлеңінде

«Еңбекте ерлік белгісі,
Қос орденді қадаған.
Сондықтан да Қанышты,
Халқым сүйіп қалаған.
Депутат қып ұсындық,
Ардақты ғалым Қанышты.
Сайлау күні мен ертең
Берем оған дауыты» [3,70] деп академик Қаныш Сәтбаевтің ел ішіндегі беделін өлеңмен биіктетеді. Қартайған шағында да қатарынан қалмай, қоғамдағы өз дауысын жоғалтпай елінің ертеңіне елендеп, ел сенімін ақтайды деген айтулы тұлғаға дауысымды беремін деп көңлі толқынын жеткізеді.

«Орден алған мұғалімдерге», «Қабыл ал осы жырымды», «Қазақ әйелі» өлеңдерінде де еңбек адамдарының жарқын да жасампаз бейнесін жырланады.

Заман тынысына сергек қараған ақын Екінші дүниежүзілік соғыс майданындағы жауынгерлерді жігерлендіру үшін «Майдандағы ұлдарыма» және қазақтың батыр ұлдары Досмағанбетов, Жұмалиев, Әлиевтерге арнап «Батыр ұлдарыма» деген өлеңдерін жазады.

«Мойындаман тоқсанға,
Тоқсанға тоқсан қоссаң да.
Жасым кәрі болғанмен,
Көңілім теңдес жастарға» деп майданда жүрген немерелерін мақтан етіп, олардың елді жаудан азат етуде жасап жатқан ерліктерін:

«Менен туған немере,
Одан туған шөбере,
Ахмеди, Нәби, Қабыкен,
Арыстандай ақырып,
Жолбарыстай атылып,
Тигенде жауға шүйіліп,
Жер солқылдап күшінен,
Жауы қорқып түсінен,
Найзасының ұшынан,
Әрбір жерде дөңкиіп,

Өлік болып фашистер,
Қалған жоқ па үйіліп» деп жырлайды.
«Сол жеңісті жырлаған,
Жырлаудан бір тынбаған,
Мен сықылды ақынды
Қалайша жеңбек кәрілік» [3, 67] деп ешкімге ешқашан мойымайтын қайсар рухыты батыр ақын екенін аңғартады.

Ақын 1945 жылы 9 мамыр жеңіс күніне шаттанып, «Көрдім ұлы Жеңісті» деген жырын арнайды. «Жауға өмір жоқ», «Өлеңмен оқ атамын» өлеңдерінде кеңес жауынгерлерінің ерлігін мадақтап, өжет те қайсар мінезді ерлердің Отан қорғаудағы өрлігін жас ұрпаққа үлгі-өнеге етеді. Әділдік пен мерейінің, ізгілік пен адамгершіліктің үстем боларына нық сенім білдіреді. Адамзат баласын соғыс қасіретінен сақтандырады.

«Елді жауға бере алман», «Отанды қорғау салтымыз» толғаулары ел мен жер қорғауды аманат еткен жыраулар дәстүрінде жазылды.

Доскей Әлімбайұлы ақын – елінің ертеңіне үмітпен қарап, тілеуін тілеп кеткен дана адам. Халық далағынын сусындап өсен ол елінің ерте ме кеш пе азаттыққа жетеріне, тәуелсіздік аларына сенімде болды. Кенесары Қасымұлын жырға қосқан ақын алаш баласының азаттыққа қол жеткізіп, әлемнің дамыған өркениетті елдерімен терезесін теңестірерін болжай білді.

«О жұртым, сенем сенің елдігіне,
Таңдансың бүкіл әлем өрлігіне!» деген жыр жолдары ұлт рухын асқақтатқан ақынның қайсар мінезін, өршіл тұлғасын да танытады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сан қырлы өнер иесі ақын Доскей Әлімбайұлы халық шығармашылығының сарқылмас қайнарынан нәр алып өскен алып тұлға. Тарихи тұлғаларды жырына қосып, ел өмірінің белесті кезеңдерін өлеңдеріне арқау еткен ақын мұрасы Асқар Тоқмағанбетов сөзімен айтқанда «Ол шығармалар біздің ұлт мәдениетіміздің қымбат қазыналарына саналады» [6]. Сегіз қырлы бір сырлы, бес аспап, білімді де, тапқыр, тілге шешен, елге көсем бола білген ақын-жыршыларымыз бізге халық ауыз әдебиетінің баға жетпес құндылықтарын жырлап, сақтап жеткізушілер ғана семес. Олар сонау ықылым заманнан бері жасап келе жатқан ұлтымыздың тарихи шежірелері. Таңды таңға жалғап, жеті күн, жеті түн қисса, жыр-дастандарды жырлап, намысқа келгенде басынан сөз асырмай айтысқа түсетін әрі жыршы, әрі ақын Доскей Әлімбайұлы сияқты ерекше талант иелерінің асыл қасиеті бүгінгі күнгі айтыскер ақындардың бойынан табылуы да өнер заңдылығы әрі дәстүр сабақтастығы болып табылады.

Алты Алашқа есімдері әйгілі Ақан сері, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Біржан салдардан шығармашылық тағылым алып, өнер құдіретін бойына сіңірген Доскей Әлімбайұлы ел тарихында өшпес із қалдырған хан мен батыр, ақын мен жыраулар тұлғасын келер ұрпаққа өнеге етті. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде ел намысын жанып, рухын көтеру мұратында ақын «Кенесары» дастанын жазды. «Сенде туып, сенде өтсем» дастанына Абай, Ақан сері, Шортанбай, Шөже, Қажымұқан, Балуан Шолақ сынды ұлтымыздың тау тұлғаларын өзек етіп, ұрпақтар сабақтастығын көркемдік танымда жаңғыртты.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Мұқанов С. Халық ауыз әдебиеті және Доскей // Советтік Қарағанды. – 1940. – 3 маусым.

2 Сарыарқа саңлақтары. – Қарағанды: Арко, 2008. – 358 б.

3 Доскей. Құрастырушы А.Бүркітқызы. – Алматы: Арыс, 2013. – 312 б.

4. Негимов С. Өнерпаздық өрнектері. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 78 б.

5 Даукенов Қ. Халық ақыны Доскей Әлімбайұлы // Советтік Қарағанды. – 1940. – 12 мамыр.

6 Тоқмағанбетов А. Жамбыл және Доскей // Советтік Қарағанды. – 1940. – 30 мамыр.

А.Б. Жұмағұлов

Творчество народного акына Доскея Алимбайулы

Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.Букетова,
г. Караганда, Казахстан

В статье рассматривается творчество великого акына, народного поэта Доскея Алимбайулы, который на протяжении столетия в своих произведениях поэтически описывает историю казахского народа. Анализируется своеобразный поэтический поединок (айтыс) с одаренным акыном Ажаром. Рассматриваются особенности и специфика религиозного айтыса, который характеризуется глубиной философских размышлений и особого взгляда на происходящие события. Пронализированы стихи, вошедшие в сборники «Кенші жыры», «Толғау». Подчеркивается акутальность описания в поэзии героических поступков солдат в Великой Отечественной войне.

A.B. Zhumagulov

People's Poet Doskey Alimbayev's creative work

Karaganda State University named after EA Buketov,
Karaganda, Kazakhstan

This article examines the work of a national poet as well the owner of a great talent Doskey Alimbayev, who lived for about a century and conveyed historical moments of his nation in his songs. Further this article will consider aitys of Doskeyakyn, who had left his own mark on the aitys, with Azharakyn. And then the religious value of hisaitys will be analyzed, likewise resourcefulness and rich imagination, which were formed under the certain circumstances, will be explained. The importance and credibility of social life of that time will be studied in the collections named "Kenshizhyry", "Tolgau". Apart from that this article will observe the relevance of his poetry in praising the courage of soldiers during the Second World War.

ХҒТАР 16.21.21

Қ.К. Кенжалин[1], М.А. Ермекбаева[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, PhD докторы, e-mail: kenkk@mail.ru

[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «6М011700-Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты, e-mail: maira_08@bk.ru

ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ТҰРҒЫСЫНАН ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУІ

Паремиология – лингвистиканың жаңа салаларының бірі болып табылады. Бұл мақалада осы саланың білгірі, ғалым Г.Л. Пермяковтың шығыс халықтары мақал-мәтелдерін ғылыми тұрғыдан зерттеуі жайлы сөз болады. Нақтырақ айтсақ, Г. Пермяковтың «Основы структурной паремиологии» ғылыми еңбегінде тіл тарихын салыстырмалы-салғастырмалы әдіс арқылы зерттеуі, автордың шығыс халықтарының мақал-мәтелдерінің логикалық-тақырыптық, семантикалық топтары жіктемесінің заңдылықтары мен ерекшеліктері көрсетіліп, қазақ мақал-мәтелдері сол жіктемеге салынып, мысалдармен дәлеледенеді.

Баршаға мәлім, фольклор мен паремиологияны зерттеушілер мақал-мәтелдердің функционалдық ерекшеліктерін бұрыннан зерттеп келеді. Жоғарыда аталған еңбекте ғалым паремиялардың (мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ырымдар) 7 прагматикалық функциялары мен оларды қолданудың 7 басты мақсаттарын біріктіріп, топтастырудың жаңа үлгісі – инвариантық тақырыптық жұптарды ұсынады. Сонымен қатар зерттеуші бір логикалық-тақырыптық топты төрт үлкен топқа бөледі. Біз бұл зерттеу жұмысымызда қазақ мақал-мәтелдеріне ғалымның топтық жіктемесіне сәйкес логикалық-тақырыптық талдау жасадық. Инвариантық-тақырыптық жұп құрайтын 2 топ таңдалды: бірінші топ «Егер бір зат белгілі бір қасиетке ие болса, онда ол басқа да қасиетке ие болады», екінші топ «Егер бір зат болса, онда екінші зат та бар» және инвариантық құрылымдық үлгіге сәйкестілікте қарастырылды.

Алынған тақырыптың қолдану аймағы кең болғандықтан III, IV топтардың аталған жіктеме бойынша талдауын келесі мақалаларымызда беруді жөн көрдік.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, паремиология, паремия, инвариант, инвариантық жұп, тақырыптық жұп.

КІРІСПЕ

Кез келген халықтың тарих қойнауынан сыр шертетін, атадан-балаға мирас болып келе жатқан өзінің тілі, төл әдебиеті болады. Ол – сан ғасырлар бойы сол халықпен бірге біте қайнасып келе жатқан асыл қазынасы. Сондай асыл мұраларымыздың бастауы қазақтың халық ауыз әдебиетінде жатыр. Онда халқымызың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, өмір тәжірибесі, бар болмыс-бітім көрініс тапқан. Ата-бабамыздан ауызша жеткен халық ауыз әдебиеті әр түрлі жанрға, бірнеше түрге бөлінеді. Солардың бірі өзінің құрылымы жағынан да, мағына жағынан да ерекше түрі – мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдердің шығу тегін сөз ететін болсақ, А. Байтұрсынұлы «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан көрі мақал маңызды, шыны келеді. *(«Мал – жаным садағасы, жан – арым садағасы, Денсаулық – зор байлық)*. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегінен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай әдетті сөз есебінде айтылады» *(«Өзі тойса да, көзі тоймайды», «Көппен көрген ұлы той»)* деп бөледі.

Ал қазақ мақал-мәтелдерін алғаш боп жинақтаған фольклортанушы, жазушы Ө.Тұрманжанов «мақалдар мен мәтелдер ауыз әдебиетінің ең байырғы, ең көне түрі. Ол ғасырлар бойы халықтың ұқыптап сақтап келген еңбек тәжірибесінің жиыны, ой-пікірінің түйіні, аңсаған асыл арманының арнасы, өмір тіршілігінің айнасы, көнеден жаңаға келе жатқан, тозбайтын, тот баспайтын өмірлік өшпес мұрасы» [1, 3] десе, ғалым Ә. Қайдар «көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін универсалдық құбылыс» [2, 425] деп анықтама береді.

Қазақ мақал-мәтелдерін алғаш боп жинақтаушылардың бірі М. Әлімбаев «Мақал дегеніміз – өмір құбылыстарын жинақтайтын және типтендіретін бір яки екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы. Ал, мәтел дегеніміз халық арасында көп тараған, қорытындысы болмайтын, тұжырымы тиянақталмаған, қарама-қарсы шендестіруі жоқ, ықшам кестелі халық сөзі» дейді [3, 16].

Сол өшпес мұрасына айналған мақал-мәтелдер халықтың өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып, рухани, материалдық мәдениетіміздің өзгерістеріне сәйкес дамып отырады. Сол себептен де оларды «халық – өмірінің айнасы» деп атайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл білімінде мақал-мәтелдерді гректің «paromia» – «қысқа айтылатын нақыл сөз» және соны зерттеу деген ұғымды білдіретін паремиология ғылымы зерттейді. «Паремиология – мақал-мәтелдер мен әр алуан қанатты – нақыл сөздерді жан-жақты зерттеуге байланысты пайда болған тіл білімінің дербес те жаңа салаларының бірі» [2, 425].

Паремиологиялық зерттеулерге қарағанда мақал-мәтелдерді халық арасынан жинап, бастыру XIX ғасырда басталған. Ең алғаш қазақ мақал-мәтелдерін 1897 ж. Ы. Алтынсарин Орынборда басып жариялады. Сонымен қатар В.В. Катаринскийдің «Сборник киргизских пословиц», Ә. Диваевтың құрастаруымен «Мың бір мақал», «Қазақ мақалдары» тағы басқа еңбектер жарық көрді.

Қазақ ғалымдары мақал-мәтелдердің Орхон-Енесей жазба ескерткіштерінен бастау алатынын айтса *(«Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген», «Өлімнен ұят күшті»)*, ғалым Ғ.Тұрабаева өзінің «Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ортақтық» мақаласында Орхон жазбаларында мақал-мәтелдердің өте аз кездесетінін, ал Мақмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрк» еңбегінде (Ташкент басылымында) 267 мақал-мәтелдердің бар екенін көрсетеді. Сол еңбегінде қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр, түрікмен халықтарының мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне тоқталып, оларды мынадай 3 түрге бөліп көрсетеді:

1. Мағынасы мен құрылымы ұқсас мақал-мәтелдер *(«Көсеу ұзын болса, қол күймес»);*

2. Шығу тегі бір, жалпы мағына-мәні сәйкес, бірақ толық және қысқаша түрде кездесетін мақал-мәтелдер *(«Қорыққанға қос көрінер»);*

3. Мағыналары ғана сақталған *(«Ауру қалса да, әдет қалмайды»* [4, 181-189].

Паремиолия ғылымы мақал-мәтелдердің мағынасы мен мазмұнын, шығу тарихын, пайда болу жолдарын, құрылымын, т.б. зерттейді. Ғалым Ә. Қайдар осылардың ішінде мақал-мәтелдерді мағыналық және тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты зерттеулердің кең тараған, әсіресе орыс ғалымы Г.Л. Пермяковтың осы бағыттағы еңбегінің зор екенін атап өтеді. Алайда түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдерінің зерттелу жайы, соның ішінде қазақ мақал-мәтелдерінің жинағын шығару мен басқа тілден аудару жағына қарағанда таза лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі жағы кенжелеп қалғанын алға тартады.

Г.Л. Пермяков мақал-мәтелдерді зерттеуді Азия, Африка елдерінің ертегілері мен аңыз әңгімелерін аудару тәжірибесінен, һәм 1968 жылы «Избранные пословицы и поговорки народов Востока» деген еңбегін шығарудан бастады. Ғалым осы еңбегінде фольклортанушылар зерттеп жүрген әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің негізі типтерінің ұқсастықтарын жан-жақты түсіндіреді. Ғалымның кейінгі зерттеу еңбектері оған мақал-мәтелдерді басқа тілдер мен фольклолық клишелер қатарында қарастырып, олардың ішкі және сыртқы құрылымдарына тереңірек тоқталуға болатынын көрсетті. Ғалым бұл салада «От поговорки до сказки» (1970), «К вопросу о структуре паремиологического фонда», «Основы структурной паремиологии» (1988), т.б. еңбектер жазып, паремиология ғылымының дамуына зор үлес қосты. [5, 7-8].

Алдымен ғалым мақал-мәтелдерді жүйелеудің бірнеше жіктемесін айта келе, олардың маңызды түрлерін бөліп көрсетеді:

1. **Әліпбилік жүйелеу.** Бұл жүйелеуде мақал-мәтелдер алғашқы сөздерінің бас әріптеріне қарай алфавиттік тәртіппен беріледі. Көптеген елдердің мақал-мәтелдері тарихи және қазіргі заманғы дереккөздерде осындай жүйелеу арқылы берілген. Алфавиттік жіктелудің артықшылығы оның қарапайымдығында. Алайда мұндай жіктемеде мақал-мәтелдердің басқа әріптен басталатын варианттары әр жерге түсіп кетеді.

2. **Тірек сөз бойынша жүйелеу.** Мұнда мақал-мәтелдер сөйлемдегі нақыл сөздің тірек сөздері арқылы орналастырылады.

3. **Монографиялық жүйелеу** бойынша мақал-мәтелдер жиналу жері мен уақыты және жинаушысы бойынша топталады.

4. **Генетикалық жүйелеуде** мақал-мәтелдер шығу белгісі, соның ішінде қай тілде, қай халықта пайда болғаны бойынша орналастырылады.

5. **Тақырыптық жүйелеу** мақал-мәтелдерді тақырыптары мен мағынасына қарай бөліп көрсетеді [5, 11-12].

Мақал-мәтелдердің табиғаты барлық тілдерде ұқсас болып келуіне байланысты қазақ мақал-мәтелдері де аталған жүйелеу бойынша басқа халықтардағы сияқты көбіне әліпбилік және тақырыптық жүйелеу бойынша беріледі.

Фольклор зерттеушілері мен паремиологтар көптеген халықтың нақыл сөздерінің функционалдық айырмашылықтарына да ертеден назар аударған. Енді ғалымның жоғарыда аталған «Основы структурной паремиологии» еңбегіндегі паремиялардың *(мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ырымдар)* прагматикалық функциясын немесе олардың қолданылуының 7 негізгі мақсатына тоқталып өтсек.

1. **Модельдеу.** Бұл қызметті атқаратын мақал-мәтелдер өмірлік (немесе логикалық) жағдаяттың ауызша (ойша) моделін береді.

2. **Өнегелік.** Жоғарыда көрсетілген паремиялардың кез келген түрі бір нәрсеге үйретіп, өзінше өнеге береді: біреуі әлеммен таныстырса, екіншісі мінез-құлық ережелеріне, үшіншісі ойлау қабілеттеріне, төртіншісі туған тілдің дыбыстарының артикуляциялық ережелерімен таныстырады. Бірақ олардың барлығы ортақ бір қасиетке ие, яғни қажетті нәрсеге үйрету құралы ретінде қызмет атқарады.

3. **Болжамдық.** Бұл қызметтегі мақал-мәтелдердің негізгі мағынасы болашақты болжау, келешекке бағыт беру.

4. Төртінші қызмет – **құдіреттілік.** Бұл қызметтің негізгі мәні сөз арқылы қажетті әрекетті шақыру немесе табиғатқа, адамдарға өзіңнің қалауыңмен әсер ету.

5. **Негативті-коммуникативтік.** Негізгі мәні бірдеңе айту арқылы, ештеңені хабарламау, немесе (ұнамсыз) жауаптан жалтару я қарсыластың (әңгімелесуші) дәлелін қабылдамау.

6. Алтыншы **көңіл көтеруші қызмет.** Аты айтып тұрғандай мұндай қызметтегі мақал-мәтелдер тыңдаушылардың көңілін көтеру мақсатында қолданылады.

7. Жетінші қызмет – **айшықты қызмет.** Бұндай мақал-мәтелдер сөйлеуді айшықтап, көркемдеу мақсатында пайдаланылады. [5, 87-89].

Одан әрі ғалым мақал-мәтелдерді топтастырудың жаңа үлгісі – инвариантық тақырыптық жұптармен топтастыруды ұсынады. Бұл принцип бойынша мақал-мәтелдер «жақсы-жаман», «алыс-жақын», «жаңа-ескі», т.б. тақырыптар бойынша жіктеледі. Автор паремиологиялық қарсы қойып салыстыру негізіндегі инвариантық жұптардың тізімі өзі көрсеткен 76 жұптан да артық екенін, тізімді одан әрі де жалғастыра беруге болатынын айтады. Алайда көпшілік халықтардың мақал-мәтелдер қорының тоқсан жеті пайызын осы жұптар қамтиды екен.

Зерттеуші бір логикалық-тақырыптық топтарды кең түрдегі 4 үлкен топқа бөледі. Біз осы мақаламызда қазақ мақал-мәтелдерін ғалымның сол топтық жіктемесі бойынша логикалық-тақырыптық жағынан талдап көруді міндет тұттық. Дегенмен бұл бір мақаланың көлемімен өлшенетін зерттеу болмағандықтан, ғалымның инвариантық тақырыптық жұп құрайтын 2 топты ғана алдық. Яғни, I топ «егер бір нәрсе қандай да бір қасиетке ие болса, онда ол тағы да басқа қасиетке ие» деген, ал II топ «егер бір нәрсе болса, екінші нәрсе де болады» деген инвариантық құрылымдық үлгіге сәйкес мақал-мәтелдерді құрайды. [5, 23].

I. Бір нәрсенің әр түрлі жақтарын көрсететін мағыналары қарама-қарсы қойылған инвариантық жұптар

1. МАЗМҰН – ПІШІН. Нәрсенің мазмұны мен формасын, олардың сыртқы және ішкі мәні, болмыс пен құбылыс туралы, заттардың мәні мен олардың сыртқы бейнесі (киім-кешегі, киім киісі, қаптамасы). *Мысалы: «Сырты бүтін, іші түтін», «Сырты қар, іші тар», «Сырты – жылан, іші – күл».*

2. БҮТІН – БӨЛШЕК. Нәрсенің бүтін бейнесі және оның жеке бөліктері туралы, олардың бір бүтін жасаушы әр бөліктері, сонымен қатар бір заттың толық жиынтығы және осы жиынтықтың жеке алынған бір бөлшегі. *Мысалы: «Аяқ – азамат, қол – мүлік, Бас –*

сандық, тіл – кілт», «Бас жарылса бөрік ішінде, Қол сынса, жең ішінде», «Өзі бардың көзі бар, Өзі жоқтың көзі жоқ», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ».

3. БАСЫ – СОҢЫ. Нәрсенің басы мен аяғы, соның ішінде өмірдің басы мен соңы (өмір мен өлім), күннің басталуы мен жылдың (таң мен кеш), жылдың басы мен соңы (қыс немесе көктем, жаз, күз), бір істің басы мен аяғы және т.б. *Мысалы: «Ақымақ бас екі аяқтың соры», «Өгіздің аяғы болғанша, Бұзаудың басы бол», «Жаздың бір күні, қыстың мың күні», «Қыс арбаңды сайла, Жаз шанаңды сайла».*

4. БАСТАМАСЫ – ЖАЛҒАСЫ. Бір істің бастамасы мен жалғасы, соның ішінде іс-әрекеттердің табиғи және жасанды жалғасы немесе нәтижелері, сондай-ақ жалпы алда өткен және келесі іс-әрекеттер. *Мысалы: «Істің басы байлы болса, Аяғы сайлы болады», «Басы қатты, аяғы тәтті», «Бұрынғы істің басында болсаң, Соңғы істің қасында бол».*

5. ЗАТ – БЕЛГІ (нәрсе). Бір нәрсенің айырмашылығы, өзіндік ерекшелігі, соның ішінде түсі, пішіні, ерекше қасиеті, қызметі және т.б. *Мысалы: «Түсі қара болса да, іші сара болсын», «Өтірік – қаңбақ, шындық – салмақ», «Соқыр – әңгі, таз – әуелкі», «Татулық – байлық, тыныштық – бақыт», «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір».*

6. ЖОҒАРЫ – ТӨМЕН. Нәрсенің жоғары және төмен жақтары, соның ішінде аспан мен жер туралы, таудың биіктігі мен бөктері, төбесі мен іргетасы (ғимараттың), басы мен аяғы (адамның), басы мен тамыры (ағаштың) және т.б. *Мысалы: «Аспандағы бұлтқа қарама, Жердегі жұртқа қара», «Таудың басын көр де, түбіне барма. Жақсының өзін көр де, үйіне барма», «Жоғарғыны көріп пікір ет, Төменгіні көріп шүкір ет».*

II. Мағыналары қарама-қарсы қойылған әр түрлі физикалық объектілерді білдіретін инвариантық жұптар

II а. Мүшелері өздерімен өздері жұп болатын, алайда аралық үлгілердің болуына жол берілетін жұптар

(сапасының дәрежесі бойынша ерекшеленеді)

1. ҮЛКЕН – КІШІ. Үлкен және кіші, жалпы елеулі және елеусіз нәрселер, соның ішінде елеулі, елеусіз оқиғалар мен әрекеттер, маңызды және маңызды емес адамдар туралы. *Мысалы: «Үлкен үйдегілер күлсе, кіші үйдегілер езу тартады», «Үлкен бастар, кіші қостар», «Ұлық болсаң, кішік бол», «Үлкен іске кірісерде ұсағын да ұмытпа».*

2. ҰЗЫН – ҚЫСҚА. Ұзын және қысқа нәрселер, соның ішінде жағдайлар, киімдер және т.б. сонымен қатар ұзақ және қысқа сөйлеулер туралы. *Мысалы: «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа», «Бойының ұзын болғанын қайтейін, Ақылы қысқа болса», «Жақсы жолдың ұзыны жақсы, Жаман жолдың қысқасы жақсы».*

3. БИІК – ТӨМЕН. Биік және төмен нәрселер, соның ішінде биік және төмен биіктігі бар заттар, көтеріңкі және төмендік, сонымен қатар атақты және атақты емес адамдар туралы. *Мысалы: «Бетегенден биік, жусаннан аласа», «Төмен қонсаң, сел алар, Биік қонсаң, жел алар», «Өзгені төмендеткеннен өзің биік боп қалмайсың», «Адамның санасы қаншалықты төмен болса, ол мұрнын соншалықты аспанға шүйіреді».*

4. КҮШТІ – ӘЛСІЗ. Күшті және әлсіз, елеулі және елеусіз күштерге ие нәрселер, соның ішінде ықпалды және ықпалсыз адамдар туралы. *Мысалы: «Әлді берер, әлсіз безер», «Кілемге бергісіз алаша бар, ханға бергісіз қараша бар», «Қару күшті емес, Қару ұстаған күшті», «Күшті күшсізді күйретеді».*

5. БЕРІК – ӘЛЖУАЗ. Берік және әлжуаз, соның ішінде төзімді және төзімсіз, қатты және жұмсақ, сондай-ақ қалың және жұқа нәрселер туралы. *Мысалы: «Талдың жұмсақтығы өзіне жарасар, Қайыңның қаттылығы өзіне жарасар», «Ең жұмсақ та – тіл, Ең қатты да – тіл», «Қасқырдың өзі қатты, жолы жұмсақ, Қоянның жолы қатты, өзі жұмсақ».*

6. ЖАҢА – ЕСКІ. Жаңа және ескі нәрселер туралы, соның ішінде жақында және бұрын өткен оқиғалар, ескі және жаңашыл дәстүрлер. *Мысалы: «Ескісіз жаңа болмас, Жаңасыз жақсы болмас», «Ескі киімді баптағаның, жаңа киімді сақтағаның», «Ескі дүние тозады, Жаңа дүние озады».*

7. КӘРІ – ЖАС. Кәрі мен жас, қарттар мен жастар, қартайған және жас малдар, солған гүлдер мен жас бұтақтар, сонымен қатар отбасының, қауымның, жүздің үлкен және кіші

мүшелері туралы. *Мысалы: «Кәрі болсаң, жастығыңды айтпа, Жарлы болсаң, байлығыңды айтпа», «Айтпаса кәрі кінәлі, Тыңдамаса жас кінәлі», «Кәріге – құрмет, Жасқа – міндет», «Сақалын сатқан кәріден, Еңбегін сатқан бала артық».*

8. АЛЫС – ЖАҚЫН. Алыс және жақын нәрселер, кеңістік пен уақытта алыс және жақын орналасқан заттар, сонымен қатар алыс және жақын адамдар туралы. *Мысалы: «Алыстағы ағайыннан жақындағы көршің артық», «Алыста жүрсе, кісінескен ағайын, Жақында жүрсе, тістескен ағайын», «Алыс жермен құда болсаң, түйе-түйе ас келер, Жақын жермен құда болсаң, түйе-түйе сөз келер», «Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбала».*

9. АҚЫЛДЫ – АҚЫЛСЫЗ. Ақылды және ақымақ (кісілер), соның ішінде данышпандар мен ақымақтар, психологиялық толық жарамды және жарамсыз тұлғалар (есалаңдар мен жындылар), сонымен қатар жалпы ақыл, ақымақтық туралы. *Мысалы: «Ақылды көршің – саяң. Ақымақ көршің – шаян», «Ақылды тапқанын шашады, Ақымақ ағайыннан қашады», «Ақымақпен тойға барғанша, Ақылсызбен тас тасы», «Ақылды «көндім» десе, Ақымақ «жеңдім» дейді».*

10. ЖАҚСЫ – ЖАМАН. Жақсы және жаман нәрселер туралы, сонымен қатар жақсылық пен жамандық, бақыт пен қайғы, пайдалы мен зиянды, ащы мен тәтті, тазалық пен ластық, сондай-ақ мейірімді және мейірімсіз, бақытты және бейбақ адамдар туралы. *Мысалы: «Жақсы – ардың құлы, Жаман – малдың құлы», «Жақсылыққа жамандық – арсыздың ісі, Жамандыққа жақсылық – ердің ісі», «Ақылы жоқ жамандар, Жақсылармен егесер».*

11. ЖАРЫҚ – ҚАРАҢҒЫ. Жарық және қараңғы нәрселер, ақшыл және қара түстерге боялған, тура және ауыспалы мағынадағы ақ және қара, сондай-ақ жағымды және жағымсыз заттар туралы. *Мысалы: «Білімдіге дүние жарық, Білімсіздің күні кәріп», «Айдың он бесі жарық, он бесі қараңғы», «Аққа қара жақ, Қараға шара жоқ», «Ақ айланар, қара байланар».*

12. ТОЛЫ – БОС. Толы және бос нәрселер, сонымен қатар жиегіне дейін толған немесе бос әр түрлі сиымдылықтар мен ыдыстар, мағыналы (пайдалы) немес мағынасыз (пайдасыз) заттар немесе адамдар туралы. *Мысалы: «Толмасқа құйма, тоймасқа берме», «Пайдасыз шындықтан пайдалы өтірік жақсы», «Қасықтап жинағанды шөмішпен төкпе», «Қазан қайнап тұрса, ақыл сайрап тұрады», «Жаманнан жарты қасық ас қалар».*

13. БАЙ – ЖАРЛЫ. Бай және жарлылар (адамдар, елдер, халықтар) туралы, бірінші кезекте көп ақшалары, қазыналары, жерлері мен малдары бар байлар туралы, сонымен қатар ешқандай байлықтарға ие емес кедейлер туралы. *Мысалы: «Байлық мұрат емес, Жарлылық ұят емес», «Байдың малы ардақты, Жарлының жаны ардақты», «Қайырсыз байдан, Қалбаңдаған кедей артық», «Бай – балпаң, Кедей – жалтаң».*

14. АШ – ТОҚ. Молшылықта өмір сүретін тоқ адамдар мен жоқшылықтағы аш адамдар туралы, сонымен қатар жалпы қанағаттанғандар мен қанағатсыздар (адамдар) туралы. *Мысалы: «Аш бала тоқ баламен ойнамайды, Тоқ бала ешнәрсені ойламайды», «Байлар ашты тоқ санар, Аш жаманын жоқ санар», «Аш қадірін тоқ білмес, Ауру қадірін сау білмес», «Аш не жемес, Тоқ не демес».*

15. ТЕЗ – ЖАЙ. Тез және жәй әрекеттер туралы (жұмыс, қимыл-қозғалыс), сонымен қатар асығыстық пен жайбасарлық, қарбаластық пен бірқалыптылық (істе) және т.б. туралы. Мысалы: «Асыққан қалар ұятқа, Асықпаған жетер мұратқа», «Асыққан аттыдан асықпаған жаяу озады», «Асыққан жетпес, бұйырған *кетпес» Сабыр – күн түсірмейтін сая, Асығыс – аунатып кететін мая».*

16. КӨП – АЗ. Нәрселердің үлкен және аз мөлшерін, сонымен қатар көп және біршама санын, көп және аз заттың бір жағы, бір заттың басқа жағы туралы. *Мысалы: «Аз болды деп күйінбе, мая болса, қайтесің, Көп болды деп қуанба, зая болса қайтесің», «Аздың атасы бір, Көптің батасы бір», «Көптен дәметкен аздан құр қалар», «Көптің ақылы – көл, Аздың ақылы – шөл».*

II б. Мүшелері арасында аралық үлгілер болмайтын жұптар

1. ЕКІ – БІР. Екі және бір нәрсе, сонымен қатар жұп зат және сол жұптың сыңары, бір орынға екі үміткер немесе бір ғана нәрсеге қарсы қойылған екі нәрсе туралы. Мысалы: «Бір көрген – біліс, Екі көрген – таныс», «Екі кісі – бір кісінің тәңірі», «Екі кісі қағысса, бір кісіге орын бар», «Екі жарты – бір бүтін», «Бір кісінікі – мақұл. Екі кісінікі – ақыл».

2. ӨЗІМДІКІ – ӨЗГЕНІКІ. Өзіңінің және өзгенің нәрсесі, сонымен қатар өзіңнің, өзгенің жақсылығы, ойлары, абырой-беделі, кемшілігі, сөздері және т.б. *Мысалы:* «*Өз халқының қарғысын алған, өзге халықтың алғысын алмас», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол», «Өзіңдікі өлтірмес, жат жарылқамас», «Өз ақылым – ақыл-ақ, Кісі ақылы – шоқырақ».*

3. ТУҒАН – ЖАТ. Туған және жат (адамдар), туыстар және туыс еместер, өз отбасының мүшелері, соның ішінде аға-інілер, апа-сіңілілер, көке, жеңгелер және басқа да туыстар, көршілер, таныстар мен бейтаныс және бөтен адамдар туралы. *Мысалы: «Апасы киген тонды сіңілісі де киеді», «Жақыныңды жаттай сыйла, Жат жанынан түңілсін», «Келін қыз болмас, Күйеу ұл болмас», «Ағаны көріп, іні өсер, Апаны көріп, сіңілі өсер», «Жат туыс болмайды, Туыс алыс болмайды».*

4. ҰҚСАС – ҰҚСАС ЕМЕС. Ұқсас және ұқсас емес нәрселер, табиғаты мен тағдыры ұқсас және ұқсас емес, бірдей және әр түрлі сипаттағы, соның ішінде бір мамандық иелері, бір тұқымға немесе түрлі тұқымға жататын малдар, бір түрге (түрлі) жататын минералдар түрі, бақытсыздық, сәттілік бойынша жолдастар. *Мысалы: «Сиыр сипағанды білмейді, Есек есіркегенді білмейді», «Жуастан жуан шығады», «Диқан жаңбыр жауғанда тынар, Шопан өлгенде тынар», «Күміс азса, күл болар», «Шыбынның басына бақ қонса, Самұрық келіп сәлем береді».*

5. ҚОЛЖЕТІМДІ – ҚОЛЖЕТІМСІЗ. Қолжетімді және қолжетімсіз, оңай қол жеткізетін немесе тапшы, қол жеткізу қиын нәрселер туралы. *Мысалы: «Патша болу оңай, Уәзір таңдау қиын», «Шабыспақ оңай, Табыспақ қиын», «Бас болу оңай, Бастамақ қиын», «Билік айту оңай, Біліп айту қиын».*

6. САУ – АУРУ. Сау және ауру индивидуумдар (адамдар, жануарлар, өсімдіктер), сонымен қатар зақым келмеген және жараланған жарымжан, сондай-ақ жалпы денсаулық пен ауру туралы. *Мысалы: «Ауру қадірін сау білмес», «Саудың асын ішіп, Аурудың ісін істейді», «Сау – күледі, ауру – жылайды», Ауырсаң сау бол – ауырмасан сақ бол».*

7. ӨЗІ – ӨЗГЕЛЕР. Өзінің және өзгелердің күші, пайдасы, ішкі күштермен және сыртқы немесе біреудің көмегімен болған дербес және дербессіз әрекеттер туралы. *Мысалы: «Өзім дегенде өгіздей күші бар, Біреу дегенде болар болмас ісі бар», «Өзін ғана ойлаған, жамандықтың белгісі, Өзгені де ойлаған, адамдықтың белгісі», «Өзгенің сөзіне сенгенше, өзіңнің көзіңе сен», «Өзі білмеген, өзгенің тілін алмайды».*

8. ЗАТТЫҚ – ОЙША. Заттық және ойша, соның ішінде материалдық нәрселер және олардың рухани әлемдегі бейнесі, нәрселер мен сөздер, нәрселер мен ойлар, сөздер мен ойлар туралы. *Мысалы: «Білім – қонақ, ақыл – қожа», «Бөз – көйлек, сөз – еңбек», «Ата – бәйтерек, Бала – жапырақ», «Ой ойласаң, кең ойла, Алды, артын тең ойла», «Тұрмыс түзер ойыңды, Ойың түзер бойыңды».*

9. СӨЗ – ІС (әрекет). Сөз бен іс туралы, сөздің (және ойдың) іс-әрекетке қатынасы, белгілі бір іс-әрекетпен байланысты сөзді қолданудың ережелері. *Мысалы: «Сөзі аз, Ісі саз», «Жақсы сөзге жан семіреді, жаман сөзге жан түршігеді», «Сөзге көп — іске жоқ», «Ауыр істің салмағы білекке түсер. Ащы сөздің салмағы жүрекке түсер»*

10. ТҮЗУ – ҚИСЫҚ. Түзу және қисық нәрселер, сонымен қатар шындық пен қисықтық (жалған), шыншыл және өтірікші адамдар, сондай-ақ әділдік және әділетсіздік туралы. *Мысалы: «Әділ би халқы үшін, Залым би құлқыны үшін», «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Түзу көңіл қиық сөзге мән бермейді», «Түзу жолда қисық жүрме»*

11. ӨЛІ – ТІРІ. Тірі және өлілер, көзі тірі немесе қайтыс болғандар, бұл өмір мен о дүниедегілер, сонымен қатар өмір мен өлім туралы. *Мысалы: «Өлі риза болмай, тірі байымас», «Өлім – ойран, өмір – майдан», «Тіріде сыйласпаған, өлгенде жыласпайды», «Ағайын бірі өліде керек, бірі тіріде керек», «Өлі арыстаннан, Тірі тышқан артық».*

12. ЕРЛЕР – ӘЙЕЛДЕР. Ерлер мен әйелдер, сонымен қатар әйелдері мен күйеулері, бозбала мен бойжеткендер, ұрғашы және еркек (жануарлар) туралы. *Мысалы: «Ары жоқ жігіттен, намысы бар қыз артық», «Еркек дауысты әйелден без, Әйел дауысты еркектен без», «Қыз – ауылдың көркі, Жігіт – ауылдың серті», «Еркек – бас, ұрғашы – мойын».*

13. ДОС – ҚАС. Достар мен қастар, жақтастар мен қарсыластар, жолдастар мен дұшпандар, сонымен қатар достық пен араздық туралы. *Мысалы: «Жүз дос аз, Бір дұшпан көп», «Дос көңіліңді суытып айтады, Қасың ойыңды жылытып айтады», «Досың айтса – білгені, қасың айтса – күлгені», «Досы көптің қасы көп».*

14. АДАМДАР – АДАМ ЕМЕСТЕР. Адамдар мен адам еместер, нақтырақ адамдар мен жануарлар, адамдар мен өсімдіктер, адамдар мен тылсым күштер, құдайлар, жындар және рухтар туралы. *Мысалы: «Ит жаманы түз қорыр, Жігіт жаманы қыз қорыр», «Кәрі білгенді пері білмейді», «Пейілі жаманды ит қабады, Ниеті жаманды Құдай табады», «Құдайға сенген құстай ұшады, Адамға сенген мұрттай ұшады», «Алла кешірер, аруақ кешірмес».*

15. БЕЛСЕНДІ – САМАРҚАУ. Белсенді және самарқау адамдар, заттар, іс-әрекеттер, жылжымалы және жылжымайтын нәрселер, сонымен қатар жалпы қозғалыс және дамыл туралы. *Мысалы: «Асыққан аттыдан асықпаған жаяу озады», «Сабырлы адам сақтанып сөйлер, Сабырсыз адам мақтанып сөйлер», «Сабыр – күн түсірмейтін сая, Асығыс – аунатып кететін мая», «Сабырлының бағына алма бітер, Сабырсыздың бағына қауа бітер».*

16. АЙҚЫН – ҚҰПИЯ. Айқын және құпиялық, ашықтық және жасырындық, сонымен қатар танымал және белгісіздік, түсінікті және түсініксіздік туралы. *Мысалы: «Куәлі істі куә табар, куәсіз істі күмән табар», «Көз көрмей, көңіл сенбес», «Көрген жоқ болса, есіткен куә».*

17. ЖАСАМПАЗДЫҚ – БҮЛІНШІЛІК. Бір нәрселердің бірігуі, құрылуы немесе жөнделуі және олардың қирауы, ажырауы, бұзылуы, сондай-ақ кездесу мен қоштасулар туралы. *Мысалы: «Бүлдіру оңай – түзету қиын», «Сындыру оңай, Сындырғанды жалғау қиын», «Айырылған азады, Қосылған озады»*

II в. Сыңарлары бір нәрсенің бар екенін және оның жоқтығын білдіретін жұптар

1. СӨЗ – ҮНСІЗДІК. Сөз бен үнсіздік, айтылған немесе айтылмаған нәрселер, сөйлеушілер мен сөйлемеушілер, сұраушылар мен сұрамаушылар, мылжыңдар мен үндеместер, жалпы көпсөзділік пен сөзге сараңдық туралы. *Мысалы: «Жақсы байқап сөйлер, Жаман шайқап сөйлер», «Жүйелі сөз – жүйесін табар; Жүйесіз сөз –иесін табар», «Көп сөйлесең – тақылдақ дер, Аз сөйлесең – ақымақ дер.», «Сөз қуған – пәлеге жолығар, Шаруа қуған – қазынаға жолығар», «Көп сөйлеген білімді емес, Дөп сөйлеген білімді».*

2. БІРЛІК – БЫТЫРАҢҚЫЛЫҚ. Бірлік пен бытыраңқылық, бірігіп (бірлесе) және жеке (жалғыз), сонымен қатар достар немесе қастар (адамдар), бір-бірімен тату және араздар, біртұтас ұжым және одан бөлектенген мүшелері туралы. *Мысалы: «Бірлігі жоқ ел тозар, Бірлігі күшті ел озар», «Бірлік жоқ болса, ұйым жоқ, Ұйым жоқ болса, күйің жоқ», «Бөлінгенді бөрі жейді, Жарылғанды жау жейді».*

3. ТҰТАСТЫҚ – ЕКІЖАҚТЫЛЫҚ. Нәрселердің тұтастығы мен екіжақтылығы туралы, олардың бір-бірінің сипаттарына қолайлы және қолайсыз ішкі бірыңғайлығы мен қарама-қайшылығы туралы, бір-бірімен келісімдегі және бірін-бірі жоққа шығаратын әрекеттер туралы. *Мысалы: «Айырылған ел азады, Қосылған ел озады», «Ынтымақсыз елді – Ұрысы билейді, Ынтымақты елді – Дұрысы билейді», «Екі ел қосылмайды, екі тау қосылады».*

4. БІЛІМ – БІЛІМСІЗДІК. Білім мен білімсіздік, сонымен қатар білімділер мен білімсіздер, оқымыстылар мен надандар, сауаттылар мен сауатсыздар, сондай-ақ тәрбиелі (сыпайы) және тәрбиесіз адамдар (дөрекі) туралы. *Мысалы: «Білімді әйел басыңа қарайды, білімсіз әйел жайыңа қарайды», «Білгенің қайсы, білмегенді кешірмесең», «Білген адам тауып айтады, білмеген адам қауып айтады».*

5. ЕҢБЕК – ІССІЗДІК. Еңбек және іссіздік, жұмыс және уақытты босқа өткізушілік, сондай-ақ еңбекқорлар мен жалқаулар, еңбексүйгіштер мен еріншектер (адамдар) туралы. *Мысалы: «Жүргенге жөргем ілінеді, Жатқанға жан жуымайды», «Еңбек мұратқа жеткізер, Жалқаулық абыройды кеткізер», «Жалқаулық аздырады, еңбек оздырады».*

6. ЕПТІЛІК – ЕПСІЗДІК.Ептілік пен епсіздік (бір нәрсе істеудегі), сонымен қатар, икемді және икемсіз (адамдар), тәжірибелі және тәжірибесіз жұмыскерлер, өз істерінің шеберлері мен олақтар туралы. *Мысалы: «Істі ине тікпейді, икемді қол тігеді», «Алтынды еріте білмеген ірітер, Теріні илей білмеген шірітер», «Атасы жер жырта білмегеннің, Баласы тұқым себе білмес», «Еріншек егіншіден, ерінбеген науқаншы озыпты».*

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақал-мәтелдерде әр халықтың тарихы мен мәдениеті, салт-дәстүрлері мен өзіндік өмір сүру дағдылары айқын көрініс табады. Кез келген халықтың мақал-мәтелдер жинағын алып қарасақ олардың барлығынан өзімізге таныс мақал-мәтелдерді кездестіре бастаймыз. Бұл ұқсастық халықтардың этникалық және тілдік туыстығынан немесе мәдени және шаруашылық байланыстарынан, тарихи тәжірибелерінің ұқсастығы мен қоғамдық дамудағы идеологияның біркелкілігінен екенін аңғарамыз. Расында да әр түрлі тілдік семьяға жататын халықтарға қарағанда бір-біріне жақын туыс болып келетін халықтарда мақал-мәтелдер ұқсастығы өте көп. Сонымен қатар бір-бірімен тікелей қарым-қатынас жасамайтын халықтарға қарағанда, сан ғасырлық тарихи байланысы бар халықтарда ұқсастықтары сөзбе-сөз сәйкес келетін мақал-мәтелдер бар.

«Қазақ мақал-мәтелдерінің типологиясы» атты бұл зерттеу еңбегімізде паремиолия ғылымының білгір маманы, ғалым Г.Л. Пермяковтың «Основы структурной паремиологии» еңбегіндегі зерттеулеріне сәйкес қазақ халқы мақал-мәтелдерінің тілдік табиғаты, логикалық-тақырыптық, мағыналық топтарға жіктелу заңдылықтары мен ерекшеліктері салыстыра-салғастыра зерттеліп көрнекі мысалдарымен тиянақталып берілді. Аталған еңбекте ғалым паремиялардың *(мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ырымдар)* 7 прагматикалық функциясын немесе олардың қолданылуының 7 негізгі мақсатына тоқталумен қатар мақал-мәтелдерді топтастырудың жаңа үлгісі – инвариантық тақырыптық жұптармен топтастыруды ұсынғанын да көреміз.

Зерттеуші сондай-ақ бір логикалық-тақырыптық топтарды кең түрдегі 4 үлкен топқа бөледі. Біз осы зерттеуімізде қазақ мақал-мәтелдерін ғалымның сол топтық жіктемесі бойынша логикалық-тақырыптық жағынан талдап көрсетуді міндет тұттық. Яғни, инвариантық тақырыптық жұп құрайтын 2 топ: «егер бір нәрсе қандай да бір қасиетке ие болса, онда ол тағы да басқа қасиетке ие» деген I топ; «егер бір нәрсе болса, екінші нәрсе де болады» деген II топ таңдалып алынып, инвариантық құрылымдық үлгіге сәйкес мақал-мәтелдер қарастырылды. Берілген жіктелім бірнеше халықтың мақал-мәтелдерінің қорын құрайды десек те, мақаланы жазу барысында зерттеуші жіктемесіндегі «үйреншікті – үйреншіксіз, «еңбекпен табылған – сыйға келген», «тауып алынған – шығындалған», «лезде – ептеп» деген кейбір тақырыптық жұптарына мысалдар табу қиындық тудырды. Сондықтан берілген жіктелім барлық халықтың мақал-мәтелдеріне толығымен сәйкес келеді дей алмаймыз. Дегенмен қарастырылған I және II топтардың 45 инварианттық тақырыптық жұптарына қазақ мақал-мәтелдерінен мысалдар келтірілді. Тақырып аясы аса ауқымды, әрі кең болғандықтан ғылыми талдау жасау аса ыждаһаттылық пен уақытты қажет ететіні анық. Сондықтан, қазақ мақал-мәтелдерін берілген жіктелімнің III, IV топтар бойынша талдауларын алдағы зерттеулеріміздің еншісіне қалдырғанды жөн көрдік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы, 2007.

2 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы – Алматы, 2014.

3 Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазына. – Алматы, 1967.

4 Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 1988.
5 Г. Пермяков. Основы структурной паремиологии. – Москва, 1988.
6 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.65: Қазақ мақал-мәтелдері – Астана, 2010

Қ.К. Кенжалин[1], М.А. Ермекбаева[2]

Классификация казахских пословиц и поговорок по типологическому строению

[1,2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Одним из новых направлений лингвистики является паремиология. В данной статье речь идет о научном изучении пословиц и поговорок восточных народов исследуемых экспертом в этой области Г.Л. Пермяковым. Если изложить более конкретно, казахские пословицы и поговорки классифицируются в соответствии с исследованиями труда Г. Пермякова «Основы структурной паремиологии», где ученый сравнительно-сопоставительным методом изучал языковую природу, закономерностей и особенности классификации логическо-тематических, семантических групп пословиц и поговорок восточных народов и соответствие классификации доказываются примерами из казахских пословиц и поговорок. Общеизвестно, что исследователи фольклора и паремиологии давно следят за функциональными различиями пословиц и поговорок. В вышеупамянутой работе мы видим, что ученый предлагает объединить 7 прагматических функций паремий (пословицы-поговорки, загадки, приметы) и 7 основных целей их использования и выдвигает новую модель группирования – инвариантные тематические пары. Исследователь также делит одну логическую тематическую группу на четыре большие группы.

В этом исследовании мы провели логический и тематический анализ казахских пословиц и поговорок соответственно той групповой классификации ученого. Выбраны две группы, составляющие инвариантную тематическую пару: «Если вещь обладает каким-то свойством, то она обладает и другим свойством», вторая группа: «Если есть одна вещь, то есть и другая» и рассмотрели в соответствии с инвариантной структурной моделью. Поскольку область применения обширна, мы решили провести анализ данной классификации в III, IV группах в наших будущих статьях.

K.K. Kenzhalin[1], M.A. Ermekbayeva[2]

The Classification of Kazakh Proverbs in Terms of Typological Structure

[1,2]L.Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

This article is aboutone of the new and independent areas of linguistics paramiology and theresearch of the expert in this field, the Russian scientist G.L.Permyakov. It is widely spoken about in Permyakov's scientific study of eastern peoples' proverbs and sayings. Specifically, according to his research in the "Fundamentals of Structural Paramiology/Основы структурной паремиологии"the Kazakh proverbs and sayings of the scientist G. Permyakov's classification, comparable to the study of the linguistic nature of the proverbs and sayings of the Oriental people, logical-thematic and semantic groupscorrespond to the outstanding examples of Kazakh proverbs and sayings. It is well-known that folklore researchers and paramiologists even in early ages paid particular attention to the functional differences of proverbs. In the above-mentioned work, we see that the scientist together with the combined 7 pragmatic functions (proverbs, rhymes, popular beliefs) or the 7 main objectives according to use, proposes a new model of grouping invariant thematic couples. The researcher also divides one logical thematic group into four large groups with wide categories.

In this study, we have been tasked to provide logical and thematic analysis of Kazakh proverbs and sayings on the same group of scientists's researches. That is, the first group, invariant thematic couple: "If something possesses some peculiarities it means that it also has another ppeculiarity"; the second group, "If there is one meaning, there would be another meaning as well" were chosen and the proverbs and saying have been considered according to the invariant

structural model. Because of the extensive area, we have decided to place the analysis of the given classification on the third and fourth groups in our next research.

ҒТАМР 17.82.30

Ж. Т. Қадыров[1], Ә.Қ. Шапауов[2], М.М. Қонқаев[3]
[1]ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан, E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru
[2]ф.ғ.к., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан
[3]филология мамандығының 2 курс магистранты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ

Мақалада Мұқағали Мақатаев поэзиясындағы образдар жүйесі қарастырылады. М.Мақатаев шығармаларындағы ақынның образ жасау әдіс-тәсілдері, суреткерлік шеберлігі баяндалады. Ақын өлендеріндегі өзіндік қолданыстағы метафоралар мен алмастырулар айқындалады. Лирикалық кейіпкер, аллитерация мен ассонанс, поэтикалық метонимия, антитезаның әдемі үлгісі, теңеу мен кейіптеудің, ажарлау, құбылтудың берілуі талдау арқылы сараланады. Сондай-ақ,құстар символикасының шебер қолданысына талдау жүргізіледі.

Кілтті сөздер: образ, лирикалық кейіпкер, символ, аллитерация, ассонанс, антитеза, кейіптеу, синекдоха, окказионал метафоралар, поэтикалық, лингвистикалық метонимиялар.

КІРІСПЕ

Мұқағали Мақатаев талантының айқын дәлелі көркемдегіш құралдарды құлпыртып қолдануымен бірге, образ жасау шеберлігінің шешімдеріне ұмтылысынан көрінеді. Ол тудырған бейнелердің тәрбиелік мәніне, тұтастық сипатына, даралық белгілеріне назар аударылады. Әрі образдар уақыт тынысын айқындап, оқиға желісін шымырландырып, көркем туындының құндылығын арттырып, халықтың рухани қазынасын байыта түскеніне дәлелдер жасалды. М.Мақатаев әр түрлі бейнелермен қазақ поэзиясының образдар галереясын байыта түскендігіне көз жеткізіледі.

Образ, яғни көркем бейне аса кең ұғым. М.Мақатаев шығармаларындағы образдар жүйесі дегенде ақынның образ жасау әдіс-тәсілдері, суреткерлік шеберлігі жайлы, осы ретте нендей компоненттерді пайдаланғандығы, қандай образдарды жасағандығынан әңгіме қозғалмақ. Алдымен образға барар алғашқы баспалдақ – суретті сөз. М.Мақатаев поэзиясында бұл молшылық. Кез-келген өлеңді ашып оқи қалсаңыз суретті бейне, образды сөз қолданыс жанарыңды бірден жасқап, терең иіріміне тарта жөнеледі. Мәселен:

Тамаша еді жазғы орман,
Құстар сайрап мәз болған.
Көлшіктерде, суларда,
Үйрек ұшып, қаз қонған.

Көкейіңе қона кетеді. Жанды сурет. Маужыраған жаз. Құлағыңа құстардың құйқылжыта сайраған үні, тынымсыз қимыл-қозғалысы, қалықтауы, шарықтауы, ойнауы, шомылуы - қысқасы хан базардай қайнаған тірлігі келеді. Өлең басынан аяғына дейін сан-сала тірлік, тұнып тұрған полотналы сурет. Тек түрлі-түсті бояу алып, өрең мен өнерің жетсе, суретін салу, ретімен орналастыру ғана қалады. Нәмесе жақсы жырды жадыңа тоқып, жаттап тынасың. Енді бірде:

Киіктің сүтін ішіп ер жеткенмін,

Қуат алып қыранның қанатынан

Бұдан табиғат анаға тартып туғандықтың, тазалық пен тұнықтықтың, тектілік пен тегеурінділіктің өлшемі мен бірлігін көреміз. Суреттеудің сұлу да сүйкімділігіне, салыстырудың сонылығына, жырдың жаңалығына жан сарайың нұрланып, ғажайып бір әлеммен қауышасың. Міне сұңғыла суреткерлік, айызды қандырар ақындық. Орнын тапса, қиюын келтірсе, гүл-гүл жайнамайтын, сан түрге құбылмайтын, тоты құстай түрленбейтін сөз сирек кезігеді екен.

Адам бейнесін жасаудың жолы сан алуан. Ол айтып өткеніміздей суретті сөз қолданыс қана емес. Алайда лирикалық кейіпкерді жалаң ақындық тұлға деп қарауға келмейді. Сонымен бірге әркімнен алынған жиынтық сезім түрлері, қилы көңіл күйлері бірлікте қоныс тебеді.

Сүйгісі келе берер сүйген ерін,
Сүй жаным, сүйкімді бір күйге енемін.
Жүрегіміз жақыннан бірге соқсын,
Ағытшы бешпетіңнің түймелерін [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Іс-оқиғаға араласушы – лирикалық кейіпкер. Ол батыл байламның, сұрапыл сезімнің, өжет мінездің адамы. Бақытқа балқыған сәт. Бірақ оны оқырман тек ақын деп қарамайды, әр ер азамат өз басындағы ахуал, келісті күй, керемет шағым деп қабылдайды. Ақынның сыр түйінін дәл шешіп, сым пердені дөп басқанына ризалық танытып, үнсіз ұнатасың, құптайсың. Қимастық сезіміне бөленесің.

Ұялып барады ағып бұлақ бала,
Бұйығып үн қатпайды жылап қана.
Баланың маңдайынан сыйпалаған,
Дірілдеп айдан тамған шуақ қана [1].

Сүюдің қорытындысы – қыз баланың жан-дүние өзгерісі, жаңа ғұмырдың көзін ашуы. Махаббат шуағы шашылуы. Бір дәуір өшіріліп, екінші дәуір басталуын баяндайды. Бұл нағыз сыршыл лирика.

Ал енді ақын өз күйін, тіршілік қарекетін қалай суреттегендігіне назар аударалық. Шығармашылық жұмыстың ауырлығын немен, азабын неге салыстырғанын көрелік.

Біз деген гүл қуалап, нәр іздейміз,
Шөп қажап шегірткедей дән үзбейміз.
Алты айшылық жол басып арып-ашып,
Адам деген патшаға дәрі іздейміз [1].

Ақын мен ара тірлігі бір фонда. Араның өте сезімтал, аса еңбекқорлығын білеміз. Дала кезіп, гүлді атырапты шарлап, тынымсыз қозғалысқа түсіп жатқан ара омартасын тамашалағанымыз бар. Ал араның гүл шырынын қалай әрі қаншалықты әкелетінін және оның қандай жолмен балға айналатынын зерттеуші ғалымдар мен мамандар жеткілікті білер. Ақынның үзіндіге келтірілген бір шумақ өлеңі алуан ойға, қилы қиырларға жетелейді. Ақын мен араның тірлігі ішкі үндестігін, еңбектену қаракеті ұқсастығын ұғынымыз. Ақында қиялмен кезіп, оймен омбылап, «алты айшылық жол жүреді», адамдардың жан-дүниесіне үңіледі. Үңіледі де сүйінеді, күйінеді. Сезім сергелдеңіне түседі, шөл қысып құрдымға ұрынады, дерттенеді, кектенеді, тоқсан толғатып, адам деген – патшаның рухани азығын жасап, өлең перзентін дүниеге әкеледі.

Ақын өлендерінде өзіндік қолданыстағы метафоралар мен алмастырулар да, жан-жануар, ағаш, тұрмыстық-салт лексика да кездесіп отырады. М.Мақатаев өлендерінде дәстүрлі ұғымдар да метафоралық тіркес құрайды.

М.Мақатаев өз өлеңдеріне тек жеке сөздер мен сөйлемдерді ғана емес дыбыс қайталаулары арқылы да едәуір ажар беруге тырысқан, яғни аллитерация мен ассонанс та елеулі орын алған. «Аллитерация (латынша *ad-littera* –дыбыстас) – бірыңғай дауыссыз дыбыстарды қайталау және ассонанс (французша *assonance* – үндес) – бірыңғай дауысты дыбыстарды қайталау. …Өлеңге аллитерация мен ассонанс дарытқан ажар мен әсер сондай, тіпті қазақша түсінбейтін аудитория да бір сәт қызыға таңырқап, тыңдап қалуы мүмкін» [2, 256].

Көзді ашып-жұмғанша көсеуін ап қолына
Жетіп келді бір күні жел үрлеген сырдаң күз
Қаза қылмай бірде-бір таң самалын,
Қыз қырман сапырды ол қашан мың.
Күз деген – әрі диқан, әрі малшы
Тоның жаман демеңіз малшы ағаның –

деген жыр жолдарынан көруге болады.

М.Мақатаев шығармаларында әр метафоралар бұрынғы дәстүрлі деңгейдегі сөз ауыстыруларға, символдық мәні бар метафораларға, яғни сөз – символдарға ұласады. Символ – метафора сияқты тілдік тұлғаның тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші. Символдық мәнді халқымыздың дәстүрлі ұғымдарын білдіретін сөздерден іздеуіміз керек. Мысалы, құстың, жан-жануарлардың атаулары – халқымыздың бұрыннан келе жаткан тіліміздегі символдары. Осы орайда ұлтжанды тұлға М.Мақатаев тіліндегі сөз-символдар мәні таң қаларлық. Суреткер тілінде құстар символикасының орны ерекше. Әсіресе, аққу - әдеміліктің, тектіліктің, махаббатқа адалдықтың, қазақы мәдениеттің символы ретінде бейнеленеді. Оған дәлел - ақынның «Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы аққу образы.

...Аққулар...
Аққу мойын, сүмбе қанат,
Алаңсыз тарануда күнге қарап.
Айдынның еркелері, білмей тұрмын,
Етермін тағдырынды кімге аманат?!
Жаны сұлу ақ еркем, ары сұлу [1]!

Сондай-ақ, аққу, сандуғаш, тоты құс, аққу, жапалақ, бүркіт, торғай сөздеріне қазақ халқының ұғым түсінігін, табиғат бейнесін, санасында жағымды, жағымсыз бағалауыштық коннатацияларды сыйғыза білген. Сондай-ақ, ақын бүркіттің адал достығы мен тектілік, батылдық қасиетін, құсбегілік салтының бір бөлшегін «еркіндік» символына сыйғызған. Бүгінде еліміздің туында еркін шарықтап ұшкан қыран бейнеленгені ақын арманының орындалғанының көрінісі.

М.Мақатаев – Абай үлгісімен өзіндік «мен» – автор образы арқылы ұлтына үгіт-насихат, сын айтатын сипатынан оның жаршы, насихатшы, ақын екендігі аңғарылады. Ақынның өзіндік «мені» ақын өлеңдерінде өзіндік қолданыстағы метафоралар мен алмастырулар да, жан-жануар, ағаш, тұрмыстық-салт лексика да кездесіп отырады. М.Мақатаев өлендерінде дәстүрлі ұғымдар да метафоралық тіркес құрайды.

Ақынның өзіндік «мені» – күрделі ұлттық таным.

Қуат алып Абайдың тіл-күшінен,
Жыр жазамын Абайдың үлгісімен.
Абай болып табынсам бір кісіге,
Абай болып түңілемін бір кісіден [3].

«Қайырлы түн !» және «Қайырлы таң!» атты екі өлеңінің мән мағынасына тереңірек үңіле түсейікші. Екі өлеңде де ақынның айтайын деген ойы бір арнаға саяды. Ол – тыныштық.

Қайырлы түн!
Жер – Анам,
Көк аспанды жамыл да,
Таңға дейін дін аман,

Тәтті ұйқыда дамылда.
Қайырлы түн, тыныштық!
Қайырлы түн, тіршілік!
- деп, түн тыныштығын тілесе:
Арқалап ап ырыс-құт,
Келеді әне күн шығып,
Қайырлы таң, Тыныштық!
Қайырлы таң, Тіршілік!

- деп таң нұрына боялған жер бетінің тыныштығын суретейді. Жәй ғана суреттемейді, таң атқанда «орманым да шуламай, ақ басты ата тауларым да жыламай ұйқысынан оянса, шашу болып жүлдыздарың шашылды, айың келіп ақ мойныңа асылды» деп әдемі кейіптеулермен келтіреді.

Таң мен түнді қарама-қарсы қоя шендестіріп, көз алдымызға үшінші бір әдемі «тыныштық» деп аталатын суретті ұсынады. Яғни, антитезаның әдемі үлгісі бар.

Еңді ақын жырында ауыл түні мен жазғы таңның бейнесі қалай-қалай құбылады екен?

Ауыл түні бозғыл, торғын, мақпалдай,
Аспан жерге таңырқап тұр ақ маңдай.
Бір-біріне ғашық екі дүние
Сырласа алмай, мұңдаса алмай жатқандай.

Ақын ағаның өз қаламына ғана тән теңеу мен кейіптеудің кереметін байқайсыз.

Түнгі жайлаудың сырына қанықкан, жеңгесі мен қайнысының диалогына құрылған өлеңін алып қарайық. Әдемі әзілге езу тартқызар өлеңге «қарағай дулығасын лақтырып, жапырақ, құрақ күліп» мәз болысады. Аға-орман, іні-торғай паналаған жолдарды метафора ажарландыра түссе, қайнысының пұшайман болған халін «Сауға сұрап қашанғы күнелтемін, балаша балықшыны жағалаған» деген келісті теңеулер түйіндеп тұр [4].

Ақиық ақын өмірінің соңғы кездеріңде ауру мендеп, жаны қиналғанда да таң мен түннің құпиясын трагедиялық ахуалда суреттеуге арнаған. «Көрдің бе таң мен түннің соғысқанын?» деп сұрақ қоя отырып, «мен көрдім, бірақ болыспадым» деп өзі жауап береді. Лирикалық кейіпкер:

Түн деген - шашын жайған албасты екен,
Апыр-ай, таң кешігіп қалмас па екен? – деп дегбірсізденеді, өйткені қараңғылықты үрейдің, өлімнің нышаны етіп суреттейді. Таң – үміттің, жақсылықтың нышаны.

Жарық жеңді-ау, әйтеуір алаулатып,
Түнді асырды батысқа талауратып.
Қолына алып пышақты сан мың найза,
Жауынгер – Күн келеді жалаулатып!

Таң атты. Жауынгер – Күн жеңді. Оның өмірі тағы бір күнге ұзарды, ақын үміті тағы бір күнге жалғанды.

«Несіне асығады?» деген өлеңінде:
О, жарық дүнием-ай!
Қуатым-ай!
Несіне асығасың, тұра тұрмай.
Өмірді басқа арнаға бұратындай
Түннен қорқам...
Мәңгілік тұратындай.
Тоқташы!
Тоқтай тұршы, қуатым-ай!

- деп күнді жанына қуат, тірек көреді.

«Қызарып соңғы сәуле шашырады.
Күн түйе алмай барады шашын әлі».

Жанды, бейнелі құбылыс!

Түн дүниесі адамды тонап бір-ақ жұтатындай «тірлікте қара түннің керегі не, кетпей ме онандағы күнге айналып» деп армандайды. Мұндай түн тақырыбы Мағжан шығармашылығына да тән. Үндестік бар. Олай болса, түн – дамыл, күн – өмір. Ақын жаны өмірдің тәтті елесіне елігіп: Күміс қанат бір құсқа мініп алып, Кетсем бе екен артынан күнді қуып, - дейді. Солай бола тұрса да, қара түнді ылғи кіналаудан аулақ [6].

Мұқағали Мақатаев сынды қазақтың асқақ ақынында ажарлау аз, құбылту көп. Әдеби тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлігі үшін де орасан қажет тәсіл – құбылту, яки троп (грекше *tropos* – иін, иірім) – сөздерді тура мағынасында емес, бұрма мағынасында қолдану, шындықты бейнелеп, кейде тіпті перделеп таныту, ойды өзгертіп, кейде тіпті өңін айналдырып айту. Бұл ретте әдеби тілді ажарлау оны құбылтудың алғашқы кезеңі – ең қарапайым түрі деуге болар еді [7, 222].

Суреткер қолындағы сөз суретші қолындағы бояу секілді, иінін тауып мың құбылтуға болады. Құбылған сөз әсерлілік үстіне адам баласының танымын байытпақ; бір сөз бір-ақ нәрсені танытса, оны түрлендіре құбылту арқылы тіршіліктің сан алуан сырын тануға болады. Демек, троптың ең басты мәні таным тарапында жатыр [7, 223].

Өмірде мақсатсыз ешбір әрекет жоқ. Мұны білген жағдайда ажарлау секілді құбылту да суреткердің идеялық мақсатына, эстетикалық мұратына қызмет ететін тәсіл екенін тәпіштеп жату артық. Мұны айтып отырған себебіміз, кейбір әдебиет теориясын толғайтын кітаптарда эпитет пен теңеу, метафора мен метонимия әр жазушының таптық көзқарасына лайық, таптық идеясына сәйкес пайдаланылатыны ұзақ-ұзақ әңгіме етіледі.

Синекдоха (гректің *synekdohe* – бірге жобалап, нобайлап, шамалап түсіну) – бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны, үлкеннің орнына кішіні немесе, керісінше, жалқының орнына жалпыны, бөлшектің орнына бүтінді қолдану негізінде сөз мағынасын алмастыру амалы [7, 230].

Алмастырудың бір түрі болып табылатын синекдоха тәсілінің де метафорамен тығыз байланысқа құралатыны осы пікірлерден анық аңғарылады. Яғни сөз мағынасын алмастырып айту амалы ретінде синекдоханың да табиғаты метафорамен байланыста жатыр деуге болады.

Синекдоха да, метонимия тәрізді ауызекі тіл ыңғайына бейім құбылыс. Сонысына қарай әрі ойды әсерлі жеткізу қызметімен Мұқағали Мақатаев лирикасында бұл да жиі көрініп тұрады.

Ғалымдарымыздың көпшілігі синекдоханы метонимияның бір түрі деп қарастырады. Осы пікірге қосылуға болады. Бірақ аздаған айырмашылық бар екенін ескеруіміз қажет. Синекдоха да алмастырып айту ап-айқын көрініп тұрса, ал метонимияда көмескіленіп, тез байқалмай тұратындығында болса керек. Мысалы, М. Мақатаев мегзеу сөздерді қолданғанда айтар ойына, ішкі сезіміне бағындырып, үйлестіріп, үйлесімді жағдайда пайдаланған. «Қайран жеңгем» өлеңінде:

Жан едің ғой жанының талғамы бар,
Қара мұртқа *қалайша байлағансың* [8, 91].

Қаламгердің «Сүйген ерін» өлеңінде:

Сүйгісі келе берер ***сүйген ерін,***
Сүйкімді, сүйікті бір түрге енемін [8,78].

Ақынның бұл сөздерді синекдохалық мағынада ауының себебі бар. Өйткені **жай адам** немесе **жігіт** дей салса, сондай әсерлі болмас та еді. Ал **қара мұрт** дегенде менсінбеушілік, жақтырмаушылық астарында сарказм жатыр.

Ақынның өзіндік қолтаңбасын танытатын авторлық, синекдохалық қолданыстар да ішінара кездесіп қалып отырады. «Тағдырмен бетпе-бет» өлеңінде:

Жас жігіт – жазғы бидайдың,
Сіп-сирек мұрты *көкпеңбек.*
Сыйлайды самал еппен кеп [8,128].

«Дәрігеріме» атты өлеңінде:

Кетсем егер, пленканың үзілген бір әнімен,
Қалсам егер, ***қара жердің жалғыз түйір дәнімін*** [8,128].

Жазғы бидайды жас жігітке балай отырып, оның **сабақтары** демей, **мұрты** деп, бүтіндей алмай, оның бір ғана бөлшегін көрсетеді. Тамаша кейіптеу арқылы синекдохалық қолданысты дәл береді. «Қара жердің жалғыз түйір дәнімін» – адаммын деп айқайламай ақын өзін туған жердің бір түйір дәнімен мегзеп көрсетеді. Бұнда да бүтіннің орнына бөлшектене береді.

Лирикасындағы синекдохалардың көбі жалпы әдеби тілімізде бар, жалпыға түсінікті мағыналардың берілуі арқылы келтіріледі. Бірақ қарапайым түсінікті сөздер ақын лирикасында жарқырап көрінген, яғни сөздің мәтін ішінде түзілуі, астарлы мағынасы поэзияда соны бейнелер жасаудағы қызметі ерекше көрінеді. Суреткердің қай-қайсысы болмасын синекдоханы жұмсағанда ықшымдылыққа, нақтылыққа, дәлдікке жүгінеді. Мұқағали Мақатаев осыны ескерген ақын. Былай қарағанда синекдоха (мегзеу) жай бір, онша бейнелі қолданым сияқты емес, ал бірақ лирикада ол өлеңге ерекше стильдік бояу береді. Сондықтан да, ақын өзінің лирикасында бұрыннан барларын өзгертіп, өң беріп, түрлендіріп жұмсауда синекдохалық қолданыстың кеңдігін, жан-жақтылығын, бейнелілігін, әсерлілігін, сезім дүниесіне қажеттігін танытты.

Метафора – тіл табиғаты, сөз мағынасы – күрделі құбылыс. Тілде сөз метафоралармен түрленіп өңделеді, ажарланып, бейнелі құралға айналып отырады. Бұл ұғымды жалпы филологияда түрлі сөздіктерде метафораға берілген анықтамалар, теориялық пікірлер дәлелдей түседі. Мәселен, «Тіл білімі сөздігінде»: «метафора – (грек metaphora – ауыстыру) троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз оралымдарының ауыспалы мағынада қолданылуы» [9, 220] десе, «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» мынадай түсініктеме беріледі: «Метафора, ауыстыру (грек сөзі – *ауыстырып қою*) екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып – жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін сөз немесе сөз тіркесі» [10, 227].

Метафора – прозада ғана емес, поэзияда да әсерлілік пен бейнелілікке негізделген өте көркем тәсіл. Сөздер метафораланғанда негізгі ой өзге бір баламасымен жұптасып, мазмұн қуатын құбылта жеткізеді [10, 228]. Сөз зергерлерінің тіліндегі көріктеу құралдарының бірі – метафораның қолданылу аясы өте кең. Көп жағдайда суреткердің индивидуалдық стилін танытатын бейнелі сөз қолданысы. Сондықтан да метафораның көріну объектісі көркем шығарма, ақынның өзіндік қолтаңбасының көрінуі болып табылады. Енді Мұқағали Мақатаев қолданған метафораларға көңіл аударар болсақ, оның мәтіндегі көріну мүмкіндігі өте кең. Метафора ақын тілінде идеялық-эстетикалық, бейнелілік және стильдік, көркемдік жағынан келгенде үстеме мағыналар арқылы ой айқындығын, мазмұн тереңдігін қамтамасыз ету мақсатына бағындырып қолданған. Осыдан ақын лирикасындағы сөздің шексіздігі танылып, сөз құдіреті өмір құбылыстарының бәрін де бейнелеп, суреттеп, астарлап айтып бере алатындығы айқындалады. *«Тағдыр дейтін баяғы жалаң аяқ мыстаның», «Ұры - өмірді уақыт – жел күзетіп», «Әжім деген әйгілі тамшы уақыт», «Ұялап, барады өтіп бұлақ – бала», «Санасын мазалайды күшік – арман», «Айналайын құлын – жыр», «Қалғыдың қалпыңша қарт – өмір», «Қыз – тіршілік, міне, тағы мойныңа асылды», «Қайғы дейтін қаншықты қан жаптырам», «Ұзатылған көктем – қыз», «Дариға – жүрек шөлдеді», «Торғай – өлең шырылдап бара жатыр», «Адамзат мұң-зары – көк теңіз», «Өмір – ауыр – азап күн», «Еменде жапырақ – жүректер», «Дүние – қоңыз, енші бер», «Қыз – қайыңдар үсітіпті өкшесін», «Өмір өзі – бір құйын», «Көңілім – жердің шары ғой», «Қайығым – менің уайымым», «Өмір деген – бір жарқ еткен найзағай, өмір деген – көк аспанның күркірі», «Армысың, сен арамызда жалғыз перзент – Тыныштық», «Алып жер – адамның бесігі, «Ақиқаттың алмасы суынған ба»* тәрізді балама жолдардағы мағыналық та, логикалық та, түр-тұлғалық та ұқсастықтар ақын тілінде метафораның бай қазынасы барлығын дәлелдейді.

Жоғарыда келтірілген өлең жолдары ақынның өмір көріністерін, сан қилы құбылыстарды табиғаттың тылсым күштерімен қатар ала отырып, нәрлі де әрлі сөз өрудегі

шеберлігін танытады. Ақын метафораларды дәл тауып жұмсап, өлеңнің экспрессиясын күшейтеді. Мұндағы метафора – бейнелер заттық ұғымда жұмсалған ақынның өз қолтаңбасы, нақтылап айтсақ, контексте ғана мағынасы ашылатын, терең ойлы окказионал (бірқолданар) метафоралар. Қаламгердің лирикалық шығармаларының біразы осындай метафоралардан тұрады. Ақын мағына жағынан үйлеспейтін сөздерді де үйлестіріп, тосын бейнелер жасайды. Жазушының «Сенім туралы жыр» өлеңінде:

Сенемін, сенемін деп дамылдасың,
Сенімнің ақ көрпесін жамылғансың... [11, 193].

«Мен бүгін көп қиналдым» атты өлеңінде:

Елегізіп, еске түсіп қай-қайдағы,
Көңілдің іріп кетті бал-қаймағы [12, 145].

«Шалқы, менің шұғылам» өлеңінде:

Желпіп жібер шаттықтың шәйісімен,
Бүкіл мына ғаламның мұңын бер де [12, 13].

Жоғарыда келтірілген метафоралар ақынның өзі жасаған тосын сөйлемшелер екені тайға таңба басқандай айқын көрініп тұр. Суреткер ақын әр ойды, әр сөзді бейнемен мүсіндейді. «Өзгені де, өзіңді де қайталамау – поэзияның бір заңы» – дейді Қадыр Мырзалиев. Ал, бұған Мұқағали Мақатаев лирикасы лайықты дәлел. Бұл метафораларда әрбір сөзді ақын түйсінумен сабақтастырып, күрделі дүниелер жасайды.

Жоғарыда берілген өлеңнің «Көңілдің іріп кетті бал-қаймағы» деген ұлғайған метафораның әсері, бояуы өте күшті. Мүлдем ақылға келмейтін логикалық сәйкессіздікті ақын ғажап берген. Әдетте сүт іруі мүмкін, ал көңіл іруі мүмкін бе? Және көңілдің бал-қаймағы болушы ма еді? Міне, байқасақ, тың қолданыстарды жасаудағы ұтқырлығы осында жатыр. Былай қарағанда бұл метафоралы сөйлемде түсінбейтін ештеме жоқ сияқты көрінгенімен, оның астарында бейнелі ой жатыр. Көңілім қалды, көңілім жабырқады, көңілім күйзелді, көңілім алаң болды деген фразаларды қолданса, ақын ойының оқырманына ассоциация туғызуы сондай әсерлі болмаған еді. «Желпіп жібер шаттықтың шәйісімен» - бұл да жаңа мағыналы, бейнелі метафоралы тіркес. Алғашқы метафора – тарығу, зерігу, қиналуды білдірсе, бұл қолданыс керісінше қуанышты, көңілдің тазалығын білдіріп тұр.

Демек, метафораны тек бейне жасайтын құрал ретінде ғана емес, көркем поэзияның діңгегі іспетті құрал деп және сөзді құбылтудың тәсілі ретінде қарастырдық.

«Оңай емес орнату ойдан мүсін» деп ақын өзі айтқандай, сөзден сурет салу қиынның – қиыны. Мұқағали Мақатаев таланты оның шебер суретшілігін танытты. Поэтикалық тілдің әсемдігі кең қарымда жұмсалған метафора бейнелерде жатыр. Ақын бейнені тереңдетіп ашу үшін бір ғана сөздің құдіретін пайдаланады. Қаламгерде осындай бейнелі сөздер өміршең.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осыдан келіп шығатын қорытынды – бейнелі метафоралы сөз поэзиясының көріктеу құралы ғана емес, адамзаттың сезімін сәулелендіретін саналы сөз.

Мұқағали Мақатаев лирикалық шығармаларында метафора қандай көп болса, метонимия да өте кең түрде ұшырасады. Тілде бұрыннан бар метонимияны поэзия тілінде ойнатып, құбылтып берумен қатар ақын өзіндік метонимиялар да жасайды. Авторлық метонимиялар өлең мәтінінде ақын ойының ұшқырлығына, нақтылығына қызмет етеді. Осы жерде айтып кететін бір мәселе көркем әдебиетке тән поэтикалық метонимия окказионалдық (бір қолданар), ал лингвистикалық метонимия узуалдық (қалыпты) құбылыс болып келеді. Сонымен, «метонимияның өзін екіге бөледі екенбіз: бірі – көркем әдебиетке тән поэтикалық метонимия, екіншісі – тілдің лексикасында ежелден өмір сүріп келе жатқан лингвистикалық метонимия» [10,17].

Мұқағали Мақатаев өлеңдерінде тілімізде әбден орнығып қалыптасқан лингвистикалық метонимия өте көп ұшырасып отырады.

Қақым жоқ жаман болуға,

Мені жақсыдан қалған көз дейді [11,180].

«Әке» өлеңінде:

Бір арыстан өмірден өткенімен,
өмір сүріп келеді тірі арыстан [11,173].

Сумұрындарын шақырған,
Әжелер даусы естілер [11,186].

Бұл сөйлемдегі метонимиялар – жаман, жақсыдан қалған көз, арыстан өзіндік мағынасы бар, лексикалық-грамматикалық мәні контексте, сөйлем ішінде анықталатын алмастырулар. Көпшілігі адам орнына алмастырылып жұмсалған. Адамның алуан түрлі іс-әрекетін, оның кім екендігін көрсететін, дәлдігімен ерекшеленіп тұрған метонимиялар. Өмірдегі сан алуан құбылыстар метонимияның пайда болуына себеп болады. Алғашқы шумақта адамның орнына оның қасиеті алынса, екінші жолда аң патшасы арыстан ештеңеден қорықпайтын, тайсалмайтын болса, сол батырлық адамның басында да бар дегенді суреттейді. Сумұрындар – балалар орнына жұмсалады.

Жоғарыда айтқанымыздай, лингвистикалық метонимияның табиғаты жалпыға түсінікті. Ал ақынды басқадан өзгешелеп тұратын, оның сөз қолдануындағы поэтикалық метонимияның салмағы мүлдем күшті көрініп тұрады. Поэтикалық метонимия өмірде нақты болатын және бола бермейтін құбылыстардың атауын бейнелі, астарлы мәні бар сөздермен алмастырады.

М.Мақатаев жырларының ерекшелігі – оның шынайы құдіретінде. Ақынның тілі бай, жұмсақ, ғажайып, нәзік. М.Мақатаев не жазса да көркем сәнді жазды. Ақын жыры – оның жан сыры, ішкі дүниесі. Ақын сол сырын қағаз бетіне өлең жолдарымен түсірді, яғни сол өлең жолдары арқылы окырмандарына ішкі жан сырын шертті. Ақын ағамыздың өзі өмір сүрген ортаға, қоғамға көңілі толмағанымен, келешектен үмітін үзбейтінін мұңды сарынға құрылған өлеңдерінен аңғаруға болады.

Сананы сары уайым сарылтқанмен,
Тынысты тұйық тұман тарылтқанмен,
Үзбеймін күдерімді жарықтан мен,
Үзбеймін күдерімді халықтан мен!

Ақынның өлеңдерін оқыған сайын терең ойға батасың, бүгінгі бұралаңы көп мына өмірдегі адам тағдырының көп қатпарлы көріністері көз алдыңа елестейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Бегманова Б. М.Мақатаев жырларының танымдық, тағылымдық маңызы. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, №5. 2004. – 95 б.
2 Дәдебаев Ж.Д. Қазіргі қазақ әдебиеті. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
3 Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.
4 Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. – Алматы: Жазушы, 1989. – 227 б.
5 Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі. (1956-1990) – Алматы: 2001. – 623 б.
6 Майтанов Б. Сөз сыны. – Алматы: Ғылым, 2002. 256 б.
7 Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Санат, 1976. − 526 б.
8 Мақатаев М. Соғады жүрек. Екінші том. Алматы: Жазушы, 1982. − 329 б.
9 Сүлейменова Э, Мадиева Г. Тіл білімі сөздігі. Алматы: Ғылым, 1998. − 541 б.
10 Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1998. − 382 б.
11 Мақатаев М. Үш томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1993. − 298 б.
12 Мақатаев М. Шуағым менің. Жыр жинағы. – Алматы: Жазушы, 1975.
13 Мақатаев М. Өмір – дастан. Жыр жинағы. – Алматы: Ана тілі, 1976.

Ж.Т. Кадыров[1], А.К. Шапауов[2], М.М. Қонқаев[3]

Система образов в поэзии Мукагали Макатаева

[1,3]Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
г. Петропавловск, Казахстан
[2]Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова,
г.Кокшетау, Республика Казахстан

В статье рассматривается система образов в поэзии Мукагали Макатаева. В произведениях М. Макатаева изложены способы и приемы создания образов поэта, художественное мастерство. В произведениях поэта определяются свойственные метафоры и заменители. Лирический герой, аллитерация и ассонанс, поэтическая метонимия, прекрасная модель антитезы, представление равновесия и обаяния, шлифование, воля анализируются путем анализа. Также проводится анализ умелого применения символики птиц.

Z.T. Kadyrov[1], A.K. Shapauov[2], M.M. Konkaev[3]

The system of images in the poetry of Mukagali Makatayev

[1,3]North-Kazakhstan State University named after M. Kozybayev,
Petropavlovsk, Kazakhstan
[2]Kokshetau State University named after S.Ualikhanov,
Kokshetau, Kazakhstan

The article considers the system of images in the poetry of Mukagali Makatayev. In the works of M. Makatayev, methods and techniques of creating images of the poet, artistic skill are described. In the works of the poet, characteristic metaphors and substitutes are determined. Lyrical hero, alliteration and assonance, poetic metonymy, beautiful model of antithesis, representation of balance and charm, grinding, will are analyzed by analysis. Also the analysis of skillful application of symbolism of birds is carried out.

УДК 82

Т.В. Коробкова
магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Актобе, Республика Казахстан, e-mail: korobkovavasya@mail.ru

ЦИКЛ В.А. ПЬЕЦУХА «ПЛАГИАТ»: АВТОРСКИЕ ПРИЕМЫ СОЗДАНИЯ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОГО ТЕКСТА

В статье рассматриваются авторские приемы, которые В.А. Пьецух использует при создании текста цикла «Плагиат». К излюбленным приемам современного автора можно отнести различные виды повторов, смешение стилей и игру с фразеологизмами. В «Плагиате» указанные приемы служат для передачи экспрессии речи, психологических состояний и настроения героев, создают иллюзию реальности происходящего в произведениях цикла.

Ключевые слова: интертекстуальность, иронические приемы, повтор, синтез стилей, фразеологизмы, трансформация, экспрессия речи.

ВВЕДЕНИЕ

В.А. Пьецух – один из интереснейших российских современных писателей. На сегодняшний день в литературной критике до сих пор не сложилось единого мнения о том, к какому литературному направлению относится его творчество [1]. Писательскую самобытность В.А. Пьецуха определяют как «лирическую прозу рассуждений»,

соединившую в себе «книжную и коммунально-дворовую культуру столичного предместья» [2] и выделяют за «умение сочинять умно, по-своему и смешно» [3]. Пьецуховский творческий метод причисляют то к «новой волне», то к «альтернативной литературе», то к «ироническому авангарду» [4]. Хотя по многим признакам произведения В.А. Пьецуха можно отнести к постмодернизму, сам он это отрицает и предпочитает причислять свои книги к «ироническому реализму» [5]. Одной из основных особенностей цикла «Плагиат» является интертекстуальность, которая строится у В.А. Пьецуха на споре-диалоге современного автора с корифеями русской литературы XIX века.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализ книги «Плагиат» показал, что В.А. Пьецух довольно часто использует ряд приемов, помогающих создавать иронико-сатирический эффект. К таким приемам можно отнести: повтор, смешение стилей и игру с фразеологизмами.

Принято считать, что повтор как фигура речи состоит «в повторении звуков, слов и выражений в известной последовательности» и довольно часто используется писателями для достижения поставленных художественных целей [6, 327].

В.А. Пьецуху свойственны различные виды повтора, они являются отличительной чертой творческой манеры писателя. Иронизируя над читателем, который, по его мнению, несколько «обмельчал», (так как мало читает произведения классической литературы), В.А. Пьецух намеренно повторяет некоторые мысли по несколько раз, иногда дословно, в другом случае при помощи перефразирования, намека и т.п. Некое ироничное восприятие читателя заставляет автора сомневаться, ясно ли он выразился, понят ли он аудиторией, и может быть стоит мысль повторить? Остерегаясь быть недопонятым, но желая достучаться до публики, писатель может несколько раз повторяться, и повтор в цикле имеет несколько видов.

В.А. Пьецух в цикле довольно часто использует повтор одной и той же мысли, части или целого предложения. Естественно, что делает он это намеренно, чтобы привлечь внимание читателя к какой-то проблеме. Так, в предложении: «В этой деградации от ангела *до пожирателя котлет* заключается непостижимое противоречие… он постепенно растлевается *до пожирателя котлет*» [7, 11], автор дважды употребляет одну фразу в довольно небольшом отрезке речи. Для него важно донести ассоциацию «пожиратель котлет» – мещанство, важно обратить внимание на наших «Ионычей». И подтверждая эту мысль, писатель несколько раз использует как утверждение-вывод часть предложения «жизнь людей портит» [7, 14].

Рисуя образ Лютикова («Демонстрация возможностей»), лишившего себя всего человеческого ради покупки машины, в рассказе два раза слово в слово повторяется предложение: «…когда от Лютикова ушла жена, а дочь выскочила замуж за лейтенанта пограничных войск» [7, 40]. Повтор помогает понять, какой «обузой» для героя была семья, которая мешала накопительству и достижению мелкой мечты.

Единообразие конструкций предложений способствуют созданию эффекта утверждения, даже если в нем содержится элемент отрицания. Например, в рассказе «Крыжовник», повторяя фразу бандита: «чего-чего, а милиции у нас нет», Саша Петушков приходит к выводу: «милиции, действительно, у нас нет» [7, 61].

В «Плагиате» из рассказа в рассказ, как некий лейтмотив, настойчиво переходят образы, их характеристики, посредством которых передается основная идея цикла. Во многом персонажи В.А. Пьецуха – это мысли, действия самого писателя, факты его биографии. Так, учителя русской словесности Серпеева («Наш человек в футляре») увольняют из школы за «вольнодумство», как в свое время самого В.А. Пьецуха, а герои Илюша Помещик («Утро Помещика») и Саша Петушков («Крыжовник») находят успокоение в сельской жизни, как и сам писатель, который, «самоизолируясь», предпочитает жить в деревенском доме в Тверской области, а не в московской квартире, потому что «деревня

аккумулировала величайшие сокровища национального характера, народной нравственности…», и именно там В.А. Пьецух черпает вдохновение, подзаряжается новыми образами и идеями [8, 187].

О постоянстве и наслаждении сельской жизнью, о том, что только единение с природой, землей возвращает человека к духовным основам, заставляет думать о высоком, а не только о материальном, говорит также следующий повтор, использованный писателем в рассказе «Юность и так далее»: «сидишь на раскладном стульчике под калиной» [7, 30] и «устроиться на раскладном стульчике» [7, 31]. Вторит этому настроению образ Илюши Помещика («Утро Помещика»), покачивающегося в гамаке и наблюдающего за плывущими облаками [7, 38]. Наблюдается повтор не только на уровне словосочетаний, но и повтор настроения, образа жизни.

Мысли В.А. Пьецуха в «Плагиате» перекликаются с идеями русских классиков. Так, обломовская леность, опирающаяся на рассуждения о том, что не следует что-либо делать, дабы не сотворить зла, получает продолжение в «Балладе о блудном сыне». Современный писатель говорит о том, что он давно «празднует лодыря», никому не желая зла, и чтобы действиями «его ненароком не причинить» [7, 30].

Идея о «русском дураке» [9], которая красной нитью проходит через все творчество В.А. Пьецуха, присуща и циклу «Плагиат». Писатель постоянно повторяет слово *«дурак»,* как бы доказывая свою мысль: «мальчик ты положительный, но дурак», «именно что дурак» [7, 16], «наживаться на дураках» и т.д. [7, 60], «у нас дураку лафа», «время для дураков» [7, 150]. Слово *дурак* на страницах «Плагиата» не несет отрицательной характеристики, пьецуховский *дурак* схож с фольклорным. Дурак, потому что наивен и порядочен, потому что смеет думать не так, как все.

Глубоко знающий изнутри жизнь советского человека автор цикла с болью говорит о том, что народ такой великой страны долгое время жил в полунищенском состоянии. Ироничная идея о том, что следовало бы «обувки» больше выпускать, а не вооружаться, лейтмотивом переходит из «Отрочества» в «Историю города Глупова в новые и новейшие времена» [7, 18, 133], что говорит о, действительно, слабом развитии российского производства.

«Плагиату» свойственен повтор каких-то особенностей образов. Схожи между собой образы учителей рисования (Семен Моисеевич из «Отрочества» и учитель рисования из «Нашего человека в футляре»), которым дана одинаковая характеристика: «был не в себе» [7, 16, 44]. В.А. Пьецух обращает наше внимание на то, что творческие люди, к которым, несомненно, можно отнести учителей рисования, погружены в свой творческий внутренний мир, не всегда понятный простым людям. Их непохожесть вызывает осуждение, потому что не соответствует социалистическим принципам коллективизма: думать, как все, выполнять, что прикажут сверху и т.п.

В цикле неоднократно упоминается такое явление как бандитизм, при этом возникает ощущение, что это нечто постоянное, присущее перестроечной России. Первоначально в рассказе «Детство» об этом явлении автор говорит, как о составляющей послевоенной Москвы: «офицерских шинелях, бандитов и запаха пирожков…» [7, 5]. Илюше Помещику («Утро Помещика») бандиты угрожают тем, что «грабить будут». На вопрос о том, «- Кто же будет грабить?» неприятный молодой человек из фирмы «Нахичевань» отвечает: «- Да мы и будем грабить, кому ж еще» [7, 34]. У Лютикова из «Демонстрации возможностей» в счет уплаты за разбитый «роллс-ройс» бандиты забирают автомобиль, на который он копил всю жизнь. Саша Петушков из «Крыжовника» вынужден свернуть свой бизнес из-за угроз бандитов. В.А. Пьецух даже наделяет их одинаковыми внешними чертами. Повторяющимся эпитетом «протухший» (взгляд, глаза) автор подчеркивает «испорченность» бандитов из рассказов «Утро Помещика» и «Крыжовник» [7, 34, 61].

Красной нитью через весь цикл проходит тема склонности русака к пьянству. Писатель осуждает чрезмерное употребление алкоголя и рисует колоритные портретные описания нетрезвых персонажей: «(*соседи*) безобразно пьянствовали под гармошку», «(*дядя Толя*

Черкасов) горький пьяница, умудрявшийся пропивать даже женино поношенное белье», «(*пьяные*) дрались возле пивного ларька … и валялись где не попадя», «Мишка ее муж, как напьется, так вся семья прячется в подпол, иначе пойдет резня» [7, 8, 18, 37]. В.А. Пьецух пытается понять, отчего русский человек не может пить в меру. Персонажи книги пьют от горя и от радости, от тоски и от ничегонеделания. Отмечая эту противоречивость, один из героев рассказа «Утро Помещика», Субботкин, глубокомысленно замечает: «– Вот жизнь проклятая: и пить нельзя, и не пить нельзя!» [7, 36].

Иронические приемы В.А. Пьецуха отличаются необычайным разнообразием, индивидуально-авторскими находками, во многом посредством которых создается сатирическое полотно цикла «Плагиат».

Повтор одного и того же слова в одном предложении или в нескольких произведениях один из излюбленных приемов В.А. Пьецуха. В повести «Баллада о блудном сыне» («Детство») очень часто используется слово «география», под которой понимается мир, окружающий каждого человека: «довольно долго география моей жизни», «этой микрогеографией исчерпывалось мое представление о макромире», «география моего детства», «вся эта география с трех сторон была огорожена забором» [7, 5, 6, 7]. В контексте повести данное слово ассоциируется с понятиями «мой мир», «моя жизнь». Повторяя в разных вариантах слово «география», В.А. Пьецух философствует о жизненном пространстве любого человека, о том, как оно в связи с познаванием расширяется в детстве («моя личная география значительно расширилась») [7, 7] и в зрелые годы, когда жизнь идет к закату, занимает незначительное место («с годами география стала сужаться») [7, 8].

Довольно часто писатель использует повтор одного слова для того, чтобы акцентировать внимание на чем-то для него важном. Например, «…на фоне всеобщей *бедности*, причем *бедности* как способа существования и государственной философии» [7, 10], «юность есть прежде всего *глупость* особого рода, *глупость* как норма периода» [7, 22].

Нередко В.А. Пьецух использует одно и то же словосочетание с целью обратить внимание читателя на важность какого-то момента в судьбе персонажа. Так, рассказывая о взрослении главного героя трилогии «Баллада о блудном сыне», писатель неоднократно повторяет словосочетание «*матерные слова*»: «я произнес *матерные слова*»; «услышал от них эти самые *матерные слова*» [7, 13, 14]. Автор показывает, насколько важен был для молодого человека момент, когда он впервые их произнес. Момент падения – это граница между детством и взрослой жизнью, и одновременно моральный выбор, который делает герой.

Повтор одного и того же слова используется автором книги с целью создать впечатление закономерности происходящего, некоего течения времени: «в сущности только тем и занимается, что *заговаривает, заговаривает, заговаривает* смерть» [7, 22] или «она *росла* себе и *росла*» [7, 6].

В тексте В.А. Пьецуха повтор слов могут играть роль уточнения («жизнь *продолжается*, и даже она как-то ловчее *продолжается*, нежели в те годы» [7, 25]), как способ убеждения в правдоподобности («тем не менее есть писатель Помещик» [7, 32]).

Зачастую в цикле используется кольцевая структура, когда повтор усиливает значение обсуждаемого. Своеобразная анафора наблюдается в рассказе «Демонстрация возможностей», когда перед Лютиковым появляется Георгий Победоносец, задающий один и тот же вопрос: «– *зачем* вам сдался этот автомобиль? Я вас как ваш ангел-хранитель спрашиваю *зачем*?
– *зачем* обрекать себя на лишения…?
– *зачем* вам на старости лет эти глупые хлопоты…?» [7, 44].

Стиль В.А. Пьецуха отличается нарочитым синтезом высокой лексики и просторечий, порой даже в одном предложении. Так, например, в рассказе «Наш человек в футляре» в одном предложении о чеховском Беликове говорится «*сильная личность*» (книжный стиль), а далее следуют просторечные выражения *застращал, пугательные идеи.* В этом же

предложении по отношению к Серпееву употребляется устаревшее книжное *манкировать не дано*, и рядом просторечное *исхитрялся увильнуть*. Соединение высокого и низкого и создает тот сатирический эффект, которым пропитана вся ткань рассказа «Наш человек в футляре». При этом, возможно, использование устаревших слов характеризует нечто уходящее и изжившее себя. Да, страх есть, он жив в россиянах, но он отличен от страха эпохи Беликова. Страх, по В.А. Пьецуху, рождает поступки, идущие вразрез с насаждаемым в СССР принципом жизни.

Зачастую В.А. Пьецух использует просторечные обороты для того, чтобы передать настроение героев. Так, о персонаже рассказа «Колдунья», муже Татьяны Абрамовны, несколько раз говорится, что он «канючит» [7, 52], т.е. назойливо надоедает своими жалобами на жену. Он сам тоскует и пытается навязать свое настроение супруге.

Также состояние тоски передает фраза «еще пуще захандрил» [7, 35], которая характеризует настроение Илюши («Утро Помещика») после разговора с бандитами, пообещавшими грабить дачи. Состояние уныния героя усиливается просторечным *«пуще»,* которое используется автором вместо слова *«сильнее»*, что передает перепад настроения Помещика, т.к. до разговора с бандитами он находился в прекрасном расположении духа.

Использование писателем фразы *«точно очумел»* [7, 53] помогает очень точно передать состояние эйфории Саши Петушкова из «Крыжовника», когда тот получил первую большую зарплату и, словно перестав соображать, бросился ее тратить: купил матери французские сапоги и поужинал в ресторане, чего простой советский работяга обычно себе не мог позволить.

Употребление просторечий, а иной раз и жаргонизмов, делает возможным дать социальную характеристику героев. В «Крыжовнике» фраза посетителя: «–… у нас на выходе из Бутырки *парится* семнадцать человек *братвы*…» [7, 61] сразу же рисует образ бандита, с которыми многим гражданам бывшего Советского Союза пришлось столкнуться в 90-е годы прошлого столетия.

Зачастую В.А. Пьецух использует просторечное слово как более емкое, чем общеупотребительные его эквиваленты. Так, для характеристики крайней степени загрязненности окна в квартире Субботкина («Утро Помещика») использовано слово *«замызганное»* («замызганное стекло» [7, 35]). Данное слово объединяет в себе воедино такие слова, как: вымазанное, немытое, заляпанное, сильно грязное, мутное и т.п., и это объясняет выбор автора.

Просторечия используются в «Плагиате» и для того, чтобы снизить значимость какого-то учения, явления, события. В повести «История города Глупова в новые и новейшие времена» Милославский ищет «врагов» мирового пролетариата, которые, по его мнению, обязательно должны быть. Использование просторечия *«подкузьмить»* снижает пафос речи градоначальника: «*подкузьмить* мировому пролетариату» [7, 116]. Княжеская фамилия *Милославский* также контрастирует с употреблением им в речи экспрессивно сниженного слова «подкузьмить».

Нарочитое смешивание стилей, игра со значениями слов присущи авторской манере В.А. Пьецуха. Так, рисуя образ пьяного мужика («Утро Помещика»), автор говорит: «этот тип *налопался* водки» [7, 35]. Происходит некая игра слов и их смыслов, т.к. *налопался* подразумевает *переел, много скушал*. В наше время стало устаревшим предлагать *«откушать водки»,* т.е. выпить. Таким образом, *налопался* в данном случае означает *перепил, употребил слишком много спиртного,* что и создает комизм образа.

Разговорно-сниженное слово *профукать*, трактуемое словарями, как «промотать, растратить» [10], чаще всего применимо к чему-то неодушевленному, абстрактному (деньги, зарплата, удача, жизнь). В.А. Пьецух расширяет его диапазон использования во фразе «профукали мы человека» [7, 149], произнесенной градоначальником Колобковым («История города Глупова в новые и новейшие времена»). Если учитывать, что данная фраза сказана по поводу того, что не на кого положиться в государстве, т.к. или «проворуется, или с тоски

сопьется» [7, 149], то речь идет о растраченной морали русского человека, о потере национального стержня.

Довольно часто В.А. Пьецух употребляет в одном предложении разностилевые слова-синонимы. Например, в рассказе «Наш человек в футляре» одновременно используются *«лицо-физиономия»* («встретить человека с таким лицом, что кажется, вот-вот съездит по физиономии» [7, 44]). Этот прием показывает, насколько уничижительно Серпеев относится к самому себе.

Прием смешения стилей позволяет писателю приблизить героев цикла к читателю, создать иллюзию реальности происходящего в произведениях.

Многие писатели используют в своем творчестве экспрессивные возможности фразеологизмов. Авторами обыгрываются смысловой потенциал фразеологических оборотов. Зачастую смысл выражений остается неизменным, традиционным, но иной раз в рамках того или иного произведения приобретает другую смысловую окраску,

Стилю В.А. Пьецуха свойственна игра с фразеологизмами: для писателя это, прежде всего, средство речевой экспрессии. Для автора важна образность традиционных фразеологизмов, которые он умело вводит в художественное полотно «Плагиата». Довольно часто в цикле фразеологизмы используются в неизмененном виде и в их буквальном значении для создания экспрессивной окраски речи: «*сбит с толку*» [7, 43], «*в кои веки», «шиш с маслом»* [7, 51]. Так, показывая трудности своего рано женившегося героя («Юность и так далее»), автор использует фразу *«поднимался ни свет ни заря»* [7, 29], которая образно дает представление о том, как мало спать и много работать приходилось молодому человеку. Практически сразу писатель, повествуя о своей зрелой жизни, применяет антонимичное устойчивое сочетание *«праздную лодыря»* [7, 30]. Использование фразеологизмов-антонимов противопоставляет два периода в жизни героя: молодость полную желаний, ошибок и зрелость, анализирующую жизненные промахи.

Фразеологизмы, используемые В.А. Пьецухом, создают комичность какой-либо ситуации. Начиная рассказывать о Саше Петушкове («Крыжовник»), автор язвительно замечает, что в наше время не все знают «что такое комсомольский работник», а лет двадцать назад это «*каждой собаке* было известно» [7, 53]. Фразеологизм помогает писателю показать масштабность «целого подвида» советского населения.

Также для создания комизма применяется фразеологизм «*как в воду глядел*» в рассказе «Демонстрация возможностей» [7, 41], когда автору нужно подчеркнуть степень сомнений Лютикова по поводу покупки желанного автомобиля. В данном случае фразеологизм предполагает несчастную развязку рассказа.

Писатель расширяет круг использования того или иного фразеологизма, что наблюдается на примере сочетания «***боль*** *как рукой сняло*» [7, 52], когда после заговора Татьяны Абрамовны («Колдунья») у героя проходит зубная боль. Далее в рассказе «Крыжовник» В.А. Пьецух нетрадиционно, но результативно применяет данный фразеологизм с другим словом «***веру*** *как рукой сняло*» [7, 58]. Устойчивое сочетание помогает понять насколько мгновенно и прочно герой рассказа лишился веры в Бога.

Автору свойственно соединение в одно целое двух фразеологизмов, как это происходит в рассказе «Д.Б.С.» *(«голова садовая, пораскинь умом»* [7, 49]. В данном случае фразеологизмы направлены на создание эффекта разговора между бабкой Софьей и мужиком, стоящими в очереди за билетами.

В.А. Пьецух намеренно видоизменяет, трансформирует ряд фразеологизмов, усиливая их экспрессию. Например, меняя слова в известных словосочетаниях («***гадюка*** *подколодная*» (*змея*), «*пока* ***суд*** *да дело*» (*суть*) [7, 51, 61]), писатель сохраняет смысл высказываний, но усиливает живость речи.

Трансформация фразеологизмов производится писателем и путем добавления слов в устойчивое выражение. При этом смысл не меняется, а комизм и сниженность речи усиливается. Так, только в рассказе «Крыжовник» наблюдается ряд трансформированных

фразеологизмов: «*батюшка, давно точивший зуб на общину», «взявшими его предприятие в оборот», «хоть ты палец о палец не ударяй», «заставили плясать под социал-монархическую дудку»* [7, 59, 61, 63]. Этот прием позволяет писателю живо и лаконично нарисовать смену событий в жизни Саши Петушкова. Автор, видоизменяя фразеологизмы, играет с читателем, хочет, чтобы первоначальный фразеологизм был узнан.

В этом же рассказе фразеологизмы используются для передачи настроения, разочарования главного героя, когда бандиты требуют с него деньги *(«не предвидел ни сном ни духом», «пошло прахом», «псу под хвост»* [7, 59, 62]. Экспрессия перечисленных фразеологизмов как нельзя точно передает состояние Петушкова, который понимает, что он будет разорен, несмотря на все его усилия.

Зачастую автор намеренно снижает стилистическую окраску фразеологизма, создает комический эффект просторечным элементом: «*давай толочь воду в ступе», «Лошадкин испугался до – извините – недержания мочи»* [7, 26, 37].

ВЫВОДЫ

Таким образом, для создания интертекстуальности текста цикла «Плагиат» В.А. Пьецух использует ряд авторских находок, которые усиливают ироничность повествования. Приемы повтора, смешения стилей и игры с фразеологизмами позволяют В.А. Пьецуху передавать экспрессию речи, психологические состояния и настроение героев, создавать иронический и сатирический эффект, рисовать смену событий, создавать иллюзию реальности происходящего в произведениях. Все перечисленные выше приемы делают стиль В.А. Пьецуха неповторимым и узнаваемым.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Аннинский Л. Мнение литературных критиков о творчестве В. Пьецуха. Available at: http://fantlab.ru ; autor 2289.

2 Сидоров Ев. Рассуждение о писателе Пьецухе. – Знамя, 2007, № 6. [Электронный ресурс] / Е. Сидоров: http://magazines. russ.ru / znamia/2007/6/si12.html (дата обращения: 12.12.2016).

3 Етоев А. А ты научил грамоте эфиопа, товарищ литературный критик? Заметки о литературных войнах и писателе Вячеславе Пьецухе. – Июнь 1998. URL: http://www.ozon.ru/context/detail/id/191090/ (дата обращения: 12.12.2013).

4 Грандова Е. Вячеслав Пьецух: «Счастливейший из смертных – это я»: Интервью с Вячеславом Пьецухом. Культура, 1998; №13.

5 Ларина К., Пешкова М. Вячеслав Пьецух. Москва: Книжное казино: Эхо Москвы, 23.04.2006.

6 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд.3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2005. – 576 с.

7 Пьецух, В.А. Плагиат. / В.А. Пьецух. – М.: НЦ ЭНАС, 2006. – 175 с.

8 Абрамов, Кое-что о писательском труде. – Вопросы литературы. – №3. – С. 185-188.

9 Пьецух В.А. Я и прочее. – М.,1990.

10 Ефремова Т.Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка – М.: Дрофа, Русский язык, 2000.

Т.В. Коробкова

В.А. Пьецуханың «Плагиат» циклы: интертекстуалды мәтінді жасаудың авторлық тәсілдері

Ақтөбе мемлекеттік университеті Қ. Жұбанова,
Ақтөбе қ, Қазақстан Республикасы

Мақалада В. А. Пьецухтың "Плагиат"циклын жасауда қолданатын авторлық тәсілдер қарастырылады. Автордың қайталау түрлерін, стильдердің араласуын және

фразеологизмдерді қолданудағы тиімді әдістері сипатталады. «Плагиатта қолданылған сөздің экспрессиясын, психологиялық күйлерді және кейіпкерлердің көңіл-күйін беру үшін қызметін, цикл түріндегі шығармалардағы болып жатқан шындық елесін бяндалады.

T.V. Korobkova

Cycle by V.A. P'iezuch "Plagiarism": the author's methods of creating intertextual text

Aktobe regional state University by K. Zhubanov,
Aktobe, Republic of Kazakhstan

In the article discusses the author's techniques that V. A. P'iezuch uses when creating the text cycle "Plagiarism". The favorite techniques of the modern author include various types of repetitions, the mixing of styles and playing with phraseological units. In "Plagiarism" these techniques are used to convey the expression of speech, the psychological States and mood of the characters, create the illusion of reality of what is happening in the works of the cycle.

УДК 821.161.1

Л.А. Крылова[1], А.В. Бучина[2]

[1]д.п.н., профессор, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан

[2]магистр, преподаватель, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: 0304123@mail.ru

КУЛЬТУРНЫЕ АРХЕТИПЫ ОВРАГА И САДА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ А.П. ЧЕХОВА

Современное литературоведение, рассматривая произведения А.П. Чехова с точки зрения бытийного и онтологического анализа, придают большое значение его образу сада.

У писателя, по нашему мнению, существует не менее важный образ-символ. Это овраг, который противопоставлен саду не только в бытийном, но и в духовном плане. Сад для Чехова – обобщающий символ веры в культуру. В такой антиномии можно проследить целостную картину мира общества 90-х годов XIX века.

Ключевые слова: картина мира, символ, овраг, сад, соборность, культурологический аспект, онтологический смысл.

ВВЕДЕНИЕ

В русской картине мира 90-х годов XIX века А. П. Чехов увидел и художественно воссоздал два полярных образа-символа – оврага и сада. Первый образ, ставший ещё и символическим мотивом, появляется в поздней прозе писателя. Это отрицательный и пагубный символ. Не случайно древнерусское слово «***овраг***» уже в XV веке означает «врагъ» [1, 115-116]. Второй образ на протяжении всего творчества писателя был любимым и светлым символом. Древнее и современное толкование сада существенно отличаются друг от друга. Для древнего человека слова «сад», «огород» и «город» были равнозначными, поскольку передавали образ пространства, ограждённого со всех сторон. Сад обладал замкнутым и защищённым пространством, представляющим собой окно в мир мечты человека. Особое место в ограде сада занимали врата как универсальный символ, как граница, отделяющая садовый мир от мира другого.

Сад был и образом мироздания и соотносился с мировым деревом, передающим мифологическое трёхчленное строение мира. Со временем сад утратил мифологическую

значимость прообраза рая, глубокую и многообразную символику и превратился в один из видов искусства. К середине XIX века он начал восприниматься как разновидность архитектуры. Сад – вершинный образ всего творчества Чехова, его завершающий и обобщающий символ веры в культуру.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Россия всегда была богата рукотворными оврагами. Неслучайно великий историк В.О. Ключевский в «Курсе русской истории» писал об оврагах следующее: «…В России есть явление, которое будучи … *продуктом культуры*, точнее говоря, человеческой непредусмотрительности, стало … географической особенностью страны, постоянным физическим её бедствием: это овраги» [2, 88-89]. Известно, что они приносят разрушительную засуху, эрозию почвы и оскудение лесов. Овраг – исконно русский культурный архетип.

Автор выносит его в название своей повести «В овраге» и исследует в онтологическом аспекте. Отразив в ней время прихода в Россию капитализма, писатель увидел порождение духовных пороков «овражьей» России и «овражного» человека. Смыслообразующим является у автора развитие мотива оврага. Овражий пейзаж несёт в повести не только социальную, но и онтологическую функцию. Он смертелен для природы и человека.

В повести описывается «овражная» жизнь села Уклеева. Перед читателем село-овраг в прямом смысле этого слова, которое расположено на дне огромного степного оврага. Писатель В. Набоков, оценивая сложившуюся в селе ситуацию, писал: «Серое осиновое гнездо обмана и несправедливости» [3, 399]. В селе работало четыре фабрики: три ситцевых и одна кожевенная. Последняя фабрика считалась закрытой, потому что загрязняла в речке воду, заражала отбросами луг. От этого болели люди, а крестьянский скот погибал от сибирской язвы. Однако фабрика работала тайно, с лёгкой руки станового пристава и уездного врача, которым владелец платил по десять рублей в месяц.

Есть в селе и каменный двухэтажный дом-овраг, принадлежащий владельцу бакалейной лавки мещанину Цыбукину Григорию Петровичу. Работала она только для вида, на самом деле, здесь торговали водкой и скотом. Герой богател и наживался на всём. Дом Цыбукина – овраг наживы и греха. Живёт в этом доме семья-овраг, где у каждого члена семьи есть свой духовный овраг. Старший сын Цыбукина, Анисим, служил в полиции сыщиком. Он часто пил и был фальшивомонетчиком. Этот герой болен оврагом фальши, это насквозь фальшивый человек. Убогий душой Анисим не верит в Бога.

Его младший брат Степан пошёл по торговой части и помогал отцу, но настоящей помощи от него не ждали, так как он был слаб здоровьем и от рождения был немым. Он боится потерять наследство отца, поэтому всё время ему угождает. Он видит все махинации старшего брата и обман народа отцом и своей жены, но молчит, потому что выгодно молчать. Автор по этому поводу отмечает, что «вечером считали выручку и записывали, потом спали крепко» [4, 389]. Обратим внимание на перестановку слов в предложении, в которой заложена авторская аксиология. Если бы Цыбукины просто крепко спали, можно было утверждать, что у всех сон здоровый, а в данной ситуации спали крепко после обмана, и ничто их души не тревожит. Автор не даёт описания портрета Степана. Это не случайно, потому что его волнует только наследство. Ему тоже свойственен внутренний овраг равнодушия. Сын не заступился за старого отца, которого жена Аксинья выгнала из собственного дома, не дрогнул сердцем, когда она же обварила насмерть младенца родного ему по крови.

Самый страшный внутренний овраг у Аксиньи. Портрет её говорит сам за себя. У героини «были серые, наивные глаза, которые редко мигали, и на лице постоянно играла наивная улыбка. В её стройности было что-то змеиное, зелёная, с жёлтой грудью платье… она глядела, как весной из молодой ржи глядит на прохожего гадюка, вытянувшись и подняв голову» [4, 398]. Цвет платья Аксиньи символичен, так как здесь соединились два змеиных

цвета – жёлтый и зелёный. Подчёркнутая автором «наивность» в портрете героини является личиной, под которой скрывается её ядовитая сущность. Героиня поражена оврагом хищничества. Она впадает в бешенство, когда узнаёт, что из её рук уплывает наследство родившемуся сыну Анисима и Липы. Аксинья совершает преступление – намертво обливает младенца-наследника кипятком.

Постиг духовный овраг и жителей села Уклеева. В истории села главным его событием являются поминки, на которых дьячок «всю икру съел» [4, 388]. Автор психологически тонко объяснил данное событие: «жизнь ли была так бедна здесь или люди не умели подметить ничего, кроме этого неважного события, произошедшего десять лет назад, а только про село Уклеево ничего другого не рассказывали» [4, 390]. Всё это говорит о том, что жителей одолел овраг духовной пустоты и нравственной деградации. Никто в селе после убийства ребёнка не говорил об этом варварском преступлении, никто не оплакал младенца, никто не осудил случившееся. Охотно идут в селе разговоры о том, что Цыбукина старшего, «будто невестка выгнала из собственного дома и не даёт ему есть, и будто он кормится подаянием: одни рады, другие жалеют» [4, 401]. Когда фабриканты Хрымины Старшие ссорились или судились с Хрымиными Младшими, а ситцевые фабрики не работали, то это развлекало жителей Уклеева. Всё это указывает на то, что жителей села волнует только бытовое и всё с ним связанное. Отсутствие среди сельчан нравов способствует появлению и расширению оврагов в их душах. Духовный овраг не может одолеть человека нравственного. В повести есть такая героиня, жена Анисима. Липа – большой души человек, она не местная, а из степного села. Она единственная кого не затронул в Уклееве духовный овраг.

Из всех человеческих оврагов самый страшный для писателя – овраг пошлости. В аксиологии писателя пошлость занимает особое место. Идеальный порядок, по Чехову, - это полное отсутствие данной категории в душе человеческой. Автору принадлежит слава разоблачения пошлости во всем ее многообразии и не всегда в явных проявлениях. Горький писал, что Чехов «обладает искусством всюду находить и оттенять пошлость, умел найти плесень пошлости даже там, где с первого взгляда, казалось бы, всё устроено очень хорошо, удобно, даже с блеском» [5, 533]. Пошлость может быть безобидной и наивной, но чаще грубой и надменной. Чехов одним из первых развенчал миф о её всемогуществе. Его оптимизм возник из убеждения, что стихия пошлости не так уж всесильна, в ней есть свои границы. Мещанство способно завладеть материальными ценностями, однако духовная сфера ей не подвластна. Эта болезнь характерна для всего человечества.

Реальные овраги Чехов-человек ликвидировал и заполонял цветущими садами. Писатель А.И. Куприн вспоминает, как Антон Павлович рассказывал о своей ялтинской даче: «Здесь до меня был пустырь и нелепые овраги, всё в камнях и чертополохе. А я пришел и сделал из этой дичи культурное, красивое место. Знаете ли, через 300-400лет вся земля обратится в цветущий сад» [6, 418]. Заметим, что ни в одной литературе мира нет писателя, который оставил после себя множество садов, посаженных собственными руками.

Русская классика запечатлела на своих страницах сады разных эпох и стилей, многие из которых стали полноправными героями произведений, а сады дворцовые и усадебные стали памятниками истории культуры. В каждой эпохе сад как явление культуры отражал представление о гармонии и мироустройстве. В саду царствуют две изначальные ценности - красота и покой. Сад не только эмоционально воздействовал на человека, но и затрагивал все стороны его бытия, как никакое другое творение искусства. В нем играли и пели, музицировали и созерцали. В северной России садом «угощали» как «редким блюдом». Он создавал особое настроение, пробуждал поэтические чувства, вызывал возвышенные и благородные ассоциации. Сад и «говорит» с посетителем, и «даёт уроки», заставляет мыслить. В нем не только дышится легче, но и по-другому думается. Сад общался с посетителями языком стилей, символикой украшений и надписями. «Сад устремлён к слову», – отмечал Д.С. Лихачёв [7, 96].

Для Чехова сад – это воплощение духовных корней, которые питают человека и, лишившись которых, он обречен на жалкое прозябание. Чеховский фруктовый усадебный сад – это совершенное сообщество, где каждое дерево свободно и растет само по себе, не отказываясь от своей индивидуальности. Главное, что все деревья вместе составляют целостное единство. Сад растет в будущее, не отрываясь от своих корней и почвы. Он меняется, оставаясь неизменным. Подчиняясь циклическим законам природы, рождаясь и умирая, он побеждает смерть. Сад у писателя – это всегда выход из парадоксального мира в мир гармонии, переход из состояния тревожного ожидания, кризисного существования в вечный деятельный покой. Он есть прообраз идеального слияния единичного и всеобщего, а человеческий сад – символ соборности. Он не только эмоционально воздействовал на человека, но и затрагивал все стороны его бытия, как никакое другое творение искусства.

Только в рассказе «Чёрный монах» писатель впервые описывает сад гримас, который утратил свою исконную ценностно – смысловую наполняемость. Это сад Песоцкого. Герой – личность известная в российском садоводстве, опытный практик, пишущий статьи по проблемам садоводства, всегда представленный на выставках и имеющий награды. Сад является смыслом всей его жизни. Для него он стал сверхценной идеей, поэтому он одержим садом. Сад стал для него идолом, которому он поклоняется.

Герой любит сад, но ради дела и прибыли. Он в пять утра уже работает в саду, как каторжный, до самой ночи. У Песоцкого нет духовной связи с садом, нет в нём и самом сада души. Он привлекателен ему не с эстетической стороны, а с доходной. В основе всей садоводческой деятельности героя лежит тщеславие. Все знают, что садом он нажил своё состояние. Состоянием сада Песоцкий обеспокоен ежечасно, никому из работников не доверяет, кричит и наказывает по пустякам. Любовь к саду у него выше любви к дочери, ею судьбу он решает, как нечто вторичное по отношению к саду.

Его единственная дочь Таня пашет в этом саду, как рабыня. Она жалуется Коврину: «У нас только сад, сад, сад – и больше ничего... Вся, вся наша жизнь ушла в сад...» [8, 285]. Она знает сад, острые проблемы российского садоводства, знакома с работой зарубежных учёных –садоводов. Героиня по-своему тоже больна садом. Она любит сад, мучается им и не может уйти от него. Наконец, её одиночество и психический надрыв от того, что сад в опасности. Татьяна, как заметил ее муж Коврин, «нервная, в высшей степени» [8, 291]. Татьяна становится похожа на «ходячие живые мощи». Её письмо уже бывшему мужу – это вопль проклятья за смерть отца, свою разбитую жизнь и поруганный сад. Это её обнаженные нервы. Не случайно Коврину не хватило сил и воли прочитать письмо до конца. Ее диагноз на медицинском языке называется истерическим психозом. Мотивы ее истерии связаны с ее физической усталостью от работы в саду, частыми ссорами с отцом, а также с любовь – фантомом Коврина. Магистр не любил её по – настоящему, эта любовь возникала после его встречи с призраком черного монаха.

В этом саду только его малая цветочная часть была сродни райским кущам, только здесь было «весело и жизнерадостно даже в дурную погоду» [8, 299]. Магистр Коврин признавался, что «таких удивительных роз, лилий, камелий, таких тюльпанов всевозможных цветов, начиная с ярко-белого и кончая чёрным, как сажа», он не видел нигде» [8, 301]. Сам же создатель сада считал её «пустяками». В описании цветочного сада ярко обозначена символическая библейская цветовая оппозиция: белый - символ райской гармонии, черный - смерти, тёмной силы. Автор только перечисляет названия цветов, а их 25 наименований. Каждый цветок является символом, но акцент автор делает только на палитре белой и черной окраски. Не случайно в цветочном саду Коврин испытывает светлые чувства, легкость и радость. Здесь всплывают в его памяти детские ощущения.

Остальное огромное пространство сада с оранжереями представляла собой экспериментальную и коммерческую его части, где можно наблюдать причуды и издевательства Песоцкого-садовода над естеством матери-природы. Здесь росли деревья - уроды. Развесистая груша приобрела «форму пирамидального тополя», стояли «шаровидные дубы и липы», «зонт из яблони, арки, вензеля, канделябры и даже цифра «1862» из слив»,

обозначающая начала возведения сада в Борисовке. В природе крыжовник и смородина представляют собой небольшие кустарники, которые высаживают в канавках, поэтому их стволы почти не видны глазу, а в его саду они превращаются в высокие пальмы. Трудно определить, что перед тобою растёт, потому что нарушено природное естество, а оно не терпит вмешательства в своё бытие.

В молодости Песоцкого обуяла гордыня покорения природного начала, и он начал создавать свои виды деревьев и кустарников, не думая о том, что поднимает руку на божье творение. Садовод гордился коммерческой частью сада. От продажи только яблок он получал «несколько тысяч чистого дохода». Коммерческий сад напоминал «военное поселение». Автор неоднократно отмечает, что «деревья тут стояли в шашечном порядке, ряды их были прямы и правильны, точнее шеренги солдат» [8, 302]. Деревья были не только одного роста, но и одинаковыми в объёме стволов. Такое однообразие вызывало скуку. Эту часть сада всегда спасали от весенних заморозков. Спасали навозным дымом, который заглушал фруктовый аромат, поэтому от сада исходил запах тлетворного навоза.

Тон его статей по проблемам садоводства в адрес оппонентов нервный, с болезненным задором, ядовитый и дерзкий. Прочитал работу известного немецкого ученого-садовода Н. Гоше «Руководство к плодоводству для практиков», получившую широкий отклик в России садоводов-любителей и ученых, он пишет гневную статью в адрес немецкого автора. Для него цель жизни - в благоустройстве сада, а сад, в его понимании, есть «целое учреждение, имеющее высокую государственную важность, потому что это ступень в новую эру русского хозяйства и русской промышленности» [8, 289]. Не случайно, читая статьи своего опекуна, Коврин заметил следующее: «Дело красивое, мирное, здоровое, но тут страсти и война» [8, 303].

Завершалась усадьба Песоцких огромным парком: «на выезде из имения всех встречал старинный парк, угрюмый и строгий, разбитый на английский манер, тянулся чуть ли не на целую версту от дома до реки и здесь оканчивался обрывистым, крутым глинистым берегом, на котором росли сосны с обнажившимися корнями, похожими на мохнатые лапы; внизу нелюдимо блестела вода, носились с жалобным писком кулики, и всегда тут было такое настроение, что хоть садись и балладу пиши» [8, 288]. В описании парка прослеживаются три модели сознания, а значит и три модели мира: балладного, реально-эмпирического и мистического.

Песоцкий знал – и знал ясно и правильно, - что «первый враг в нашем деле не заяц, не хрущ и не мороз, а чужой человек» [8, 290]. При внимательном взгляде у здорового и благополучного Егора Семеновича Песоцкого, по бытовым меркам, обнаруживаются неприятные черты, которые заставляют усомниться не только в его нравственном, но и психическом благополучии. У него нездоровое, фанатично маниакальное отношение к саду. Оказывается, что здоровый Песоцкий тоже не здоров. Больной Коврин, который творит и живет в координатах совсем других ценностей, приезжает к «больным» Песоцким. Садовод не способен верно оценить Коврина. Магистру абсолютно безразличен сад, но Егор Семёнович мечтает.

Обеспокоен он и тем, что станет с садом после его смерти. Он признается, что доверил бы дочь и сад только Коврину, своему любимому воспитаннику, детство и юность которого прошли на его глазах и который порадовал его тем, что стал учёным. Нельзя не заметить, что фамилия садовода Песоцкого является символичной в контексте библейских мотивов рассказа. В ней есть отсылка ко времени Авраама, которому была обещана счастливая жизнь на Хованской земле и умножение рода, «как песка морского». Однако продолжения рода не у героя так и не осуществилось. Сад остался без наследника.

Образ погубленного райского сада усиливается у писателя от главы к главе. Сначала была испорчена работником яблоня – библейское древо познания добра и зла, а после смерти Песоцкого пришли чужие люди. Они довели сад до гибели, осквернив райское место.

Смерть Песоцкого не от старости, а от потрясения тем, что произошло с его воспитанником и от предчувствия приближающейся гибели сада

Последнее чеховское произведение и всей русской классики XIX века заканчивается рубкой сада. Удивительно то, что те, кто обещают насадить завтрашний сад, вырубают сад сегодняшний. Стук топора по саду – символ не простого, а насильственного разрушения. У Чехова это онтологический знак, предупреждающий о грядущих бедах, поскольку сады культуры не вырубают. Они прописаны на века. Стук топора по дереву – символ не природного, а насильственного разрушения. Отзвучала мелодия XIX века – лопнула струна, порвалась связь времен – в этом главная трагедия времени.

Чехов нашел для своей последней пьесы глубокое поэтическое название. Станиславский заметил, что «…вишневый сад» - это деловой, коммерческий сад, приносящий доход. Но вишневый сад дохода не приносит, он хранит поэзию былой барской жизни» [9, 84]. Чеховский вишневый сад становится символом – усадебной жизни России. «Вся Россия - наш сад» [10, 57], - говорит Петя Трофимов, стремясь изменить масштаб жизни, привести его в соответствие с размерами своих сверхчеловеков будущего. Недаром свобода в понимании Пети – это свобода ветра, которая ни за что не отвечает и ни к чему не привязана.

Живым знаком усадьбы, в котором выросли все поколения Гаевых, становится восьмидесятилетний Фирс – самый прилежный хранитель традиций, само их олицетворение. В достоинстве и истовости, с которой старый слуга вершит свои обязанности, - такой же след былого благоденствия старого дворянского быта. Старый Фирс - в контексте последнего акта - становится образом почти символическим, превращается в некий дух дома, остающийся умирать в обреченных на снос стенах, из которых уже ушла живая жизнь. Фирс существует в настоящем, но живет в прошлом. Он помнит то, что не помнит и не могут помнить ни Раневская, ни Гаев. Он был свидетелем времени, которое для двадцати пятилетнего Пети Трофимова – история. Для Фирса крепостное право – подлинная живая реальность, это время, которое ставило перед ним выбор: согласился на волю, но остался при господах.

У каждого героя – свой сад. Гаева он пленит своей особой белой красотой. Для Любовь Андреевны сад – живая душа и память рода. Для Лопахина в сад не имеет никакой ценности, а вернее цены: «Замечательного в этом саду только то, что он очень большой. Вишня родится раз в два года, да и ту девать некуда, никто не покупает» [10, 66]. Для Ермолая прошлое трудное и горькое, дед и отец были крепостными, отец нещадно его бил. Его нетерпеливое желание «хватить топором» по вишневым деревьям понятно: они свидетели его унижения. Для Пети Трофимова сад – символ крепостнического прошлого России, которое требует возмездия и искупления.

Ремарка ко второму действию является символической: «В саду»: «Поле. Старая, … давно заброшенная часовенка, возле нее колодец, большие камни, когда-то бывшие, по-видимому, маленькими плитами, и старая скамья. Видна дорога в усадьбу Гаева. В стороне, возвышаясь, темнеют поля, там начинается вишневый сад. Вдали ряд телеграфных столбов, и далеко-далеко на горизонте нечетко обозначается большой город. Скоро сядет солнце» [10, 43]. Это ремарка превращается не только в живописный пейзаж в манере И. Левитана, но и в символе прошлого, настоящего и будущего.

Пейзаж содержит три смысловых пласта, обозначающих символику времени. Поле, часовенка, кладбищенские камни и старая скамейка – это знаки прошлой жизни. Поле, кормящее всех и издавна закрепленное в национальном сознании как архетипическое обозначение России. Часовенка – символ православной веры. Кладбищенские плиты, под которыми покоятся предки тех, кто живет сейчас. Неспешность жизненного ритма предков обозначена скамьей, на которую можно присесть, чтобы подумать о жизни, родовом гнезде и памяти. Дорога – символ пути, развития, движения из настоящего в будущее.

Тополя, городские деревья, уже почти закрыли от глаз символ поместной жизни – вишневый сад. На горизонте виднеется город, - символ будущего. Сейчас он виден только в ясную погоду, но телеграфные столбы зашагают по полю, город придет и сюда. Исчезнут

усадьбы и связанный с ними быт. Так время «выходит» на сцену как полноправный герой чеховской пьесы. Писатель ностальгирует по уходящей усадебной культуре и её саду.

ВЫВОДЫ

Чехов продолжил традиции русской литературы, связанной с феноменом усадебного сада, но и обогатил её новым видением. Писатель сам любил возделывать сады там, где поселялся. Чехов точно передал многогранную символику сада русской усадьбы XIX века. Он обращался не только к романтическим ассоциациям, окружающим образ сада. Автор сфокусировал внимание на бытийно-духовных номинациях усадебного сада. Это сад – семья, память, красота, любовь, поэзия, судьба и жизнь. У Чехова помимо реальных садов и оврагов есть духовные и символические. Бытийная оппозиция Россия-Овраг и Россия-Сад чётко прослеживается у писателя в 90-е годы XIX века.

Только в последних произведениях Чехова впервые появляется не столько образ антисада, сколько гибель усадебного сада. Его безжалостно вырубили в последней пьесе русского классика. Поражает, что те, кто жаждет возродить новый сад, вырубают старый сад культуры. Изобразив русского человека конца XIX века на краю оврага в будущее, писатель ушел, оставив потомкам досмотреть картины разрушения гармонии мира. В этом есть пророческий знак последнего классика русской литературы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 томах. Т. 3. / Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. – 2-е издание, стереотипное. – М.: Прогресс, 1987. – 832 с.

2 Ключевский В.О. Курс Русской истории. Сочинения в девяти томах. Т.1. – М.: Мысль, 1987. – 432 с.

3 Набоков В. Лекции по русской литературе. Чехов. Достоевский. Гоголь. Горький. Толстой. Тургенев. – М.: Независимая газета, – 1999. – 440 с.

4 Чехов А.П. Повести и рассказы. – М.: Детская литература, – 1971. – 430 с.

5 Горький М. Собрание сочинений в тридцати томах. Т.5. Повести, рассказы, очерки, стихи 1900-1906. – М.: Гослитиздат, – 1949.

6 Куприн А.И. Памяти Чехова / А.И. Куприн // А. П. Чехов в воспоминаниях современников. – М. : Художественная литература, 1986. – 735 с.

7 Лихачев Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. – М.: Согласие, 1998. – 472 с.

8 Чехов А.П. Дом с мезонином. Повести и рассказы. – М.: Правда, 1989. – 448 с.

9 Станиславский К.С. Театральное наследие 1898-1929. В шести томах. Т.3. – М.: Искусство, – 1983. – 494 с.

10 Чехов А.П. Вишневый сад. – Библиотека драматургии.: Агенства ФТМ, Лтд., 2016. – 86 с.

Л. А. Крылова[1], А. В. Бучина[2]

Артистикадағы қаражаның және басшылықтың мәдени-мәдениеттері А.П. Чехов-тың әлемі

[1,2]М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан

Қазіргі әдебиеттану А.П. Чехов болу және онтологиялық талдау тұрғысынан оның бақ бейнесіне үлкен мән береді. Алайда, жазушы, біздің ойымызша, бақшаны жырамен салыстырды және экзистенциалды емес, рухани жазықтықта болды. Чеховқа арналған бақ – бұл рухани жартастармен өрілген мәдениетке деген сенімнің жалпылама белгісі. Екі символдың осындай қарама-қайшылығында адам тек XIX ғасырдың 90-жылдарындағы

әлемнің бейнесін байқап қана қоймай, сонымен бірге адамның рухани ұмтылыс немесе бастамалар саласындағы ұмтылысын түсінуге болады.

L.A. Krylova[1], A.V. Buchina[2]

The cultural archetypes of the ravine and garden in the art world A.P. Chekhov

[1,2] M. Kozybayev North Kazakhstan state university, Petropavlovsk, Kazakhstan

Modern literary criticism, considering the works of A.P. Chekhov, from the point of view of being and ontological analysis, attach great importance to his image of the garden. However, the writer, in our opinion, contrasted the garden with the ravine, and not so much in the existential as in the spiritual plane. The garden for Chekhov is a generalizing symbol of faith in culture, which is swayed by a spiritual ravine. In such a contrast of two symbols, one can trace not only the picture of the world of the 90s of the XIX century, but also understand the human aspirations in the sphere of spiritual aspirations or undertakings.

УДК 81.161.1

А.Ю.Леонтьева[1], Р.А.Филимоненко[2]

[1]к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: aleontieva13@mail.ru

[2]магистрант, Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: roman_filimonenko@mail.ru.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ТИПА «МАЛЕНЬКИЙ ЧЕЛОВЕК» В ПРОЗЕ РУССКОГО ЗАРУБЕЖЬЯ

В статье рассматривается развитие литературного типа «маленький человек» в прозе русского зарубежья. Материал исследования - художественные произведения реалистов первой волны эмиграции. Методологическая база включает историко-генетический, типологический и сравнительный методы анализа. В качестве прецедентных текстов используются произведения русских классиков. Исследование опирается на парадигму С.Г. Бочарова. Данная парадигма позволяет обосновать разграничение литературных подтипов «маленький человек», «бедные люди», «униженные и оскорблённые». В итоге делается вывод об особенностях его репрезентации в прозе русского зарубежья.

Ключевые слова: «бедные люди», интертекстуальные связи, литературный тип, «маленький человек», нарратор, персонаж, прецедентный текст, традиция, «униженные и оскорблённые».

ВВЕДЕНИЕ

Тип «маленький человек», зародившийся в русской литературе первой половины XIX века, сохраняет свою значимость и в культурно-историческом процессе XX-XXI веков. Писатели по-своему интерпретируют его образ в индивидуальном художественном мире. Изучение трансформации данного литературного типа также имеет богатую традицию, от статьи А.А. Григорьева «Русская литература в 1851 году» до исследований XXI века. При этом каждый учёный предлагает свою дефиницию данного понятия.

Так, А.А. Аникин и Л.Н. Дмитриевская трактуют данный термин в евангельских традициях *человека, который по своей сущности мал. Человек, нарисованный в Евангелии, есть именно «малый», меньший перед Богом, а не перед земной властью* [1, 2]. Сущность «маленького человека» понимается в данном контексте как *обращенность к Богу* [1, 2].

М.Н. Эпштейн сопрягает литературный тип с развитием советской идеологии, показывая превращение классических персонажей в оружие идеологической борьбы В.И. Ленина и И.В. Сталина: *Такие сверхсерьёзные шутки подбрасывает нам история отечественной литературы и причудливая фантазия отечественной истории. Эта шутка не была бы понята во всей её глубине, если бы между самым маленьким человеком XIX века и самым возвеличенным Сверхчеловеком XX века не помещался их посредник, зачехоленный чеховский персонаж – маленький человек в футляре* [2, 203].

Мы опираемся на традицию С.Г. Бочарова, который выбирает историко-литературный и типологический подход, раскрывая этапный характер «маленького человека»: *Кончался петербургский период российской истории, и образом чиновника литература подводила ему человеческий итог*». Социально униженный, лишённый талантов, особого ума и силы характера, безобидный и внешне невзрачный, *петербургский чиновник николаевской эпохи явился исторической формой критического испытания человеческой природы, как таковой* [3, 140]. Собственно русское его происхождение предполагает богатые интертекстуальные связи при воссоздании «маленького человека» в культурно-историческом процессе. Прецедентными текстами типа считаются «Медный всадник» и «Станционный смотритель» А.С. Пушкина с образами Евгения и Самсона Вырина, а также «Шинель» Н.В. Гоголя с мелким чиновником Акакием Акакиевичем Башмачкиным.

С.Г. Бочаров выделяет три персонажных парадигмы. Во-первых, это пушкинская попранная человечность*: Именно Пушкин ввёл в большую русскую литературу фигуру маленького человека, с его «маленькой», незащищённой и угрожаемой, но человечески-полноценной жизнью, с его человеческой (количественно и качественно) мерой перед большими силами истории и судьбы* [3, 138]. Во-вторых, это предел *редукции человека до «микроскопического» и почти нулевого значения* в образе Башмачкина: *Он, можно сказать, ещё «меньше» маленького человека, ниже самой человеческой меры в этом сравнении с мухой под микроскопом* [3, 138]. В-третьих, это *магистральный путь* восстановления человеческого в человеке Ф.М. Достоевского *в телеологии русской литературы* [3, 142]. Следовательно, можно говорить о трёх подтипах: «бедных людях», сохраняющих попранную человечность, собственно «маленьком человеке» и обладающих силой к духовному возрождению «униженных и оскорблённых». Поэтому перспективность изучения данного литературного типа определяется стремлением уточнить границы термина и возможностью использования результатов исследования в учебной и научной практике.

Наша цель - анализ особенностей изменения литературного типа на базе реалистической прозы писателей русского зарубежья - Г.И. Газданова, М.А.Осоргина, М.А. Алданова.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Три подтипа – «маленький человек», «бедные люди», «униженные и оскорблённые» – присутствуют в творчестве Г.И. Газданова. Приёмы типизации персонажей мотивированы активной позицией нарратора, который выполняет функцию рассказчика, наблюдающего картины парижской жизни. Например, в романе «Ночные дороги» он испытывает живой интерес к инвалидной тележке и подходит, чтобы её рассмотреть: *…в ней сидела закутанная необыкновенно маленькая старушка; видно было только ссохшееся, тёмное лицо, уже почти нечеловеческое, и худенькая рука такого же цвета, с трудом двигавшая руль*. Острое сожаление и любопытство нарратора, похожее на *физическое ощущение жажды*, передаётся системой риторических вопросов: *Куда могла ехать ночью эта старушка, почему она оказалась здесь, какая могла быть причина этого ночного переезда, кто и где мог её ждать?* [4, 5]. Столь же активен нарратор рассказа «Бистро». Ежедневно наблюдая за молчаливым рабочим Франсуа Россиньолем и отмечая неизменную печаль его глаз, он подчёркивает свой интерес повтором вводного слова и риторическими вопросами: *И так как*

это выражение всегда было одинаковым, то это создавало впечатление, что Франсуа был, вероятно, несчастлив и что он, вероятно, хотел бы жить иначе. Но как? И в чем он хотел бы изменить свою жизнь? Чего ему больше всего не хватало и о чём неизменно напоминали его глаза? И к чему, собственно, относилась эта последняя немая его печаль? [5, 506].

Газдановский нарратор, на первый взгляд, напоминает пушкинского рассказчика из «Повестей покойного Ивана Петровича Белкина». Сюжетная последовательность «Станционного смотрителя» определяется появлением Белкина на почтовой станции, где он знакомится с Выриными, узнаёт о побеге Дуни и, наконец, о закрытии станции и смерти Самсона Вырина [6, 90]. Между этими эпизодами проходит *несколько лет* [6, 91]. Присутствие рассказчика также определяет сюжетную динамику прозы Г.И. Газданова. Его нарратор автобиографичен и автопсихологичен, он *демонстрирует свои приёмы исследования* [7, 163]: наблюдение за вызвавшим интерес объектом, знакомство, опрос, проверку информации. Например, внимание нарратора «Ночных дорог» привлекает плотник, *маленький, невзрачный человек с усиками, довольно чисто одетый, похожий по виду на рабочего и которого я видел примерно каждую неделю или каждые две недели, около двух часов ночи, всегда в одном и том же месте на avenue de Versailles, на углу, напротив моста Гренель* [4, 10]. Его портретная зарисовка в восприятии нарратора ассоциируется с характерной невзрачной внешностью русского «маленького человека». Поведение плотника, живущего *где-то возле Версаля, в двенадцати километрах от Парижа*, воссоздаётся писателем в травестированных традициях Евгения из «петербургской повести» А.С. Пушкина «Медный всадник»: *Он обычно стоял на мостовой, возле тротуара, грозил кому-то кулаками и бормотал едва слышно ругательства. Я мог только разобрать, как он шептал: сволочь!., сволочь!..* [4, 10]. Пушкинский герой бросает вызов антигуманной государственности и судьбе, овеществлённым в образе ожившего монумента: *Добро, строитель чудотворный! - / Шепнул он, злобно задрожав, - / Ужо тебе!..* [8, 286]. Газдановский персонаж шесть лет назад повздорил с хозяином кафе и получил от него пощёчину. С тех пор каждую субботу он приезжает по вечерам в Париж, напивается, *и когда, наконец, его враг закрывал своё заведение, тогда он приходил к этому месту, грозил незримому хозяину кулаком и шёпотом бормотал ругательства; но он был так напуган, что никогда не осмеливался говорить полным голосом*. Неподражаемая газдановская ирония заключается в том, что кафе принадлежит *пышной рыжей женщине*, а обидчик «маленького человека» три года назад умер от апоплексического удара [4, 11]. Автором травестируется литературная традиция столкновения с непреодолимым роком. Если безумие Евгения мотивирует вызов высшим силам, то обряд излияния бессильной злобы раскрывает редукцию личности плотника, который боится встретить своего обидчика. А.С. Пушкин предвосхищает типологию «бедных людей». Персонаж Г.И. Газданова – типичный «маленький человек» с душевными качествами ниже нуля. Писатель использует пародирование традиции для репрезентации данного типа на новом культурно-историческом этапе: *Страх и ненависть – вот диагноз болезни «маленького человека* [7, 164].

Традиции трёх подтипов включает центральный персонаж рассказа «Бистро». Первоначально он оставляет впечатление редуцированной личности «маленького человека» XX века: *В одной из гостиниц Сен-Дени жил французский рабочий, которого звали Франсуа Россиньоль. У него была маленькая комната с сырой и глубокой кроватью, небольшим тазиком и кувшином для умывания, стоявшим на хромом столе; на идущих пузырями обоях были отпечатаны огромные красные цветы, на стене висело огромное зеркало, неверно отражавшее лицо. Из окна был вид: стена, соседняя крыша, за ней опять стена и больше ничего* [5, 506]. Он бездомен, живёт в гостинице, ничем не интересуется, не читает книг и журналов, не вступает в разговоры; небогат, но не делает накоплений. Он традиционно невзрачен, как и его возлюбленная Мари: *...она была маленькая, полноватая и ничем не замечательная, как и сам Франсуа* [5, 507]. Неизменный цикл существования (бистро – работа – бистро) напоминает жизненный уклад Акакия Акакиевича, от которого остаётся *очень немного наследства, именно: пучок гусиных перьев, десть белой казённой бумаги, три*

пары носков, две-три пуговицы, оторвавшиеся от панталон, и уже известный читателю капот [9, 211]. Франсуа начинает и завершает свой суточный цикл в бистро, возвращаясь в гостиницу лишь ночевать: *Так шла его жизнь с той чудовищной простотой, которая кажется непостижимой и которая характерна для миллионов и миллионов человеческих существований* [5, 506]. Оценка чудовищной простоты существования корреспондирует газдановской оценке гениальной жестокости «Шинели» («О Гоголе», 1960): *…бедный Акакий Акакиевич, тоже описанный с необыкновенной жестокостью, - вот то, что изображал Гоголь, вот тот мир, который он видел* [10, 640]. Судьбы Россиньоля и Башмачкина перекликаются: оба, обретя гармонию (шинель и любовь), включаются в коммуникативную сферу своего окружения - канцелярии и завсегдатаев бистро. Оба умирают, потеряв свой идеал. Обоих трагедия утраты мотивирует к посмертному деянию: *…у Калинкина моста и далеко подальше стал показываться по ночам мертвец в виде чиновника, ищущего какой-то утащенной шинели* [9, 212]. Самоубийца Россиньоль после рокового выстрела появляется и умирает в бистро: *Цепляясь скрюченными пальцами за край стойки, Франсуа сказал: - Стакан красного* [5, 509].

Недаром Г.И. Газданов постоянно акцентирует внимание на страшном гоголевском мире: *…страшный, нечеловеческий мир, который создало его чудовищное, распалённое воображение, похожий на видение того раскалённого ада, в котором сгорел Гоголь, оставив нам в наследство то, что было создано его неповторимым литературным гением* [5, 651]. Газдановский мир XX века не менее страшен. Но на этом типологическое сходство с «маленьким человеком» заканчивается. Персонаж Г.И. Газданова переживает столкновение с роковыми силами, подобно «бедным людям», в досюжетном времени – это пожар, уничтоживший его ферму и унесший жизни родителей. Ранней потерей и объясняется постоянная грусть в глазах. Акакий Акакиевич подвергается насмешкам сослуживцев, а Россиньоль сам избегает общения. Гармония у Башмачкина овеществляется в шинели, а у Франсуа олицетворяется в образе Мари. Гоголевского актанта в новой шинели принимают в компанию чиновников, а влюблённый Франсуа сам становится активным коммуникантом, демонстрирует присущую «униженным и оскорблённым» способность к духовному возрождению, оказывается обладателем уважаемых мужских талантов: разбирается в лошадях и рыбалке, неплохой спортсмен – стрелок и велосипедист. Он пытается создать дом в гостинице, покупая цветы и вазу, способен на отчаянный поступок – самоубийство от несчастной любви. Однако высшей ценностью для него остаётся бистро, *дорога к которому пересекала всю его жизнь - дорога, которую ему ещё оставалось пройти сквозь предсмертную муть в последний раз* [5, 509]. Как видим, Франсуа Россиньоль проходит путь взлётов и падения, это «униженный и оскорблённый», которому так и не удалось духовно возродиться.

Г.И. Газданов репрезентирует типы «маленького человека», «бедных людей», «униженных и оскорблённых» в топосе Парижа. Воспоминание и воображение обусловливают своеобразие его персонажной сферы. Выживание в эмиграции, существование в рабочих кварталах Парижа и ночёвка на улицах как клошара, тяжёлый физический труд, безработица определяют панораму впечатлений молодого писателя. Это русские эмигранты, французские бедняки и пролетарии. Именно биографический опыт мотивирует своеобразие репрезентации типа «маленький человек» в прозе Г.И. Газданова. Он полемически использует интертекстуальные связи с наследием А.С. Пушкина и Н.В. Гоголя, чтобы *показать читателю созданный им мир, дать ему, читателю, возможность сравнить этот мир со своими собственными представлениями, сделать из этого соответствующие выводы и понять и почувствовать что-то, чего, не прочтя этой книги, он бы, может быть, не понял и не почувствовал* [10, 689].

Необычно увидеть «маленького человека», связанного с масонством, постигающего тайны Мироздания. «Вольный каменщик» создаётся М.А.Осоргина в 1937 году. Увлекшись масонской темой, автор раскрывает её в художественном мире романа. Роман отличается

стилистической многомерностью, в нём встречаются приёмы кинематографа и газетных жанров (документальные вставки, событийная насыщенность, заголовочные «шапки»): «Шаг второго градуса», «Путь каменщика», «Союз облегчения страданий» и т.д. М.А. Осоргин обращается к опыту литературы предшествующего столетия. Писатель заимствует типы, столь характерные для русской классической литературы: «маленький человек», «странник», «новые люди» и т.д.

Характер авторской оценки по отношению к Тетёхину, герою «Вольного каменщика», меняется. Поначалу М.А. Осоргин определяет его *срединным, ничем не выдающимся* [11, 17], намекая на обычную, непримечательную жизнь: *Если бы этот путь, богатый приключениями, проделал один человек, - он был бы почтён за замечательного и весь остаток жизни мог бы писать воспоминания; но таких же было очень много, и Егор Егорович остался человеком срединным, ничем не выдающимся* [11, 17]. Позднее его называют «маленьким» человеком» в главе «Забавы Марианны», в ситуации размышления об устройстве макрокосма: *Мир плавает во зле, как клёцка в супе, философы глубокомысленно бездействуют, а маленький человек должен молчать и не рыпаться?* [11, 150]. Авторская характеристика героя задаёт ракурс оценки его личности. Вероятно, поэтому исследователи стали относить Тетёхина к типу «маленьких людей», традиционных для классической русской литературы. Но «малость» героя необычна: он не *социальный аутсайдер* [12, 202], не дрожит перед высшими чинами, позволяет себе предъявлять начальству ультиматумы (причём начальство так его ценит, что встаёт на его сторону).

Вступая в единоборство с силами зла, Тетёхин совершает «частные» добрые дела (создаёт «Союз облегчения страданий», спасает умирающего от голода профессора Лоллия Романовича Панкратова). Следуя пути духовно-нравственного самоусовершенствования, он готов *медленно обтёсывать свой собственный грубый камень* [11, 160], *обтёсывать себя по мере сил и знания, чтобы быть достойным* [11, 43]. Его духовный мир динамичен. Обнаруживаются две личностные маски, связанные с идеей движения: прозревшего слепца и духовного странника. Прозревший «слепец» открывает для себя масонство, жертвует на благотворительность. Духовный странник понимает, что масонство - первая ступень внутреннего совершенствования. Получается, писатель-масон репрезентирует подтип «униженного и оскорблённого»

В тексте романа М.А. Осоргина мы находим интертекстуальные связи с творчеством Н.В. Гоголя. В поведении Тетёхина, в общении с женой проскальзывают манеры «значительного лица»: *Егор Егорович смотрит сквозь Анну Пахомовну и говорит тоном начальника отделения гоголевских времён: - Па-пра-шу оставить меня в покое* [11, 98]. Это нетипичное изображение «маленького человека». Он выходит за пределы «малости »и смирения, сам занимает руководящую должность, а в истории со взяточничеством своего подчиненного Ришара так кричит на нечистого на руку молодого человека, что напоминает «значительное лицо» из гоголевской «Шинели»: *И тогда Ришар услыхал крик, какого никогда не слыхали в кабинете заведующего отделом. Спокойнейший и мирнейший из шефов истерически взвизгнул, затопал ногами и закричал непонятное на своем варварском языке* [11, 32]. Анри Ришар выдаёт общественности секретные документы, пытается соблазнить жену Тетёхина. Анну Пахомовну Тетёхину можно отнести к категории «шумных» женщин, которые, по мнению М.Н. Эпштсйна, *губят «маленьких людей* [2, 196], провоцируя их окончательный крах. Показательной чертой характера Анны Пахомовны является мелодраматизм, выражающийся в постоянных грёзах о любви. В романе она так же, как и её муж, изменяется в духовном плане. Спокойствие и невозмутимость обманутого мужа приводит её к неподдельному, искреннему раскаянию.

Егор Тетёхин склонен задумываться о проблемах внешнего мира, микрокосм его не устраивает, он озабочен организацией на земле человеческого бытия. Член масонского тайного общества склонен к мечтаниям, в своих грёзах он спасается от чемпиона тяжёлого веса, находится на борту атлантического парохода, побеждает общественного врага номер один, принимает в своём кабинете министра труда, а вместо этого попадает на свадьбу

голливудской дивы. Егор Егорович задумывается о судьбах малоимущих, жертвует на масонском собрании деньги. Он склонен к внутреннему восстанию. Происходит бунт, потому что Тетёхин не находит сочувствия у братьев по масонской ложе. Он хочет помогать страждущим и бедным, но сталкивается с непониманием. Герой осознаёт, насколько мудрость, вычитанная из сотен книг, не соответствует реальной действительности: *Вот вы смеётесь, а для меня это верная гибель* [11, 67]. Происходит эволюция в сознании героя от замкнутого микрокосма до осознания равенства микрокосма и макрокосма: *Нет малого и великого: микрокосм равен макрокосму* [11, 124].

Егор Егорович Тетёхин способен от бессистемного накопления знаний, почерпнутых из книг, перейти к деятельности, приносящей пользу людям. Он старается измениться, возвыситься над обыденным, не пытается отгородиться от современной жизни и не соответствует типу «маленького человека», который *ищет спасения в стерильном и отвлеченном мире и не старается подвести всех под свою малость* [2, 107]. В данном случае уместней вести речь об «униженных и оскорблённых». Как Макар Девушкин, Тетёхин стремится помочь обездоленным: профессору Лоллию Романовичу, прощает и помогает в просветлении Анне Пахомовне, стремится к улучшению духовности общества, борется с распространением порнографических журналов. Он теряет работу, остаётся без семьи в своём саду под Парижем. Прослеживается интертекстуальная связь с идеей философской повести Вольтера «Кандид» о возделывании своего сада как главной цели в жизни. Тетёхин погружается в мир природы и в этом находит утешение, осознаёт, что природа - *Божественное дыхание, центральный и вселенский огонь, оживляющий всё, что существует* [11, 320]. Единство мира, нерушимая связь всего живого, необходимость слияния человека с природой - всё это дано понять Егору Егоровичу.

Таким образом, в духовном плане Егор Тетёхин занимает гораздо более высокое положение, чем «маленький человек». Это - воин, способный возроптать в обществе, потерявшем ценности гуманизма. Среди персонажей романа встречаются как «маленькие люди», так и «униженные и оскорблённые». Новаторство М.А. Осоргина состоит в том, что он изображает данные типы среди русских эмигрантов, связанных с масонством. При этом автор использует и русские, и французские прецедентные тексты (повесть «Кандид»).

По-иному представлен «маленький человек» в рассказе М.А. Алданова «Истребитель». Автор акцентирует внимание на зависимости судьбы «маленького человека» от исторических событий. Персонаж даже и не догадывается, что из-за Ялтинской конференции может остаться без дома. Грозное название «Истребитель» сразу смягчается подзаголовком, составленном в стиле, напоминающем вольтеровские подзаголовки и гласящем: «Рассказ о скромном советском гражданине, Ялтинской конференции, и о том, как она отразилась на его жизнь; с художественной характеристикой трёх главных её участников, решавших судьбу мира». Фабула даётся заранее в символике заглавия - это излюбленное М.А. Алдановым противопоставление маленького, незаметного человека тем «гигантам», которые где-то по соседству вершат историю.

«Истребитель» - рассказ о старом и почтенном русском интеллигенте, разочаровавшимся в молодом поколении, в интеллигенции: *Так и теперь, порою я думаю, народилось новое племя, в некоторых отношениях наверное очень хорошее, но другое и грубое племя… Наш народ был одним из самых умных в мире, наша интеллигенция была тонкая, чуткая, гуманная, и такая же была наша литература. А теперь?...* [13, 623]. Силой обстоятельств герой оседает в Алупке неподалеку от Воронцовского дворца. Иван Васильевич (обратим внимание на то, что в тексте не называется фамилия персонажа, тем самым подчёркивается незаметность «маленького человека». В тексте рассказа фамилии встречаются только у исторических личностей: Сталин, Рузвельт, Черчилль), как-то уцелел после всех бедствий, обрушившихся на Крым, и чтобы прокормиться (раньше он был химиком) - работает истребителем насекомых, угрожающих виноградникам и садам, а вне сезона берётся и за истребление клопов и прочей домашней нечисти - работа в то время

весьма полезная. Символично сожжение Иваном Васильевичем старого номера эмигрантской парижской газеты. После этого события интересующийся чтением истребитель обращает внимание только на старую поваренную книгу, в которую был вложен листок бумаги, исписанный стихами: *Поваренная книга была ему не нужна, однако он любил её просматривать, а золотообрезным засаленным листком пользовался как закладкой* [13, 625]. Просмотр картинок вместо чтения и травестированное использование листка со стихотворениями как закладки – это свидетельства окончательной нравственной редукции «маленького человека».

Иван Васильевич переживает свою трагедию утраты семьи и дома: *Раза два в год его прежде навещал сын, юноша по духу ему чужой, но славный, менее грубый, чем другие молодые люди. Он был убит в первый же год войны* [13, 626]. По сюжету, перед самым открытием Ялтинской конференции, проводящейся в Алупке, Иван Васильевич получает приказ очистить свою «саклю», как он называет свой дом, по причине близкого расположения от Воронцовского дворца, в котором происходит работа конференции. В дальнейшем нарратор концентрирует внимание на трёх исторических личностях, на их отношении друг к другу: *Несмотря на серьезное выражение лица Сталина, многое было ему забавно в Ялте. На конференции всегда приезжали враги. Опаснейшим врагом был Черчилль, но его страна была теперь не так страшна. Менее опасным врагом был президент, зато мощь Соединенных Штатов была очень велика. Сталин, по правилу, не верил ни одному слову из того, что оба они говорили* [13, 630].

Особенность алдановской иронии заключается в его исторической концепции: миром правит Его Величество Случай, и даже происхождение жизни на Земле – результат космической случайности. Поэтому различие между «маленьким человеком» и прославленной исторической личностью иллюзорно – оно заключается в счастливом или несчастном случае, в личностном выборе. Как это ни парадоксально, различие между Иваном Васильевичем и Сталиным весьма условно - в сталинских корнях притаился тот же «маленький человек», выросший до «значительного лица». Этим Сталин и понравился Рузвельту: *Сталин Рузвельту при первом знакомстве понравился. Как все красивые люди, Рузвельт о каждом человеке бессознательно судил и по наружности. У маршала было значительное лицо. Ему, по-видимому, было чуждо актерство, он всегда был прост, важен и ясен. Президент очень ценил эти свойства в людях. Сталин вышел из низов, и Рузвельт предпочитал простых бедных людей богатым и высокопоставленным: простые обычно, как люди, лучше и чище* [13, 629].

Таким образом, в рассказе «Истребитель» «маленький человек» осознаёт бессилие перед историческими деятелями и властью. Иван Васильевич терпит поражение от гигантов, которые записаны на скрижалях истории. М.А. Алданов изображает человека, находящегося в тени исторических событий, не ведающего о том, что происходит у него за спиной.

ВЫВОДЫ

Опираясь на парадигму С.Г. Бочарова, мы рассматриваем развитие литературного типа «маленький человек» в трёх ипостасях: собственно «маленький человек» - антиличность, «бедные люди» с попранной человечностью, «униженные и оскорблённые», имеющие силу к духовному возрождению. Прецедентные тексты А.С. Пушкина и Н.В. Гоголя используются писателями-эмигрантами с целью показать читателю особенные художественные миры. В переплетении реальности и фантасмагорических видений герой М.А. Осоргина получает возможность получить духовное обновление от природы. Персонаж Г.И. Газданова такой возможности не получает: даже после своей смерти он остаётся в парижском бистро. Необычно изображает «маленького человека» М.А. Алданов, связывая его судьбу с историческими событиями, а несчастная судьба персонажа объясняется его невключённостью в историю.

Мы отмечаем некоторые специфические признаки репрезентации литературного типа в

прозе русского зарубежья. Во-первых, заметно повышается роль биографического фактора в нарративе. Персонажи Г.И. Газданова появляются в результате жизненных наблюдений автора за парижской жизнью. Масон М.А. Осоргин воссоздаёт образ «вольного каменщика» Егора Тетёхина. Даже малопривлекательный Иван Васильевич получает «авторскую» специальность химика, а М.А. Алданов и в эмиграции продолжает заниматься химией актиноидов.

Во-вторых, сюжеты писателей-эмигрантов разворачиваются в пространстве Парижа или СССР. Поэтому изменяются социальные и национальные характеристики типа: в персонажную сферу включаются французы и русские, не только бедные интеллигенты и мелкие чиновники, но и пролетарии, бедняки, маргинальные элементы. Превращение интеллигента или мелкого буржуа в «маленького человека» зачастую мотивируется последствиями внешних исторических событий, имеющих место в досюжетном хронотопе, - катастрофами, революцией, войной; практически все персонажи соотносятся с архетипом бездомности или переживают трагедию утраты дома, семьи, социального статуса. Поэтому литературный тип предстаёт во внутренней динамике духовного падения или возрождения, сохранения или утраты базовых гуманистических ценностей. Этим обусловлено не только наличие трёх подтипов в эмигрантской прозе, но и их сопряжение в характерологии персонажа. Репрезентация этих подтипов в литературе русского зарубежья мотивирована стремлением сохранить гуманистические ценности в эпоху их девальвации и поддержать интерес к человеку, в чём помогает *ненасытное стремление* художников *понять многие чужие …жизни* [4, 5].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Дмитриевская Л.Н. Новый взгляд на образ «маленького человека» в повести Н.В. Гоголя «Шинель» // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – Киев. – № 4. – 2009. – С. 2-5.

2 Эпштейн М.Н. Маленький человек в футляре: синдром Башмачкина-Беликова // Вопросы литературы. – № 6. – 2005. – С. 193-203.

3 Бочаров С.Г. О художественных мирах. – М.: Сов. Россия, 1985. – 296 с.

4 Газданов Г.И. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2. Роман. Рассказы. Документальная проза. - М.: Эллис Лак, 2009. – 736 с.

5 Газданов Г.И. Собрание сочинений в пяти томах. Т.4. Романы. Выступления на радио «Свобода». Проза, не опубликованная при жизни. – М.: Эллис Лак, 2009. – 737 с.

6 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом). 4-е изд.- Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1977-1979. – Т.6. Художественная проза. – 1978. – 576 с.

7 Боярский В.А. Поэтика прозы Гайто Газданова 1940-х годов // Дисс. на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2002. – 254 с.

8 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом). 4-е изд.- Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1977-1979. – Т.4. Поэмы. Сказки. – 1977. – 447 с.

9 Гоголь Н.В. Собрание художественных произведений: В 5 т. Т. 3. Повести. М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 503 с.

10 Газданов Г.И. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 3. Романы. Рассказы. Литературная критика и эссеистика. Масонские доклады. – М.: Эллис Лак, 2009. – 736 с.

11 Осоргин М.А. Вольный каменщик. – М.: Московский рабочий, 1992. – 336 с.

12 Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. - М: Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 400 с.

13 Алданов М.А. Собрание сочинений в 8 тт. Т 4. – М.: Терра-Книжный клуб, 2007. –

640 с.

А.Ю. Леонтьева[1], Р.А. Филимоненко[2]

Түрін түсіндіру «Кішкентай адам» прозада Орыс Шетелде

[1,2]М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан

Мақалада әдеби түрітің дамуы «Кішкентай адам» Орыс Шетелде прозада зерттелуде. Зерттеу материалы – өнер туындылары реалистік жұмыстар эмиграцияның алғашқы толқынының. Әдістемелік база тарихи-генетикалық, типологиялық және салыстырмалы талдау әдістерін қамтиды. Орыс классиктерінің шығармалар негізгі мәтіндері пайдаланылды. Зерттеу С.Г. Бочаровтың парадигма сүйенеді. Бұл парадигма бізге «кішкентай адам», «кедей адамдар», «қорланған және ренжіген» әдеби түрлердің арасындағы айырмашылықты негіздеуге мүмкіндік береді. Зерттеуде интертекстуалды әдіс қолданылды. Классикалық әдеби түрі қысқа сипаттама беріледі. Зерттеуде С.Г. Бочаровтың парадигмасы қолданылады. Соңында репрезентация ерекшеліктері туралы «Кішкентай адам» Орыс Шетелде прозада келтірілген.

A.Y. Leontieva[1], R. A. Filimonenko[2]

Interpretation of literary type little man in the prose of Russian Foreigns

[1,2]M.Kozybabayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, Kazakhstan

In the article being considered the development of the literary type “little man” in prose of the Russian foreign countries. The material of the study is the realist works of the first wave of emigration. The methodological base includes historical-genetic, typological and comparative methods of analysis. The works of Russian classics are used as precedent texts. The study is based on the paradigm of S.G. Bocharova. This paradigm allows us to justify the delimitation between the literary subtypes of "little man", "poor people", "humiliated and offended." As a result, a conclusion is drawn about the features of its representation in the prose of the Russian foreign countries.

УДК 801.61

Н.П. Локтионова[1], С.В. Бука[2]

[1]к.п.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: nploktionova@mail.ru

[2]учитель русского языка и литературы, СШ № 35 имени М.Маметовой, г. Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: sonyanazar94@mail.ru

«И ОТРАЖАТЬСЯ В ЗЕРКАЛЕ ТВОЕМ...» (ОБРАЗ ЗЕРКАЛА В ЛИРИКЕ АРСЕНИЯ ТАРКОВСКОГО И КИНОФИЛЬМЕ «ЗЕРКАЛО» АНДРЕЯ ТАРКОВСКОГО)

В статье ставится задача выявить роль образа зеркала в творчестве Арсения Тарковского, а также проследить развитие этого образа в кинофильме «Зеркало» Андрея Тарковского. Анализ стихотворений показал, что обращение поэта к образу зеркала дало неограниченные возможности «игры» с пространством и временем, открыло путь к познанию мира и самопознанию, помогло увидеть границы ирреального и реального. Поэтика Арсения Тарковского имела сильное влияние на творчество режиссера Андрея Тарковского. Одной из ведущих тем в творчестве отца и сына стала тема зазеркалья. Авторы статьи, основываясь на принципе интеграции разных видов искусства (поэзии и

кино), выявили символические значения образа зеркала и связанные с ним мотивы отражения, обнаружили идейные и образные переклички между стихотворениями и кинофильмом.

Ключевые слова: художественный мир, образ, зеркало, символ, память, душа, вечность

ВВЕДЕНИЕ

В творчестве поэта Арсения Тарковского представлена богатая палитра разных образов, в частности, большое внимание уделяется предметным образам, миру вещей. Зачастую поэт переносит в произведение такие реалии действительности, как парус, костыли, кольцо, чаша, свеча и др., которые становятся «интеллектуальными символами» [1, 63]. В качестве наглядного примера можно привести образ зеркала, играющий важную роль в понимании мировосприятия автора.

Зеркало – волшебный и загадочный предмет, который всегда притягивал внимание людей, порождая суеверия и приметы. О его необычных свойствах мы узнаем из сюжетов древнегреческой мифологии: убийство Персеем медузы Горгоны, гибель Нарцисса от собственного отражения. Неподдельный интерес к зеркалу проявляли представители разных видов искусства: живописцы рисовали картины, где изображали этот предмет в руках прекрасных женщин («Обнаженная перед зеркалом» Д.Беллини), а для художников слова обращение к образу зеркала со временем стало своеобразной литературной традицией. Стоит вспомнить сказку О.Уайльда «Мальчик-звезда», Л.Кэролла «Алиса в Зазеркалье», роман в стихах «Евгений Онегин» А.Пушкина, балладу В.Жуковского «Светлана», стихотворения А.Фета «Зеркало в зеркало» и А.Ахматовой «Что таится в зеркале?» и т.д.

В данной статье мы не только рассмотрим образ зеркала в поэзии Арсения Тарковского, но и выясним, какую роль он играет в фильме Андрея Тарковского «Зеркало», поскольку именно в этой киноленте находит свое дальнейшее продолжение и усложнение данный художественный образ.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В художественном мире А.Тарковского зеркало выступает в роли некой границы на пересечении двух миров – реального и отраженного. Так, в стихотворении «Дом» автор сразу дает относительно конкретную датировку событий, о которых пойдет речь, соотнося их с хронологией жизни лирического героя: *«Юность я проморгал у судьбы на задворках…»* [2, 16]. Герой входит в дом, «как в зеркало», тем самым пересекая условную границу между мирами. Происходят интересные изменения с хронотопом произведения, т.е. появляется дополнительный пространственно-временной континуум, где события разворачиваются по своим определенным законам. Пространство наделяется здесь двумя характеристиками – «за» и «перед» зеркалом. По мнению И.Павловской, возникает «перевернутое отражение бытия, в котором субъект и объект отчетливо противопоставлены друг другу в вербальном и семантическом выражении» [3].

Мотив зеркальности в творчестве А.Тарковского тесно связан с мотивом двойничества. В произведениях поэта человек и его двойник-отражение существуют раздельно друг от друга. Многие герои словно боятся посмотреть в зеркало как источник правды, которая носит подчас весьма мучительный характер. Они не желаю увидеть на своем лице отпечаток времени. Так, русалка, взглянув на себя, понимает, что молодость прошла и «канула в омут» ее красота. Тема старости звучит и в стихотворении «Актер», где лирический субъект сравнивает человеческую жизнь с театральным искусством: *«С чем еще мне жизнь сравнить, скажите, / Если кто-то роль мою сыграл / На вертушке роковых событий?»* [2, 173]. Герой вспоминает прошлое, когда был молод и счастлив, и не желает принимать

настоящего, в котором он стал седым стариком. Глядя в зеркало, он не узнает себя: ему кажется, что перед ним «зазеркальный двойник», проживший его лучшую жизнь*: «Потому что здесь чужой старик / Ссорится у зеркала с судьбой»* [2, 173]. По мнению исследователя И.Кадочниковой, внутренняя реальность лирического субъекта осмысляется как единственно подлинная [4, 117].

Прожив нелегкую жизнь, переосмыслив совершенные поступки, поэт часто вспоминает свою молодость, период любовных страстей и юношеского максимализма. «Молодости» – так звучит название одного из стихотворений Тарковского, где лирический герой мысленно возвращается в прошлое, с которым у него связано множество теплых воспоминаний. Образ зеркала помогает раскрыть смысл стихотворения: однажды в жизни героя уже была молодость, а теперь зеркало становится проводником в мир ушедшей юности, заставляя с новой силой прочувствовать былые эмоции.

Словами о прощении, признанием своей вины открывается первая строфа: *«Прости меня. Я виноват в разлуке. / Настанет время – ревность отгорит, – / Я протяну еще живые руки, / А что найду? Уже родной гранит»* [5, 95]. Эти строки наталкивают на мысль о свершившейся трагедии между двумя близкими людьми. Лирический герой, поддавшись чувству ревности, вовремя не осознал, чего может лишиться: возлюбленной не стало, и теперь его «живые руки» не смогут прикоснуться к ней, ему остался лишь «родной гранит». Казалось бы, со временем герой должен был обрести внутреннее смирение и душевное равновесие, однако в риторическом вопросе, который он адресует самому себе, слышатся звуки отчаявшегося человека, так и не нашедшего спокойствия. Экзистенциальный мотив смерти, прозвучавший в первой строфе, находит свое продолжение и в следующих строках:

Я жизнь построил, сердце успокоил
И для тебя расставил зеркала,
И там живу. Зачем я жизнь построил?
Родной гранит моя рука нашла [5, 95].

«Расставленные зеркала» символизируют иной мир, отражают прошлое лирического героя, который стремился построить «дом во имя долга и во имя дела», желал ощущать присутствие и поддержку возлюбленной.

В следующей строфе тональность стихотворения резко меняется, вырисовывается психологический портрет девушки, которая «спорщицей была нетерпеливой» и с которой было «тяжело». В душе герой переживает двойственные эмоции, тоска по возлюбленной понемногу утихает. Ему осталось лишь «зеркальное стекло», под которым подразумеваются мысленные картины, разворачивающиеся в глубинах его сознания: это отрывки из памяти, воспроизводящие былую молодость [4, 114]. А.Тарковскому необходим был образ зеркала и заключенная в нем магия, выражающаяся в способности разделять жизнь на «до» и «после»: *«И мнится мне, что жизнь моя двоится, / Что я с тобою в зеркале моем, / Пока тебя моя рука стыдится / И в темный час ощупывает дом»* [5, 95]. Лирический герой осуществил свою мечту построить собственный дом, который теперь напоминает ему «лицо с бездушными глазами». В заключительной строфе звучит мотив отчаянья, осознания невосполнимой утраты: герою остались только воспоминания о молодости и доме, где нет возлюбленной, «*где в зеркале, как в яме, отражается бессонный лик напрасного труда*» [5, 95].

Лирика А.Тарковского – зеркало его души, в котором читатель видит радости и переживания поэта. Эволюция поэтического сознания автора нашла отражение на страницах его произведений. В качестве примера можно привести стихотворение «И это снилось мне, и это снится мне...», где нет как таковой сюжетной канвы, композиция строится на размышлениях о смысле бытия, о вечном круговороте событий: *«И это снилось мне, и это снится мне, / И это мне еще когда-нибудь приснится, / И повторится все, и все довоплотится, / И вам приснится все, что видел я во сне»* [2, 279]. Многократное

повторение союза «и» указывает на важность перечисляемых элементов, а использованные А.Тарковским формы одного и того же слова (снилось, снится, приснится) помогают создать динамику, прочувствовать движение жизни. Звучит мысль поэта о том, что человек на земле всего лишь «прохожий», голос которого в будущем будет звучать устами детей. Как чередуются времена года, так и каждое поколение людей сменятся новым.

Интересно рассмотреть строфику анализируемого текста, где каждое четверостишие представляет собой идейно и композиционно законченную часть, при этом они связаны единым авторским замыслом. На наш взгляд, движение поэтической мысли происходит от общего к частному: в первой строфе лирический герой размышляет на тему мироздания, далее его рассуждения приобретают более конкретный характер. Во сне, как в зеркале, он видит зарождение планеты, когда природа и люди были одним целым: *«Волна идет вослед волне о берег биться, / А на волне звезда, и человек, и птица, / И явь, и сны, и смерть – волна вослед волне»* [2, 279]. Эти строки есть одна развернутая метафора, прием аллитерации усиливает звучание, рокот водной стихии: бытие подобно неспокойному морю, а волны в нем – поколения людей, сменяющие друг друга. Итог своих философских раздумий А.Тарковский выразил в заключительной строфе, где отчетливо звучит мотив одиночества: лирический герой, оставшись наедине с самим собой, сравнивает себя с «сиротой». Любопытно, что именно в конце появляется образ зеркала: *«Один, среди зеркал – в ограде отражений / Морей и городов, лучащихся в чаду. / И мать в слезах берет ребёнка на колени»* [2, 279]. Кажется, что герой, находясь в «ограде отражений», попадает в зеркальное пространство, однако он не видит свой облик, вместо него отображаются моря и города. В центре всего оказывается Жизнь, которая предстает в образе матери, в слезах «берущей ребенка на колени». Торжественно звучит тема бессмертия, преемственности поколений, истинной веры в то, что человеческое существование вне времени: *«Не надо мне числа: я был, и есмь, и буду…»* [2, 279].

Как известно, поэтика А.Тарковского имела сильное влияние на творчество Андрея Тарковского: многое, о чем писал в стихотворениях отец, оказалось близко и мировосприятию его сына. Одной из ведущих тем в творчестве обоих художников стала тема зазеркалья, отраженья. Можно сказать, что зеркало – символ этой семьи, ведь не случайно Марина Тарковская, дочь поэта, написала книгу под названием «Осколки зеркала».

Одной из лучших кинематографических работ Андрея Тарковского, получивших высокую оценку мировых кинокритиков, является фильм «Зеркало». Кинолента имеет автобиографическую основу, в ней запечатлены мечтания, воспоминания о событиях, произошедших на самом деле и оставшихся в памяти главного героя – Алексея, прототипом которого является сам Андрей Тарковский.

Фильм раскрывает историю непростых взаимоотношений отца и сына: в 1935 году Арсений Тарковский уходит из семьи, оставляя детей с бывшей женой. Обида на отца, много лет терзавшая душу Андрея, со временем пройдет, а жизнь, подкинув похожее испытание (он также оставит семью), научит его прощать. А. Лаврин пишет в своих воспоминаниях: «Если попытаться определить бытие «клана» Тарковских, … уместно предложить такую формулу: «Все против всех». За одним исключением – отец и сын. Вот кто всегда чувствовал между собой кровную связь и великую привязанность, несмотря на происходивший иногда разлад в отношениях» [6]. Таким образом, фильм стал отражением конкретных человеческих судеб, однако при внимательном просмотре он будет понятен и близок многим людям, поскольку заставляет задуматься над общечеловеческими вопросами, подводя каждого зрителя к самоанализу.

Название киноленты можно истолковать по-разному. Образ зеркала, который появляется во многих произведениях отца, становится одним из ключевых образов в фильме его сына. Киновед М.Туровская отмечает, что «не последнее место должно быть отдано соображениям пьяного Снаута из «Соляриса» о том, что человечеству нужен не космос – нужно зеркало самого себя» [7, 104]. Так, Андрею Тарковскому образ зеркала был

необходим для того, чтобы показать, как судьба отца нашла отражение в его судьбе. Вероятно, идея о создании фильма была предопределена не только жизненными перипетиями, но и какими-то высшими силами. Подтверждением является интервью режиссера, вспоминающего, как его многие годы преследовал один и тот же сон: «Я входил в дом, в котором родился… Мне казалось, что, реализовав этот странный образ, мне удастся освободиться от своих чувств» [8]. Зеркало позволило восстановить моменты его личной истории, укрупнить и сделать их более зримыми.

Судьба Андрея Тарковского во многом стала зеркальным преломлением судьбы его отца. Детство обоих пришлось на страшные для страны годы. Арсений, родившийся в 1907 году, рос в эпоху разрушения старого уклада жизни, а сыну выпало расти в годы Великой Отечественной войны, без отцовского тепла. Они оба не сумели сохранить свои семьи, оба полностью отдались искусству, в котором проявились совершенно по-разному: один – в поэзии, другой – в кино.

Каждый человек – носитель родового начала, зеркало своих предков. В 30-е годы Арсений Тарковский написал поэму «Завещание», которую посвятил недавно родившемуся сыну Андрею.

Я первый гость в день твоего рожденья,
И мне дано с тобою жить вдвоем,
Входить в твои ночные сновиденья
И отражаться в зеркале твоем [5, 180].

Эти строки можно считать поистине пророческими: образ отца не только навсегда останется в памяти сына, но и будет сопровождать его всю жизнь. Андрей Тарковский станет своеобразным концентратом страстей и устремлений своего отца, его зеркальным отражением.

Аналогичные мысли найдут логическое продолжение и в фильме «Зеркало», где тема родословной памяти открывается фразой врача: «Как твое имя, отчество, фамилия?»

Зеркало – не только отражение конкретного человека, но и память истории, культуры. Так, совсем юный герой фильма, как в зеркале истории, видит кадры (атомный взрыв в Хиросиме, смерть Гитлера, война в Испании). По фильму проходят великие произведения искусства: Игнат листает книгу о татарах, христианском мире, Леонардо да Винчи, читает Пушкина… Очевидно, что искусство становится зеркалом вечности, отражающим дух и культуру различных времен. В целом категория человеческой памяти становится ключевой в киноленте, а своеобразная структура фильма, которой присуща такая черта, как нелинейность (сначала вспоминается одно, потом другое), во многом объясняет ход режиссерских размышлений.

В фильме Андрея Тарковского образ зеркала играет важную роль в построении сюжета: соединяя разные пространственно-временные пласты, как осколки разбитого зеркала, режиссер создает единый хронотоп киноленты. Отдельные черно-белые картины прошлого находят зеркальное отражение в цветных картинах настоящего. Таким образом, в фильме происходит полное смешение времен, границы между которыми оказываются тонки и проницаемы. Вспомним сцену, когда раздается звонок в дверь, Игнат открывает ее: старушка на пороге, которая якобы не туда попала. Подобное наблюдается и в стихотворениях Арсения Тарковского, где одновременно сосуществуют различные эпохи (античность, Золотой век и т.д.), а это уже перекличка сына и отца на уровне хронотопа.

Зеркало – это и отражение самого сокровенного, что есть в человеке, его тайных мыслей, его души. В зеркале мы можем пристально рассмотреть себя со всей близостью, но в то же время и с необходимой отстраненностью: это мы и словно не мы... Глядя в зеркало, мы видим свой взгляд, который изучает нас самих, и невозможно уйти от собственного суда. Вот пример эпизода, где главный герой, будучи ребенком, долго и пристально вглядывается в зеркало, его взор направлен внутрь себя, в глубины памяти, он как будто видит себя

«другого». Это взгляд человека на самого себя, способ самопознания, а зеркало является мистическим собеседником, одновременно подтверждающим и опровергающим самоидентификацию личности. Особенно важна сцена, в которой молодая мать долго-долго смотрит в туманящееся зеркало, пока в нем не проясняется иное, постаревшее материнское лицо. Возможно, через зеркальность проявляется внутренний мир героев, обнажается тайное их души.

Мотив «человек и зеркало» и связанная с ним тема двойничества находят свое развитие в сценах, где герой отождествляет себя с сыном, а мать – с женой. Он видит в жене свою мать (их обеих играет одна актриса – Маргарита Терехова). Алексей находит в судьбах этих женщин что-то общее, а именно переживания и трудности, что остались им после того, когда он, подобно отцу, ушел из семьи: «Когда я вспоминаю, у матери всегда твое лицо». Это целый «клубок» различных перекличек, зеркальность нескольких поколений и судеб.

В «Зеркале» мотив отражения реализуется и при помощи образа стекла, обладающего похожими свойствами, что и у зеркала. Главные герои часто сидят у открытого окна, смотрят вдаль и что-то вспоминают, о чем-то тоскуют. Кажется, что природные явления, например, проливной дождь за окном, как зеркало, отражают душевное состояние героев (боль, отчаяние). Их силуэты, очертания отдельных предметов проявляются не только в зеркалах, но и в окнах, стеклянной посуде, и в этом тоже есть своя символика. Особенно показательна в этом отношении сцена с петухом, разбивающим оконное стекло и прорывающимся на свободу, тем самым он преодолевает преграды, окунаясь в другое время, оставаясь в Вечности.

В кинематографическом мире Андрея Тарковского зачастую образ зеркала связан с мотивом горения. Например, сцена пожара у соседей (детское воспоминание), когда пламя отображается в зеркале, или похожий эпизод, где пламя горящей конфорки как будто дано сквозь призму двойного видения (реального и отображенного), что придает «объем и глубину кадру, а также больший психологический накал» [9, 4]. Еще один пример – зеркало, брошенное в раскаленные угли. Эти сцены объединяет мотив разрушения, непосредственно реализующийся не только при помощи образа огня (сгорает соседское жилье), но и благодаря использованию образа зеркала, осколки которого подобны осколкам памяти. Вспомним эпизод из фильма, когда рушится крыша дома, все бьется, летит, или исторический видеоряд, где девушка несет треснувшее зеркало.

Зачастую и образ сна перекликается с образом зеркала, поскольку сновидения являются зеркалом души человека, отражают его переживания и воспоминания. Так, в детской памяти навсегда запечатлелись пожар, маленькая сестра, загадочно повторяющееся сновидение, когда ветер сбивает со стола вазу и шумит лес. Эти воспоминания героя перекликаются и пересекаются со сновидениями матери, и складывается ощущение, что у матери и сына как будто одно сознание на двоих.

Кроме того, зеркала и сны помогают снова попасть в мир счастливого детства, вернуться в которое мы никогда не сможем в реальности, т.е. оно является мистическим образом памяти. Эти же мотивы можно обнаружить в поэзии Арсения Тарковского, когда в снах его лирического героя оживают самые дорогие и теплые воспоминания о родном доме и об отце («Белый день»). Мы можем лишь предполагать, какой смысл заключен в данных художественных образах, но одно можно сказать с уверенностью – в этом присутствует некая символика и мистика.

Прекрасным литературным обрамлением для киноленты «Зеркало» стали стихотворения Арсения Тарковского, которые читает сам автор. По мнению исследователя Н.Пинежаниновой, включение поэтических текстов в киноленту «приостанавливает развитие действия, комментирует сюжет и формирует гипотезу об общем содержании всего фильма» [10, 79]. Подчеркнем, что эти поэтические произведения («Первые свидания», «С утра я тебя дожидался вчера…», «Жизнь, жизнь», «Эвридика») были выбраны режиссером не случайно:

они отражают не только всю сущность творчества поэта, но и зеркальность мировосприятия отца и сына.

Открывается кинокартина стихотворением «Первые свидания» – своеобразным гимном любви, в котором мы видим мир, преображенный светлым чувством героев. Поэтическое произведение становится полноценной частью фильма, поскольку оно присутствует не только как звуковое оформление. Дело в том, что на протяжении всей сцены дается и зрительный образ тетрадки со стихами. В первый раз мы замечаем эту деталь, когда мать, проводив взглядом сбившегося с дороги доктора, оборачивается к дому и видит, как с подоконника падает тетрадь. Далее следует эпизод, где женщина смотрит на проливной дождь за окном, а на подоконнике снова лежит тетрадь со стихами, которую она берет в руки, при этом отрешенный взгляд матери обращен куда-то вдаль. Звучат последние строки стихотворения, и крупным планом показано лицо женщины со слезами на глазах. Она вспоминает своего мужа, после расставания с которым остались лишь слова о чувствах, облеченные в поэтическую форму. Возможно, обреченность их союза была предопределена свыше, что подтверждают строки: *«Когда судьба по следу шла за нами, / Как сумасшедший с бритвою в руке»* [2, 220].

Андрей Тарковский включает в фильм произведения отца, так как они одновременно являются не только фрагментом биографической реальности, но и частью сюжетного развертывания фильма. Подтверждением становится поэтический цикл Арсения Тарковского «Жизнь, жизнь». Удивительно, как строки из третьей части этого стихотворения отражаются в картинах, изображенных в фильме. Например, сцены войны, где советские солдаты переправляются через реку Сиваш, или когда мальчик взбирается на снежную горку, словно «в грядущих временах привстает на стременах». Отчетливо звучит мотив переплетения времен: «я вызову любое из столетий», «а стол один и прадеду и внуку», «грядущее свершается сейчас». Хронотоп стихотворения идентичен хронотопу фильма: сплав видеоряда и поэзии оказывает мощное воздействие на зрителя, пробуждая чувство веры, надежды на мир. Режиссер утверждает бессмертие человека вопреки его неизбежной смертности, а это сквозной мотив поэзии Арсения Тарковского: *«Я не бегу. На свете смерти нет: / Бессмертны все. Бессмертно всё. Не надо / Бояться смерти ни в семнадцать лет, / Ни в семьдесят…»* [2, 236].

В конце фильма звучит стихотворение «Эвридика», в котором душа, покидая тело, «живую тюрьму», устремляется на свободу, подобно пролетающей птице, которую мы видим на экране. Интересна городская сцена, когда герой выпускает из рук маленького птенца, становящего символом души, новой жизни, а далее снова следуют кадры из детства (все тот же дом, окно), где молодые родители говорят о скором появлении ребенка: *«И снится мне другая / Душа, в другой одежде»* [2, 212]. Можно предположить, что душа отца воплотилась в душе его сына.

ВЫВОДЫ

Итак, в каждой культуре, в каждой эпохе – свои «зеркала» и свои отражения. Анализ стихотворений А.Тарковского показал, что образ зеркала играет ключевую роль в художественном мире поэта. Зеркало становится «границей» пересечения двух миров, реального и отображенного, «воротами» в тайный мир лирических героев, а также помогает увидеть их внутреннее содержание.

Этот образ находит свое развитие и углубление в фильме Андрея Тарковского «Зеркало», который по праву можно назвать неисчерпаемым: как два зеркала, находящиеся друг против друга, образуют бесконечное число отражений, так и киноленту показывает нам массу перекличек, перипетий в судьбе отца и сына. Образ зеркала обладает исключительно философским смыслом, выступая как символ самопознания человека, отражения собственного «Я», истории и культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Савельева В. Художественный текст и художественный мир: проблемы организации. – Алматы: ТОО «Дайк-Пресс», 1996. – 192 с.

2 Тарковский А. Благословенный свет: стихотворения / Арсений Тарковский. – Спб.: Азбука-Аттикус, 2017. – 336 с.

3 Павловская И. Образы пространства и времени в поэзии Арсения Тарковского. Автореф. дис. на соиск. учен.степ. канд. филол. наук. – Волгоград, 2007. – 198 с.

4 Кадочникова И. Синтез искусств и его роль в формировании нового принципа художественного психологизма в русской лирике второй половины XX века (на материале творчества Арсения Тарковского) // Вестник Удмуртского университета. – 2010. – № 4. – С. 111 – 118.

5 Тарковский А. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 2. Поэмы; Стихотворения разных лет; Проза / Сост. Т. Озерской-Тарковской. – М.: Худож. лит., 1991. – 270 с.

6 Педиконе П., Лаврин А. Тарковские: отец и сын в зеркале судьбы. – М.: ЭНАС, 2008. – 407 с.

7 Туровская М. Семь с половиной, или Фильмы Андрея Тарковского. – М.: Искусство, 1991. – 255 с.

8 Болдырев Н. Жертвоприношение Андрея Тарковского. – М.: Вагриус, 2014. – 527 с.

9 Скорник Е., Скорник А. Образ зеркала как средство выразительности в изобразительном искусстве и кинематографе // Концепт. – 2013. – № 9. – С. 1 – 5.

10 Пинежанинова Н. «И все приобретает новый внезапный смысл…» (интеграция поэтического творчества Арсения Тарковского в фильмы Андрея Тарковского) // Мир русского слова. – 2011. – № 3. – С. 75 – 79.

Н.П. Локтионова[1], С.В. Бука[2]

Андрей Тарковскийдің «Айна» кинофильміндегі және Арсений Тарковскийдің лирикасындағы айна бейнесі

[1]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан
[2]М.Маметова атындағы № 35 орта білім беретін мектебі,
Шымкент қ., Қазақстан

Мақалада Арсений Тарковский шығармашылығындағы айна бейнесінің рөлі мен Андрей Тарковскийдің «Айна» кинофильміндегі аталған бейненің дамуын айқындау негізге алынады. Өлеңді зерделеу барысында ақынның айна бейнесіне жүгіну негізінде кеңістік пен уақыт «ойынының» шексіздігін, әлемді және өзін-өзі тану жолын ашып, реалды және ирреалды шектерді көруге мүмкіндік беретіні анықталды. Арсений Тарковскийдің поэтикасы режиссер Андрей Тарковскийдің шығармашылығына елеулі әсер етті. Әке мен ұл шығармашылығындағы айнатану негізгі тақырыпқа айналды. Мақала авторлары интеграция принципі арқылы өнердің (поэзия мен кино) әр түріне, айна бейнесінің символдың мәніне және онымен бйаланыстағы бейнелеу уәжділігіне сүйеніп, өлең мен кинофильм арасындағы идеялық әрі бейнелік үндестіктерді айқындады.

N.P. Loktionova[1], S.V. Buka[2]

The mirror image in the lyrics of Arseniy Tarkovskiy and in the movie “Mirror” of Andrey Tarkovskiy

[1]Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan
[2]Secondary school № 35 named after M.Mametova,
Shymkent, Kazakhstan

The task of the article is to identify the role of the image of the mirror in the work of Arseniy Tarkovskiy, as well as to trace the development of this image in the film "Mirror" by Andrey

Tarkovskiy. The analysis of poems showed that the poet's appeal to the image of the mirror gave unlimited possibilities of "playing" with space and time, opened the way to knowledge of the world and self-knowledge, helped to see the boundaries of the surreal and the real. The poetics of Arseniy Tarkovskiy had a strong influence on the work of director Andrey Tarkovskiy. One of the leading themes in the work of father and son was the theme of the looking glass. The authors of the article, based on the principle of integration of different types of art (poetry and cinema), revealed the symbolic meanings of the image of the mirror and the motives of reflection associated with it, found ideological and figurative echoes between poems and the movie.

УДК 801.8

Н.П. Локтионова[1], Г.В.Забинякова[2]
[1]к.п.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: nploktionova@mail.ru
[2]старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: galinazabinyakova@mail.ru

«ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ В ЧЕЛОВЕКЕ НИКОГДА НЕ БУДЕТ УБИТО» (К ИЗУЧЕНИЮ РОМАНА А. Н. РЫБАКОВА «ДЕТИ АРБАТА»)

В статье представлен материал, связанный с обновлением содержания литературного образования в старшем звене общеобразовательной школы. В работе рассмотрены вопросы по изучению романа А. Рыбакова «Дети Арбата» (история создания, проблематика, сюжет). Авторы анализируют художественное время и пространство, систему образов в произведении, раскрывают авторское отношение к героям и событиям. В статье даются рекомендации по изучению монографической темы: предложены последовательность изучения объемного произведения, методы и приемы, используемые для достижения эффективности уроков, которые посвящены анализу романа А. Рыбакова.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, «возвращенная» литература, хронотоп, система образов, проблема нравственного выбора, духовные ценности

ВВЕДЕНИЕ

В условиях вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство существует острая необходимость в обновлении учебно-методического обеспечения дисциплин, изучаемых в школе. Основная цель новой программы по учебному предмету «Русская литература» для 11 класса – «способствовать формированию духовных ценностей человека, готового к саморазвитию и самосовершенствованию, воспитывать критически мыслящего читателя, способного анализировать идейно-художественное содержание произведения, учитывая его социально-исторический и духовно-эстетический аспекты» [1].

Научные работники и школьные учителя активно включаются в процесс решения актуальных проблем методики преподавания литературы, одной из которых является обновление содержания литературного образования. Предложенные для изучения произведения дают возможность приобщить старшеклассников к богатству мировой классики, привлечь внимание к волнующим их нравственным проблемам. В программу 11 класса для текстуального изучения впервые введен роман А. Н. Рыбакова «Дети Арбата» в разделе «Человек в эпоху тоталитарного режима». Литература XX столетия неоднократно обращалась к теме тоталитаризма, но в советские годы произведения были под запретом, многие из них стали открытием для читателей лишь в конце 80-х – начале 90-х годов, составив огромный пласт «возвращенной» литературы. Произведения Е. Замятина, А.

Рыбакова, Ю. Домбровского, А. Солженицына, В. Дудинцева, В. Шаламова, А. Приставкина посвящены теме трагической судьбы человека в тоталитарном государстве. Каждый из писателей по-своему рассказал правду о жизни людей в условиях тоталитарного режима, стремясь раскрыть механизм власти, решить этические проблемы взаимосвязи личности и исторического времени, предостеречь будущие поколения от страшной практики XX века. А.Рыбаков был одним из авторов, испытавших на себе давление сталинской системы, отсутствие творческой свободы, политику жесткой цензуры и отлучения от литературы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Следует сказать, что роман Рыбакова достаточно объемен, поэтому нужна системная и последовательная работа при его изучении. В центре монографической темы находится художник слова и его произведение, поэтому в самом начале важно выявить основные вехи в творческом пути писателя, воссоздать его облик во всей его сложности, а иногда и противоречивости, подготовиться к восприятию текста, отражающего жизненный и духовный опыт автора. Биография любого художника тесно связана с его творчеством, и знание ее поможет читателям понять истоки литературного пути автора, выяснить факты общественной и культурной жизни, повлиявшие на творческий процесс, что в итоге послужит более глубокому восприятию и осмыслению изучаемого произведения.

Анатолий Наумович Рыбаков (Аронов) родился на Украине в интеллигентной семье крупного инженера. С восьми лет жил в центре Москвы на Арбате, который впоследствии описал с любовью в своих книгах. Учился юноша в Московской опытно-показательной школе-коммуне, где воспитывалось чувство коллективизма, ценились подлинная дружба и искренность взаимоотношений, где не боялись дискуссий на самые острые политические темы. Свое обучение А.Рыбаков продолжил в Московском институте инженеров транспорта, но в 1933 году был арестован по обвинению в контрреволюционной агитации и осужден на три года ссылки в Сибирь. После освобождения, не имея права жить в больших городах с паспортным режимом, скитался по стране, работал водителем, слесарем. В годы Великой Отечественной войны А.Рыбаков служил в автомобильных частях, участвовал в боях на различных фронтах, начиная от обороны Москвы и кончая штурмом Берлина. За проявленное мужество в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками был признан не имеющим судимости, но полностью реабилитирован лишь в 1960 году. После войны Анатолий Рыбаков обратился к литературной деятельности, написав приключенческие повести для юношества – «Кортик» и «Бронзовая птица», построенные на остром сюжете, насыщенные романтикой.

Самый известный роман «Дети Арбата» был написан автором в 1960-х годах, после XX съезда партии, на котором впервые был поднят вопрос о культе личности Сталина, но опубликовать произведение в то время не было никакой возможности. Книга дошла до читателей лишь в 1987 году, в период перестройки, влившись в широкий поток возвращенной литературы. В это время художественные произведения оценивались в первую очередь по их общественной значимости, и роман Рыбакова побил все рекорды по популярности, вызвал огромный читательский резонанс, породил бурные дискуссии на страницах печати среди самых разнообразных социальных и возрастных групп общества.

Обращаясь к трагическим страницам истории XX века, писатель был убежден: «Каково бы ни было то время, это было наше время. Нашими были потери и приобретения, разочарования и надежды. Ни вернуть, ни изменить прошлое мы не можем. Мы можем только извлечь из него уроки и передать свой опыт потомкам, чтобы они не повторяли наших ошибок».

Далее необходимо познакомить старшеклассников с историей создания изучаемого произведения. Роман «Дети Арбата» автобиографичен, в судьбе главного героя Саши Панкратова немало реалий из жизни самого писателя: детство на Арбате, работа грузчиком и

водителем, учеба в транспортном институте. В свое время А.Рыбакова, как и Сашу Панкратова, исключили из института за то, что он вступился за преподавателя, которого шельмовали вышестоящие партийные органы, а также за статьи в студенческой стенгазете. После недолгого временного восстановления в институте последовали арест, тюремные допросы и ссылка в Сибирь. Писатель, желая восстановить в памяти подробности сибирской жизни, в 60-х годах прошел пешком по местам Приангарья, где в свое время отбывал ссылку.

А.Твардовский, поэт и редактор журнала «Новый мир», в письме А.Рыбакову отмечал, что собственная жизнь писателя стала для него «золотым кладом»: «Каждый писатель мечтает о своей главной книге, но не всякий, даже очень талантливый, ее создает, потому что не находит того, что должно послужить для нее материалом. Вы нашли свой золотой клад. Этот клад – ваша собственная жизнь. И то, что вы, пренебрегая своей славой известного беллетриста, своим материальным положением, пишете такую книгу, без надежды на скорое её опубликование, пишете всю правду, подтверждает, что вы настоящий писатель... Вы прекрасно показали ту эпоху, показали общество во всех его разрезах – от сына портного до дочери наркома. И от этого невозможно оторваться. Вы достигли в произведении поразительной силы и убедительности изображения» [2].

Роман исключительно точно передаёт атмосферу того времени, когда колесо репрессий ломало судьбы молодых людей, подобных Саше Панкратову, а посредственности и приспособленцы типа Юры Шарока выносились им во властные структуры. Многие герои произведения – реальные исторические личности, занимающие в 30-е годы высокие государственные посты. В то же время «Дети Арбата» – художественное произведение, в котором значительное количество героев и событий является результатом художественного вымысла автора. А.Рыбаков повествует о судьбе первого поколения советских людей, чья сознательная жизнь началась уже после революции и гражданской войны, а юность проходила в годы становления тоталитарной сталинской системы.

Важнейшими характеристиками художественного мира произведения являются художественное время и пространство, поэтому на следующем этапе изучения произведения нужно определить роль хронотопа в раскрытии авторского замысла. Этот вопрос достаточно сложный, поэтому работа с текстом должна идти под руководством учителя, с его комментариями.

Временные рамки романа «Дети Арбата» – трагические в истории страны 1933 – 1934 годы, когда на смену «ленинской гвардии» к власти приходили новые руководители «сталинской школы», постепенно занимавшие ключевые посты в партийном и хозяйственном руководстве. Страна набирала темпы социалистического строительства, в ходе первых пятилеток были введены в строй крупные промышленные предприятия. На всю страну прозвучали сталинские слова о том, что «жить стало лучше, жить стало веселей». Но в это время уже начинались массовые репрессии и тысячи людей попадали в тюрьмы и ссылки.

В январе 1934 года прошел XVII съезд партии, названный тогда «съездом победителей», а спустя годы он войдет в историю как «съезд расстрелянных», поскольку многие его участники погибли вскоре в тюремных застенках. 1934-ый год закончился убийством видного политического деятеля С. М. Кирова, имевшего огромный авторитет и являвшегося во многом соперником Сталина. Как говорится в финале романа, наступили «черные времена»: убийство Кирова нужно было Сталину для того, чтобы запустить в действие мощный репрессивный механизм, для укрепления тоталитарного режима.

Все герои романа «Дети Арбата» так или иначе вовлечены в происходящие исторические события. Перед читателем встает образ времени, оказавшего огромное влияние на человеческие судьбы.

Основное место действия – московский Арбат, одна из центральных улиц столицы, а также Кремль, где правит Сталин. Главные герои книги жили на Арбате, учились в одной школе, отсюда начинался их жизненный путь. «Респектабельный до революции, дом на Арбате оказался теперь самым заселенным – квартиры уплотнили», – пишет Рыбаков в

романе. Бывшие аристократические особняки и комфортабельные квартиры арбатских домов превратились в советские годы в тесные коммуналки: сюда вселяли советских граждан, приезжавших в Москву из всех уголков страны. Тогдашний Арбат был своего рода центром московской молодежи. Существовала особая культура, особая атмосфера арбатских дворов, юноши и девушки знали друг друга, собирались вместе.

В 1930-е годы Арбат являлся государственной трассой, по которой И.Сталин со своим кортежем проезжал в Кремль, поэтому улица была объектом пристального внимания НКВД. Арбат был наполнен "топтунами" – тайными агентами, сыщиками, специализирующимися на наружном наблюдении за подозрительными лицами. Мать главного героя романа Саши Панкратова не без основания начинает замечать, что за их большим домом следят – «кто к нам приходит, кто выходит, с кем ты идешь, с кем разговариваешь...»

Действие второй и третьей части романа происходит в Сибири, куда был выслан по политическому обвинению Саша Панкратов.

Под руководством учителя старшеклассники должны прийти к выводу, что художественное пространство произведения отличается широтой и многообразием: автор изображает квартиры Арбата и кабинеты Кремля, институтские аудитории и тюремные камеры. Шумные московские улицы и площади сменяются изображением сибирской тайги и глухих деревень.

Роман повествует о судьбе девушек и юношей с московского Арбата, чье взросление пришлось на тоталитарную эпоху 30-х годов, время больших потерь и трагедий. Жили они по соседству, учились в одной школе, дружили, но были очень разные и по социальному происхождению, и по взглядам на жизнь: Саша Панкратов из интеллигентной семьи, Юра Шарок – сын портного, дети врача-профессора Вика и Вадим Марасевичи, сироты Нина и Варя Ивановы, сын лифтерши Максим Костин, Лена Будягина – дочь члена ЦК, крупного дипломата, давнего соратника Сталина.

В процессе работы над сюжетом школьники будут самостоятельно находить в тексте цитаты, фрагменты, связанные с проблематикой и выражением авторской позиции, демонстрировать навыки пересказа эпизода произведения с сохранением авторского своеобразия. В центре сюжета стоит судьба Саши Панкратова, секретаря комсомольской ячейки, который на заседании партийного бюро встал на защиту заместителя директора транспортного института Криворучко. Вскоре и сам Саша становится объектом идеологической чистки. Панкратов был обвинён в антисоветских настроениях, арестован, осуждён по политической статье и сослан в Сибирь. Еще до ареста Саши между ним и юной Варей Ивановой возникли симпатии, и после того, как его арестовали, она была единственной, кто помогал его матери Софье Александровне. Варя опрометчиво вышла замуж за авантюриста и шулера Костю, но вскоре, осознав свою ошибку, рассталась с ним. Она жила в квартире Софьи Александровны и однажды в письме матери, адресованном Саше, сделала приписку от себя. Прочитав Варины строчки, Саша испытал "острое, щемящее чувство любви и влечения" к этой девушке и ощущение надежды, что все еще впереди в его жизни. Но страшная новость, которую он узнал от ссыльного товарища, уничтожила всякую надежду: в Ленинграде убит С. М. Киров, а значит в стране наступают «черные времена».

Таков сюжет романа, в котором вырисовывается трагический образ времени, оказавшего огромное влияние на человеческие судьбы. Через «детей Арбата» автор протягивает нити и к другим героям, давая картину-срез всех слоев общества – интеллигенции, рабочих, сибирских крестьян, студентов, служащих НКВД, партийных руководителей из высших эшелонов власти (Сталин и его окружение).

Происходящие в стране события очень быстро развели бывших одноклассников по разным полюсам. Столкнувшись с жестокой, несправедливой реальностью, каждый из них должен был сделать свой выбор.

Тема нравственного выбора является одной из ключевых в романе. При ее обсуждении важно подчеркнуть, что история, связанная с арестом Саши Панкратова, заставила всех бывших друзей выбрать свою линию дальнейшего жизненного поведения. Например, Нина Иванова поначалу считает нелепой случайностью арест Саши, который был несомненным лидером их класса и школы, честным комсомольцем, преданным тем идеалам, которыми все они живут. Она не хочет верить в вину Саши и пытается чем-то ему помочь. Но постепенно в сознании девушки происходят перемены, и Саша теперь для нее находится «по другую сторону»: *«Нина помнит, каким был Саша в школе, но трогательная школьная дружба недостаточна для политического доверия. Детство – детством, жизнь – жизнью»*. И вот Нина уже говорит матери Саши, что в период обострения классовой борьбы требуется *«особенная четкость, ясность позиции, а Саша, к сожалению, иногда собственное понимание вещей и событий ставил выше точки зрения коллектива»* [3, 370]. Софья Александровна почувствовала, что Нина намекала на обоснованность Сашиного ареста.

Работу над системой образов в романе рекомендуется провести в форме творческого практикума, где школьники, объединившись в группы, подготовят сообщения о том, как складываются после окончания школы судьбы Нины и Вари Ивановой, Максима Костина, Лены Будягиной, Вики и Вадима Марасевичей, Юры Шарока. Тут важно понять, какой нравственный выбор делает каждый из героев, какими жизненными ценностями руководствуется при этом. Следует обратиться к приему несобственно-прямой речи (сближению авторского повествования с речью персонажа), благодаря которому читатель глубже проникает во внутренний мир героя.

Приведем пример несобственно-прямой речи, передающей размышления Юрия Шарока.

«Саша Панкратов исключен! Так верил человек, а его тряханули! Активист, твердокаменный, несгибаемый – теперь и он загремел. Даже Будягин не помог... Дядя, Рязанов, знаменитый человек! Страшновато. Уж если Сашку...

Кто же поможет ему, Шароку, если с ним что-нибудь случится? Отец – портной? Брат – уголовник? Он не лезет во все дырки, как Сашка, и все же... Зря он отказался от прокуратуры, там бы его никто не тронул, там бы он сам тронул кого угодно, уж у него бы никто не вывернулся...» [3, 50].

Произведение А.Рыбакова по своей природе полицентрично: роль лидера повествования здесь словно бы переходит из рук в руки – от Саши Панкратова к Варе Ивановой, от Юрия Шарока к Лене Будягиной, от Марка Рязанова к Сталину и т.п. Так создается многоголосие, возникает эпическая панорама событий, своеобразный портрет времени.

Но точкой пересечения, своеобразным центром сюжетных связей является образ Саши Панкратова, которому следует уделить основное внимание при анализе романа, так как он несет в себе этическую авторскую оценку и тем самым помогает читателям выработать ценностные ориентации. Разные стороны личности героя и его поведения обнаруживаются через сопоставление персонажа с другими действующими лицами, поэтому при анализе образа Саши Панкратова нужно показать его отличительные особенности.

Составление социального портрета главного героя (происхождение, образование, семейное положение, социальные настроения, отношение к политической жизни) позволит ответить на вопрос, что же помогло Саше Панкратову не просто выжить, но и сохранить силу, веру в справедливость.

Проанализировать образ главного героя можно в ходе организованной дискуссии, где старшеклассникам предстоит, знакомясь с разнообразными, иногда противоречащими друг другу высказываниями ученых-литературоведов и критиков, сопоставить их точки зрения и таким образом определить свое отношение к изображенным героям и событиям. Так, например, критик Л. Аннинский дает достаточно жесткую оценку главному герою: «Саша похож на своего дядю, Марка Рязанова, каким тот был в юности. Такая же прямая вера, такая же твердость, решимость. Путь Марка лег прямо: его стальная воля нашла над собой еще

большую стальную волю. И тогда Софья Александровна крикнула брату: от меча погибнете! И гибель нависла, но не над братом, а над сыном. Случайно ли? Саша, столь похожий на своего дядю, разве остановился бы на своем пути – он ведь твердокаменный, Саша, он гордый, он ведь ненавидит страдальцев. Дескать, время жестоко, и мы жестоки» [4, 328].

В диалог с Л. Аннинским вступают Н. Лейдерман и М. Липовецкий: «Если принять эту логику, то арест Саши на втором курсе института спас его от превращения в еще одного убежденного палача. Попав в ссылку, он своими глазами увидел истинных страдальцев (ссыльных, раскулаченных и т.п.), и это не могло не пошатнуть его веру в идеалы коммунизма и справедливость существующего строя» [5, 416].

Проблема истории и личности станет следующей важной проблемой, требующей обсуждения при анализе романа. Важно показать старшеклассникам, как исторические события 1930-х годов преломляются в частных жизнях молодых людей, бывших одноклассников. По мнению исследователей, идейными центрами в художественном мире романа являются образы Саши Панкратова и Сталина, противопоставленные друг другу, создающие два полюса идейного напряжения. Все другие персонажи так или иначе оказываются в этом «магнитном» поле, тяготея к тому или иному полюсу.

Интересен комментарий А. Рыбакова, вспоминавшего, что в процессе работы над романом в канву произведения все более властно стал входить образ Сталина: «Я все отчетливее осознавал, что без него – главной фигуры – картина эпохи не будет воссоздана во всем объеме». Действие романа происходит в 1933 – 1934 годах, когда утверждался культ Сталина, превращаясь в нечто грандиозное и исключительное. Рыбаков был одним из первых писателей в русской литературе, кто попытался раскрыть механизм тоталитарной власти, объяснить причины, позволявшие Сталину в течение тридцати лет управлять многомиллионным народом, внушая ему веру в мудрость вождя и справедливость проводимой им государственной политики, которая вела к репрессиям и уничтожению советских граждан. Чтобы насаждать в стране атмосферу страха и всеобщей бдительности, необходимо было постоянно находить «врагов народа», предъявляя факты вредительства, идеологических диверсий и саботажа. По такому сфабрикованному обвинению был обвинен и арестован Саша Панкратов – один из сотен тысяч невинных жертв сталинизма.

Сам Сталин оправдывает нечеловеческую жестокость острой классовой борьбой: *«Если при этом погибнет несколько миллионов человек, история простит это товарищу Сталину. Если же он оставит государство беззащитным, обречет его на гибель – история не простит ему никогда. Великая цель требует великой энергии, великая энергия отсталого народа добывается только великой жестокостью»* [3, 270].

Под руководством учителя старшеклассники придут к выводу, что автор дал Сталину не только социально-политическую характеристику – он попытался воссоздать его внутренний мир, его характер, объяснить мотивы поведения и принимаемых решений. Опираясь на исторические факты, архивные материалы и художественный вымысел, писатель стремился представить читателю «живого» Сталина. С этой целью Рыбаков использует приемы несобственно-прямой речи, напряженных внутренних монологов, раскрывающих психологию вождя. Руководитель государства рассуждал: *«Смерть решает все проблемы. Нет человека – и нет проблем».*

«Но в романе идет речь и о том, как вызревает в людях понимание чудовищности происходящего, понимание подлинного – трагического – смысла процессов в жизни общества, направлявшихся жестокой рукой вождя» [6, 296].

В разговоре с Кировым Сталин утверждает: *«Честность, искренность, любовь – это не политические категории. В политике есть только одно: политический расчет»* [3, 446]. Всем своим романом автор стремится доказать ложность и пагубность этой политической доктрины.

Школьникам предлагается доказать, обратившись к примерам из романа, что стихия жестокости в повествовании хоть и могущественна, но не всесильна; она сталкивается с

противодействием тех ценностей, которые принято называть общечеловеческими. Таких примеров достаточно. Живет исконное, человеческое чувство между Сашей и его матерью, между сестрами Варей и Ниной (при всех их разногласиях). Именно юная Варя оказалось рядом с Софьей Александровной после ареста ее сына. Не отвернулась, как другие, не прервала знакомство, а напротив, взяла под опеку убитую горем мать, носила с ней передачи в тюрьму, а позже отправляла письма и посылки в Сибирь. Что двигало ею? Не только романтическая влюбленность в Сашу, но и чувство сострадания, сочувствие к его судьбе, протест против несправедливости.

На этапе в Сибири Саша остановился в какой-то деревне, и священник, первый раз его видевший, посоветовал ему попарить ноги, а вечером положил Панкратова на свою кровать, чтоб он не простудился, а сам лег на холодный пол. С другой стороны, кто-то равнодушно или презрительно смотрит на замерзающих переселенцев.

Запоминается маленький эпизод в тюрьме, когда библиотекарь, нарушив правила, передал Саше в камеру нужные ему книги. Автор пишет: *«Неизвестный тюремный библиотекарь отозвался на его голос, откликнулся на его мольбу, показал Саше пример человечности, бесстрашия и доверия. Нарушил ли он служебный долг? Да, возможно. Зато выполнил другой, более высокий долг – человеческий. Законы, установленные людьми, не могут противоречить законам совести. Долг нарушают те, кто осуждает невинных, оставляет беззащитных без защиты, лишает последних прав бесправных»* [3, 185].

К концу романа становится понятно, что Саша выстоял, и не в последнюю очередь потому, что верил: *«даже в этих диких условиях утверждаются высшие человеческие ценности. Сострадание – одно из них... Человеческое в человеке не убито и никогда не будет убито»* [3, 538].

Интересным моментом в работе над романом будет проведение параллели между образом Сталина в «Дети Арбата» и образом Благодетеля из романа Е. Замятина «Мы», что поможет глубже понять природу тоталитаризма. При сравнении можно использовать схему, таблицу или диаграмму Венна.

Рекомендуется также сопоставить роман А. Рыбакова «Дети Арбата» с его экранизацией, одноименным многосерийным фильмом, снятым режиссером А.Эшпаем в 2004 году. В фильме, по мнению его создателей, большее внимание уделяется не политическому аспекту романа, а судьбам героев – они не устарели и в наше время. Авторы экранизации стремились создать общую картину трагического абсурда времени и показать возможности человека сберечь в условиях тяжелейшей несвободы цельность и ясность взгляда, искренность и чувство достоинства.

На заключительном этапе изучения романа можно провести «симпозиум» (одна из современных форм обучения) на тему «Историческая и художественная правда об эпохе сталинизма в романе А. Рыбакова «Дети Арбата». Участники выступят с сообщениями (докладами), представляющими их точки зрения, затем ответят на вопросы аудитории.

Старшеклассникам дана свобода для читательских интерпретаций, поскольку в литературе и искусстве однозначных решений и абсолютных истин не бывает. Избегая одномерных суждений, писатели как бы призывают читателей к совместному поиску истины, к сотворчеству. Литература не дает готовых ответов, но она настраивает читателя на самостоятельные размышления и собственные выводы, которые нужны каждому человеку для формирования его жизненных нравственных позиций.

ВЫВОДЫ

Встречая в романе примеры мужества и трусости, верности дружбе и предательства, бескорыстия и эгоизма, любви и жестокости, ученики убедятся в том, что есть сила зла, но есть силы добра и взаимопомощи. Такие герои, как Саша Панкратов и его мать Софья Александровна, Варя Иванова, Лидия Григорьевна, партийный руководитель Иван Будягин,

не способны ни при каких условиях поступаться совестью, они проявляют сострадание, сохраняя человеческое достоинство.

Писатель верит в общечеловеческие ценности как основу противостояния жестокой эпохе. Размышляя об уроках истории, он утверждает главную мысль: политика и нравственность должны быть неотделимы. Совесть, нравственность, мораль являются высшими законами взаимодействия людей. Приобретенный духовный опыт в ходе изучения романа «Дети Арбата» способствует в итоге воспитанию гражданских и патриотических чувств личности, нравственному и мировоззренческому развитию человека, формирует гуманистическое сознание.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Типовая учебная программа по предмету «Русская литература» для 10 – 11 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию. – https://multiurok.ru/

2 Рыбаков А. Роман-воспоминание. – https://profilib.org/chtenie/131104/anatoliy-rybakov-roman-vospominanie-41.php

3 Рыбаков А.Н. Дети Арбата. – Таллин, 1988.

4 Аннинский Л. Отцы и дети Арбата / Литература и современность: Статьи о литературе. Сост. А.Коган. – М., 1989.

5 Лейдерман Н., Липовецкий М. Современная русская литература: 1950 – 1990-е годы. В 2-х т. Том 2. – М., 2003.

6 Карпов А. Рыбаков А. / Русские писатели. XX век. Биобиблиогр. словарь. В 2 ч. Ч.2. Под ред. Н.Скатова. – М., Просвещение, 1998.

Н.П. Локтионова[1], Г.В.Забинякова[2]

«Адамдағы адамшылық ешқашан жойылмайды» (А.Н. Рыбаковтың «Арбат балалары» романының зерттелуіне арналған)

[1,2] Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада жалпы білім беретін мектептің жоғары буынындағы әдеби білім мазмұнын жаңартумен байланысты материалдар берілген. Жұмыс барысында А.Рыбаковтың «Арбат балалары» романын зерттеуге қатысты сұрақтар қарастырылды (құрылу тарихы, проблемалары, сюжеті). Авторлар көркемдік уақыт пен кеңістікті, шығармадағы бейнелер жүйесін талдайды, кейіпкерлер мен бейнеленген оқиғаларға авторлық көзқарасты ашып көрсетеді. Мақалада монографиялық тақырыпты зерттеу бойынша ұсыныстар беріледі: көлемді шығарманы бірізділікпен зерттеу, жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбындағы А.Рыбаковтың романын талдауға арналған, сабақта тиімді қолданылатын әдістер мен тәсілдер ұсынылған

Мақалада мектепте білім беруді реформалаумен байланысты материалдар ұсынылған, нақты айтқанда әдебиеттік білім мазмұнын жаңарту туралы баяндалған.

N.P.Loktionova[1], G.V.Zabinyakova[2]

«The human in man will never be killed» (To the study of the novel by A.N. Rybakov «Children of Arbat»)

[1,2]Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Republic of Kazakhstan

The article presents the material related to the updating of the content of literary education in the senior level of secondary schools. The paper deals with issues related to the study of the novel by A. Rybakov «Children of Arbat» (the history of creation, problems, plot). The authors analyze the artistic time and space, the system of images in the work, reveal the author's attitude to the characters and depicted events. The article provides recommendations for the study of the

monographic theme: the sequence of the study of the volume work, methods and techniques used to achieve the effectiveness of lessons that are devoted to the analysis of the novel by A. Rybakov in the 11th grade of secondary school.

ӘОЖ 82.0

Ж.Б. Мамаев[1] , Г.Б. Мамаева[2]
[1]қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, e-mail: jakip0075@mail.ru
[2]қазақ тіл білімі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, e-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫ: ФОЛЬКЛОРДАН ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА ДЕЙІН

Бұл мақалада қазақ және өзбек халықтарының фольклордан бастау алған әдеби байланыстарының өзара ықпалдастығы зерттеліп, олардың арасындағы әдеби байланыстар тарихи даму принциптеріне сәйкес хронологиялық кезеңдерге бөлінеді. Сол себепті мақаланың мақсаты – қазақ және өзбек әдеби байланысының тарихи негіздерін және олардың даму ерекшеліктерін анықтау.Тарихи жағдайлар контексінде ортақ әдебиеттің болуы түбі бір түркі халықтарының бір аумақта орналасып, жеке ұлт ретінде бөлінбей, бірге өмір сүруімен түсіндірілсе, кейінгі қазақ хандығы құрылған тұстан қазіргі кезеңге дейінгі әдебиеттің өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар.

2018 жылы Қазақстанда Өзбекстан жылын өткізсе, өзбек ағайындарымыз қазақ еліне деген құрметін, сыйластығын білдіре отырып, осы жылды Қазақстан жылы деп жариялады. Осы орайда, рухани үндестік, әдеби байланыс негіздері ары қарай тереңдей түседі деген ойдамыз.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, өзбек әдебиеті, әдеби байланыс, ортақ әдебиет,әдеби үдеріс, фольклор

КІРІСПЕ

Қазақтар өзбектерді қашан да «өз ағам» деп құрмет тұтса, өзбектер «жолдасың қазақ болса, жау алмайды» деп, ыстық ықыластарын білдірген. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2017 жылдың 16-17 қыркүйегінде мемлекеттік сапармен Өзбекстан Республикасында болды. Осы сапар барысындағы келіссөздер нәтижесінде екі ел президенттері 2018 жылы Қазақстанда Өзбекстан жылын өткізу туралы келісті. Ал 2019 жылы Өзбекстанда Қазақстан жылын өткізу жоспарға қойылды. Бұл – екі туыс халық арасындағы бауырмалдықтың көрінісі. Қазақстан жерінде бауырластықтың символы ретінде 2018 жыл – Өзбекстанның жылы деп жариялануы, өзбек елінде қазақтың ұлы ақыны Абайдың шығармашылығының жоғары деңгейде дәріптелуі тегін емес-ті. Әдеби үдерістегі мұндай елеулі оқиғалар Түркі әлеміндегі мәдени-әдеби өзара ықпалдастықтың қарқынды дамып келе жатқанын да айшықтайды. Ұлттық дүниетанымда көрініс табатын барлық ұғымдардың іздері оның сөз өнерінде сайрап жататыны белгілі. Сондықтан да тарихи тамыры бір арнадан өрбіген қазақ және өзбек әдебиетін салыстырмалы әдебиеттану аспектісінде зерттеудің маңыздылығы зор.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ және өзбек әдеби байланысын сөз етуден бұрын, біз әдеби байланыс концепциясының мәнін түсіндіруіміз керек. Қандай да бір ұлттың өнері мен әдебиетінің дамуы ол өмір сүріп жатқан мекен мен көрші болған өркениеттерге тікелей байланысты болып келеді. Бір-бірімен байланысқан бұл мәселені әдебиеттану ғылымындағы салыстырмалы әдебиеттану саласы зерттейді. Салыстырмалы әдебиеттану – әдебиеттанудың сөз өнері тарихын, әдеби байланысты, әдеби процесс пен оның заңдылықтарын, көркем әдебиет мәселелерін зерттейтін саласы. Әрбір халықтың сөз өнерінің пайда болуы мен қалыптасуын, даму жолдарын, сондай-ақ өзге халықтар әдебиетімен байланысын, көркем туындының әлем әдебиетіндегі орнын, әдебиет әлеміндегі алмасуларды, аударманы, т.б. мәселелерді өткені мен бүгінгісін салыстыра отырып, кең ауқымда зерттейді. Басқаша айтқанда, салыстырмалы әдебиеттану ұқсастықты, туыстықты және өзара әрекеттесуді талдай отырып, әдеби мәтіндерді бір-бірімен салыстыратын және уақыт пен кеңістікте жақындастыруға бағытталған әдістемелік өнер [1,182]. Салыстырмалы әдебиеттану – әдебиетте көрініс табатын мәдениетаралық өзара іс-қимыл аспектілерін зерттеу арқылы оның тарихын жарыққа шығаруға бағытталған сала [1,88]. Аударма, типология, әдеби байланыс, ұлттық құндылықтар мен шетелдік мәдениеттердің өзара әрекеттестігі салыстырмалы әдебиеттанудың зерттеу нысандары саналады. Осы саладағы маңызды терминдердің бірі – әдеби байланыс. Әдеби байланыс – ұлттық әдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы, ықпалдастығы. Әдеби байланыс нышандары жазушының қалыптасқан әдеби дәстүрлерге табан тіреуінің нәтижесінен, сондай-ақ тамырлас әдебиеттердің арасындағы типологиялық ұқсастықтан туындайды. Бұл әдебиет әлеміндегі рухани өзгерістің, көркем дамудың және әдеби процестің өзіндік ерекшелігі. Әдеби қарым-қатынас, әдетте, әлемдік әдебиет тарихында ерекше орын алатын әдеби процестің маңызды нысаны. Кез келген әдебиет әдеби байланыстар арқылы дамиды, жетіледі және нығаяды [2,62].

Әдеби байланыс – адамзаттың көне тарихынан жалғасқан, жаһандану үдерісін бастайтын мәдениетаралық қарым-қатынастардың нәтижесі [3]. Қазақ әдебиеті де әлемнің басқа халықтары әдебиетімен байланыс үрдісінің кезеңдерін өткерген және өзіндік ерекшеліктері қалыптасып дамыған ұлттық әдебиет. Қазақ ауыз әдебиетінің алғашқы нұсқалары барлық түрік халықтарына ортақ болып келеді. Бұл жөнінде ғалым М.Мырзахметұлы қазақ елінің басынан өткерген тарихи оқиғалардың барлығының түрік жұрттары үшін ортақ оқиғалар екендігін тілге тиек етіп еді [4,3]. Қазақ әдебиеті көршілес әрі туыс түркі халықтарының мәдениетімен, әдебиетімен тығыз байланыста дамыды. Әсіресе, қазақ және өзбек әдебиетінің өзара байланысы тарихи оқиғалармен тығыз байланыста болды. Ұлы даланы қырық жылдан астам үстемдігіне бағындырған өзбек ханы Әбілқайырханнан еншісін алған қазақ сұлтандары Керей мен Жәнібек Қазақ хандығының іргесін қалады [5]. Шәйбани ұлысы шекпенінен өзбек мемлекеттілігі жалғасса, Қазақ хандығынан бүгінгі тәуелсіз Қазақ елі тарих сахнасына шықты. Екі туыс елдің осыншалық ұлттық қалыптасу нүктесіне дейінгі тарихы, мәдениеті, дүниетанымы, әдебиеті, яғни барлық болмысы бір болатын.

Фольклор – қазақ және өзбек қарым-қатынастарының бастауы. Тарихи даму эволюциясының түрлі кезеңдерінде қазақ және өзбек түркілерін ажырамастай қалыпта көруге болады. Олардың тығыз қарым-қатынасы ортақ тарихи оқиғалармен, дәстүрлермен ғана емес, діни сенім мен шекараның бірлігі арқылы да байланысып келеді. Екі халықтың бауырластығы олардың ата-бабаларының ортақ жауға жұдырықтай жұмылған шайқастарда төгілген қанымен де беки түсіп еді. Талай ғасыр өтіп, талай заман ауысса да, екі ел арасындағы бауырмалдық пен достық қатынасқа сызат түспеді. Қазақ және өзбек ұлттарының қалыптасуы мен дамуы тарихында көптеген ортақ тұстар байқалады, солардың кейбірлерін келесідей санамалауға болады: біріншіден, бұл ұлттар бір этногенетикалық отбасына тиесілі; екіншіден, экономикалық және әлеуметтік, мәдени және тұрмыстық, салт-дәстүрлер арасындағы өзара әрекеттесу үдерісі ерте кезеңдерден-ақ жоғары деңгейде көрініс тапты; үшіншіден, олар ортақ бір тілде сөйледі [6,192]. Сонымен қатар көптеген ру-

тайпалардың өзбектерде, қазақтарда және басқа да түрік халықтарында кездесетініне де назар аударуымыз қажет. Басқаша айтқанда, екі халықты құрайтын этникалық топтардың да ортақтығын көреміз.

Қазақ әдебиеті көршілес Шығыс мәдениетімен, бауырлас түркі халықтарының әдебиетімен тығыз байланыста дамыды. Әзербайжан, қырғыз, өзбек, татар және басқа да түркі халықтарымен ортақ ең көне тарихи ескерткіштер, Күлтегін, Білге қаған және Тонықөкке арналған Орхон ескерткіштері осы сөзіміздің жарқын дәлелі. Қазақ және өзбек халықтарының терең және жан-жақты байланысы олардың фольклорында, ауызша әдебиеттерінен бастау алады. Әлемнің жаратылуы туралы мифтерден бастап, көне сақ дәуіріне тән «Алып Ер тоңға», «Тұмар ханша», «Шырақ батыр», «Шу» дастандары, ғұн заманынан мұраға қалған «Аттила», «Көк бөрі», «Оғыз қаған», «Ергенекон» дастандары және көктүріктерден жеткен «Қорқыт ата кітабы», «Көш» жырлары қазақ және өзбек халқының ортақ фольклорын құраған қазыналар саналады. Фольклор – көп заманның, бірнеше дәуірдің, әр түрлі қоғамның жемісі, сондықтан ол көп қатпарлы, көп сатылы және көп мағыналы, көп қырлы. Ежелгі замандарда пайда болған ырымдар мен ғұрыптар, діни ұғымдар мен мифтер, – бір жағынан, фольклор, өйткені олар сол тұстағы адамдардың ауызша шығарып айтқан әңгімелері және іс жүзінде атқарған ырым-кәделері. Бұл тұрғыдан қарағанда, олар – екінші жағынан, сол дәуір қоғамының мәдениеті болды, себебі сол замандағы адамдар атқарған ырым-кәделер мен айтылған әңгіме-мифтер сол қауым үшін мәдени рөл де атқарды. Үшінші жағынан, әр түрлі ырымдар, ғұрыптар, діни нанымдар мен мифтер алғашқы қауым адамының дүниені танып-білу процесінде қалыптасқан руханият еді. Олар, түптеп келгенде, сол бір көне дәуір адамдарының дүниетанымы еді [7, 7]. Түрік әлемі дүниетанымының түп-тамыры саналатын және бүгін "түрік әлемінің бастауына" айналған біз атаған элементтердің басым бөлігі фольклор атты пәннің зерттеу нысанын құрайды. Қазақ-өзбек фольклорында әдеби зерттеушілердің әртүрлі жіктелуіне қарамастан, халық дәстүрі, оның мазмұнының семантикалық сипаттамасы, көркемдік құрылыс әдістері сияқты қасиеттер бірдей көрініс табады. Мұның мысалы ретінде адам баласының дүние есігін ашқанда айтылатын бесік жырларынан бастап, дүниеден озғанда орындалатын жоқтауға дейінгі кез келген фольклор үлгісін тілге тиек ете аламыз. Мысалы тұрмыс-салт жырларының бір түрі саналатын «Бәдік» жыры түрік халқының арасында қазақ, өзбек, қырғыз және қарақалпақ фольклорында кездесетінін ерекше айтуға болады [8, 164]. Бәдік – бұл ортақ фольклорымыздағы науқасты емдеу үшін қолданылатын рәсім. Бұл рәсімде ауруларды емдеу үшін айтылатын барлық өлеңдер «Бәдік» жыры деп аталады. Қазақ және өзбек фольклорының бір арнадан бастау алғандығы мысалына бәдік жырының кейбір үзінділерін салыстырып көрелік:

Көшер болсаң көш, бәдік
Тауларға көш,
Тау арқасын жайлаған
Байларға көш.
Онан орын таппасаң,
Қара басын қамдаған
Хандарға көш *(қазақ бәдік жырынан)*.

Куч-куч, бадик, кўч, бадик,
Бўсағада бурилиб турма, бадик.
Бўсағада бурилиб турсанг, бадик,
Эгасининг кўнглига келар ҳадик.
Куч-куч, бадик, ойларга куч,
Ой остида ўтирган бойларга кўч.
Тиниқ десанг, сойларга куч,
Жуйрук десанг, тойларга куч *(өзбек бәдік жырынан)*.

Жоғарыда ұсынған үзінділерден қазақ және өзбек бәдік жырларының мазмұндық, құрылымдық және поэтикалық ерекшеліктерінің ұқсас екенін байқауға болады [9, 41-45]. Өзбек фольклортанушысы Бахадыр Сарымсақовтың пікірінше, қазақ және өзбек бәдік өлеңдерінің семантикалық мағынасы мен көркемдік формасының ұқсастығы, тіпті тұтас мәтіндік ұқсастығы түрік халықтарының тарихтың түрлі кезеңдерінде бір әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени ортада өмір сүргенін, олардың дүниетанымдарының да ортақ болғанын көрсетеді [8, 165]. Біз үшін маңызды мәселе – қазақ және өзбек фольклорының ортақ бастамаларын көрсететін көптеген тұрмыс-салт дәстүрлері үлгілерінің кездесуі. Алайда, жалпылық сипатта, қазақ фольклоры айтыс дәстүрімен ерекшеленсе, ал өзбек фольклорында шығыс мотивтері басым көрінеді. Екі туыс халық әдебиетіндегі мұндай айырмашылық бірінің көшпелі, ал екіншісінің отырықшы өмір салттарымен байланысты болуы мүмкін. Дегенмен, өзбек фольклорында да айтыстың бәдік түрі кездессе, қазақ халық ауыз әдебиетінде де шығыс мотивтері нәзирагөйшілдік дәстүрімен жалғасын тапқан болатын.

Қазақ-өзбек ортақ әдебиеттен ұлттық қалыптасуға дейін. Ауызша және жазбаша әдебиеті бір арнадан бастау алған қазақ және өзбек әдебиеті кейінгі даму кезеңдерінде шартты түрде Қараханид және Шағатай дәуірі әдебиеті кезеңі деп белгіленген уақыт кеңістігінде дамуы ортақ сипатта жалғасын тапты. Түркі халықтары әдебиетінің “Алтын дәуірі” деп танылған XI – XII ғасырлардағы Қараханид дәуірінің жазба ескерткіштері қатарында Махмұт Қашқаридың «Диауани лұғат-ат түрік», Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» («Құтты білік»), Ахмет Игүнекидің «Хибатул хақайық» және Ахмет Ясауидың «Диуани хикмет» атты еңбектері қазақ және өзбек әдебиетіне ортақ мұра болып табылатыны даусыз. Махмұт Қашқаридің жазуынша, аталмыш еңбектердің тілі ортақ түрік саналады. Түрік ғалымдарының зерттеуінше, осы дәуірдегі түрік тілінің XVIII ғасырдағы Қоқан хандығындағы әдеби тілден айтарлықтай айырмашылығы жоқ [10, 482].

Тарихы бір ортақ түркі халықтары әдебиетінің Қараханид кезеңінің заңды жалғасы ретінде Шағатай дәуірі түрік әдебиетін көреміз. Ғылымда Шағатай әдебиетінің екі мағынасы бар: кең мағынада, моңғол шапқыншылығынан кейін Орта Азиядадағы түркі халықтарының әдебиеті болса, тар мағынада, Әмір Темір дәуірінде пайда болған және оның ұрпақтары жалғастырған әдебиет саналады [10, 485]. Шағатай әдебиеті өкілдерінен Хайдар Хорезми, Жүсіп Әмір, Лүтпи сынды ақындардың кейінгі өзбек және қазақ ұлттық әдебиетіне әсер еткендері байқалады. Орта ғасырдан бастап өзбек әдебиеті әрі тілдік, әрі тақырыптық дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты. Жүсіп Әли, Атаи, Құсайын, Секкаки, Лүтпи секілді шайырлар сөз өнерін мазмұн, түр және тілдік сипатта байытып, әдебиеттің жаңа бағытта дамуына әсер етті. Классикалық Шағатай әдебиетінің белгілі өкілдері Науаи мен Бабырдың шығармашылығы өзбек әдеби тілінің қалыптасуында маңызды рөл атқарса, ал олардан кейін тарих сахнасына шығатын қазақ әдебиетінде шығыстық сарынның пайда болуына және шежіре дәстүрінің дами түсуіне ықпал етті [11, 22]. Бұл дәуірде Қазақ хандығы дәуірі әдебиеті қалыптасып, қазақ жыраулар поэзиясы айқын ұлттық сипатымен таныла бастады. Екі туыс халық әдебиетінің бірлігі жалпы ортақ тақырыптармен және шығыстық мотивтер сабақтастығымен жалғасып жатты. Қазақ атауымен белгілі әдебиеттің алғашқы өкілдері ретінде Асан қайғы, Қодан Тайшы және Қазтуған жыраулардың даңқы түгел Дешті Қыпшақ даласына танылды. Олардың ортақ тақырыптары – өмір, достық, адамгершілік, батылдық, ар-намыс, әділдік болса, ортақ идеялары – Отан, ұлт, бірлік, еркіндік үшін күресу және осы қасиетті құндылықтарды кеудеде қасық қаны қалғанша қорғау керектігін түсіндіру болды [12].

Шағатай әдебиеті өкілдерінің бірегейі Әлішер Науаи түрік халықтарына ортақ тұлға және өзбек әдебиетінің негізін қалаушы ұлы ақын саналады. Оның шығармашылығы ең көп зерттелген және көптеген көркем еңбектердің тууына ықпал еткен. Науаидың өлеңдері қазақтың ұлы ақыны Абайды да шабыттандырып, ақындық шеберлігінің шыңдауына әсер еткен. Қазақ ғалымдары, әсіресе, М.Әуезов, Е.Ысмайылов және Р.Бердібаевтар Науаидың

шығармашылығын зерттеуге үлкен үлес қосты. Ә.Науаидың шығармалары қазақ тілінде тұңғыш рет 1948 жылы «Таңдамалы шығармалар» деген атпен М.Әуезовтің алғы сөзімен басылып шықты [13], ал келесі жылы танымал өзбек жазушысы Айбектің атақты «Науаи» романы қазақ тіліне аударылды [14]. Ақын Н.Айтұлы Әлішер Науаидың ғазалдарын қазақ тіліне тәржімалады. Бұл тәржіма 1989 жылы «Ескендір қорғаны» деген атпен жеке кітап болып басылды және оның алғы сөзін белгілі қазақ ақыны Ф.Оңғарсынова жазған болатын [15]. Науаи ғазалдары 1963 жылы және 1968 жылы қазақ оқырмандарымен қайта қауышты [16]. Парсы әдебиетінің маманы Ө.Күмісбаев Науаи ғазалдары мен Абай шығармашылығының сабақтастығын зерттеп, бірнеше ғылыми еңбектер жазса [17], Төрәлі Қыдыр Әбдірахман Жәми мен Науаи арасындағы достастық жайында тың деректер жариялап келеді.

Қазақ және өзбек әдебиетіндегі түрікшілдік ағымы. Қазақ және өзбек әдебиетінің ортақ тақырыптары мен ұқсас әдеби бағыттары азаттшыл немесе отаршылдыққа қарсы кезеңінде айқын көрінеді. Әсіресе, “Тұтас Түркістан” идеясы тағдырлас екі ұлттың сөз өнерінде отаршылдыққа қарсы шығармалардың тууына ықпал етті. Осылайша түркі халықтар әдебиетінің тарихындағы әдеби байланыстардың әсерінен Түркістан әдебиетінің кезеңі қайта жанданды. «Түркістан әдебиеті» деп, кең мағынада, бүгіндері Орталық Азия аймағы саналатын Қазақстан, Өзбекстан (ішіндегі Қарақалпақ автономиясымен қоса), Қырғызстан, Түрікменстан, түрік-шағатайды жатсынбаған Тәжікстан республикаларының және Қытайдың шеткі жері ретінде аталып келе жатқан үш аймақ Шығыс Түркістанның, яғни Тұтас Түркістанның ежелден қалыптасқан ауыз әдебиеті мен қазіргі әдебиетіне дейінгі ұзын тарихы мен танымал тұлғалары бар ауқымды да күрделі, бай әрі кемелденген әдебиетін айтатын болсақ, XX ғасыр шындығында, бұл – Ресейдің отаршылдығына қарсы туған түркі халықтарының азаттшыл әдебиеті болып түрленді [18]. Патшалық Ресей XX ғасыр басында Түркістанды толық отарына айналдырды. Алып империя отарлаудың түрлі әдіс-тәсілдерін қолданып, бодандағы елді рухани, саяси, экономикалық тәуелсіздігінен айыру үшін түріктердің тұтастығына сына қағып, олардың ара-жігін айыруға барын салды. Түркістан халқы осындай аласапыран кезде бірігу қажеттілігін ұқты. Тағдырлас туысқан халықтардың басын қосатын рухани әлем әдебиетке арқа сүйеді. Әрбір әдеби туынды тарихи-әлеуметтік жағдайға сай туып, сол кездің шындығымен танылады. Сондықтан отарланған ұлт әдебиетінде азаттшыл аңсар алдыңғы шепке шығады. Осындай күрделі әдеби-тарихи үдеріс Түркістанның азаттшыл әдебиетін қалыптастырды. Осы кезеңдегі жалпы мәселелер қазақ және өзбек әдебиетіндегі көптеген зерттеулердің басты тақырыбы болды. Бұл саладағы зерттеулерге қазақ әдебиеттануында Р.Бердібай, М.Базарбаев, Ш.Елеукенов, Ж.Ысмағұлов, Т.Жұртбай, Қ.Ергөбек, А.С. Ісмақова, Д.Қамзабекұлы, С. Сүтжанов, А.А. Жалмырза және өзбек әдебиеттанушыларынан С.Қосимов, Э.Каримов, А.Алиев, Н.Каримов, Ш.Турдиев, С.Ахмедов, Б.Досқараев, Х.Балтабаев, Х.Қудратуллаев есімдерін атауға болады. Аталмыш зерттеушілерден мысал ретінде А.А. Жалмырзаның зерттеуіне тоқталатын болсақ, оның «Отаршылдыққа қарсы Түркістан әдебиеті (қалыптасуы, даму ерекшеліктері және көркемдік сипаты)» монографиясында XX ғасыр басындағы Түркістан әдебиеті өкілдерінің, оның ішінде негізінен қазақ және өзбек әдебиетінің отаршылдыққа қарсы туған шығармалары талданып, әдебиеттегі түрікшілдік және жәдитшілдік ағымдары әдеби үдеріс аясында дәстүр, ағым және бағыт тұрғысында сарапқа салынып, басмашылық құбылысы мен отаршылдыққа қарсы әдебиеттің мұғажырлық кезеңі туралы тұжырымдар жасалған. Монографияда түрікшілдік және жәдитшілдік ағымдары контекстінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Абдулла Авлони, Міржақып Дулатов пен Абдурауф Фитрат, Мағжан Жұмабай мен Чулпан (Абдулхамид Сүлеймани) шығармашылығы салыстырыла зерттелген. Азаттшыл әдебиеттегі біріктіруші түрік тіліне деген түрлі көзқарастар сараланып, «ортақ түркі тілі» мәселелер де қамтылған. Қазақ және өзбек әдебиетіндегі түрікшілдік, жәдитшілдік ағымдарын әдеби байланыс факторы ретінде көрсететін ғылыми зерттеулердің нәтижелері осы кезеңде түркі әлемінің ортақ тілі, отаршылдыққа қарсы тақырыптарға байланысты мәселелер екі туыс

әдебиет арасындағы байланыс кеңістігінің ауқымдылығын, сондай-ақ жалғастылығын көрсетеді.

Тарихи деректерге сәйкес, өзбектердің Қазақстанға қоныс аударуының тарихи, саяси және экономикалық себептері бар. Қазақстандағы түркі халықтарының ұлтаралық қарым-қатынастарында өзбектер ерекше орын алады. Олар Қазақстанның көбіне оңтүстік бөлігінде, нақты айтсақ, Шымкент, Түркістан, Сайрам, Сарыағаш, Төлеби, Қазығұрт, Кентау және Тараз, Мерке қалаларында өмір сүреді. Бұл қалалар мен аудандарда өзбек этно-мәдени орталығының 11 филиалы жұмыс істейді. Облыстық өзбек мәдени орталығы аталған орталықтардың қызметін үйлестіреді, оларға әдістемелік және практикалық көмек көрсетеді.

Қазақстанда өзбек тілі мен әдебиетінің дамуына үлес қосып келе жатқан жазушылар мен ақындардың үлкен бір шоғыры бар. Эрназар Розметов, Бахадир Сабитов, Хавазмат Кочкаров, Закиржан Моминжанов, Абдрурахим Пратов, Ибрахим Хухкиев, Икрам Хашимжанов, Мұраджан Абубакиров секілді қаламгерлер Қазақстан Жазушылары және Журналистері одағының мүшелері. Қаламымен ел арасын бүтіндеуге, достықтың берік болуына қызмет етіп келе жатқан шығармашылық иелері Өзбекстан Жазушылар және Журналистер Одағымен тығыз қарым-қатынас жасап, ондағы ақын-жазушылардың Қазақстанда кездесулерін ұйымдастыруына ұйытқы болып отырады. Мысалы, Сайрам ауданында «Өзбек тілі мен салт-дәстүрлерінің күні» мейрамы аталып өткенде Өзбекстаннан «Нуронийлар Жамгармаси» республикалық қорының төрағасы Нумон Касимов бастаған ақындары мен жазушылар арнайы келіп, қатысқан. Сондай-ақ, Өзбек мәдени орталығы Өзбекстандағы Қазақ мәдени орталығымен тығыз байланыс жасап тұрады. Жызақ облысындағы Гагарин қаласында Қазақ драма театры және Сайрам драма театрлары бір-бірімен әріптестік тәжірибелер алмасып тұрады.

Айта кету керек, 2018 жыл Қазақстанда Өзбекстан жылы деп жарияланды. Мұның артынша, 2018 жылы 13 наурызда Өзбекстан президенті Шавкат Мирзиёев қазақ ақыны Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын насихаттау туралы қаулы шығарып, қаулыны орындайтын арнайы ұйымдастыру комитеті құрылды. Тиісті қаулыда ұлы ақын және ойшыл Абай Құнанбайұлының есімі мен мол шығармашылық мұрасы қазақ халқының ғана емес, барша түркі халықтарының, оның ішінде өзбек халқының рухани даму тарихында өшпес із қалдырғаны ерекше көрсетілді. Осы саяси оқиғалардан біз екі бауырлас әдебиеттің өзара қарым-қатынасының жаңа дәуірінің басталғанын байқаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Орта Азия халықтарының ішінде Қазақстан мен Өзбекстан мәдениетінің арасындағы сан ғасырларға созылған өзара байланыстардың терең тарихи тамырларын, олардың ортақ заңдылықтарын, табиғатындағы елеулі ерекшеліктерін айқындау, оны бүгінгі күннің қажетіне жарату – дәуір талабынан туындап отырғаны баршаға мәлім.

Әдеби байланыстың ертеде пайда болған дәстүрлері уақыт өткен сайын жаңарып, молығып, түрленіп, дамып отырады. Әр кезең өзінің соны түрлерін тудырып жетілдіреді. Қазақ және өзбек халқының әдеби байланыстары сонау көне ғасырлардан бермен қарай жетіліп, даму үстінде келе жатыр. Қазақ және өзбек әдебиеттері өздерінің көп ғасырлық тарихында үнемі бір-бірімен туыстық байланыс жасап, өзара тығыз қарым-қатынаста болып келген. Бұл байланыс пен қарым-қатынас өзінің даму барысында бірнеше кезеңдерден тұрады. Әдеби байланыстың түрлері мен сипаттары екі елдің саяси-экономикалық байланысына әдебиеттердің даму үдерістерінің ішкі заңдылықтарына қарай әр кезеңде әр түрлі болған және үнемі өзгеріп, өсіп, дамып отырған. Қазақ пен өзбек халқының арасындағы туыстық қарым-қатынастың түп тамыры сонау терең тарих түкпірінде, көне ғасырлар қойнауында жатыр. Оған ең алдымен шыққан тегінің бір болуы, сөйлейтін тілдерінің туыстығы, көп ғасырлар бойы көрші-қоңсы отыруы, түркі мемлекеттерінің құрамында өмір сүруі себеп болды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Rousseau, A.M. Karşılaştırmalı Edebiyat (çev. Mehmet Yazgan), MEB Yayınları. – Ankara, 1994.

2 Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. – Алматы: Жазушы, 1974. – 216 б.

3 Sattarov, Q. Uzbekistonda Qozoq Fol'klori (Kazahkij fol'klor v Uzbekistane), 1972.

4 Çağdaş Türk Edebiyatları (Edit. Yavuz AKPINAR), Eskişehir, 2013.

5 Қожақұлы Ө. Қазақ-Қоқан қарым-қатынастары (XVIII-XIX ғғ.). – *Қызылорда*: *Тұмар*, 2006.

6 Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.) ... Алма-Ата: Издательство «Наука», Казахский ССР. – 1986. – 256 с.

7 Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: “Жібек Жолы”, 2009. – 303 б.

8 Sarimsakov, B. Uzbek Merosim Folklori, Taşkent, 1986

9 Sattarov, Q. (1972).Uzbekistonda Qozoq Fol'klori (Kazahkij fol'klor v Uzbekistane), Ministerstvo prosveshchenie UzSSR, Tash.gos.ped.institut im.Nizami, Druzhba narodov-druzhba literature, Uchenye zapiski, C. 99, Taşkent.

10 İnan, A. “Çağatay Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, – Ankara, 1976.

11 Тоекина Б.С. "*Бабырнама*" *және Қазақ хандығы* тұсындағы жазба шежірелер . – Алматы: Әрекет-Принт, *2009.*

12 Сүйіншәлиев Х Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы : Санат, *1997*. – 928 б.

13 Әуезов М.О. .Шығармаларының елу *томдық* толық жинағы. Алматы: Дәуір : *Жібек жолы*, 2014. – 472 б.

14 Айбек, [өзбек тілінен ауд. Ә. Сүлейменов], –Алматы: Қаз, мемл. Көркем әдебиет баспасы, 1949. –400 б.

15 Науаи Ә. *Ескендір қорғаны*. – Алматы: Жазушы, *1989.*

16 Қазақ әдебиеті . *Қазақ энциклопедиясы*. – Алматы: «*Аруна* Ltd.» ЖШС, 2010.

17 Күмісбаев Ө. *Шығыс шайырлары*. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2015.– 288 б.

18 Жалмырза А.А. *Отаршылдыққа қарсы* Түркістан әдебиеті. Монография. – Астана: ЕҰУ, 2013. – 202 б.

Ж.Б. Мамаев[1] , Г.Б. Мамаева[2]

Казахско-узбекские литературные связи: от фольклора до современности

[1,2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

В настоящей статье исследуются литературные взаимосвязи начало которых прослеживается в фольклоре казахского и узбекского народов. Литературные взаимосвязи между ними иследуются исходе из хронологических периодов в соответствии с принципами исторического развития. В связи с этим целью статьи является выявление исторических основ казахско-узбекских литературных связей и определение особенностей их развития. Если наличие общей литературы в контексте исторических событий объясняется тем, что тюркские народы, имеющие общие корни, были расположены в одном регионе, не отделились в качестве отдельной нации, их совместной жизнью, то литература со времен основания казахского ханства до настоящего времени имеет свои особенности и сходство.

2018 год в Казахстане провозглашен годом Узбекистана, в свою очередь Узбекистан провозгласил год Казахстана. В этой связи, полагаем, что духовное единство и литературная связь будут углубляться и дальше.

Zh. B. Mamayev[1], G.B.Mamayeva[2]

Kazakh-Uzbek literature links: from folklore to modernity

[1,2] L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nut-Sultan, Kazakhstan

This article explores Literary interrelationship derived from folklore of the Kazakh and Uzbek peoples. Literary interrelationship between them is divided into chronological stages in accordance with the principles of historical development. In this regard, purpose of the article is to identify historical basis of the Kazakh-Uzbek literary ties and to determine essence of their development.

If the presence of general literature in the context of historical events is explained by the fact that Turkic people with common roots were located in the same region, did not live as a separate nation, the literature from the time of the founding of the Kazakh Khanate up to our days has their own peculiarities and similarities.

2018 year was proclaimed as the year of Uzbekistan in our country; hence 2019 year is the year of Kazakhstan in Uzbekistan. In this regard, we believe that spiritual unity and literary ties will continue to deepen further.

УДК 821.161.1

Г.М. Муканова[1], С.М. Романенко[2]

[1]магистрант 2 курса специальности 6М011800 «Русский язык и литература», Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: mykanova-08@mail.ru

[2]к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: kupava69@mail.ru

МОРФОЛОГИЯ ЧЕХОВСКОГО НАРРАТИВА

В статье рассматривается морфология чеховского нарратива в контексте повествовательной стратегии. Исследовательская работа включает в себя анализ структуры чеховского рассказа в аспекте отчужденности человека. Мы предлагаем основные нарративные приемы, которые создают базовую структуру рассказов Чехова, состоящую из пяти ключевых элементов. В созданной нами схеме выделяется главный элемент, свойственный именно Чехову, как обязательный, постоянный во всех его рассказах – отчуждение. Этот элемент оттеняет другие части базовой структуры. Мы предполагаем, что отчуждение в чеховском рассказе является структурно-целевой доминантой повествования, определяющей морфологию нарратива. В процессе работы использованы качественный и количественный анализ, контент-анализ, сравнительно-исторический метод и метод классификации.

Ключевые слова: морфология нарратива, рассказ, приемы, формы, структура.

ВВЕДЕНИЕ

Чеховский нарратив и проблема отчужденности глубоко и серьезно изучен в классическом литературоведении А.П. Чудаковым, Г.П. Бердниковым, В.И. Кулешовым, М. П. Громовым, В.Я. Линковым и др. Однако нам представляется актуальным выяснить, какую роль в повествовательной структуре рассказов Чехова играет отчуждение как нарративный элемент. Мы обратились к исследованиям В. Я. Проппа, так как он первым разработал классификацию нарратива сказки. Обращаясь к проблеме морфологии чеховского нарратива, мы также опираемся на общее определение этого ученого: «Морфология - это учение о формах» [1, 7]. В данной статье мы выделяем форму, приемы и структуру чеховского нарратива. Объектом нашего исследования являются рассказы А. П. Чехова.

На сегодняшний день до сих пор нет однозначного определения понятия «нарратив». Российский литературовед В. И. Тюпа отождествляет нарратив с событийным текстом: «Изображаемые в нарративном произведении изменения всегда являются событийными в большей или меньшей степени…» [2, 21]. Литературовед Р. Барт в нарративе выделяет: «эстетическую функцию, обязательность творческого начала, которая необязательно должна соответствовать действительности» [3, 197]. По мнению М. Постера: «…смысл рассказа понимается как обретаемый в процессе наррации, мыслится как лишенный какого бы то ни было онтологического обеспечения и возникающий в акте сугубо субъективного усилия» [4, 607], то есть мыслится через личностное начало, волю автора. В литературе нарратив – это последовательность изложения фактов и событий в произведении. Нарратив отличается от сюжета - это структура, на которой основана фабула. В нарративе есть свои шаблоны и модели. Опираясь на мнения названных литературоведов, мы предлагаем следующее определение: нарратив - это последовательное событийное повествование текста, которое основано на действии и динамики, имеющее эстетическую функцию, личностное начало, наличие сюжета. В. Я. Пропп преобразовал базовую структуру сказочного нарратива. Он разделил нарратив на нарратемы: характеры, функции персонажей, волшебные орудия, определенные ситуации. Исходя из исследований В. Я. Проппа, мы предполагаем, что в рассказах А. П. Чехова также присутствует определенная нарративная цепь, свойственная только его произведениям.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Чеховские рассказы нельзя строго разделить на юмористические и лирические. Юмор и лирика у Чехова не сменяют друг друга, а сосуществуют. При более подробном изучении можно заметить, что у него появляются «родственные» рассказы, в которых похожая тема, сюжет, мотив развивается в разных социальных и психологических аспектах, главное - в разных эмоциональных тонах. Например, в рассказах «Старость» и «Горе» - мотив просмотренной жизни, в «Дочери Альбиона» и «На чужбине» - жизни иностранцев в России, в «Хористке» и «Беззащитном существе» - мотив жертвы и агрессора. А. П. Чехов – писатель-моралист, поэтому у него много рассказов-зарисовок. Они короткие и лаконичные, в них описывается одно основное событие и его разрешение. Таким образом, можно вывести некоторую общую форму чеховских рассказов. В самом начале автор погружает нас в некоторое представление определенного грядущего события: *Начальника станции Дребезги зовут Степан Степанычем…* [5, 126]. Затем непосредственно автор повествует о самом событии: *Он увидел две длинные тени. Тень приближалась…* [5, 126]. В кульминации таких рассказов обязательно разоблачение: *Я бежал за вами, чтобы о деле поговорить…с вас я четвертную возьму...* [5, 129]. Нравоучительные выводы автор не делает, все изложение так просто и понятно, что этого не требуется. Вот что по этому поводу писал Ю. Трифонов: «Чехов совершил переворот в области формы. Он открыл великую силу недосказанного. Силу, заключающуюся в простых словах, в краткости» [6, 23]. Эти короткие рассказы являют собой картинки человеческих поступков, которые заставляют читателя задуматься. Сюжетный радиус у автора также постоянен. Место действия – это русский город, дачная окрестность, монастырь, посад, деревня. Но город у писателя является центральным его герои там обитают, оттуда они уезжают и возвращаются. М. П. Громов подтверждает это: «Образ города у Чехова - основной, эволюционирующий, непрерывно формирующийся образ, структура которого сохраняется при всех жанровых вариациях чеховской прозы, от ранней до поздней поры» [7, 102]. Формула чеховского рассказа - это обычный человек в обыденных обстоятельствах. Чехов писал: «Вот меня часто упрекают, что я пишу о мелочах, что у меня нет положительных героев: революционеров, Александров Македонских… а где их взять? Жизнь у нас провинциальная, города немощёные, деревни бедные, народ поношенный…» [8, 184]. Следовательно, героями чеховских рассказов являются люди среднего класса, интеллигенты, горожане, жители деревни, люди свободных профессий. В. Г.

Короленко, изучая чеховских персонажей определил их основные профессии: «Главным героем чеховской прозы становится: чиновник на жаловании, конторщик, бухгалтер, кассир частного банка, ремесленник, заводской рабочий, газетный сотрудник, технолог, инженер, архитектор» [9, 131].

Чехов использует в нарративе своих рассказов различные приемы, но они не сгруппированы и не упорядочены по функциональности и семантическому значению, поэтому мы предлагаем классифицировать их в три основных: фоносемантический, психосемантический и ассоциативный. Фоносемантический прием характеризует собой способность звука выражать те или иные значения и смыслы. В рассказе «Скучная история» автор от лица главного героя выделяет важность звука: *Люблю прислушиваться к звукам… то скрипнет рассыхающийся шкап или неожиданно загудит горелка в лампе - и все эти звуки почему-то волнуют меня* [10, 381]. Писатель также часто в своих рассказах описывает само звучание: *Хохот у нее какой-то странный: вдыхания быстро и ритмически правильно чередуются с выдыханиями…* [10, 411]. Звуковое восприятие для Чехова играет важную роль, поэтому он детализирует звуки: *…неприятный дребезжащий смех, каким в водевилях смеются генералы: хе-хе-хе», «киви-киви – раздается вдруг писк в ночной тишине…* [10, 420].

Психосемантический прием включает в себя повторы слов, повторы значений, ситуаций и микросюжетов. Повторы ситуаций ярко отображаются в рассказе А. П. Чехова «Произведение искусства». Этот рассказ построен по классической формуле кумулятивного сюжета. Здесь варьируются всего три темы: получение непристойного подарка, мысли о том кому сбыть этот подарок, избавление от подарка. Данный сюжет повторяется неоднократно в повествовании. В рассказе «Тоска» можно увидеть повторы микросюжетов: извозчик берет пассажира, извозчик рассказывает о своем горе, извозчик сталкивается с равнодушием пассажира. В произведении «Из дневника помощника бухгалтера» проявляются три основные темы: надежды главного героя на смерть бухгалтера, сплетни о секретаре и рецепты от катара желудка. Такие повторы ситуаций можно наблюдать в рассказах: «Черный монах», «Смерть чиновника», «Дом с мезонином», «Хамелеон» и др.

Ассоциативный прием состоит из образов, рождающих определенные воспоминания в памяти читателя, художественных тропов и мотивов. В произведении «Дочь Альбиона» он использует многообразие ассоциаций, сравнений и метафор главной героини: *…кикимора! Для детей только и держу этого тритона…нос точно у ястреба… Эта кукла напоминает мне длинный гвоздь, взял бы и в землю вбил* [5, 99]. У Чехова встречаются также сюжетные ассоциации. Например, в рассказе «Припадок»: *Два разбойника зарезали в лесу нищего; стали делить между собой его одежду и нашли в сумке кусок свиного сала. «Очень кстати, – сказал один из них, – давай закусим». – «Что ты, как можно? Разве ты забыл, что сегодня среда?» И не стали есть. Они, зарезавши человека, вышли из лесу с уверенностью, что они постники. Так и эти, купившие женщин, думают, что они художники и ученые* [10, 373].

Акцентируем тот факт, что в большинстве своем чеховская проза трагична. Даже в рассказах-анекдотах комичные события сменяются трагичными. Эта трагичность зачастую трактуется как отчужденность главных героев от чего – либо или от кого- либо. Ярким примером тому служит произведение «Толстый и тонкий», которое изначально воспринимается как некий анекдот, но в нем трагизм заключается в отстранении человека от дружественных чувств. Отчужденность является ведущей направленностью у персонажей Чехова, в связи с этим нарративную структуру малой прозы мы рассмотрим в аспекте отчуждения героев.

В настоящей статье анализ нарратива чеховского рассказа мы построим на исследовании нескольких произведений: «Толстый и тонкий», «Чужая беда», «Спать хочется», «Смерть чиновника», где автор акцентирует отчуждение. Опираясь на идею

классификации В.Я. Проппа, мы выделяем несколько постоянных элементов в нарративе названных произведений.

Элементы нарративной структуры рассказов А.П. Чехова	Рассказ «Толстый и тонкий»	Рассказ «Чужая беда»	Рассказ «Спать хочется»	Рассказ «Смерть чиновника»
1 элемент **Вводная зарисовка**	*На вокзале Николаевской железной дороги встретились два приятеля: один толстый, другой тонкий* [10, 71].	*Новоиспеченный кандидат прав Ковалев сел со своей молодой женою в коляску и покатил по проселочной дороге… они ехали покупать имение…* [5, 226].	*Ночь. Нянька Варька лет тринадцати, качает колыбель, в которой лежит ребенок* [10, 252].	*В один прекрасный вечер не менее прекрасный экзекутор, Иван Дмитриевич Червяков, сидел во втором ряду кресел и глядел в бинокль на корневильские колокола* [10, 50] .
2 элемент **Событие**	Тонкий узнает в разговоре до какого чина дослужился Толстый.	Открывшееся обстоятельство о вынужденной продажи имения.	События заключаются в череде новых бесконечных поручений для изнеможенной девочки.	Главный герой Червяков чихает и случайно обрызгивает генерала Бризжалова.
3 элемент **Поиск выхода**	*Тонкий вдруг побледнел, окаменел, но скоро лицо его искрилось во все стороны широчайшей улыбкой* [10, 72].	*Как все неприятно! Право, дать бы им 2100 рублей! Пусть бы жили в своем именье* [5, 230].	*Сквозь полусон она не может только никак понять той силы, которая сковывает и мешает ей жить. Она ищет эту силу…* [10, 256].	Бесконечные и назойливые извинения главного героя.
4 элемент **Отчуждение героя**	Происходит отчуждение Тонкого от дружеских чувств из-за влияния социальных установок,	Отчуждение Ковалева от сострадания и помощи: … *они сами виноваты. Кто им велел*	Происходит отчуждение главной героини от духовно-нравственного начала	Отчуждение Червякова от осознания своего «Я» , по причине чинопочитания, что приводит к

		иерархии власти.	*закладывать имение?* [5, 230].	из-за физического изнеможения и помутнения рассудка.	деперсонализации личности.
5 элемент					
Возврат к начальной позиции	**Перемены**	Наблюдается перемена в поведении Тонкого: *Помилуйте, … Что вы-с…Милостивое внимание вашего превосходительства…* [10, 72].	Наблюдается возврат к начальной позиции: *Многое нужно было окрасить, переклеить и сломать…* [5, 231].	Наблюдается перемена в поведении главной героини: *Задушив его, она ложится на пол, смеется от радости и через минуту спит крепко, как мертвая* [10, 257].	Наблюдается перемена – главный герой умирает: *...лег на диван и … помер* [10, 52].

Нарративная структура рассказов состоит из пяти основных элементов. Первый элемент вводит читателя в свое произведение, знакомит с героями, с местом, с окружением, временем, задает общее представление. Второй элемент – это непосредственно само событие, важное действо. Третий элемент – поиск выхода, так как у Чехова герой всегда наполнен эмоциональными переживаниями.

Четвертый элемент – отчуждение героя от каких-либо чувств, духовно-нравственного начала, моральных принципов. Отчуждение определяет саму форму повествования рассказа. Отсутствие подлинных человеческих связей, холод в отношениях героев предопределяют сухой стиль нарратива в рассказах писателя. Это можно проследить по чередованию действий: *пришел, открыл, потом обедал, лег спать* и т. д. Повторяющиеся механические движения, простая констатация поступков героев передает сущность их жизни. Именно с помощью этого элемента передается бездуховная атмосфера существования героев. Герои равнодушны к друг другу не только в силу своих индивидуальных недостатков, но и в силу обстоятельств и среды их обитания – это можно наблюдать в рассказах «Скрипка Ротшильда», «Убийство», «Мужики», «Горе», «Спать хочется». Герой Яков не замечал свою жену много лет; хозяева не обращают внимания на физические мучения девочки-няни; пассажиров не интересовала смерть сына извозчика. Акцент сделан на равнодушии и отчужденности героев, что является основной темой чеховского творчества.

Пятый элемент имеет два вектора: возврат к начальной позиции и перемены. Чеховский персонаж либо возвращается на ту же позицию, на которой находился в начале повествования, либо в жизни главного героя происходят перемены. Изменения могут проявляться в виде: отъезда героя; перемен в поведении, образе жизни, взглядов, мировоззрения; смерти и. т д.

ВЫВОДЫ

Анализ элементов нарративной структуры рассказов показывает, что мотив отчуждения ассоциативно, фоно- или психосемантически скрепляет все повествование, в кульминации являясь во всей полноте. Таким образом, сама композиция произведения пластически и объёмно репрезентирует отчуждение, подобно сложному орнаменту, где ритмическая правильность обобщенных мотивов помогает осмыслить и упорядочить абсурдную действительность.

Подводя итоги, мы можем структурировать морфологию чеховского нарратива по форме, по приемам и по структуре. Форма чеховского нарратива: рассказ-картинка; краткость и недосказанность (представление, событие и разоблачение); преобладание в нарративе трагичности. Мы доказали, что основные нарративные приемы – фоносемантический, психосемантический и ассоциативный – создают базовую структуру рассказов Чехова, состоящую из пяти основных элементов (вводная зарисовка, событие, поиск выхода, отчуждение героя, возврат к начальной позиции или перемены). В созданной нами схеме выделяется главный элемент, свойственный именно Чехову, как обязательный, постоянный во всех его рассказах – отчуждение, который оттеняет другие части базовой структуры. Мы предполагаем, что отчуждение в чеховском рассказе – является структурно-целевой доминантой повествования, определяющей морфологию нарратива.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Пропп В. Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. М.: Наука, 1969. – 168 с.

2 Тюпа В. И. Нарратология как аналитика повествовательного дискурса. Тверь.: Твер. гос. ун-т, 2001. – 58 с.

3 Барт Р. Избранные работы // Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс, 1994. – 616 с.

4 Грицалов А. А., Абущенко В. Л., Евелькин Г. М., Соколов Г. Н., Терещенко О. В. Социология// Энциклопедия. Минск.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

5 А. П. Чехов Пестрые рассказы. Санкт – Петербург: Азбука- классика, 2010. - 544 с.

6 Трифонов Ю. Правда и красота. Трифонов Ю. Как слово наше отзовется. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 223 с.

7 Громов М. П. Повествование Чехова как художественная система// Современные проблемы литературоведения и языкознания. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. - 309 с.

8 Серебров А. Время и люди. Воспоминания. 1898-1905. М.: Молодая гвардия, 1955. – 225 с.

9 Короленко В. Г. О литературе. М.: Молодая гвардия 1957. – 396 с.

10 Чехов А. П. Избранные сочинения. В 2-х т. Т. 1 - М.: Художественная литература, 1979. – 702 с.

Г.М. Муканова[1], С.М. Романенко[2]

Чехов нарративтың морфологиясы

[1,2]М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл қ., Қазақстан

Мақалада Чеховтың нарративтің морфологиясы баяндалған стратегияның контексінде қарастырылады. Зерттеу жұмыс Чехов оқиғасының құрылымы адамның жатырқаушылықтың тұрғысынан талдайды. Біз бес маңызды элементтерден тұратын Чеховтың қысқаша әңгімелерінің басты құрылымын құрайтын негізгі баяндау әдістерін ұсынамыз. Біз жасаған схемадағы өзінің барлық әңгімелерінде ең маңызды элемент Чеховқа тән – жатырқау. Бұл элемент базалық құрылымның басқа бөліктерін асып түседі. Біздің болжамымыз бойынша, жатырқау чеховтың әңгімесінде құрылымдық-мақсатты доминант болып табылады, ол нарративтің морфологиясын анықтайды. Жұмыс барысында сапалық және сандық талдау, контент-талдауы, салыстырмалы тарихи әдіс және жіктеу әдісі пайдаланылды.

G.M. Mukanova[1], S.M. Romanenko[2]

The morphology of Chekhov's narrative

[1,2]M. Kozybayev North Kazakhstan State University
Petropavlovsk, Kazakhstan

The article deals with the morphology of Chekhov's narrative in the context of an explanatory strategy. The research work includes an analysis of the structure of Chekhov's story in the aspect of human alienation. We offer basic narrative techniques that create the basic structure of Chekhov's stories, consisting of five key elements. Our created scheme stands out the main element that is peculiar to Chekhov, as obligatory, permanent in all his stories - alienation. This element overshadows other parts of the base structure. We assume that the alienation in the Chekhov's story is the structural-target dominant of the exposition, which determines the morphology of the narrative. In the course of our work, we used qualitative and quantitative analysis, content analysis, comparative historical method and classification method.

ӘОЖ 82.01/.09

Г.О.Мүрсәлім[1], Қ.Т.Төлебаева[2]
[1]докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: erowkan@mail.ru
[2]ф.ғ.к., Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

ҰЛЫҚБЕК ЕСДӘУЛЕТ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС ПЕН ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік-эстетикалық ерекшелігі, тілдік-бейнелілік қуаты сипатталып, талданған. Ақындар шығармашылығындағы мифологиялық қабаттың астасып суреттелуі мысалдар арқылы зерттеліп, қарастырылған. Ұ.Есдәулет поэзиясындағы ел, жер тақырыбының ерекше жырлануы сөз болады. Ақын поэзиясында ұлттық мінезді беру арқылы ұлттық болмысымызды ашып беретіндігі айтылады. Ұлықбек ақын шығармашылығындағы асқақ тауларға деген биік құрмет аңғарылады. Лирикалық кейіпкердің сомдалуы мен тұлғалану процесі мәселесі де сөз болады. Сондай-ақ, мақалада лирикалық қаһарман, әдеби тұлға мәселесі де жан-жақты сарапталған.

Кілт сөздер: миф, әдеби тұлға, мифтік астар, поэзия, мифопоэтика, лирикалық кейіпкер.

КІРІСПЕ

Миф – «мәдениеттің күрделі шындықтарының бірі» [1, 15], оны әртүрлі «өзара толықтырушы» аспектілерде түсіндіріп, қарастыруға болады. Мифология адам санасының бөлінбес бөлігі болып табылады. Миф «тарих қойнауындағы сырларды шертеді», мәдениеттің шынайы көрінісінде «алғашқы ежелгі бастауы» кезінде болған оқиғаларды сипаттайды.

Қазақ әдебиетінің эстетикалық парадигмалары мен рухани байланыстарының қазіргі кезеңдегі зерттелуін адамзат болмысы мен өркениеттің бастауларымен байланыста қарастыру оны мифологиялық контексте зерттеу қажеттілігін туындатады. Қазақ поэзиясында көркемдік-эстетикалық жағынан қуатты, тілдік-бейнелілік жағынан өрнекті ерекше жанр – лирика. Қазіргі қазақ ақындары ұлттық мәдениеттің ежелгі бастауларына, түркі мифологиясына көп көңіл бөле бастап, мәңгілік рухани құндылықтарға деген қызығушылықтарын жандандыра бастады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ лирикасы – ұлттық сөз өнерінің ең арналы, поэтикалық қуаты ерекше жанры ретінде көрініс тауып отырғаны әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттелініп келеді. Бүгінгі қазақ поэзиясындағы ақындар шығармашылығындағы мифтік құбылыстардың көрініс табуын зерттеу ғылымдағы өзекті мәселелердің бірі болып келеді.

Елдің қоғамдық саяси-әлеуметтік жағдайы адам өміріне, оның сана-сезіміне, дүниетанымына әсер ететіні – белгілі құбылыс. Осы орайда адам тағдырын өзіне арқау ететін көркем әдебиет оны жаңа қырынан тануға талпынды. Қаламгерлер бұрынғы қалыптасқан көркемдік тәжірибеден оза шығып, өз мүмкіндіктерінің кеңдігін байқата бастады. Баспасөз беттерінде өздерінің алғашқы үнін танытып, өзіндік қолтаңбасын ала келген жас қаламгерлер көрініп жатты. Олар өздері өмір сүріп отырған қоғам тынысын зерттеп, зерделеп, адам мен қоғам, адам мен табиғат, адам мен тарих сияқты келелі мәселелерге, қоғам өміріндегі «қабылданған» немесе «қабылдатқызылған» бұлжымас заңдардың мәңгілік емес екенін танытуға, ашып көрсетуге ден қойды. Жас суреткерлер қаламынан туындаған туынды өзегінде шымшымдап айтылған осындай өмір шындықтары көзі қарақты оқырман санасына жетіп қалып жатты. Сондықтан да өзінің «мөлшері» жағынан дайын тұрған қалыпқа сыя бермейтін, идеялық нысанасы философиялық ауқымдылықты танытқан туындылар әдеби процесте өзінің сонылығымен ерекшеленген еді.

Барлық қоғам мүшелерінен жарқын болашаққа сену, тек қана партияны тану, қалау және ерекше күш иесі ретінде партия мен өкіметке бар жақсылығы үшін шексіз алғыс білдіру, жеке тұлғаны «халық» пен «ұжым» алдында өзін кінәлі сезінуге, тіпті, болашақ үшін құрбандыққа шалынуға дейін жеткізуді көздеген социализм мен мәңгілік сенім, табыну қирағанымен, оған деген ұмтылыс қалды. Бұл жағдайды одан сайын шиеленістіріп отыр. Соңғы жылдардағы әдебиетімізде болып жатқан өзгеріс, құбылыстардың барлығы бір тарихи кезеңнің басталып, екіншісінің аяқталуымен байланысты болып жатқаны баршаға түсінікті.

XX ғасырдың аяғындағы қазақ халқының қоғамдық әлеуметтік, мәдени ойсанасының жемісі болып саналатын бүгінгі әдебиет, оның өкілдері адам мен уақыт, жағдай, болмыс, қоғам арасындағы тартысты өз шығармаларының өзегіне айналдырып отырғанын, олардың туындыларын пайымдағанда байқауға болатындығын нақтылайды. Қоғамның жай-күйін өзгелерден бұрын алдымен суреткер көреді, сезінеді. Ал оны қалай суреттейді, қай философияны басшылыққа алады, қалай ұғындырады, ол – суреткердің ісі.

Көркемдік ойлау жүйесінің негізі болып табылатын реалистік және романтикалық әдістерде қалам тарта отырып, мифтік образ жасауда авторлық тұрғыны беруде өрнекті мифопоэтика элементтерін қолданып жүрген қаламгерліміздің қатарына Ұлықбек Есдәулетті, Тыныштықбек Әбдікәкімұлын, Жанат Әскербекқызын, Думан Рамазанды, Айгүл Кемелбаеваны, Дидар Амантайды жатқызар едік.

Бұлар – әдебиетке тыңнан қосылған күш. Әрине, белгілі қоғамдық құрылыстың күні жетіп құлдырап бара жатқанын, ел өмірінде өздері сезе отырып, оны халыққа шығарма өзегі арқылы жеткізбек болған қаламгерлер әртүрлі әлемдік әдебиеттегі көркемдік ізденістерді қолданғаны белгілі. Қазіргі кезде дүниежүзі көркем әдебиетінде өмірді бейнелеудің әдіс-тәсілдері, көркемдік машықтары, әдеби-тәжірибелер бой көрсетті. Олардың бірқатары қалыптасу үстінде. Модернизм, авангардизм, мифологизм, эксизтенциализм, сюрреализм сияқты ағымдар өркениетті елдер әдебиетінің тарихында өз ізін қалдырды. Енді осы әдіс-тәсілдерге үрке қарауды қою керек сияқты. Көркемдік ізденістері алуан түрлі егемен еліміздің ешкімге ұқсамайтын жаңа дәуірінің ұлттық әдебиетін жасау – алдымызда тұрған зор міндет.

Қазіргі заман тынысын, ондағы құбылыстар мен өзгерістер адам бойына қандай сезімдік әсерлер дарытты, қандай қайшылықтар туды, оның таным-түйсігіне, ойлау бағытына қалай әсер етті деген сұрақтар көптің көкейінде жүргені белгілі. Міне, осы жағдайлар бүгінгі қазақ поэзиясының күрделі мәселелерінің бірі болып табылады.

Жыр шумақтары мифтік астарлы қуатты сөздермен өрілген, қазақ поэзиясының талантты ақындарының бірі – Ұлықбек Есдәулетов. Ақын жырларындағы мөлдір де кіршіксіз жырлардың арқауы елге, жерге деген ыстық махаббат арқылы көрініс табады. Ақын поэзиясындағы туған ел, жер, ауыл ұғымдары мифопоэтикалық нысандарға жатады. Мәселен, «Перзент парызы» деген өлеңіндегі:

Туған үйімнің терезесінен,
Қазақстан даласы көрінеді.
Аспанда ақша бұлт керіледі.
Ақша бұлтқа жолдаған сәлемі деп,
Ошағымның түтіні өріледі [2, 41].

Бұл өлең жолындағы «Ошағымның түтіні» ұғымына туған жер, атамекен, туып-өскен жер деген мағынада беріліп тұр. Ошақтан басталған Отанның көркем бейнесі жүректен кіріп, ойыңды да, бойыңды да еріксіз азаматтық пен ұлтжандылыққа толтырады.

Ақын Серік Ақсұңқарұлы болса: «Ұлықбек Есдәулеттің азаматтық лирикасын интимдік лирика секілді құмартып, құныға оқисың. Киіз туырлықты қазақтың керегесі мен уығы, шымылдығы мен ошағы, түндігі оның өзегінен өлең болып төгіліп, төрткүл дүниеге көңіл қыдыртады», – деген баға береді [3]. Осыған орай, ақынның мына бір өлең жолдарына назар аударып көрсек:

Сағындым сені, Сауыр шың,
Сауырдың сәні – самырсын.
Өсіп ем саған өрмелеп,
Тентекті сол бір танырсың.

Ақынның туған жері Зайсан өңірі, Самырсын таулары, ауылына деген сағынышы қалың, елінің алдындағы азаматтық борышы үлкен мақсаттарға жетелейтіні анық. Ұлықбек ақын поэзиясын оқи отырып, асқақ тауларға деген биік құрметті аңғарасың. Мысалы, «Тауды аңсадым» өлеңіндегі

Тауларымды сағындым.
Тауларымды аңсадым.
Тұмшалады миымды алуан сағым.
Тауға шықсам шабытым тұтанатын,
Кім өшірген жанымның жанған шамын?

Немесе, «Заңғар мен Зеңгір» өлеңінде

Заңғар таулы Зайсаным,
Заңғарыңды аңсадым.
Зарлы көлге құйылған,
Запырандай қанша мұң,

-дейді. Тау қазақ поэзиясында ең алдымен асқақтықтың, биіктіктің белгісі. Дегенмен таудың іріліктің, мықтылықтың да бейнесінде қолданылатынын айтуымыз керек. Ұлықбек «Таулық мінез» өлеңінде лирикалық кейіпкер таудың тастарымен күш сынасады» дейді О.Елубай [4, 58].

Қорқасың мен жүзетін долы өзеннен,
Сенбесең бір қарашы терезеңнен.
Толқындар тасты аунатып жатқан жоқ па,
Ал менің жақын досым сол ежелден.
Сен болсың тауға тұңғыш келген адам,
Қой деймін, мерт боларсың ерме маған [5, 59б.].

Лирикалық кейіпкердің бойында таудың тасын қопарған долы өзеннің күші жатыр. Тауларда бар өрлік, биіктік қасиеттері ақын жанымен үндесіп, бірлікте тұтасқандай сезімде қаласыз.

Мына тірлік аз күндік тұрақ маған,
Ұйқы-күлкі дегеннен жырақтағам.

Берген қарыз секілді күліп келіп,
Қайтқан қарыз секілді жылап барам.

Адамға берілетін өлшеулі өмірдің тұрақсыздығы, бәріміздің де бір Жаратқанға қайтатынымыз жайлы суреттелген бұл өлеңде, өмір, тіршілік мифтік танымы суреттелген.

Ата-бабаларымыздың асқақ рухының күші намыста болатын.

«Қазақтарды қазақтарға таныстыру өлеңінде» қазақтың момындығын әрекетсіздік, енжарлық түрінде көрсетеді:

Қайда бейнет,
Білмейтін қайда рахат,
Қарық боптықатырмас пайдаға қап,
Мың жасайтын сияқты көреді өзім,
Қашан болсын укеренау жайбарақат [4, 58].

Ақынның Сүйінбайдың «Бөрілі менің байрағым» деген жолдарын эпиграф етіп жазылған «Қасқыр мінез» өлеңі қазақтың көк бөріге табынған түркілік тегін аңдатады. Қақпанға түскен қасқырдың өз аяғын өзі шайнап үзіп кеткендігі суреттеледі.

Қарамай қан қақсаған жарасына,
Аяғын шайнап үзді аласұра.

Қасқырдың бұл әрекетін сипаттау арқылы ата-бабаларымыздың «түркілердің қайсар мінезі жырланады». Азаттық үшін өз жанын құрбан ететін түркілік тегіміз осы өлең жолдарынан айқын көрінеді.

Ұ.Есдәулет «Қара шал мен Байшұбар» өлеңінде қазақтың тұрмыс-салтының барлық жағы көрініс береді.

Ақындар көбінесе «уақыт» бейнесін жиі жырлайтыны белгілі. «Дала» өлеңінде уақыт туралы басқа қырынан жырланады:

Дала деген кеңістік қой өр-сайлы,
Уақыт мұнда қозғалыстан шаршайды.
Көз байлана киіз үйге кіріп бір,
Көз шырымын алдыруды аңсайды.

Уақыт бізден, әсте, мұрсат сұрап па?
Кірсін, қонсын!..
«Уақыт байғұс сәл тынығып алсын» деп,
Малшы алаңдап ұйықтамайды бірақ та [3, 223].

Кең далада киіз үйдің тұрғаны жарасымды сурет. Уақытты дала бейнесімен, киіз үймен байланыстыру бар. Өлеңдегі «Уақыт мұнда қозғалыстан шаршайды» – тың қолданыс. Уақыт деген кең ұғымдағы құбылысты «дала» ұғымымен байланыстырып, қазақтың «киіз үйіне» сыйғызып жібереді. Демек, лирикалық қаһарман үшін уақыт – адамға тәуелсіз деген ұғымды білдірсе керек.

Түтеп жатқан қазандық жер ошағы,
Болған бір кез бұл үйдің қара шалы.
Тұскиізді, діңгекті, алашалы
Мұндай үйге кемпір-шал жарасады.

Үйдегі ілулі тұрған тұмақ, қамшы, иесіз дер шақша, кебежедегі аңсаған қыл қобыз, күнсіп жатқан қара саба – барлығы дәстүріміздің ұмыт болғанын айтады. Бұл үйдің кемпір-шалы дүниеден өткен. Олар барда бәрі басқаша-тын. Көзі кеткен соң шалдың шұбар аты өзінің жаназасына шалынған. Артында ұлттық дәстүрді жалғастыратын ешкім қалмағандығы ұлттық сезіммен жырланады.

Ақынның басқа да өлеңдерінде қарттар қасиетті ұғым ретінде сөз етіледі. «Қарт пен қыран», «Шал мен жаз», Шал, шабындық», «Ата-ана» сияқты өлеңдер қазақтың үлкенді құрметтеу салтымыз туралы.

«Ұлттық мінез өлеңдегі лирикалық кейіпкер арқылы көрінеді. Өз бойында ұлттық рух жоқ ақынның лирикалық кейіпкерінен ұлттық мінездің нышанын көру қиын. Лирикалық

кейіпкердің сомдалуы мен тұлғалану процесі әр ақын поэзиясына байланысты әртүрлі болып келеді. Яғни, әр ақын өзінің таным-түсінігіне, ішкі әлеміне сай лирикалық кейіпкердің дүниеге әкеледі. Демек, ол - ақынның дүниені қабылдауының жемісі» [5, 83].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлттық мінезді беру арқылы ақын ұлттық болмысымызды ашып береді. Ұлттық болмыс дегеніміздің өзі – ұлтымызға тән мінез-құлық, салт-сана, ұлттық діл.

Ұлықбек Есдәулет ақынның поэзиясы әдеби дәстүрге сай шынайы, мөлдір сөздермен өрнектелген, мифтік қабаттармен астасқан ұлттық қазақи болмыс-бітімді толық ашып бейнелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Academia, 1995. – 240 с

2 Есдәулетов Ұ. Жұлдыз жарығы.-Алматы: Жазушы, 1977.-214 б.

3 Ақсұңқарұлы С. Адам-Ата-Һауа ана. –Астана: Қаламгер, 2003.-320 бет.

4 Есдәулетов Ұ. Киіз кітап.-Астана: Елорда, 2000.-384 б

5 Оңғарсынова Ф. Адамдық атты талант бар // Парасат, 2005, №3,-38 б.

Г.О.Мурсалим[1], Қ.Т.Тулебаева[2]

Художественное отражение национального бытия и общественного сознания в поэзии Улыкбека Есдаулета

[1,2]Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г.Семей, Республика Казахстан

В статье описаны и проанализированы художественно-эстетические особенности современной казахской поэзии, образно-языковые особенности. На примерах изучается и рассматривается описание мифологических мотивов в творчестве поэтов. Рассматриваются темы народа, земли, которые имеют особое отражение в поэзии У.Есдаулета. В его поэта через описание национального характера раскрывается наше национальное бытие. В творчестве Улугбека проявляется высокое уважение к великим горам. Речь идет о том, как происходит воплощение лирического персонажа и процесс индивидуализации. Также в статье подробно проанализированы вопросы лирического героя, литературной личности.

G.O.Mursalim[1], K.T.Tulebaeva[2]

Artistic reflection of national life and social consciousness in the poetry of Ulykbek Yesdaulet

[1,2]Kazakh Humanitarian-Juridical Innovative University,
Semey, Republic of Kazakhstan

The article describes and analyzes the artistic and aesthetic features of modern Kazakh poetry, figurative and linguistic features. On examples the author studies and considers various mythological motifs in the works of poets. The themes of the people, the land, which have a special reflection In the poetry of U. Esdaulet, are considered. In the poet's poetry, through the description of the national character, our national being is revealed. In the works of Ulugbek shows a high respect for the great mountains. It is about how the embodiment of the lyrical character and the process of individualization takes place. The article also analyzes in detail the questions of the lyrical hero, literary personality.

УДК 821.161.1-3.09

Р.М. Мусабекова[1], **Г.И. Козбагарова**[2]
[1]к.ф.н, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: roza709@mail.ru
[2]магистрант 2 курса, специальность 6М011800 «Русский язык и литература», Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: gulwork2016@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ РОССИЙСКОЕ ФЭНТЕЗИ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ НИКА ПЕРУМОВА

Российское фэнтези как жанр литературы проделало долгий путь становления и развития. Ник Перумов – один из представителей данного жанра. В своих работах писатель отталкивается от опыта Дж. Толкиена, мифов, легенд и сказов. В статье рассматриваются некоторые из его работ и на основе их сравнительного анализа выявляются общие тенденции их написания, а также различия, свойственные сюжетным линиям его произведений.

Ключевые слова: фэнтези, Ник Перумов, «Алмазный меч, деревянный меч», «Упорядоченное», «Кольцо тьмы».

ВВЕДЕНИЕ

История российского фэнтези начинается с работ Александра Вельтмана «Кощей Бессмертный» от 1833 года и «Святославович, вражий питомец» от 1835 года [1]. Начиная отсчет с 1833 года, было опубликовано множество иных работ в жанре фэнтези: Ольга Громыко «Верные враги», Мария Семенова «Волкодав», Карина Демина «Невеста» и т.д.

Иными словами, научная фантастика и фэнтези были частью основной русской литературы с 19-го века. Русское фэнтези сложилась из многовековых традиций славянской мифологии и фольклора.

Русское фэнтези возникло в середине Х1Х века и достигло своего пика в советское время, как в кино, так и в литературе, среди писателей, таких как братья Стругацкие, Кир Булычев и Михаил Булгаков. Советские кинематографисты, такие как Андрей Тарковский, также выпустили много научно-фантастических и фантастических фильмов.

С падением железного занавеса современная Россия пережила Ренессанс в стиле фэнтези. За пределами современных российских границ находится значительное количество русскоязычных писателей из Украины, Беларуси и Казахстана, внесших заметный вклад в этот жанр.

Так, одним из представителей российского современного фэнтези является Ник Перумов. Именно на основе его цикла книг «Упорядоченное», романа «Алмазный меч, деревянный меч», а также иных его произведений, будут изучены особенности такого жанра как фэнтези.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

«Фэнтези (от англ. fantasy - «фантазия») - вид фантастического искусства, основанный на использовании сказочных и мифологических мотивов с сюжетным допущением иррационального» [2, 23].

Цикл книг «Упорядоченное» ценится за счет своего новаторского характера. Основываясь на опыте Дж. Толкиена, Ник Перумов в отличии от иных писателей, также занимающихся написанием фэнтези (например, С. Лукьяненко и М. Семенова), создает собственный неомиф и внедряет в него традиции северогерманских мифов.

Ник Перумов вносит особенности как в передачу сюжета и его построение, так и в хронотопическую систему, тематику написания, а также в культурно-историческую стилистику.

Так, одной главных особенностей как фэнтези в целом, так и работ Ника Перумова, является авантюрное начало. Весь цикл «Упорядоченного» — это большая, сложная авантюра.

Действия в работе основываются на проблемах как внешних, так и внутренних. Под внешними можно понимать недопонимания, разбирательства между персонажами, под внутренними – душевные переживания героев. В цикле преобладают как авантюрно-фантастические особенности построения текста, так и элементы, свойственные авантюрному роману.

Ник Перумов использует при написании материалы из легенд, фольклора, эпопей, успешно связывая их с элементами авантюрного романа. Иными словами, писатель берет за основу какую-то легенду, миф или сказку и «внедряет» в нее смысл авантюры.

Однако уклон авантюрного романа бывает разный: бытовой, любовный, приключенческий, детективный, сентиментальный, куртуазный, философский. Ник Перумов пытается сочетать каждый из этих видов вместе в цикле «Упорядоченного». Именно атмосфера авантюрности помогает писателю держать читателя в напряжении, «призывая» тем самым доходить до развязки книги.

Обратимся к следующему циклу его книг – «Кольцо тьмы» [3]. Действия в книге мы видим глазами главного героя – Фолко. События книги выстроены линейно. Также, как и в предыдущей работе, Ник Перумов берет за основу опыт Дж. Толкиена.

В цикле «Кольцо тьмы» присутствуют отсылки к прошлому Средиземья, описанному в работе Дж. Толкиена «Властелин колец». К повествованию добавляются мысли автора о создании данного мира. Таким образом, все три первые главы цикла посвящены отсылкам к «Властелину колец».

В пятой главе «Тайна тайн» говорится о походе Фолко, Торина и Форве к Великому Орлангуру. Данное действие нужно, чтобы описать в книге судьбу Девяти Мертвецких Колец. Также в этой главе говорится о намерениях Олмера, тем самым затрагивая то, что ждет мир в будущем.

В восьмой главе под названием «За лесами Ча» даются описания Средиземья и существ, которые его населяют. Всего говорится о 33 существах.

В данной главе эльфами описываются силы, благодаря которым был создан этот мир. Всего в их понимании существует три силы. Первая сила – та, которая создала их мир. Вторая сила – та, которая может разрушить этот мир. Ко второй силе также относят Великого Орлангура. Третья сила – это совокупность Света и Тьмы, существующая в мире.

В двенадцатой главе под названием «Старый хронист» [3] Перумов описывает общее состояние мира на данный момент повествования событий. Теофаст рассказывает о народах Дунланда, Роханской Марки, Исенгарда и Гондора, а также о жизни этнов и лесных эльфов.

Также Теофаст рассказывает о прошлом народов Средиземья. В его рассказах упоминаются старые летописи Дунаданцев, Небесный огонь, Первоначальные дни и события, которые произошли после падения Саурона. Иными словами, роль Теофаста в повествовании сводится к функции пояснения читателям о мире, в котором происходят события книги.

Хоть Ник Перумов и основывается на опыте Дж. Р.Р. Толкина, в его произведениях есть отсылки к прошлому, в то время как в «Властелине Колец» подобного не предусмотрено. Данные отсылки помогают просмотреть историю Средиземья не только в повествуемый отрывок времени, но и дают возможность заглянуть в его прошлые события, в период становления Средиземья, а также затронуть будущие события.

Таким образом, передача событий в хронологическом порядке помогает дать большее развитие сюжетной линии.

Изменения в книге происходят не только во времени происходящего, но и в пространстве. В самом начале нам представляют мир Средиземья. Описывается, как главные герои покидают Хоббитон и отправляются в Брыль, в трактир «Гарцующий пони».

В первой части цикла все действия происходят в мире Средиземья. Однако во второй части привычное Средиземье изменяется: «Чудовищный клинок вспорол Средиземье. В содрогании неописуемого взрыва исчезало все, меняли свой курс реки, проваливались горы, вздымались новые вершины. Глубоко в тело материка врезался новый залив, по счастью, он пролег южнее Хоббитании… Фолко видел последние мгновения Серых Гаваней пропал город, великий город, равного которому в Средиземье нет и не будет уже, пока стоят троны Валаров» [4].

Таким образом, к концу второй части мир Средиземья был полностью разрушен. И в третьей части герои были вынуждены попасть за его пределы. В место под названием Хьервард.

Одной из работ Ника Перумова является произведение «Земля без радости». Данное произведение является третьей книгой цикла «Летописи Хьерварда».

В книге дается продолжение борьбы Света и Тьмы. Действия происходят на территории Хьерварда. Главные персонажи – раса эльфов, гномов, троллей, гоблинов, гурров. В книге говорится о борьбе между силами высокой магии и грубой силой между легендарными народами и народцами Хьерварда.

Ник Перумов часто пользуются при написании двумя хронотопами: хронотопом дороги и хронотопом встречи. Особенно это видно в третьей части цикла «Кольцо тьмы».

В третьей части Ник Перумов хочет донести иную мысль, отличную от остальных работ: что тьма необходима миру так же, как и свет. Борьба Добра и Зла отходит на второй план.

Сюжет передается все также от лица героев. К таковым можно отнести богов, магов, людей, эльфов. Примерами являются Хедин, Хаген, Хрофт, Фесс, Император, Клара Хюммель и другие персонажи.

Мнение лиц, от которых ведется повествование (главных героев), всегда субъективно. Оно не может быть правильным или неправильным, оно должно лишь направить читателя

Однако тенденция повествования сохраняется у Ника Перумова не во всех произведениях. Так, в романе «Гибель Богов» [5] повествование преимущественно ведется от лица Хедина и Хагена.

Повествование чередуется: в главах нечетных по счету повествование от третьего лица и воспроизводится на персонаже Хагене, а в четных – от первого лица и представлено с помощью Хедина.

Ключевыми хронотопами в русском фэнтези является хронотоп дороги и хронотоп встречи. Данные хронотопы присутствуют и в творчестве Ника Перумова.

В его произведениях хронотоп дороги и встречи помогает развитию сюжета. В центр действия ставится проблема, для решения которой героям нужно перемещаться в пространстве и искать способы ее решения.

Так, например, Фолко мешает Олмеру поработить Средиземье, Хедин вызволяет из плена своего брата и мстит Истинным Магам, Клара Хюммель отбирает меч у Кэры Лаэды.

Перумовские циклы характеризуются повторяющейся тематикой: в центр действия ставятся странствия и достижение поставленной цели. Эти слова подтверждаются примером Кэры Лаэды, удел которой заниматься тяжелым трудом и отправляться в опасные путешествия.

Даже само появление этого персонажа еще раз подчеркивает специфику циклов Перумова. Кэра Лаэда появляется впервые перед глазами читателя в момент своего странствия, при въезде в город Хвалин.

Герой произведений Перумова обойдет половину Мельина, проборозднит Эвиал от суровых снегов мыса Северный клык до опасных лесов Кинта Ближнего, от жарких пустынь Салладора до острова Утонувший Краб.

Начиная как последователь Дж. Толкиена, Перумов постепенно выходит за рамки созданного «профессором» континуума, начинает расширять его, и расширять весьма значительно, что становится наиболее очевидным в книге «Гибель Богов». Роман открывает перед читателями просторы вселенной Упорядоченное.

Арда (включающая в себя Средиземье, Унголиант и Валинор) здесь оказывается всего лишь небольшим миром среди множества других. И вся эпичность толкиеновской Арды начинает как-то резко меркнуть в контексте Упорядоченного.

Маги оказываются не такими сильными, валлары – грозными, хоббиты – необычными. И даже всемогущий Илуватар из всемогущего творца-прародителя превращается в весьма посредственного локального божка, одного из миллионов миров Упорядоченного, где властвуют и правят другие, настоящие боги.

В работах Ника Перумова расширяется локационное пространство из-за чего происходят изменения в хронотопе дорог. Так, в работе Ника Перумова «Алмазный меч, деревянный меч», герои начинают передвигаться не только по территории Средиземья, но и между плоскостями Междумирья.

Перумов использует разные способы, чтобы показать изменение времени в произведении. Так, он пользуется следующими видами времени: объективным (образовано объективными событиями в сюжете), субъективным (как воспринимают герои время), авторским, циклическим, перцептуальным (к данному виду относятся, например, сон и мысли персонажа), а также временные отрезки, связанные с волшебными предметами (описанием артефактов) и существами (эльфами, богами).

«Алмазный меч, деревянный меч» - книга, которая открывает цикл «летописи Разлома» [6]. В работе «Алмазный меч, деревянный меч» Перунов стирает грань между Добром и Злом (Светом и Тьмой). Во многих работах он не всегда отождествляет отрицательных персонажей со Злом (Тьмой), а положительных – с Добром (Светом).

Чаще всего вымышленные миры и сюжеты книг в стиле фэнтези построены на архетипах. На наш взгляд, стереотип в фэнтези – это образы и ходы, сформированные на опыте культур и народов.

Миры, представленные в произведениях Перумова, различны по своей форме и свойствами, но все они конечны. Разграничения этих миров производится с помощью введения в текст топонима, антропонимы. Часто Перумов воспроизводит в своих работах культурно-исторические реалии.

Многие народы и города в произведениях Перумова основаны на северогерманской мифологии. В связи с этим важно разграничить каждый из имеющихся народов и рас, чтобы придать им особенности и отличия друг от друга. Например, Старшая и Младшая Эдда, Тана, Ярла и т.д.

Также в произведении «Алмазный меч, деревянный меч» Перумов показывает нам важные вопросы, связанные с дискриминацией: гномов и эльфов притесняют. Особенно это видно по героине Агате, являющейся рабыней.

Перунов держит интригу до последней страницы и создает напряжение с помощью нескольких сюжетных линий: судьба Импература, правителя Мельина; странствие гнома Синдри Дромаронгома и двух представителей народов Вольных; появление странствующего цирка господ Онфима и т.д. Строение книги строится на интерлюдии, незавершенности сюжета, переплетении сюжета с мифами Скандинавских народов.

ВЫВОДЫ

Таким образом, можно подвести итог, что российское фэнтези, пройдя через длинный путь становления, берет за основу определенные архетипы из мифологии северогерманских народов или же основывается на работах писателей, являющихся основателями жанра фэнтези (например, Дж. Толкиена).

В фэнтези, когда коммунистическая цензура исчезла, появилось много различных изображений будущего, включая антиутопии. Постапокалиптическое фэнтези, путешествия во времени и альтернативная история являются одними из самых популярных жанров, представленных такими авторами, как Вячеслав Рыбаков, Юрий Никитин и Юлия Латынина и многие другие.

Ник Перумов расширил жанровые границы фэнтези и создал собственный авторский неомиф, выделив себя тем самым от современников фэнтезийного жанра.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1 Фэнтэзи. [Электронный источник]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фэнтези#Русское_фэнтези (дата обращения: 09.07.2019).

2 Погожильская Г.Г. Фэнтези как явление субкультуры. Актуальные проблемы и современные тенденции социально-экономического развития региона и страны. – 2018. – С. 23-24.

3 Перумов Н. Кольцо тьмы. [Электронный источник]. URL: https://knigogid.ru/books/819619-kolco-tmy/toread (дата обращения: 09.07.2019).

4 Перумов Н. Черное копье. [Электронный источник]. URL: https://knijky.ru/books/chernoe-kope (дата обращения: 09.07.2019).

5 Перумов Н. Гибель богов. [Электронный источник]. URL: https://knijky.ru/books/gibel-bogov (дата обращения: 09.07.2019).

6 Перумов Н. Серия «Миры Упорядоченного». [Электронный источник]. URL: https://fantasy-worlds.org/series/id3199/ (дата обращения: 09.07.2019).

Р.М. Мұсабекова[1], Г.И. Қозбагарова[2]

Заманауи орыс фэнтези және Ник Перумовтың шығармалары

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Орыс фэнтези әдебиет жанры ретінде қалыптасу және дамудың ұзақ жолын тапты. Ник Перумов – бұл жанрдың өкілдерінің бірі. Оның туындыларында жазушы Дж. Толкиеннің тәжірибесі, мифтер, аңыздар мен ертегілердің басынан кешіреді. Мақала кейбір шығармаларын талқылайды және оларды салыстыру негізінде олардың жазылуындағы жалпы үрдістерді, сондай-ақ оның шығармаларының сюжеттік сызықтарына тән айырмашылықтарды анықтайды.

R.M. Mussabekova[1], G.I. Kozbagarova[2]

Modern Russian fantasy and works by Nick Perumov

[1,2]L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Russian fantasy as a genre of literature has come a long way of becoming and development. Nick Perumov – one of the representatives of this genre. In his works, the writer is repelled by the experience of J. Tolkien, myths, legends and tales. The article discusses some of his works and, based on their comparison, identifies the general trends in their writing, as well as the differences inherent in the plot lines of his works.

ӘОЖ 398.1 (37)

Б.И. Нұрдәулетова
д.ф.н, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: nurdauletova@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ ЖЕРАСТЫ МЕШІТТЕРІНІҢ СОПЫЛЫҚ ХАНАКАЛАРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Маңғыстау өлкесі еліміздегі ескерткіштер мен әулиелі орындардың аса ауқымды бөлігі шоғырланған бірегей мәдени ландшафынан саналады. Аймақтың мәдени мәтінінің барлық жанры дәстүрлі қоғамның іргелі ұстанымдарының бірі болып табылатын сакралдылықпен тығыз байланысты анықталған идеялар арқылы өтеді. Сакралдылықтың тек қоғамда символикалық белгілер түрінде ғана көрініс беріп, ұжымдық бейсаналылықта және халықтың тарихи бірыңғайлығы негіздерінде, өзін-өзі бағалауында, сонымен қатар ұлттық өршіл рухында (мақтанышында) сақталатын, және сөзсіз жоғары деңгейде олардың алдағы дамуына ықпал ететін рухани өмірдің феномені екендігі белгілі.

Маңғыстау мен Үстірттегі жерасты мешіттері – тарихи-рухани құндылық ретінде әлемде қайталанбайтын ерекшелік. Мақалада жерасты мешіттерінің Орта ғасырлардағы сопылық ханакалармен ұқсастығы мен өзіндік ерекшеліктері, тарихы мен қазіргі қолданылуы туралы талданады.

Кілт сөздер: жерасты мешіттері, сопылық, ханака, текке, забийа, құлшылық орындары, Маңғыстау, Үстірт, михраб.

КІРІСПЕ

Орта ғасырлардағы сопылардың құлшылық орындары ретінде теологиялық зерттеулерде *ханака, текке, забийа* аталады. Арабия, Египет, Палестина, Оңтүстік Африка, Орта Азиядағы сопылардың ханакалары 23,5х30,5 шаршы метрге созылатын үлкен залдары, дәліздері, жатын және асхана бөлмелері, ортаңғы ауласында кіші-гірім хауызы бар және терезесі төбесінде орналасқан шағын шаршы фомасындағы сахналары (зікір салуға арналған) бар салтанатты ғимарат түрінде болды. Ханаканың иелері немесе бас ұстаздары қайтыс болғаннан кейін денелері ханаканың бір бөлмесінде жерленген [1]. Суфизмнің түрлі территориядағы, түрлі кезеңдердегі діни салттарының дамуына, қалыптасуына байланысты ханакалардың архитектуралық құрылымы, мазмұны, функциясы кеңейтіліп отырған. Соған сәйкес атаулары да өзгерген. Мәселен, мамлюктер заманында ханакалардың шағын түрлері забийалар пайда болса, кейін Осман империясы кезеңіндегі сопылардың құлшылық орындары тәкие деп аталатын салтанатты кешендерге ұласты. Үлкен тәкиелердің құрылымында шейхтардың резиденциясы, арнайы құлшылық үйі, сопылардың жатағы, құдық, ішкі ауласында бақ болған.

Батыс зерттеушілері сопылардың құлшылық орындары туралы: «Суфийские религиозные центры служили в основном пристанищем для «профессиональных» суфиев, отрешившихся от суеты мирской жизни и полностью посвятивших себя приобщению к мистической «достоверной истине». В такийях и завиях они предавались интенсивным духовным упражнениям, некоторые практиковали затворничество, проводя в одиночестве недели и месяцы, из набожности умерщвляли плоть путем длительного воздержания от пищи» [2, 84], – деп түсіндіреді. Сопылық ханакалардың христиан монастырынан артықшылықтары туралы поляк зерттеушісі Анна Нейман: «Дервиши не живут монастырской жизнью, потому что пророк порицает безбрачие и монастыри, как выдумки христиан. Они только собираются время от времени... на зикр. Остальное время они живут в своих домах, занимаются ремеслом и коммерцией» [2, 84], – дейді.

Жоғарыда аталған құлшылық орындарының барлығына ортақ бір белгі ол – күнделікті тірліктен оңашаланып, құлшылыққа берілу. Дүниенің қызығынан бас тарту, дәруіштік жолды таңдау. Ал бастапқы идеясы – Алламен оңаша қалу, жалғыздық, жерүстілік өмірден баз кешу арқылы нәпсімен күрес. Оның да өзегі – Қожа Ахмет Ясауи негіздеген сопылық танымның басты концепцияларының бірі – шынайы адамдықтың бір үлгісі – «өлмей тұрып өлу». Біздің ойымызша, сопылықтың кемел адам концепциясының «өлмей тұрып өлу» ұстанымы салтанатты ханакалар мен теккелерден гөрі әулие-машайықтардың отаны болған Маңғыстаудағы жерасты мешіттерінде көбірек танылады.

Египет, Сирия, Орта Азиядағы ортағасырлық *ханака, тәкие, забийялар* сол дәуірдегі қалалық архитектураға тән құлшылық орындары болса, Маңғыстаудың жерасты мешіттері далалық тұрмыс салтына лайықталған дәруіштік жайлар екені сөзсіз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Маңғыстау мен Үстірттегі жерасты мешіттерінің салыну кезеңін дінтанушы Б.Әбдірахманов біздің дәуіріміздің I ғасырының аяғы мен II ғасырының басында түркі халықтарының тәңірге табыну дәуірімен байланыстырады. Зерттеушінің пайымдауы бойынша, Алтайдан Маңғыстауға жеткен түркі тайпалары б.з. I-II ғасырларында Бәйтіні, кейін Шопан Ата, Шақпақ Ата жер асты мешіттерін салған. Аталған құлшылық орындарына ортақ белгі – ғимараттың құрылысында айқыш (крест) нышанының болуы. Кейбір зерттеушілер болжағандай бұл христиандықтың белгісі емес, ескі түркілердің Тәңірге табынуының белгісі. Ислам дінінің келуімен Шақпақ Атадағы айқыштың пішіні өзгертіліп, төрт бағана-тіреу салынып, әдемі өрнектермен безендірілген, аяттар жазылған, ғалам бейнесіндегі күмбезді тіреп тұрған төрт тіреу-баған – Алладан періштелер арқылы төрт пайғамбарға (Мұса с.ғ.с., Иса с.ғ.с., Дәуіт с.ғ.с., Мұхаммед с.ғ.с.) түскен төрт кітапты меңзейді [3, 89].

С.Е.Әжіғали жерасты мешіттерінің Маңғыстау жерінде пайда болуын XII-XIII ғасырда Каспий жағалауына ислам дінінің келуімен сәйкестендіреді [4]. Сондай-ақ Маңғыстау жерасты мешіттерінің салыну уақытын XVI-XIX ғасыр аралығына жатқызатын пікірлер де бар [5, 13]. М.Меңдіқұлов ең ежелгі болып саналатын Шопан Ата жерасты мешітін XIII-XIV ғасырларға, Шақпақ Ата жерасты мешітін XIV-XVI ғасырлардағы қыпшақ-ноғайлы кезеңіне жатқызады. Соның ішінде құрылымы өте күрделі Шақпақ Ата сияқты жерасты мешіті сопылық ілімнің жақтаушысы болған Хорезм әміршісі Тұғлық-Тимурдің тікелей қолдауымен жасалынған болуы керек дейді [6, 24].

Зерттеушілер арасында Маңғыстаудағы жерасты мешіттерінің тарихын исламнан да бұрынғы өте ежелгі танымменбайланыстыратын тенденция бар екені байқалады. Үстіміздегі жылдың мамыр-қыркүйек аралығында ұйымдастырылған Маңғыстау халықаралық кешенді ғылыми экспедициясы барысында әзірбайжандық ғалымдар Маңғыстаудағы жер асты мешіттерін мұсылмандық кезеңнен де бұрын пайда болған құбылыстар ретінде қарауды ұсынды. Олардың пікірі бойынша, Шақпақ ата мешітінің үңгірі Заратуштра заманында қазылып, ислам діні өлкеге келген кезде ондай ғибадатханалар құбылаға қаратылып, мұсылман мешітіне айналдырылған болуы мүмкін. Ерте дәуірлердегі сенім бойынша өлген адамның мәйітін аң-құстарға беріп, тазарған сүйекті құмыраға, немесе тас ойықтарға жерлеген. Шақпақ ата жерасты мешітінің кіреберісінде және үстіңгі ғимараттағы ойықтарда адам сүйектері көрініп жатыр. Ғалымдар Шақпақ ата жерасты мешіті де бір кездерде осындай адам жерлейтін орын болуы мүмкін дейді. Археологтар бұдан 800 мың жыл бұрын ашель дәуірінде өмір сүрген алғашқы неандерталь адамдарының шақпақтас құралдарын, шеберханаларын тауып, бұл орынды қазақ еліндегі адамзат мекендерінің ең көнесі деген қорытындығы келді. Қарақалпақ еліндегі Бөтентауда орналасқан осыған өте ұқсас ғибадатхананы ғалымдар б.з.д. IV-III ғасырларға жатқызған [7].

Б.Әбдірахманов Шопан Ата мешітіндегі бөлмелердің орналасуын да айқыш (крест) пішініне ұқсатады. Кейіннен бөлмелерді Қағба бағытына қарай түзету жұмыстары

жүргізілген. Шопан Ата мен Шақпақ Ата жерасты мешіттері тәңірлік танымдағы үңгірлерді исламның мазмұнына қарай қайта жаңғырту арқылы пайда болған, ал сопылардың Маңғыстауға келіп, арнайы салған алғашқы мешіті-құрылысы – Қараман Ата жерасты мешіті болуы керек. Себебі сопылық құлшылыққа арналған орындар – намазхана, зікірхана, шілханалар мешіт құрылысының бастапқы пішініне енгізілген, яғни қайта өңдеудің ізі байқалмайды дейді [3, 90].

Дегенмен Маңғыстаудың ежелгі сәулет өнерін зерттеген М.Мендикулов құрылысының күрделілігіне (ерекше инженерлік білімді қажет етеді) және қабырғаларындағы араб графикалы жазулардың стиліне қарап, Шақпақ Ата жерасты мешітінің салынуы XIV ғ. бірінші жартысында Алтын Орда мемлекетінің мәдени, экономикалық жақтан гүлденген дәуіріне сәйкеседі, ал Шопан Ата жерасты мешіті алғашқы сопылардың Маңғыстауға аяқ басқан тұсында, яғни XII-XIII ғасырларда салынған болуы керек деген ой айтады [6, 24].

Қолда бар материалдарға және Маңғыстау экспедициясының зерттеу нәтижелеріне сүйеніп, қазіргі таңда Маңғыстау мен Үстіртте 27 жерасты мешіті бар деген қорытындыға келдік. Біз оларды кезеңіне, көлеміне, атқарған қызметінің ауқымына қарай шартты түрде «үлкен» жерасты мешіттері және «шағын» жерасты мешіттері топқа бөлеміз.

Біз жоғарыда сөз еткен үлкен жерасты мешіттерінің архитектурасы күрделі, көлемі үлкен, бірнеше құрылымдық бөлімдерден тұрады, Мысалы, Оғландыдағы Бекет Ата жерасты мешітінің бөлмелері дөңгелек пішіндес, биіктігі 2,7-ден 3,5 метрге дейін болса, Шақпақ Ата жерасты мешітінің бөлмелері айқыш формасында орналасқан, ішкі қабырғаларының биіктігі 3,9 м. Шартты түрде «үлкен» жерасты мешіттері 4 бөлмеден 12 бөлмеге (Шопан Ата) дейін тұрады, құрылымында құлшылық орындары: намаз оқитын, зікір салатын орындар, хилует (шілхана), дәрісхана, қабырхана, ауласында су жинайтын күптер, адам емдейтін орын (шипалы бұлақ, қасиетті ағаш т.б.), ұстаз бен шәкірттерге арналған бөлмелер, шаруашылық бөлмелері болады. Төбелері күмбез тәрізді болып келіп, ортасынан жарық түсетін ойық жасалады, тау жынысының өзінен немесе арнайы қолдан қаланған колонналар (тас тіреулер) орнатылады. Құлшылыққа арналған бөлмелерде жардан ойып жасалынған шырағдан қоятын орын, кітап сөрелері болады. Қабырғаларында араб графикасында жазулар, сопылық танымды білдіретін сызбалар (мысалы, ашық алақан), рулық таңбалар, кейде жерленген әулиелердің, салған ұсталардың, кейін дәріс берген ұстаздардың есімдері жазылуы мүмкін. Михрабтары Меккеге бағытталып, есіктері шығысқа қаратып салынады. Бұл қасиетті жайлардың басты ерекшелігі онда мешіт иесі – бас ұстаздардың өз мүрделерінің жерленуі, адам аяғы жете бермейтін қиын тау шатқалдарында орналасуы, олардың киелілік астарын тереңдете түсетін аңыз-хикаялардың болуы.

Ал «шағын жерасты» мешіттерінің биіктігі 2 м шамасында, киіз үй тәрізді дөңгелек не төртбұрышты 2-3 бөлмеден тұрады (біріншісі кіреберіс). Бір бөлме – құлшылыққа, екінші бөлме шәкірттерге дәріс беруге арналған болуы мүмкін. Бөлме қабырғаларынан міндетті түрде Меккеге қаратылып, ойып жасалынған михраб орны, шырағдан, кітап қоятын сөрелер, жоғарғы жағында не төбесінде жарық түсіретін тесіктер жасалып, олар сыртқы жағынан тастармен көмкеріледі. Бұндай шағын мешіттерде қылует (келье) қабырғадан ойып жасалынған немесе бір бөлменің өзі әрі қылует, әрі зікірхана, әрі шаруашылық орны ретінде қолданылған болуы керек. Тағы бір ерекшелігі адам мүрдесі қойылмайды. Бір ғана Жаман Саурадағы шағын жерасты мешітінің екінші бөлмесінде қойылым бар, бірақ «ондағы әулиенің мүрдесін періштелер алып кеткен» деген аңыз бар. Шағын жерасты мешіттерінің салыну кезеңі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы ширегіне жатқызамыз.

Шағын жерасты мешіттері аса биік емес, кішігірім төбелер мен қыраттардан, кейбіреулері жазық жерден қазып жасалынған. Айналасында қосымша құрылыстары жоқ, 1-2 бөлмеден тұратын құпия жайлар мешіт, медресе, құжыра, шілхана, зікірхана, құла дүзде жолға шыққан жолаушыға жаздың аптабы мен қыстың боранынан паналайтын баспана сияқты бірнеше функция атқарған. Жерасты мешіттерінің жанында, тау не қыраттың

жоғарғы беткейінде ескі қорымдар орналасқан. Бұл – жерасты мешітінің қорымдағы қасиетті әулиеге зиярат етіп келушілерге түнек үйдің де қызметін атқарғанын көрсетеді.

Мешіт иелерінің есіміне жалғасқан *ата, қажы (әжі), қожа, сұпы, ишан, әулие, ахун* сөздері сопылық ілімдегі рухани ұстаздардың діни дәрежесін, тегін, титулын білдіреді. *Бура Ата, Сейдін ишан, Сегізәжі, Жоласқан жерасты* мешіттерінің жанындағы қорымдарда қожалардың дөңгелек күн таңбалары бар. Соған қарап, мешіт иелерінің қожа тегінен шыққан діндар ұстаздар екені байқалады. Бірақ олардың нақты кімдер болғандығы белгісіз. Ал *Қосқұлақ Құлбас ахун, Қосқұлақ Қазанғап әулие, Жаманадай Естұрлы сұпы, Мұрат Жары Нұрмағамбет Берістам сұпы* т.б. – аттары айтып тұрғандай Адай тайпасынан шыққан қасиетті тұлғалар, олардың өмірі, қасиет-киесі туралы ел арасында сақталған аз-кем деректер кездеседі. Мысалы, Сонабай сұпы, оның баласы Төлеген ишан – адайдың ескелді руынан шыққан елге танымал адамдар. Сонабай сұпы сопылық ілімді меңгерген діндар, мешіт ұстаған ұстаздығымен бірге айтулы сыныкшы болған. Баласы Төлеген ишан көріпкел, қасиетті адам болған, мешіт ұстанған. Отбасын құрмай, ғұмырын осы киелі жолға арнаған. Қатерлі сапарға аттанғандар басына түнегенде, түсіне кіріп, аян бергені туралы деректер бар [8, 156-157]

Зерттеушілер мешіттердің «жер астынан» немесе жартастардан үңгіп салынуының себебін біріншіден, тақуалық, күнделікті өмірден оңашалану, жалғыздықта құлшылық қылу мақсатында, екіншіден, ауа райының ыстық-суығынан қорғану үшін деп көрсетеді [4].

ҚОРЫТЫНДЫ

Маңғыстау мен Үстірттегі жерасты мешіттерінің жер үстіндегі архитектуралық құрылыстар түрінде емес, жерастынан, жартастардан үңгірлер түрінде жасалуының бірнеше себептері бар: 1. Ең басты себебі – суфизмнің «өлмей тұрып өлу», жерастына кіру концепциясына негізделген; 2. Маңғыстау мен Үстірттің табиғи, географиялық жағдайымен байланысты (қалалы елді мекендерден шалғай болғандықтан ғимарат тұрғызу мүмкін емес); 3. Дін таратушы машайықтардың, дін жолына түскен дәруіштердің жолына ыңғайлап салынған қоналқы орындар; 4. «Дінсіздер мен жат ағымдағылардың» көзінен таса болу; 5. Жалпы әлемнен жырақ, құпиялылық, киелілік т.б.

Маңғыстау мен Үстірттегі XIX ғасырдың аяғы мен XX басында пайда болған «шағын» жерасты мешіттерінің ең басты қызметі – қазақ халқының рухани тығырыққа тірелген тұсында «аталардың» аманат-ілімін кейінгі ұрпаққа жалғастырып үлгеру болды.

Осы руханияттың алтын тінін үзбей сақтау үшін қазақтың рухани көсемдері – ишан, сопы, ахун, әулиелері көзден таса құпия үңгірлердегі мешіттерін құлшылық орны ғана емес, шәкірт дайындайтын медреселерге айналдырды. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Маңғыстау жыраулық мектебінің айтулы тақтағы Сәттіғұл Жанғабылұлы:

Шариғат шамы жағылған,
Тарихат жолы табылған,
Хақиқатқа бағынған.
Әр орында мешіт бар
Құдай үшін салынған,
Бірден-бірге қалынған.
Қожа Ахмет, Пір Бекет –
Солардан үлгі алынған.
Азырақ баян етейін
Абдолла, Әбді ғалымнан,
Сақтанған лағын-залымнан,
Дін үшін жанған шамымнан,
Айтқаны зікір-салауат –
Қашсын деп шайтан маңымнан.
Жақсылардың азайып

Уақыты еді арылған, –

деп, қазақ руханиятын сақтап, кейінге жеткізген ұлттың уәлилерін айтқан еді. Маңғыстаудағы «үлкен» және «шағын» жерасты мешіттері қазіргі уақытта да өзінің рухани-танымдық, тәрбиелік, тарихи-ағартушылық қызметін жалғастыруда.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Стародуб Т.Х. Средневековая архитектура, связанная с суфизмом: ханака, завия, такия // Суфизм в контексте мусульманской культуры. М.: Наука, 1989. – С 268-279

2 Кириллина С.А. КУЛЬТОВО-ОБРЯДОВАЯ ПРАКТИКА СУФИЙСКИХ БРАТСТВ ЕГИПТА (XIX—начало XX века) // Суфизм в контексте мусульманской культуры. М.: Наука, 1989. – С 80-93

3 Әбдірахманов Б. Ұлттық танымды қалыптастырудағы жерасты мешіттерінің маңызы// Мәдени мұралардың танымдық негіздері. Ақтау, 2004. – 88-92 жж.

4 Әжіғали С.Е. Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері. Алматы: Өнер, 2014. – 504 б.

5 Маңғыстау жерасты мешіттері // Құрастырушылар: О.Көшбай, М.Қалменов. Алматы: Орхон, 2009. – 164 б.

6 Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западнго Казахстана. Алматы: Өнер, 1987. – 159 б.

7 Еділхан А. «Маңғыстаудың материалдық және материалдық емес тарихи-мәдени мұралары» халықаралық кешенді экспедициясының есебі. Ақтау, 2018

8 Жылқышыұлы Ж. Сегіз арыс Адайым. 9 томдық. 7-том. Алматы: Профи-Медиа, – 2015. – 512 б.

Б.И.Нурдаулетова

Преемственность подземных мечетей Мангистау с суфийскими ханаками

Каспийский государственный университет технологий
и инжиниринга имени Ш.Есенова,
г.Актау, Казахстан

Мангистау является одним из уникальных регионов культурного ландшафта страны, который изобилует огромным количеством памятников и святых мест и вошедший в историю как священная земля мифов и легенд. Определенная идея проходит через все жанры культурных текстов региона, которая неразрывно связана с одним из фундаментальных принципов традиционного общества – сакральностью. Известно, что сакральное – это феномен духовной жизни, который может проявляться только в обществе и только в символической форме, сохраняется в коллективном бессознательном и находится в основе исторической самоидентификации народов, их самооценки, национальной гордости.

Подземные мечети Мангистау и Устюрта являются неповторимой в мире особенностью духовно-исторической ценности. В статье говорится о сходствах и своеобразных особенностях, истории и современном применении подземных мечетей и средневековых суфийских ханаки.

B. Nurdauletova

Continity of underground mosquesof Mangistau with sufian khanaki

Caspian state University of technology and engineering named after sh. Esenov,
Aktau, Republic of Kazakhstan

Mangystau is one of the most unique regions of the country's cultural landscape, which is rich in a huge number of monuments and holy places and known in history as the sacred land of myths and legends. A certain idea runs through all genres of cultural texts of the region, which is inextricably connected with sacrality, one of the fundamental principles of a traditional society. It is known that the sacrality is a phenomenon of the spiritual life, which can manifest itself only in a society, and only in a symbolic form; it is stored in the collective instinct and is based on the

historical self-identification of the peoples, their self-esteem, national pride; and it certainly influences their further development in the highest degree.

The underground mosques of Mangistau and Ustyurt are a unique feature of spiritual and historical value in the world. The article talks about the similarities and peculiar features, history and modern use of underground mosques and medieval Sufi khanaki.

УДК 82-1

М.С.Оразбек,[1] Е.Ө.Өмірхан[2]

[1]ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: makpal_zere@mail.ru

[2]магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, , e-mail: omirkhanyeldos@mail.ru

ХХІ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ САЯСИ МОТИВТЕР

Мақалада ХХІ ғасыр саяси лирикасының жазылу дәстүрі әдеби тенденция тұрғысында зерделенеді. Қазіргі қазақ поэзиясына арқау болған саяси тақырыптар мен мотивтер өзара салыстырылып, талданған.Поэзиялық шығармалар индукциялық (мәнмәтіннің мазмұнмен байланысы) және дедукциялық (мазмұнның мәнмәтінмен байланысы) әдісте сипатталады. Сондай-ақ шығармаларда қолданылған троп пен фигураның саяси қызметі шығарма негізінде талданады. Сонымен бірге саяси образдар поэзияда қолданылу тәсіліне қарай екі топқа жіктеліп қарастырылады. Саяси мотивтердің жіктелген екі түрі поэзия үлгілерімен тарқатылып, зерттеу аргументтерімен дәлелденеді. Қазіргі әдеби үдерісте жаңаша екпін алып келген заманауи ақындардың позициясы мен шығармашылық лабораториясы бірлікте қаралады.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ поэзиясы, саяси лирика, саяси мотив, заманауи поэзия, саяси әдебиет.

КІРІСПЕ

Әдебиет пен қоғам – бір-бірімен егіз ұғым. Көркем шығармадағы оқиға халық өмірінен алынып суреттелетіндіктен XIX ғасырдағы орыстың белгілі сыншысы В.Г.Белинский әдебиетті шындық өмірдің сәулесі деп көрсеткен болатын. Сондықтан ел өміріндегі маңызды мәселелер шығарма мазмұнында орын алады. Ол тек проза жанрына ғана емес, позиялық шығармаларға да тән. Ақын елі мен жеріне қатысты ойларын өзінің лирикалық өлеңдеріне де арқау ететіні белгілі.

Әлеумет пен әдебиеттің арасындағы арақатынастың маңызы саяси мотивтегі шығармалардан көрінеді. Өйткені қоғамның өзекті мәселесі үнемі сөз өнері арқылы талқыланып, осы өнер арқылы шешімін тауып отырған. Сондықтан да әлеуметсіз әдебиет, ал әдебиетсіз әлеумет жоқ. Ал әлеумет тақырыбы әдебиетте саяси мотивтер арқылы ашылады.

ХХІ ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін зор жаңалықтарға толы кезең болды. Ел өмірінде елеулі оқиғалар орын алды. Ел астанасы солтүстікке ауысты. Жаңа қала салынды. Оқу, білім саласы жаңа Европалық жүйеге көшті. Ғылым мен техника да жаңа бетбұрыстар жасалды. Ақпараттық жүйеде зор өзгерістер орын алды. Интернет жүйесі қоғам өміріне дендеп енді.Ағылшын тілінің күшеюі үштілділік саясатын туғызды.Осы сияқты мәселелер қазақ поэзиясында көрініс тапты. Бұлардың барлығы әртүрлі мотивте жырланды. Соның бірі саяси мотив. Саяси мотив қазақ поэзиясында көне түркі заманынан бастап тән десек артық айтпаймыз. Тіпті ауыз әдебиетінен бастау алатыны да шындық. Алдаркөсе мен Қожанәсір,

Жиренше шешен туралы аңыздар мен «Аяз би» ертегілерінің негізінде ел өміріндегі билік пен халық, байлық пен кедейлік туралы саяси ой жатқанын аңғарамыз.

Саяси мотив несе саяси сарын әдебиет және саясат салаларындағы ортақ байланыстың тоғысынан құралады. Саясаттың халыққа әсері, қоғамда орын алып жатқан өзекті мәселелер, маңызын жоймайтын ұлттың тақырыбы әдебиет арқылы жетеді. Ал осы мақсатта жазылған шығармалар төркінінде саяси мотив тұрады. Жоғарыда тізбектеген мәселелер көркем поэзияда сарын арқылы беріледі. Автордың оны қандай бояумен беруі, қандай образда жасауы және қалайша суреттеуі осы мотивтік қолданысына байланысты.

Зерттеу барысында «мотив» ұғымының классикалық сипаттамасы негізге алынды. Сонымен бірге қазіргі қазақ поэзиясындағы саяси сарыны бар шығармалар мотивтік қолданыс, көркемдігі және образдылығы жағынан талданды. Осы тұрғыда саяси мотивтердің жіктелімін ұсынуда индукциялық және дедукциялық әдістер, одан басқа салыстыру, анализ және синтез әдістері қолданылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мотив – әртүрлі қайталаулардың, көптеген нюанстардың көмегімен дамитын тақырып, образ немесе кейіпкер [1, 123]. Ал саяси мотив – саяси тақырыптар төңірегінде туған саяси образдар жүйесі. Саяси образ тудыруда ақын түрлі амалды қолдануы мүмкін. Мысалы, троп түрлері, фигуралық тәсілдер, т.б..

Саяси мотивтер қоғамда болып жатқан мәселелерге қатысты халықтың үнін ғана емес, автордың да позициясын білдіреді. Ақынның ел өміріне деген ойы мен көзқарасын анық аңғартады. Сонымен бірге ақынның әдебиеттің саяси аренасындағы шығармашылық күш-қуатын, адамдық болмысын танытады. Жеке басының мүддесі мен құлқынның қамын ойлайтын ақын саяси өлеңдер жазуға абай болады. Яғни басын алып қашады. Саясаттан аулақ жүреді. Ащы шындықты ақтарып салуға дәрмені жете бермейді. Мысалы, саяси тақырыптарда қалам тербеп жүрген ақын Маралтай Райымбекұлы «Менің бөлтіріктерім» өлеңінде:

Ауылдан ауылға,
Шаһардан шәріге тараған
Менің бөлтіріктерім – шетінен абадан.
Бәрі де жаралы!
Жарасын жасырып жалаған.
(Қаншық қоғам талаған!)
Соңымнан ергендер,
Көргендер куә әлі.
Ақборан ап қашып дұғамды.
Сере қар, көк мұзға қаныммен жазғанмын

Мемлекетімнің «махаббаты» туралы [2, 44], – деген тармақтар арқылы біршама мәселені жіпке тізеді. Алдымен мұнда өлеңнің атауында да астарлы меңзеу жатыр. Ақын метафоралық әдіс арқылы өзі сынды өр мінезді ақындарды бөлтірікке балайды. Мұндағы мінездеудің сан түрлі амалдары қоғамдағы кемшін тұстарды да жанап өтеді. Мысалы, бәрінің жаралы болуы, жарасын жасырып жалауы – образды тіркестер. Ендеше, ақындар неге жаралы? Жарасын неге жасырады? Өйткені қоғамдағы қайшылықтар мен кемшіліктерге налиды, ашынады. Бірақ шарасыздықтан, жарасын емдеуге қауқары жоқтықтан оны өлеңге өреді. Бейнелі өткір сөздері мен «мемлекет махаббаты» деген ұғымды да тырнақшамен беруі айтылмай қалған мәселелерді нұсқайды. Осылайша ақын символика мен троптық амал-тәсілдерге сүйене отырып, өз ортасында да, жалпы қоғамда орын алған келеңсіздікке күйінеді. Мемлекеттің елде орын алып жатқан қымбатшылық, жоқшылық, жұмыссыздық, баспанасыздық, қылмыстың күшеюі мен мемлекеттік тілдің жойыла бастауына мән бермеуін «Жарасын жасырып жалаған» бөлтіріктер образы арқылы бейнелейді.

Маралтай Райымбекұлы өлеңдерінде қазақтың қамын күйттейтін де мәнмәтіндер (контекст) ұшырасады. Мәселен:

Ажалдың Айы туғанда
Солынан емес, оңынан,
өлмейді Қазақ,
Өледі –
Өлсе егер, мұңның жоғынан [3, 85].

Мұнда өлеңнің соңғы тармақтары қазақтың мұң-мұқтаждан бас көтере алмай жүргенін дәлелдейді. Халықтың ауыр жағдайын «мұңның жоқтығынан өледі» деген тармақпен сипаттауынан ақынның стилін де көре аламыз. Яғни ақынның стилінен аңғаратынымыз: ол екі қарама-қарсы зат немесе ұғымды қатар қоя отырып суреттейді. Оны көз алдына елестеткен оқырман өздігінен пайымдайды, ақын ойын әрі қарай өзі тарқатады. Бұл жердегі антиұғымдар: өмір – өлім, мұң – қуаныш. Бұл мәнмәтінді басқа да қырынан тануға болады. Ақын қазақтың шыдамын шыңдау үшін де мұңның қажеттігін меңзеуі де мүмкін. Ал бейқам өмірдің ұлт психологиясына кері әсерін ол біліп-ақ тұр.

Саяси бағытта жазылған өлеңдер дені тек қазақ жағдайын ғана емес, сонымен қатар өткенінен де сыр шертеді. Осы тұста Ерлан Жүністің «Астана метаморфозасы» атты өлеңі еске түседі. Ақын мұнда бұрынғы мен бүгінгінің образын қатар ала отырып салыстырады.

Жер бетінен жойылуға шақ қалып,
Тұрғанда да,
Аманатты ақтадық.
Қуғын көрдік – қанымызды бұзбадық,
Атылдық біз – арымызды сақтадық.
Бір қыранға қайран қылмас көп құзғын,
Шетін кетпей, шектен шықпай, шеп бұздым!
Біздің тарих ардан ғана тұрады,
Ұялатын ештеңеміз жоқ біздің! [4, 52] – деген жолдардағы ақын мақсаты – ата-бабамыздың өткен өмірі қазіргі ұрпақ үшін қан төгіп, елін, жерін қорғау болғанын мақтанышпен бүгінгі ұрпаққа жеткізу, жас ұрпақтың болашаққа деген мотивациясын қалыптастыру. Мұнда автордың позициясы анық: ұлт болып қалыптасуда өткен тарихымыздағы текті аталардың ерлігін үлгі ету. Оның айтпағы: кемел саясаттың негізгі тірегі – әділдік пен ар-ұят, батылдық, өткірлік. Өткенді еске алу арқылы болашаққа бағыт-бағдар сілтеуді басты орынға қойған қалам иесі қазақтың тектілігін осы өлеңге сыйдырып, өлеңнің атауын да «метаморфоза» ұғымымен байланыстырады. «Метаморфоза» сөзі «өзгеру, түрлену» деген мағыналарды береді. Демек, өткен мен бүгінгі салыстыру нәтижесінде ақын моральдық және визуалдық өзгерістерді өлең мәтіні арқылы да аңғартады.

Маралтай Райымбекұлы өлеңі мен Ерлан Жүніс өлеңі арасындағы айырмашылық – идеяны жеткізу әдістерінің әртүрлілігі. Бұл әдістер әртүрлілігін түсіндіру үшін саяси мотивтерді қарама-қарсы екі жікке топтастырамыз.

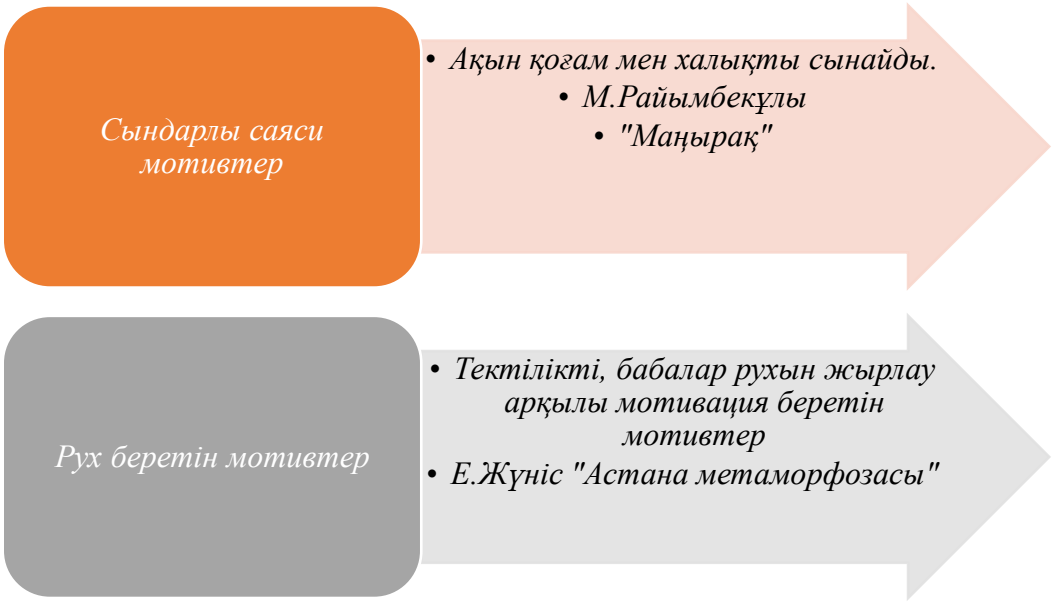

1-кесте. Саяси поэзиядағы мотив түрлері

Ал ақын Қалқаман Сарин өлеңдерінде саяси сарын тәуелсіздік, егемендік туралы өлеңдерде көптеп кездеседі. Мысалы:

Уа, Еркіндік, қош келдің!
Өзегімді өртке ораған қоғамда,
Өз үйіме өзім өгей болам ба?!
Алшаң басып жүре алмаса алты алаш
Азаттығым! Қадірің де жоқ онда!
…Саған жету қиын болса қаншалық,
Сақтап тұру қиынырақ одан да!
Алла берген азаттықтың әр сәті-
Аманат қой
Маған,
Саған,
Оған да! [5, 136].

Бұл өлеңге арқау болған тақырып – егемендік. Дегенмен, бұдан да саяси символика аңғарылады. Еркіндікті аңсаған бабаларымыздың аманаты үшін жауапты болу – бүгінгі ұрпақ парызы. Өлеңге ерекше екпін сыйлап тұрған мына тармақтар:

Алшаң басып жүре алмаса алты алаш
Азаттығым! Қадірің де жоқ онда!

Мұнда азаттықтың халық үшін маңызы, айтулы рөлі қамтылумен қатар, автор еркіндікті халық келешегімен байланыстырады. Өз жерінде баспанасыз, үйсіз-күйсіз жүрген ұлттың өз жерінде алшаң басып жүруі мүмкін емес. Елінен пана таба алмай жүрген халықтың жағдайын меңзейді. Алты алаштың алшаң басып жүруі үшін елінде әділеттілік орнаса деген ойды көздейтінін де аңғарамыз.

Бастан шіріп балық та тас болады,
Шірікті жеп қоғам да мас болады.
Ұйым, жиын патшаның тонын киіп,

Шаштараздың алғаны бас болады [6, 68], – деген Аманғазы Кәріпжанның өлеңі де саяси мотивтің сындарлы түріне жатады. Ол билік пен халықтың арасындағы қарым-қатынастың бір-біріне тәуелділігін өлең арқылы дәлелдейді. Қоғам қандай болса, билік те сондай, ал билік қандай болса, қоғам да сондай күй кешетінін ақын мысалдармен дәлелдеген.

Қазақ қоғамындағы биліктің халықпен санаспай «шаш ал десе, бас алатын» тастай қатты әректін сынайды.

Жас ақын Ақерке Асанның «Шаңырақ» деген өлеңі көк түркінің еліне арналады. Автор мұнда тарихи аргументтерге сүйене отырып көк түріктің тарихы мен бүгінгі қазақ елінің жай-күйін былайша сынап жазады:

Тәңірге Алаш табынған, Айға – бөрі,
Тірлігінің тектілік айғағы еді.
Бөрі айбарын қалдырып бағзы күнге,
Түлкі болған түркінің қайран елі [7, 12].

Бұл тұста ақын қазақтың тектілігін айғақтап, ал қазірде сол тектіліктің қор болғанына налиды, қынжылады. Қазақтың қазіргі образын ол аллегориялық сипатта «түлкі болған түркі елі» деп елдегі «сайқал саясатты» сынайды. Ащы болса да, халыққа ой тастайды.

ХХ ғасыр басындағы Мағжан, Міржақып, Сұлтанмахмұт шығармашылығында қоғамдағы әділетсіздікті өткір сынау сипаты басым болды. Осы ақындардың өлеңдеріндегі өткірлік бүгінгі ұрпаққа жалғасты.

Қазақ поэзиясына жағымпаздық әрқашан жат болып келді. Тіпті Ресейдің отары болған кешегі ХХ ғасырда да Қасым Аманжолов, Мұқағали Мақатаевтар ойларын жасырмай қазақ өміріндегі түйіткіл мәселелерді өткір де батыл сынаған болатын. Сондықтан да Қасым атамыз:

Ей тәкаппар дүние,
Маған да бір қарашы,
Танисың ба сен мені,
Мен қазақтың баласы.-деп, күллі қазақтың рухын әлемге паш еткен болатын. Осы өлеңінде:

Сар далада сарғайдым,
Қасіретпен шөлдедім.
Мынау қара көзімнен
Сансыз дария жас ақты.
Өз етімді өзіме
Кесіп алып асатты.
Айтып-айтпай, не керек,
Не көрмеді бұл қазақ!
Дүние бүгін ұялар,
Айтпа, ойбай, аузың жап.
Сорлы емес ем ежелден,
Қаралы едім, зарлы едім. [8]-деп қазақтың орыс отаршылдығынан көрген азабын жасқанбай өлеңіне арқау еткен болатын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтып өткендей, саяси мотивтер дені бірде рух, жігер беретін сипатта келсе, екінші тобы қоғамды сынау, өткен мен бүгінді, қарама-қарсы сипаттарды салыстыру арқылы бейнеленеді. Сондай-ақ ел мен жер үшін қайғыру, ұлт болашағына алаңдау сарыны көрініс береді. Бұл сипаттағы мотивтер жыраулар поэзиясынан бастап, XIX ғасырдағы Дулат,Шортанбай, Махамбет, Абай поэзиясында да орын алған болатын.Қазақ поэзиясы ел мен жер, халықтың әлеуметтік жағыдайын әрқашан өлеңге арқау етіп келеді. Ел мен жер мәселесіне келгенде қазақ ақындары рухтанады. Барлық күш-қайратын елдің рухын көтеруге жұмсайды. Жыраулардан бастап ХХ ғасырға дейінгі ақындарды алып қарасақ саяси өлеңдерде жалтақтық, жағымпаздық жоқ. Кеңестік кезеңдегі партияны жырлаған саяси өлеңдер қазақ поэзиясынан әлдқашан өшіп қалған өшіп қалған.

Мақалада келтіріліген мысалдардан қазіргі қазақ поэзиясындағы саяси үдерістің ықпалы ерекше екені көрінеді. Өйткені қоғамдық мәселе ақындарды, әдебиетті ешқашан бей-жай қалдырған емес. Әдебиет пен қоғамның егіздігінің мәні де осында.

Байқап қарасақ, саяси мотив қоғамда талқыланып жатқан тектілік, адам мінездеріндегі өзгешеліктер, ел болашағы, тәуелсіздік секілді тақырыптардан көрінеді.

Ал саяси мотивтердің екі түрлі сипатта келуі заңды. Өйткені бірінші топтағы ақындар оқырманға оң ықпал ету арқылы түсіндіргісі келсе, ал екінші топ ақындары қазақтың намысын ояту мақсатымен рухты, екпінді сөз саптайды. Бұл да әр ақынның индивидуалдық стилі мен әдісіне байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 ЕсембековТ. Әдебиталдауға кіріспе.– Қарағанды: КарГУ, 1991. – 67 б.
2 Маралтай. Тарпаң. – Алматы: Хантәңірі, 2014. – 286 б.
3 Райымбекұлы М. Асау. – Алматы: Атамұра, 2014. – 176 б.
4 Жүніс Е. Ғаусар. – Астана: Фолиант, 2014. – 258 б.
5 Сарин Қ. Арманымның бейнесі. – Астана: Нұра Астана, 2011. – 192 б.
6 Жанартау. Жас ақындар шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2012. – 192 б.
7 Жаңа ғасыр жырлайды. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2012. – 172 б.
8 Қасым Аманжолов. Ей, тәкаппар дүние! https://abai.kz/p

М.С.Оразбек[1], Е.Ө.Өмірхан[2]

Политические мотивы в казахской поэзии начала XXI века

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
г.Нур-Султан,Казахстан

В статье рассматривается традиция написания политической лирики XXI века с точки зрения литературных тенденций. Были сопоставлены политические темы и мотивы, основанные на современной казахской поэзии. Поэтические композиции характеризуются индуктивным (контекстный контекст) и дедуктивным (контекстный контекст). Также на основе композиции анализируется политическая активность тропов и фигур, использованных в работах. Кроме того, политические образы делятся на две группы, в зависимости от того, как они используются в поэзии. Два типа политических мотивов классифицируются по образцам поэзии и подтверждаются научными аргументами. Позиция современных поэтов и творческие лаборатории, которые дают новый импульс современному литературному процессу, рассматриваются в единстве.

M.Orazbek[1], E.Omirkhan[2]

Political motives in the Kazakh poetry of the beginning of the XXI century

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article considers the tradition of writing political lyrics of the 21st century from the point of view of literary trends. Political themes and motives based on modern Kazakh poetry were compared. Poetic compositions are characterized by inductive (contextual context) and deductive (contextual context). Also based on the composition, the political activity of the tropes and figures used in the work is analyzed. In addition, political images are divided into two groups, depending on how they are used in poetry. Two types of political motives are classified according to poetry and supported by scientific arguments. The positions of modern poets and creative laboratories, which give a new impetus to the modern literary process, are considered in unity.

ӘОК 801.731

Ғ.Н. Отарбаева
Сулейман Демирель атындағы университет докторанты, «Тілдік білім беру» кафедрасының магистр, аға оқытушысы, Қаскелең қ., Қазақстан, e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz

КӨРКЕМ МӘТІН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР

Мақалада көркем мәтін интерпретациясының зерттелу тарихы қарастырылып, көркем мәтінді түсіну әдістемесімен, интерпретациямен байланысты зерттеулер талданған. Мәтінді интерпретациялауға, мәтіндегі кодты ашып түсінуге арналған еңбектер сараланып, көзқарастарды бірнеше бағытқа жіктеп ұсынамыз. Сонымен қатар, көркем мәтін интерпретациясы мен түсіну мәселелері әдебиеттану, психоливистика, когнитивті лингвистика және герменевтика ғылымдары аясында қарастырылады.

Кілт сөздер: интерпретация, көркем мәтін, герменевтика, түсіну, талдау.

КІРІСПЕ

Көркем шығарма – күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Көркем шығарманы оқыту мен талдауда түрлі тәсілдер мен әдістерге жүгінеміз. Бір көркем шығарманы мәтін теориясы, поэтикасы, герменевтика, стилистика сынды сан қырынан зерттеп, талдау жасай аламыз. Көркем шығарма тек тілдік материал ғана емес, ұлттық менталитет пен құндылықтардың көрінісі, адамзат ақыл-ойының айнасы, әлемдік мәдениет пен таным картасы болып табылады. Көркем шығармада тіл арқылы, сөз немесе сөйлеу арқылы ғана жеткізілу мүмкіндігінен әлдеқайда көп ақпараттар қоры сақталған. Кейде кішкене ғана деталь көркем шығарманың мәнін ашып беріп жатса, кейде керісінше, бүкіл көркем туынды бір ғана детальды түсіндіруге қызмет атқарып тұрады. Осы тұрғыдан алғанда көркем шығарманы дұрыс қабылдау мен түсіну өте маңызды. Интерпретация көркем шығарманың осы концептуалдық мазмұнын түсінуге жетелейді. Концептуалдық мән, концептуалдық мазмұн дегеніміз не? Ол неден көрініс табады? Ол көркем шығармадағы экстралингвистикалық, яғни, прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлардың бірлігінен, олардың біте қабысып көркем мәтін түзуінен туындайды. Ал оларды қабылдау мен түсіну жолы – интерпретация.

Интерпретация мәселесінің бүгінгі таңдағы өзектілігі таным белсенділігінің маңызға ие болуы, көркем шығармаға жаңаша көзқарастардың қалыптасуы, шығарманы түсіну, талдау мәселелері мен автор-интерпретаордың тұлғалық қалыптасу формаларының өзектілігімен тікелей байланысты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Интерпретация төңірегіндегі мәселелер көптеген гуманитарлық пәндердің фундаменталды сұрақтарының бірі, әрі бүгінгі күнге дейін түрлі зерттеулер мен дискуссиялардың нысанына айналып келеді. Философиялық және әдебиеттанушылық көзқарастар бойынша дамудың қазіргі кезеңінде интерпретация – айқындалған нақты мәселе, қалыптасқан әдіс. Бұл турасында А.А. Грицанов интерпретацияны: «конституированный метод и эксплицитно поставленная проблема, ставшая ключевой для философской герменевтики, вырастающей из экзегетической традиции» [1,254] – деп көрсетеді.

Интерпретация ұғымы алғаш бастауын Антикалық дәуірден алады. Ежелгі Грекияда интерпретация алғашқы мектептердің пайда болуына байланысты ақындардың өлең-жырларын түсіндіру өнері ретінде қалыптасты. Кейіннен «интерпретация» герменевтиканың

негізгі ұғымына айналып, бастапқыдағыдай тек түсіндіру өнері емес, философиялық-әдіснамалық білім ретінде танылды. Герменевтиканың түсіну мен интерпретацияның жалпы теориясы болып қалыптасуына Фридрих Шлейермахер, Вильгельм Дильтей, Поль Рикёр, Ханс-Георг Гадамер сынды философтардың қосқан үлесі зор болды. Л.А. Микешина: «Становление герменевтики в качестве философского учения оказало важное влияние на интерпретацию. Происходит расширение предметного поля интерпретации. С этого момента интерпретация не сводится исключительно к работе с текстами, но имеет дело с иными формами и проявлениями человеческого существования» [2,21] – деп интерпретация ұғымының аясы кеңи түскенін айтады.

Интерпретация мәселесін ғылыми таным әдісі ретінде алғаш рет қарастырған неміс ғалымы Вильгельм Дильтей болатын. Ол гуманитарлық ғылымдардың жалпы мәселесін қарастыруды көздеп, оған «рух туралы ғылым» деп атау береді. В. Дильтей позитивистік философияның үстемдік құрып, жаратылыстану ғылымдары ғана ғылыми танымның негізі ретінде танылып тұрған кезеңде жалпы таным процесі қалай жүреді, жеке тұлғалардың әлемді тануы қалай жүзеге асады және оның құралы не деген сұрақтарды көтерді. Дильтейдің пікірінше, «рух туралы ғылымда» әр ғылыми танымның астарында тек гуманитарлық ғылымдарға тән интерпретация әдісі жатыр. «Интерпретация – искусное разумение длительно фиксируемых жизненных проявлений» [3,169] – деп, Дильтей объектінің ішкі мазмұнын музыка, ым-ишара, сөз, әрекет, қалыптасқан ереже немесе тұрмыстық заңдылықтар формасында берілетін ішкі белгілері арқылы тану процесін нұсқайды.

Гуманитарлық ғылымдарға деген жаңа көзқарастар мен герменевтиканың философиялық-әдіснамалық ғылым ретінде қалыптасуы интерпретацияны таным әрекетінің әдісі ретінде көрсетті. Неміс философы Ханс-Георг Гадамер интерпретацияны тарих пен семиотика, логика мен тілдік гносеология, филология мен әдеби сын, аударма ісі сынды гумантитарлық маңызы зор ғылымдар мен салаларға «қызмет ететін» теориялық-танымдық категориялардың бірі ретінде қарастырады [4,321].

1955 жылы итальяндық заңтанушы, тарихшы, философ Эмилио Беттидің «Интерпретацияның жалпы теориясы» еңбегі жарық көрді. Беттидің теориясына сәйкес, интерпретация – үш тарап: автордың субъективті ойы, интерпретатордың субъективті ойы және екеуінің арасындағы хабар жеткізуші делдал қызметін атқаратын репрезентативті форма қатысатын процесс. Бетти теориясының негізгі ұғымы «репрезентативті форма» дегеніміз – барлық адам субъектісінің мағыналық көрінісін (жазбаша мәтін, өнер туындысы, сөйлеу, әрекет, символ, жест, т.б.) атайды. Репрезентативті форманың негізгі міндеті – мәтіннің өн бойындағы мағына мен мәнді жеткізу.

Э. Бетти интерпретацияның негізгі төрт ұстанымын атап көрсетеді. Олардың негізгі міндеті – интерпретацияның объективтілігін сақтау.

1. Интепретация нысанының автономиясы ұстанымы. Яғни, интерпретатор интерпретацияның нақтылығына кедергі болатын өзінің субъективті көзқарастарынан алшақтау болуы, басқаша айтқанда жаңа мағына үстелмеуі керек, керісінше бар мағынаны ала білу қажет.

2. Мағыналық байланыс немесе жинақылық ұстанымы. Интерпретатордан жекелеген бөлімдер мен бүтін нысанды түсіндіруде арақатынасты сақтай білу талап етіледі.

3. Түсінудің өзектілігі ұстанымы интерпретатордан өзгенің ойын өзі өмір сүрген кезеңнің өзекті мәселесімен байланыстыра білу қабілетін талап етеді.

4. Герменевтикалық мағыналық сәйкестік немесе түсінудің адекваттылығы ұстанымы интерпретатордың шығарманы тудырушыға рухани жақындай түсуін көздейді. Өзін автордың айтор ойымен, дүниені қабылдауымен біте қайнасып, сабақтастық орнатуға дайындай білуін талап етеді.

Сонымен қатар, Э.Бетти интерпретация түрлерін анықтаушы (распознающая), репродуктивті, нормативті деп жіктейді.

Анықтаушы интерпретацияның мақсаты – қайта ұсынылған (репрезентативті) деректерегі мәнді, мағынаны түсіну. Интерпретацияның бұл түріне тарихи және филологиялық түсіндірулер жатады.

Репродуктивті немесе репрезентативті интепретацияның мақсаты – адресатқа туындының бойындағы мәнді жеткізу. Бұған драмалық, музыкалық интерпретация, мәтін аудармасы жатады.

Нормативті интерпретация тұрақтылық қасиетке ие. Өздігінше түсіну емес, белгілі ережелерді, нормалар мен догмаларды, моральдық және психологиялық талаптарды түсінудегі тұрақтылықты қамтиды. Э. Бетти интерпретацияның бұл түріне заңгерлік, діни, этико-педагогикалық интерпретацияны жатқызады [5,211].

Француз философы Поль Рикёр интерпретацияда көп мағыналылықтың орын алатынын айтады. Интепретация құрылымы күрделі, көп қабатты белгілер мен символдармен жұмыс істеуге тура келеді. Тура, бірінші, нақты мағына болып табылатын мағынаның үсіне ауыспалы, екінші мағына үстеліп, ол тек тура мағынаға сүйену арқылы анықталады. Бұл көп мағыналылық шеңберін П. Рикёр герменевтикалық алаң (поля) деп атайды. Нәтижесінде мәтін бірі-біріне нұсқайтын бірнеше мағынаға ие болады. Рикёрдің анықтауынша, «интерпретация – это работа мышления, которая состоит в расшифровке смысла, скрывающегося за очевидным смыслом, в выявлении уровней значения, заключенных в буквальном значении». П. Рикёр интерпретацияның көп мағыналылығы мен конфликті түсінудегі кемшілік емес, артықшылық деп есептегенімен, интерпретация арқылы алынған білімнің объективті болу мәселесін көтереді.

Интерпретация арқылы алған білімнің объективтілігі мәселесі зерттеуші интерпретацияны өзінің интерпретативті базасы тұрғысынан жүзеге асыратындығынан туындайы. Нәтижесінде, зерттеуші қаншалықты объективті бола алды, түрлі интерпретацияларды қалай салыстыруға және бағалауға болады, әр түрлі интерпретацияларды қалай өзара байланыстыруға болады немесе интерпретациялар конфликтін қалай шешуге болады, неғұрлым адекватты интерпретация бар ма, адекваттылық өлшемдері қандай деген заңды сұрақтар туындайды.

Интерпретация итальяндық ғалым, философ, семиотика және ортағасырлық эстетика саласының маманы, мәдениеттанушы, әдеби сыншы, жазушы, публицист ретінде танылған Умберто Эконың да назарынан тыс қалмады. Эконың көзқарасында, интерпретация – мән-мағынаны анықтау процесі мен оның нәтижесі және сол нәтижелерді өздігінше түсініп, алынған мән-мағыналар бойынша өзіндік концепциялар түзе білу. Бұл көзқарастар тұрғысынан алғанда бірнеше сұрақтар маңызға ие болады. Олар – алынған мән-мағынаның аудентикалығына (дәлдігіне, туралығына) кім кепіл бола алады, интерпретацияның шекарасын, шеңберін кім анықтайды, шығармадағы мән-мағынаның тарылуына немесе өзгеріп кетуіне кім жауапты болады, бір сөзбен айтқанда, гиперинтерпретацияның туындамауы кімнің жауапкершілігінде деген сұрақтар.

Аталған мәселе бойынша У. Эко алғашқы зерттеулерін жалпы гуманитарлық және лингвистикалық зерттеулер аясында қарастырудан бастады. Мысалы, 1962 жылы жарық көрген «Открытое произведение» және 1968 жылы жарық көрген «Отсутствующая структура. Введение в семиологию» сынды мәтінді семиотикалық талдаумен байланысты еңбектерінде автор мен оқырман, интерпретация мәселелері пәнаралық, жалпы философиялық көзқарастыр тұрғысынан қозғалып өтеді. У. Эко интерпретация ұғымын зерттеуде бастапқыда Чарлс Сандерс Пирстің философиялық ойларына сүйеніп, мәселені тек коммуникацияның жалпы теориясы мен семиотиканың аясында қарастырады.

1970 жылдардың екінші жартысынан бастап У. Эко интерпретация мәселесімен түбегейлі айналыса бастайды. 1979 жылы жарық көрген «Оқырманның рөлі» («Роль читателя») монографиясында «идеалды оқырман» ұғымын ұсынады. «Идеалды оқырман» - интепретацияның көртеген мүмкіндіктерін түсіне білетін оқырман. Эко өзінің алдынғы еңбектерінде атқан интерпретацияның шексіздігі туралы ойларын қайта қарап, интерпретацияның көп болуы мүмкін, алайда ол шексіз бола аламайтынын көрсетеді.

Шынайы интерпретацияның туындау мүмкіндігін мәтін реттеп отырады. Мәтіннің құрылымындағы адекватты ой, идея адекватты интерпретацияның туындауына да себепші бола алады. Алайда бұл, интепретацияның дұрыс не бұрыстығына автор төрелік айта алады деген де мағынаны білдірмейді, десе де адекватты интерпретацияның туындауына ұмтылыс «идеалды оқырман» тарапынан жасалатынын айтады.

1990 жылы шыққан «Интерпретация шекаралары» («Пределы интерпретации») атты еңбегінде интерпретацияның еркіндігі мәселесін қайта көтереді. Зерттеуші А.Р. Усманова автордың бұл еңбегіне: «Эко впоследствии пришлось взять на себя „ответственность“ за эскалацию «открытости» и «бесконечности интерпретации», пересмотреть и трансформировать собственные научные взгляды» деген баға береді.

Умберто Эконың ғылыми көзқарастарының эволюциясы интерпретация мен оның негізгі қызметі туралы ой-пікірлеріне де әсер етіп, түсіудегі автор мен оқырман категорияларының арақатынасы туралы зерттеулерге жол салып берді.

Көркем мәтін спецификасын тану, мәтінді түсінуге деген ұмтылыстың сонау Антика дәуірінен бастау алып, эстетика, поэтика, семиотика мен лингвистика аясында ғасырлар бойы түрлі пікірлер мен көзқарастардың нысанына айналып келгенін айтқан болатынбыз. XX ғасырда жазба мәтінді түсіну мәселелері философияда (Р. Барт, Ф. Растье, П. Рикѐр, Х.-Г. Гадамер, Г. Шпетһ, Ж. Бекбосынова, Г. Тульчинский және т.б.), әдеби көркем мәтін әдебиеттануда (В. Лукин, М. Гореликова, Н. Галеева, Н. Рахимова, А. Кузнецов, О. Червинская және т.б.) орыс және шетел ғалымдары тарапынан зерттеліп келді.

Неміс философы Х.-Г. Гадамер өз еңбектерінде эсетика, тілдің онтологиясы, герменевтика теориясы мәселелерін қатар көтеріп, жалпыға ортақ мәтінді түсіну мүмкіндігін, жағдайын жасауға ұмтылады. Мәтінді философ «представляет собой нечто большее, чем обозначение проблемного поля литературного анализа. Интерпретация – нечто большее, чем просто техника научного истолкования текстов», - деп түсіндіреді [4,78].

Көркем мәтінді түсіну әдістемесімен, интерпретациямен байланысты зерттеулерді талдап, зерделей отырып, мәтінді интерпретациялауға, мәтіндегі кодты ашып түсінуге арналған еңбектерді саралап, көзқарастарды бірнеше бағытқа жіктеп ұсынуды жөн көрдік.

1. Мәтінді өзі жазылған тілдің филологиясы аясында талдау. Бұл тәсіл мәтінді ішкі талдау арқылы түсініп, қабылдауға негізделген. (Л.В. Поповская т.б. еңбектері негізінде)

2. Шығарманың айтар ойы мен эстетикалық құндылығын түсінуде мәтіннің жанрлық ерекшеліктерін ескеру маңызды. (Г. И. Богин, М. М. Бахтин, В. М. Головко т.б. еңбектері негізінде)

3. Мәтінді өзі жазылған кезеңге сәйкес мәдени-тарихи жағдаяттарды ескеріп интерпретациялау керек. Бұндай талдаулар мәтін жазылған кезеңге қатысты кең көлемді контекспен жұмыс істеуді көздейді. (В. Дильтей т.б. еңбектері негізінде)

4. Мәтінді дискурстың бір бөлігі ретінде қарастыру. Бұл жағдайда мәтін прагматикасына назар аударылып, адресат пен адресанттың қарым-қатынасы анықталады. (В. И. Карасик, Л. В. Поповская т.б. еңбектері негізінде)

5. Мәтінді белгілі бір автордың туындыларының бірі ретінде қарастырып, оны интерпретациялауда шығарманың жазылуына әсер еткен библиографиялық мәліметтерге жүгіну (М.Загидуллина т.б. еңбектері негізінде)

6. Мәтінді түсінуге оқырманның өмірге деген жеке көзқарасы, өзіндік тәжірибесі мен дүниетанымы әсер етеді. Соған байланысты кей ақпараттар түсінуге оңай немесе қиын тиіп, кей ақпараттар шынайы немесе жалған түрінде қабылданады. (А.А. Брудный, М. Ю. Лотман т.б. еңбектері негізінде)

7. Мәтінді терең түсіну үшін түсінуге арналған арнайы әрекеттер, түсінуге деген өзіндік дайындық керек. Бұл үйренуге, қалыптастыруға болатын рефлексивті оқу қабілеті (Г. И. Богин т.б. еңбектері негізінде)

8. Бір мәселе төңірегіндегі бірнеше кейіпкердің көзқарастарын салыстыру арқылы мәтіннің жалпы полифониясын құрастыруға болады. (Г. И. Богиннің еңбектері негізінде)

Аталған көзқарастарға кеңірек түсініктеме беріп өтейік.

Шығарманы жазылған тілдің филологиясына қарай талдау әдісі мәтін талдауда тең қолданыста. Бұл талдаудың негізгі мақсаты – мәтіннің тілін түсініті ету, историзм, архаизм, кірме сөздер, терминдер т.б. сияқты сирек қолданыстағы сөздердің мағынасын айқынау. Талдаудың тағы бір маңызды бөлігін стилистикалық фигуралар мен троптың түрлері құрайды. Егер біз тілдік бірліктерді мәтін талдау жүйесінің бір бөлігі ретінде қарайтын болсақ, онда біз мәтіннің пропозицияларын да жақсырақ игереміз, басқаша айтқанда мазмұнына бойлай аламыз. Бұндай түсінуді бастапқы түсіну, оқырманды терең түсінуге дайынушы түсіну деп атаймыз. Л.В. Поповская сөздердің лексико-грамматикалық мағыналары, грамматикалық категориялардың қолданысы, имплициттілік сияқты тілдің көркемдік қызметтерін қамтитын мәтінді фунционалды талдау әдісін ұсынады. Бұл әдіс аясына мәтіннің ішкі байланысын, концептуалды мағынасын анықтайтын семантикалық талдауды да қоса кетеді.

Мәтін талдаудың негізігі бөлігі – мәтіннің жанрын түсіну. Бұл тұста автордың мәтінге берген бағасын, көзқарасын да ескерген жөн. Егер оқырман роман жанрының детектив екенін білсе, ол кітаптың бірінші бетін ашқаннан қандай қылмыс жасалып, ол қалай ашылатын іздеумен болады. Туындының жанрын атап көрсету оқырманды алғашқы түсінікке жетелейтін тәсілдің бір түрі.

Белгілі бір жанрға жататын мәтін құрылымын түсіну оқырманға алдын-ала түсінік беріп қана қоймайды, шығарманы оқу барысында да шығарманың айтар ойына әсер еткен тұстарын байқап отыруға көмек береді. Шығарманың жанрын түсіну шығарма мазмұнын түсінуден шығарманың негізі идеясы мен мән-мағынасын түсінуге түрткі бола алады. Жанр көркем мәтінді ұйымдастыруға (құрылымға) өздігінше әсер ететін мазмұн түзуге әсер етеді. Жанрлық құрылымды дұрыс түсіну, мәтінді де дұрыс түсінуге ықпал етері сөзсіз.

Шығарма жазылған кезеңдегі мәдени-тарихи жағдаятты түсіну сол елді, оның салт-санасын, мәдени ерекшеліктерін, сонымен қатар, дәл сол тарихи кезеңде жазылған басқа да әдеби жәдігерлерді қарастыру арқылы қалыптасады. Бұндай интерпретация көркем шығарма кейіпкерлерінің іс-әрекеттерін басқа тарихи-мәдени кезең тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді. Мәдени-тарихи фон мәтіннің мағыналық аясын кеңейтіп, тек мәтін арқылы ғана түсіне алмайтын мағыналарды үстейді. Олар эмоционалды-бағалауыштық, аксиологиялық, когнитивтік мағыналар болуы мүмкін.

Мәдени-тарихи фонды талдаудың тиімді жолдарының бірі мәтінде көрініс беретін немесе жанама қатысы бар концептілерді анықтау бола алады. Мәтін өзі жазылған уақыттағы мәдени әлемнің бейнесін қайта құруға қызмет ете алады, бізге дейінгі уақыттарда жазылған көркем туындылар сол кезең туралы негізгі ақпарат көзі ретінде қабылданады. Алайда, мәтіннен алынған ақпараттар жеткілікті түрде эксплицитті (айқын, нақты) болмауы да мүмкін. Көркем шығармамәтініндегі мүлде басқа кезең адамдарының моральді-этикалық құндылықтары мен өмір сүру нормаларын түсіну үшін де арнайы интерпретацияға, қосымша білімге жүгінуге мәжбүр болатынымыз анық.

Мәдениет, мәтін және оқырман қатынасына нешізделген ерекше көзқарасты біз М.Ю. Лотманның еңбектерінен байқай аламыз. Ол мәдениетті қандай да бір мәтінге қатыстылығына қарай ажыратыда. «Культуры, ориентированные на сообщения, носят более подвижный, динамический характер. Они имеют тенденцию безгранично увеличивать число текстов и дают быстрый прирост знаний. Классическим примером может считаться европейская культура XIX в. Оборотной стороной этого типа культуры является резкое разделение общества на передающих и принимающих, возникновение психологической установки на получение истины в качестве готового сообщения о чужом умственном усилии, рост социальной пассивности тех, кто находится в позиции получателей сообщения» [6].

Мәтінді дискурстың бір бөлігі ретінде қарастыруда коммуникативті жағдаят пен дискурсқа қатысушылардың рөлін назарда ұстау керек. В.И. Карасик қарым-қатынас жағдаятын «маңызды мағына түзуші фактор» деп атайды [7].

Мәтін интерпретациясы үшін қосымша ақпаратты шығарманың жазылуына ықпал еткен автордың биографиялық мәліметтері бере алады. Мысалы, М. Загидуллина А.С. Пушкиннің «Калмычке» шығармасын талдауда ақынның күнделіктеріндегі жазбаларына сүйенеді.[8] Бұндай талдау автордың айтар ойын түсініп, шығарма жазылған кезеңдегі мәдени-тарихи жағдайды білуге септігін тигізеді. А.А. Брудный шығарманы жазу кезеңіндегі автордың ішкі әлемінің маңызына ерекше назар аударып: «Для Шекспира индивидуально обозримая Вселенная умещалась между Стратфордом и Лондоном, а Рембрандту не понадобилось даже переезжать из Лейдена в Амстердам, чтобы с такой глубиной отобразить человеческую природу. Видимо, главное все-таки в душе самого творца. То, что Шекспир, Рембрандт, Пушкин видели и переживали (а они видели и пережили многое), существенно не как факт действительности, а как достояние их необычайного внутреннего мира» [9], – деп жазды. Бұл әдіс аясында тек күнделіктер ғана емес, автордың жазған хаттары, биографиялық мәліметтері де қолданыла алады. Шығарманың жазылуына авторың дүниеге деген көзқарасы, алған әсері, өмірлік тәжірибесі ме қиял әлемінің маңызы зор екені айтпаса да белгілі.

Шығарманы интерпретациялаудағы тағы бір бағыт – туындыны түсінуде оқырманның жеке ерекшеліктерін ескеру. А.А. Брудный «әлемді тану тереңдігі жеке өмірлік түсініктеріңнің тереңдігімен өлшенеді» деген ой айтады. Көркем шығарманы түсінуде оқырманның жеке өмірлік тәжірибесі, шығарманы оқу сәтіндегі эмоционалдық жай-күйі, мәтінді қабылдауға деген дайынды өте маңызды. Қандай да бір өмірлік оқиғалар мәтінді бағалауға әсер етіп, оны әлдеқайда түсінікті немесе түсініксіз етуі мүмкін.

Біздің ойымызша А.А. Брудныйдың мына бір пікіріне назар аударған жөн. Ол «Психологическая герменевтика» еңбегінде: «Текст – это концентрированная действительность. Текст – это действительность, ориентированная на то, чтобы ее понимали. С одной стороны, он сохраняет важнейшее качество объективно реального: материальный носитель содержания, данный нам в чувственном восприятии, не зависит от нашей воли или сознания. С другой стороны, текст совмещает неизменяемость материального носителя смысла с изменением самого этого смысла в процессе понимания, в процессе деятельности», – деп жазады. Бұл анықтама мәтінді түсінуде оқырманның маңыздылығын нұсқайды. Оқырмансыз мәтіннің мәні жоқ, өлі дүние болар еді. Мәтін әр оқырманның санасында өзіндік әлемінің бейнесіне, эмоционалды жағдайына қарай көрініс тауып, өмір сүреді.

Бұл жағдайда ақпараттың екі арнасы бар деп қарауға болады. Бірінші арнасы – қандай да бір айтор ойы, өзіндік берері бар мәтін десек, екінші арнасы – қоршаған орта туралы өзіндік білім қоры мен танымы, көзқарасы қалыптасқан оқырман. Мәтінді түсіну кезінде осы екі арна қосылып, ортақ жүйеге түсіп, жаңа бір мағына туындайды. Бұл туындаған мағыналар эмоционалды-бағалауыштық, дедуктивті, образы (бейнелі) т.б. болуы мүмкін. Мәтінді түсінудің рефлективті тәсілі оқырманға шығарманың негізгі идеясын, айтар ойын түсінуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандардың түйінін мәтінді түсіну дегеніміз тек қана оқырманның білім қоры емес, оның эмоциялық жай-күйі, түсіне алу қабылеті, сонымен қатар, мәтінмен жұмыс істей алу дағдысының болуы деп қорытындылауға болады. Рефлексияны түсіну әдістерінің бірі ретінде қарастырған Г.И. Богин мен оның шәкірттері «Мен түсіндім» немесе « Мен не түсіндім?» деген нені білдіреді деген сұрақтарға жауап іздейді. Рефлексия мен герменевтикалық техникалар арқылы тек көркем шығармаларды ғана емес, басқа да өмірлік жағдаяттарды түсінуге болады. Герменевтикалық техникаларды адам өмірінің кез келген саласында қодануға болады.

Түсіну процесін мағына іздеп процесі, логикалық қорытындылар жасай отырып, метамағыналарды табу процесі, яғни, жаңа деңгейдегі мағынағадету деп сипаттауға болады. Метамағыналар оқырманның түйген ойының, қорытындысының негізінде қалыптасады. Мұндай жағдайда мәтіннің мағынасы мен мазмұнын қарама-қарсы қойып талдауға болады. Егер мәтіннің мазмұны шығарманың негізгі идеясына, айтпақ болған ойына негізделсе,

мағына мәтіннің қоршаған ортамен байланысына, оқырманның жеке дүниетанымы мен құндылықтар жүйесіне негізделген.

Көркем мәтіннен метамағыналарды табу рефлексия мен интерпретация арқылы жүзеге асады. Г.И. Богин рефлективті оқуға үйрету керек деп есептейді [10]. Ғалым: «Интерпретация дегеніміз – мәтін мағынасын вербалды түрде жеткізетін, сөзбен айтылған рефлексия», - деген ой айтады. Интерпретация шығарманың айтпақ болған ойынан бастау алып, оқырманның жеке тәжірибесіне, жеке пікіріне келіп тіреледі. Толыққанды интерпретацияға бірнеше әдістерді қолдану арқылы қол жеткізуге болады. Богин герменевтикалық шеңбер, мағынаны кеңейту және интенциялау сияқты герменевтикалық техникалырды атап көрсетеді.

Герменевтикалық шеңбер техникасында қоршаған әлем туралы жеке тәжірибе мен білімді мәтіннің түрлі бөліктермен салыстыру жүзеге асады.

Мағынаны кеңейту техникасы мағынаны ашушы бірнеше көркемдік құралдарды анықтау мен оларды интерпретациялаудан тұрады. Бұл кеөркемдік құралдардың қызметі мағына үстеу. Олар мәтінде қатар да алшақ та тұрып кездесуі мүмкін. Дегенмен, олар бір-бірімен бір көркемдік жүйе арқылы байланысып, ортақ метамағына немесе бір-бірімен тығыз байланысты метамағына құрайды.

Интенциялау техникасы түсінгеніңді рефлексивті талдаудан тұрады. Оқырман белгілі бір метамағына немесе көркемдік идея арқау болған мәтін үзіндісімен бетпе-бет келген кезде «Мен түсіндім, бірақ не түсіндім?» деген сұрақ қояды [10]. Мәтін полифониясын түсіну – мәтінді рефлекциялаудағы маңызды кезең. Полифония деп мәтіндегі жағдаятқа түрлі адамдардың: мәтіндегі кейіпкерлердің, оқырманның, автордың, қоғамдық пікірдің т.б. тарапынан сипаттап, баға беруді айтамыз. Полифония дегеніміз – бірнеше көзқарастардың тоғысуы. Мәтін полфониясын білу және оны дұрыс интерпретаиялау оқырманның мәтінге, оның мазмұнына түрлі адамдардың көзқарасы тұрғысынан қарауына мүмкіндік береді. Яғни, екі рефлексия қатар жүреді: оқырман басқаладырдың түсінгенін де түсінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындыласақ, біз көркем шығарманы түсіну мен интерпретацияға қатысты пікірлердің бір парасын ғана сипаттап өттік. Оларға ортақ ой: көркем шығарма – герменевтикалық әдістер мен көркем мәтінге түрлі талдаулар жасау арқылы анықтуға болатын мағыналар қоймасы.

Байқағанымыздай, интерпретация түсінігі бүгінгі күнде ғылым үшін жаңалық емес. Алайда, мағынаның көп қырлылығы, оның оқытылу мәселелері пәнаралық мәселеге айналып, өзектілігі артып отыр. Бүгінгі таңдағы көркем шығарманы оқу, оны тиісті деңгейде қабылдап, түсіну, оған талдау жасап, өз пікірін, көзқарасын айту (интерпретатор ретінде) мәсеелесі жаңартылған білім бағдарламаларында да негізгі мақсаттардың бірі ретінде көрсетілген. Білім алушылардың шығарма оқудағы салғырттығы, сюжет қуалап оқып, оның түпкі мәніне, негізгі идеясы мен айтар ойына бойламай жатуы әдебиеттану ғылымы шеңберіндегі ғана емес, жалпы қоғамдық мәселелердің қатарынан орын алып отыр. Мәселені бұл тұрғыда зерттеген еңбектер де жоқтың қасы. Интерпретация философия, филология, психология т.б. сан қырынан зерттелгенімен, отандық ғана емес шетел ғалымдары да оны оқыту мәселелеріне бара бермегені байқалады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Грицанов, А. А., Можейко, М. А. (2001) Постмодернизм. Энциклопедия. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом.

2 Микешина Л. А. Философия науки: учеб. пособие. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – С. 99.

3 Дильтей В. Герменевтика и теория литературы. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. – Т. 4. – С. 239.

4 Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С. 35.

5 Россиус Ю. Г. О теории интерпретации Э. Бетти // История философии. – 2012. – № 17. – С. 88.

6 Лотман Ю.М. Автокоммуникация: «Я» и «другой» как адресаты (о двух моделях коммуникации в системе культуры. *// Лотман Ю. М. Семиосфера. — С.-Петербург: Искусство—СПБ, 2000. – С.159-165* URL: http://philologos.narod.ru/lotman/autokomm.htm (қарау мерзімі 6.11.2019).

7 Карасик В.И. О категориях дискурса. 2006. URL: http://homepages.tversu.ru/~ips/JubKaras.html (қарау мерзімі. 23.04.2019).

8 Загидуллина М. Герменевтическая техника анализа классического текста. Проблемы изучения литературы: исторический, культурологический, теоретический и методический подходы: сб. науч. тр. Вып III. Челябинск: Изд-во Татьяны Лурье, 2002. С. 5–12. URL: http://zagidullina.ru/my_articles (қарау мерзімі 23.04.2019).

9 Брудный А. А. Психологическая герменевтика. М.: Лабиринт, 1998. 136 с. URL: http:// www.i-u.ru/biblio/archive/brudniy_ psi/ (қарау мерзімі 23.04.2019)

10 Богин Г. И. Обретение способности понимать. 2001. 761 с. URL: http://www.i-u.ru/biblio/archive/bogin_obretenie/ (қарау уақыты 23.04.2019)

Ғ.Н. Отарбаева

Интерпретация художественного текста и герменевтические методы

Университет имени Сулеймана Демиреля,
г.Каскелен, Казахстан

В статье рассматриваются история интерпретации художественного текста, анализ художественного текста и способы его понимания. Проанализируем разные научные взгляды и работы по интерпретации и по пониманию художественного текста. Кроме того, в статье мы рассмотрим вопросы интерпретации и интерпретации художественного текста в контексте литературоведения, психолингвистики, когнитивной лингвистики и герменевтики.

G.N. Otarbayeva

Interpretation of literary text and hermeneutic methods

Suleyman Demirel University,
Kaskelen, Kazakhstan

The article examines the history of the interpretation of figurative text, analyzes of art text interpretation and ways of understanding it. There has been analyzed works on interpretation of a text, understanding the code in it, so we propose different views in several directions. In addition, the issues of interpretation and interpretation of literary text are studied in the context of literary studies, psycholinguistics, cognitive linguistics and hermeneutics.

УДК 82.06.821

K.A. Toleubayeva

candidate of philology sciences, professor, Philology Faculty, E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru

ARTISTIC SPACE AND NATURE OF CHARACTERS

The article is devoted to analysis of the compositions by Tursyn Zhurtbay "Zher-Besik", "Qar astyndagy kobelek", "Bir uys Zhusan". The article comprehensively quoted the ideological and aesthetic novelties of the compositions. The spiritual degradation of society, including the expansion of a human, his environment, and the impact of society on the person were analyzed. In addition, the cognitive and aesthetic principles of the writer in raising ethical and moral problems were revealed. In the works written in a memoir way, the plot lines connected with a drama understanding spiritual values of the character were comprehensively analyzed. The tragedy in the plot, characterizing the perception of the environment by the character was proved. The analysis of the artistic anthropological character included a complex internal psychological neglect of the character. Lyricisms were defined in the composition, which were manifestations of tragedy in the storyline. The compositions considering the inner world of the human soul were reviewed.

Keywords: spiritual world of the hero, tragedy, artistic anthropology, author's conception.

INTRODUCTION

It seems that the author uses examples of living people to skilfully describe the traits of the character of his personages. The author pays special attention to each character and creates separately from other participants of the story. This also applies to the specific features of the writer. For example, throughout these three compositions we observe the process of Zharas's transformation from a child into a complex personality. And in the performance of Kerbala, the writer reveals her character and psychology through all the events that she has experienced, and makes her the main character of the novel "Zher-besik". The connection between author's way to decribe the characters and the psychology of the composition can be seen from the detailed account of the characters. This is one of the main features of the creation of the character by the writer. To talk more precisely, we can safely say that there is a question about the prototype. There is a definition of "prototype" by Z. Akhmetov in "Adibiettanu" dicitionary: "Prototype (from Greek.prototypon – the original, imaginative) - a person in life, which serves as the basis for the creation of the image of the character in the work of literature, that is, the original, the final person available in life. The character and the story are taken from the life, those are combined with experience of the author" [1, 277]. This means that the person and his story are closely related to the writer, so the characters are transcribed from the prototype in reality. But the character takes an image different from real life according to the idea of the composition through typification and making common principles inherent to literature. Is the main character in writer's novels Kerbala a person who really existed in life, or is she a hero born from the imagination of the writer? While reading novels "Zher-besik" and "Qar astyndagy kobelek", one can notice specific preciseness and closeness in the descriptions. But this question is answered by the writer himself. The writer Tursyn Zhurtbay recalls his father-writer Kudakeldi Zhurtbayuly in his composition "Sure soz": "My father, Kudakeldi, had an ability to win life difficulties and control his fate thanks to his character. His lifestory seemed to me as some kind of imaginary dream full of vivid components. He used to get angry and calm down very fast, he considered his own independency so important that did not take taxi or hire a driver because he thought that it limits his freedom. I used not to understand why my father did so, but now I understand the importance of freedom to anyone. Because of his stubbornness he had many problems in the 1920-30s, and calmed only in the 1960s. I have written this in my novel "Zher-besik" after some time has passed" [2, 139].

MAIN PART

It is not difficult to understand that Kerbala from the novel matches the description of author's father given by the author himself. For example, we can consider the words written about Kerbala in the beginning of the novel: "Life is a treasure, which belongs to the living in the bright world. She has tasted it. She saw its difficulties. She won and lost. She is glad to experience both good and evil. Kerbala is amused not at how fast her life passed, but at how much she had to fight in it. She

does not regret, but gets surprised. Victorious person's spirit is not broken. The blown flag she was born with is blown away when she is dying. Her spirit was not broken when she faced her enemies" [3, 4]. It seems that these two descriptions complement each other. The writer admits this by writing the following in the end of the composition we are talking about: "In my opinion, this story is small piece of those difficulties my father experienced. The rest are personal stories, and I wish readers take a lesson from what I have written" [2,169]. Hence, we realise that the stories Kerbala was in are very close to the author. And if Kerbala's prototype is author's father Kudakeldi Zhurtbayuly, then Zharas in the composition should be the writer himself. This could be the secret of such a precise and full description of the characters. One reason for the detailed and effective description of the feelings and inner world of the characters in every moment of the story is the fact that the author experienced them. In conclusion, each work has different world of their characters, through their psychology which refers to the full psychology of the work. And the writer Tursyn Zhurtbay, who knows how to skilfully use the psychology of heroes in his work, retained the value of his works, noticed the specificity of his style from other writers. If we talk about artistic ideas, the general idea cannot be understood as a conclusion, which in the work is in the finished form. Because the reader should collect all the descriptions, events, thoughts and feelings to draw a great conclusion. This conclusion cannot be the same. This is because every reader has a unique point of view, taste and perception, hence a conclusion should be matching them. Nobody can tell what is the idea of the composition reading just a piece of it. For each reader may be different ideological capacity, which can affect all the content they read a literary work-the richness, the artistic skill. The main ideological directions of the work are felt both from individual ideas and from the characteristic features, figurative qualities, skill of the writer. The main idea is that the work of art should be dictated by its essence, content and artistry. Z. Akhmetov noted that in the composition which has a deep meaning and idea, every image and word are special. One of the scientists, who considered the idea in close relationship with the world of characters, Kenzhebay Akhmetov expressed his opinion about an idea: "One of the main characteristics of literature is its ideality. Ideality is a vision of a meaning of the events and characters in the composition" [4,86]. Therefore, the scientist considers the artistic idea in close contact with the problems of views and directions of the writer, the author's idea. As Kenzhebay Akhmetov stated due to the fact that ideas in literary works are manifested directly through the word, mainly indirectly through artistic images, they do not stay in the eyes, are revealed throughout the work as a whole, through linguistic-figurative images in the work. As it was stated above, the idea cannot be cut out from the composition, and this opinion just proves it more. Moreover, adding to his opinion about ideality: "Ideation is a general dimension of art in aesthetics, which evaluates the characteristic features of the content of the work of art, i.e. social, political, philosophical significance of the theme, social orientation and ideological trends, the realism of the artistic idea" [4,86]. This will increase the amount of definitions presented to the idea. If in a literary work there is high knowledge of harmony, the content and type, thinking and verbal table, then this work achieves great success and impressions of readers. In these works of ideas and their generalization, one whole actual problem-the main idea, which will be deeply and comprehensively full. The writer Tursyn Zhurtbay skillfully conveyed the artistic idea through various events related to the life of the characters, the nodes of the life path and his views on it, the ways out of these events, the views and actions of the heroes. In his compositions, he fully revealed many individual ideas, such as morality, friendship, honesty, love, the relationship between parents and children, work. By integrating these ideas to one complex and main idea, the author creates an attractivity of his compositions. These are individual features, individual tendency of the writer who affected his readers through conveying the main idea. And in every literary work an impressive idea is not revealed, it is revealed through a tendency to depict the truth of the writer. Zeynolla Kabdolov explained: "Tendency is a principle inherent to writers to narrate the truth" [5, 157]. So the artistic idea of the writer "through the trend beautifully expressed words tender images of his own sentiment," missed their readers the whole truth, adding their point of view and raises some actual concern. Now the question is about the author's idea and

an objective idea. There is a note about these in “Soz oneri” by Zeynolla Kabdolla: “The author's idea is the core of the artist's thought; an objective idea is a purposeful result from a particular work. More precisely, what the author wrote is not always the same as his expectations. Sometimes an objective idea can be even opposite to the author's idea” [5, 165]. Generally, the author's idea refers to the composition, but the effect of this composition on the reader and reader’s view necessarily do not coincide with the idea of the author. This is also connected with the artistic reality, which was used by the writer in promoting the idea. It is also possible that the truth that plays the role of the basis of the composition eventually is not observed in the story. Every true story passes through the core of the writer's thought, and it becomes a reality of the artistic truth. In opinion of Z. Akhmetov: “The artistic truth is a way of life that is permeated with the thought, creativity of the writer, generalized, described in literary works, turns into an artistic picture. The artistic truth is born by deep comprehension of the truth in life, thorough understanding, expression of its relation to it by the writer” [1, 193]. Therefore, every truth passes through the writer's thought in literary works, turns into an artistic picture, passes to the artistic truth. The compositions of the talented writer Tursyn Zhurtbay, who skilfully depicted the psychology of the characters, namely “Zher-besik” and “Qar astyndagy kobelek” are clearly connected to each other and their ideas are linked too. Another feature of the writer in these two complex works is the beginning and the end of the compositions. The author starts off by giving the readers philosophical thoughts and then makes a lyrical step back. The writer begins the novel “Zher-besik” with the lines: “It is snowstorming. There is only one wintering house in the Qaraspan mountains. Zher-besik (Earth-cradle) is lulling this only house as its baby. Heavy snowstorm covers the house hid near the high cliffs with snow. Snowstorm is bulking the wanderer. Who...?” and posing a question to the reader continues “Kerbala’s life is a lifestory which is not similar to any other. She did not notice how while fighting she reached the ledge. She continuously sees her life from the beginning in front of her eyes. Zher-besik crudles the only citizen on its back. The snowstorm lulls the only wintering there” [3, 8]. And then the author finds the philosophical solution and finishes: “Zher-besik cradles all people in its palms, lulling them with continuing movement. Mother’s lullaby, the sound of the snowstorm, the thunder of the lightning, the noise of the leaves, rustle the branches and the murmur of the water in the river source, all of these are pieces of the lullaby. It does not pray to fate. What did the human in his life, how did he live and what for?... Every generation should seek for the answer by living. Today Kerbala answered those questions individually. The Earth-cradle or the tree cradle. Is the meaning of life and death depicted by what the cradle is being lulled? The Earth rotates and the wintering house in the Qaraspan mountains listens to its lullaby” [3, 205]. There is a clear connection between the beginning of the novel “Qar astyndagy kobelek” and the ending of the novel “Zher-besik”. The writer cites a quote from Antuan de Sent Exupery and travels to the childhood time: “Nobody can bring back the past. It disappeared in eternity after leaving scratches on the hearts with its good, evil and hurting. Its images become just a dream and are kept closely in mind. My father’s life is like a seaweed grown under the ice sheet always aspiring to great light. I don’t know whether it is hard or easy. But he came out from the dark place, and showed his life to the Sun. In his early spring I was born. We are related. I take lessons from my father’s life. He travels to the future with my son. The difficulties of his life left scratches on my heart too. And today is my day, a part of the time allocated to me. I need to seek the meaning of my life. When I returned to the house in the Qaraspan mountains, the place of my childhood, my heart ached not only because of my father’s fate but also because of the hurt of my fate too. I have both delighted and grieved. My joy and grieve are enough for one fate. My answer to the question about the meaning of the world is my lifestory. To get rid of serious thoughts and to console the soul, I went to the river source in the area of red rock with a smell of mint. I looked at the steep rounded boiling water for a long time. There is an image of a man with dark brown hair, thick mustache on the surface of the clear water looking at me through the water vibration. The image of his face was unclear. I leaned forward. The clear water touched my face but I still deepened my face into it and opened my eyes... I saw that the blue water is playing with the light, stones inside the water are looking like gems, the bubbles were like pearls and I realised that I was standing on the high rock... This is my childhood. I continued to deepen my

face down to the river and the beautiful world opened in front of me" [6, 12]. Author uses a butterfly as a symbol to finish the composition: "You are living too, the butterfly under the snow (qar astyndagy kobelek). Here I am standing too. Now you should not worry, you take care of your weak wings. And we got rid of the cold of fate. Butterfly, you are my life, fly as you can, you are a symbol of the brightness in my life. I said "Fly" having my eyes wet: I have buried you under the snow thinking about you as a symbol of my life. My life was connected to you. You won and gifted me the bright sun, the blue sky. Thank you for that. I have travelled a lot. We will not meet anymore; nobody will remember me. But my butterfly under snow, you will disappear. However, on the native land you're flying, while preserving my spirit. Earth will remember our kindness and care, warmness of our souls and tender love will be kept in spring butterflies, pure sunlight and a song of a nightingale. Earth warmed thanks to those and the world blooms. But now, fly and fly, my butterfly-life, - said I and opened up my palms. …Thousand kinds, thousands of butterflies were flying. There should be the one that was under the snow. We have all rights to be happy, enjoy and participate in those parties too" [6, 97]. This feature of specific beginning and ending opens up the meaning and the psychology of the composition from another point of view. The basis for such connectivity of the compositions is the individuality of the writer. In conclusion, talking about the truth that was the basis in Tursyn Zhurtbay's compositions, the artistic truth deeply sensed in the author's compositions and the writer showed his relation to the truth, hence the compositions had autobiographic traits. The writer interests his readers by intervening his own direction and viewpoints with the feelings, events, thoughts of the characters. Due to the fact that the idea of this work is associated with the depth and completeness of the presentation of his ideas, it can be noted that the ability to convey the basic idea – in the features, and the skill of the writer. We considered psychologism in a composition in close contact with the psychology of the hero. Now it is necessary to dwell on how the psychology of the hero affects the general psychology of the work, the idea of the work and its main activity. Of course, it is obvious that the author uses different technics to create a new character and open up his inner world. And all of them form a unique, and specific psychological style. And from what point of view should we consider general psychology? Because, psychologism is used once as a category, then as a generic designation, as an artistic approach, as a phenomenon, as a direction. Gulziya Piraliyeva tells the following opinion about this problem in her work "Some problems of psychologism in the prose": "Probably, a conclusion is that the psychologism should be considered as an artistic system, which consists of several directions and ways of displaying in fiction, grouping different concepts. After all, in general, the reflection of the spiritual world of man is a phenomenon inherent in the compositions of all genres.

"Psychologism is an artistic requirement inherent in psychological prose, which reaches the level of spiritual value by deepening and the knowledge of the inner spiritual world of the character. Psychology is divided into two types. The first, psychologism in its broad sense (universal) is a characteristic of the whole literary work. The second, narrow meaning of psychology, deeply comprehending the fate of the individual, pays special attention to the detailed image of the spiritual world" [7, 4]. Then stating that the psychologism is a complex phenomenon which includes full psychological prose moving from the psychology of the individual character to the general psychology of the composition. Then, the psychologism is a special artistic system consisting of a conflict of consciousness, the "inner voice" of the soul. But one of the features of the literary psychology is that even thoughts of the author and the character, the conflicts of consciousness are full of contradictions, in the opposite position, the work remains systematic, does not deviate from one system. This sequence is well preserved between the writer, which we are considering, and his compositions. Because psychologism has a peculiar artistic world, that is, poetics. "First, the way of the description in psychology includes psychological analysis and self-analysis. A neutral/third party descriptor narrates in psychological analysis, and person himself describes in self-analysis. But the most advanced approach to psychologism is an internal monologue. There is a great role of the literature psychologism in opening the truth inherent to the compositions and the aesthetics of the compositions" [7, 8]. This literary phenomenon is observed in the works of Tursun Zhurtbay.

The writer most often shows the specificity of his works by presenting in the first person or artistic representation of life reality. The study of the mysterious nature, the inconsistency between thought and feeling, unforeseen phenomena in multi-layered pockets and action characteristic of human nature is the main task of the writer-psychologist. A.Baitursynov outlined three bases for the science, which researches the humankind: "1.Intelligence. 2.Imagination. 3.Attention. The work of intelligence is hunting, that is, understanding things, knowledge, mental thinking; the role of imagination is indicating, that is likening the thoughts to some objects; the work of the attention is to remember, conclude" [1, 27]. These three bases are the main object of the study of the human consciousness. It is known that without deep studying the intelligence, imagination and attention it is impossible to get deeper into his inner world. A writer who is able to fully convey the psychology of a hero and comply with these rules will be noticed to be closely related to his heroes. And it is not difficult to notice that there is a very close connection between the writer Tursun Zhurtbay and the characters of his compositions. Because you can see that each writer was close and closely associated with his characters, who knew how to skilfully set the inner world and the inner thoughts."Psychologism in the literature is divided into several types: dynamic, analytical and syncretic. All of these are typical for a literature composition. So, undoubtedly, there is a simple question of how the psychological prose is different from the other genres. Unique stylistic, genre and artistic features of the psychological composition: Firstly, issues like event, character, period, time, theme, idea do not come first. It is not required. Secondly, here, the most important thing is the inner life of a person, the difficulties of the fate in the period between the life and the death, the process of character's changing to a complex person. The composition analyses the qualitative changes in the consciousness of the individual, spiritual gap, the internal sensitive phenomena rather than the chain of shock events. Third, the aesthetic, artistic world of psychological prose, in accordance with its genre, artistic, stylistic requirement, deeply analyses the contradictions of thoughts and feelings in artistic systems, statements and disorders that occur in the individual consciousness" [7, 10]. The connection between the author and his characters, their inner world, thoughts and feelings can be said to be first-hand issues in the compositions of Tursyn Zhurtbay. This feature is reflected in almost all the works of the writer. The works of the writer Tursyn Zhurtbay are closely related to each other. And in each composition, we are reading the fate of the character, we can see that the main character, patient with these difficulties, has become a complex person. The stage of character growth is revealed with genre, stylistic features of the main psychological composition, and for its development an internal monologue, monologue, thinking, imagination, skill, memory, ignoring, delirium, self-control and self-analysis are used. However, these categories in the work of art are considered as artistic techniques, excellent means of analyzing the human soul, and they are the categories that study the laws of the human soul system in the spiritual science. Therefore, the highest aesthetic world of the reality of life in a composition and the level of the spiritual value are associated with the laws of psychology."Of course, the terms, phenomena, even categories, theoretical notions of psychology are relatable to the literary psychologism, psychological analysis and, generally, the artistic world of the psychological prose. As B.Maitanov said: "...psychologism is a permanent ambassador of psychology in the literary psychologism". Categories that study psychological science are undoubtedly an artistic means for the manifestation of the human psyche and representatives of the word art. At the same time, we believe that these are categories of psychology that expand the artistic world of the psychological prose, reveal the characteristic means of the visual activity, develop and enrich the views, tastes and professional skills of writers. Particularly, introspection is self-analysis, consciousness is remembering one's experience and depiction by recalling, main processes of consciousness are to remember, to leave, to recognise, to recall and to imagine, affect is a short-term, flash, extremely strong emotional reaction and a lot of other emotions and feelings, psychological characteristics of various phenomena in the body/appearance, eyes, facial gestures, etc./, forms of thinking, imagination, night dreaming, these terms of psychology are artistic features of the artistic psychologism" [7, 13].

CONCLUSION

Such artistic visual means, of course, help to achieve great success in creating a character. The nature of psychologism in the literature can be observed from: "Methods of psychological analysis are diverse, - he emphasizes. L. Ginzburg, in particular, the identity of the author or the introspection of the character, the indirect ways of depicting the spiritual world, the non-verbal desires, actions, etc. are all passed through the analytical analysis of the author. Among them, a special place is occupied by the inner monologue, the inner word of the character" [8,33]. Therefore, if the author's contemplation or the introspection of the character is given on the analytical principle like the inner monologue, the inner word, mind, dreaming, then indirect ways of depicting the spiritual world are observed as a dynamic principle like the non-verbal notes, the external movement, the artistic detail, the objective world, the psychological environment, etc. "Psychologism is the study of a man in the literature from the point of views of the analytical and dynamic principles. Analytical principles include stylistic devices and expressive means like internal monologue, internal dialogue, mind blow, thoughts and feelings, conflict of actions, dreaming, delirium, unconsciousness, etc. which deeply analyse the soul of the character, and dynamic principles mostly include external psychological signs such as gestures, non-verbal manipulation, body state" [7, 177]. Now let's observe the role of them in the composition. "Especially the complex and outstanding artistic techniques of psychological analysis are to analyse from a scientific and theoretical point of view, paying special attention not only to the nonverbal actions, but also to the world of objects" [7, 15]. Therefore, one of the types of artistic methods of psychological analysis is dreaming. Dreaming is an artistic method that arose in the literary, artistic attempts, initially unconsciously, and later, has its own content. In a composition, dreams are used to give psychologically convincing and accurate actions of the character. The dreaming approach is considered as an effective approach to the disclosure of the complex and mysterious nature of the character, to the solution of events, to the disclosure of the skill of the writer. In his composition, the writer Tursyn Zhurtbay effectively used this method. In the novel "Zher-besik", Zarkum's, Kerbala's son from Ryskan, dream was shown as the sign of the child's sinlessness and faith in the fairy tale from father's imagination: "Zarkum was harnessing a white deer and saw white nomads on sleighs. He came forward with joy and called out. He was not seen or heard, they just passed next to him. He run after them, his lungs were burning, muscles fatigued, and he fell on the snowdrift. His head was stuck in the snow. He woke up suffocating" [9, 122]. Faith and love between father and son developed after this dream, and then the main character of the composition Kerbala concluded the solution of this dream: "A white boat became a symbol for a wish for desirous, holiness. Later, the sleigh with white deer was added to the fairy tale. Is it really a fairy tale? No, it is a life story...", "...This letter is a white bird, a white bird that he was waiting so long! This letter is a white pigeon from fairy tale that developed the child's imagination and supported the little child's heart, isn't it?" [9, 145]. Kerbala's awaiting letter from her son and the white bird which was long awaited by Zarkum found consonance together making an artistic solution of the composition. The psychological dictionary gives the following definition of the dream: "Dreaming is a natural psychological phenomenon inherent to the individual. The meaning and emotional colouring of the dream directly correlate with the personal characteristics of the viewer, his state at the moment of dreaming**"** [10, 366]. This means that dreams of Zarkum and of Zharas from "Bir uys zhusan" are of significant importance, it can be seen that they are playing a particular role in opening up the artistic idea of the composition. The plot of the dream is a complex consisting of the dreamer's motive, his instinctive desire, wish, emotions and feelings in the symbolic form. Dreaming is the most important artistic approach in the Kazakh psychological prose, literary science and is used as its main model. The most important artistic role of the dream approach in fiction is that it accurately reflects the psychological reality. The dreams take a special place in the plot of the composition. The artistic world of the dream analysis, which skilfully combines artistic reality and the reality of life, determines the meaning of dreams. This approach is used by the writer

in the elegiac work "Bir uys zhusan". At the end of the composition, using the results of all the events, the author demonstrated with great skill the moments of farewell to his beloved sister Toleu. This dream is filled with the imagination and takes place in memory. The color picture symbolises the time of farewell between the illusion and Zharas: “The picture-illusion slowly rose from its place and left. I left after him. Stepping out of the yard, he held my hand. The wind blew slightly, and I went up into the sky... I was flying in the air when I was high in the sky... The high peaks of the mountains were turning brown, and when we reached the centre, we decreased our level and entered the building with an opened window. He sat down at the table. The lecture hall of the University, I recognise it too... Moving slowly, he went to the blackboard and wrote using a piece of chalk: “An example for a complex sentence: “If you are looking for a place in life, then keep your past in your heart, and then, when you get tired, you will miss even a black stone”. Toleu”, and took my hand... The Sun was beginning to be seen... He gave me his hand and said: - Bye, I won’t be seen as illusion anymore. Now I'm turning into light and losing space. Only memories will remain in your heart. Maybe I will be a light that hangs on your eyelash when you wake up, or maybe I will be the beam that warms your cheek in cold. Finally, I'll give you warmth. Don’t look for me, bye... Let your light be more in life. I’m flying away now. Glare, birds caravan will come. The morning light is accompanied by their wings. It is the light beam. The beam of my life... Bye... I woke up being very scared” [9, 378]. Has he seen reality, or dream, or mistake, or illusion, who knows? Not every writer can go to depicting two such feelings opposite to each other. Because, this is the characteristic inherent only to psychologist-writers who perfectly knows the nature of human soul, the thoughts flow, deeply studied the psychological processes, has broad horizons and exceptional ability to depict. The writer in the Kazakh literature, who paid special attention to the dream approach, used it differently in every composition, tried to study it closely, gave it a great philosophical, social and psychological meaning, the aesthetic value, spiritual need, and turned it into the most valuable feature of own compositions, is Tursyn Zhurtbay; he depicted the traits of the character according to real laws of psychology, skilfully connected the episodes of dreams and awakening, analysed the action and thoughts of the character after the dreaming.

REFERENCES

1 The science of literature. The dictionary of terms (Compilers: Z.Akhmetov, T.Shanbayev) Almaty: “Ana tili”, 1998. – 348 p.

2 Volkov I.F. Theory of literature: Textbook. Manual for students and teachers. – M.: Prosveshenie; Vlados 1995. – 256 p.

3 “Literaturnaya encyclopedia terminov I ponyatiy”. M., SPC “Intelvak”, 2001. – 835 p. Chief editor and complier A.N. Nikilukin.

4 Zhurtbay T. Surah: Publicism.- Almaty: Economics, 2005. – 400 p.

5 Zhurtbayev T. Zher-besik: Novel, stories. – Almaty: Zhalyn, 1985. – 384 p.

6 Akhmetov K. The introduction to the science of literature. The tool for study. – Karagandy: “Arko” LLP, 2004. – 332 p.

7 Baitursynov A. “Adebiet tanytqysh”. Almaty, “Zhibek zholy”, 2002. – 208 p.

8 Ginzburg L. “O psikhologicheskoi proze”. L., “Khudozhestvennaya literature”, 1977. – p.443.

9 Zhurtbayev T. Zher-besik: Novel, stories.-Almaty: Zhalyn, 1985. – 384 p.

10 Psychology. Dictionary. M., “Politizdat”. 1990. – 366 p.

К.А. Толеубаева

Көркемдік кеңістік және кейіпкер болмысы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Мақала Тұрсын Жұртбайдың «Жер-бесік», «Қар астындағы көбелек», «Бір уыс жусан» шығармаларын талдауға бағытталған. Мақалада тақырыпты ашуда көркем шығармаларындағы идеялық-эстетикалық жаңалықтар жан-жақты дәйектеледі. Қоғамды

жайлап бара жатқан рухани азғындау экспансиясы, адам, оны қоршаған орта, сол қоғамның адамға тигізер әсер-ықпалының көрінісі жан-жақты сараланды. Сонымен қоса, қаламгердің этикалық-ұждандық мәселелерді көтеруіндегі танымдық-эстетикалық ұстанымдары ашылды. Мемуарлық сипатта жазылған шығармалардағы кейіпкердің ішкі жан әлемі, рухани құндылықтар туралы ой кешудегі драматизммен өрілген сюжет желілері жан жақты сараланған. Кейіпкердің қоршаған ортаны қабылдауын сипаттайтын сюжеттегі трагизм дәлелді талданған. Көркем антропологиялық сипаттағы талдаулар арқылы кейіпкердің ішкі психологиялық ширімдері кешенді қарастырылған. Көркем туындыдағы лиризм, трагизмнің сюжеттік желідегі көріністері айқындалған. Адамның ішкі жан әлемі көркемдікпен берілген шығармалар қарастырылған.

К.А. Толеубаева

Художественное пространство и характер персонажа

Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова,
г. Караганда, Республика Казахстан

Статья посвящена анализу произведений Турсына Журтбая «Жер-бесік», «Қар астындағы көбелек», «Бір уыс жусан». В статье при раскрытии темы разносторонне определяются идейно-эстетические новизны в художественных произведениях. Проанализированы широко распространённые духовные деградации общества, человек, окружающая его среда и влияние общества на человека. Кроме того, были раскрыты познавательно-эстетические принципы писателя в поднятии этико-нравственных проблем. В произведениях, написанных мемуарным образом, разносторонне проанализированы сюжетные линии, связанные с драматизмом в осмыслении духовных ценностей героя. Доказан трагизм в сюжете, характеризующее восприятие персонажа окружающей среды. Анализ художественного антропологического характера включает в себя комплексные внутренние психологические пренебрежения персонажа. В художественном произведении определены лиризм, проявление трагизма в сюжетной линии. Рассмотрены произведения, в которых художественно выражен внутренний мир человека.

УДК 17.71.07

П.С. Усипбаева[1], У.Т.Кыдырбаева[2]

[1]докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: peri_us@mail.ru

[2]доктор PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: yay_79@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ БАТЫРДЫҢ ҮЙЛЕНУ СЮЖЕТІ

Мақалада қазақ эпосының құрылымдық композициясындағы маңызды компоненттердің бірі – батырдың үйлену сюжеті талданады. Эпостың алғашқы арналарынан бастап, кейінгі көркемдік кемеліне жеткен классикалық эпостардағы үйлену сюжетінің айырым-ерекшеліктері айқындалады. Адамзаттық қоғамдағы некенің даму барысы эпос табиғатымен тамырлас қарастырылады. Көне эпостан дастандық эпосқа дейінгі жанрішілік заңдылықтар аясындағы үйлену салтының көрінісі арқылы оның жыр композициясындағы, кейіпкерді сомдаудағы қызметі қарастырылады.

Түйін сөздер: көне эпос, классикалық эпос, кроскузендік неке, эндогамдық неке, экзогамдық неке, әмеңгерлік салт, батырлық сынақ.

КІРІСПЕ

Қай халықтың болмасын эпостық жырларында сол халықтың өмір тарихында орын алған алуан түрлі маңызды оқиғалары мен өмірлік ұстанымы, тәжірибесі мен тағлымы, түрлі дүниетанымдық көзқарастарының кезеңдері мен рухани құндылықтарының тарихы жатады. Сондықтан да болар кеңестік дәуірдегі саясат салдарынан әрбір ұлттық эпостың шын мәніндегі құндылықтарын зерттеу жұмыстарына қолдан жасалған тежеулер мен шектеулер де көп болды. Алайда қазақ эпостану ғылымының алғашқы зерттеушілері Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Бөкейханов, т.б халық руханиятының жанашырлары эпос мұратының халық мұратымен өзектестігін ерте бастан аңғарып, сол кездің өзінде қаймықпай бағалы тұжырымдар жасады. Осындай өзіне дейінгі озық ой өзектерін өз ізденістеріне арқау еткен Р.Бердібаев, Ш.Ибраев, С.Қасқабасов тағы басқа да зерттеушілер қазақ эпосын әлемдік эпос аясында қарастыра отырып, оның ұлттық болмысындағы ерекшеліктері мен құндылықтарын заман талабына сай жаңаша деңгейде ғылыми тұрғыдан тереңдей зерттей білді. Яғни, эпостың табиғатына тән заңдылықтар жүйесін анықтаудың өзі түрлі сатылардан өтті деуге болады. Оның мәтіндері мен түрлі вариантарын жариялаудан бастап, эпостың тарихилығы мен типологиясы, құрылымдық семантикасы мен поэтикалық түзілісі жайында іргелі ғылыми зерттеулер жазылып, қазақ эпостану ғылымының деңгейі көтеріліп, қазақ эпостану мектебі қалыптасты. Біздің мақаламыздың да басты мақсаты – осы эпостың құрылымындағы көне қабаттарының бірі – эпос кейіпкерінің үйленуіне қатысты мәселелерді қарастыру. Отбасылық ғұрыпты кешенді түрде қарастырған ғалым К.Матыжанов адам баласының өміріндегі үйлену салтының мәні жайында былайша ой тұжырымдайды: «Қай елде, қай кезеңде болмасын адам баласының ер жетіп, қоғамның, белді мүшесі болуының басты белгісі – оның өз алдына шаңырақ көтеріп, отау тігуі болып саналады. Ол, ең алдымен, ұлының ер жетіп, қызының бой жетіп, ел қатарлы үй болуын аңсаған ата-ананың қуанышы болса; екіншіден, өмірдің тізгінін өз қолына алып, жұрт қатарына қосылған жастардың орындалған мұраты; үшіншіден, іргесін кеңейтіп, тың күш қосып, жаңа шаңырақпен толыққан рудың, тайпаның (дәстүрлі қоғамда), халықтың, ұлттың, қала берді, барша қоғамның қуанышы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тойдың өзі, тұтастай алғанда, ойын-сауықтық тұрғыдағы көңілашар шара ғана емес, ол – ғасырлар бойына сандаған ұрпақ санасының сарасынан өткен тарихи мәдени құндылық. Онда ислам дініне дейінгі көне наным-сенімдердің, дәстүрлі дүние танымның нәрі сіңген, әлденеше қатпарлы рухани құндылықтар қоймасы бар. Сондықтан да, той дегенді тек көңіл көтеру, ойын-сауық жасау, жастардың үйлену рәсімін атап өту ғана деп түсінуге болмайды. Әсіресе, дәстүрлі қоғамда бұл аса жоғары мәнге ие, сол дәуірдің бүкіл дүниетанымы мен дәстүрлі әдет-ғұрпына, салт-санасына лайық қалыптасқан күрделі ғұрыптық рәсімдер кешені болып табылады» [1, 152].

Классикалық эпостың алғашқы бастауы болған көне эпостан бастап, түрлі даму жолдарынан өтіп, түрліше мән иеленген әрі кең таралған бұл сюжет – батырдың үйлену мақсатындағы жолға шығуы мен жорықтары, түрлі сынақтардан өтуі, сондай-ақ осы жолдағы бөгеттерді жеңудегі ерлік әрекеттерімен мазмұндалады. Бұл мәселенің ауқымы өте кең әрі күрделі. Өйткені аталмыш сюжеттің әрбір жырдағы іштей өрілуі тіпті әр вариантта әртүрлі болып келуі мүмкін. Сондай-ақ, бұл сюжеттің негізінде адамзат баласының неке, отбасы жайындағы көнеден кейінгіге дейінгі көзқарастары ның тарихы бар. Мұнда анаеркі дәуіріне тән әйелдер үстемдігі басым болып тұрған сәттегі батыр әйелдердің өзіне жар таңдауынан бастап, патриархалдық қоғамға тән некелік көзқарас, талаптарға қатысты танымдық көзқарастардың элементтері, сарындары бар. Классикалық батырлық эпостардағы батыр өз қалыңдығын іздеп жолға шығып, қыздың қарсылас туыстарымен я болмаса түрлі жауыз күштерімен, кей тұста қыздың өзімен жекпе-жекке шығып, ақыры жеңіске жетеді. Бұл

жайында эпостанушы ғалым Ш.Ибраев: «Батырдың өзіне жар таңдап, әрі оны өз күшімен алуы – қалыптасқантиптік сюжет. Бұл кейін батырлық жырына да ауысқан. Алайда, батырдың үйлену сюжетінің басқа да түрі кездеседі. Тұңғыс тілдес халықтардың эпикалық дәстүрінде інісі ағасына әйел әпереді, ал, ненецтердің жырларында ағалары кіші інісіне қалыңдық таңдайды, құда түсіп, қызды алып қайтады. Қайтар жолда батыр жаумен соғысып, оны жаңа үйленген қалыңдығының көмегімен жеңіп шығадыБатырдың үйленуіне байланысты осы үш сюжеттің алғашқысы кейін қалыптасқан батырлық жырына арқау болғандығы мәлім»[2, 47] – деп ой қорытады. Бұл тұжырымнан байқалатындай, біз талдап отырған сюжеттің мәнін ашу бір мақаланың деңгейіне ауқымына симайды. Сондықтан да біз бұл күрделі тақырыптың кейбір өзекті тұстары жөнінде ғана тұжырымдар түйіндейміз**.**

Жалпы адамзат тарихындағы моногамдық семяның пайда болуы аса маңызлды бетбұрысты танытқан әлеуметтік-тарихи кезе болғаны белгілі. Халықытың рухани өміріндегі маңызды жанр эпостың өзегіндегі отбасы құру тақырыбының негізі мән атқаруы жайдан-жай емес. Халықтың оның қоғамдаағы мәнін жете түсініп, маңызын жоғары бағалағандығын танытады. Сондықтан да батырдың үйлену оқиғасы эпос қаңқасын құрайтын міндетті әрі маңызды негізгі бір сюжетке айналған. Әрине, эпикалық батырдың үйлену жолындағы әрекеттері эпостың жанрлық түрлеріне қарай әрқилы сипат иеленеді. Мысалы, көне эпостарда ол көбіне батырдың жеке дара ісі болып көрінсе, классикалық эпостарда жалпы қауымның, тұтас рудың міндет-мақсаты түрінде маңыз иеленеді. Сондай-ақ, әлемнің барлық халықтарының эпосына тән бұл сюжеттің әрбір ұлттық эпостағы сипаты да нәзік мәселе. Ең алдымен айтарымыз: эпос композициясындағы бұл міндетті әрі маңызды элементтің ана еркі дәуіріндегі бастауларындағы тарихи-этнографиялық сипаты басым болып келетіндігі анықталған мәселе. Елсіз, алыс аралдарда жалғыз я болмаса бауырымен бірге тұратын батыр қыздардың өзіне жар таңдауымен ерлермен қатар күш сынасуы ең көне сюжет әрі бұл «жар таңдау» мотивінің алғашқы элементтері деуге болады. Ал осы күрестегі әйелдер рөлінің біртіндеп әлсіреуімен ер батырлар ерлігінің үстемдік алуы арқылы бұл сюжет кең өріс алып, күрделене, түрлене түскен. Қалың жұртының «жаратқаннан тілеп алған» ұлының өзге жұрттан қалыңдық іздеп, отбасын құруға талпынысының өзінде түрлі танымның тарихи іздері жатыр. Яғни, өз руынан қыз алуға тиым салатын экзогамдық некенің мықтап орын алған жағдайында ел ардақтысына айналған батыр басқа жұрттан жар іздеп, оны өз ерлігімен жеңіп алып келу міндеті талап етілген. Әрине, қыз беретін жақтың да қызын тек жеңімпазға беру шарттарында жалпы қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі ең күшті, епті батырды ұлықтау, болашақ отбасының, жақын-жуығының тыныштығы мен бақытын баянды ете алатын ерлерді аңсаған, ұлықтаған халықтың үмітімен аңсары қатар өріліп жатады. Яғни, ертедегі түрлі руаралық қырқыс- тартыстар орын алған кезеңдегі жер иемдену жолындағы, дүние-мүлік иемдену бағытындағы өзара соғыстардағы жеке адамдардың ерлік ісін бүкіл ел-жұрт болып қажетсінген, әрі оның отбасы құру ісін де өз назарынан тыс қалдырмаған. Сондықтан да классикалық эпостарда елі-жұрты тілеуін тілеп аттандырған батыр жігіт өз қалыңдығын қандай қиындық болса да жеңіп әкеледі. Қыз жұртының күйеуге деген қарым-қатынасы да әрқилы. Көп жағдайда ол қыздың туыстарының әке, ағасының қарсылығына ұшырайды, солардың өзімен айқасқа түсіп, жеңіп өзін мойындатуға тиіс болады. Осы екі жақты тартыс-тайталастың ең көне замандардағы мәні жұптық тай-талас (бинарная оппозиция) негізінде қалыптасқан форма болатын. Ертедегі эндогамдық неке заңы бойынша қыз беруші жақ пен мен қыз алушы топ арасындағы қарым-қатынастың алуан түрлі тартыс формасында қалыптасуы – үйлену ғұрып жырларының да мазмұндық құрылымына тән. Бұл жайында В.Е. Гусевтің мына пікірі көңіл аударарлық: «Драматическая природа свадьбы явилась следствием того, что сам обряд возник на основе древних форм брака, происходивших в условиях сложных взаимоотношений противостоящих сторон (родов, общин), а позже окончательно сложился в условиях феодального общества и отражал характерные для хозяйственно-экономического уклада и семейного быта той эпохи противоречия. Поэтому свадебное действо выражало не только праздничную, радостную

сторону события, но и печальную, подчас трагическую судьбу девушки, выходящей замуж за «чужа-чуженика» выдаваемой на «чужую сторону» и становящейся жертвой патриархальных нравов. Драматизм исходной жизненной ситуации определил устойчивость, и традиционность драматических ситуаций в самом обряде. Они были обязательны даже в тех случаях, когда брак заключался по любви, по доброму согласию обеих сторон, на радость и родных, и жениха, и невесты» [3, 42]. Енді бір жағдайда қалыңдығының елі әлде бір жауыздықтың шырмауына ілігіп, батыр қайын жұртын құлдықтан құтқарып, теңдік әперудегі ерлігі үшін қалыңдықты алу құқығын иеленеді. Мұның барлығы әрбір жырдың ішкі құрылымына қарай әртүрлі өріледі.

Біз талдау нысанасы етіп отырған «кейіпкердің үйлену» мотивінің дамуы мен өзгерісі эпостың ішкі жанрлық түрлерінің жіктелуіне қарай да өзгешелік сипат иеленеді. Мәселен қаһармандық жырлардағы батырдың үйленуі кеңінен баяндала бермейді. Онда кейіпкер негізінен патриархалды рулық салттың талабына сәйкес, өз тағдырына тиесілі жарын таңдап алып, соны қолына қондыруға міндетті, Бұл мотив қаһармандық эпостың негізгі мотиві қаһармандық рухты жырлаудың аясында ғана белгілі бір мән иеленеді.

Мысалы, «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын сұлудың, «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқаның бейнелері сол батырларға лайық сомдалған. Олар өздерін ерлерінен бір саты төмен қойып, әйелдің негізгі мақсаты еріне адалдық пен ұрпақ тәрбиелеу екендігін сезінетін кейіпкерлер ретінде көрінеді. Әрине, екі жырдағы қалыңдық үшін күрестің сипаты бірдей емес. Мысалы , «Алпамыс батыр» жырындағы Алпамыстың жар таңдауы, үйленуі екі достың ежелгі «ежеқабыл» салты арқылы серттесіп, ақыры қыз әкесі Қарабайдың сертінен тайып, ел ауып көшіп кетуі оқиғасымен басталады. Ал батырдың қалыңдығы жайлы ойда жоқта естіп біліп, оны табуға құмартуы ақыры алысқа сапар шегіп, аттануы, сол тұста Гүлбаршын сұлудың елімен қосып қалмақ ханының тұтқынына түскенін есітіп, ерен ерлік көрсетіп оларды құтқарып, іздеп шыққан жарына қосылуы арқылы өрбиді. «Алпамыс батыр» жырындағы батырдың қалыңдығын иемденуі оны екі рет жау құлдығынан құтқаруымен ерекшеленеді. Алғашқысы Қараманның қыспағынан құтқару болса, екіншісі Тайшық ханның мыстанның әсерінен зынданда ұзақ жатып қалғанда Тайшықтың қолына түскен Гүлбаршынды құтқаруы. Яғни бұл мысалдар классикалық жырлардың өз ішіндегі «үйлену мотвінің» композициялық өрілімі әрқилы болып келетіндігін көрсетеді. Сол арқылы жырдың негізгі кейіпкерінің батырлық істерінің өзі де әр қырынан дәріптеледі. Ал «Қобыланды батыр» жырындағы батырдың қалыңдығы жайлы ойда жоқта естіп біліп, сұлулығымен даңқы шыққан Құртқа сұлудың еліне іздеп келіп, өнерін асырып сұлудың көзіне түсуі, оның айбынды батырлығынан бүкіл Көктім-аймақ елінің қаймығып, сынақта оған ізет көрсетілуі арқылы батырлықтың басым суреттелетіндігін көруге болады. Әрі ақылды әрі сұлу Құртқаның өз елінен теңі табылмай, Қобыландыдай ердің ерекше тұлғасын танып, оны өзіне лайық көруі, қыз қалауына әкесінің тілегінің ұштасуы, Көктім – Аймақ елін, яғни қалыңдығының жұртын ежелгі жауларының қыспағынан құтқарып теңдік әперуі Қобыландының жалпы адам сүйгіштік қасиетін айқындай түсіп, еркіндік, тәуелсіздікті көксеген тұлғасын биіктете түседі. Яғни жырдағы негізі идея – осы. Ал батырдың «қалыңдық таңдау» мотиві батырдың осы қасиетін аша түсетін алғашқы және негізгі сарынның бірі.

Эпостың ерекше бір тұсы – батырдың маңайындағы әйелдер бейнесінің Аналық, Құртқа, Қарлыға, Қарлығаш бейнелерінің жан-жақты суреттелуі. Ол алғаш рет Ә.Бөкейхан мақаласында әдеби тұрғыдан талданған [4, 27-29].

Жалпы Қобыландының таңдап алған жары Құртқаның бойында көне эпос кейіпкеріне тән қасиеттерден бастап кейінгі заманғы дәуірлердің талап-тілектері қатар ұштасып жатады. **«...**батырдың ерлікпен жеңіп алған жары Құртқа бойындағы сәуегейлік, көрегендік (батыр мінер тұлпарды енесінің ішінде жатқанда тану, батырдың алдындағы бөгеттермен, ел-жұрттың болашақтағы хал-күйін алдын-ала болжау, ер-азаматтың қару-жарағын жабдықтау әрекеттері) дамыған матриархат заманынан келе жатқан қасиеттер. Ол кейінгі патриархалды-феодалдық қоғам талап еткен ер-азаматтың қамқор серігі, отбасының ұйтқысы қасиеттерімен молыққан. Полигамиялық патриархалды үлкен отбасындағы бірлік пен татулықты ұйытқан

әйел бейнесінің бар қасиетін халық Құртқа бойына жинақтаған. Бұл – жырда: Қобыланды мен Қарлыға арасына ғана емес, балаларымен Қарлыға арасына дәнекер болу, Қарлығаны алып келе жатқан батырдың алдынан шығып, еріне құтты болсын айтып, Қарлығаға мейірім көрсету, өз баласын оның бауырына салып, оны босандырып, баласын өз баласындай асырап-бағуға байланысты үлкен аналық жүрегін суреттеу арқылы өрнектелген. Көне заманнан келе жатқан (бұрын батырдың қарындасы, әпкесі, кейін жұбайы) батырдың қару-жарағын жабдықтау дәстүрі [5, 339] батырға ғана емес, оның балаларына дейін жалғасады» [6, 405].

Сонымен бірге Қарлыға бейнесінде көне анаеркі заманындағы кәмелеттік сынақтан өтудің , (қару меңгеру, батырлық дәстүрді үйрену) ерлермен тең ерлік көрсететін «батыр қыз бен тайпааралық соғыстарда тәуелсіздік үшін соғысатын жауынгер әйел [7, 61] сипаты бар» Қаһармандық эпостың идеясына бағындырылған батыр, Қарлығаның – қамқор әйел Қарлығаға айналу жолын жыр патриархалды-феодалдық қоғамның отбасылық этикасына сәйкес оны Құртқамен бір мақсатқа жұмылдырған. Ол-ерінің бабын тауып, оның сенімді серігіне айналу.

Ол қаһармандық эпостың негізгі идеясы жалпы жұрттың бірлгі мен , тұтастығын көксеу ұғымымен өзектесіп жатыр.

Сондай-ақ «Қамбар батыр» жырындағы батырдың үйлену тақырыбы өзіндік ерекшелігімен көрінеді. Мұндағы ертедегі «қыздың күйеу таңдау мотиві» сюжеттің негізгі қозғаушы тетігі болып табылады. Сұлулығы мен салтанаты асқан Назымның әкесінің байлығы мен алты ағасының айбынынан қаймыққан батырлардың ешқайсының дәті бармаған ерлікке қасқа атты кедей Қамбардың қаймықпай баруы ежелгі «күйеу таңдау» сарынын біртіндеп өзгертіп, қыздың емес, күйеудің таңдауының басымдығына қарай ауыса бастайды. Себебі, қанша кедей болса да өнерімен, асқақтығымен өзіне ешкімді тең келтірмеген Қамбарға Назымның өзі ынтық болады. Яғни, батырдың батылдық, батырлық қасиеттерінің мәні алғы кезекке шығады. Себебі, қаһармандық эпостың басты мақсаты – өз елін, ру-тайпасын басқыншылықтан қорғаған ерлерді дәріптеу, халықтың тәуелсіздігіне ұмтылу. Эпос бұл мақсатқа бірден жете қойған жоқ, ұзақ даму, қалыптасу жолдарынан өтті Яғни сол тарихи жолдардағы бас кейіпкердің үйлену процесіне қатысты көзқарастар да біркелкі болмағаандығына зерттеу нәтиежелері арқылы көз жеткізілді. Өзінің отбасы мен жақындарының қауіпсіздігі үшін ғана күресетін көне эпос кейіпкерлерімен салыстырғандағы қаһармандық эпос кейіпкерлерінің жар таңдауы көбіне белгілі бір идеяға бағындырылады. Ал көне эпостарда сол көне замандардағы тұрмыстың, салт-дәстүрлік заңдылықтардың шынайлығы елес береді.

Жалпы эпос дамуының соңғы көркемдік сатысы ретінде қарастырылып жүрген дастан кейіпкерлерінің жар таңдау, үйлену жағдайларын талдау арқылы бұл мәселенің мәнін тереңдей тануға болады. Жаугершілік заманның беті қайтып, халықтың мамыражай бейбіт өмір сүрген уақыттарындағы эпос мұраты адамдардың ішкі жан күйлерін, сезім сипаттарын суреттеуге қарай ойысады. Сондықтан да дастандардағы басты тақырып екі жастың өзара сүйіспеншілігін дәріптеу басымдық алады. Батырлық эпостардағы қалыңдығын болашақ жарын қарсыластарымен ашық шайқаста басым күшімен жеңіп алып, сол қалыңдығының кейін өзінің сенімді серігіне айналуы арқылы батырдың толыққанды тұлғасы сомдалады.

Ал ғашықтық дастандардың негізгі идеясы – махаббат, сүйіспеншілік тақырыбы болғандықтан, кейіпкер болашақ жарына «сырттай ғашық» болып, (түсінде көріп я болмаса оны өзгеше бір жағдайда кезіктіріп қалып ғашықтық дертіне шалдығады) соны табудың жолына түседі. Яғни мұнда да батыр жары үшін жолға шығады. Алайда мұндағы қалыңдық іздейтін кейіпкердің ерлік істерінен гөрі оның ішкі күйзелісі мен жан қиналыстарын тереңірек суреттеу басымдық алады. Сол арқылы болашақ жарына деген кейіпкердің қарым-қатынасы айқындалады. Мысалы ғашықтық жырлардағы кейіпкердің үйленуі де елдік, халықтық мұраттармен, салт-дәстүрлермен байланысып жатады. Мәселен «Қыз Жібек» жырындағы Төлегеннің Қыз Жібекті айттыруға 550 жылқы айдап алып келуі Қозы Көрпеш

пен Баян әкесінің ежелгі дәстүр арқылы серттесуінің отбасын құруына негізгі түрткі болған себептер екені белгілі.

«Қозы Көрпеш» ғашықтық эпосындағы кейіпкердің жар таңдауында әлеуметтік сипат басым. «Эпостың басты тақырыбы – сүйіспеншілік мәселесі жаңаша, сол кезеңге сәйкес түсіндіріліп, жырланады. Қозы мен Баян – бір-біріне жай ғана ғашық болған жігіт пен қыз емес. Олар екі әкенің сертін орындаушылар болып суреттеледі. Сөйте тұра, олар бірін-бірі көргенде үлкен сезімге бөленіп, шын ғашықтарға айналады. Жалпы, бізге жеткен жырда сүйіспеншілік пен имандылық, адалдық пен адамгершілік мәселелері ең басты, ең негізгі болып көрсетіледі»[8,93] – дейді С.А.Қасқабасов. Қозы өзіне айттырылған қызды іздеп, сапар шегеді.Қозы болашақ қайын атасының аулына келеді. Ол өзінің пішінін өзгерткен; оны ешкім танымайды. Ол қыздың әкесіне малшы болады. Қозының өз қалыңдығының хабарын біле сала бір сәт кідірместен жолға шығуы, ақыры оның елін тапқанымен, бірден көріне алмай, қайын жұртында жасырынып, басқа кейіпте өмір сүруінде өте ерте замандардағы үйлену дәстүрінің элементтері бар. Себебі, ең көне дәуірлерде үйленетін жігіт өз қалыңдығының, яғни қайын атасының елінде тұруы тиіс болған Ол «матрилокалдық неке » [9,90-125] – деп, аталып, XX ғасырға дейін бірқатар елдерде сақталған.

Яғни стадиялық жағынан эпостың кейінгі заманғы сатысы болса да, ғашықтық эпоста үйленқу салтының ең көне, қыздың елінде, қайын жұртында кемінде екі жыл жұмыс істеп, өзінің жар бола алақрлық қабілетін таныта алғанда ғана қызға қол жеткізетін дәстүрдің ізі сақталған. Қозының Баянға бірден келмей, я болмаса қайын жұртына танылмай «тазша» кейпіне еніп, бақташылық атқарып, өнерімен танылуы осының мысалы.

Ғашықтық жырлардағы үйлену салтының басты мақсаты – қыз бен жігіттің бас қосу жолындағы қиындықтарға қарамай, бір-бірін сүйіп, махаббат үшін күресін дәріптеу болса, Қозы Көрпеш-Баян сұлу «жырындағы екі жастың өз бақыты үшін күресі – өз ата-аналарының антын іске асырумен өрнектеледі. Яғни мұндағы махаббат пен сүйіспеншілік ата-ана, қоғам алдындағы борыш пен парызбен көмкеріліп, жеке адамның бас бостандығы мен махаббат еркіндігінің жеке адамның ісі ғана емес, қоғаммен үйлескен ерекше сипатын дәріптеген. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры – өзінің көркемдік даму жолында талай замандардың ықпалын бойына жинақтап, ғашықтық жырдың ең бір ғажайып үлгісіне айналған. Бұл жайында М Әуезов: «Бізге мәлім болған «Қозы Көрпеш – Баян Сұлуң жырларының кейбір варианты – ерте заманның өзіне байланысты айтылса, енді біреулері бергі XVIII-XIX ғасырда өңделіп, жаңғырған. Және кейде «ноғайлың деген ескі атаулары жойылып, оның орнына Кіші жүздің Шеркеш руы, не Орта жүздің Бағаналы (Найман) руларының аттары аталады. Бірақ бұл нұсқалардың қай-қайсысын алсаңыз да, алғашқы сюжетасылы – біреу. Әрдәуірдің, әр жердің ақындары өз ортасындағы тыңдаушыларының ыңғайына тартқанымен, оның негізгі мазмұны, оқиға желісі бір арнаға саяды» [10, 421] – деп ой қорытады.

Қазақтың ғашықтық жырының жауһары «Қыз Жібек» жырының ең басты ерекшелігі – жырдың үлкен екі сюжеттен тұратындығы және осымен байланысты бас кейіпкерлерге қатысты екі түрлі үйлену мотивінің көркемдік қызмет атқаруы. Алғашқы жыр бөліміндегі Төлеген мен Жібектің ынтызарлық сезімі мен оның трагедиялық сипаты суреттелсе, екінші бөлімде Жібектің қайнысы Сансызбаймен қосылу оқиғасы. Жырдың алдағы талданған жырдан өзгешелігі Төлегеннің өз ғашығына үйлену үшін батыл әрекетке баруымен ерекшеленеді. Қыз әкесіне тиісті қалыңмалын төлеп, тиісті жөн-жоралғыларын жасайды. Мұндағы басты көңіл аударарлық мәселе: Төлегеннің үйлену жолындағы әрекеттерінде өз жұртынан, өз әкесінен қолдау көрмей, қарсылыққа тап болуы, Ақыры жар таңдау сапарының сәтсіздікке ұрынуы. Бұл тұрғыдағы халықтың эпосқа артқан жүгі (Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырымен өзектес, Ер азамат өз жұртының талап - тілегінен ауытқымау керек, егер ауытқыса оны үлкен жаза күтетіндігін ескерту. Сондықтан да шын ғашықтық жолына, жеке сезіміне ерік беріп, дәстүрлі әке үкіміне бағынбай, өзінің жүрек қалауын алға шығарған Төдегенді жыр қапияда қаза таптырады. Десе де халықтың өзінің аяулы кейіпкерін өлімге қиғысы келмеген көңілі жырдың екінші бір бөлігін тудырып, жаңа нұсқасының пайда болуына әсер

еткен. Ол ел ішіндегі әмеңгерлік салтын дәпріптеу арқылы батырдың ерлік ісі ғана емес, некелік ісі де, отбасылық өмірі де әрі қарай үзілмей жалғатсын деген идеяны уағыздап, Сансызбай мен Жібекті қосып, бақытқа жеткізу.

Бір жағынан алғанда бұл кейінгі заманғы патриархалдық-феодалдық қоғамның талап-тілектерінен ғана туған шешім сияқты көрінуі мүмкін. Алайда оның астарында ерте рулық дәуірдегі жігіттің өз қалыңдығын жау қолынан құтқаратын көне мотивінің де ізі жатқандығын аңғаруға болады.

Яғни, С.А.Қасқабасов пікірімен түйіндесек: «...қорыта айтқанда, қазақтың классикалық түрдегі ғашықтық жырлары – ежелгі рулық заманда пайда болған «жігіттің үйленуің туралы түпкі сюжеттің негізінде орта ғасырларда үлкен эпосқа айналған түрі. Бұл сюжет, әсіресе, Қазақ хандығы тұсында көркем фольклордың тамаша үлгісіне айналған. Талантты ақындар мен жыршылар «Қозы Көрпеш – Баян Сұлуң мен «Қыз Жібек» сынды жырларды тамаша романдық эпос етіп жырлаған. Сөйтіп, қазақ фольклорының құрамында ғашықтық жыр жеке жанр болып қалыптасқан» [8, 421]. Бұл тұрғыда да үйлену салтының ерекше рөл атқарғандығын көруге болады.

Эпостың дастандық түрін жүйелеген ғалым Б.У.Әзібаева романдық эпостардың өзіне тән болмысы жайында: «…Дей тұрғанмен, романдық эпостың өзіндік белгілері де көп. Ең алдымен, оның басты тақырыбы – соғыс емес, бейбіт өмірдегі екі жастың махаббаты. Сүйгеніне қосылу үшін күрескен қыз бен жігіттің бүкіл тіршілігі, іс-әрекеті кәдімгі қазақ аулында өтеді, сол себепті елдің тұрмысы, салты, ғұрпы жан-жақты көрсетіледі. Ғашықтық жырдың күллі бітімі, ауаны – тынышты жағдай, кейіпкерлердің іс-қимылдары, тартысы – шым-шытырық емес, ал, оқиғаның өрбуі – баяу, кәдуілгі, күнделікті өмірдің ағымына сәйкес [11, 94-95] деп тұжырымдайды.

Батырлық жыр кейіпкерлері секілді ғашықтық дастан кейіпкерлері де өз жарын іздеу жлындағы күресте қажыр-қайратымен төзімділігімен, ерлігімен мақсатына жетеді. Ал эпостың дастандық түрінің ерекшелігі оның кейіпкерлерінің үйлену оқиғаларында сезімдік, лирикалық сипаттар басым. Бұл жайында В.М.Жирмунскиимен Х.Т.Зарифовтың өзбек дастандары жайындағы: « кейіпкердің махаббатының романтикалық құштарлық сипаты басым. Махаббат сергелдеңімен есеңгіреген, ғашықтықтан есі ауған кейіпкер ақыл-есінен жаңылып, көз жасын көлдетеді, лирикалық толғаныстарын білдіреді...» [12, 132-133.]– деген пікірі қазақ дастандарынның кейіпкерлеріне де тән. Ал әзербайжан дастандары туралы зерттеуінде ғалым М.Г.Тахмасиб та осы пікірді қуаттайды [13, 31] Яғни дастандық эпос кейіпкерлері негізінен батырлық күші емес сезім күшімен дараланады. Мұндағы қалыңдықтың өзі де батырлық және ғашықтық дастандардағы қалыңдық бейнелерінен мейлінше сұлулығының асыра дәріптелуімен ерекшеленеді. Бұдан шығатын қорытынды: эпостың дамуы, оның жанрлық түрлерінің жіктелуіне байланысты әу бастағы ерлікпен үйлену біртіндеп сезім мен сүйіспеншілікті алғы кезекке шығарып, жаңа кейіпкерлер жүйесін қалыптастырады. Көркемдіктен гөрі шынайылық сипаты арта түседі.

Әрбір қоғамдық кезеңдердегі отбасы мен некенің әрқилы қоғамдық-әлеуметтік мән атқарғандығына осы эпостағы үйлену мотивінің түрліше сипаты арқылы көз жеткізуге болады.

Әсіресе халық батырлық эпос қаһармандарының үйленуіне ерекше мән артып оны «батырлық үйлену» [14, 285] – деп атаған. Тұтас бір елдің тағдырыа жауапты болашақ батырдың жар үшін күрестегі елік әрекеттері арқылы көрінетін қажыр-қайраты мен қаһармандық істері , жауға жақынының намысын таптайтын намыстылығы арқылы халықтың батыр тұлғасына деген ерекше көзқарасы анық танылады. Әрі өз қорғаны болған батырдың «өмірлік серігі қандай болу керек дегенге эпос өзгеше мән береді» [15, 162-165]. Демек, эпостық жырлардағы қаһарманның үйленуі жайындағы сюжет кейіпкердің батырлық қасиеттерінің сыналатын тұсы, оның өз жарын, өз жұртын жат жұрттың ұыспағына қалдырмайтын намысы мен қайратын танытатын ерекше бір сәт ретінде бағалы сюжет болып табылады. Ол әу бастағы аясынан біртіндеп кеңіп, эпостың көркемдік кемеліне жеткен

тұсында эпос құрылымындағы батырды дәріптеудің ең қажет әрі көркемдік құралдарының маңызды бөліктерінің біріне айналған.

Бүгінгі эпостану ғылымында қазақ эпосының бастау алған арналары мифологиялық синкретизмде жатқандығы анықталып, оның көркем классикалық деңгейіне дейінгі даму жолындағы түрлі кезеңге тән әр алуан амал-тәсілдердің типі анықталған. «Ол, кейіпкері мифтік күштермен айқасатын көне эпос түрінен бастап, XIX ғасырда жанр ретінде толық қалыптасқан, кейіпкері жеке даралық қасиеттерге ие, патриархалды-рулық, патриархалды-феодалдық қоғамның қағида, ұстанымдарына қарсы шыққан/тұрған, өз тағдырын өзі шешуге қабілетті және сол жолда аянбайтын, ортағасырлық және жаңа заман жазба әдебиеті мен шығыс әдебиетінің ықпалын сіңірген дастандық эпосқа дейін өсті» [11].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жинақтай келгенде, эпос халықтың басынан өткерген сан ғасырларлық тарихын, салт-санасы мен тағлым-тәлімін жинақтай отырып, сол тарихи оқиға мен елдің санасында сақталған дәстүр-салттың өзін көркемдік әдіс ете отырып, болашақтың аңсарын айтады.Қай замандарда да халықтың «жел жағына пана болған» батырларының үйлену оқиғасы жеке бір адамның ісі ғана емес, әлеуметтің жалпы халықтың назарындағы іс болған жағдайы басым. Себебі, ол таңдаған ару сол батырдың жеке басының ғана байлығы емес, бір әулеттің, қала берді бүкіл ру, тайпаның намысы мен абыройы болған. Ол батырдың сенімді серігі,батырлық рухтың жалғастырушысы ретінде қазақ қоғамында биік мәртебе иеленген. Сондықтанда қай кезеңде де жар таңдауға ерекше мән беріліп, оның өзінің түрлі даму жолдарынан өткендігіне эпос түрлеріндегі бұл сюжеттің түрліше сипаттары айғақ бола алады. Әрине , аталған жағдайлардың әрқайсын нақтылы жыр мәтіндерін тереңдей талдау нәтиежесінде тереңірек қарастыруға болады. Бұл алдағы іргелі зерттеудің еншісі деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Матыжанов К. Қазақтың отбасы фольклоры.Монография. – Алматы,2007. – 319 б.

2 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. Монография. – Алматы, 1993. – 296 бет.

3 Гусев В. Е. Истоки русского народного театра, Ленинград, 1977. – 253 с.

4 Бөкейханов. Ә Женщина по киргизской былине «Кобыланды» // Шығармаларының толық жинағы. Т. 6. – Астана, 2013. – 515 б.

5 Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М., 1963. – 492 б.

6 Жақан Д. Қобыланды.// Қазақ әдебиетінің тарихы. Том. Фольклорлық кезең. – Алматы: 2008 .– 808 б.

7 Лебедева Ж.К. Эпические памятники народов Крайнего Севера. Новосибирск, 1982. – 112 б.

8 Қасқабасов С.А. Ғашықтық жырлар// Қазақ әдебиетінің тарихы. Том. 1. Фольклорлық кезең. – Алматы: 2008 .– 808 б.

9 Косвен М. Матриархат. Этнографические материалы // Ученые записки МГУ. Вып.61. История. М., 1940. Т.2. С.

10 Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1960. 1-т., 1-кітап. –7 20 б. 511-512-б.

11 Әзібаева Б.У.Қазақ эпосының сюжеттері./ Сюжеты казахского эпоса: монография. – Алматы: «Servise Press», 2014 – 576 б.

12 Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва, 1947. – 519 с.

13 Тахмасиб М.Г. Азербайджанские народные дастаны. Автореф. дис. докт. филолог.наук. – Баку, 1965.

14 Жирмунский В.М. Народный героический эпос. М.,-Л., 1962. – 433 с

15 Марғұлан Ә. Қазақ жырын туғызудағы мотивтер // Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: – 1985. – 368 б.

П.С. Усипбаева[1], У.Т.Кыдырбаева[2]

Сюжет женитьбы батыра в казахском эпосе

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан
[2]КазНУ им аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В статье анализируется сюжет свадебного обряда батыров – одного из важнейших компонентов структурной композиции казахского эпоса. От первых истоков эпоса определяются отличительные особенности свадебного сюжета в классическом эпосе, достигшего дальнейшего художественного совершенства. Ход развития брака в человеческом обществе рассматривается в сочетании с природой эпоса. Из древнего эпоса в рамках жанровых закономерностей до дастанского эпоса рассматривается его деятельность в композиции стихов, в воплощении персонажа.

P. Usipbayeva[1], U. Kydyrbayeva[2]

The marriage of Batyr as a plot of Kazakh epos

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
[2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The article analyzes the plot of the wedding rite of the batyrs - one of the most important components of the structural composition of the Kazakh epic. From the first sources of the epic, the distinctive features of the wedding plot in the classic epos, which reached further artistic perfection, are determined. The development of marriage in human society is considered in combination with the nature of the epos. From the ancient epic, within the framework of genre patterns to the dastan epos, his activity is considered in the composition of verses, in the embodiment of the character.

УДК 82

А.Қ.Үшкемпір
[1]магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: altynai_95.kz@bk.ru

ҚАЗІРГІ АЙТЫС ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР ЖӘНЕ ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Мақалада бәдік, жар-жар сынды ескі айтыс үлгілері мен қазіргі заман айтысы жанрлық, көркемдік және стильдік жағынан сараланды. Зерттеу нысаны диахронды және синхронды аспектілерде қарастырылды. Айтыс өлеңдеріндегі өлең құрылымы мен троптық және фигуралық көркемдік айшықтар, авторлық қолданыстар жекеше талданды. Талдау барысында хроникалық талап бойынша бөлінген айтыстың екі жіктелімі бір-бірімен салыстырылды. Айтыс жанрына тән тарихилық, синкреттілік принципі мысалдармен дәлелденді. Тұжырымдар жасауда салыстыру, анализ, синтез және жинақтау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: синкреттілік, айтыс, қазіргі айтыс, көне айтыстар, бәдік айтыс, жар-жар айтысы, ақындар айтысы.

КІРІСПЕ

Түркі халықтарының мәдениеті мен әдебиеті арнасының тоғысында тұрған көне жанрлардың бірі айтыс бүгінде өзінің даму траекториясын жоғалтқан емес. Айтыс жанрының бастау көзі халықтың наным-сенімі, діни ұстанымы, салт-дәстүрінен туындаса, бүгінде ол қоғамдық, саяси сипат алып, ұлттың келелі әрі өзекті мәселесін шешуде басты рөл атқаратын сөз құралына айналды.

Айтыстың жанр ретіндегі ең ерекше сипаты – синкреттілігі. Синкреттілік қасиеті оның бірнеше өнерді бір арнаға біріктіруімен ерекшеленеді. Мәселен, айтыста сөз өнерінен бөлек, сахна өнері, музыка өнері, психологиялық тартыс сынды басқа еш жанрда жоқ сан алуан өнер мен ғылым салалары біріккен. Фольклордың синкреттілігі оның мәдениет пен әдебиеттің қиылысу нүктесінен бастап өрбиді. Мысалы, айтыс жанрының өзі елдің алдында өтетін болғандықтан, сахналық қойылым, яғни драма бола алады. Оның драма болатын екінші себебі де бар: айтыс тартыстан (конфликтіден) тұрады. Екіншіден, айтыс сөз тартысы болғандықтан және де ауызша өтетіндіктен, ауыз әдебиетіне жатады. Үшіншіден, айтысу барысында сөз саптас арнайы мелодиялық мақамға сәйкес айтылып, ұлттық аспап домбыраның сүйемелденуін де ескерген абзал. Төртіншіден, айтысқа түсетін ақындар ұлттық киімімен ерекшеленген. Қазақы нақышта жасалған ұлттық киім эстетикалық талаптарға ғана жауап бермейді, сонымен қатар ұлт мәдениетінен де хабар береді. Осы ескертпелерді назарға ала отырып, «фольклор – тек әдебиетке тән өнер емес, ол жалпыхалықтық өнерлердің жинақталған үлгісі» деген анықтама ұсынуға болады. Сондай-ақ қарсыластың тактикасын белсенді меңгере отырып, өзіндік тактикамен психологиялық шабуыл жасауда да психологиялық білімді талап етеді. Сонда айтыс әдебиеттің басқа жанрларынан толығымен синкретті өнер бола алуымен ерекшеленеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Айтыстың дәстүрлі жанрлық белгілерден жаңылмауы, дамуы мен өзгеріске енуі синкреттілік сипаттардың бәсеңдеуімен немесе оның жаңаша түрленуімен байланысады. «Сөз барымтасы» аталып кеткен аталмыш жанр тіліне, қаузайтын тақырыбына, айтысу ерекшелігіне байланысты түрліше жіктеледі. Сол жіктелу ерекшелігіне байланысты бәдік, өлі мен тірінің айтысы, жар-жар, қыз бен жігіт айтысы, ақындар айтысы сынды бірнеше түрі кездеседі. Олардың ортақтығы мен айырмашылығынан бұрын, әрқайсысының өзіндік өміршеңдік принципі бар. Мысалы, бәдік айтысы – ең көне айтыс, бірақ қазіргі уақытта қолданыста жоқ. Өйткені «бәдік» ұғымы көне сенімнен шыққан. Оған «малдың айналма ауруы», «адамға немесе малға жұғатын індет» сынды анықтамалар берілген. Бұл ұғымды әркім әркилы түсінеді: бірі «тәңір иесінің аты», ал енді бірі «малға не адамға жабысатын ауру» деген анықтама береді. Ол бәдік жырлары мен бәдік айтыстарында түрлі сипатта көрінеді:

Жігіт:
Қаратауым дегенде Қаратауым,
Тау басынан соғады қара дауыл.
Сіздің үйде бір бәдік бар дегенде
Қаптай көшіп келеді біздің ауыл.
Қыз:
Бәдік кетіп қалыпты таудан асып,
Таудан арғы бұлтпенен араласып.
Енді екеуміз бәдікті тауып алып,
Шың құмардан шығалық сабаласып! [1, 55] – деген жолдарда айтыс ақындары аурудан қайдан шыққанын және қайда көшіп бара жатқанын, сонымен қатар онымен қалай күресетінін айтып жоспар құрады. Ақындар сөз сиқырына сенеді, осы себепті де бәдікті сөзбен қорқытады.

Осы орайда орыс ғалымы А.Будаговтың: «Бәдік – малдың нәр татпай айналып жүретін ауруы (оны сиқыр сөзбен емдейді: ауыл қыздары өлеңдер айтып, көбіне «Көш, бәдік, көш.

Тауға көш, Жайыққа көш, Еділге көш» жиі қайталайды»)» [2, 248] деген анықтамасын да назарға алған дұрыс. Өйткені мұнда ғалым бәдіктің сөз сиқырымен емделетінін дәледдейді. Ал бұл айтыстың қазіргі әдеби үдерістен қалыс қалуы функциясыздығымен түсіндіріледі. Өйткені кез келген әдеби құрал қоғамға белгілі бір қызмет етуі қажет және оның қажеттілігі болу керек. Бәдік айтысының қазіргі әдеби және мәдени өмірде қолданысқа енбеуін халық тұрмысының басқа бағытқа өзгеруімен байланыстыруға болады.

Ал өлі мен тірінің айтысы, жануарлар арасындағы айтыс сол дәуірдегі адамдардың қияли танымынан туындаған. Бұлар танымдық фактордың әсерінен туындаған айтыстар болса, салт-дәстүр негізінде туындаған да айтыс түрлері ұшырасады. Солардың бірі – жар-жар айтыс. Жар-жар қыз бен жігіт болып екі топқа бөлінген ақындар бір-бірімен сөз саптау арқылы күресіп, әзілдесіп, соны сахналық қойылым сияқты қояды.

Бұрынғы айтыстың ерекшелігі ежелгі дүниетанымның ықпалынан туғандығы, салт-дәстүр ерекшелігі болса, қазіргі айтыстың түрленуі мүлде бөлек. Қазіргі айтысты «синкретті айтыстың синкреттенуі» деп түсіндіруге болады. Өйткені жалпы сипаттарды, яғни салт-сана, діни таным, сөз таластыру сынды қасиеттерді бойына жиған айтыс жанры қазір тағы бір мәрте жалқыланып, жинақталып, тек әдебиет пен қоғам талабына қажетті сипаттарды бойына жиған. Мысалы,

Көркіңді көзі барлар көріп қалсын,
Көрмегендер арманда өліп-талсын.
Балиғат жастан асқан Қарлығаш қыз,
Мінезімен елітіп ерікті алсын.
Діңгегі жетілмеген түйін салып,
Жеміс беріп көрмеген өрік талсың.
Ал мен болсам кәдімгі қара ағашпын,
Жақсыға ық, жаманға дар ағашпын.
Түйін салмақ түгілі гүлдемеймін,

Суымен суарсаң да «Сарыағаштың» [3, 14] – деген Мұхтар Қуандықов әрі нәзік, әрі өткір әзілі мен жұмбағына ақын Қарлығаш Әубәкірова былай жауап қайырады:

Табам деп көңілімнің терезесін,
Мұхтар да жанымызды тындырмайды.
Ешкі байғұс қанша тулағанмен,
Ешкімнің терезесін сындырмайды [3, 15], – деп жұмбақ қалжыңына жауап береді де, қоғамның жай-күйін былайша тоғытады:

Білімнің жайын айтсаң мол ағыла,
Азырақ көңіл-күйің соғады ма?
Білімнің жүйесіне бір жаңалық,
Енгіземіз деп жатыр жоғарыда.
Жаңа мектеп бітірген сары ауызды,
Түсірмек тестілеудің сорабына.
«Әйгерім қандай көйлек киіп шығып,
Шай құйып берді», – дейді қонағына.
«Шыңғысханның итінің аты кім?» – деп

Осындай да сұрақтар болады ма? [3, 15] – дегендегі ақынның тоғытпасынан білім саласындағы өзгерістердің шалалығы көрінеді. Мұнда қыз бен жігіт айтысындағы жеңіл әзілдермен қатар, маңызы бар мәселелер де қылаң береді. Ұлттық бірыңғай тестілеудегі сауалдардың дұрыс құрастырылмағанын ақын қыз нақты аргументпен дәлелдейді. Ал Мұхтардың сөз саптасынан бұрынғы ақындардың да дәстүрлі қолданыстарын байқауға болады. Айтар болсақ, «Ал мен болсам кәдімгі қара ағашпын», «Жақсыға ық, жаманға дар ағашпын» деген қолданыстары – күрделі метафоралық қолданыстың таза үлгісі. Жіктік жалғауы арқылы жасалған метафораның бұл түрі эпитетті келген. Ағаштың жай емес, қаралығы мықтылықпен астасса, ал жақсы мен жаманды қатар салыстыра отырып ақын ақ

пен қараның да символикасын білдіруді меңзеген. Бұл айтыста ақын мен ақын арасындағы жеңіл қағытпалар да, саяси мотив те, қоғамдық мәселе де кездеседі. Демек қазіргі ақындар айтысы жан-жақтылығымен ерекшеленеді.

Фольклортанудағы негізгі мәселелерді зерттеген Болатжан Абылқасымов өзінің «Телқоңыр» монографиялық еңбегінде: «Тарихи жыр, аңыздарда, айтыс, толғау, жоқтау, терме сияқты жанрларда бір қарағанда тарихи деректер дәлдігі көбірек сақталынады. Себебі оларда нақты оқиғалар, нақты адамдар, нақты қоғамдық-әлеуметтік қатынастар молырақ орын алады» [4, 4], – деп жазады. Демек, тарихилық, хроникалық принцип айтыс жанрына да тән болып келеді деп айтуға толық дәлел бар. Өйткені жоғарыда келтірілген бәдік айтысы арқылы сол замандағы халықтың танымы мен көзқарасын айқын танысақ, ал қазіргі заман айтысынан алынған мысалдан XXI ғасыр қоғамының таным-көзқарас деңгейін, арбау немесе алдау сынды сенімдерден гөрі нақты әрі деректі мәселені көтеретінін байқаймыз.

Бұрынғы айтыс пен бүгінгі айтыс арасындағы айырмашылық та жоқ емес. Әсіресе айтыста кең таралған пафос метафораның жіктік жалғауы арқылы күрделеніп берілуі әлі күнгі айтыс тактикасында да белсенді қолданылып келеді. Қазіргі ақындар мұны өзінің портретін беруден бөлек қарсыласының назарын ояту үшін де пайдаланады. Осы тұрғыда оны сызбанұсқамен келесідей саралауға болады:

1-кесте. Айтыстағы дәстүр мен жаңашылдықты ажыратушы белгілер

Бұрынғы айтыс пен бүгінгі айтысты салыстыруда ақындардың жас ерекшеліктері де айрықша сипатта көрінеді. Бұрынғы айтыстарда ақындардың жастары шамалас келген. Ал қазіргі сөз барымтасында айтыс ақындары ағалы-іні, апалы-сіңлі, апалы-іні болып та айтыса береді. Мысал ретінде Әселхан Қалыбекова мен Аманжол Әлтайдың Абайдың мерейтойына арналған айтыстағы сөз жарысын алуға болады.

Аманжол:
Жүйріктер жатқан кезде көмбе келіп,
Екеуміз сөз сөйлейік жөнге келіп.
Отырсыз оң жағымда, асыл апа,
Бүгінгі толған айдай дөңгеленіп.
Жасымды есепке алсам, ұлыңдаймын,
Жан апа, жөнсіз жерден ұрынбаймын.
Секілді мама биі сіз жорытқанда,
Соңыңнан шұрқыраған құлындаймын [5, 7].
Әселхан:
Ақынмын, алды-артымды амалдаймын,
Сипаған маңдайыңнан самалдаймын.
Әйтеуір жеңем деген ниет болса,

Демеймін оның жөнін таба алмаймын.
Бозінген өз ботасын шайнамайды,
Сәулесі түскен жансың саған да айдың.
Айналдым отырысыңнан, сөздеріңнен,
Тұп-тура өзім тапқан апаңдаймын [5, 8].

Бұл айтыстан ең алдымен ақындардың жас ерекшелігі, бір-біріне деген ілтипаты және сыйластығы көрінеді. Оны екі ақын да асыл сөзбен көмкерілген жыр жолдары арқылы байқатады. «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» мақалы дәл осы мәнмәтінге сай келіп тұр. Сонымен бірге алғашқы ақынның стилін екінші ақынның жалғастыру да қазіргі айтысу дәстүрін жаңашыл тұсынан танытып тұр. Аманжол ақынның –дайын, -дейін жұрнақтарын Әселхан да тармақтар соңында қостайды. Демек, үндесім мен сыйластықтың да үйлесім тапқанын байқаймыз. Ақындар қолданысындағы көркемдік ерекшеліктер көбіне теңеуден жасалған. Әселханды жаңа толып дөңгеленген айға теңеген Аманжолды апасы да жатсынбай, өзін – бозінгенге, ал қарсыласын өзінен бірнеше жас кішілігіне сай ботасына балайды. Теңеу мен метафораның алма-кезек қолданысы ақындардың да бір-біріне деген таза ниетін білдіруде ерекше қызмет атқарып тұр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы айтқанда, көне айтыс пен бүгінгі айтысты салыстыруда дәстүрге де, жаңашылдыққа да көзіміз шалады. Бұрынғы айтыс көбіне салт-дәстүрдің немесе діни нанымның шеңберінде шектеліп, ақындардың қарапайым сөз қағыстыруы сирек байқалса, қазіргі айтыстардың барлық дені екі ақынның қоғамды, заманды, бүгінгі уақыт пен бұрынғы уақыттың айырмашылықтарын жіктеп, сынаудан болады. Сонымен бірге бұрынғы айтыстар өлең құрылысы жағынан 1-2 шумақты келсе, қазіргі айтыстар шумақ емес, тіпті бірнеше түйдек арқылы жалғасып тауып, дами береді. Қазіргі сахналық айтыстарда көбіне ақындар бірнеше ойын жинақтап, өзінің уақыты келгенде айтады, яғни белгілі бір регламентке бағынады. Бұрынғы айтыстарда ақындар керісінше ой регламентіне, әркімнің сөз қауқарына сүйенген. Сонымен бірге бұрынғы айтыстарда талқыланатын мәселе жалпы тұрмыстық сауалдардан туындаса, қазіргі айтыстарға кесек тақырыптар, ұлт болашағына әсерін тигізетін ірі проблемалар арқау болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: Қазақ мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1964. – 340 б.

2 Будагов А. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869. – 301 с.

3 Қазіргі айтыс. 3-кітап. Астана: «Күлтегін», 2006. – 320 б.

4 Абылқасымов Б. «Фольклор», «Ауыз әдебиеті» ұғымдары туралы //Фольклор шындығы. – Алматы, 1990, 169-181 б.

5 Әлтаев А. Наркескен. – Астана: «Фолиант», 2014. – 288 б.

А.К.Ушкемпир

Традиции и новизна в современных образцах айтыса

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

В статье анализируются образцы древнего айтыса, такие, как бадик, жар-жар и современный айтыс по жанровой, художественной и стилистической категориям. Объект исследования был рассмотрен в диахронном и синхронном аспектах. В стихах айтыса были проанализированы составы стихов, тропные и фигурные художественные методы. В ходе анализа две классификации айтыса, разделенные по хронологическому требованию, сравнивались друг с другом. Принцип историзма, синкретности, характерный для жанра

айтыса, доказан примерами. При составлении выводов использовались методы сравнения, анализа, синтеза и обобщения.

A. Ushkempir

Tradition and novelty in modern samples of aitys

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article analyzes the samples of ancient aitys, such as badik, Zhar-Zhar and modern aitys by genre, artistic and stylistic categories. The object of the study was considered in the diachronic and synchronous aspects. In aitys ' poems the compositions of poems, tropic and figurative artistic methods were analyzed. In the course of the analysis, the two classifications of aitys, separated by chronological requirement, were compared with each other. The principle of historicism, syncretism, characteristic of the aitys genre, is proved by examples. In drawing conclusions, methods of comparison, analysis, synthesis and generalization were used.

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

UDC 378.147

M.Zh. Ainysheva[1], D.S. Ryspaeva[2], N.F. Nemchenko[3], A.T. Duisenbina[4]
[1]Master student, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: ainysheva1@gmail.com
[2]Candidate of Philological Sciences, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: goldensunrise@mail.ru
[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Academy Professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: nnemchenko@inbox.ru
[4]Candidate of Philological Sciences, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: duisenbina_a@mail.ru

INTEGRATION OF COGNITIVE AND COMMUNICATIVE APPROACHES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH

The article considers the problem of realization of the cognitive and communicative approach in language education. The concept of a cognitive and communicative approach in the language education of students, which is based on the integration of cognitive and communicative approaches, has been given. In linguodidactics, the emphasis was primarily on language and communication aspects, but with the development of cognitive science, the priority of the communicative approach has been replaced by a cognitive and communicative approach in recent decades. In teaching languages, the problem of revealing the connection between communicative and cognitive approaches to the organization of linguistic education became relevant because essential characteristics of the cognitive process are predetermined by the integrative study of language as a means of learning, cognition and as a means of communication. This relationship of cognitive and communicative aspects in linguodidactics is based on the integration of the two main functions of the human language: communicative and cognitive.

Keywords: cognitive and communicative approach, language education, methodology, didactics

INTRODUCTION

The necessity to integrate cognitive and communicative approaches and apply them in teaching university students the English language is an important issue that occupies the minds of many methodologists.

The cognitive-linguocultural methodology as a universal conceptual basis for multilingual and multicultural education was developed at the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages by S.S. Kunanbaeva [1]. In her theory the scholar offers a complex of methodological principles as the fundamental provisions in language education with the cognitive principle being defined as the leading one. The language education, based on the cognitive principle, is carried out through the thought process, when a correlation of knowledge with existing cognitive concepts is interrelated.

MAIN PART

Mastering of languages is based on the application of successive systems in cognitive strategies. This happens through the use of a set of cognitive techniques, such as metacognitive, cognitive and social. Talking about various areas of professional activity, according to E.I. Golovanova [2], they are considered as special cognitive-communicative systems. The base of each system is a complex of significant concepts, categories, and subcategories.

O.A. Skriabina tries to answer the question, what cognitive skills provide the internal processes of successful movement of thought to the word [3]. Another problem is the implementation of the communicative intention of the writer and whether it is important in the creation of the text. O.A. Skryabina determines that in writing a whole range of cognitive skills relate to inner speech and it is important: to set a goal and plan its achievement using imagination, forming and formulating a thought, choosing a language form and orthographic spellings and punctuation for its adequate graphic design. Further it is also critical to anticipate the choice of writing and prepare for it; to stop on "thinking", relying on reflection. The following stage should be choosing consciously the necessary forms and using rational-logical thinking, or intuition, relying on the "sense of language" in activating long-term memory and operational memory in correct spelling. The final stage might be to control the image of the result with the real incarnation and to correct and edit the message created by the course in the written paper, combining verbal self-control with spelling control. These skills are formed in written speech as activities based on cognitive mechanisms: goal setting, planning, preliminary assessment, choice and control [3].

Before considering these skills some mention should be made on the practical material to teach the skills and the teaching techniques as such. In some of her works, Kulgildinova attempts to consider the integration of cognitive and communicative approaches in textual activity [4]. The functions of each of the approaches should be defined as well as the aspects that unite them. The communicative approach in teaching English using textual activity is understood as the orientation of learning on the semantic perception of formation a text by students. Understanding a text while reading and learning linguistic material, to construct speech utterances is important to aim at the final result in the text discussion. The cognitive approach as a learning procedure for isolating semantic support is directed at processing the information contained while producing speech is sufficient to perceive the meaning of the text at a deeper level, using keywords and activating basic knowledge in the form of situational models: So, we might deal with extra linguistic factors of speech activity as important elements outlining the language design of speech. The cognitive approach is realized mainly in the classroom and is aimed at determining how students receive information about reality, the way they decode it, conduct comparisons, make the necessary decisions, or resolve problems that arise in the process of reading and interpreting the text. In this respect, communication strategies are aimed at making the cognitive information from the text using communication tools.

In order to manage reading comprehension process it is necessary for the trainee to work on updating and identifying relevant knowledge and ideas about the information embedded in the text. Communicative attitudes, which students receive immediately before reading the text, make the process of thinking purposeful; help to predict the topic or idea of the text. Many methodologists attach special importance to cognitive strategies of comprehending the names of topics that often have great informative value. The cognitive communicative approach to textual activity is determined by three types of communicative needs - contact-setting, information and impact, and also with three aspects of cognition that are viewed in the process of perception, cognition, and presentation. The activity of the teacher and students in information processing is expressed in the cognitive strategy of the lesson, which allows the teacher to mobilize the necessary amount of local and global information in order to implement a dialogical strategy for its interpretation, taking into account the following moments of the discursive organization of the text:

- the general composition of the text, which requires the student to identify the author's techniques for promoting the most important information and creating a background;
- the unity of the text, which is denoted by the terms “cohesion” and “coherence”.

It is the teaching of foreign languages (in common with the teaching of the national language) that acts as an effective means of developing the communicative abilities of trainees, preparing them for interpersonal and intercultural interaction/cooperation, both within their own country and at the international level. It develops value orientations, including, on the basis of the involving students in the dialogue of cultures, contributing to the formation of a person of culture, striving for self-development and self-realization, which can avoid and overcome conflicts. The main objective of modern foreign language education is not only the formation of effective communication skills, but also the social and personal development of students - the development of independent critical thinking, the culture of cognition and mental work among the students, the training in self-education skills, associated with the search for information and its processing and implying the variability of the approaches used to implement the learning process. The implementation of innovative approaches to teaching a foreign language today should be seen as a way of innovative transformation of modern pedagogical reality and the educational environment by a teacher. It is the teacher who designs and implements various forms of the organization of the learning process in general and the learning sessions as its individual elements. The teacher may use a variety of methods, forms, means, and technologies, ensuring the gradual movement of the students thought along the path of cognition and creating a varied educational environment.

It should be noted that the traditional methods of teaching a foreign language at school imply the assimilation of knowledge in artificial situations so that the student does not have the opportunity to see the connection of the studied subject with his life or to correlate it with his future. In this regard, in recent years, the modernization of scientific approaches to the teaching of a foreign language in schools has been aimed at the direction of a cultural dialogue. The transformation of scientific approaches to teaching a foreign language is taking place today under the influence of research in the basic for the methodological science of foreign language teaching. The main combination of directions which determined the emergence of a cognitive-communicative approach is psychology and linguistics. New trends and technologies in methodology are based on the interdisciplinary and multidimensionality of educational content and there appeared new scientific terms. The cognitive-communicative approach is considered as a modification of the cognitive approach with the addition of its communication component.

The cognitive aspect must be included in the communicative methodological approach, subordinated to it, and at the same time it is important to have a scientific basis for this. It is necessary to find analogies facilitating the assimilation, or, on the contrary, to reveal the differences in order to avoid mixing the terms. The present research is conducted according to the point of view that there is a certain interrelation of communicative and cognitive components in learning. The derivation of the concept of "cognitive" in the name of the approach to the first place is due to the historical primacy of its appearance and the basis of personal-individual and socially-personal characteristics of the students in choosing the methodological tools and approaches to learning. The cognitive-communicative approach to learning is, on the one hand, the theoretical justification of the communicative methodology for teaching foreign languages, that is, the solution of such methodological issues as selection, organization, the sequence of studying linguistic and speech material and the ways of presenting and training it, taking into account the communication needs of students of a certain age and educational conditions. On the other hand, cognitive positions ensure the conscious assimilation of knowledge and information of linguistic, cultural and aesthetic character, satisfying and developing the cognitive interests and requests of a student developing personality learning English. In this regard, the student becomes an active participant in the process of foreign-language learning and socialization and not simply an object of the teaching activity of the teacher.

Thus, the most important component of integral technology is a hypertextual representation of knowledge, intended for mastering a linguistic material, which is aimed at teaching the understanding of the text of learning, hence, conscious remembering of the information obtained [4]. In the mainstream of this approach, the theoretical basis is the position about the activity nature

of language, according to which language is viewed as a cognitive process carried out in communicative activity and provided with special cognitive structures and mechanisms in the human brain [5]. A cognitive approach is understood as the solution to traditional problems of linguodidactics by methods that take cognitive aspects into account, which include the processes of perception, thinking, cognition, explanation, and understanding.

At the English lessons the main important parameters of communication are modeled, including:

- creating a discussion-oriented situation;
- ability to predict the possible course of the discussion and determine your own strategy of argumentative speech behavior;
- making possible alternative judgments on the main staging question and determining the course of counter-arguments;
- ability to build his speech on the basis of a demonstrative discourse, suggesting the removal of the majority of different points of view;
- ability to choose the logic of constructing his speech and tactics of his speech behavior on the basis of taking into account the nature of the interlocutors;
- ability to use metacommunication influencing tools to create a background for supporting your point of view;
- ability to get in touch with the audience.

The language picture of the world, according to I.P. Susov, is built on the cognitive structures that have undergone language processing that provide the student with orientation in the environment, as well as control his behavior. A communicative-pragmatic space is created around the trainee, whose functions in describing the surrounding reality include: a) the interpretation of the information received; b) the "new" subjective reflection of the world (Susov 1985). For the formation of cognitive abilities, which include the construction of images and the logical conclusion on their basis, the acquisition of new knowledge, drawing on the available information, drawing up and implementing plans (Demyankov 1994), it is very important to introduce a cognitive-communicative approach, which is the key to solving questions related to the analysis of cognitive processes. The cognitive-communicative approach as a scientific paradigm is defined as a linguodidactical complex of methods and technologies associated with the use of language as an instrument of cognition of another linguoculture based on the application of cognitive-linguocultural complexes, including the sphere and the situation of communication, determine which conditions must be modeled in the educational process for their integration (Sharandin 2015) [6].

Recognizing the effectiveness of the cognitive-communicative approach allows to successfully implementing the strategy and tactics of communication, taking into account the situation and offering cognitive strategies of language education. Cognitive strategies for the formation of pedagogical discourse are represented by the following stages: general (global) understanding - modeling of personal understanding - interpretative understanding - critical thinking, relevant for interaction based on professional discourse, and cognitive resources of communication subjects that correlate with a personal phenomenon (Niyazova 2017) [7]. Students in the learning process should receive "an idea of both new ideas that have already been implemented in the practice of advanced teachers or in experimental scientific research, as well as the prospects for the development of methodology, to determine their attitude to individual methodological provisions and specific recommendations, and then on the basis of developed point of view to outline ways to improve their own practice of language education.

Among the most common cognitive strategies for the formation of scientific and pedagogical discourse, traditionally scholars distinguish strategies that include 4 types of its understanding. 1. General (global) understanding, it is expressed in the form of a common perception, which is provided by a generalized comprehension of the topic, the ability to create an analytical reference on a topic. At this stage, students' verbal behavior is modeled on a frame basis. The frame of the situation-thematic formation of scientific and pedagogical discourse covers a

range of problems related to the topic. Students build conceptual clusters from associations caused by this problem. An important point in this approach is the acquisition of meaningful knowledge. For example, students are required to be able to analyze a textbook, to determine which content exercise corresponds to one or other conceptual frames. Thus, knowledge of the theory becomes a tool for solving practical problems, because, in order to draw a lesson, one must be able to creatively apply knowledge and systematize what has been learned. Analysis of the textbook assumes a support not only for scientific knowledge but also methodological, taking into account the requirements for the level of students of a certain class.

At the next stage, students' process information related to the drawing up of the lesson plan. Through the active transformation of concepts and their inclusion in professional personal baggage, the second type of understanding is created - personal, which refers to the perception that links information with personal experience. During the discussion, students comment on the different options for the lesson, on a conventional basis (rules, norms, training standard), exchange opinions and conceptualize the information in the learning process.

The interpretational understanding is a cognitive strategy of discourse formation, based on the discussion of implied connections and ideas in different linguistic phenomena. The narrative frame creates a unified framework for scientific and pedagogical discourse, which aims to reflect the communicative strategy in the process of speech interaction. The interpretational understanding requires students to be able to materialize speech behavior, presented in a single text of dialogue in the form of a dialogue. And, finally, critical understanding as a cognitive strategy for the formation of a scientific and pedagogical discourse assumes a critical assessment of the possible and already obtained results in order to improve the process of activity and its product. The result of this type of comprehension should be a written work that reveals the semantic-pragmatic content of the topic. Students are required to use the language tools to express the objective meaning of the utterance, its illocutionary aspect, which includes the appropriateness of the tasks, functions, and content of the thematic-textual unity. Thus, the four types of comprehension of material considered by us teach students information and speech impact, provide reasoning for the reliability of information, improve their own practice of teaching and form a scientific and pedagogical discourse. In general, when the scientific and pedagogical discourse is being formed, one can agree with the opinion of T.N. Astafurova |6|who believes that cognitive strategies are mental strategies that involve planning, control, and evaluation of knowledge since the reflexive strategy as an evaluation strategy of the result of training is very important.

CONCLUSION

Thus, the cognitive-communicative approach as a paradigm of language education is based on the fact that cognitive orientation of language learning, carried out in communicative activities that stimulate their speech initiative, that is, cognitive activity, including the processes of perception, categorization, and conceptualization of objects, is closely related to communicative aspects of the language education. The cognitive-communicative approach in linguistic education forms cognitive-communicative competence through the construction and understanding of utterances, their perception from the point of view of the speaker and the listener, the psychological processes accompanying the speech situation.

REFERENCES

1 Astafurova T.N. Strategies of communicative behavior in professionally significant situations of intercultural communication (linguistic and didactic aspects): dis. Dr. of Philology. M., 1997

2 Galperin, I. (2006). Text the as an object of the linguistic research. Moscow: KomKniga.

3 Golovanov, E. (2004, 33). Linguistic interpretation of the term: cognitive-communicative approach. News of the Ural State University, pp. 18-25.

4 Kondubaeva, M. (2013). The integral technology of teaching philological courses. Almaty.

5. Kulgildinova, T. (2008). On the implementation of the communicative-cognitive approach in pedagogical communication. The Management in Education, 50(3), pp. 102-106.

6 Sharandin, A. (2015, 3). Lexical grammar as an object of cognitive linguistics. Questions of Cognitive Linguistics, pp. 72-79.

7 Niyazova, A. (2017). The communicative and cognitive approach in learning English for students of higher educational institutions. Symbol of Science, 165167.

М.Ж. Айнышева[1], Д.С. Рыспаева[2], Н.Ф. Немченко[3], А.Т. Дуйсенбина[4]

Ағылшын тілін оқыту үдерісінде когнитивті және коммуникативтік тәсілдерді біріктіру

[1,2,3,4] Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау, Қазақстан

Мақалада тілдік білім беруде когнитивті-коммуникативтік тәсілді жүзеге асыру мәселесі қарастырылады. Студенттердің тілдік білім берудегі когнитивті-коммуникативтік көзқарас түсінігі берілген, ол когнитивті және коммуникативтік тәсілдерді біріктіруге негізделген. Лингводидактикада ең алдымен тілдік және коммуникативтік аспектілерге баса назар аударылды, бірақ когнитивтік ғылымның дамуымен соңғы онжылдықта коммуникативтік тәсілдің орнына когнитивті-коммуникативтік тәсіл келді. Тілдерді оқытуда тілдік білім беруді ұйымдастыруға коммуникативтік және когнитивті тәсілдердің байланысын анықтау мәселесі өзекті болып отыр, өйткені танымдық үрдістің мәні оқыту, тану құралы ретінде және коммуникация құралы ретінде тілді интегративті зерделеумен алдын ала анықталады. Лингводидактикадағы когнитивтік және коммуникативтік аспектілердің бұл өзара байланысы келесіге негізделген: адам тілінің екі негізгі функциясының интеграциясы: коммуникативтік және когнитивті.

М.Ж. Айнышева[1], Д.С. Рыспаева[2], Н.Ф. Немченко[3], А.Т. Дуйсенбина[4]

Интеграция когнитивного и коммуникативного подходов в процессе обучения английскому языку

[1,2,3,4]Кокшетауский государственный университет им Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

В статье рассматривается проблема реализации когнитивно-коммуникативного подхода в языковом образовании. Дано понятие когнитивно-коммуникативного подхода в языковом образовании студентов, который основан на интеграции когнитивного и коммуникативного подходов. В лингводидактике акцент делался в первую очередь на языковые и коммуникативные аспекты, но с развитием когнитивной науки приоритет в последние десятилетия на смену коммуникативному подходу пришел когнитивно-коммуникативный подход. В преподавании языков проблема выявления связи коммуникативного и когнитивного подходов к организации языкового образования стала актуальной, поскольку сущностные характеристики познавательного процесса предопределяются интегративным изучением языка как средства обучения, познания и как средства коммуникации. Эта взаимосвязь когнитивных и коммуникативных аспектов в лингводидактике основана на следующем: интеграция двух основных функций человеческого языка: коммуникативной и когнитивной.

UDC 378.1.147:57

D.B. Yerbolatova[1], D.S. Ryspaeva[2], N.F. Nemchenko[3]
[1]Master student, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: thelifetime94@gmail.com
[2]Candidate of Philological Sciences, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: goldensunrise@mail.ru
[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Academy Professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: nnemchenko@inbox.ru

SOME ASPECTS OF TEACHING PROFESSIONAL ENGLISH TO BIOLOGY STUDENTS

This article is devoted to the importance of teaching professional English for biology students. Furthermore, it reviews the situation of educational process through the realization of professionally – oriented foreign language teaching at non – linguistic faculties. In addition, the article gives information about how the process of foreign language teaching should be built, as well as the important factors for effective learning that take place in teaching foreign language. Subsequently, the article mentions, some particular indicators that determine the level of formation of professional competencies of students which are future biologists. All in all, authors declare, that increasing student subjectivity and motivation to learn English allows starting mechanism of continuous formation of students' professional competences.

Keywords: professional English, biology students, professionally – oriented foreign language teaching, student subjectivity and motivation, continuous formation of students' professional competences.

INTRODUCTION

In modern conditions of increasing globalization there is a need for teaching fluent English to highly qualified specialists in Natural Science field. For a modern specialist it is important not only to communicate with foreign partners, but also to be able to use English language skills in professional activities. Language proficiency implies effective communication, and is a universal means of successful professional activity and self-realization. In connection with the above, the requirements for foreign language training are increasing as well as the level of professional competence of a university graduate at the biological faculty. It should be recognized that research in the field of forming professional competences of students-biologists through the study of English is not enough. The priority task in teaching English is the formation of professional competencies aimed at the practical use of the English language as a tool for the implementation of professional interests [1]

MAIN PART

Professionally-oriented foreign language teaching at non-linguistic faculties of universities is considered from the point of view of interdisciplinary coordination and intercultural interaction. According to the theories of competence approach, it should be pointed out that by competencies we understand knowledge, skills and the ability to apply them in different situations. The specificity of the formation of professional competencies in the process of learning English by biology university students is that the language acts as a means, a tool and basis for the formation of professional competencies. Professional success will not be achieved without English. Therefore, there is a need not only in the selection of the content of educational material, but also in the application of innovative approaches and pedagogical technologies. The analysis of pedagogical

experience and real practice shows that the complexity of the formation of professional competencies in the study of English among students-biologists comprised of the need of forming professional competencies, while taking into account their internal consistency with each other. The analysis of pedagogical experience takes into account modern realities and trends in the professional sphere.

The educational process tends to pay more attention to the communicative function of the English language, aimed at interpersonal and intercultural interaction. Therefore, the development of language, speech and communication competencies is limited, as it does not take into account the professional activities of future specialists. In this regard, there is a problem of formation of discursive competence as the ability to understand the realities of the country under study, as well as the biological diversity and resources of the country, knowledge of biographies and basic research of leading biologists. Discursive competence is the ability to perceive different types of discourses, which allows building a strategy of behavior and background context in the process of professional communication. The formation of lexical competence allows forming a meaningful vocabulary, filling it with a variety of terms in the framework of professional activity. Based on the experience of the classes and taking into account that students ' passive knowledge of the language, it is necessary to focus in the classroom and in extracurricular activities on the combination of intensive and extensive reading of thematic texts. The text should attract a variety of vocabulary and thus expand the vocabulary of students. The relation of a text and interpretation of the situation allows expanding the lexical field, easier usage, while the text allows combining lexical-semantic types.

The process of formation of professional English competencies of the students, who are future biologists, acts as an integral characteristic of achieving the main result, which is the training of highly qualified specialists. The introduction of integrated competence that provides communication in English in the field of professional discourse, and readiness to interact in a professional English-speaking environment will increase the effectiveness of language training among students. Therefore, the introduction of professional competencies, reflecting the integral nature of the formation of competencies in the classroom for the study of the English language, is an urgent need. It should be noted that for the effective implementation of English-language communication for students in Natural Science field revealed the need for skills and competencies in the understanding English speech and speaking fluent English. For successful mastering of English communication in the sphere of professional activity it is necessary to pay attention to forming speech competences. The formation of these competencies is the most appropriate to carry out in creating an environment of professionally-oriented English communication, which implies a combination of learning English as a means of mastering their specialty and as a means of expanding professional communication. This necessitates a change in the content and structure of education. It is necessary to shift the emphasis in the content of the thesaurus, increasing attention to training speech activity of students.

Methods of teaching foreign language professionally oriented communication should take into account the relevant thematic and, of course, the terminological content of oral and written texts, as well as take into account the skills and abilities that are systemically important for the professional activities of students, the most extreme dynamics of the development process and, if necessary, the adjustment of the course program depending on modern quickly changing conditions.

The learning process is a joint action of the student and the teacher, aimed at achieving educational results, in this case – a foreign-language professionally oriented communication. The achievement of the above result depends on the process of building a foreign language learning professionally oriented communication. In this process, along with the actions of the training and students, it is also advisable to include the object of training, i.e. educational material, the nature of which is due to the goals of teaching a foreign language professionally oriented communication – specially adapted and methodologically organized. This material includes audio, video, graphic texts, all kinds of formulas, schemes, graphics; it partially offers usage of non-verbal means of communication, as well as provides linguistic and cultural specific information [2].

The most important condition for effective learning is the selection and organization of training material. An important criterion for the preparation of such materials is their compliance with the principles which are based on the method of teaching a foreign language professionally oriented communication. The methodological literature describes the following basic approaches for the selection and organization of the material:

- aspectual and aspectual - structural;
- functional and functional - structural;
- personal;
- transformational.

In the selection and organization of educational material in the framework of personal-activity approach it is necessary to show the structure and functioning of the language. According to V. A. Slastenin, only the cumulative effect of the principles of training ensures the correct definition of its tasks, the selection of content, forms, and methods and of resources for the most efficient activity of both teachers and students. The predominance of the values of some principles in training and the decrease in the value of others leads to a decrease in its effectiveness. The most important condition of communication skills formation in professionally oriented foreign languages learning is the organization or presentation of educational material in such a way that voluntary attention is paid to the content, and language was formed subconsciously [3].

Training materials should correspond to the following requirements:

- provide appropriate professionally oriented vocabulary (terminology);
- promote the development of foreign language skills of professionally oriented communication;
- display the specifics of the specialty;
- form linguistic and cultural competence;
- rely on the principle of communicative and situational learning;
- be maximally adapted for foreign language professionally oriented communication.

When creating materials for teaching foreign language for professionally oriented communication, the following opportunities should be used:

- to create individual conditions for students, as they all work and learn the training material in completely different ways (different experience, age, different psychological characteristics of perception of the material, etc.);
- to develop individual learning path and implement innovative strategies for teaching foreign language in professionally oriented communication (e.g., information and communication);
- to self-study on their individual training paths without waiting for other learners;
- to estimate own progress independently or by means of the controlling program [4].

Organization of independent work, coordinated with the educational process is the next logical step in improving English language learning. Such pedagogical approach allows to increase subjectivity of students and to develop readiness for professional self-development, awareness of importance to master English as a factor of increase in professional training. The introduction of effective teaching methods assumes that the subject of the texts should reflect the interest of the student and contain professional information, that is, to be individual, which implies the variability of texts and tasks. The content of classes should reflect the familiarity with the biological diversity and resources of the country and individuals, that is, reflect a professionally-oriented orientation. The use of phraseological units, proverbs in accordance with the professional orientation, should serve to achieve automatism in the mastery of speech structures; drawing up dialogue constructions strengthens communicative competence; activation of humanitarian knowledge, manifested in the disclosure of the relationship between the history of science, literature and the activities of prominent personalities helps to expand discourse [5].

The level of formation of professional competencies of students which are future biologists is determined by the following indicators: possession of lexical units of professional orientation;

readiness for speech activity, which manifests itself in the realization of potential in foreign professional communication; the ability to use ICT in language learning; readiness for creative self-realization within the framework of professional activity, which indicates the formed motivation.

CONCLUSION

Thus, the process of formation of professional competencies is not confined to the educational process. Increasing student subjectivity and motivation to learn English allows starting the mechanism of continuous formation of students' professional competences. The introduction of general professional competence (the ability to use knowledge of a foreign language in professional activities) will systematize and streamline the process of forming competencies in the English classroom and will meet modern realities.

REFERENCES

1 Balastov A. V. Methodological and psychological aspects of teaching foreign language to adults with the help of multimedia technologies. Tomsk State Pedagogical University Bulletin, 2009, no. 9, p.30–34

2 Ehrmann S. US higher education in 1998: how it might use technologies for undergraduate education // The CTISS File. 2003. Dec. № 16. p.8

3 Podlasy I. P. Pedagogy. Moscow, Vlados Publ., 2001. p.574

4 Makayev Kh.F., Makayeva G.Z. Overcoming Language Barrier as an Effective Way of Forming a Foreign Language Communication Competence of a Future Specialist: Monograph /Kh.F. Makayev, G.Z. Makayeva. Kazan: Otechestvo, 2017. p.126

5 Ebata, M. Motivation Factors in Language Learning. The Internet TESL Journal, XIV. Retrieved January 23, 2013 from URL: http://iteslj.org/Articles/Ebata-MotivationFactors.html

Д.Б. Ерболатова[1], Д.С. Рыспаева[2], Н.Ф. Немченко[3]

Биолог-студенттерге кәсіби ағылшын тілін оқытудың кейбір аспектілері

[1,2,3] Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан

Бұл мақала биолог студенттер үшін кәсіби ағылшын тілін оқытудың маңыздылығына арналған. Сонымен қатар, тілдік емес факультеттерде шет тілін кәсіби – бағдарлы оқытуды жүзеге асыру арқылы білім беру үрдісінің жағдайы қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада шетел тілін оқыту процесі қалай құрылатыны туралы, сондай-ақ шетел тілін оқыту кезінде орын алатын тиімді оқытудың маңызды факторлары туралы мәліметтер келтіріледі. Бұдан әрі мақалада болашақ биолог-студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру деңгейін анықтайтын кейбір жеке көрсеткіштер көрсетіледі. Жалпы авторлар студенттердің ағылшын тілін үйренуге деген ынтасы мен субъективтілігін арттыру студенттердің кәсіби құзыреттілігін үздіксіз қалыптастыру механизмін іске қосуға мүмкіндік беретінін мәлімдейді.

Д.Б. Ерболатова[1], Д.С. Рыспаева[2], Н.Ф. Немченко[3]

Некоторые аспекты преподавания профессионального английского языка студентам-биологам

[1,2,3]Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

Данная статья посвящена важности преподавания профессионального английского языка для студентов-биологов. Кроме того, рассматривается ситуация образовательного процесса через реализацию профессионально – ориентированного обучения иностранному языку на неязыковых факультетах. Приводятся сведения о том, как должен строиться процесс обучения иностранному языку, а также о важных факторах эффективного обучения, которые имеют место при обучении иностранному языку. В дальнейшем в

статье упоминаются некоторые частные показатели, определяющие уровень сформированности профессиональных компетенций студентов-будущих биологов. В целом авторы заявляют, что повышение субъектности и мотивации студентов к изучению английского языка позволяет запустить механизм непрерывного формирования профессиональных компетенций.

УДК 801.31

О.В. Кельдешова
магистр пед.наук, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: h-e_l-g_a@mail.ru

О ВАЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Статья содержит обоснование теоретической и практической значимости лингвокультурологической компетенции для формирования языковой личности в связи с компетентностным подходом к современному преподаванию русского языка. Особое внимание автор уделяет развитию лингвокультурологической комптенции. В рамках статьи представлена информация о лингвокультурологии, на достижении которой базируются основные исследования и определения лингвокультурологической компетенции. В статье рассматривается идея антропоцентричности языка, лингвокультурология как продукт антропоцентрической парадигмы в современном языкознании. Определены основные лингвокультурологические задачи дисциплины «Русский язык». Автором представлены задания, направленные на формирование лингвокультурологической компетенции. Результаты работы и выводы могут быть использованы в практике преподавания русскому языку.

Ключевые слова: компетентностный подход, лингвокультурология, язык, культура, антропоцентричекая парадигма.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях прогрессивного и динамичного развития общества новые парадигматические подходы к организации образовательного процесса приобретают все большую популярность. Одним из них является компетентность. Многие исследователи проводят различие между терминами «компетенция» и «компетентность» и считают, что знания, навыки и опыт определяют компетентность человека, а способность их мобилизовать определяет компетенцию образованного, профессионально успешного человека.

Именно компетентностный подход к выбору и оценке качества образования направлен на решение проблем современного образования и адаптацию его к потребностям общества [1].

Одной из ключевых компетенций является лингвокультурологическая компетенция как сочетание систематически организованных знаний о культуре, закрепленных на национальном языке, и готовности интерпретировать языковые навыки в диалоге между культурами как основу для формирования стабильной системы студенческих ценностей [2].
Изучение и определение лингвокультурологической компетенции основаны на достижениях лингвокультурологии - науки, которая возникла на стыке лингвистики и культурологии и исследует проявление человеческой культуры, которое отражается и закрепляется в языке.

Определения языковой компетенции различны, но в целом в таких определениях подчеркивается общее ядро. Итак, Н.Л. Мишатина отмечает, что в контексте компетентностного подхода, в дополнение к лингвистической, языковой, коммуникативной компетенциям выделяют культуроведческую компетенцияю, обусловленную совокупной функцией языка и диалектическими отношениями между языком и культурой ... и понимаемую как осознание языковой картины мира, овладение культурой межнационального общения [3, 125].

О.Н. Левушкина сформулировала следующую позицию: «При работе с текстом на уроках русского языка принято развивать лингвистическую и коммуникативную компетенции учащихся, что является направлением этой деятельности по развитию функциональной компетентности» как способности человека максимально быстро адаптироваться во внешней среде и активно функционировать в ней» [Цит. от: 4, 6]. Поскольку лингвокультурологическая компетенция как научное определение существует не так давно, очевидно, необходимо прояснить особенности этого понятия: лингвокультурологическая компетенция не является синонимом культуроведческой, поскольку последняя является метапредметной компетенцией и формируется не только на уроках русского языка. Данная компетенция рассматривается в ряде научных работ, посвященных изучению языка как иностранного, и в этом контексте необходимо расширить знания о культуре людей, язык которых изучается.

В учебнике «Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка» Н.Ф. Алефиренко отмечает: «Анализ методической литературы позволил определить лингвокультурологический подход как один из наиболее эффективных, который направлен на развитие и совершенствование навыков межкультурного общения посредством изучения языка как культурного феномена. Поскольку лингвокультурология является теоретическим обоснованием формирования вторичной лингвистической личности в дидактической интерпретации, коммуникативных навыков, необходимых для обучения носителей различных национальных образов мира и предотвращения межкультурного вмешательства, лингвокультурологический подход в обучении русскому языку как иностранному является одним из условий овладения лексикой, опосредующей межкультурное общение» [6, 105].

Лингвокультурология как научное направление развивалась в рамках антропоцентрической парадигмы лингвистики и возникла на основе междисциплинарного синтеза этнопсихологии, психолингвистики, когнитивной психологии, когнитивной лингвистики и этнолингвистики. «Задачи этой научной дисциплины включают изучение и описание отношений между языком и культурой, языком и этнической группой, языком и национальным менталитетом. В его основе лежала триада – язык, культура, человеческая личность… [7, 64].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Развитие языковых и культурных навыков является важнейшей задачей обучения русскому языку в современной школе. Целью обучения является развитие самостоятельной деятельности учеников с целью овладения новым опытом. Самым важным двигателем стремления улучшить знание родного языка является постепенное осознание того, что национальный язык является не только объектом изучения, но и предметом гордости. Тогда задача выходит на передний план, овладевая верой, что они не только учатся и говорят на своем родном языке, но и сами являются носителями языка - оригинального, красочного, живого, естественного.

Основой воспитательной работы по развитию языка должно стать привлечение родного языка. Ученики должны понять, что родной язык – самое ценное национальное достояние, которое является частью национальной культуры [8]. Таким образом, содержание стандарта сфокусировано не только на обучении правописанию и пунктуации, но и на формировании языковой и духовной культуры школьников.

Для решения этой проблемы при преподавании русского языка в школе необходим лингвокультурологический подход.

Термин «лингвокультурологическая компетенция» еще не установлен и не стал установленным для школ. До настоящего времени различные названия этой компетенции можно найти в методической литературе: культуроведческая, социокультурная, этнокультурная. Однако дело не в названии компетенции, а в осознании «другого» взгляда на свой предмет, заключающегося в том, чтобы «радикально изменить соотношение в школьном изучении содержательной и формальной сторон языка», чтобы «научить воспринимать язык не как чистую грамматическую схему... но как спрессованные веками феноменальные стороны философии, истории, духовной культуры народа в целом» [9, 41].

Язык не только играет решающую роль в повышении осведомленности растущего человека, но, прежде всего, по нашему мнению, в интеграции его в культуру.

Таким образом, лингвокультурологическая компетенция включает в себя не только практическое овладение языком и основами лингвистики (формирование языковой, коммуникативной, языковой компетенции), но и признание языка как феномена культуры, культурно-исторической среды, национально-культурной особенности языкового мировоззрения, а также национально-культурной составляющей значения языковых единиц. Поэтому наиболее важные языково-культурные задачи дисциплины «Русский язык» в школе можно определить следующим образом:

• обеспечить свободное владение родным языком в различных ситуациях общения;

• обеспечение формирования познавательно-нравственной культуры учащихся;

• обеспечить активное участие в общественной жизни страны и успешную организацию собственной частной жизни;

• Продвижение культуры общения, культуры поведения учащихся [10, 108].

Для решения языковых и культурных проблем и достижения цели формирования языковой личности учащегося, который учит свой родной язык на основе культуры, необходимо сформировать следующее:

• Лингвистические и культурные знания как обобщенный опыт, который отражается в языковой форме сознания (в форме отдельных слов, фраз, фразеологических единиц, пословиц, поговорок, литературных и краеведческих текстов). Языковые и культурные навыки включают в себя: знание истории страны (региона, города, села, улицы), знание традиций, обычаев народа (региона);

• лингвокультурологические умения как способность обучающегося использовать полученные им теоретические знания и соответствующие навыки, например: умение анализировать лингвокультурологическую информацию, заключенную в языковых знаках; умение творчески использовать лингвокультурологические знания;

• личностные качества учащихся: умение воспринимать факты и явления культуры; быть не только созерцателем, но и хранителем культурного наследия своего народа для будущих поколений.

Для развития лингвокультурной компетенции языковой личности учащихся необходимо систематически включать материал о русском языке в структуру уроков, о культуре людей (об идентичности, самобытности, красоте, эстетической ценности русского языка и русского слова).

Задачами формирования лингвокультурной компетенции в преподавании русского языка являются: понимание национальной культуры своего народа, знание его самобытности; формирование одной из важнейших ценностных ориентаций - осознание важности родного языка в жизни людей; развитие интеллектуального и нравственного мира учащегося, его национальной идентичности; Знание культуры русских людей в их знакомстве с другими культурами.

Лингвокультурная компетенция (по мнению Т.М. Пахновой) предполагает понимание того, что:

– Родной язык является основой национальной культуры и важнейшим средством ознакомления с его различными богатствами. Отношение к языку, взгляд на родной язык отражает интеллектуальные и моральные качества личности; язык не только отражает наиболее важные характеристики человека, но и формирует его как личность;

– овладение языком как средством общения – то есть владение культурой языка (культура общения, языковое поведение); Языковое поведение каждого человека должно создавать языковую среду как основу для знакомства с культурой и как основу для сохранения культуры.

– Изучение русского языка означает изучение русской национальной культуры. Понимание того, что мы изучаем наш родной язык всю нашу жизнь, – это вера в то, что, изучая язык на протяжении всей нашей жизни, мы примкнем к богатству национальной культуры: литературе, искусству, традициям, обычаям, духовным и моральным ценностям [11].

Ни одно из этих утверждений не является исчерпывающим определением того, что составляет лингвокультурную компетенцию. Её происхождение, несомненно, связано с хорошим знанием текстов, музыки и живописи. Таким образом, развитие лингвокультурологической компетенции означает развитие памяти, умение работать со словарями, справочными и вымышленными произведениями и обращаться к ним, чтобы постоянно пополнять свой духовный и культурный багаж.

Задания, направленные на формирование лингвокультурологической компетенции школьников:

1) Спишите, раскрывая скобки, объясните правописание не с глаголами; найдите устаревшие слова; в связи с чем они перестали употребляться? К какому стилю относится текст? Что вы знаете о М. В. Ломоносове? Актуальны эти правила поведения сейчас?

М.В.Ломоносов о поведении учащихся.

1. С учителями общаться очень вежливо, (не) упрямиться и (не) спорить с ними ни о чем

2. Избегать ссор между собою и (не) производить никакого шума и стука.

3. Ничем (не) превозноситься и (не) унижать другого.

4. (Не) быть гордым и грубым.

5. (Не) произносить гнилых, грубых и пустых слов.

6. (Не) хвастаться и (не) лгать.

7. Во время молитвы и трапезы (не) разговаривать. Есть опрятно.

8. Самый большой вред – от лени. Ее надо всячески избегать.

9. Вредно любить сладости и прогулки с дурными компаниями.

10. Береги время учебы: оно (не) вернется, его (не) наверстаешь. А всё, что учишь, пригодится!(1758 год)

2) Подберите устойчивые выражения с главным словом «язык» и объясните их значение. Такая работа помогает учащимся увидеть, как меняется значение одного и того же слова, когда оно оказывается в разном окружении, хотя и в пределах одной языковой единицы.

Например:

Эзопов язык – речь, манера изложения, выражения, основанная на иносказании, намёках и других подобных приёмах, намеренно маскирующих мысль, идею автора;

Язык отнялся **–** внезапно замолчать, перестать отвечать;

Язык прилип к гортани – неожиданно для себя замолчать, не суметь произнести ни слова [13].

ВЫВОДЫ

Подобные задания способствуют не только формированию лингвокультурологической компетенции, но и расширяют кругозор учащихся, обогащают их знаниями, учат понимать и

ценить наследие разных народов и стран. Также они способствуют осознанию целостной картины мира на основе интегрированных знаний. У учащихся поддерживается интерес к достижениям человечества, возникает чувство гордости за вклад своего народа в мировую культуру и цивилизацию в целом, а также формируется потребность к самообразованию и самосовершенствованию

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Шалгимбекова А.Б. Компетентностный подход в современном казахстанском образовании // Казахский государственный педагогический институт. Педагогические науки. – №1, 2006. – С. 1-5

2 Юмагужина Ф.С. Формирование лингвокультурологической компетенции на уроках русского языка [Электронный ресурс]. Адрес ссылки: https://infourok.ru

3 Судакова Н.А. О лингвокультурологической компетенции // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – №10. – 125 с. 21

4 Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5-9 классы: Проект. 2-е изд. – М.: Просвещение, 2010. (Стандарты второго поколения). 22

5 Левушкина О.Н. Формирование комплекса предметных компетенций учащихся при работе с текстом-миниатюрой на уроке русского языка // Русский язык в школе. 2011. – №11. – 15-19 с.

6 Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие. – М.: Флинта, 2010. – 288 с.

7 Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1. – 64-72 с.

8 Дейкина А.Д. Воспитание национального самосознания при обучении родному языку // Журнал «Русский язык в школе». – 1993. – № 3.

9 Юлдашева Л.В. Методологические и методические аспекты проблемы языка как культурно-историческойсреды // Русский язык в школе. – 1990. – №4.

10 Носова Е.С. Место лингвокультурологической компетенции в системе обучения родному языку. – «Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – №8. – 108-109 с.

11 Пахнова Т. М. Развивающая речевая среда как средство приобщения к культуре // «Русский язык в школе». – 2003. – №4.

12 Лоськова Т.А. Лингвокультурологические исследования на уроках русского языка [Электронный ресурс]. Адрес ссылки: http://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/

13 Телия В.Н. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. – М.: АСТ-Пресс книга, 2006. – 784 с.

О.В. Кельдешова

Лингвомәдени құзыреттілікті зерттеудің маңыздылығы туралы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақала орыс тілін қазіргі заманғы оқытудың құзыреттілігіне байланысты тілдік тұлғаны қалыптастыру үшін лингвокультурологиялық құзыреттілік теориялық және практикалық маңызы бар екендігі жайлы ақпаратты негіздейді. Автор лингвистикалық құзыреттілікті дамытуға ерекше назар аударады. Мақалада лингвистикалық және мәдени құзыреттіліктің негізгі зерттеулері мен анықтамалары негізделген және мәдени тіл білімі туралы ақпарат келтірілген. Мақалада тілдің антропоцентризм, мәдени лингвистикалық ғылым идеясы қазіргі заманғы лингвистикадағы антропоцентриалды парадигма ретінде қарастырылады. «Орыс тілі» пәнінің негізгі лингвокультурологиялық міндеттері анықталды. Автор лингвистикалық және мәдени құзыреттілікті қалыптастыруға

бағытталған міндеттерді ұсынады. Жұмыстың нәтижелері мен қорытындыларын орыс тілін оқыту тәжірибесінде қолдануға болады.

O.V. Keldeshova

The importance of studying linguistic and cultural competence

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan

The article contains a basis of the theoretical and practical significance of linguoculturological competence for the formation of a language personality in connection with the competence approach to the modern teaching of the Russian language. The author pays special attention to the development of linguistic-cultural competence. The article presents information about cultural linguistics, on which the main research and definitions of linguistic and cultural competence are based. The article considers the idea of the anthropocentricity of language, linguistic culturology as a product of the anthropocentric paradigm in modern linguistics. The main linguoculturological tasks of the "Russian language" discipline are defined. The author presents tasks aimed at the formation of linguistic and cultural competence. The results of the work and conclusions can be used in the practice of teaching.

УДК 37.017.92:378

О.А.Куратова[1], С.В.Новикова[2]

[1]к.п.н., доцент КазНУ им. Аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан, e-mail: k-olga55@mail.ru

[2]старший преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан, e-mail: cbeta67@mail.ru

СИТУАТИВНО-ИНТЕРАКТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СФЕРЕ

В условиях решения задач по совершенствованию качества развития национальной системы профессионального образования Республики Казахстан, исследование темы обучения профессионально-ориентированному иностранному языку очень важно. В связи с постоянно растущим международным обменом в разных сферах профессиональной деятельности особую актуальность приобретают вопросы межкультурной профессиональной коммуникации. Необходимой составляющей профессиональной компетенции выпускника-бакалавра по соответствующему направлению подготовки является межкультурная коммуникативная компетенция, неотъемлемым компонентом которой является лингвокультурологическая компетенция, позволяющая коммуникантам создавать процесс общения с учетом системы культурных ценностей собеседника, нашедших выражение в его языке. В данном исследовании предлагаются способы формирования лингвокультурологической компетенции на основе ситуативно-интерактивных технологий в обучении профессионально-ориентированному иностранному языку студентов неязыковых специальностей.

Ключевые слова: профессионально-ориентированный иностранный язык (ПОИЯ), лингвокультурологическая компетенция, ситуативно-интерактивные технологии, интерактивное обучение

ВВЕДЕНИЕ

Одна из основных отличительных черт современной системы иноязычного образования в рамках неязыковых факультетов вуза, которая базируется на уровневом подходе, состоит в

ее направленности на конечный результат обучения, т.е. на определенно целесообразный уровень обученности. Имеющая место система обучения иностранному языку завершалась у студентов неязыковых факультетов на первом курсе и вела в «никуда», не обозначая конечного результата и цели обучения иностранным языкам. С введением обязательного предмета «Профессионально-ориентированный иностранный язык» обозначены требования к преподаванию иностранному языку в профессиональной сфере на неязыковых факультетах вузов. Существующий в настоящее время профессионально-ориентированный подход к преподаванию иностранного языка предполагает воспитание у студентов способности иноязычной коммуникации в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и обстоятельствах с учетом особенностей профессиональной деятельности, при организации мотивационно - побудительной и ориентировочно-исследовательской деятельности.

Под профессионально-ориентированным обучением понимают подготовку, базирующуюся на основе потребностей студентов в овладении иностранным языком, который необходим для будущей профессии или специальности [1, 27]. В теории и практике профессионально-ориентированного обучения студентов неязыковых факультетов огромное внимание уделяется проблемам, связанным с использованием его как инструмента коммуникации в диалоге культур. Коммуникативное, а также социокультурное совершенствование студентов посредством учебной дисциплины «Иностранный язык» осуществляется в основном за счет соответствующей реализации лингвокультурологического подхода. Данный подход обеспечивает овладение языком в непосредственной связи с иноязычной культурой, которая, естественно, включает в себя разные познавательные сведения об истории, литературе, архитектуре, обычаях и традициях, нравах, личностях и их достижениях в науке, технике и образе жизни страны изучаемого языка.

Лингвокультурологический компонент, включенный в содержание преподавания иностранного языка имеет существенное значение в развитии личности студента, так как дает возможность не только ознакомиться с наследием культуры страны изучаемого языка, но и сравнить его с культурными ценностями своей страны, что способствует воспитанию общей культуры обучающегося и его межкультурной компетенции**.**

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В нашей исследовательской работе, проводимой кафедрой иностранной филологии и переводческого дела КазНУ им. Аль-Фараби, предложены способы формирования лингвокультурологической компетенции в условиях профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов неязыковых факультетов и рассмотрены ситуативно-интерактивные технологии, которые необходимы для обеспечения результативности учебного процесса.

В условиях профессионально-ориентированного обучения иностранному языку эффективность и результативность специальных заданий заключаются, в первую очередь, в профессиональной направленности тематики и отборе содержания учебных заданий. В качестве главного критерия выступает направленность на формирование у студентов:

- знаний, являющихся теоретический фундаментом для восприятия идей, концепций и теорий, дисциплин основной подготовки;
- знаний, которые непосредственно будут находить свое применение в будущей профессиональной деятельности;
- знаний и умений, направленных на совершенствование профессиональной подготовки с применением лингвокультурологической компетенции.

Основная и конечная цель обучения – сделать возможным активное владение иностранным языком выпускниками неязыковых факультетов как средством развития и выражения мыслей в области повседневного общения и в области, соответствующей

специальности. Направленность на конечный результат обучения диктует необходимость рассмотрения вариативности содержания учебного предмета.

Рассматривая вопрос оценки уровня овладения иностранным языком, многие зарубежные и отечественные ученые-методисты предлагают следующие критерии: законченность мысли, отраженной в предложении; адекватность оформления типовой фразы; доступность ее содержания. Данный подход в основном отвечает потребностям речи, так как в нем на передний план выступает вопрос о содержании и логике высказывания. Но остается неясным, какое выступление признается адекватным и законченным по мысли, какимобразом можно измерить эти понятия.

Анализ научных и научно-методических работ привел нас к выводу о том, что до сих пор не существует единых, одобренных всеми учеными, научных положений по проблеме определения критериев, показателей и уровней овладения иностранным языком обучающимися неязыковых факультетов. В этом плане нам более близок подход, предложенный О.Ю. Искандаровой [2], в соответствии с которым, ученый выделяет следующие уровни и соответствующие им показатели:

1. Реконструктивно-вариативный: умение прослушать информацию и правильно среагировать на заданные вопросы; создать контакт с коллегами на иностранном языке для проведения совместной деятельности; изложить на иностранном языке усвоенное, постигнутое; описать прослушанную информацию; уметь определить главную мысль в процессе просмотрового чтения научной литературы.

2. Частично-поисковый: заслушать научную информацию, определить основную мысль прослушанного текста; уметь вычленить основную и дополнительную информацию; уметь сократить прослушанную информацию; уметь оценить содержание научного текста по схемам, рисункам, таблицам; уметь выбрать предложения, несущие основную и дополнительную информацию; уметь найти ключевые слова из текста; уметь определить из научной статьи информацию для создания сообщения по соответствующей теме на иностранном языке.

3. Трансформационный: уметь определить в научном тексте подтверждение или опровержение представленным фактам и событиям; уметь обосновывать предложенный заголовок к статье; уметь исправить предложенный план к статье; уметь разработать план к тексту в форме утвердительных или вопросительных предложений; уметь написать тезисы к научной статье; уметь создать собственное сообщение по теме, пользуясь при этом информацией нескольких статей; уметь осуществлять дискуссию по теме сообщения.

4. Творческий: владеть «гибким» чтением; уметь определить компонент нового, непознанного знания в научном источнике; уметь приводить к классификации новые знания; уметь проводить аналитико-синтетическую обработку новой информации; уметь выбрать из разных источников информацию, нужную для решения практических задач; уметь анализировать полученную информацию на новизну и практическую ценность; уметь проводить дискуссию по теме сообщения, подтверждая свое выступление научными фактами, понятиями, научными концепциями. Этот подход представляет собой несомненный интерес, автор уделяет большое внимание коммуникативным навыкам чтения научной или научно-технической литературы. Однако, как нам известно, программа по профессионально-ориентированному иностранному языку для неязыковых факультетом предусматривает овладение студентами всеми видами речевой деятельности.

В процессе формирования лингвокультурологической компетенции в профессионально-ориентированном иностранном языке одним из основных путей решения и одним из обязательных условий эффективного обучения иноязычному профессиональному общению в условиях отсутствия естественной языковой среды является специально разработанные задания в виде *ситуативно-интерактивных технологий*. Ситуативно-интерактивные технологии в виде учебно-речевых ситуаций, ролевых и деловых игр в профессионально-ориентированном иностранном языке способствуют созданию искусственной профессиональной иноязычной среды, которая повышает мотивацию

студентов к иноязычному общению и создающих у них осознание потребности использовать соответствующие речевые образцы и способы речевого поведения.

Интерактивное обучение – это особая форма организации познавательной деятельности, которая подразумевает конкретные и прогнозируемые цели [2, 29]. Важным компонентом профессиональной культуры будущего специалиста является навык профессионального общения. Под профессионализмом общения понимается взаимодействие людей, которое характеризуется взаимным познанием и обменом информацией с помощью разных средств коммуникации, в целях установления взаимоотношений, благоприятных для процесса и совместной деятельности.

Отсюда следует, что создание искусственной языковой среды предлагает заданную в учебных интересах общую тему (характеризующую языковое сообщество), цель и объект делового контакта. Такая ролевая игра, при условии соблюдения правил всеми участниками, будет значительно отличаться от реального процесса общения, так как ментальность, в отличие от языка, выучить невозможно. Современный образовательный процесс в высшем учебном заведении нацеливает студентов на многообразный диалог - с миром культуры, науки, людей, будущей профессии. Сама логика овладения иностранным языком создается идеями диалога культур, коммуникации, взаимодействия. На самом деле, это разрешает нам определить реальный диалог как основной механизм формирования лингвокультурологической компетенции в обучении профессионально-ориентированному иностранному языку студентов неязыковых факультетов и системную идею во взаимосвязанном обучении студентов иностранному языку, в методике преподавания профессионально-ориентированного иностранного языка, использовать созданные диалоги как примерное воспроизведение культурной и языковой среды, но один из ситуативно-интерактивных технологий языковой среды при обучении профессионально-ориентированному иностранному языку. Как нам известно, с введением нового предмета – «Профессионально-ориентированный иностранный язык» появилась необходимость по-другому взглянуть на процесс преподавания и обучения иностранному языку студентов неязыковых факультетов. Предмет «Иностранный язык» как профессионально-ориентированный иностранный язык стал одной из важнейшей составляющей для профессиональной подготовки, так как иноязычное общение в профессиональной сфере XXI века стало требованием времени. Из опыта обучения профессионально-ориентированному иностранному языку известно, что преподавание предполагает формирование у студентов иноязычного материала, связанного с его будущей профессией. Поэтому преподавателю профессионально-ориентированного иностранного языка на неязыковых факультетах вуза нужно изучить разные методические направления и технологии обучения профессионально-ориентированному иностранному языку, что требует совершенствования методико-дидактической организации преподавания профессионально-ориентированного иностранного языка. В связи с этим, нами разработаны диалоги, система коммуникативных заданий и упражнений, обеспечивающих поэтапное формирование речевых и профессионально значимых навыков и умений иноязычной коммуникации. При этом нами было взято во внимание следующее:

1. Профессионально-ориентированный подход к преподаванию иностранного языка
2. Принцип ситуативности
3. Принцип функциональности

Казахстанский ученый Кунанбаева С.С. предлагает моделирование типичных ситуаций как коммуникативную систему, которая отражает в различных коммуникативных сферах все типы возможных ситуаций в контексте будущей специальности. Проводится самостоятельно студентами по ключевым подсказкам преподавателя способом частичной замены базовых ситуаций и создания его вариантов. На пути формирования процессуального аспекта содержания студентами создаются новые варианты базовых коммуникативных ситуаций. После достаточно долгого периода работы по моделированию ситуаций общения автором

предлагается переход на этап межкультурно-коммуникативного профессионального общения [3].

Приведем следующий пример: моделирование обычной ситуации общения «An der Tankstelle», которая была разработана нами и использована на первом занятии по профессионально-ориентированному иностранному языку для студентов специальности «Механика». Для мотивации студентов к иноязычному общению предпочтение отдано было проведению ее в виде диалога. Научить диалогической речи - значит научить обмену репликами самого разного характера, а не только вопросам и ответам. В модель-диалоге «An der Tankstelle» используются фразы, речевые конструкции живой речи в первую очередь в ежедневном общении. Повторение своей роли, заучивание и использование метода *дриллинга* сподвигло студентов к иноязычной коммуникации и заинтересовало, поскольку ситуация была из реальной жизни, которая могла произойти как и в Казахстане, так и в немецкоязычной стране. «Drilling» – многократное повторение до усвоения материала в условиях практических аудиторных занятий [4]. Практика показывает, что дриллинг особенно эффективен для обучающихся, имеющих достаточно низкий уровень языковой подготовки, что довольно часто встречается на неязыковых специальностях, поскольку немецкий язык как иностранный изучается на первом курсе как базовый иностранный язык. Таким образом, применение методики «D*rilling*», т.е. многократное повторение диалога на первых занятиях по профессионально-ориентированному иностранному языку, позволило нам достичь следующего:

- закрепление необходимых словосочетаний и профессионально-ориентированных речевых конструкций,
- формирование у студентов чувство уверенности в себе,
- развитие речевых *умений*, которые предполагают в качестве конечной цели *свободное* говорение,
- вжиться в роль иноязычного диалогического говорения, развить коммуникативные *умения и навыки* межкультурного профессионального общения в ситуации «An der Tankstelle».

Итак, нам удалось с первых занятиий начать работу над *ситуацией*, котора возможна в контексте соответствующей профессии в форме **диалога и заданий к нему** с применением лексико-грамматического материала для формирования профессиональной иноязычной коммуникативной компетенции студентов неязыковых факультетов.

«An der Tankstelle»

1. a) Machen Sie sich mit dem Inhalt des Dialogs bekannt!
b) Lesen Sie den Dialog rollenweise vor!
c) Der dritte Student spielt dabei die Rolle eines Dolmetschers.
d) Lernen Sie den Dialog auswendig!
e) Spielen Sie einen ähnlichen Dialog!

Fahrer: – Bitte, volltanken!
Tankwart: – Super oder Normal?
F: – Normal.
T: – Soll ich auch nach dem Öl sehen?
F: – Ja, bitte. Ich nehme einen Liter. Was macht das aus?
T: – 20 Euro, Zahlen Sie an der Kasse.
F: – Ich möchte hier auch Wasser und Luft prüfen.
T: – Steht gleich hier.
F: – Ah, Ja! Danke schön.
T: – Hätten Sie eine Panne?
F: – Ja, Und ich möchte die Kupplung und die Bremsen prüfen. Ich bin nicht sicher, dass mein Wagen in Ordnung ist.
T: – Ich empfehle in die Autowerkstatt fahren.
F: – Bitte, sagen Sie, wie komme ich dahin.

T: – Es ist nicht so nah. Am besten fahren Sie 200m bis zur Ampelkreuzung, wo die Straßenbahn ist, gerade aus. Dann über die erste Ampel.

F: – Ah, falls ich weiterfahren würde, könnte der Schaden noch ungewöhnliches Geräusch, wenn ich den Starter betätige.

T: – Wirklich? Ich wundere mich.

F: – Ja, mein Gebrauchtwagen sieht wie neu aus. Aber er ist schon 7 Jahre alt. *Haben Sie wohl einen Stadtplan*?

T: – Willst du den *kaufen*? Ja, an der Kasse. Da *gibt* es bestimmt einen *Stadtplan.*

Как свидетельствуют выше приведенные примеры в диалоге речевой ситуации, за фразами всегда находится когнитивная феноменологическая структура. При изучении такой речевой ситуации были даны ведущие лингвокультурологические понятия и применен иллюстративный материал «An der Tankstelle», который дает наиболее выдающиеся образцы изучаемой иностранной лингвокультуры, а также общие закономерности функционирования языка во взаимодействии с культурой. Важное внимание уделяется в преподавании профессионально-ориентированного иностранного языка вместе с профессиональной компетенцией и воспитанием толерантности к инокультурам, пробуждения интереса, уважения и познания лингвокультурологических особенностей иноязычного этноса, как немецкая педантичность, пунктуальность, трудолюбие, чистоплотность, придерживания порядка во всем доме, в жизни, целеустремленность, работоспособность, трудолюбие, основательность: дом, работа, машина, церковь, благополучие и верность своей деятельности, компании, фирме или кому-либо. Литературные и языковые нормы немецкого языка также несут лингвокультурологический аспект, как например, строгий порядок слов в предложении.

Наша исследовательская работа показала, что в процессе обучения формируется компетенция, деление которой на лингвистическую (грамматические и лингвистические упражнения) и лингвокультурологическую (ознакомление с культурным достоянием страны изучаемого языка) искусственно создано. Далее, используя материал из разработанной нами системы упражнений, частично изменяется основная ситуация и обучающимися создаются новые варианты базовых коммуникативных ситуаций. По окончанию работы по моделированию ситуаций общения нами предлагается переход на этап межкультурно-коммуникативного профессионального общения.

В исследовании разработанные нами задания являются только лишь образцами из числа многих других, которые можно использовать для формирования профессиональной языковой и лингвокультурологической компетенций. Они разработаны с целью помочь студентам понять и правильно интерпретировать различные ситуации. Поэтому, если студенты не имеют хорошие языковые знания, они могут использовать те знания, которые были ими освоены, более грамотно и адекватно в любой ситуации.

Важное значение имеет так же развитие навыков работы с профессиональными текстами. Текст является главной единицей информации, а также основным приемом обучения на всех этапах преподавания иностранного языка. В ходе работы с текстом у обучающихся развивается умение анализировать текст, извлекать из него нужную информацию. Работа с аутентичным текстом дает возможность студентам погрузиться в языковую среду, обогащает словарный запас, общую культуру, и, таким образом, формирует как профессиональную коммуникативную, а также лингвокультурологическую компетенцию студентов.

Примеры:

1. TECHNIK/ARTIKEL: Wie Mercedes zu seinen Namen kam? Lesen Sie folgende Information und antworten Sie auf die Frage: Warum heisst der Wagen –Mercedes Wagen?

2. Haben Sie Interesse für Gehalt des Maschinenbauingenieurs in Deutschland? Merken Sie sich die größten Arbeitgeber der deutschen Industrie!

3. Bilder als ein Anlass zum Sprechen im Unterricht: Folgende Bilder brauchen keinen Text. Was vermitteln die Bilder mit Bezeichnungen? Wie heißen die Autobegriffe in Ihrer Sprache? Die Bilder helfen Ihnen.

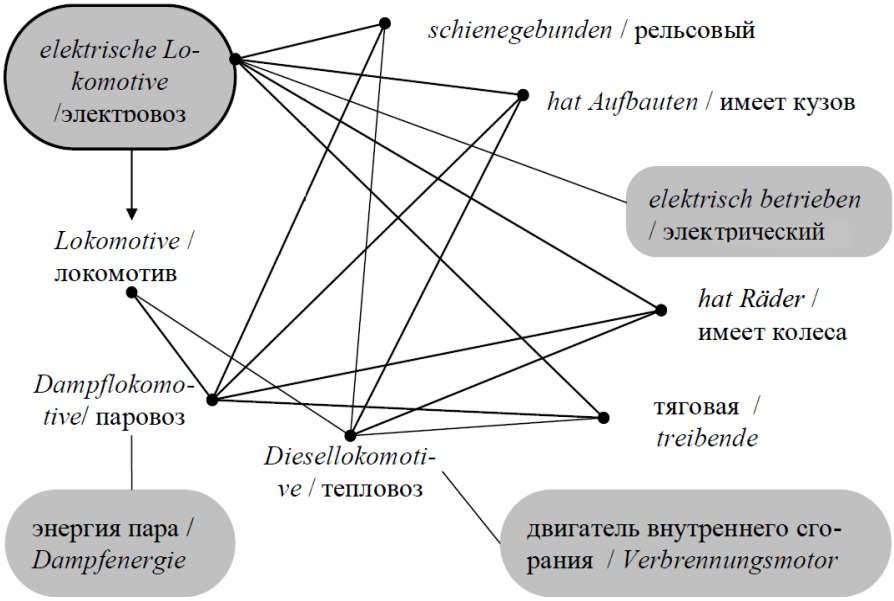

Рис. 1 - Реализация «пакета информации» на примере фрагмента текста «Elektrische Lokomotive»

ВЫВОДЫ

Иноязычная профессиональная коммуникация основывается на интерактивных методах, к которым которых относятся: метод ролевой игры, метод решения учебных ситуативных задач, метод проектов в изучении иностранных языков с целью профессионального общения с использованием актуальных информативных и проблемных текстов. Также существует необходимость обучения студентов вербально-графическому структурированию изучаемого текстового материала профессионально-ориентированного иностранного языка, так как данный учебный материал студенты воспринимают лучше, несмотря на то, что эта система как один из способов развития, хранения и представления знаний, организованной в так называемые «пакеты информации», является достаточно сложной. При этом одним из основных понятий является фрейм - модель организации информативного пространства профессионального текста.

Итак, сделаем вывод, что в формировании лингвокультурологической компетенции в обучении профессионально-ориентированному иностранному языку, иноязычный текст является важным объектом обучения и источником той информации, которая необходима для повышения уровня их профессиональных знаний. Если аспект «чтение» выстроено на объемной литературной, профессиональной информации, то оно дает множественное понимание действительности и роли языка как элемента культуры в формировании лингвокультурологической компетенции в процессе изучения профессионально-ориентированного иностранного языка у студентов неязыковыхфакультетов.

Разработанные нами задания в виде ситуативно-интерактивных технологий при обучении профессионально-ориентированному иностранному языку были реализованы в учебно-методическом пособии по немецкому языку для 1-2 курсов, в методических указаниях и научных публикациях, где методы и приемы когнитивно-деятельностного подхода нашли свое отражение в системах диалога, текста, упражнений и проблемных заданий. Эффективность разработанной системы упражнений проверена в ходе

экспериментальных исследований в процессе обучения профессионально-ориентированному иностранному языку у студентов специальности «Механика» КазНУ им. аль-Фараби (2016-2018 годы).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Ильина К.Е. Требования к проверке уровня лингвокультурологической компетентности в области паремиологии //Современное состояние и перспективы обучения иностранному языку в вузе: материалы докладов и сообщений XIII международной научно-методической конференции СПб.: СПГУТД, 2010. – С. 206-209.

2 Искандарова О.Ю. *Практика обучения*: *современные образовательные технологии* // Книга для преподавателя, *Мурманск, 2014*. – 217 с.

3 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: Методология и теория. – А., 2006. – 262 с.

4 Ильина К.Е. Формирование лингвокультурологической компетенции при изучении пословиц и поговорок на материале паремий //Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, № 59, 2013. – 48 с.

О.А. Куратова[1], С.В. Новикова[2]

Кәсіби салада шет тілін оқытуда ситуативті-интерактивті технологиялар

[1, 2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Қазақстан Республикасының ұлттық кәсіптік білім беру жүйесін қалыптастыруда білім сапасын нығайту мәселелерін шешу тұрғысында кәсіби бағытталған шетел тілін оқыту тақырыбының зерттелуі өте маңызды. Кәсіби қызметтің әртүрлі салаларында ұдайы етек алып келе жатқан халықаралық алмасуға байланысты және мәдениетаралық кәсіби қарым-қатынас мәселелері ерекше өзекті болып табылады. Кәсіби білім беру саласындағы бакалавр түлегінің кәсіби құзыреттілігінің ажырамас бөлігі - мәдени коммуникативті құзыреттілік компоненті. Ол өзінің маңызды құрамдас бөлігі коммуникаторларға өз тілінде сұхбат берушінің мәдени құндылықтарын ескере отырып, қарым-қатынас процесін құруға мүмкіндік беретін тілдік және мәдени құзыреттілік болып табылады. Бұл жұмыста тілдік емес мамандық студенттеріне кәсіби бағдарланған шетел тілін оқытуда интерактивті технологиялар негізделген ситуациялар арқылы шетел тіліндегі білім алушылардың лингвомәдениеттану құзіреттілігін қалыптастырудың әдістерін ұсынамыз.

O. Kuratova[1] ,S. Novikova[2]

Situational and interactive technologies in teaching a foreign language in the professional sphere

[1,2]al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Republic of Kazakhstan

The research of the topic of teaching a professionally oriented foreign language is very important in the context of solving problems on improving the quality of the formation of the national professional education system of the Republic of Kazakhstan. The issues of intercultural professional communication are of particular relevance in connection with the constantly expanding international exchange in various fields of professional activity. Intercultural communicative competence is an integral component of the professional competence of a bachelor's graduate in the corresponding field of training. As an important component it considers the linguistic and cultural competence which allows communicants to build a communication process taking into account the interlocutors' cultural values expressed in their language. In this paper, we propose methods on the formation of linguocultural competence based on situational tasks of

interactive technologies in professionally oriented foreign languages teaching for students of non-linguistic majors.

ӘОЖ 821.512.122.

Ш.Қ. Құрманбаева[1], Қ.О. Оралбекова[2]
[1]педагогика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан, e-mail: shynar.kapantaikyzy@gmail.com
[2] PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан, e-mail: oralbekova.kuralay@nisa.edu.kz

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ АВТОРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖАСАҒАН ҰЛЫ ҰСТАЗ

Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық білім беру жүйесінде өзіндік сара жол қалдырған сондай ұлы адамдардың бірі де бірегейі, Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстан Республикасы педагогика ғылымдары академиясының академигі Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева – қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылыми, тәжірибелік негіздерін қалауда баға жетпес үлес қосқан санаулы тұлғаларымыздың бірі.

Бүгінгі мақаламызда Қанипа Омарғалиқызы ұстаздың жыл өткен сайын көпшілік сұранысына ие болып келе жатқан мол әдістемелік мұрасын саралай келе, қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық авторлық технологиясына жету жолындағы әдістемелік еңбектеріне талдау жасауды жөн көрдік.

Тірек сөздер: оптималдандыру, проблемалық оқыту, эксперименттік әдіс, тиімді оқыту, проблемалық талдау.

КІРІСПЕ

Ұстаздың әдеби айтыс, пікірлесу, диалогиялық әңгіме, проблема шешу, іздену сынды өнімді әдістерге, оқушылардың өз бетімен ізденуі мен зерттеу жұмысы дамытуға негізделетін авторлық «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы жайлы бірнеше рет сөз еткенбіз [1, 7].

Қ. Бітібаеваның ұстаздық жолы басталған алғашқы 1976 жылдардан бастап, өзінің авторлық педагогикалық технологияларын қалыптастырғанға дейінгі аралықта жарияланған еңбектерін академик Ю.К. Бабанскийдің «Оқу-тәрбие жұмысын оптималдандыру» жүйесімен жұмысы, проблемалық оқыту әдісін технология деңгейіне көтеруі және әдебиетті тереңдетіп оқытуда эксперименттік әдісті қолдануы деген басты үш бағытқа бөліп қарастырамыз. 1968-80 жылдар арасында туған аулында мұғалім, директордың оқу-тәрбие жұмыстары жөніндегі орынбасары қызметін атқарған жылдарында алғашқы күннен бастап, Қ.О. Бітібаева мектепте «Жас қалам» әдеби драма үйірмесін жүргізіп, ауылда кіші театр ашады. Аудандық, облыстық байқауларда жүлделі орындарға қол жеткізеді. Академик Ю.К. Бабанскийдің «Оптимизация учебно-воспитательного процесса» еңбегіне сүйене отырып, сол 1970 жылдарда Кеңестік білім беру жүйесінде кеңінен танымал болған оқу-тәрбие ісін оңтайландыру жүйесін пайдаланып, шағын ауыл мектебінде үлкен жұмыстар атқара бастайды [2, 177]. 1976 жылы Мәскеу қаласына арнайы барып, академикпен жолығады. «Оқу-тәрбие жұмысын оптималдандыру» туралы жоспарын көрсетіп, жоғары баға алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

1. «Оқу-тәрбие жұмысын оптималдандыру» жүйесін қолдануы.

1977 жылдан бастап, Ленин атындағы орта мектеп жұмысына оптимизация идеяларын кіргізе бастайды, мектеп ұжымын Москвалық атақты академик Ю.К. Бабанскийдің «Оқу-тәрбие жұмысын оптималдандыру» жүйесімен жұмыс істеуге жұмылдырады. Тікелей онымен хат жазысып, ақыл-кеңесін алып отырады. Атақты ғалым Қанипаның еңбегіне ерекше назар аударып, жақсы пікірлер айтады, қолдайды. Қ.О. Бітібаеваның осы бағыттағы әдістемелік еңбегін нақтылайтын бірнеше мақалалары мен ғылыми-әдістемелік еңбектері жарық көреді [3, 12].

Қ.О. Бітібаева 1977-1987 жылдары Тарбағатай ауданы Ленин атындағы орта мектебінің базасында аудандағы тұңғыш әдістемелік кабинетін жабдықтайды. Аудандық жаңашыл ұстаздардың республикалық I слетіне қатысып, іс-тәжірибесін ортаға салады. Ол аудан мұғалімдерінің ғылыми ізденіс орталығына, ерекше лабораториясына айналады. Шалғай ауылдағы жас ұстаз еңбегі облысқа тарап, республикаға естіле бастайды. Ауданда, облыста іс-тәжірибесі таратылады. Республикалық «Шапағат», «Ақбұлақ» арналарына ұстаз туралы жеті рет хабар беріледі.

1976 жылы облыстық директорлар семинарында атақты ұстаз СССР Халық мұғалімі Қ.Нұрғалиев Қанипаның сабағына қатысады. Жас ұстаз еңбегіне риза болған ардагер ұстаз, үздік әдіскер маман жас та болса еңбегі зор, болашағы үлкен, жұлдызы жарқырап тұрған мықты маманды бірден танып, мойындап, «Қазақ ССР халық ағарту ісінің үздігі» атағына ұсынады.

«Қазақстан мектебі» журналының 1977 жылғы № 9 санында «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы әйелдер бейнесін оқу» тақырыбында, ал 1979 жылғы № 4 санында «Ленин еңбектері әдебиет сабағында» тақырыбында мақалалары жарық көреді.

1980 жылы Өскемендегі Жамбыл атындағы мектеп-интернатына жұмысқа шақырылады. Шалғай ауылдың өзінде атағы жер жарған білімді, талапты, еңбекқор ұстаздың облыс орталығына келгеннен кейінгі жерде мүмкіндіктері одан сайын кеңейе түседі. Облыс мұғалімдеріне арналған семинарларда дәрістер оқып, тәжірибесін кеңінен тарата бастайды. Осы кездерде, атап айтқанда, «Қазақстан мектебі» журналының 1982 жылғы №6 санында жарық көрген «Мектептегі оқу тәрбие процесін ұйымдастыру» атты мақаласы мен «Идеи оптимизации и задачи учителей по их претворению. Методический материал помощь лектору на казахском языке» атты еңбегі осыға дәлел бола алады [4].

Ұстаздың ерен еңбегі бағаланып, СССР оқу ісінің үздігі, Шығыс Қазақстандағы тұңғыш бүкілодақтық Крупская медалінің иегері болады. 1990 жылы Қанипаға СССР Мемлекеттік сыйлығы беріледі. Ол Одақта 5-ші, өз елімізде 1-ші лауреат атанады. «1990 жыл еді. КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанып, Мәскеуге бардым. Әдебиетті тереңдетіп оқытатын ең үздік деген оншақты гимназиясын аралап көрдім. Сонда, осы мектептердің оқушылары тұрмақ, мұғалімдерінің өзі Абай мен Мұхтарды білмейтіндігіне әрі таң қалдым әрі намыстандым. Министрлігіне кездесуге барған кезде, сол ашудың екпінімен «Менің білімі ең нашар деген оқушым Пушкин мен Лермонтовты жатқа білгенде, сіздердің мұғалімдеріңіздің өзі Абайдың кім екенін білмейтіні қалай? Қазақ қана емес, өзге «бауырлас» елдердің әдебиетінен де түк білмейсіздер, балаларға білімді қалай бермексіздер?» деп айтып салдым», - деп жазады бұл жайында Қ. Бітібаеваның өзі [5, 17 б].

Москвадағы осы сапарында оған «Народное образование» журналының білімді, беделді әрі Одаққа танымал тілшісі Лев Красновский жолығып, үш күн сұхбаттасып, интервью алады. Педагог-тілші Қанипаның іс-тәжірибесіне аса қызығып, «Одақта сіздей ұстаздар аз»-деп ағынан жарылады. «Мен қолымда билігі бар адам болсам, Сізге бүгін-ақ «Халық мұғалімі» деген атақ берер едім»-дейді. Іле-шала «Народное образование» өзінің 1990 жылғы бесінші санында «Я сделал свою карьеру» атты мақаласын басады.

Одақтық «Учительская газетаның» арнаулы тілшісі С.Синицкая Қанипа Бітібаеваның 18 сабағына қатысып, шәкірттерімен сұхбаттасады. Ол алдында өз заманының шоқтығы биік

мұғалімі тұрғанын түсінеді. Бір-біріне ұқсамайтын сабақтардың куәсі болып, бәрі қолдан жасалған дидактикалық материалдар мен көрнекілік, оқу-құралдарымен танысып, ұстаздың бір мектепті былай қойып, бүкіл республика ұстаздарына жететін бай әдістемелік қазынасына таң қалады. Қанипа шәкірттерінің мектеп көлемінен асып-тасып жатқан терең біліміне тәнті болады» [6, 7 б].

2. Проблемалық оқыту әдісін технология деңгейіне көтеруі.

Қ.О. Бітібаева 80-жылдардың ортасынан бастап ауылда қызмет еткен кезінің өзінде проблемалық оқыту мәселесін көтеріп, өз әдістемесінде қолдана бастайды. Ғалым ұстаздың «Қазақстан мектебі» журналының 1976 жылғы № 10 санында жарияланған «Әдебиет сабағындағы проблемалық оқытудың кей мәселелері» атты алғашқы мақалаларының бірі соның дәлелі бола алады. Ұстаздың «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында 1983 жылы жарияланған осы проблемалық оқытуға қатысты келесі мақаласы «М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясындағы Құнанбай образын проблемалық оқыту» деп аталады. Бұл мақалалар ұлы ұстаздың өз әдістемелік мұрасының ішінде басты орын алатын Абай, Мұхтар шығармашылығын оқыту мәселесінің мұғалімдік тәжірибесі басталған ең алғашқы кезден бастап негізгі темірқазығы болғандығын дәлелдейді. Әлемдік әдістеме іліміндегі ең озық әдістердің бірі болып табылатын проблемалық оқытуды өз тәжірибесіне негіз етіп алған ғалым-ұстаз бұл әдісті кейін технология деңгейіне дейін көтереді. Көптеген еңбектерінде атап айтып, мақалаларында осы жайлы ескертіп отырады. Мысалы, осы проблемалық оқыту әдісі жөнінде ұстаз өзінің «Әдебиетті оқытудың әдістемесі мен технологиясы» атты еңбегінде: «Оқушылардың таным белсенділігін, ойлау қызметін дамытуда, жетілдіруде, оларға өз бетінше қорытынды, тұжырым жасата білуде проблемалық оқытудың маңызы ерекше. Оқытудың бұл түрі арқылы мұғалім оқушы алдында проблемалық жағдаят (ситуация) тудыратын танымдық-іздендіруші, шығармашылық сипаттағы зерттеу әдісіне бағытталған тапсырмалар береді және оны орындата алады. Дегенмен де, осы проблемалық оқыту әдіс-тәсілдерінің мүмкіншіліктері шексіз емес. Оқу материалының барлығы, барлық тақырыптар проблемалық жағдаятты талап етпейді. Сондай-ақ белсенділігі, білім дәрежесі орташа, не ортадан төмен сынып ұжымына проблемалық оқыту әр уақытта да жемісті болады деуге болмайды. Бұл әдіс-тәсілдер оның үстіне уақытты да көп талап етеді. Өтетін тақырып аса күрделі емес, әрі оқушы дербес, өздері шеше алмайтындай тапсырмаларға төселген жағдайда ғана проблемалық оқытуды басшылыққа алу тиімді», - деп атап көрсетеді [7, 9].

Осы аталған еңбегінің «Әдеби шығармаларды проблемалық талдау жолдары» атты тарауында: «Тәжірибеде кеңінен тараған, әрі тиімділігімен, нәтижелілігімен көпшілік ұстаздар еңбегіне мол кірген талдаудың түрі - проблемалық талдау. Проблемалық талдау оқушылардың танымын арттыру, ойлау белсенділігін жетілдіруде үлкен рөл атқарады және өзіндік ізденістеріне мол мүмкіндік ашады, әрі дамыта оқытудың негізгі бір жолы ретінде де пайдалы. Проблемалық талдау сол көркем шығарма негізіндегі проблеманы дәл тауып, нақты проблемалық сұрақтар әзірлеуді талап етеді. Ол үшін проблемалық жағдаят тууы керек», - деп атап көрсетеді [7, 42]

Айтыс туғызатын сұрақтардың барлығын немесе оқушыларды ойландыруға, іздендіруге негізделген сұрақтардың барлығын проблемалық сұрақтар деу де қате екендігін баса айтады. Әдеби шығармалардан көптеген нақты мысалдар келтіреді. Бірнеше әдеби шығармалар негізінде дайын проблемалық сұрақтарды кестелер арқылы береді.

Педагогикалық технология дегеніміз – «білім берудің тиімдірек формаларын іздеу, табу, олардың өзара әсерлерін есепке ала отырып, оқыту, білім игеруді жоспарлау, соны жүзеге асырудың және бағалаудың жүйесін құрайтын.білім беру мақсатына жету жолындағы педагогикалық қызметтің, іс-әрекеттің жүйелі дамып отыратын жобасы» десек [8], Қ. Омарғалиқызының біз қысқаша ғана сипаттап өткен жүйелі еңбегі проблемалық оқыту әдісін өз тәжірибесінде технология деңгейіне дейін көтергендігінің нақты дәлелі бола алады.

3. Әдебиетті тереңдетіп оқытуда эксперименттік әдісті қолдануы.

Авторлық өзекті тұжырымдар мен мәселеге жаңаша көзқарас Қанипа Омарғалиқызының қазақ әдебиетін тереңдете оқытудың, әлем әдебиетімен байланыстыра оқытудың жаңа бағдарламаларын жасауына ықпал етті. Бұл бағдарламалар қазіргі көкейкестілігімен ғана емес, болашақ үшін маңыздылығымен ерекшеленеді, ғылыми жағынан да, практикалық жағынан да уақыт пен білім беру жйесінің сұранысына сай жазылған.

1990-1991 жылдары «Қазақ әдебиетін әлемдік әдебиетімен байланыстырып оқыту» тақырыбындағы авторлық бағдарламасын жазып, Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің ұсынысымен Ы.Алтынсарин атындағы ғылыми-зерттеу институтының эксперттік сараптамасынан өткізеді.

Бұл жөнінде ұстаз «Қазақстан мектебі» журналының 1987, 1995 жылғы сандарында өзінің «Қазақ әдебиетінің бағдарламалары туралы», «Абай шығармашылығын оқыту бағдарламасы» атты мақалаларын жариялайды. Әрқайсысы 200 бетке дейінгі барлық сыныптарға арналған қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың авторлық бағдарламаларын дайындап, бекітеді [9, 21]. 1991 жылы Жамбыл атындағы мектеп-интернатта ашылған авторлық сыныптар ұстаздың осы авторлық бағдарламалары бойынша жұмыс істей бастайды. Осы жайттар жайлы ұстаз өз былай деп жазады: «Әдебиетті тереңдетіп оқыту» атты бағдарламамды, оқу құралдарымды көрсеттім. Атаулы мектебім жасаған оқу бағдарламасын алдарына тастадым, түсінік бердім. Әдебиетті өнердің бір түрі ретінде оқыту, оны әлемдік мәдениеттің құрамдас бір бөлігі ретінде таныту, құзырлылық тұрғысында оқыту, т.б сынды қазіргі талаптың менде бұрыннан бар екеніне көздерін жеткіздім. Онда тек бүгін айтылып жүрген кейбір терминдердің ғана жоқ екенін тілге тиек еттім. Бағдарламадағы әр ақын-жазушы шығармашылығына ұсынылатын шығармашылық тапсырмаларды, ғылыми еңбектерді, оқушылардың білім, білік, іскерлік дағдыларына қойылатын талаптарды да даралап жазғанымды көрсеттім. Орыс ғалымдары өтірік айтуға болмайды, шындыққа жүгінді, түсінді, мен ғалыммын деп кеуде соқпады, шұрқырасып, пікірлесіп қалдық «бізде де бірдеңе бар» дегендей жонымды күдірейттім. Расында да, Блум таксономиясы, берілетін білімді оқушылық деңгейден шығармашылық деңгейге дейін көтеру мәселелері, оқушының сыни көзқарастарын дамыту сынды қазір күн тәртібінде тұрған талаптар маған таңсық емес болып шықты» [5, 3].

Ұлы ұстаздың әдебиетті тереңдетіп оқыту, әлем әдебиетімен байланыстырып оқыту мәселелерімен шұғылдану жолын көрсететін тағы да бір деректер – әр жылдарда жарық көрген ғылыми-әдістемелік мақалалары. 1990-1999 жылдар аралығында Қ.О.Бітібаева өзі бірнеше жылдар бойы редакция алқасының құрамында қызмет еткен, республика ұстаздары асыға күтіп, жаппай қолданатын «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында өзінің қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытуға байланысты эксперименттік мақалалары – ұстаздың өз заманынан озық туған даралығын көрсететін ерекше еңбектері [10, 37]. Аталған мақалаларында Қ.Бітібаева өзінің авторлық бағдарламасына енгізілген А. Байтұрсынов, Ш. Құдайбердиев, М. Дулатов, М. Жұмабаев, А. Құнанбаев, Б. Майлин, С. Мұқанов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Ғ. Мүсірепов, Ж. Аймауытов, С.Торайғыров т.б. ақын-жазушылардың шығармашылығын тереңдете оқытудың жолдарын ұсынады. Бұл мақалалардың басты ерекшелігі сонда, ұстаз құрғақ сөзбен теориялық материалдарды беріп қана қоймайды, оларды күнделікті тәжірибеде тиімділігі дәлелденген эксперименттік түрде нақты мысалдармен береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қанипа Омарғалиқызы Бітібаеваның қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытуға арналған оқулықтар мен оқу құралдарын саралай келе, Қанипа Бітібаеваның Абайды, М.Әуезовті, қазіргі кезең әдебиетін тереңдетіп оқыту мәселесімен 1993 жылдардан бастап соңғы жылдарға дейін тікелей шұғылданғанын көреміз.

Ұстаз әдебиетті тереңдетіп оқытудың көкейкесті мәселелері ретінде мыналарға көңіл бөлген жөн деп атап көрсетеді:

1. Оқылатын авторлар санына әрі олардың қадау-қадау шығармаларына кең жол ашу, көркем сөз иесінің әлемін тұтастай қарастыру.

2. Тереңдетіп оқытудың келесі бір белгісі - көркем туындыны әдебиеттану ғылымы тұрғысынан терең талдау [7, 165]. Терең талдауда мына мәселелерге ерекше көңіл бөлген жөн: көркем туынды негізінде жатқан ой, авторлық көзқарасты, яғни көркем туынды негізінде жаткан идеялық проблематиканы, сөз айшықтарын, тқжырымдап айтқанда, «сырты күміс, іші алтын» түр мен мазмұн бірлігін жанды бірлікте талдау, көркем сөз иесінің стилі, әдісіне барлау жасау.

Қазақ әдебиетінің теориясын, тарихын оқытумен қатар тереңдетіп оқытудың ең маңызды бір саласы – сын-зерттеулерді оқыту екендігін айта келіп, әдебиетті оқытудағы сын-зерттеулерді де оқу үдерісіне енгізеді. Сол арқылы оқушыларын әдеби деректерді дайын күйінде қабылдаушы ғана емес, өз сезімінің сүзгісінен өткізіп, өз көзқарасы тұрғысынан талдап, бағалаушы, сыни пікір, жаңа өнім тудырушы, зерттеуші деңгейіне дейін көтеруге үлкен ықпал жасайды.

Дарынды балалардың дара ерекшеліктерін дамытуға түрткі жасауды алдына мақсат етіп қойған республикалық ғылыми зертханада басты тұлғалардың жұмысы өзара субъекті-субъектілік қарым-қатынасқа құрылып, оқу мен тәрбие тілдік тұлға қалыптастыруға бағытталады, жаңа технологияларды тиімді қолдану арқылы оқушының зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру жүзеге асады.

Қанипа Омарғалиқызы Бітібаеваның әдістемесі мен технологиясы бүгінде еліміздің түкпір-түкпіріндегі мектептерде оқу үдерісіне енгізілуде, ЖОО-дарында болашақ әдебиетші мамандар оқып, үйренуде. Енедеше, өміршеңдігі мен тиімділігі тәжірибеде дәлелденген осы мол мұраны саралап, талдау, лайықты бағасын беру – болашақтың міндеті болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Бітібаеваның Қ.О. ғылыми-әдістемелік еңбектерінің ұстаз тұлғасын қалыптастырудағы маңызы // «Әлемдік білім кеңістігіне ену жағдайында қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың көкейтесті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практ. конф. материалдары. I - т. – Семей, 2006.

2 Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. Ю.К. Бабанский М.: «Просвещение,» 1982. – 177 стр.

3 Идеи оптимизации и задачи учителей по их претворению //Методический материал помощь лектору на казахском языке. г. Усть – Каменогорск, 1986. – 225 бет.

4 Бітібаева Қ. - Алматы: Мектеп 2003. - 336 бет. Битибаева К.О. Идеи оптимизации и задачи учителей по их претворению. Методический материал помощь лектору на казахском языке. / К.О. Битибаева - г. Усть - Каменогорск, 1986. - 225 стр.

5 Бітібаева Қ.О. Егіз өрім: педагогикалық эсселер. 2 - басылым. / Қ.О. Бітібаева - Алматы: «Жазушы» баспасы, 2014. - 408 бет.

6 Ұстазға тағзым (Әйгілі ұстаз Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева жайлы естеліктер). Құрастырған: А.Картаева, Ш.Құрманбаева. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Берел баспасы, 2015. – 158 бет.

7 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы: Екінші басылымы. / Бітібаева Қ. - Алматы: Мектеп 2003. – 336 бет.

8 Инновациялық білім беру технологиялары. Оқу құралы. - Өскемен: MediASoft, 2014.

9 6-12-сынып. Әдебиетті тереңдетіп оқыту бағдарламасы (12 жылдық білім беру). / (Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқыту (ауыз әдебиетінен қазіргі кезең әдебиетіне дейін). Алматы 1996. – 278 бет.

10 Эксперимент әдебиетті тереңдетіп оқыту (А. Байтұрсынов) // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1990, №7-8-9.

Ш.К. Курманбаева[1], К.О. Оралбекова[2]

Великий учитель, создавший авторскую технологию обучения творчеству Абая

[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

Заслуженный учитель Казахстана, лауреат государственной премии СССР, академик академии педагогических наук Республики Казахстан, один из величайших людей, который имеет огромный вес в национальной образовательной системе – Канипа Омиргаликызы Битибаева является одной из не многих личностей, которые внесли огромный вклад в основании практической и научной методики обучения казахской литературы.

В данной статье мы решили сделать анализ методологических наследия Канипы Омаргаликызы Битибаевой на пути достижения инновационной технологии углубленного изучения казахской литературы.

Sh. Kurmanbayeva[1], K.Oralbekova[2]

The great teacher who created the author's technology of teaching Abay's creativity

[1,2]L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

Honored Teacher of Kazakhstan, winner of the State Prize of the USSR, academician of the Academy of Pedagogical Sciences of the Republic of Kazakhstan, one of the greatest people who has huge weight in the national educational system Kanipa Bitibaeva is one of not many personalities who have made a huge contribution in the basis of practical and scientific methodology of Kazakh literature teaching.

In this article we decided to make an analysis of Kanipa Bitibaeva 's methodological heritage towards achieving innovative technology of in-depth study of Kazakh literature.

УДК 37.37.02.37.022

Б.Ж.Курманова
педагогика ғылымдарының докторы, Қ.Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің профессоры, Ақтөбе қ., Қазақстан, e-mail: baktigul_2001@mail.ru

ЛИНГВОДИДАКТИКА ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада лингводидактика мәселесі және қазақ тілін оқытудың жалпы әдістемелік ерекшеліктері туралы сөз етіледі. Лингводидактиканың зерттеу нысаны мен пәні қазіргі заман тұрғысынан талданады. Қазақ тілін оқытудың жаңа талаптары және оған әдістеменің сай болуының маңыздылығы қарастырылады. Қазақ тілін оқытудың жүйесі, оқытудың мақсаты, мазмұны, құралдары мен технологиялары Блум таксономиясын қолдану тұрғысынан қарастырылады. Мақалада, сонымен бірге, қазақ тілін оқытудың психологиялық ерекшеліктерінің жеке адамның психологиясы тұрғысынан негізделу туралы айтылады. Қазақ тілін оқытуда психолингвистика, әлеуметтік лингвистика, психодидактика ғылымдарының негіз болуының қажеттілігі және маңыздылығы қарастырылады. Ыntымақтастық педагогикасының қазіргі замандағы тіл үйрету жүйесіндегі ерекше орны туралы сөз етіледі. Қазақ тілін оқыту процесінің технологиялық компонентінің терең зерттелу қажеттілігі айтылады.

Түйін сөздер: лингводидактика, қазақ тілі, оқыту әдістері, жаңа талаптар, технология.

КІРІСПЕ

«Лингводидактика» терминінің пайда болуы мен тілдерді оқыту әдістемесіне қолданысқа енгізілуі Н.М. Шанскийдің есімімен байланысты айтылатыны белгілі [1]. Н.Д. Гальскова лингводидактиканы шет тілін оқыту теориясы ретінде ал әдістемен практикалық, эмпирикалық тәжірибе ретінде қарыстыруды ұсынады [2].

Қазақ тілін оқыту әдістемесінде ғалымдар «лингводидактика» терминін қарастырып келеді. Атап айтсақ, Р.Әмір [3], Қ.Қ.Қадашева [4,] Н.Құрман [5], Ж.Сүлейменова, [6] т.б. деуге болады.

«Әдістемелік терминдер сөздігінде» лингводидактикаға шет тілін оқытудың әдіснамалық негіздерін жасау үшін қажетті, тіл оқыту теориясы деген анықтама беріледі [7].

Лингводидактиканы тілді оқытудың практикасымен тығыз байланыстыра қарайтын сала дегенге қосылғымыз келеді. Өйткені, практикасыз, тілді қалай оқыту керектігіне теориялық түсініктеме беру мүмкін емес. Сабақ беру процесінде қазақ тілінің қай бірліктерін, қай әдіспен, қандай жүйеде, нендей технологиялық құралдармен оқыту сапалы болады деген мәселелер анықталады. Соның нәтижесінде, белгілі бір әдістердің өзара байланыстылығы, комбинаторикасы мен олардың түзетін нәтижесі танылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лингводидактиканың әдістеменің бір саласы ретінде қалыптасуында басты қызмет атқарып отырған құбылыс – тіл білімінің, психология ғылымының, әлеуметтік тіл білімі, психолингвистика, психодидактика, әлеуметтік педагогиканың, мәдениеттанудың, лингвомәдениеттанудың т.б. көптеген ғылым салаларының дамып-жетілуі. Көптеген ғылымдардың толыққанды мәліметтеріне сүйене келе, олардың түйіскен нүктесінде лингводидактика саласы күн санап қатайып, нәр алатын ғылым көздерінің арнасы да, саны да артып келеді.

Қазіргі тіл оқыту саласы бұрынғыдай ана тілін оқытуды ереже жаттаумен немесе екінші тіл оқытуда аударма жасаумен шектелетін кездермен салыстыруға келмейді [8]. Қазіргі кезде тілдің барлық дерлік қызмет ету қырларын тіл үйренушіге меңгерту мәселесі заман талабы болып отыр. Тілдің теориясынан да қажетті минимум тіл үйренуші үшін аса қажетті. Өйткені, қазіргі сауатты адамдардың тіл үйренуі барысында, қалай да негізгі тірек – грамматиканың заңына сүйеніп тіл үйренеді. Мәселе – грамматиканы жаттатып емес, оның сөйлем құралуындағы заңдылығын практика арқылы меңгертуде. Міне, осындай жағдай, қазақ тілін оқытуда психологияның, психолингвистика, әлеуметтік лингвистиканың әдістерін тіл оқыту саласына алып келу қажеттілігін көрсетеді, тіпті міндеттейді десе де болады. Осы ғылым салаларымен тығыз байланыстырылғанда ғана қазақ тлін оқытудың коммуникативтік бағыты толыққанды процесс бола алады деп санаймыз.

Өйткені қазіргі мектептегі оқушылар мен жоғары оқу орындарында аудиториялардағы студенттер – жаңа технологиялармен таныс, жаңа технологияның күнделікті өзгерісін, даму бағыты мен тынысын сезіп, біліп, анықтап, аздап болжап отыратын тұлғалар [9]. Оларға дәстүрлі оқыту құралдарымен қазақ тілін оқыту дамуын тежегіш сияқты көрінер еді. Дәл осы сияқты, қазақ тілін тек қана коммуникативтік бағытта оқыту керек деген түсінбестік болмағаны дұрыс. Тіл – саны қырлы қызмет атқаратын құбылыс. Әрине тілдің барлық қырлары толық танылып та болған жоқ. Дегенмен тілді оқытуда тек оның бір ғана қырын, әдебиет терминімен айтқанда, гротескілеп, үлкейтіп қолдану дұрыс болмас еді. Лингводидактиканың қажет тұсы – осындай қиылысы көп нүктелердің өзара үйлесімді функциясын табуға көмегі.

Мәтінмен жұмыс жасау әдістерін үйретудің бастау көзі - қазақ тілінен грамматикалық минимумға «дискурс» туралы «сөйлейтін ойдың туындауы» туралы теория [10]. Оқушыларды коммуникативтік қарым-қатынасқа түсуге дағдыландыру барысында дискурстық әдістерді, «сөйлеудің туындау» механизмдерін (тетіктерін), қазақ тілінің қоғам салаларында қызмет ету жайын – коммуникативтік-функционалдық грамматика, психолингивстика, мәтін, дискурс теориясы, мәтіннің туындау, қалыптасу, даму, айтылу барысының тәсілдері, барлығы толыққанды қолданылу керек.Студенттің, қазақ тілі сабақтарында немесе сабақтан тыс уақытта қазақша сөйлеп, қазақша ақпараттарды жаттап алуы керек. Оған көмектесетін сабақта қолданылатын жаңа инновациялық технологияларды сабақтастықпен, бірізділікпен қолдану дұрыс болады. М.Әуезовтің «Абай жолы романынан қазақ тілінің көрнекі мазмұнды тамаша мәтіндер жинағын қазақ тілін үйретудің коммуникативтік-функционалдық бағыты бойынша әзірлеп, сабақтастыра қолдану арқылы көптеген лингводидактикалық міндеттерді шешуге бір сабақтың өзінде қол жеткізуге болады.

Қазақ тілін ана тілі ретінде оқытуда және екінші тіл ретінде оқытудың көптеген ортақ ғылыми негіздері бар. Егер ана тілі ретінде оқытуда кез келген ақпаратты түсініп отырғанына сенімді болсақ, екінші тіл ретінде оқытуда ол аутентикалық мәтіндердің қиындықтары болатыны анық. Қазақ тілін оқытудың екі саласының да елімізде белгілі бір қалыптасқан әдістемелік жүйесі бар деп айта аламыз. Екі бағыттың ішкі өзіндік заңдылықтары екі түрлі әдістеменің қалыптасуына негіз болады [11]. Бірақ соңғы жылдары қазақстандық тіл үйрету тәжірибесінде болып жатқан көптеген өзгерістер, оның ішінде атап өтілетін мәселе - орта мектептердегі жаңашылдандырған оқу бағдарламасының мектепке енгізілуі, кәсіби қазақ тілінің оқытылуы, әлеуметтік ортада болып жатқан өзгерістетр, қазақ тілін ана тілі және екінші тіл ретінде оқытудың ортақ нүктесі – лингводидактика саласын қалыптастыруды қажет етеді.

Өйткені қазақ тілін ана тілі ретінде оқытудың ішкі ерекшеліктері бар, ол ерекшелік – елімізге түрлі шет елден келген бауырластарымызға қазақ тілін коммуникативтік-функционалдық бағытта оқытудың өзіндік айырмашалығы болмауын қарастыру. Яғни миграциялық процестер қазақ тілін ана тілі ретінде оқытудың ішкі заңдылықтарына ықпал етуі мүмкін, сол мәселелер де арнайы зерттелуі керек.

Ал қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда үлкен бір ерекшелік бар, ол – орыстілді топтың басым көпшілігі қазақша білмейтін қазақтар болуы. Бұл жерде қазақ балаларына өздерінің ана тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістерін қолданудың қаншалықты дұрыс екенін анықтау қиын. Бір жағынан, қазақ балалары өздерінің қазақша білмейтініне соншалықты сенімді. Ал екінші жағынан, сөйлеу жағдаяттары бар коммуникативтік жаттығулар орындатуда олар қазақ тілін білмейтін адам сияқты сөйлеу оларға тағы дұрыс емес сияқты болып көрінеді [12]. Бұл жерде психологияның этнопсихологиялық, әлеуметтік психологиялық, тіпті психодидактиканың мәліметтері қазақ тілін оқыту әдістемесіне теориялық негіздеме жасай алады Ал елімізге келіп жатқан көптеген шетелдіктердің қазақ тілін үйренуге деген сұранысы жоқтың қасы. Мұның себебін қазақ тілінің әлеуметтік лингвистикалық мәліметтер көрсете алады. Ал лингводидактика осындай көптеген мәселелердің тізгінін бір жерге ұстауға көмектесетін сала бола алады деп санаймыз.

Жалпы алып қарайтын болсақ, қазіргі мектептер мен университеттерде жастардың қазақ тілін ана тілі немесе екінші тіл ретінде оқып-білуінің арасында соншалықты айырмашылық жоқ болып барады. Бұл құбылыстың түптеп келгенде, қазақ тілінің табиғатына зиян келтірмеуін осы қазірден ойлау керек. Өйткені қазіргі қолға қарқынмен алынып, оқу процесінде басты орын беріліп отырған коммуникативтік бағытты жақтаушылар да бар, жақтамайтындар да бар. Екі жақтың да өзіндік айтар уәждері бары белгілі. Бірақ, қалай болғанда да қазақ тілінің байлығы мен болмысына зиян келтірмеуді алдымен ойлау керек болады.

Мектеп пен университеттерге, колледждерге т.б. оқу орындарына қазақ тілінен берілетін білім мазмұнын сұрыптауда дәстүрлі жүйедегідей, фонетикалық бірліктерден бастап құрмалас сөйлем түрлері, мәтінге дейінге аралықты тегіс оқытуға да болатын шығар. Бірақ заман өзгерістеріне қадағалай қарайтын болсақ, соны оқытатын аудитория мен мақсаты – бәріне бірдей болмайды.

Қазақ тілін оқытудағы коммуникативтік бағыттың іштей тармақтарын саралай қарастыратын болсақ, мәтінді негізгі орталық ету, елтанымды, лингвомәдениеттануды орталық нүкте етіп алу, көркеммәтін әлемін негізгі оқыту құралы етіп алу деген мәселелердің де шашыранды шешіліп жатқанын көреміз.

Қазақ тілін сапалы оқытудың тағы бір мәселелері – оқытудың жаңа технологиялары олардың ішіндегі сапалыларын оқу процесіне енгізу. Осы тұста, негізінен, қазақстандық тіл үйрету жүйесінде қолданылып жүрген бірнеше оқыту технологияларын атап өтейік.

- ✓ Қазақ тілін дәстүрлі оқыту жүйесі.
- ✓ Жүйелі оқыту технологиясы
- ✓ Дамыта оқыту технологиясы.
- ✓ Коммуникативтік оқыту технологиясы.
- ✓ Шешендік өнерге үйрету технологиясы.
- ✓ Сатылы кешенді оқыту технологиясы.
- ✓ Ақпараттық –коммуникативтік технологиясы
- ✓ Жобалай оқыту технологиясы.
- ✓ Қарқынды оқыту технологиясы.
- ✓ Бселсенді оқыту технологиясы.
- ✓ Интерактивтік оқыту технологиясы.

Бұл технологиялар қазақ тілін оқытудың ана тілін оқыту, екінші тіл оқыту деген салаларының ара жігін анықтап тануға көмектескен зерттеулер негізінде жүйеге түсірілген. Дегенмен, олардың барлығының лингвистикалық, педагогикалық психологиялық тектікті мәселелерін бір арнаға тоғыстырып, «Лингводидактика» тұрғысынан ортақ теориялық негіздер жасалынуы керек. Осылай, әдістеменің күн сайын жаңарып жатқан, үздік теорияларын «лингводидактикалық негіздемеге жинақтап, енгізіп отыру керек. Студенттер мен оқушылардың қазақ тілін оқып-үйренуі процесінде қоолданылатын тиімді әдіс-тәсілдерін де анықтап, талдап алу қажеттілігі туындап отыр.

Бұл айтылғандардың барлығы, қазақ тілін оқыту әдістемесінің ғылым саласы ретінде мойындалып, толықтырылып, жаңаланып отыруына ендігі ретте өзекті тұстарын орталықтандырып отыратын лингводидактика саласын қалыптастыру қажет екенін көрсетелі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім алу процесіндегі екі субъектінің де – оқытушының да, оқушының да белсенді әдістер арқылы дүниетаным процесін жоғары деңгейге көтеруі басты міндет болып отыр. Қазақ тілін оқыту процесінде қазақ тілінің орасан теориялық және практикалық мүмкіндіктерін дидактикалық тұрғыдан бейімдей отырып, сапалы білім мазмұнын жүйелеу керек. Лингводидактика – тілді оқытудың теориялық бөлімі болса, әдістеме – практикалық бөлімі деген Н.Д.Гальскованың пікіріне қосылуға болады. Осы бағыттағы зерттеулерді қарқынды жүргзе отырып, қазақ тілін оқыту әдістемесінің де жаңа, сапалы деңгейге көтерілуіне жаңа жолдары қалыптастырылады. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің теориялық негіздемелерін, жаңа оқыту технологияларын қолдану мен жаңартылған оқу бағдарламаларын сапалы іске асырудың жолдарын бір арнада қарастыру үшін лингводидактиканың қажеттілігі зор деп сөзімізді қорытамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Шанский Н.М. Русское языкознание и лингводидактика. – Москва: Русский язык, 1985. – 239 с.

2 Гальскова Н.Д. Лингводидактика. – Москва: ИИУ МГОУ. – 2014. – 242 с.

3 Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері [Электрондыќ ресурс]: оқу құралы / Р. Әмір. - Алматы : Қазақ университеті, 2006. - 287 бет. – Языкознание (эл. копия кн.). – ISBN 9965-12-983-5 : Б. ц.

4 Қадашева Қ. Қазақ тілі: оқытудың тиімді әдістері. А. – 2000.

5 Құрман Н. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық ненгіздері. – Астана,. 2008. – 160 б.

6 Сүлейменова Ж. Қазақ тілін оқытудың кейбір мәселелері. – А. – 2001.

7 Словарь методических терминов. – Москва: ИКАР, 2009. – 448 с.

8 Жұбанова М. Құдайберген Жұбанов ұлттық лингводидактика проблемалары хақында. Алматы: Ғылым. – 2002.

9 Курманова Б.Ж. Жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытуда ақпараттық-коммуникауиялық технологияларды пайдаланудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Ақтөбе, 2009. 180 б.

10 Демьянков В.З. Продуцирование, или порождение речи // Краткий словарь когнитивных терминов. М.: Изд-во МГУ, 1996. С. 129-134.

11 Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. М.: Наука, 1991.

12 Савицкий В.М. Порождение речи: дискурсивный подход. Самара: Изд-во ПГСГА. – 2013.

Б.Ж. Курманова

Лингводидактика и актуальные проблемы обучения казахскому языку

АРГУ имени К.К. Жубанова, г.Актобе, Казахстан

В статье рассматриваются проблемы лингводидактики и общие методологические вопросы обучения казахскому языку. С современной точки зрения анализируются объект и предмет исследования лингводидактики. Рассматримаются новые требования к преподаванию казахского языка. Система обучения казахскому языку, цель, содержание, инструменты и технологии обучения исследуются с точки зрения таксономии Блума. В статье также рассматривается целесообразность преподавания казахского языка с позиций психологии личности. Рассмотрена важность и значимость психолингвистики, социальной лингвистики и психодидактики в преподавании казахского языка. Пронализировано значение технологии сотрудничества в современной системе обучения языкам. Необходимо углубленное изучение технологической составляющей процесса обучения казахскому языку.

B. Kurmanova

Lingual didactics and actual problems of teaching the kazakh language

Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, Kazakhstan

The article discusses the problems of linguodidactics and general methodological issues of teaching the Kazakh language. From the modern point of view, the object and subject of the study of linguodidactics are analyzed. New requirements for teaching the Kazakh language are considered. The system of teaching the Kazakh language, the purpose, content, tools and teaching technologies are considered from the point of view of Bloom's taxonomy. The article also discusses the feasibility of teaching the Kazakh language from the perspective of personality psychology. The importance and significance of psycholinguistics, social linguistics and psychodidactics in the teaching of the Kazakh language are considered. The importance of the place of cooperation technology in the modern system of language teaching is analyzed. An in-depth study of the technological component of the process of teaching the Kazakh language is necessary.

УДК 371.3

G.Z.Moldakhmetova[1], A.R.Iskakova[2], A.Baiyskhan[3], D.B.Rakhimova[4], M.A.Yermekbayeva[5], A.K. Zetulla[6]

[1]candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of Foreign Languages Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: gulnaramold@mail.ru

[2]master of pedagogical sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: ainurram@mail.ru

[3]undergraduate of the Kazakh language and literature speciality, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: ai.kz.best@mail.ru

[4]undergraduate of the Kazakh language and literature speciality, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: rah.dinara@gmail.com

[5]undergraduate of the Kazakh language and literature speciality, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: maira_08@bk.ru

[6]undergraduate of the Kazakh language and literature speciality, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: botasaa12@gmail.com

LATIN ALPHABET IN KAZAKHSTANI ACADEMIC ENVIRONMENT: WHAT IS A PRECISELY PRODUCTIVE TEACHING FRAMEWORK?

The article researches the role of Latin graphics in Kazakhstani academic environment and effective education. We have systematized the historical overview of the graphic symbols used by the Kazakh people and their scientific description in this article. The factors influencing them are organized as well. The advantages and disadvantages of existing projects and activities are determined by studying the Latin script. We proposed suggestions for additional updates and changes to the projects. You can get acquaintance with the analysis as a result of the survey conducted among social networks and academic readers. Digital results have been sorted by analyzes made during the research. Efficient methods of mastering Latin graphics are introduced for the effective development of the academic environment of Kazakhstan. Every year the number of supporters of the transition to Latin graphics is growing according to the convincing evidence.

Keywords: linguistics, graphics, spelling, orthoepy, writing, alphabet.

INRODUCTION

Graphics is aset of marks (letters and punctuation marks) to define the language sounds.

There were several types of scripts used in different periods in Turkic languages, including the Kazakh language. The first one is the Ancient Turkic writing. According to scientists, this script was used in the V-VIII centuries and they remain in tombs and rupestral rocks. Then, the ancient Uighur script similar to the ancient Turkic writing was used.

Due to the introduction of Islam in the IX-X centuries, the Turkic people had used Arabian graphics (exactly the same as they were used by the Arabs without alteration or any changes) for about ten centuries.

Starting from the 20th century the history of writing of all Turkic languages can be divided into the following periods:

1. The period of application of Arabic graphics (harmonized with the sound characteristics of the Turkic people);

2. The period of transition to Latin graphics;

3. Period of transition to Cyrillic graphics.

A. Baitursynov was the scientist who made the “direct spelling” based on the Arabian graphics; he was able to adapt Arabic graphics to the Kazakh sound system. The scientist N. Wali wrote about him as "At the beginning of the twentieth century A. Baitursynov translated the Kazakh

writing and drawing to the democratically-oriented (popular) language; stepped to phonographic recording of the Kazakh written phonetic record; formed the basis of national writing. At this critical moment of the Kazakh writing development in ontogenetic period A. Baitursynov was a unique man of the epoch in the depths of the mind searching and with loyal and linguistic thought [1, 13]. This writing served the cultural and spiritual development of the Kazakh people until 1929, under the name of Kazakh writing.

On July 25, 1929, by the decree of the Central Executive Committee of Kazakhstan, the rules of writing of 12 and 18 words were adopted. The scientist Kuderinova, specializing ontogenetic development of the Kazakh writing, wrote, "The first spelling rule of the Kazakh language was adopted in 1929 with the Latin script. It defines the main principles of spelling. Fragmentary words are marked according to the principle of subscription of the Kazakh language verbs. The main orthography in our current spelling has been defined in the Spelling rules of 1929 [2,103].

Such comments were made in the 1940 s, when the new Cyrillic alphabet was based on Russian graphics. It noted that this record has caused great difficulties in issuing the Kazakh language sound system. The scientist T.Kudabaev suggested that "our country has gained independence and our language has the state language, so that it would be possible to rewrite our existing writing based on ancient Turkic or Latin graphics instead of using the existing alphabet on the pages of periodicals" the shortcomings of the Cyrillic writing have been frequently discussed in periodicals [3, 70].

The issue of Latin alphabet was raised and discussed over the last years. The President of Kazakhstan, N.Nazarbayev, suggested the move to the Latin language for the first time in 2006. In the article titled "The Orientation to the Future: The Spiritual Renaissance" in 2017, the President wrote: “there is a deep logic of moving to Latin. It depends on the peculiarities of the modern technological environment, communication, as well as the scientific and educational process of the 21st century. Our children are learning English and Latin alphabet at school. Therefore, there will be no difficulties, no obstacles for the younger generation."He expressed his confidence that the Latin alphabet would expand the scope of the Kazakh language and set specific targets [4]. Since then, the transition to Latin alphabet has been intense, and various social groups have encouraged the transition to the Latin language of the Kazakh language. The transition to the Latin alphabet is caused by political, economic, cultural, linguistic, socio-economic motivations. They can be classified as follows:

1. **Political and economic factor.** First, Latin graphic writing for world trade and economic relations is more effective. Secondly, the same languages as those of the common Turkic-origin countries have been written down with various alphabets so far, the writing of the Turkic-speaking states that use the Latin alphabet is not unified. The creation of common alphabets for all will strengthen the historical, spiritual, cultural ties between Turkic states, and lead to mutual integration. Thirdly, in the past centuries, one of the factors that led to unite the Kazakhs' spread in the four parts of the world due to different historical and political conditions.

2. **Language (linguistic) factor**. The transition to the Latin alphabet will further expand the scope of the state language. Regarding the purity of language, it is possible to reduce the letters of modern sounds in our language, thus preserving the natural state of the Kazakh language. Other nationalities could also influence the study of the state language.

3. **Socio-social factor.** If the XXI century is the age of information, today's computer era can control power in the hands of the world's information system. The main tool for information is writing. That is, the dominant in the Internet system is Latin graphics.

4. **Education policy.** Firstly, spellingruleswillbe reduced when teaching the Kazakh language. Secondly, by obliging the Latin script to teach the basics, it is possible to teach the language learners not only in Kazakh, but also in writing. Thirdly, the process of new alphabetic literacy translates the language of the nation-building nation into an elliptical language.

5. **Cultural factor.** In our archives, many of our heritage are covered by the Latin alphabet. By going through the Latin alphabet, we would be able to explore the priceless pearls and rich heritage [5, 55-56].

The transition to the Latin alphabet is a way to liberate the consciousness of our nation, to integrate with the Turkic and global world, to return to the ancient Kazakh alphabet and to revive our national consciousness. Akhmet Baitursynov's "people who have spoken in their own languageandwhowritten in theirown language will never lose their identity. The most powerful thing to save or lose thenation is language. Everyone whose language is lost will also be lost [6, 60]. Thus, the replacement of the Kazakh language from Cyrillic to Latin graphics is a bright and refined expression of spiritual revival.

MAIN PART

Though the transition to Latin graphics is already accepted, the Kazakh society has no consensus about this. There is even vivid difference of the social network users' opinion according to their age. For instance below the investigation shows the difference between users of Facebook equal results 50-50% (16 participants) and Instagram results are 70/30% (43 participants).

a) 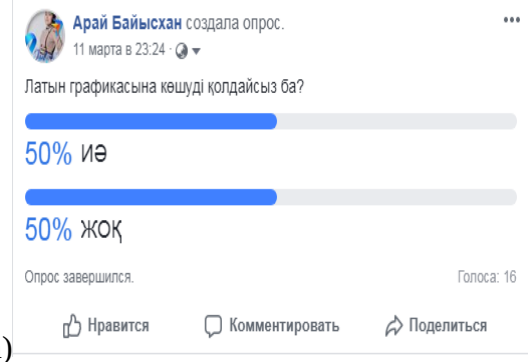

b) 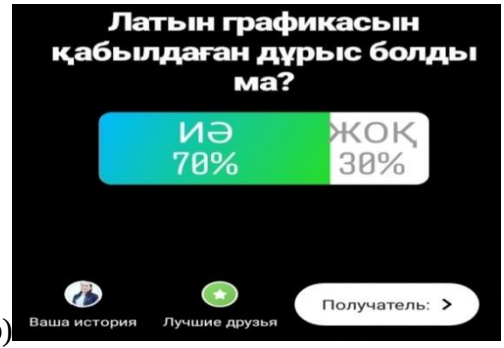

Figure1 – the opinion on Latin graphics of the social network users

That is why we interviewed 25-55 years old educated adults to determine their viewpoints in this study. The result is as follows:

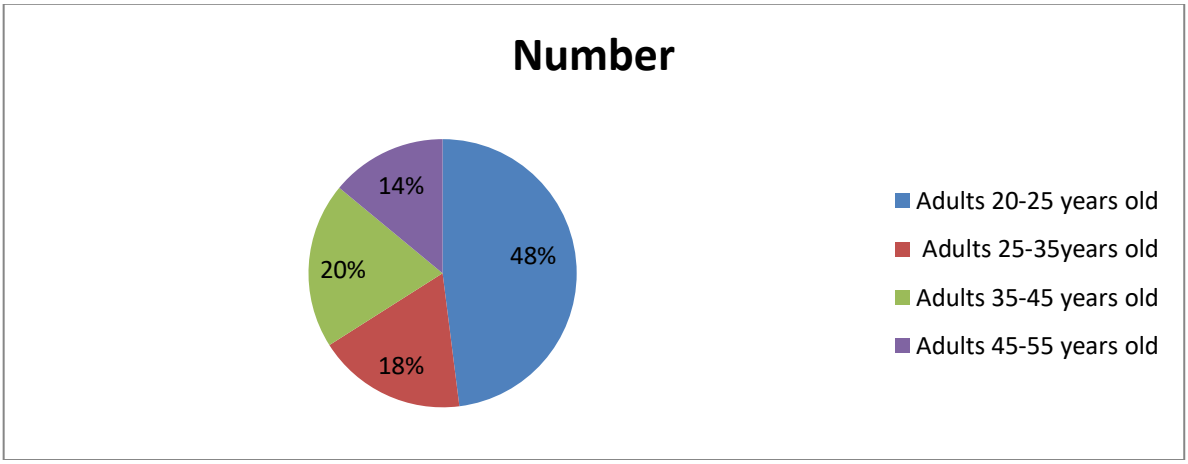

Figure 2 – the age group of the participants

That is to say, many young people have a strong desire to raise their academic qualifications, according to which 20-25 years old respondents - 24, 25-35 years old -9, 35-45 years old - 10 and 45-55 years old - 7.

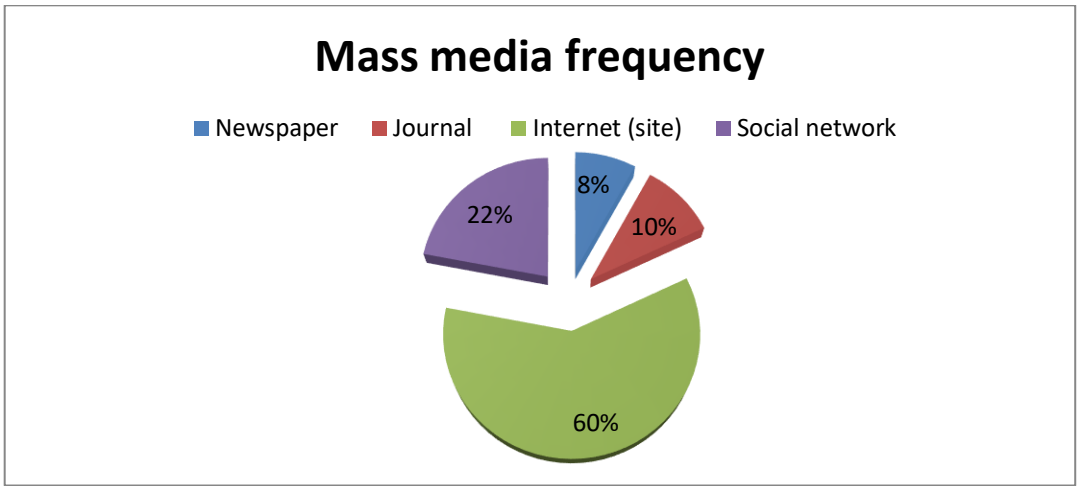

Figure 3 – the most popular mass media

As you can see from this diagram, many people in the scientific community often find that in their research, they use the Internet and various sites when searching for different information. It was found out that the sites *www.nur.kz* , *www.massaget.kz* , *www.baribar.kz* , *www.kazinform.kz* , *www.tengrinews.kz* are in high demand. That is why the role of such sites in studying Latin script will be unmatched. There are also sites that have been opened for this purpose. They are *www.qazlatyn.kz* and *www.masa.kz/kz* . In bothsites, Cyrillic text can be translated directly into Latin script. The peculiarity of the www.qazlatyn.kz site is to provide all the news with Latin graphics. This is an indispensable tool for adult learners to learn the latest news through Latin graphics and practice on their own. There are also various projects on this site that emphasize the **"Iles"** mobile application for adult education in Latin graphics. The main sections are *"Álipbý"*, *"Nusqaý"*, *"Tapsyrmalar"*, *"Diktant"*.

• **"Álipbý" section** - the alphabet represented not only by alternatives, but also by sounds.
• **"Nusqaý" section** - contains the alphabet spelling rules and examples
• **“Tapsyrmalar” section** - if you have performed at least 40 tasks in this section, which grouped into 50 different tasks, you can go to the next section of the application.
• **“Dictation” section**- the user learns to record dictation and check literacy, dictation transmitted in audio form. Another **peculiarity of this site** is the definition of many words for the use of philologists. That is, people can use *sozdikqor.kz* in the main page as an explanatory dictionary. It would be impressive if all data there translated into Latin graphics in future. One more thing to note is that the use of the site would be profitable if books translated into Latin graphics supplement the bookstore.

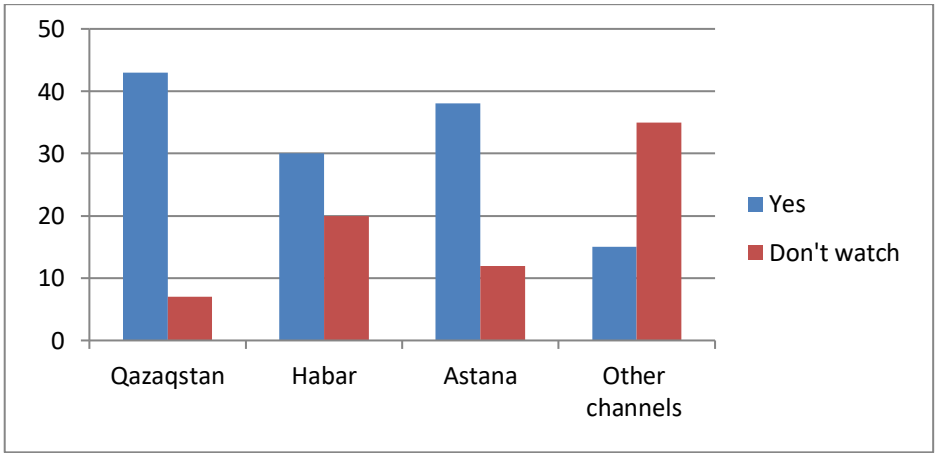

Figure 4- frequency of viewing TV channels

Based on other questionaries’ results organized by the national channel "Qazaqstan" and the polls carried on in Astana city the most popular was "Astana" channel. These channels are now

used to promote Latin graphics. In particular, the names of all programs on the channel "Qazaqstan" are written in Latin graphics. There are also videos that are being shot in Kazakhstan for the preaching of several familial Latin graphics, such as the famed family - the Zhugunusovs. Those who have scientific literacy will make a decision and begin to study the Latin graphics wisely. The outstanding project based on Latin graphics with sand drawing used for advertisement is also popular between spectators.

Picture 1 – Advertisements dedicated to Latin graphics (channel "Qazaqstan")

There were shots based on Latin graphics in the programs "Qareket", “Tansholpan” and "Shakhmat". Today in many regions of the country, various projects implemented for adult education of Latin alphabet. One of them is widely used program «Qazaq Latyn Keyboard». You can get more information about that by the following link.

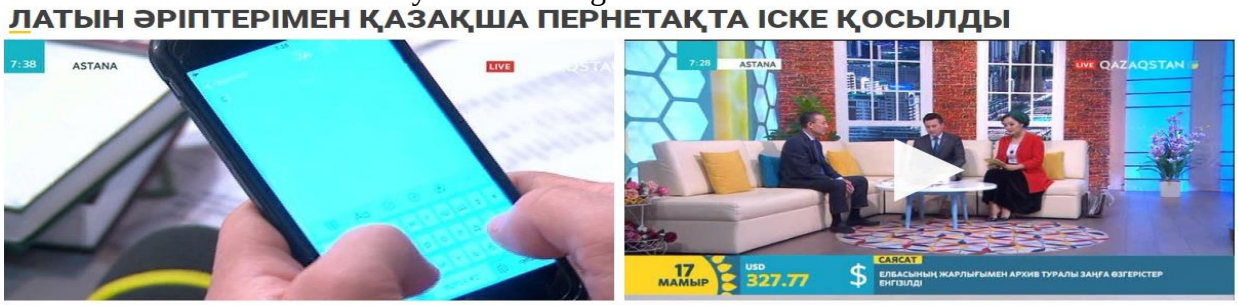

Picture 2 – Kazakh keyboard with Latin letters https://kaztrk.kz/video/latyn-aripterimen-qazaqsha-pernetaqta-iske-qosyldy-36110 [7]

We can say with certainty that now it is possible to open a special program on high-band channels and increase interest in Latin graphics. This will be accessible to everybody. Because now the videos in special channels of youtube still are not available for some people in rural parts of the country.

Picture 3 – videos to learn Latin graphics
https://www.youtube.com/watch?v=YShOVlkymYY[8]

According to the survey, it is also beneficial to use Latin graphics in all the advertisements. Nowadays the number of spectators of Latin graphics shown in variable message display in the busses is increasing involuntarily. This also effects on people’s getting used and developing competence on Latin graphics.

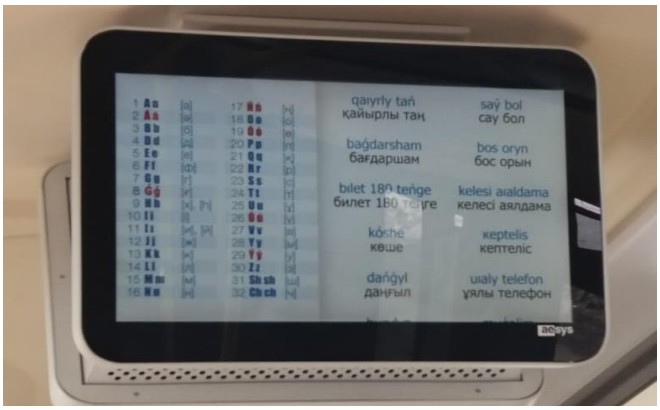

Picture 4 –Latin graphics message display in busses

Summarizing the results of the survey, the number of supporters of Latin graphics is growing over time and is the most effective way to use the Internet as a key ingredient in mastering Latin graphics. For example, a test site at www.baribar.kz can be used to test people's literacy by adding a test to their Latin graphics. Unfortunately, as we have already considered, the Internet is not available in all the regions of Kazakhstan, so in this case it is necessary to rely on the Latin graphics programs on TV channels.

Switching to the Latin alphabet, though being easy to accept, is not easy to literate. The ultimate optimistic version is still unsettled. The purposes of moving to the Latin alphabet are:

• spelling (for the development of orthography and orthographic rules for copying the Kazakh alphabet into Latin script).

• methodological (gradually for the introduction of the Latin alphabet teaching methodology and its introduction into the educational system).

• terminals (for systematization of terminological base of the Kazakh language based on Latin graphics).

• expert-technical (for adaptation of Latin graphics to IT-technologies).

It is clear that the National Commission for the translation of the Kazakh language into Latin script will specify the stages of the introduction of the new alphabet and determine the goals and objectives of each stage. The transition to the Latin alphabet is very convenient in solving two major problems:

1. Removing all sounds in our language and preserving the natural features of the Kazakh alphabet

2. The future generation will be able to use the information technologies freely, to reach the world educational space, to be competitive.

One of the first requirements for the transition to a new alphabet is teaching methodology. The nationwide dictation held in accordance with the "Plan of actions on the gradual transfer of the Kazakh language to Latin graphics until 2025". Starting in 2022, elementary school pupils had to start with Latin alphabet. Textbooks and teaching aids will be translated into Latin until 2024. One of the most effective methods for learning alphabet is the creation of alphabetical spelling dictionaries (including electronic) based on Latin alphabet. Literacy is one of the challenges to moving to the Latin alphabet. Literacy is one of the basic requirements of the language culture of mass media. Literacy is often associated with knowing spelling and punctuation. Correct writing is a requirement for learning spelling rules. In addition to studying Latin graphics, ***visualization*** will be effective. This method can be used not only on lessons but also in any of the public places. In the visual method, of course, visual aids and schemes are used. They should not be less than a few hours. This is the most effective way to develop readers' interest and develop vocabulary resources. The method of ***interpretation*** is the method used during learning process. In this method, the reader understands a new word, a new topic or a spelling. This method is reflected in many video clips.

Thus, we find out that the methods of drawing, illustration and interpretation of spelling dictionary are now used as the main methods of studying Latin graphics and define their advantages over other methods.

CONCLUSION

In conclusion, Latin graphics is one of the key issues in today's society that still requires comprehensive consideration.

There are still different viewpoints on the transfer to Latin alphabet among Kazakhstani scientists.

Qualified appraiser	**Position**
Positive	
Mekemtas Myrzakhmetov Scientist	He agrees with the President's decision because the future generation should be able to learn foreign languages.
Marat Tokashbayev, editor	Though Latin Alphabet will not solve all problems but will give a chance to escape from influence of Russia
Negative	
Azimbai Gali sociologist, historian	The transfer to Latin alphabet will prolong the process of establishing the Kazakh language as the first and state language in Kazakhstan
Omirzak Akzhigit, journalist	The Kazakh language writing of nowadays has kept the historical heritage as the only one among the Turkic languages. The Kazakh alphabet is our Pride!

Table 1 - opinion of scientists [9]

There is statistic data of social studies done in 2016 on accepting the transfer by the public. According to the data in 2016 73.1% of people were against the transfer, but in a year time those who are against made 29.3%; in 2016 16.8% of people accepted and in 2017 the number changed into 52.2%. Thus, in 2018-2019 the number of people accepting Latin alphabet has increased.

Right now, the work on Latin graphics has been getting good results. We propose to create an electronic spelling dictionary to accelerate this process. In the age of modern technology, the use of such a project will be more effective. This will also increase the literacy of the population. In addition, the use of illustrative and interpretative techniques is a key to achieving good results.

REFERENCES

1 Wali N. Graphics. Spelling. Orthoepy. – Almaty, 2018. – 235 p.

2 Kuderinova K. Ontogenesis of Kazakh writing prepared diss. autoabstract to obtain the degree of Ph.D. by specialty 10.02.02 – the Kazakh language – Almaty, 2006. – 53 p.

3 Kordabayev T. Formation and development of the Kazakh language. – Almaty, 1995. – 174 p.

4 Nazarbayev N. Orientation for the future: spiritual revival. – Astana: Egemen Kazakhstan, 2017. – № 70 (29051). 1-3 p

5 New national alphabet: Modernization of the Kazakh writing (materials in the media) – 1. Almaty, (2017) – 544 p.

6 Language heritage of "Alash": Collection of articles. – Almaty, 2009 – 364 p.

7 Keyboard in Kazakh with Latin letters is implemented. – URL: https://kaztrk.kz/video/latyn-aripterimen-qazaqsha-pernetaqta-iske-qosyldy-36110

8 Kazakh Latin alphabet. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=YShOVlkymYY

9 New national alphabet: renaissance of Kazakh writing (scientific linguistic research). – URL: http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1566732&simple=true&lang=kk

Г.З.Молдахметова[1], А.Р.Искакова[2], А. Байысхан[3], Д.Б. Рахимова[4], М.А.Ермекбаева[5], А.Қ. Зетулла[6]

Қазақстанның академиялық ортасындағы латын әліпбиі: оқытудың тиімді құрылымы қандай?

[1,2,3,4,5,6]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақалада Қазақстан ғылым академиясындағы латын графикасының орны, нәтижелі білім беру туралы сөз болады. Қазақ халқының қолданған графикалық таңбаларына тарихи шолу жасалып, олардың ғылыми сипаттамасы жүйеленеді. Оларға әсер етуші факторлар жүйеленеді. Латын графикасын үйренуге байланысты қалыптасқан жобалар мен іс-шаралардың артықшылығы мен кемшілігі анықталады. Осы жобаларға қосымша жаңартулар, өзгертулер енгізу керектігі жайлы ұсыныстар беріледі. Әлеуметтік желілерде және ғылыми дәрежелі оқырмандар арасында жүргізілген сауалнама нәтижесінде белгілі болған талдаулар сараланады. Анализ жасау арқылы сандық нәтижелер сұрыпталады. Латын графикасын меңгерудегі тиімді әдіс-тәсілдер аталып, бұл графиканың Қазақстан ғылым академиясына әкелер пайдасы сөз болады. Жыл сайын латын графикасына өтуді қолдаушылар қатарының артып келе жатқанына нақты дәлелдер келтіріледі.

Г.З.Молдахметова[1], А.Р.Искакова[2], А. Байысхан[3], Д.Б. Рахимова[4], М.А.Ермекбаева[5], А.Қ. Зетулла[6]

Латинский алфавит в академической среде Казахстана: какова именно продуктивная структура преподавания?

[1,2,3,4,5,6]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

В статье рассматривается роль латинской графики в Академии наук Казахстана и эффективное образование. Исторический обзор графических символов, используемых казахским народом, их научное описание систематизированы в данной статье. Факторы, влияющие на них, систематизированы. Преимущества и недостатки существующих проектов и мероприятий определяются изучением латинской графики. Предоставлены предложения для дополнительных обновлений и изменений в этих проектах. Предоставлен анализ в результате опроса, проведенного среди пользователей социальных сетей и академических читателей. Путем анализа отсортированы цифровые результаты. Упоминаются эффективные методы освоения латинской графики, что полезно для эффективного развития Академии наук Казахстана. Приводятся убедительные доказательства того, что с каждым годом число сторонников перехода на латинскую графику растет.

УДК 37.018.43

B.M.Nagyzkanova
magister of 1st cource, Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: nagiskanova.bahyt@mail.ru

IMPORTANCE OF FORMING DISTANCE LEARNING PROGRAM FOR ENGLISH GRAMMAR

The article reveals the features of the use of modern pedagogical methods of distance education in the educational environment. The main feature of the distance education method is the

creation of an organizational and methodological environment, including computer information sources, electronic libraries, video and audio libraries, textbooks and teaching aids, and methodological literature. The components of such a system are trainees and teachers who interact with each other using modern telecommunications facilities. A special feature of distance learning is the ability to independently acquire the necessary student knowledge, provided through modern information technology. The authors analyze the main advantages of remote programs, as well as offer solutions to the main problems encountered in learning English. This article indicates the basic prerequisites for creating a program. It was concluded that distance learning has proven its productivity, but it cannot be an exceptional alternative to traditional learning, but, on the contrary, should organically complement an existing educational system.

Keywords: distance learning; types of distance learning; advantages and disadvantages of distance learning; remote program on English language.

INTRODUCTION

The twenty-first century is a time of development and new discoveries in technology, economics, science and education. At the beginning of the twenty-second century the popularity of distance learning will increase doubly. For a long time, a large number of scientific figures were involved in the development and improvement of this training system. From the correct understanding of what distance learning is, the strategy, goals, and the learning process will depend on.

What is distance learning? According to Dr. Michael Simonson, distance learning is defined as the official form of education in an educational institution where the group of students is divided and where in the process of interaction between the teacher and the student, both with each other and with various sources of information, various telecommunications facilities is used. However, according to Michael Simonson, Sharon Smaldino, Susan Zvacek Susan in their book “Teaching and learning at a distance”, we have some questions on the nature for which, they are easier to ask than answer. So the question of what is distance learning, they refer to just this type of questions. And there are two main reasons for this. First, the word “distance” implies a distance of various kinds, such as geographic distance, distance over time and, possibly, intellectual distance. Secondly, the concept of distance education was adopted for a huge number of programs for any category of audience through a wide variety of media technologies [1].

As for A.N. Shchukin, he believes that distance learning is one of the most popular forms of education in the world, which organizes “the learning process at a distance, provides for students to independently complete training courses within the framework of different training profiles, performance of control tasks, in-person (correspondence) assessment of results learning [2].

Based on these definitions, it can be said that the basis of any remote learning included:

1. distance in space, time and even on an intellectual level;

2. the availability of certain means by which the process of interaction between the teacher and the student can be feasible [3].

MAIN PART

Currently, the world has gained considerable experience in the implementation of distance education systems. For example, about one million people study in the USA. The National University of Technology in the USA, which is a consortium of 40 engineering schools, in the early 1990s provided training for more than 1,100 students using distance learning methods for a master’s degree. Now, more than half of US universities use distance learning technologies for adult education. Television is widely used. A public broadcast system has been created. The adult education program includes courses in science, business, management.

For more than twenty years, the National University of Distance Education has been operating in Spain. It was created by the Parliament in 1972 with the purpose of organizing higher

vocational education for adults at the level of undergraduate, graduate and continuing education. It includes 58 training centers within the country and 9 – abroad. It is one of the institutions of the Ministry of Education and is directly subordinate to the Secretary of State for Higher Education. Particular attention is paid to improving the skills, in particular, secondary school teachers [4].

On the basis of research of the main and unique features of distance learning, as well as its planning and forecasting, various typologies of distance learning began to form, which include and take into account the level of learning distantness, its productivity, and individualization.

As the main typology of distance learning, you can take the concept of A.V. Khutorsky. In his opinion, there are 4 types of distance learning:

1. The first type of distance learning is meant as auxiliary or additional for the traditional form. Students, together with their teacher, interact with information that is distant from them, various educational facilities, with students from other schools, and specialists in the areas under study.

2. The second type involves the independent interaction of the student / teacher with teacher / student outside of school. This type is also considered as an additional one, but the main goal is a more in-depth study of any subject.

3. The third type of distance learning is the main form, but it does not push aside the traditional form. Here, training is divided in half: 50 per cent to 50 per cent, but to a greater degree the preference is given to the remote form.

4. In the fourth type of distance learning, pupils or students are not tied to only one type of distance learning or resource. In this case, it is a whole complex of subjects, each of which is studied on different portals, resources, and programs [5].

The main feature of the distance education method is the creation of an organizational-methodical environment including computer information sources, electronic libraries, video and audio libraries, textbooks and teaching aids, methodical literature. The components of such a system are trainees and teachers who interact with each other using modern telecommunications facilities.

A special feature of distance learning is the ability to independently acquire the necessary student knowledge, provided through modern information technology in an information educational environment [6].

Building an information and educational environment should be based on the following pedagogical principles:

- openness: the possibility of free choice of information resources;
- multidimensionality: phenomena and processes are presented from different points of view;
- redundancy: students choose educational information from several proposed options, critically evaluating it;
- dynamism: constant updating of information;
- preservation and accumulation of information.

In distance learning, the receiver of information is mainly the student, therefore, higher demands are made on the quality of educational information and the means of its presentation. Information "should not be accumulated only in one place, its distribution should have an island character, which is due to the psycho-physiological features of information perception on the computer" [7].

One of the main components of distance learning is an educational distance course, it is an integrated tool for creating a learning environment, which includes three blocks: information-educational and training, and communicative. The main requirements for the distance course: the completeness and relevance of information materials, the diversity of their presentation, the use of text format and multimedia elements (sound, video, animation).

Modeling the structure of a distance course is necessary taking into account a number of provisions.

1. The general structure of the distance course should include materials for various forms of distance learning: video and audio lectures, multimedia lecture materials built on a modular basis, seminars, workshops and virtual laboratory works with methodical recommendations for their implementation, discussions, virtual simulators with methodical recommendations for their use, dictionaries of terms, packages of test tasks for self-control and testing with verification of the results by the teacher or automatically.

2. The distance course materials should contain guidelines and instructions for general educational activities and for each stage of education.

3. The distance course should include a weekly planning of the student's activities using a synchronous distance model learning.

4. The distance course, within certain limits, should allow the learner to create their own learning paths. The development of training courses focuses on independent work of students, their collective creativity, conducting mini-studies at various levels. It is assumed the presence of a large number of tasks designed for self-study with the possibility of receiving daily consultations.

The training course must meet the following requirements:

• cost-effectiveness: developing technology that allows create and update courses in a short period of time;

• course interface, close to regular lectures that is associated with the traditional elements of the educational process (the presence of the teacher, printed manuals, lecture hall, board); which allows to facilitate the assimilation of educational material;

• in an interactive environment "student - computer - teacher" is emphasized attention to figurative thinking. The presentation of educational material should reproduce the thoughts of the teacher in the form of images. Obviously, visualization of thoughts, information, knowledge is becoming a key element in educational technology of distance learning, which is achieved through the use of such forms of organization of classes as video lectures, multimedia lectures, electronic multimedia manuals, simulation models and computer simulators, videoconferences, computer training and test systems [6].

• personalization of training to maintain the effect of personal contact trainee with a teacher in educational activities using modern computer technology

• using group networking;

• the modular nature of the distance course allows you to design training programs for each student taking into account their level of training and needs.

The positive characteristics of distance learning.

1. Economic profitability, openness and accessibility for all categories of population. Economic efficiency is achieved due to the fact that the contingent of students does not require expansion of the classroom fund and allows use technical training tools that are available educational organization.

2. The effect of direct, verbal-visual contact of students with a teacher.

3. Software and hardware of a modern computer allows create hypertext, multimedia and hypermedia learning tools, which, being concentrated in a single learning module, provide the necessary content information. The advantage of using computers in education is the possibility of interactive communication. Provided a feedback "student-teacher", without the effectiveness of any form of education cannot be high.

4. The flexibility of distance learning is related to the ability to build individual educational trajectory, the most convenient for learner at this time and specific life situations.

5. Modularity in building an educational program allows develop a curriculum that is adequately coordinated with the student's educational needs. An analogue of this in full-time education is the individual curriculum of the student, which even within one academic year is often difficult to implement without contradiction with the general curriculum.

Despite the positive characteristics of distance learning, one can name its cons too.

First, the difficult identification of distance learners, since at the present stage of technology development it is quite difficult to verify who is taking the exam. However, universities that

implement education using distance learning technologies have found a way out of the situation in the mandatory presence of the student in several exams with the obligatory submission of documents proving his personality.

Second, the “genetic” lack of distance education is a restriction of direct contact between teacher and student. It provokes serious problems as it is missing:

a) direct perception of learning material by the student;

b) the opportunity for direct discussion;

c) the teacher’s in-line control over the fulfillment of learning tasks [8].

When creating a language training program, it is necessary to take into account not only the special characteristics of students, but also their level of language proficiency. To do this, you need to clearly understand what levels there are and what grammatical, lexical, phonetic competencies you need to own at this level. This scale consists of 6 basic levels of language proficiency:

1. Beginner.
2. Elementary.
3. Pre-Intermediate.
4. Intermediate.
5. Upper-Intermediate.
6. Advanced.

The curriculum "Practical course of the English language" is aimed at students, masters, graduate students, as well as a wide range of people who seek to acquire knowledge in the field of vocabulary, grammar and phonetics of the English language.

The purpose of training in this course is the formation of a complex of theoretical knowledge and practical skills necessary for the Pre-Intermediate level.

After completing the course Practical English Course (Pre-Intermediate Level), the learner will master certain aspects of the main sections of foreign language teaching (grammar, vocabulary) and certain types of speech activity. Grammar knowledge at the Pre-Intermediate level includes the following topics: tenses and modal verbs. Vocabulary includes knowledge from about 1500 to 2000 thousand words and expressions. The Practical English Course program developed by us consists of 2 lessons, each of which is divided into the following sections:

• video lecture or presentation;

• grammar exercises;

• lesson test.

Video lecture and presentation are part of the program in order to clarify the necessary grammatical and lexical material of the lesson. The lesson test is needed to control students during mastering the material obtained. Each lesson is accompanied by a teacher’s video lecture, which explains the basic grammatical rules and theoretical principles of the lesson, and two presentations. The presentation of the grammar will consist of explanations and tables with examples on the topic. The first part of each lesson will consist of grammar exercises of a different type on a specific subject of the lesson. These exercises are aimed at consolidating the material obtained through video lectures and presentations. At the end of each lesson, students are asked to take a control test, which consists of 10 questions and includes the main components of all three sections of the lesson. This test is both a means of consolidating the knowledge gained and a means of control.

CONCLUSION

Summarizing all the above, it is safe to say that the prospects for the development of distance education are very high. Main purpose of distance learning is undoubtedly the provision of quality and meeting the educational requirements of the preparation of students with its subsequent development. The traditional form of learning has the same intentions, but is more problematic due to time, high cost and distance. Presently the increasing demand for distance learning is not only observed in Kazakhstan, but all over the world. Due to the distance form of training a person in

modern social and economic conditions, a real opportunity is given to replenish the ranks of educated people. In other words, distance learning contributes to the professional self-development of each individual at a suitable time.

REFERENCES

1 Michael Simonson, Sharon Smaldino, Susan Zvacek Teaching and Learning at a Distance, Foundations of Distance Education, sixth edition. – 2015 IAP – Information Age Publishing, Inc.

2 Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Филоматис, 2006. – 480 с.

3 Алонцева Н.В., Кузнецова Ю.В. Создание дистанционной программы обучения английскому языку с учётом специфики взрослой аудитории // Интернет-журнал «Мир науки», 2018 №2, https://mir-nauki.com/PDF/54PDMN218.pdf (доступ свободный).

4 Андреев А.А., Солдаткин В.И. Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. – М.: Издательство МЭСИ, 1999. – 196 с.

5 Хуторской А.В. Типы дистанционного обучения // Интернет-журнал «Эйдос». –1999. – 8 декабря.

6 Пронин Э.А., Положенцева И.В. Современное онлайн-образование в России: проблемы и перспективы // Научные исследования и разработки. Социально-гуманитарные исследования и технологии. 2015. Т. 4. №2. С. 18-20.

7 Козачёк Л.П. Информационные методы в дистанционном обучении / Л.П. Козачёк // Современные педагогические технологии Интернет-обучения. – М.: ГНИИ ИТТ «Информатика», 2008. – С. 149–153.

8 Положенцева И.В. Применение современных методик дистанционного обучения в отечественном образовательном пространстве // Интернет-журнал «Мир науки» 2016, Том 4, номер 6 http://mir-nauki.com/PDF/33PDMN616.pdf (доступ свободный).

Б.М. Нагызканова

Ағылшын тілі грамматикасын үйренуде қашықтықтан оқыту бағдарламасын құру маңыздылығы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада білім беруде қашықтан оқытудың заманауи педагогикалық әдістерін қолданудың ерекшеліктері қарасытылады. Қашықтықтан оқыту әдісінің негізгі ерекшелігі – компьютерлік ақпарат көздерін, электронды кітапханаларды, бейне және аудио кітапханаларды, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды және әдістемелік әдебиеттерді ұйымдастыру арқылы әдістемелік ортаны құру. Қазіргі заманғы телекоммуникациялық құралдарды пайдаланып бір-бірімен өзара әрекеттесуін қаматамасыз ететін тұлғалар тыңдаушылар мен оқытушылар осындай жүйенің құрамдас бөліктері болып табылады. Қазіргі заманғы ақпараттық технологиямен қамтамасыз етілген қажетті білімді өз бетінше алу мүмкіндігі қашықтықтан оқытудың ерекшелігі. Авторлар қашықтықтағы бағдарламалардың негізгі артықшылықтарын талдайды, сондай-ақ ағылшын тілін үйренуде кездесетін негізгі мәселелерді шешеді. Бұл мақалада бағдарламаны жасаудың негізгі алғышарттары көрсетілген. Қашықтықтан оқытудың өнімділігі дәлелденді, бірақ ол дәстүрлі оқытуға ерекше балама бола алмайды, керісінше, ол білім беру жүйесін толықтыруы керек.

Б.М. Нагызканова

Важность формирование дистанционной программы для изучения английской грамматики

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г.Кокшетау, Республика Казахстан

В статье раскрываются особенности применения современных педагогических методик дистанционного образования в условиях образовательного пространства. Основной чертой методики дистанционного образования является создание организационно-методической среды, включающей компьютерные информационные источники, электронные библиотеки, видео- и аудиотеки, учебники и учебные пособия, методическую литературу. Составляющими такой системы являются обучаемые и преподаватели, которые взаимодействуют друг с другом при помощи современных телекоммуникационных средств. Особенностью дистанционного обучения является возможность самостоятельно приобретать необходимые обучающемуся знания, предоставленные посредством современных информационных технологий, то есть в условиях информационно-образовательной среды. Авторы анализируют основные преимущества дистанционных программ, а также предлагают решения основных проблем, возникающих при изучении английского языка. В данной статье указываются основные предпосылки к созданию программы. Сделан вывод, что дистанционная форма обучения доказала свою продуктивность, но она не может быть исключительной альтернативой традиционного обучения, а наоборот, должна органично дополнять уже существующую образовательную систему.

ӘОЖ 81’243

А.Е. Саденова[1], Ұ.Е. Мұсабекова[2], Т.В. Курманова[3]
[1]филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sadenovaa@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: u.mussabekova@mail.ru
[3]аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kurmanova.taisiya@mail.ru

ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРГЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДИАЛОГТАРДЫ ДЕҢГЕЙЛІК МЕҢГЕРТУ ДИНАМИКАСЫ

Мақалада қазақ тілін меңгертудегі диалогтардың деңгейлік меңгерту динамикасытуралы сөз болады. Қазақ тілін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Сөйлеуге үйретудің психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы диалогтарды деңгейлік меңгерту мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады.

Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады.

Мақалада ұсынылған жаттығулардың жүйесі ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады. Диалогқа үйретуде бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына үйрету көзделсе, екінші жағынан жағдаяттың өзгеруі көрінетін қарым-қатынасқа түсуге, диалогтық сөйлеуге үйрету көзделеді.

*Түйін сөздер: сөйлеу, психологиялық алғышарттарды саралау, коммуникативтік, диалогтар, деңгейлік***.**

КІРІСПЕ

Диалогты қолдану арқылы тілдік коммуникативтік құзіреттілікті дамыту қазақ тілін меңгертуде өте тиімді болып табылады. Диалогтар – қабылдауға, ойлауға, еліктеуге және сөйлеу үлгілерін есте сақтауға бағытталып, шетелдік студенттерді белсенді айтылым әрекетіне жетелейді.Диалог үлгілерін қолдана отырып жүргізілген қазақ тілін меңгерту барысындашетелдік студенттерді өз ойы мен пікірін тұжырымдай алуы, сөйлеу машығы мен негізін меңгеруі, ойды сөзбен жеткізудің қатысымдық амалдарын игеріп, оларды күнделікті өмірде кездесетін шынайы жағдаяттарда жұмсай алуы жүзеге асады.

Қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде меңгертудің әрбір деңгейі нақты практикалық мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталған. Ол – тілді алдымен элементарлық меңгеруді, кейіннен еркін меңгеруді қалыптастыру. Қазақ тілін меңгеру барысындағы деңгейлік жүйе бойынша диалогтық дискурстар узуальді-дәстүрлік бағыт бойынша ақпарат беру жағынан біртіндеп кеңейіп, грамматикалық формалардың, лексикалық бірліктердің күрделенуі бірізділікпен дами түседі. Бұл диалогтық дискурстарда жүйелі өзара байланыс болады, лингвоелтанымдық сипаттағы жүйеленген мәліметтерді кезеңімен меңгеруді қамтамасыз етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Диалог түрінде сөйлеп үйретуде төрт деңгейді қолдануға болады: сөйлем деңгейі – бір-бірімен байланысты 2-3 сөйлемнен тұрады. Кең өрістелген диалог деңгейі – еркін әңгіме, талқылау, айтыс. Дискуссия деңгейі.

Дискурс құзыреттілігі сөйлеуді тудыру, белгілі немесе жаңа ақпаратты жеткізу, қабылдау, әрекеттің шынайы жалғасын қалыптастыру, себепті-салдарлы қатынасты, тақырыптық, байланыстылығы және логикасы, стилі, серіктеске әсер ету секілді үдерістерді қарастырады. Сонымен бірге диалогтық сөйлеуді құру, оқиғалардың айтылуы, жүйелі жазба мәтінді құру секілді әрекеттерді меңгеріп жатқан тілде яғни мәтін құрудың негізгі қағидаларын білуді талап етеді.

Тіл меңгерудегі диалогта шетелдік студент тыңдаушыдан өзіне қажетті істі орындалуын өтінсе, ал ол өз кезегінде шетелдік студенттің өтінішін орындауға дайын / дайын емес екендігін білдіреді. Сөйлеудің бұл түрінде әрбір айтылған пікір сөйлеушіге бағытталады. Диалогта көтеріліп отырған тақырыпты ашу үшін ұдайы жұмыс жүреді және оған қатысушылардың түрлі көзқарастары, олардың өзара сәйкес келуі немесе керісінше бір-біріне қарама-қайшы болуы және т.б. жайттар кездеседі. Көптеген ғалымдар диалогтық мәтіннің пайда болуы үшін жағдаяттың жалпы сипаттамасы (қалыпты, тартысты), екі не одан да көп, жеке / ұжымдық, белсенді / баяу серіктестері әлеуметтік рөлдері жағынан тең / тең емес, серіктестердің достық / ресми сияқты т.б. тілдесу ахуалы хабарлама / ескертпе, әрі қарай нақтылауды талап етпеу сияқты тілдік қатынас мақсаты уақыт тапшылығы деген сияқты белгілер қажет деп көрсетеді [1, 69].

Әңгіме басталған соң оған қатысушыларда екі бірдей міндет болады, біріншіден, сөйлеуші өз белсенділігін көрсетіп қарым-қатынасқа жаңа тақырып ұсынса, екіншіден, серіктестің көңілін оған аударуға әрекет жасайды. Диалог әңгімелесушілердің өзара біріккен әрекеттерінің жиынтығы, ол – сөйлеу мен тыңдап түсінудің өзара алмасып отыруының жемісі, сонымен бірге сөйлеушінің бірінен берілген тілдік түрткі келесі сөйлеушіден шапшаң және міндетті түрдегі тілдік немесе тілдік емес жауапты (реакция) талап етеді. Тіл үйренушінің сөйлеу дағдысын және сөйлеу шеберлігін қалыптастыру үшін жағдаяттылықты өзектілендіру үнемі алға тартып отыру аса тиімді [2].

Ұсынылған деңгей бойынша қазақ тілін меңгертуде алғашқы деңгейге диалогқа құрылымы жағынан қарапайым, аз сөзден тұратын сөйлемдер тән болып, содан да әрі қарай деңгей сайын күрделенген түрлері тіл үйрету материалынан алынып отырады. Әңгімеге түсушілерге толық сөйлемдер орнына эллипсистерді қолдануға жоғары мүмкіндіктер беріледі. Ал эллипсис сөзге өсіңкілік, мәнерлілік және экспрессивтік сипат береді. Синтаксистік құрылымның ықшамдылығымен қатар, сұраулы және бағыныңқы құрмалас

сөйлемдер, яғни монологқа тән репликалардың кездесуі де ықтимал. Тіл меңгерудің жалғастырушы, еркін сөйлеу деңгейлерінде диалогтық сөйлеуде жиі кездесетін көлемі жағынан едәуір үлкен, бір сөйлеушінің сөзінен туындайтын және бірнеше компоненттерден тұратын монологтық репликалар қолданылғаны абзал.И.И. Формановскаяның пікірі бойынша, «дискурстық өзара әрекеттесуді туғызатын қатысымдық жағдаяттар байланысты бекіту, оны қостау және тоқтату сияқты құрылымдық бөлімдерден тұрады. Бірінші бөлімде қаратпа сөз сәлемдесу мақсатында қолданылса, екіншісінде – айту (адресация) мен қабылдау (авторизация) құралдары, адамның ықыласын ояту мен қуаттау мақсатындағы қызығушылық, эмоциялық белгілер және т.б. жатады. Үшінші бөлімде әңгіменің қорытындысы шығарылады, кешірім мен қолдау іске асады»,- деп түсіндіреді [3].

Диалогта стимул және жауап репликалардың қызметін атқара отырып, монологтық реплика серіктеске көңіл аударуымен, сондай-ақ өзінің алдында және кейінгі тұрған репликалармен мағыналық және синтаксистік тұрғыдан байланыстылығымен сипатталады. Р. Якобсон ұсынған болатын, ол мыналардың функцияларының жиынтығы түрінде көрінеді: адресант, адресат, мәнмәтін, хабарлау, байланыс (контакт), код [4, 22].

Қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде меңгерудің (А1, А2, В1, В2) деңгейлік жүйесі негізіндеқазақ диалогттарын әр деңгей бойынша ұсынамыз.

Қазақ тілін меңгеру барысында А1 бастапқы деңгейде шетелдік студенттер жеке сөйлемдердің құрылуын үйренеді. Дискурс құзыреттілігінің дамуы жалғастырушы деңгейде меңгеру мақсаттарының маңыздыларының бірі болып табылады. Шетелдік студенттердің дискурсттық құзыреттілігін біртіндеп қалыптастыруын көрсететін шкалалардың мынадай аспектілері бар: сөйлеу жағдаятына үйрену дәрежесі, диалогқа кірісу, тақырыптың дамуы, бүтіндік және байланыстылық.

Күнделікті өмірде қарым-қатынасқа керекті, коммуникативтік міндеттерді шешуге қажет тілдік құралдарды, қарапайым сөйлеу жолдарын, сөйлеу үлгілерін жай және күрделі түрлерін меңгерту. Бұған ойлау мен оны тілдік құралдар арқылы айтуды мақсатты түрде іске асыру жұмыстары мүмкіндік береді. Ойды айтып жеткізу, ойдың кімге арналып айтылатыны, мазмұны, оған түрлі субъективті факторлардың әсер ететіні және қандай тілдік материалдарды пайдалану қажеттігі ескеріледі. Бұл кезеңде меңгертудің негізгі мақсаты – қарапайым түрде сөйлеу жолдарын (әрекетін) меңгерту.

А1-А2 деңгейлерінде шетелдік студент қарапайым фразаларды қолдана алуы тиіс, яғни жағдаятқа байланысты кейбір лексикалық элементтерді ауыстыра алады.

А1 деңгейі бойынша диалогтар коммуникативтік бағыт негізінде болуы тиіс, жағдаяттар өмірден алынуы керек, табиғи сөйлеуге жақын болғаны жөн. Тіл үйренуді фразадан, жеке репликалардан, сөздерді сөйлем ішінде қызмет жасаушы мүше ретінде ұғынудан бастаған абзал. Алғашқы сөз қолданыс алғашқы диалогтың компоненті болып беріледі: мысалы, *– Бұл кім? – Бұл мен. – Бұл не? – Бұл кітап.* Осы тұрғыдан келгенде, өзге тілді аудиторияда тіл үйретудің алғашқы күнінен-ақ, қарапайым сұрақ-жауап арқылы инофон диалогтық сөйлеу жағдайына бейімделеді. Мысалы:

–Сенің атың кім?
–Менің атым Ен Сон.
–Сен қайдансың?
–Кореяданмын.
–Сен кімсің?
–Мен студентпін. т.т.

Бұдан әрі мәтінмен жұмыс істеу барысында да диалог толыға түседі.

Бірінші деңгейде шетелдік студенттер белгілі мөлшерде ең қарапайым коммуникация актілерін меңгереді. Соның негізінде олар белгілі коммуникативтік мақсаттарды жүзеге асырады. Тіл меңгертудің төменгі сатысы үшін ең қарапайым сөз үлгілері белгіленген затты, қимылды атау, заттың сапасын, қимылдың мекенін атау, қимылдың бір затқа арналғанын

білдіру т.б. Шетелдік студенттер әуелі негізгі сөз үлгілерін қолданып үйренеді, яғни хабарлы сөйлем үлгілерін айтып жаттығады.

Бұл үстел (затты атау)

Ол оқыды (қимылды атау)

Бұл қызыл қалам (заттың сапасын атау)

Негізгі сөз үлгісінің коммуникативтік варианттарын айтып, қолдануды меңгереді. Жалпы сұрақ, хабарлы сөйлем, сөйлемнің болымсыз түрі, арнайы сұрақ, интонация т.б. тақырыптар бойынша тіл меңгеру барысында жай сөйлем үлгілерімен танысады. Бұл аталған сөйлем үлгілерін меңгеру үшін шетелдік студенттер оларды жиі қайталап айтып отыруы тиіс.Осылайша шетелдік студенттер сөз үлгісін меңгере отырып диалог түрінде сөйлеуге дағдыланады. Дегенмен бұл деңгейлердің басты міндеті негізгі сөз үлгілерімен, олардың коммуникативтік варианттарын меңгерту. Шетелдік студенттерді әңгімеге тартатын, оның сөйлеуіне түрткі болатын реплика мен оған жауап репликасын құрайтын диалогтық бірлестіктің қыр-сырын игерту іске асады.

Сөйлеу әрекетінің компоненттері сөйлеуге қажетті (интенция) және нақты лексикалық материалмен жабдықталған синтаксистік конструкциямен кешенді түрде жүзеге асады, яғни осы кезеңнің тілдік әрекетіне керекті құрылымы ұқсас сөйлемдерді айта білу әрекеті іске асады. Сондықтан да сөйлемдерді бір конструкциямен, бірақ әр түрлі формада ұсынуға ерекше көңіл аударылады.

А1 деңгейіндегі минимумдарын белгілеуде инофонның сөйлем, қысқа мәтін құруына тірек болатын лексикалық, грамматикалық және коммуникативтік минимум көлемі ескеріледі. Бұл деңгейде білім тест арқылы анықталады және бағаланады.

А2 деңгейінде инофон қысқа әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтаудың қарапайым жолдарын қолдана алуы тиіс және серіктестердің көңілін өзіне аудара алуы керек.А2 бастапқы деңгейде тіл меңгеру барысында берілген жағдаят бойынша сұрақтарға жауап беріп, диалогтар құрып, сонымен қатар диалогтық сөйлесу барысында берілген жағдаятта этикеттік-узуальді фразаларды қолданып, қатысымды жүзеге асыра білуі керек.

Диалог түрінде сөйлеудің 2-кезеңінде серіктестердің сөзі арқылы қарым-қатынас жасауына назар аударылады. Диалог әр түрлі мақсатпен жүргізіледі: серіктесінен бір нәрсені білу үшін, онымен пікір алмасу үшін т.б. Осыған байланысты микродиалогтың мына түрлерін қолдануға болады:

а) Мәлімет-пікір, әсер алмастыру диалогы – мұнда пікірталас та, мәлімет алу да болуы мүмкін.

ә) Қозғау салу диалогы – диалогтың бұл түрі әр қайсысы белгілі бір коммуникативтік міндет атқарады.

б) Сұрастыру диалогында бір серіктес белсенділік танытып, сұрақтар қойып отырады да, ал екіншісі сұрақтарға жауап береді. Мұндай диалогтың үлгісі ретінде мына шағын диалогтарды келтіреміз.

Мысалы: – *Сенің атың кім?*

– *Менің атым Ван Тиен.*
– *Сен қайдансың?*
– *Мен Қытайданмын.*
– *Сенің отбасың бар ма?*
– *Иә, менің отбасым бар.*

Пікір, әсер алмасу диалогында серіктестердің екеуі де белсенді түрде екі жақты қозғаушы репликабұйрық райлы сөйлемнің басқа түрінде кездеседі. Жауап репликасы 2-3 сөйлемнің біреуі ғана қозғаушы реплика болады.

Мысалы: – *Сен қайдансың?*

– *Мен Америкаданмын.*
– *Сен кімсің?*
– *Мен студентпін.*
– *Мен де студентпін, сен қайда оқисың?*т.б.

Қозғау салу репликасында өтініш беріледі. Мұнда қозғаушы реплика бұйрық райлы сөйлем арқылы, жауап реплика сөйлемнің кез келген коммуникативтік түрі арқылы беріледі.

Енді келесі деңгейлерде диалог біртіндеп кеңейіп, дами түседі.

Мысалы:

–Сәлеметсіз бе, Қайрат!

–Сәлеметсіз бе, Анар! Халіңіз қалай?Қандай жаңалық бар?

–Қалім жақсы, рақмет. Ешқандай жаңалық жоқ. Өзіңіздің қаліңіз қалай?

–Өте жақсы. Сіз оқисыз ба?

–Жоқ, жұмыс істеймін? Өзіңіз ше?

–Мен студентпін. Сіз қай жерденсіз?

–Мен Алматы облысынанмын. Сіз ше?

–Мен Қостанайданмын.

–Жақсы, көріскенше, сау болыңыз.

–Сау болыңыз.

В1 деңгейінде инофон өзіне көңіл аудару үшін және таныс тақырыпқа дискуссияға қатысу үшін лайық фразаны тауып қолдана алуы қажет. Ол таныс немесе қызықтыратын тақырыптағы жай әңгімені бастап, жалғастырып, аяқтай алуы тиіс.

Үшінші деңгейге кеңейтілген тұтас диалогты меңгеру жатады. Бұл деңгейдің ерекшелігі мұнда диалог бастамасы, мысалы, сәлемдесу және оның соңын қоштау болады.

– *Сәлеметсің бе!*
– *Сәлеметсің бе!*
– *Халің қалай, Дэвид?*
– *Жақсы, Жомарт, өзіңнің халің қалай?*
– *Жақсы, рақмет.*
– *Жомарт маған қазақстан тарихы туралы жазылған кітаптар керек еді. Сен маған көмектесе аласың ба?*
– *Әрине, көмектесемін. Менде Орта Азия жөнінде кітаптар бар. Егер қолың бос болса, үйге барып көрейік.*
– *О-о-о, жарйды, жақсы, қолым бос. Барайық.*
– *Ендеше, кеттік.*

Диалог түрінде сөйлеу әрекеттерін меңгерудің төртінші деңгейі – диалогты меңгерудің ең жоғары деңгейі. Мұнда шетелдік студенттереркін әңгімелесіп, пікір таластырады және талқылай алуға үйренеді. Мысалы:

– *Сәлеметсің бе, Айжан!*
– *Сәлеметсің бе, Арман!*
– *Айжан, сен опера театрында болдың ба?*
– *Жоқ, бірақ ол менің арманым.*
– *Менде екі билет бар. Барғың келе ме?*
– *Қандай қойылым болады?*
– *«Абай» операсы. Абай партиясын Ермек Серкебаев, ал Айдар партиясын Әлібек Дінішев орындайды.*
– *Ендеше міндетті түрде барамын. Қашан барамыз?*
– *Бүгін кешке.*
– *Тамаша!*
– *Қай жерде кездесеміз? Театрдың жанында сағат жетіде кездесейік.*
– *Жақсы.*

В1 деңгейдегі диалогтардың берілуі бірінші деңгейге ұқсас келеді, мұндағы диалогтар кеңейтілген лингвоелтанымдыққа негізделеді.

Мысалы:

–Мин Кек, қандай оқу орындарын білесің?

–Мектеп, колледж, институт, университет, академия және тағы басқалары.

–Алматы қаласында осы аталған оқу орындары бар ма?

–Әрине бар. Мен өзім Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студентімін.

–Ол қайда орналасқан?

–Ол Әл-Фараби даңғылы, 71 –үйде орналасқан.

В2 деңгейінде ол дискуссияға қатысу үшін лайықты сәтті таңдап, бұл үшін жағдаятқа дәлме-дәл тілдік құралдарды қолданып, айтылымның кезегіне қарай отырып әңгімені бастап, жалғастырып, аяқтай алуы керек, айтылымды ойластыру үшін уақытты ұтуға мүмкіндік беретін стандартты фразаларды қолдана алуы керек. (Мыс: «бұл өте қызық сұрақ екен»).

Елтанымдық диалогтардың ауқымы жоғары. Бастапқы деңгейде соның бір ғана түрі – узуалды-дәстүрлік түріне сипаттама беріп, оны лингвоелтанымдық ұстаным тұрғысынан түсіндіріліп, мағынасын, оған сәйкес белсенді коммуникативтік ұстаным болатыны айқындалғаны дұрыс. Узуалды-дәстүрлік термині тілдік мәліметтер мен дәстүрлік сипаттағы мәліметтер тығыз байланысқан мәтіндерге тән болып табылады. Узуалды фразалар дәстүрлік, салттық қағидалар бойынша беріледі. Демек, Е.М. Верещагин., В.Т. Костомаров бойынша айтсақ, узуалды-дәстүрлік мәтіндер дегеніміз – «бұл берілген сөйлеу жағдаяты үшін міндетті болып табылатын сөйлеу нормалары мен мінез-құлық нормаларының байланысуы» [5]. Узус ұғымы сөйлеу жағдаяты мен сөйлеу нысандарының арасындағы байланысты көрсету үшін қолданылады.

В2 деңгейі бойынша диалогтар елтанымдықтың узуальді-дәстүрлік түрі бойынша мақсат, міндеттерінің барлық нысандарымен жоғары деңгейде болады.

Мысалы:

- *Си Не университетте кімдер оқиды?*
- *Университетте студенттер оқиды.*
- *Олар университетте қандай білім алады?*
- *Олар онда жоғары білім алады.*
- *Онда кімдер жұмыс істейді?*
- *Онда оқытушылар, әкімшілік қызметкерлері жұмыс істейді.*
- *Жоғары оқуды аяқтаған соң кім болып шығасың?*
- *Білікті маман болып шығамын.*

Міне, осындай сөйлесулер шетелдік студенттердің сөздік қорын молайтуға мүмкіндік береді.

В2 деңгейінде шетелдік студент серіктесіне жағдаятқа қатысты қолданатын күрделі тілдік құралдарды ауыстыра отырып, өзінің айтылымын жеткізе білуі керек. Осы деңгейде шетелдік студент диалогтың қатысымда қолданылатын әлеуметтік-коммуникативтік күрделі түрлерінің қолданылуын меңгереді. Диалогтың қатысымда қолданылуы, ортасына қарай топтастыру да ғылымда кездеседі. Солардың бірі В.Л. Скалкиннің топтастыруы. В.Л. Скалкин әлеуметтік-коммуникативтік ерекшеліктеріне қарай үш түрге бөледі: әлеуметтік диалог (социальный контакт), қызметтік сөйлесу (деловой разговор), еркін сөйлесу (свободная беседа). Әлеуметтік қатынас жасау тұрмыстық жағдайларда, ортада қолданылады[2].Осылайша, тіл меңгеруде берілген дискурстың түрлеріне байланысты жағдаяттар, проблемалар анықталғаннан кейін тіл үйренушілердің мәртебесі және олардың комммуникативтік мақсаттары белгіленіп көрсетіледі. Сонымен бірге «әлеуметтік лингвистика саласы бойынша институционалдық дискурсқа» [6, 28] да назар аударылуға тиіс.

Шетелдік студенттерді сөйлеуге үйретуде диалог құрудың маңызы зор. Өйткені диалогтың пайдалы жағы көп. Әрине, шетелдік студенттерге сұрақ қойып, жауап алу да жеңіл емес, бірақ осындай жүйелі жұмыс жүргізу шетелдік студенттерді өз ойын жеткізе білуге дағдыландырады.

Барлық деңгейлердің өн бойында диалогтық қатысымның білік, дағдысын қалыптастыру міндеті ең маңызды болып табылады.Сонымен бірінші деңгейде жеке репликаларды меңгеру, екінші деңгейде қарапайым репликаларды фразалардан жоғары

бірліктерге біріктіреді, ал үшінші деңгейде кеңейтілген тұтас диалогтар құру іскерлігін меңгерсе, төртінші деңгейде еркін диалог, әңгіме жүргізе алатын деңгейге жетеді. Қазақ тілін екінші тіл ретінде өзге тілді шетелдік студенттерге меңгертудегі ең негізгі үдерістердің бірі – тілдік жағдаяттарды қарым-қатынастық жағдайға сай іріктеу, ұйымдастыру, меңгерту жұмысын тілдік қатысымдық тұрғыдан жүзеге асыру. Тілдік мақсатқа жетудің бір жолы – тіл меңгеру үдерісінде рөлдік қарым-қатынасты жүзеге асыру. Өйткені рөлдік қарым-қатынас жасау арқылы инофон (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім) сияқты сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін меңгереді.

Қорыта айтқанда, ұсынылған диалогтық дискурстардың негізінде шетелдік студенттер өз ойын жеткізе білуге немесе керісінше естіген хабардың құрылымын талдап түсіне білуді меңгереді. Шетелдік студент мұндай мақсатқа дискурстық құзыреттілікті қалыптастыра отырыпқол жеткізсе ғана тілдік қарым-қатынасқа еркін түсе алатыны айқын. Мұнда грамматикалық тұрғыдан күрделі айтылымдар үстемірек болуы мүмкін. Шетелдік студенттербұл диалогтарға қатыса отырып, серіктестерін түсініп қана қоймай, айтылған ойға сын көзбен қарау, талқылау, сонымен бірге өз айтылымын сенімді түрде құрастыру, серіктестің қате жерлерін айту, өз ойын дәлелдей алуға үйренеді. Диалогтық сөйлеуге қойылатын талаптың қарапайым деңгейден күрделі деңгейге қарай артуы, тілдік қатынастың күрделенуіне байланысты екені мәлім. Соған сәйкес диалог барысында дискурс құру, сөздердің орындарын еркін ауыстыру, құрастыру тетіктері дамытыла бастайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көп деңгейлік меңгертудің негізгі бағыты – сөйлеудің ең қарапайым түрінен күрделі дәрежесіне дейін жету жолдары, яғни шетелдік студент өз интенциясын дайын үлгідегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестері арқылы айтудан бастап, өзі мәтін құрып, өз сөзімен белгілі бір тақырыпты кеңейтіп, дамытып айтуға дейін жеткізу болып табылады. Бұл арқылы шетелдік студенттің коммуникативтік құзыреті қалыптасады. Шетелдік студенттің тілдік қатынас барысындағы нақты бір жағдаятта нақты тақырып бойынша қазақ тілін дұрыс қолдана алу, коммуникативтік қарым-қатынаста ақпаратты алу мен ақпаратты беру үшін тілді жеткілікті дәрежеде қолдану алу секілді коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыратын коммуникативтік міндетер қатары қарастырылды.

Тіл меңгеруде ұлтаралық және мәдениетаралық қатысымды негізге ала отырып, тілдік қатысым барысында әр халықтың тілі мен мәдениетіндегі ұлттық ерекшеліктерді сыйлап, құрметтеуге бағытталады. Тілді өзге тіл ретінде меңгерту нәтижелі болу үшін шарттардың бірі – ұлтаралық және мәдениетаралық қарым-қатынаста әр халықтың тілі мен мәдениетіндегі ұлттық ерекшелікті есепке алу болып табылады. Лингвоелтану қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгертуде шетелдік студенттердің қатысымдық құзіреттілігін қамтамасыз етеді. Әрі жалпы білім беру мен тіл меңгеру ісіндегі гуманитарлық мақсаттарға қол жеткізуге ұйытқы болады. Лингвоелтану тілді өзге тіл ретінде меңгеру арқылы үйреніп жатқан тіл халқының мәдениеті мен сол елдің әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне, өзіндік тілдік ерекшелігіне қатысты мәліметтерді меңгеруді қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Күзекова З.С. Екінші тіл ретінде қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: филол. ғыл. докт. … дис.: 10.02.02. – Алматы, 2005. – 307 б.

2 Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи: пособие для учителей. – Киев: Род. Школа, 1989. – 156 с.

3 Формановская Н.И. О коммуникативно-семантических группах и интенциональной семантике их единиц // Языковое сообщение и его единицы. – Калинин, 1986. – С. 18-27.

4 Якобсон Р. В поисках сущности языка // Введение в языкознание. Хрестоматия для вузов. – М.: Академический проект, 2005. – 553 с.

5 Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990. – 246 с.

6 Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: «Арман-ПВ», 2008. – 392 б.

А.Е. Саденова[1], У.Е. Мусабекова[2], Т.В. Курманова[3]

Динамика уровневого усвоения диалогов на казахском языке для иностранных студентов

[1,2,3]Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Республика Казахстан

В статье идет речь о видах диалогов при усвоении казахского языка. Рассматриваются приемы формирования говорения иностранных учащихся, изучающих казахский язык, дается анализ психологических предпосылок обучения говорению. Важное место среди условий, необходимых для говорения отводится диалогам и их компонентам. В статье предложены разные методические рекомендации, соответсвующие разным этапам обучения. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной.

Для обучения говорению предлагается интерактивные формы использование диалогов и полилогов. Система упражнений, представленная в статье, способствует развитию устного общения.

A.E.Sadenova[1], U.E.Musabekova[2], T.V.Kurmanova[3]

Dynamics of the level mastering of dialogs in the Kazakh language for foreign students

[1,2,3]Kazakh al-Farabi National University, Almaty, Kazakhstan

This article touch's upon the peculiarities of a dialog in learning the Kazakh language as the second language. The methods of speaking of foreign students, who study the Kazakh language, are considered and the analysis of psychological backgrounds of speaking teaching is given. Important place among conditions required for speaking is get to situations and their components.

In the article, various methodic recommendations are provided, which correspond to various stages of education. It is given attention not only to linguistic form of expression, but to informal form.

Interactive forms, use of dialogues and polylogues are proposed for speaking. Sistem of exercises, provided in the article, contributes to development of oral communicative.

ӘОЖ 81'243

А.Е. Саденова[1], Л.С. Торохтий [2], Ұ.Е. Мұсабекова[3]

[1]филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. e-mail: sadenovaa@mail.ru

[2]доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: ValeryTorokhtiy@mail.ru

[3]филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. e-mail: u.mussabekova@mail.ru

ШЕТЕЛ АУДИТОРИЯСЫНДА МӘТІНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ЖӘНЕ ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Бұл мақалада тіл меңгертудегі мәтінді оқуға үйрету әдісі мен тәсілдері туралы сөз болады. Қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттердің оқылым дағдысын қалыптастыру қарастырылады, оқылымның әр түріне үйрету үшін ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: тіл меңгерту, сөйлеу, оқылым, мәтін.

КІРІСПЕ

Тіл меңгеру дегеніміз – тіл үйренушілердің коммуникативтік міндетті шеше алуы. Ал сөйлеудің нормалылығы дегеніміз – қажетті тұлғаны қолдана білуі – бұл меңгертудің аралық міндеті.

Тіл үйренуге деген қызығушылықтың болуымен қатар, қазір осы тілді аудиторияда өзге ұлт өкілдеріне үйрете алатын, нәзік қыр-сырларын жеткізіп бере алатын кәсіби білікті оқытушыларға деген сұраныс та, қажеттілік те жоғары. Бұл мәселе әлі де күн тәртібінен түспей отырғанын айтпай кетуге болмайды.

Оқытушы аудиториямен жұмыс істей бастаған сәттен бастап тіл үйренушілердің тілдік дайындығын диагностикалап алуды басшылықта ұстауы тиіс. Студенттің білім деңгейін тез және дұрыс бағалау оқытудың барынша сәйкес, тиімді әдістерін аз уақыт ішінде таңдап алуға мүмкіндік береді.

Қолданылатын материалдардың алуан түрлі болуы сабақты қызықты етеді және жұмыстың жаңа тиімді түрлері жақсы нәтижелерге қол жеткізеді. Студент үшін аса маңызды да пайдалы материалдарды табу, оның тиімді беру әдісін талғау үшін тек әдістемелік материалдарды ғана емес, сонымен қатар арнаулы пән мұғалімдерінің беретін қызықты материалдарын түрлі дереккөздер арқылы іздеп таба алуы тиіс. Оқытушылар тәжірибе жинақтай келе дәстүрлі әдістемемен, немесе бір типті материалдармен шектелуі тиімсіз екенін түсінеді. Соның бірі тез ойланып жауап беретін, жауабын ақылдасып отырып топ болып шешетін қызықты викторина сұрақтарын ұйымдастыруға болады, мамандар қолданып жүрген логикалық тапсырмаларды беруге де болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі заманда адамның өмірінде мәтін оқу үлкен орын алады, өте зор рөл атқарады, өйткені оқу бүгінгі күндері ақпараттың негізгі, әр жетекші көзі болып табылатын кітап пен басқа да баспа өнімдеріне жол ашады. Тіл меңгеруші қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерді оқып, оның мазмұнын түсінуге тиіс, яғни мәтінді ақпарат көзі ретінде пайдалана білу керек. Әрбір тіл үйренуші кітапты оқығанда белгілі бір коммуникативтік міндетті шешеді. Басты коммуникативтік міндетке байланысты барлық оқу жағдайлары екі топқа бөлінеді:

а) Мәтінді оқу барысында тіл меңгеруші тек қана мәтінде берілген ақпаратты қабылдауға байланысты жағдайлар.

б) Мәтінді оқу барысында ақпаратты қабылдаумен қатар бір мезгілде ақпаратты сол күйде өзгелерге жеткізуге қатысты жағдайлар.

Бірінші жағдайда студент мәтінді ішінен оқиды, ал екінші жағдайда дауыстап оқиды. Әрбір студент қазақ және орыс тілдерінде үйренгенін өзінің еңбек қызметінде қолдануы тиіс. Баспадан жарық көрген қазақ және орыс тілдеріндегі соңғы ақпараттармен танысып, қазақ және орыс тілдеріндегі әдебиеттерді таңдай біліп, оны түсіне оқып өз қажетіне пайдалана алуы қажет.

Мәтін оқудағы аталған мақсатын жүзеге асыру үшін, студент оқудың мына түрлерін меңгеру керек: а) қарап шығу; б) таныса оқу; в) ізденіп оқу; г) зерттей оқу.

а) Қарап шығудың мақсаты – кітаптың (мақаланың, әңгіменің) мазмұны, оның тақырыбы, қарастырылған мәселелер тобы туралы мәлімет алу. Қарап шығу арқылы студент бұл кітап немесе мақала керек пе, жоқ па деген мәселені шешеді. Мұндай ақпаратты алу үшін кітаптың немесе мақаланың атын, жекелеген абзацтар мен сөйлемдерді оқу жеткілікті.

б) Таныса оқу мақсаты – кітаптың немесе мақаланың мазмұнымен танысу. Сондықтан оқудың бұл түрін кейде мазмұнды оқу деп атайды.

в) Ізденіп оқу мақсаты – мәтіндерден немесе мақаладан керекті ақпаратты, жекелеген абзацтар мен сөйлемдерді, өзіне қажетті тақырыпты тауып оқу.

г) Зерттей оқу мақсаты - тіл меңгеруші мәтіндегі ақпаратты толық және барынша дәл түсіну керек. Ол үшін мәтінді бірнеше рет қайталай отырып зерттеп, сын елегінен өткізіп, есте сақтай алу керек.

Осы оқудың төрт түрін меңгеру арқылы студент ғылыми-көпшілік, публицистикалық және көркем әдибетті оқи алады. Басқа тілді оқу барысында адам бірқатар ой операцияларын орындайды: бақылау, салыстыру, талдау (анализ), жүйелеу (синтез), қорытынды жасау. Оқу барысында алынған ақпарат оқырманға белгілі мөлшерде тәрбиелік ықпал етеді, студентке рухани саяси-идеялық тұрғыдан тәрбиелеуге көмегін тигізеді. Сондықтан оқуға арналған мәтіндердің мазмұнына көңіл бөлу қажет. Мәтіндердің мазмұны халықтар достастығына, ынтымақтастыққа сай келіп, тілін үйретіп отырған халықтың әдебиетімен, мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүрімен таныстыруға тиіс.

Дұрыс әрі мәнерлеп оқудың құралы ретінде дауыстап оқудың алатын орны ерекше. Оқытудың бұл түрі дыбыстарды айтуға кеңінен қолданылады. Дауыстап оқу арқылы студент жекелеген дыбыстарды дұрыс айтуға ғана емес, сол дыбыстарды сөз, сөйлем құрамында дұрыс айтуға, сөздердің дауыс екпінін дұрыс қоюға дағдыланады. Дауыстап оқу сөйлеуге дағдыландырудың да жақсы құралы бола алады. Дауыстап оқу сөздің мәнерлілігін дамыту, оның ырғағын жетілдіру үшін көп көмегін тигізеді. Мәтіннің мазмұнын түсініп оқу үшін оқудың екі түрі бар. Олар: аналитикалық және синтетикалық оқу.

Аналитикалық оқу дегеніміз – тіл жағынан қиын мәтіндердегі тіл материалын грамматикалық құбылыстар мен кейбір сөздерді талдау арқылы сол мәтіннің мазмұнын түсініп оқу.

Аналитикалық оқуда келесі сатылардан өту керек:

- Мәтіннің жалпы мазмұнын түсіну үшін оны бір рет оқып шығу, шолу, түсінгенін ана тілінде қысқаша айтып бере алу;
- Мәтіндегі қиын грамматикалық құбылыстар мен сөздерді талдау арқылы оның мазмұнын толық және дәл түсіну;
- Мәтінді мәнерлеп оқу. Бұл сатының маңызы өте зор. Оқу жылдамдығы, дауыс ырғағы – мәтінді түсінгендіктің көрсеткіші, өйткені дұрыс түсінбеген мәтінді мәнерлеп оқу мүмкін емес.

Синтетикалық оқу деп – тіл меңгеруші мәтіннің мазмұнын ешқандай талдаусыз, ана тіліне аудармай, тікелей түсінуін айтамыз. Тіл меңгерушіні мәтіннің мазмұнын тікелей түсінуге үйрету үшін таныс емес сөздер мен грамматикалық құбылыстарды алдын ала басқа кешенде түсіндіріп бекітіп алу керек. Тек сонда ғана студент мәтіннің мазмұнын тікелей түсінеді. Мұны тіл материалын алдын ала ауызша меңгеру деп атайды. Оқу техникасын тез меңгеру үшін оларды синтаксиске бөлудің маңызы зор. Оқу барысында студенттің қате жіберетіні белгілі. Бұл қателерді түзету үшін оқу қатесі мен дыбыстарды айту қатесін ажырата білу керек. Оқу қатесін студент сапалы түрде түзеткені жөн. Студент оқу ережесін есіне түсіріп, сосын сөзді қайтадан дұрыс оқуы керек. Егер студент тек бір әріпті дұрыс оқымаса, онда сол әріптің жеке және сөзін ғана дұрыс оқытып қою жеткіліксіз. Студент ол әріпті сөз құрамында оқуға тиіс, сонан соң сөйлемнің құрамында оқуы керек.

Сөз және оның мағынасын түсіндіру кезінде сөздерді дұрыс түсініп, пайдалану үшін студентке сөздің негізгі мағынасын түсіндіру керек. Студенттерге сөздің негізгі мағынасын сөйлем ішінде, мәнмәтіндерде тұрғанда ғана ажыратуға болатынын бас айту қажет. Мысалы, сөйлемдерді талдай отырып, қазақ және орыс тілдеріндегі бір қатар сөздердің көп мағыналы болып келетінін айтқан жөн. Бұдан кейін сөздің тура және ауыспалы мағынасы болатынын түсіндіру керек.

Сөйлем, мәтін – сөз мағынасының айнасы. Сөз мағынасын сөз тіркесінде, сөйлемде, мәтінде ғана анық, нақты білуге болады. Әдістемелік әдебиеттерде мәтінге қойылатын ортақ

талаптарға сүйене отырып, қазақ және орыс тілді ортада пайдаланылатын мәтіндерге мынадай талаптармен және деңгеймен қарауды жөн санадық:

- Мәтін топтың ерекшелігіне, біліміне, тілді игеру деңгейіне сай алынады. Бастауыш және жалғастырушы топтағы мәтіндер деңгейі екі түрлі болады. Бірінші деңгейдің басындағы мәтіндер бірте-бірте күрделеніледі.
- Мәтін мазмұны қызықты, жекелеген студенттер деңгейіне сай даярланған болуы қажет.
- Бүкіл топқа бір мәтінді талдатуға болады. Бұл жағдайда тапсырмалар саны көбірек және күрделірек болуға тиіс.
- Даярланған мәтіндер студенттердің коммуникативті сұранысына сай болғаны дұрыс.
- Мәтіннің тәрбиелік мәні болуға тиіс.
- Мәтіндер тілін үйреніп жатқан елдің тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен таныстыратын түрлі тақырыптар бойынша болғаны дұрыс.

Тіл меңгертуде негізгі әдістемелік тәсілдің бірі – мәтінмен жұмыс істеу болып табылады. Осы арқылы студенттердің белсенді көзқарасын тудыру, өз пікірлерін білдіру, сыни пікірлер тудыру, тиісті қорытынды жасау, ұмтылысын дамыту, рухани дүниесін байыту, өмірге салмақты көзқарасын қалыптастыру болып табылады.

Елтанымдық бағыттағы мәтіндерді біртіндеп, бірізділікпен кеңейту қазақ және орыс тілдерін меңгертуді күшейтуге жол ашады. Бұл міндеттерді нәтижелі және логикалық шешуге, аялық білімді кеңейтуге мүмкіндік жасайды.

Тілді меңгерту жүйесі алдында тіл үйренушілерді мәдени, мамандаған және жеке тіл иесі ретіндегі елдің өкілдерімен, басқа әлеуметтік дәстүрмен, қоғамдық және тілдік мәдениетпен қатынас жасауға дайындау міндеті тұрады. Қазақ және орыс тілдерін меңгертуде мәтіндерді елтанымдық бағытта қолдану тіл меңгеру үдерісін уәждейтін жағдай жасайды, сондай-ақ тіл үйренушілердің танымдық әрекетінің аясын кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік тудырады.

Шетел аудиториясында мәтіндерді оқытудың түрлі жолдарын көрсете отырып, қазақ және орыс тілдерін шет тілдері ретінде меңгерту барысында шетелдік студенттердің оқылым дағдыларын қалыптастырудың маңызы зор екенін де айтуға болады. Осымен байланысты оқылым коммуникативтік құзыреттіліктің деңгейін дамытуға көмектеседі, әсіресе тілді оқытудың барлық деңгейінде маңызды болып табылады. Оқытушы осы деңгейлерде қазақ, орыс тілдерін түрлі топтарда немесе түрлі жоғары оқу орындарында оқыған және тілдік дайындықтары әр түрлі студенттермен тығыз жұмыс жасайды.

Оқылым мәтінді түсіну мен қабылдаудағы күрделі үдеріс екенін көрсетеді. Қазақ және орыс тілдерін меңгеріп жатқан шетелдік студенттердің бұл үдерісті игеру үшін белгілі бір фонетикалық, лексикалық, грамматикалық дайындықтары болу керек. Бұл мәтінді түсіну мен қабылдау үдерісін тез әрі нақты етеді. Мәтін мазмұнын түсіну мәтіндегі байланысты орнату арқылы, жалпы ақпараттық дайындық арқылы болады.

Студенттердің техникалық дағдыларын бірте-бірте қалыптастыру керек: тақырыптарға, тыныс белгілеріне, тармақшалардың бөлінуіне, арнайы әрпіне, сөздердің грамматикалық белгілеріне көңіл аудару керек.

Оқытушының алдында шетелдік студенттерді түрлі деңгейдегі оқылымға үйрету міндеті тұрады: оқығанды түсіну дағдысынан бастап шығармашылық жұмысқа дейін, студент ақпаратты жай қабылдап қана қоймайды, сонымен қатар оны талдайды, оқыған мәтініне көзқарасын дамытады.

Оқылымды келесі түрлерге бөлуге болады: танысып оқу, іздеп оқу, зерделеп оқу. Танысып және іздеп оқу бұл мәтінді толық түсіну үшін қажетті тез оқылым. Танысып оқу мәтіндегі негізгі мәліметтің 70-75% пайызын түсінуге мүмкіндік береді. Оқытушы танысып оқу оқылым үшін студенттерге онша қиын емес әрі артық ақпараты жоқ мәтіндерді ұсына алады.

Зерделеп оқу – бұл баяу оқылым, ақпаратпен танысып қана қоймай, бұл ақпаратты есте сақтап, өңдеп және талдау болып табылады. Бұл үшін студентке өз тіліне жақсы аудару керек, оқығанды жақсы түсіну үшін, негізгі мазмұнын түсіну үшін қайталап оқу керек.

Оқылымды игеріп жатқан студенттер үшін танымдық мәні бар және тілдік қиындығы бар мәтіндер ұсынылуы мүмкін. Бұл мәтіндерді түсіну үшін әрі оқыған мәтінді дұрыс қабылдау үшін студент лексикамен бірге грамматиканы да білу керек [3,122].

Оқылым дағдысы біртіндеп қалыптасады. Оқытушының міндеті – студенттерді ең қарапайымнан күрделіге дейінгі мәтіндерді оқуға және қабылдауға үйрету, барлық грамматикалық құрылымдары бар оқылымға бейімделмеген мәтіндерді оқуға студенттерді үйрету, студенттер жоғары оқу орындарында білім алуды жалғастыру үшін, ғылыми жұмыстармен айналысу үшін және орыс тілінен алған білімін түрлі салада қолдану үшін түрлі мамандықтар бойынша оқулықтар мен әдебиеттерді оқуға үйрету болып табылады. Орыс тілін оқыту барысында қалыптасқан оқылым дағдыларын шетелдік студенттердің қазақ тілін игеру кезінде белсенді түрде қолдануы оқу үдерісін жеңілдетеді.

Оқылымның барлық үш түрі (танысып, ізденіп, зерделеп) бастапқы деңгейде қалыптаса бастайды. Бастауыш деңгейге арналған оқулықта нақты құрылымы бар шағын мәтіндер болады. Студенттер шағын әңгімелердің мазмұнын толығымен түсінулері керек (толық лексикалық түсіну деңгейі), керекті ақпаратты таба алу керек, дауыстап жақсы оқу керек. Психологиялық қиындықты шешу үшін студенттерге әзілмен жазылған мәтіндерді ұсынуға болады, оларға жаңа шет тілін қабылдау жеңіл болады, студенттерді жаңа тілдік ортаға бейімделуге мүмкіндік береді. Бастауыш деңгейге арналған оқулықта өте қолайлы мәтіндер кездеседі. Бұл мәтіндерді оқи отырып, студенттер қазақ және орыс тілдерінің грамматикасын өте жақсы қабылдайды (әсіресе, зат есімнің септік формасын, етістіктерді). Сонымен қатар, жеңіл әзіл мәтіндер студенттердің оқытудың бастапқы деңгейінде мазмұнына қызығушылығын тудырады, қазақ және орыс тілдеріне енуге оны өз ана тілімен салыстыруға, ортақ және айырмашылығын байқауға мүмкіндік береді. Қазақ және орыс тілдерінің оқулығындағы оқылымға арналған мәтіндер студенттерге қазақ және орыс тілдерін үйренудегі қиындықтарды жеңуге көмектеседі, тілге деген қызығушылықтарын арттырады.

Танысу және зерделеу оқылымы студенттер оқулықтағы мәтіндерді оқуға кіріскенде басталады. Орыс тілін игере отырып, студенттер Ресей тарихымен, орыс жазушыларымен және атақты тұлғалармен танысады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шетелдік студенттері Қазақстанда оқып жүргендіктен, олардың Қазақстанның тарихымен және ерекшеліктерімен, атақты қазақ жазушыларының өмірімен және басқа да Қазақстанмен байланысы бар ақпараттармен танысуға қызығушылықтарын тудырады.

Шетелдік студенттер көркем әдебиеттердегі, газеттердегі, журналдардағы шығармалардан үзінділер оқиды.

Іздеу оқылымы студенттер жарнаманы, хабарландыруды, газеттегі және журналдағы басылымдарды оқығанда дамиды. Осының бәрін олар екі тілде оқи алады.

Шетелдік студенттермен жұмыс істей отырып, оқытушы олардың қай елден келгенін білуі керек. Ағылшын тілін жақсы білетін студенттер халықаралық сөздері көп қазақ және орыс тілдеріндегі лексиканы жылдам игереді, бұл жаңадан оқыған мәтінді студенттің қабылдауын жеңілдетеді. Америкадан, Еуропадан, Оңтүстік Кореядан, Ауғанстаннан келген, ағылшын тілін жақсы білетін студенттер жылдам бейімделеді, оларда оқылымның түрлі дағдылары жылдам қалыптасады. Қытайдан келген студенттермен ұзағырақ жұмыс істеуді керек етеді. Қытай тілінде халықаралық сөздер кездесе бермейді. Қытай студенттерінің түрлі оқылым дағдыларын қалыптастыру – бұл көп оқуды, қайталап оқуды талап ететін ұзақ үдеріс. Студенттерді өз бетінше оқуға дайындау үшін олардың жаңа лексиканы меңгергенін мұқият тексеру керек.

Шетелдік студенттер жалғастырушы топқа арналған оқулығынан мәтіндерді оқитын шетелдік студенттер оқытудың профильді-бағдарланған кезеңіне өтеді. Оқып зерделеу студенттердің болашақ мамандығымен байланысты мәтіндермен жұмыс жүргізілуі керек.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасы жыл сайын студенттердің ғылыми конференциясын өткізеді. Осы конференцияда студенттер болашақ мамандықтарымен байланысы бар түрлі тақырыптардағы баяндамаларымен қатысады.

Студенттердің баяндамаларын дайындау үшін қажетті, іздену оқылымы үшін ғылыми танымал материалдарды қолданады.

Қарапайымнан күрделіге дейінгі оқылымның әр түрін оқу дағдысын қалыптастыру студенттерге мүмкіндік береді: тақырыптары бойынша, мәтін алды сұрақтар бойынша, сілтемелер бойынша, суреттер бойынша мазмұнын болжауға болады; негізгі мазмұнына әсер етпейтін мәтіндегі негізгіні кейбір сөздерді түсінбей-ақ, айырып көрсете алу; сөздіктерді қолдану; жақсы түсініп, есте сақтау үшін мәтінді қайталап оқу.

Шетелдік студенттер оқу үшін мәтіндерді төмендегідей бөлуге болады: әдеби көркем; ғылыми-танымал; ғылыми; газеттік-публистикалық.

Шетелдік студенттер оқулықтардан мәтіндерді оқи отырып, Қазақстан мен Ресей тарихынан, географиясынан, әдебиетінен білім алады.

Көптеген мәтіндермен мәтін алды және мәтіннен кейінгі жұмыстар жасалу қажет. Студенттерге көптеген ақпараттар беру керек, оларды қызықтыру керек, түрлі сұрақтар арқылы, түсінгенін баяндап беру арқылы тексеру керек. Студенттер оқылымсыз білім алу мүмкін еместігін түсіну керек.

Ғылыми танымал және ғылыми мәтіндердің өзіндік ерекшелігі бар. Әдетте, тезистің аргументі және жаңа бейнелеудің практикалық сипаттамасы берілетін (құрылғылар, жүргізілген сараптама ж.т.б) мұндай мәтіндердің кіріспесі, мазмұны, негізгі тезисі, негізгі бөлімі бар. Қорытынды бөлімінде мәтіннің мазмұнына қорытынды жасалады [1, 239].

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жоғары оқу орны ғана емес, сондай-ақ, ғылыми зерттеу орталығы болып табылады. Университетте ғылыми жұмысқа көп көңіл бөлінеді.

Қазақ және орыс тілдерін оқитын, университетте оқуын жалғастырғысы келетін шетелдік студенттер оқылым дағдысын меңгеріп қоймай, сонымен бірге ғылыми әдебиеттерді оқи алу дағдысын қалыптастыру керек. Оқытушылар студенттерге таңдалған болашақ мамандығының мазмұнына сай келетін мәтіндерді ұсынуы керек, оқылым мен үйрену студенттерді тіл меңгерудің жоғары деңгейіне көтерілуіне көмектесетін түрлі мәтіндері бар әдебиеттерді ұсыну керек. Студенттер оқылым үдерісі кезінде күрделі тілдік синтаксисті, кәсіби тақырыптардың әртүрлігін үйренеді.

Түрлі жағдаятта, оқылымның барлық түрі кезінде қолдана алатын оқылымның әр түріне оқыту студенттердің оқылым дағдысын қалыптастырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кез келген технологияның түпкі мақсаты қойылған мақсатқа тиімді және нәтижелі жету болып табылатыны да белгілі. Осыған орай қазақ және орыс тілдерін екінші тіл ретінде оқытуда ерекше орын алатын түрлі әдістер арқылы оқыту технологиясында техниканы пайдалануды атауға болады. Ақпараттық кеңістіктің дамуы мен қарқынды етек жаюы тілді оқытуда осы ақпараттарды таратушы құралдарды тиімді қолдануға жол ашып отырғаны да белгілі. Қазіргі өмірді техникасыз елестету мүмкін емес. Техниканы пайдалану және оны іске қосу әрекеті әрине оңай. Ал сол техниканы білім алу жүйесінде қаншалықты ұтымды қолдануға болатыны мен оның әсіресе тіл үйренуші үшін тиімді құрал ету жолдарын іздестіру бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесі болып табылады.

Қорыта келгенде, мәтінмен жұмыс істеу элементтерін сабақ барысында пайдалану студенттердің тілін дамытады, өмірдің сан алуан саласында қарым-қатынас жасау керектігін үйретеді, қазақ және орыс тілдерінде сөйлей білу қабілетін жетілдіреді. Қазақ және орыс

тілдері сабақтарында мәтінмен жұмыс істеу элементтерін компьютерлік кешендерді ұтымды қолдану студенттің тілді тиімді және ұтымды меңгеруіне бірден-бір септігін тигізері хақ.

Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды жаңаша бағалай отырып саралауды, студенттердің шығармашылық әлеуметін дамытудың, оқытушы іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды, тілді үйретуді мүмкіндігінше жеңіл, қолжетімді тәсілдермен жүзеге асыруды талап етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2008. – 336 с.

2 Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М.: Омега – Л. – 2010. – 377 с.

3 Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. Обучения чтению студентов, изучающих русский язык как иностранный // Инновационные приоритеты в языковом образовании: сб. науч. ст. межд. науч.-практ. конф. – Алматы. – 2011. С. 121-125.

4 Арутюнов А.Р. Коммуникативная методика русского языка и иностранных языков. М. – 1992.

5 Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М. – 1989.

6 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы. – 2000. – 208 б.

А.Е. Саденова[1], Л.С. Торохтий [2], У.Е. Мусабекова[3]

Пути обучения и формирования навыков чтения текстов в зарубежной аудитории

[1,2,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

В этой статье идет речь о приёмах и методах обучения чтения текста в усвоении языка. Рассматривается формирование навыков чтения иностранных студентов, изучающих русский и казахский языки, даются рекомендации для обучения разным видам чтения.

A.E. Sadenova[1], L.S. Torohtiy[2], U.E. Mussabekova[3]

Ways of learning and forming reading skills in a foreign audience

[1,2,3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

This article refers to the techniques and methods of teaching reading text in language acquisition.Deals with the formation of reading skills of foreign students studying Russian and Kazakh languages, provides recommendations for teaching reading to different species.

УДК 37.031.4

Н.М. Стукаленко[1], Ж.К.Жамантаева[2], Б.К. Дигенова[3], Г.М. Сагындыкова[4]

[1]доктор педагогических наук, профессор, директор филиала АО НЦПК «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников по Акмолинской области», г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: nms.nina@mail.ru

[2]заведующая кафедрой психолого-педагогического сопровождения профессионального развития учителя, филиала АО НЦПК «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников по Акмолинской области», г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: zhanar082@mail.ru

[3]магистр психологических наук, ст. преподаватель филиала АО НЦПК «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников по Акмолинской области», г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: digenova@bk.ru
[4]магистр педагогических наук, ст. преподаватель филиала АО НЦПК «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников по Акмолинской области», г.Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: guldana_sag@mail.ru

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена описанию исследовательской деятельности учащихся, осмыслению структуры, развитию мотивации. Авторы рассматривают одну из главных задач государственного общеобязательного стандарта общего среднего образования. Это не просто овладение знаниями, а развитие умений самостоятельно ставить учебные цели, проектировать пути их реализации, контролировать и оценивать свои достижения. Это требует создания в образовательной практике учителя определенных условий для включения обучающихся в активную познавательную деятельность, в частности, исследовательскую. Подчеркнуто и то, что данная деятельность имеет поэтапное и целенаправленное формирование всех компонентов исследовательской культуры, с учетом особенностей и возможностей учащихся. В статье даны рекомендации педагогам для эффективной организации данного вида деятельности учащихся. В рекомендациях раскрыты необходимые компоненты исследовательских умений, такие как организационные, поисковые, информационные и оценочные.

Ключевые слова: исследование, исследовательская деятельность, навык, умения, креативность, исследовательский подход, компетенция.

ВВЕДЕНИЕ

В современном образовательном пространстве все большое внимание уделяется переходу к системе обучения, которая позволила бы обеспечить познавательную активность учащихся. Очень важно не просто давать школьнику информацию, а формировать его исследовательскую деятельность. Организации образования осуществляют переход к обновленному содержанию общего среднего образования. На смену когнитивным технологиям обучения и воспитания приходит личностно-ориентированная модель совершенствования и развития индивида в процессе познания.

Одной из задач общего среднего образования является «обеспечение последовательности в развитии навыков проектной и исследовательской деятельности обучающихся, это представляет один из основных принципов организации образовательного процесса в организациях образования» [1, 83]. Основной смысл данного обновления заключается в создании условий для решения стратегической цели развития казахстанского образования, повышения качества, достижения новых образовательных результатов. Для качественного обновления содержания образования необходимо четко определить основные составляющие современных результатов образования.

Под образовательными результатами понимается расширение личностных ресурсов, которые позволяют учащемуся творчески подходить к решению любых встающих перед ним задач, контролировать свои действия на основе собственных мыслей и ценностей.

К результатам относятся:

- научные знания и представления о природе, обществе, человеке, информационных системах;
- навыки исследовательской и практической деятельности;
- коммуникативные и информационные умения;

- способность к творческому решению учебных и практических задач;
- умения анализировать окружающую действительность [3].

Необходимый уровень личностного развития, может быть достигнут в условиях соответствующего обучения к концу старшего школьного возраста. Поэтому стандарты обновленного содержания образования строятся на методах самостоятельного исследовательского поиска. Д. Пойа указывал на необходимость включения детей в исследование и подчеркивал, что «время от времени необходимо давать учащимся более глубокие задачи с богатым фоном, заслуживающие дальнейшей разработки, а также задачи, дающие возможность войти во вкус научной работы» [2, 29]. Данный подход к организации исследования обусловлен возникновением современного видения процесса обучения, при котором учащийся является не объектом, воспринимающим готовые знания, а исследователем, то есть человеком, самостоятельно ставящим вопросы, разрешающим противоречия. При выборе методов обучения и воспитания в современной общеобразовательной школе педагог должен считаться с особенностями и возможностями школьников.

Отличительной чертой современного образования становятся обеспеченность и доступность качественным образованием людей с ограниченными возможностями [1, 71]. Необходимо опираться на увеличение деятельностных форм обучения, предполагающих приоритетное развитие творческой и поисковой активности учащихся. Сегодня сделан акцент на общее интеллектуальное развитие, поощрение креативности и самостоятельности. Данное утверждение является эффективным видом творческой деятельности, позволяющим каждому школьнику выявить и актуализировать свои таланты, дарования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Исследовательская деятельность – один и главных компонентов образовательного процесса. Основная цель исследовательского обучения – формирование у учащегося способностей самостоятельно, творчески осваивать и перестраивать новые способы деятельности в любой сфере человеческой культуры [3, 218]. Следует отметить, что главная особенность исследовательского обучения – активизировать учебную работу школьников, придавая ей креативный, поисковый характер. Для этого необходимо передать учащимся инициативу в организации своей познавательной деятельности. Соответственно изменяется позиция педагога с «подготовки ребенка к исследовательской деятельности» на «обучение в условиях исследовательской деятельности» [3].

Основы исследовательского обучения можно найти в учениях педагогов-гуманистов эпохи Возрождения, в работах классиков педагогики Я. А. Коменского, Дж. Локка, Ж. Ж. Руссо, И. Песталоцци и других [3]. В начале XX века одним из первых стал пропагандировать и развивать эту идею американский педагог и философ Джон Дьюи. Во многих современных исследованиях, касающихся проблемы формирования исследовательских умений (Е.Д. Андреева, Г.А. Боровик, Г.Г. Гранатов, М.А. Данилов, В.Н. Донцов, В.Н. Зимин, Т.А. Ильина, В.И. Качнев, Е.А. Климов, Л.Л. Любимов, С.Д. Смирнов, А.В. Хуторской, Л.А. Яшина и др.) отмечается, что общество и экономика существенно изменили требования к образованию. А.И. Савенков отмечал, что для успешного существования в динамичном окружении природа наделила человека способностью к исследовательскому поведению [4]. Подготовка школьника к исследовательской деятельности, обучение его умениям и навыкам исследовательского поиска является основной задачей современного образования.

В профессиональной деятельности педагогов общеобразовательных школ все большее распространение приобретает исследовательская деятельность учащихся, как образовательная технология, направленная на приобщение ученика к активным формам получения знаний, самообучению и саморазвитию. Исследовательская практика учителя основана на овладении детьми исследовательскими умениями и навыками.

Понятия «умения» и «навыки» определены в Педагогическом энциклопедическом словаре, как «действие, сформированное путем повторения, характеризующееся высокой степенью освоения и отсутствием поэлементной сознательной регуляции и контроля, умения – освоенные человеком способы выполнения действия, обеспечиваемые совокупностью приобретенных знаний и навыков» [5].

В основе ключевых умений лежат ведущие элементы педагогического исследования: определение предмета исследования, целей и задач, выдвижение гипотезы, разработка и проведение эксперимента, обработка результатов исследования.

Современный подход к реализации потенциала исследовательской деятельности учащихся должен строиться на принципах личностно-ориентированного обучения. Существует несколько взглядов на классификацию исследовательских умений и навыков. Так, Н.А. Семенова предложила все умения и навыки, которыми должен овладеть ученик для осуществления исследовательской деятельности, разделить на четыре блока:

1) умения и навыки организации своей работы;
2) умения и навыки исследовательского характера;
3) умения и навыки работы с информацией;
4) умения и навыки представления результата своей работы [3].

Наиболее удобную классификацию умений и навыков для дошкольного и младшего школьного возраста предложил А.И. Савенков. Автор считает, что общие исследовательские умения и навыки для учащихся включают в себя: умение видеть проблемы, ставить вопросы, выдвигать гипотезы, давать определение понятиям, классифицировать, наблюдать, проводить эксперименты, делать выводы и защищать свои идеи [4]. **«Вопрос о том, как обучать детей школьного возраста специальным знаниям, умениям и навыкам, необходимым в исследовательском поиске, а также методам обработки полученных материалов, не прост», – отмечает А.И. Савенков. Для формирования у ребенка основ культуры мышления и развития умений и навыков исследовательского поведения можно использовать самые разные методики»** [6]. Овладение в определенной степени указанными умениями позволяет индивиду осуществлять исследовательскую деятельность в любой сфере знаний.

В современной психологии исследовательская деятельность рассматривается как особый вид интеллектуально-творческой деятельности, определяемый функционированием механизмов поисковой активности и исследовательским поведением [4]. В качестве механизма поисковой активности у человека выступает мышление. В процессе активной учебной деятельности ученик получает результаты своих исследований с помощью содержательных абстракций, обобщений и теоретических понятий. Именно исследовательский подход в обучении направлен на развитие таких универсальных способностей и компетенций учащихся [7]. Очень важно создавать необходимые условия для реализации возрастной потребности в творческой поисковой активности. На обновленном этапе содержания образования учителя могут целенаправленно формировать мышление, развивать критическое мышление учащихся и учить их включаться в самостоятельное решение задач. Это создает условия для развития творческой личности, ее самоопределения и самореализации.

Обновленные учебные программы по общеобразовательным предметам разработаны с учетом исследовательских навыков и определяют уровень не только знаний, но и компетенций обучающихся [8]. Обобщая исследования ученых, передовой педагогический опыт и собственные разработки, учитель выстраивает определенную схему формирования исследовательских умений по вышесказанным направлениям. Например, образовательная программа по предмету «Естествознание» акцентирует внимание на навыках проведения исследований и знаниях о мире, в котором мы живем. Изучение таких разделов программы: «Я - исследователь», «Живая природа», «Вещества и их свойства», «Земля и Космос» поможет учащимся развивать навыки исследования.

Вопрос формирования исследовательской деятельности преподавателей изучается казахстанскими учеными в контексте целостного педагогического процесса (Н.Д. Хмель, Т.Н. Бидайбекова, А.А. Молдажанова, В.К. Омарова и другие) [9]. Это обусловлено тем, что педагог, обладающий исследовательской компетенцией, умеет самостоятельно продуктивно анализировать фактическую информацию, создавать новые более эффективные алгоритмы, ресурсы, технологии [10].

Ш. Таубаева выделяет этапы ЗУН исследовательской деятельности учителя [11].

Схема 1. Этапы ЗУН исследовательской деятельности учителя (по Ш.Таубаевой)

Этапы	Деятельность	Суть исследования
1 этап	Учитель осваивает традиционные формы методической работы	концепции педагогического образования; повышение квалификации
2 этап	Работа учителя ориентирована на концепцию педагогического творчества	изучение и обобщение передового педагогического опыта
3 этап	Учитель осознаёт необходимость собственной исследовательской деятельности	участие в разработке учебных программ; технологии обучения и преподавания предмета
4 этап	Учитель изучает свой опыт	разрабатывает авторские программы и учебно-методические комплексы к ним; отдельные элементы технологии обучения.
5 этап	Учитель на основе своего опыта	подготовка научных статей; написание научных работ; создание новых методик обучения и воспитания; создание новой образовательной технологии.

Учитель общеобразовательной школы при реализации исследовательского подхода формирует исследовательские навыки и умения школьников, что требует создания специальных психолого-педагогических условий в процессе учебно-исследовательской деятельности. Достижение цели обеспечивается решением задач, которые ставит учитель.

ВЫВОДЫ

Таким образом, обновление содержания образования ориентирует на достижение не только предметных результатов, но и на формирование личности учащихся, овладение ими универсальными способами учебной деятельности, обеспечивающими успешность в познавательной деятельности на всех этапах дальнейшего образования.

В данной статье на теоретическом уровне были рассмотрены вопросы, касающиеся проблемы развития исследовательских умений и навыков у детей школьного возраста. Исследовательская практика школьника – это не просто один из методов обучения, это путь формирования особого стиля учебной деятельности. Исследовательская деятельность учащихся играет огромную роль в обновленных образовательных программах. Это исключительно планомерная, познавательная творческая деятельность учащихся, по своей структуре соответствующая научной деятельности, характеризующаяся целенаправленностью, активностью и предметностью [12]. Итогом научно-практической работы является формирование познавательных мотивов, исследовательских умений, новых для учащихся знаний. Исследовательскую деятельность учащихся необходимо строить поэтапно. На всех этапах исследования мы должны понимать, что основной ожидаемый

результат – развитие творческих способностей, приобретение школьником новых знаний, умений, навыков исследовательского поведения и обработки полученного материала.

Анализ и обобщение приведенных выше определений учебно-исследовательской деятельности позволяют рассматривать ее как деятельность учащихся, которая организуется педагогом с использованием разнообразных форм обучения и дидактических средств. Все это направлено на выявление закономерных связей и отношений теоретически анализируемых или экспериментально наблюдаемых фактов, явлений, процессов. В данном случае доминирует самостоятельное применение научных методов познания, в результате которого учащиеся активно овладевают знаниями, развивают свои исследовательские умения и способности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Государственный общеобязательный стандарт общего среднего образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604.

2 Сергеева Л.А. Развитие исследовательской деятельности младших школьников в процессе решения открытых практико-ориентированных заданий // Герценовские чтения. Начальное образование. 2017, т.8, №2. – С. 35-40.

3 Середенко П.В. Развитие исследовательских умений и навыков младших школьников в условиях перехода к образовательным стандартам нового поколения. Монография. 2014г. – 207с.

4 Савенков А. И. Психологические основы исследовательского подхода к обучению. – М.: Ось-89, 2006. – 480 с.

5 Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. - 3-е изд. - Москва: Большая российская энциклопедия, 2009. - 527 с.

6 Савенков, А. И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников / А. И. Савенков. – М.: Сентябрь, 2003. – 204 с.

7 Stukalenko N.M., Murzina S.A., Kramarenko B.V., Ermekova Z.K., Rakisheva G.M. Implementation of competence approach in the professional educasion of prospective teachers in the higher educasion conditions // International Review of Management and Marketing. – 2016. – VOL 6 - NO 3S. – PP.175-181. [Электронный ресурс]: URL: http://econjournals.com/index.php/irmm/article/view/2209/pdf (Scopus).

8 Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предметам начальных классов. Центр педагогического мастерства АОО «НИШ», 2015. - 53с.

9 Ахметова К.К. Содержание профессиональной компетентности педагога в условиях поэтапного перехода к 12-летнему образованию // Педагогика және психология, №3 (36), 2018, КазНПУ им. Абая.

10 N.M. Stukalenko, B.B. Zhakhina, A.K. Kukubaeva, N.K. Smagulova, G.K. Kazhibaeva. Studying innovation technologies in modern education. //International journal of environmental & science education. – 2016, VOL.11, NO. 15, 7297-7308. (Scopus).

11 Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя. - Алматы: Алем, 2000. – 370 с.

12 Владимирова Н.Ю. Теплых Е.А. Исследовательская компетентность как основной компонент профессионализма педагога // Инновационные педагогические технологии: материалы IV Междунар. науч. конф. – Казань: Бук, 2016. – С. 191-195.

Н.М.Стукаленко[1], Ж.К. Жамантаева[2], Б.К.Дигенова[3], Г.М. Сагындыкова[4]

Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту

[1,2,3,4]«Өрлеу» БАҰО» АҚ «Ақмола облысы бойынша ПҚ БАИ» филиалы, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

Мақала оқушылардың зерттеу қызметін сипаттауға, құрылымын түсінуге, мотивацияны дамытуға арналған. Авторлар жалпы орта білім берудің мемлекеттік

жалпыға міндетті стандартының басты міндеттерінің бірі ретінде қарастырады. Бұл жай ғана білімді меңгеру емес, өз бетімен оқу мақсаттарын қою, оларды жүзеге асыру жолдарын жобалау, өз жетістіктерін бақылау және бағалау біліктерін дамыту болып табылады. Білім беру тәжірибесінде мұғалімнің білім алушыларды белсенді танымдық қызметке, атап айтқанда зерттеушілік қызметке қосу үшін белгілі бір жағдай жасауды талап етеді. Оқушылардың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, зерттеу мәдениетінің барлық компоненттерін кезең-кезеңмен және мақсатты түрде қалыптастыруы да осы қызметте ерекше атап өтілді. Мақалада оқушылардың аталған қызмет түрін тиімді ұйымдастыруда мұғалімдерге ұсынымдар берілген. Ұсынымдарда ұйымдастырушылық, іздеу, ақпараттық және бағалау сияқты зерттеу біліктерінің қажетті компоненттері ашылған.

N.M. Stukalenko[1], J.K. Zhamantayeva[2], B.K.Digenova[3], G.M. Sagyndykova[4]

The development of students' research skills in the context of updated curriculum

[1,2,3,4] Branch of JSC “National Center for professional development” “Orleu” “Institute for professional development of Akmola region”, Kokshetau, Kazakhstan

The article deals with the description of students' research activities, understanding of the structure, development of motivation. This is not just mastery of knowledge, but also the development of skills to set educational goals on their own, to design ways to implement them, to monitor and evaluate their achievements. This requires the creation in the teacher educational practice of certain conditions for the inclusion of students in active cognitive activity, particularly, to the research work. It was also emphasized that this activity has a phased and purposeful formation of all components of a research culture, taking into account the characteristics and capabilities of students. The article provides recommendations to teachers for the effective organization of this type of student activity. The recommendations disclose the necessary components of research skills, such as organizational, search, information and evaluation.

ӘОЖ 800(5Қ)

A. Salimova
master of Arts, KAZGUU named after M.S.Narıkbaev, Nur-Sultan, Kazakhstan, aqerke.salim@gmail.com

COGNITIVE ASPECTS OF TEACHING SCIENTIFIC TERMS

The article discusses the study of scientific terms in the Kazakh language through new paradigms and features in learning. Since the information passed through the term expresses special concepts and has a special property, the term is a medium and keeper of valuable information in a special conceptual system. Therefore, in the course of the study of terms, it is necessary to teach these in terms of the cognitive aspect. For this reason, the creation of terms through the semantic enlargement of words in the Kazakh language while compensating the demand for social services is the main goal of the terminological process. It is also the goal of using the full potential of national vocabulary in accordance with the public interest.

Keywords: terms, cognitive terms, cognition, critical thinking, associative approach.

INTRODUCTION

Terminological vocabulary is an important part of any developed literary language. Thus, it establishes clear-cut relationships between people in various scientific fields. That is, the term,

apparently, most vividly represents a particular scientific field, because it describes one branch of intellectually-organized social truth. For this reason, it is important to use it more frequently, demonstrating that the terminology of the Kazakh language used in each branch of science is due to the scientific understanding and continuity of the language.

The basic principle of the modern national term is that the concept of "using one's own wealth of each language" is closely linked to termination process of the use of national vocabulary. The process of searching for a linguistic alternative in forming the terminology system of our language is defined as the scientific principle of the Kazakh terminology formation.

Based on this, questions arise regarding many new terms used today. For example, how frequently can terms be used by the internal capabilities of our language? What opportunities are there for specialists from different industries to master the terms in the Kazakh language?

Using terms you can determine the level of scientific development, cultural and social similarities and characteristics of any nation. The widespread use of terms in the Kazakh language may indicate the level of the scientific language.

So, we consider it important to explain its importance and reelvance.

Currently, there are different opinions regarding the terms used in textbooks used by students in the Kazakh group at the university. For example, when evaluating students' opinions regarding terminology, it was found that for some the meaning of the terms was not fully understood, and some did not attach importance to the terms at all. As a result, of this assessment, many students are not encouraged to use Kazakh terms translated from other languages. Since each student is a potential specialist in their profession, we can show how rich our scientific language is using the Kazakh version of the terms used in this area. Proceeding from this, we think that the range of the language will also be expanded. Learning the terms through their final meaning helps to achieve good results. Therefore, when teaching terminology, it is necessary to study new methods based on new paradigms of linguistics. To clarify our understanding, let's look at the information below based on the 'new scientific paradigm'.

In accordance with the new scientific paradigm, the main objective of the study is to transfer to linguistic identity. In this regard, new goals, theoretical foundations, important concepts and approaches began to form. For example, in the anthropomorphic paradigm, a person takes the first place, and language is considered to build the human psyche. Systematization of human perception of words, vocabulary, unification and interpretation of their result, as a result of which systematization of information and data in memory is a way to analyze all the language units from perspective of internal and external effects. And structural principles in psychological, philosophical, logical and cognitive rules contribute to the expansion of language science.

Cognitive vocabulary refers to one of the above anthropoactive paradigms. Cognitive Terms are currently studied cognitively. In accordance with this, how effective is it to study the terms in Kazakh linguistics on a cognitive basis? First of all, let's look at what the cognitive aspect of a term is.

Professional terminology prodeeds from everyday necessity. Before the advent of the literary language and its functional styles, professional vocabulary is naturally created, sometimes even its various variants live in combination with one other. Most of the terms are distinguished by their specific, constant meaning and standardization.

MAIN PART

For clarity, let's look at a variety of scientific and factual information about the term. Encyclopedic dictionaries designed to differentiate the definition of a term are defined as follows:

O.S. Akhmanova's paper reads the following. 'Term' (English) – these are special words and word combinaitons in the language intended (accepted, introduced etc...) to exactly notate special concepts (scientific, technical etc.) and special subjects' [1].

According to definitions cited, K. Zhubanov states that: ‘we see that the two definitions have a small difference between each other but these are mostly homogeneous. It is necessary to determine the limit, boundaries of the word, which will be the term. That is, its difference from other words means that its meaning is limited’ [2, 10].

The above definitions defined the term in studies of the pre-cognitive period as a language feature used in various thematic environments, and in research of the cognitive period, it was addressed as the result of a specially directed and organized cognitive process arranged by a certain team of people in the environment whose main goal is to identify and explain consonant correlations between linguistic and cognitive structures. A linguistic attribute manifests itself as a complex structured phenomenon. Here, such concepts as the category of the true world, categories of thinking, pragmatic facts and the relationship of linguistic features in the system interact, which means that we can talk about the information-conceptual degree of the term.

According to V. Vorobyov: ‘a person can cognize the world through the cognitive system and depict his point of view using the lexical system. To determine any sustainable national model of the world, it is necessary to try to find out the structure, relationships of the national elements of life” [3, 52-57].

According to cognition scientists, meaning can exist only as the meaning of a conditional attribute of a particular language form expressing only a typical context and some of the information about an object that was associated with its use in a certain environment. The main feature of the educational structure is, first of all, the fact that it manifests itself in a strict hierarchy as a set of concepts organized and objectified in the term. It should be noted that the term, like the word, is the result of cognition. This means that when analyzing a word, one can use the principles applied in the analysis, that is, analyzing the term also shows that from the perspective of cognitive linguistics, one can come to an analysis of a person’s communicative needs. The term ‘cognitive structure’ means a more detailed structure of special knowledge changed through the cognitive paradigm of scientific knowledge and defined as the result of specific human activities. However, in cognitive linguistics, the relationship between a linguistic trait and mental units and structures defined as the basic nature of nominative traits, requires a conceptual description of the basic terminological units.

All this helps trace what is happening in the depths of consciousness not only of an individual but of the whole nation. Since collective consciousness is an exceptional national phenomenon that is not related to both individual consciousness and the totality of individual consciousness, the study of the concepts of social and political terminology should demonstrate collective knowledge as the true image of a social medium. These facts indicate that the concept manifests itself in a diverse worldview in various cultures.

Basically, any word can be a term but it depends on its specific activity (function). In industrial conditions, the terms are used as a means of interaction of a certain group of people. These are used among certain specialists in a special field.

Answers given above to such questions as the general scientific paradigm and cognitive terms. Let us consider methods of teaching terms from the perspective of the cognitive aspect in accordance with the value of ‘cognition’ depending on the given comments. It is necessary to develop students' metatological skills using any method in teaching topics. In the social and critical sense, the concept of training is based on ‘new approaches to knowledge acquisition and knowledge transfer’ set forth in this program. Students should relate the acquired knowledge and understanding to social life. Well-known pedagogical approaches called ‘Teach and learn based on dialogue’, meta-consciousness or ‘learn to learn’ are used as modern important interpretations of the ideas of socially critical thinking. Despite the fact that the ideas addressed in all seven modules can be considered new ways of teaching someone and teaching themselves, we are looking into the technology of ‘critical thinking’. Teaching and learning through critical thinking is one of the ways that helps students systematize and develop their thoughts through learning and understanding a specific term. In this case, we should dwell on the term ‘meta-consciousness.’ Meta consciousness or metacognition is a word that means knowledge about thinking. Another distinctive feature of

human consciousness is remembering the past. Physiologically, it is a person's property to preserve the previous information. You can specify two of its main types. The first is an emotional image, the second is a verbal-understandable form. Emotional knowledge does not give us a mirror image of things, it reflects the needs and interests, goals and ideals of a person in his making. Therefore, when studying the terms, we address the 'critical thinking' and the 'cognitive' aspect.

In the process of teaching terms according to the cognitive aspect, students should be introduced, first of all, to a generalized linguistic information through

Syllable thing.

1.That is a person's thing or animal's and bones interconnected (linked) in the mobile form.

2. Botany. Plant stems in leaves or buds, i.e. in bunches. (The location of leaves or buds is a sprout (т. Musakulov, Botany))

3. A separate scope, a divided branch of something whole.

4. A group of people of all ages, contemporaries; generations, races.

Syllable. lit.ling. A chain of one or more sounds that appear when words are interrupted at the rate of air. [5, 464-465]

Syllable in Russian. A syllable is an element of a word consisting of one or several sound groups, during the sound (acoustics) of which phonation air.

Writing syllable in Russian. Syllable writing - a spelling based on a syllable. It has a sound sign denoting a syllable. Cp. Ideographic writing. Pictographic record

Syllable language in Russian. Syllabic languages are languages that are the main linguistic unit in the phonological system (most languages of China and Southeast Asia) [5, 62].

Researchers through familiarization with the dictionary accepted general information about well-known concepts, then got used to self-analysis, grouping to numerous definitions. Because during the study there was a need for analysis, synthesis. As a result, using the 'brainstorming' method, through mutual discussion determining the cognitive aspect of their research, the following conclusion is made

Only one name has terminal activity in several fields of science. In particular: anatomy, linguistics, botany. The basis of this phenomenon is that one object passes information about another object. In the term, such information is recorded through elements that give the relevant terminological information about the sub-function of the 'speaker' or the 'motivated' internal form of the term and the specific sign that served as the basis for name assignment.

Subsequently, the effectiveness of the comparison method was analyzed so that students would understand enough.

For example, to analyze the term ORIS, the definitions given in the dictionaries of the Kazakh and Russian languages are addressed in comparison.

ORIS- a set of linguistic units (mainly lexical units) based on affinity having a conceptual, objective and service identity of phenomena expressed. In the 19th century, scientists paid attention to the existence of various lexical units (M. M. Pokrovsky). These were observed when creating some thesauruses of the lexical field (P. Roger, F. Dornzeif, R. Hallig, V. Von. Wartburg). The theoretical concept of the field was given in the work of J. Trier, G. Ipsen and the name 'semantic field' was formed [5, 242].

ORIS Thing.

1. Grazing lands in the village.

2. Level of education, understanding the world.

3. Descendants.

ORIS Thing. prof.

1. The length of a cobweb being created [5, 577].

Field, - s, pl. -s, - ex. 1. Treeless plain, space. 2. A large flat ground, space, special protection intended for it N 3. Work in natural conditions, research activities (specific). The magnetic field, a field of force. 4. Pepper, of. Field of activity, field [5, 577].

ORIS , treeless plain, space. 2. Large flat area, space, special protection. 3. Work in natural, natural conditions, research activities. The magnetic field, force field.

To explain the semantic differences of the term, it is advisable to use a comparative method, and for it to be understandable in cognitive terms, to use the sociogram method on a graphical basis. The method of "working with the Association" - training aimed at the formation of students ' critical thinking, which in turn is aimed at the formation of an independent creative personality. This contributes to the development of the creative abilities of the student and the ability to apply the knowledge in real life.

Example,

Students with sociogram by comparing the value of two terms, understand that each of them has a cognitive basis. The term «magnetic ORIS» in the Kazakh language is used in the physics of the Russian people under the term "magnetic field". From the current term «ORIS» and "field" displays the life of the two peoples. The term «ORIS» gives an associative idea about the pastures of the Kazakh people. Kazakh people were engaged in nomadic cattle breeding. Our national knowledge is connected with the wide steppes. Russian scientists use the term "magnetic field" to describe the Russian people as settled people who were engaged in agriculture.

To date, the Word «ORIS», used in the daily life of the nomadic people, is used as a term. At the same time, the term used not only in one field but also in several sciences, is expanding in scope and a certain system. As can be seen from the above example, a special role is played by national knowledge in filling the Kazakh language with terms, increasing the scientific stylistic power. As we can see, the word «ORIS» is used in different uses and has different meanings, but has a common meaning and a national cognitive motive that combines these meanings.

If the above-mentioned term «ORIS»(field) is comparable with the Russian equivalent, we will find the main core, comparing the following terms with the interrelated semantic features in the dictionary.

Currently, one of the activities of scientists is the definition of terms in close contact with professional (specific area) activities and the unity of the language of communication, coinciding with the unity of professional consciousness. Each system of terms is a cognitive-logical model in any field of human knowledge and activity.

Since the information transmitted through the Term is special, expressing special concepts, the term is the custodian and carrier of information of particular value in a specific conceptual system.

Shygys n. 1. geogr. One of the four sides of the world, the globe; the solar side.

SHYGYS n. Econ. 1.costs incurred or retained by an entity that reduces funds or increases liabilities in the course of business.

2.an item that has no use, empty (free); damage, harm.

SHYGYS n. (Expense balance) Econ. In macroeconomics, the balance of total, consumption, and use of the produced national gross product for final consumption [5, 519].

The basis for these terms is the verb "go out". As a geographical term "Shygys" was born in connection with the sunrise.

As an economic term "released, spent funds" are associated with the name of the movement outputs "shygys".

The motivation of terms is closely related to the internal semantic structure of the word. B. Kasim speaks about this as follows: "the main method of the internal semantic structure – definition and linking unit between the internal sense and the external type the words"[7, 125]. That is, the internal semantic structure is the image of the sign selected in the motive, in the language. Therefore, the cognitive basis of term formation, firstly, is manifested in the form of dependence on background data, that is, the sphere of knowledge about the language. Because language is a manifestation of the human cognitive system during speech activity, its perception. According to the theory of cognitive science, perception, remembering, and rethinking reflect the nature of the General and universal human thinking. If the thinking abilities of a person, the productivity of

mental activity depends on his linguistic unity, then national thinking is carried out based on the national language and is determined by its possibility.

In term formation, it can be seen that words in the Kazakh language are used in the vocabulary and fall into the process of termination. For example, the word "Тап" is used in the Kazakh language in four meanings.

Task n. 1. a large group of persons who in the production historical system differ depending on the place and the ratio of the means of production, the organization of labor by public means, the size of the share received from it and the method of obtaining.

Task n.2.. «The heat of the bush is hot and hotter »

Task n. 4. Etn. ancient. Hats [5,708]. This basis denotes the meaning of the words "sign, trace, seal, spots" in the system of production and historical system of society as a large number of people who differ depending on the place and the ratio of the means of production, the social organization of labor, the size of the share received from it and the method of obtaining.

At marking the term "distinction" participates in the development of the term based on the similarity of concept with the word "Sign" in the semantic structure of the word "Task". S.S.Gusev accepts such cognitive metaphors as an element providing the formation of new meanings in scientific language, a means of systematization of scientific knowledge about the world. "The use of metaphors loosens the traditional scheme, creates intermediate zones in which heterogeneous elements are comparable, which provides an opportunity to Express in a linguistic form a new experience of interaction with objects, for which there is still no corresponding form in the thought-conceptual structures" [8, 15].

The word "TAP" is also involved in the creation of a complex term. For example, in language knowledge, the term "Word grops" means word classes – groups of words with categories formed based on common lexico-semantic, morphological and syntactic features, peculiar to them lexico-semantic, morphological and syntactic words. As the object of cognitive research of the term, created analytically, we will focus on the meaning of the word "TAP". As a second meaning, the word "TAP" means the name of one social group, which is known as a social term. If analyzed from the cognitive perspective, the meaning of "TAP" was used in the meaning of "individualization, grouping, differentiation". The semantic fraction is a terminal name that is a General concept grouping words based on common features. Here the word is metaphorized and takes a leading place in term formation. Grouping is a term that is common to "grouping words based on common definitions". Hence, class speech is metaphorical and serves as a keyword in terminology. Hence, here the word "tap" is metaphorized and takes a leading place in term formation.

Let consider the linguistic term "AYALYK", based on the original Kazakh language: AYALYK ru. background (franz. fond) is a natural phenomenon characteristic of certain phenomena.

"AYALYK " is a general representation of the knowledge of the reality of the speaker and the listener. It is the basis of language communication.

As already mentioned above, in the process of motivation to name an object, the choice of cognitive and categorical features and the consolidation of its language skills is carried out. Therefore, we define the meaning of the word "ая", which served as the basis for the terminal name:

AYA n. The pit in your palm.

AYA n. 1. Territory, size. 2. Coagulation, slope. 3. A shelter, a cover. 4.Circle. 5. care, education. 6. Impact, impact. 7. At times more/less.

The place around the eyes [5, 596]. As we can see, the semantic part of the word "Aya" in the term "Ayalyk" is metaphorized and means the main meaning "the Amount of knowledge known to the speaker and the listener, the General concept, and the word "knowledge" is used in the literal sense. On the analysis of analogies in names, T.A.Muminov says: "the Similarity of naming objects is revealed as a result of the allocation of parallel properties of comparable objects. This process involves a sufficiently detailed analysis of the properties and qualities of the so-called reality, and

the nature of this analysis allows us to omit the predominant mass of specific and unique features that are unstable " [9, 24].

The theory of cognitive terminology describes a language medium as a symbol. According to scientists, defining a sign, we get not only information about what is in the sign, but also about the linguistic personality and consciousness of the subjects of communications. Speaking of a new direction in terminology, it seeks to consider the term from different angles, taking into account the human factor. This defines the multi-paradigm nature of cognitive terminology and serves as the basis for getting multi-paradigm analysis into its methodological framework. Multi-paradigm analysis of a term is a consideration in several research aspects that complement it to each other, which will help to fully analyze the term and obtain detailed information about it. Methodological approaches in various forms of research complement each other in the analysis of the term in determining its role in the life of society and personality.

CONCLUSION

The cognitive peculiarity of the term lies in its assessment and experience through the eyes of specialists working with a specific fragment of the sphere of science, reflecting the meaning and observance of scientific facts.

In a professional environment, it is important to consider the communicative function of the term when working with the structure of knowledge. An important role in language is played by the connection of information with knowledge for special purposes and the use of terms as a specific unit of information processing in speech activity.

Term formation is a cognitive process with a complex structure, including the presentation and acceptance of information encoded by linguistic units, the implementation of which in this sense plays an important role.

Summing up the results of this article, the translation of terms using the internal capabilities of the Kazakh language and its application allows raising the scientific style, the language of science to a new quality. Thanks to this, we can expand and develop the boundaries of the Kazakh language. The significance for students of explaining the cognitive aspect of terms, the internal meaning is given below.

In the course of the study, it was noted that the cognitive basis of term formation, firstly, is expressed depending on the background data, that is, the sphere of knowledge about the language. That is, a certain term is a national code that gives information not only about the existence of the name but also about the life of these people. Therefore, any specialist should be well aware of the aspects of terms in the field in which he works.

Second, through Association, we can define what cognition is. Thus, in term formation, it was established that the process of Association thinking plays a leading role.

Third, it turned out that some words in the Kazakh language perform terminal activities in several areas of science. It demonstrates the potential of our internal lexical capabilities.

Based on the above, students easily understand the importance of the meaning of Kazakh terms and easily apply them in life. This, in turn, allows us to activate the term, increase the number of users.

REFERENCES

1 Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. – M.: 1966.

2 Zhubanov K.O. The specification of the glossary of terms // Bulletin of the State Terminological Commission. No. 2. Alma-Ata. – 1935.

3 Vorobiev V.V. On the Russian national personality in language and culture // Language and Culture. M., 1998. No. 10-15, – S. 52-57.

4 Babansky Yu.K. Pedagogy. M., 1988.

5 Dictionary of Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 14 / Comp. M. Balakov, G.-Almaty: Arys. – 2013.

6 Explanatory Dictionary of the Terms of Linguistics-Almaty: Dictionary-Dictionary, 2005. – 440 c.

7 Kasym B. G. Theoretical foundations of complex subject names in the Kazakh language: Almaty, 2002. -313 C.

8 Gusev S. S. Metaphor as a means of organizing theoretical knowledge: Author. dis. Doc.– L. – 1985. – S. thirty.

9 Muminov M. Problems of the second nomination in vocabulary: Author. disk. Cand. – M.: SCIENCE, 1978. – S. 26.

А.Салимова

Ғылыми терминдерді оқытудың когнитивтік аспектісі

М.С. Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақалада қазақ тіліндегі ғылыми терминдердің жаңа парадигмалар арқылы зерттелуі мен оларды оқытудағы ерекшеліктер қарастырылды. Термин арқылы берілетін ақпарат арнайы ұғымдарды білдіре отырып айрықша сипатқа ие болғандықтан, термин ерекше ұғымдық жүйеде өзіндік құндылыққа ие ақпараттың сақтаушысы мен тасымалдаушысы болып табылады. Сондықтан терминдерді оқыту барысында оларды когнитивтік аспектісі тұрғысынан үйрету қажет.

А.Салимова

Когнитивный аспект обучения научных терминов

Университеті КАЗГЮУ им. М.С. Нарикбаева,
г. Нур-Султан, Казакстан

Russian language: В статье рассматриваются особенности изучения и преподавания научных терминов в казахском языке через новые парадигмы. Информация, заключенная в терминах, носит специфический характер и выражает особые денотаты. Термин является хранителем и носителем информации, имеющей особую ценность в научном категориально-понятийном аппарате. В связи с этим исследование терминов необходимо проводить с точки зрения когнитивного аспекта.

ҒТАХР 14.35.09

А.М.Тулеуова[1], Б.А. Шканова[2]

[1]аға оқытушы, қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан, e-mail: tam83_83@mail.ru

[2] филология ғылымдары кандидаты, доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада қазақ тілін оқыту әдістемесі, оқыту әдістемесі мәселелері, жоғары мектепте мемлекеттік тілді оқытудың қолданыстағы тиімді әдіс-тәсілдері, қысқаша сипаттамасы қарастырылады. Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін "Қазақ тілі" жалпы білім беру пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы, бағдарлама мақсаты, онда аталған пәнді оқыту технологиялары мен әдіс-тәсілдері беріліп, олардың ұйымдастырылуы мен сипаттамасы, күтілетін нәтижесі туралы талданады.

Мақаланы жазу барысында тақырып бойынша ғалымдар мен педагог мамандар еңбектері, тақырып бойынша дереккөздер қолданылды. Мәліметтерді жинақтау шолу, жүйелеу, саралау, талдау, жалпылау, теорияландыру әдістеріне негізделді.

Түйін сөздер: оқыту әдістемесі, әдіс-тәсілдер, функционалдық сауаттылық, құзыреттілік, үлгілік оқу бағдарламасы.

КІРІСПЕ

Оқу үдерісінің сапалы және нәтижелі жүруі оқытушы білігі және тәжірибесімен қатар оқыту әдістері мен әдістемесіне байланысты. Оқу әдістері тарихи категория болып табылады. Өндіріс күштерінің, өндірістік қатынастар деңгейі және сипаты оқыту үдерісінің мақсаттарына, мазмұнына, ұйымдастырылу жолдарына өз ықпалын тигізеді, олардың ауысуымен оқу әдістері де өзгеріске келеді. Оқытудың басты мақсаты, әдіс тәсілдері, мазмұны мен міндеттері қоғам талабынан туындап, ұдайы өсіп, жаңарып отырады. Сондықтан, «...Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды.» [1].

Адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни заман ағымына, жасына қарамай ілесіп отыруы, тұлғаның мамандығына, жасына қарамай үнемі білімін жетілдіріп отыруын, қоғам құндылықтарына сәйкес әрекет етіп, ондағы мүдделерге сәйкес әрекет етуін қамтитын «функционалдық сауаттылық» ұғымы алғаш рет ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды, кейіннен зерттеушілердің қолдануына енді. Бүгінгі күнге қажетті мамандықты таңдап дұрыс шешім қабылдап, заманауи ақпараттық технологиялардың тілін біліп, кез келген әлеуметтік ортаға бейімделеді. Осы тұрғыда функционалды сауатты адамның негізгі белгілерін тұжырымдап, қоғамдық ортада өмір сүре білетін, тіл табыса білетін, белгілі бір сапалық қасиеттері бар, жалпы негізгі және пәндік құзыреттіліктерді меңгерген адам саналады [2]. Ұлттық жоспарда осы функционалдық сауаттылықты дамытудың төрт негізгі тетігі берілген. Соның бірінші тетігі – оқыту методологиясы мен мазмұнын түбегейлі жаңарту. Атап айтқанда, педагогтарды даярлау мен біліктілігін арттыру, оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тағы басқа салаларда ілгерілеушілік байқалады.

Сапалы білім беру мақсатында тиімді әдіс-тәсілдерді ізденіспен пайдалану- оқытушы алдына қойылып отырған уақыт талабы. Ю.К.Бабанский: «Сапаны арттыру- нақты жағдайдағы кез келген шешімнің ең тиімді нұсқасын таңдау» - деп атаған болатын. Оқыту әдістемесі және тіл үйрету ақпараттың көлемді бөлігін тиімді түрде ұсынатын, сол ақпаратты жоғарғы деңгейде игеретін және өмірде, тәжірибеде бекіте алатын әдістерді қолдануды талап етуде.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Осы жұмыста «Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін жалпы білім беру пәндері циклінің үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 603 бұйрығымен бекітілген Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін "Қазақ тілі" жалпы білім беру пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы, ондағы берілген оқу үдерісін ұйымдастыру әдістеріне шолу жасап, ұйымдастырылуы мен сипатын талқылағымыз келеді. Бұл үлгілік бағдарламада қазақ тілінде А1 – қарапайым деңгей бойынша қазақ тілін шет тілі ретінде оқитын білім алушыларға және А2, В1, В2, С1 біліктілік деңгейіне сәйкес сөйлеу әрекетінің барлық түрлері бойынша коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру арқылы әлеуметтік, мәдениетаралық, кәсіби және қарым-

қатынас құралы ретінде қазақ ұлттық мәдениеті тұрғысынан қазақ тілін сапалы меңгеруді қамтамасыз ету болып саналатын мақсаты, бағдарлама жалпы білім беретін "Қазақ тілі" пәнін жаңартылған мазмұнда оқып үйренуге және рухани жаңғырудың жалпыұлттық идеясы шеңберінде студенттердің әлеуметтік-гуманитарлық дүниетанымын қалыптастыруға бағытталғандығы нақты берілген және оны оқытуда қолданылатын келесі оқыту әдістері мен технологиялары көрсетілген: 1) студентті оқытудың орталық объектісі ретінде қарастыратын оқыту әдісі, ол студенттердің де оқыту үдерісіне рефлексивті көзқарасына негізделеді; 2) құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған оқыту; 3) коммуникативті сөйлеу әрекетін меңгеру; 4) мәтіннің мағынасын когнитивті модельдеу және оның мәнмәтіндегі қызметі негізінде түсіну, талдау; 5) тілдік қарым-қатынасқа конверсациялық талдау жасау; 6) сөйлеу барысында сөйлеушінің мақсатын анықтау және прагматикалық талдау жасау; 7) коммуникативтік ықпал жасауға бағытталған ниеттерді қатыстыра отырып түрлі қарым-қатынас салаларына байланысты мәтіндер құрастыру; 8) әртүрлі форматтағы рөлдік ойындар және оқу пікірталастары; 9) кейс-стади (нақты жағдаяттарды сараптау); 10) жобалау әдісі [3].

Студентті оқытудың орталық объектісі ретінде қарастыратын оқыту әдісі, рефлексивті оқыту – оқытушылардың проблеманы анықтау және жұмыс барысында эксперимент жүргізе отырып шешу әдістеріне тоқталатын болсақ, рефлексивтік оқытудың дағдылары: проблемаларды мойындап, оларды шешудің тиімді құралдарын іздеу; басымдықты белгілеудің маңыздылығын және міндеттерді шешуде олардың басым мәнін түсіну; тиісті ақпаратты жинақтау мен сұрыптау; нақты және түсінікті сипаттама беру; жорамал мен құндылықтарды мойындау; шешім қабылдау, дәлелдемелерді бағалауға нәтижелерді өз бетінше түсіндіру; қорытындылар мен жалпылаулар жасау; тұжырымдар мен жалпылауларды қуаттау; алынған тәжірибемен негізінде ұстаным модельдерін түзету болып табылады.

2) Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» [4, 24], – делінген. Білім берудің жаһандану жағдайы маман құзыреттілігін қалыптастыруды, олардың дара тұлғалық сапасын дамытуды талап етіп отыр. Құзыреттілікке негіз болатын өздігінен білім алуға және ақпараттық ресурстарды пайдалануға дайындығы болып табылатын ақпараттық құзыреттілік, тіл арқылы өндірістік, мәдени өмірдің сан алуан міндеттерін шешу, қарым-қатынас мақсатын жүзеге асыру үшін сөйлей білуді қамтитын коммуникативті құзіреттілік, ұлттық сипаты бар деп танылатын танымдық, этика-эстетикалық, рухани және тұрмыстық қатынастар мен олардың заңдылықтарын тілдік құрал арқылы зерттейтін тіл білімінің бір бағыты болып табылатын лингвомәдениеттік құзіреттілік жатады. Ал мәдениеттанымдылық құзыреттілік дегеніміз – қоғамның дамуына үлес қосатын, әлемдік өркениетке көтерілетін білімді де мәдениетті, парасатты, ұлттық және әлемдік әдебиеттердің құндылықтарын игерген тұлғаның қалыптасуы.

Тіл үйретудің тіл үйренушіде үйретіліп отырған тілде сөйлеуші халықтың шындық өмірді қабылдауы жөнінде тілдік сана қалыптастыру, тілін үйретіп отырған ұлттың тілдік қарым-қатынас мәдениетін меңгерту, дағдыға айналдыру, үйретіліп отырған тілді қарым-қатынас құралдарын сөйлеуде дұрыс қолдана білуге үйрету болып табылатын лингво-әдістемелік міндеттері бар. Қазақ тілін лингвомәдени бағытта үйретуші оқытушының қазақ тілінде тілдік сана қалыптастыру жөнінде, қазақ мәдениетінің негізгі бағыттары, қазақ этномәдениетінің ерекшеліктері туралы, мәдениетаралық қарым-қатынас негіздерін меңгеруі мәселелер жөнінде түсінігі болуы керек. Қазақ тілін терең меңгерту үшін білім алушыда дүниенің этномәдени бейнесі жөніндегі түсінігі, тілдік сана, қазақ халқының өмір сүру салты, әдет-ғұрпы жөніндегі түсінігі қалыптасуы керек, себебі сөзде халықтың мыңдаған жылдар бойы сақталған рухани қазынасы қарапайым адамның санасына бекіп, сол халықтың

өзіне тән мінез-құлқын, философиясын, өмірлік қағидаларын айқындайды. «Қоғамдық сана мен жаңа бағыттағы зерттеулер деңгейі контексінде ұлттық болмысын дәлелдейтін күшті құрал ұлттық тіл екенін сезіну зерттеу мәселесіне бұрынғыдан басқаша келу талабын қойып отыр: атап айтқанда, ұлттық тіл ерекшелігінің сырын, табиғатын сол тілде сөйлеуші ұлт өкілінің рухани, психологиялық, әлеуметтік, т.б. сипаттарымен біртұтастыққа зерттеу» деп атап көрсетеді профессор Ж.А. Манкеева [5]. Осы тұрғыдан аталған бағдарлама міндеті болашақ маманның ұлттық сана мен мәдени код негізіндегі танымын қалыптастыра отырып, әлемдік деңгейдегі білімді меңгеруде тілдің дәнекер болып табылатындығын ұғындыру, еліміздің дамуы жолында еңбек ететін маманның мемлекеттік тілді жетік меңгеріп, ұлттық жаңғыруды қамтамасыз етуге қабілетті мамандарды даярлауда қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту түрінде айқындалған.

3) ЖОО студенттеріне қазақ тілін коммуникативтік тұрғыдан үйрету көптеген міндеттер мен мақсаттарды қажет етеді: халықаралық стандарт деңгейінде білім беру; студенттерге қазақ тілін өзінің ана тілі мен тарихын, мәдениеті арқылы меңгерту; коммуникациялық қарым-қатынсаты еркін жүзеге асыру; көптілді меңгеру арқылы қоғамда өз орнын табуға жетелеу; өзін-өзі үнемі жетілдіріп отыруға үйрету. Берілген міндеттерді жүзеге асыру арқылы көптілді тұлға тәрбиелеу барысында қазақ тілінің доминанттық рөлін іске асыра отырып, тілді меңгертудің тиімді әдістемесі мен жұмыс жүргізу оқытушыға жауапты міндеттерді жүктейді. Тілді коммуникативтік тұрғыдан үйрету педагогикалық үдерістің жан-жақты жүргізілуін қамтамасыз етеді [6].

Коммуникативтік оқытудың мақсаты - оқу тіліндегі қатысымды пікір алысу арқылы үйрету, білім алушылардың өз ойларын, ниеттерін, қажеттіліктерін еркін жеткізуі мен өзара коммуникативтік қатынасқа түсіп, сөйлеуді дамытуы. Бұл бағыттағы оқытуда білім беру білім алушының өзін ауызша (тыңдап түсіну, сөйлеу) және коммуникацияға (оқу және жазбаша) тарту, яғни оқылып жатқан тілде бүкіл курс бойынша қарым – қатынасын қалыптастыру болып табылады. Шынайы өмір (амандасу, қоштасу түрлері, мерекемен құттықтау, тілек айту, қоғамдық орындарда коммуникацияға қатысу: дүкенде, сауда орталықтары, емханада, дәріханада, дәмханада, асханада, театрда, кітапханада, мұражайда, әуежайда, вокзалда, халыққа қызмет көрсету орталығында, банкте және т.б. өтілетін тақырыптарға қатысты) жағдаяттарына негізделген коммуникативті жаттығуларда ақпаратты табу және алмасу, өзі туралы мәлімет беру және басқа мәдениет туралы үйрену сияқты шынайы мақсаты болады, сондықтан білім алушылар тілдік білімді меңгерумен шектелмей, әлеуметтік ортаға түсуге де бейімделеді.

4) Сабақ оқыту барысында өткізілетін ең күрделі жұмыс түрлерінің бірі – мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыру болып табылады. Мәтінмен жұмыс дегеніміз – сабақта өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құралады: дыбыстармен жұмыс; сөздіктермен жұмыс; сөздік қорларын жетілдіру; тіл дамыту; ережемен жұмыс; белгілі тақырыптар бойынша тірек сөздерін табу; ауызша сөйлей білуге дағдыландыру.

Мәтінмен жұмыс істеу мынадай кезеңдерге бөлінеді: I. Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс; II. Мәтінмен жұмыс кезеңі; III. Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең.

Мәтінмен жұмыс кезеңін төмендегіше ұйымдастыруға болады: оқыған мәтіннің мазмұнын әңгімелету, мәтін бойынша сұрақтарға жауап бере білу, жоспар жасату, мәтінді бірнеше бөлімге бөліп, оларға ат қойғызу, мәтіннің негізгі мазмұнын ашу үшін қолданылып тұрған жанама ойлар мен суреттеулерді таптыру, қорытынды жасауға үйрету. Мәтін мағынасын толық түсіну дегеніміз – мәтіннің мазмұнын түсіну үшін оның ішіндегі жеке сөздерді түсінуі керек. Сондықтан мәтіннің мазмұнын ашатын жеке тірек сөздерді дұрыс тауып, қолдана білу дағдыларын қалыптастыру қажет.

5) консервациялық талдау әдісі - әңгімелесуді, пікір алмасуды талдау әдісі. Бұл әдіс адамдардың қарапайым, жасанды ойластырылмаған, шынайы, табиғи қарым-қатынастары жағдайындағы кеңінен тараған пайымдаулары мен ой-пікірлері жайында мағлұмат жинау барысында аса өнімді. Бұл әдісте белгілі бір берілген тақырып, мәселе жайындағы

қатысушылар пікірлер мен пайымдаулар, сұхбаттар ұйымдастырылып, олардың сипаты, сыңайы туралы бақылаушы топтың пікірлері, тұжырымдары қарастырылады.

6) Тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі негізгі қызметі синтаксис арқылы жүзеге асады, сондықтан коммуникативті синтаксис сөйлемдерді құрылымдық тұрғыдан емес, олардың мазмұны, семантикасы тұрғысынан зерттейді. Синтаксис ойлаумен, қарым-қатынас үдерісімен және сол коммуникация жүріп жатқан жағдаймен тікелей байланысты болады. Синтаксистік құрылымдардың коммуникативтік қызметі әлем тілдерінің бәрінде бірдей, демек, ол – тілдің әмбебап бөлігі. Сонымен қатар әр тілде синтаксистік қатынас берілуінің өзіндік ерекшеліктері де бар. Функционалдық синтаксис тілде түрлі өтініш, тілек, таң қалу, сүйсіну сияқты сезімдердің берілу амалдарын сипаттауға мүмкіндік береді.

Функционалдық синтаксис байланыстыра сөйлеудегі синтаксистік құралдардың қызметін қарастыратындықтан, түрлі контекстегі, яғни сөйлеу үдерісіндегі, сөйлемдердің типтері де нақтылануы тиіс.

Орыс тіл білімінде контекстегі сөйлем немесе қарым-қатынас бірлігі высказывание деп аталады. Қазақша ғылыми айналымда контекстегі сөйлемдерді атауда бірізділік жоқ, олар айтылыс, айтылым, сөйлесім, сөйленім, сөйлемелік деп түрліше аталып жүр. К.Аханов эмоционалды-экспрессивті қызмет атқаратын құрылымдарды сөйлемдер қатарына жатқызбайды және оларды айтылыс деп атайды [7]. Зерттеуші А.Елеуованың: «...Соған орай синтаксистегі сөйлем табиғатын контекстік және жағдаяттық тұрғыдан қарастыратын зерттеулерде сөйлем-айтылымның белгілі бір бөліктерінің актуалданбай түсіп қалуы предикативтілік және контекстік-психологиялық сипаттағы коммуникативтілік категорияларынан көрінеді» [8], – деген пікірі тікелей қарым-қатынаста қолданылатын сөйлемдердің екі жағын анық аңғартады.

Сөйлеу тілінің прагмалингвистикалық аспектісін зерттеген З.Ерназарова сөйлем мен нақты коммуникацияда қолданылатын синтаксистік құрылымды ажыратады: «... Сөйлем мен сөйлесімнің ең басты айырмашылығы — біреуінің сөйлеу актісінде пайда болатындығында. Сөйлемнің өзі арқылы аяқталған ой берілетін болса, сөйлесімде берілген ойдың түсініктілігі мен мағына толықтығы сөйлеу актілері арасындағы мағыналық байланыс, тақырып ортақтығы арқылы қалыптасады» [9], ал бұл - контекстегі сөйлем.

Сөйлемнің құрылуына негіз болатын факторлар әуелі сөйлеушінің мақсаты болса, екіншіден сол мақсатқа негізделген коммуникативтік талаптар. Осы тұрғыдан алғанда актуализациялау немесе актуальды мүшелеуде коммуникативтік талаптың құрмалас сөйлемдегі көрінісі екендігі анық. Сөйлеушінің сөйлеу жағдаятында не ойды жеткізу барысында сөйлемді құраушы компоненттерді әр қилы жолмен актуализациялауы оның мақсатымен тікелей байланысты. «Сөйлеуші ойды жеткізу мақсатында әр түрлі тәсілдерді қолданады. Мұндай тілдік тәсілдердің қатарына сөйлем мүшелерін мақсатқа сай орналастыру және оны белгілі бір интонация, сазбен жеткізу жатады. Осыған сәйкес сөйлемдерді базистік және актуальданған орын тәртіпті, айтылу сазына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдер деп бөлуге негіз бар» [10, 101]. «Тілдесудің мақсаты, мазмұны күрделенген сайын, сөйлеушілерге қоятын коммуникативтік талаптар да күрделенеді. Сөйлеушілер адресатқа ықпал етуге, сөзін өткізуге тырысады немесе өзіне имидж тудыруға ұмтылады» [11, 93]. Ғалымның бұл сөзі біздің жоғарыдағы коммуникативтік талап сөйлеушінің мақсатымен тікелей байланысты деген пікірді растай түседі. Коммуникативтік талаптар сөйлемнің құрылымына да әсер етеді.

Прагмалингвистиканың әдіс –тәсілдеріне келетін болсақ, прагмалингвистика бірнеше үрдістен тұрады: жағдаят, коммуниканттардың стратегиясы, коммуникативтік ниетін жүзеге асыру үшін тілдік құралдарды талдау т.б. Осы жағдайлар негізінде прагматикалық талдау мәліметтері бір ғана амалмен атқарылмайды, ол үшін бірізді іс-амалдар жүйесі қажет. Ондай қатаң операциялар жүйесі қойылған міндеттерді шешуге әкеледі. Прагмалингвистиканың негізгі әдіс-тәсілдеріне алгоритм жатады. Алгоритм дегеніміз – белгілі бір қойылған

міндеттерді шешуге әкелетін, қатаң түрдегі ережелерге сай жүргізілетін бірізді әрекеттер жиынтығы.

7) Мәтінді зерттеуге қызығушылық өткен ғасырдан басталды. Мәтін талдау жазбаша дереккөздерден алынған сөйлемдерге талдау жасаудан басталды. Мәтін талдау теориясындағы коммуникацияның дискурсқа қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар. Мәтін үрдіс емес, ол жазбаша түрде сөйлеудің нәтижесі. Онда тек қана хабар бар да, адамдар арасындағы ақпарат алмасу жоқ. Мәтін авторы мәтінді қарым-қатынасқа түспей, оның мәтін мазмұнынына әсерін білмей-ақ орташа оқырманға бейімдейді.

Мәтін талдаудың негізгі мақсаттары: 1) мәтін типін, түрін анықтау; 2) мәтіндердің құрылымын зерттеу; 3) мәтін ішіндегі байланыс ерекшеліктерін анықтау; 4) мәтіннің семантикалық-прагматикалық ерекшеліктерін анықтау.

8) Компьютерлік технология, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жекетоптық, ұжымдық оқыту технологиясы, жобалау технологиясы, «миға шабуыл» әдісі, ойын технологиясы, кейс-стади технологиясы, портфолио технологиясы т.б. технологиялардың барлығы интерактивті оқыту технологиялары жүйесін құрайды. Біліктілік пен дағдыларды жетілдіру кезеңінде көбінесе топтық ойындар, сөйлесім әрекетін дамыту кезеңінде рөлдік ойындар, тілдік қатынасты жетілдіру кезеңінде іскерлік ойындар мен тренингтер ұйымдастырылады. Олар тілдік материалдарды белсендіруге құрылып, сөйлеу жаттығуларын шындық өмірге жақын имитация арқылы дамытады.

Топтық ойындар арқылы тіл үйренушілердің сабаққа түгел қатысуы қамтамасыз етіліп, белсенділіктері арттырылып, сөйлесім дағдылары қалыптастырылса, жағдаяттық ойындар оқытуда оқу қатынасын ұйымдастыру көптеген жағдаяттарды шешуге бағытталған қатынас түрінде жүзеге асады, рөлдік ойындар оқушылардың елестету, қиялдау қабілетін ұштауда ерекше қызмет атқарады. Рөлдік ойындардың мақсаты: тілдік қатынасқа түсуге қажеттілік, қызығушылық тудыру; ауызша тілдесім әрекетіне жаттықтыру арқылы фонетика-грамматикалық дағдылар қалыптастыру; саналы тәртіп, еңбексүйгіштік, белсенділікті дамыту, өзара көмек беруге тәрбиелеу; тіл үйренушінің сөйлесім әрекетін, қатысымдық ниетін жоспарлай білуді дамыту; әрбір тіл үйренушінің өзінің және басқалардың сөйлесім әрекетін бақылап, бағалауы арқылы өз-өзіне есеп беруін, рефлексиялық қабілетін дамыту. Рөлдерін орындай отырып, тіл үйренушінің топтың барлық мүшелерімен қарым-қатынасы өзгереді. Сұхбат, жағдаяттар топ мүшелерінің іс-әрекетімен байланысты ұжымдық мінез-құлық пен тілдесімді қалыптастырады.

9) Кейс-технологиялардың негізгі ерекшеліктері: Кейс әдісі нақты жағдайлар тұрғысынан практикалық жағдайларды зерттеу; болған жағдайларды баяндау; проблемамен танысу, оны шешудің жолдарын іздеу. Кейс-технологияларға жататын әдістер: жағдайды талдау әдісі; инцидент әдісі; рөлдік ойындар әдісі; іс хабарды талдау әдісі; ойындық жоба; дискуссия әдісі.

Ережеге сәйкес кейс келесілерден тұрады: жағдайлар – кездейсоқ жағдай, түйінді мәселе, шынайы өмірден оқиға; жағдайдың контексті – хронологиялық, тарихи, орын контексті әрекеттердің немесе жағдайға қатысушылардың ерекшеліктері; автор ұсынған жағдайға түсініктеме беру; кейспен жұмыс істеуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар, қосымшалар.

Кейсті құрастыру сатысы:1) Білім мақсаттары жүйесінде кейстің орнын анықтау; 2) Кейс тақырыбына тікелей қатысы бар институциалды жүйені іздеу; 3) Жағдай моделін құру немесе таңдау; 4) Сипаттауды құру; 5) Қосымша ақпараттарды жинау; 6) Ақырғы мәтінді даярлау; 7) Кейстің тұсаукесері, талқылауды ұйымдастыру.

Кейспен жұмыс істеуді ұйымдастырудың нұсқалары өте көп, бұл білім алушы шығармашылығы үшін мүмкіндік болып табылады.

10) Жобалау технологиясының тиімділігі бүгінде арта түсуде. Жобалау технологиясын қолданудың мақсаты - студенттердің қызығушылығын дамытып, өз бетімен жұмыс жүргізу арқылы білімін жетілдіру, ақпараттық іздеу, талдау, жинақтай білу қабілетін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін кеңейту. Жобалау технологиясында

студенттер жұппен немесе топпен бірігіп шығармашылық жұмыстар дайындайды. Студенттердің жоба жұмыстарын ұйымдастыру үшін оны жоспарлау қажет. Жобалау әдісінің көмегімен танымдық дағдылары дамиды, ақпарат іздеу, табу, қорыту, бағалау, тұжырымдау қабілеттері кеңейтіледі, сыни және шығармашылық ойлауы дамиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілін оқыту барысында сабақта түрлі технологияларды ұтымды қолданып, студенттердің қызығушылығы мен ынтасын, белсенділігін арттырып, шығармашылықпен жұмыс жасауына мүмкіндік туғызу отыру қажет. Оқыту кезең бойынша ұйымдастыру, сол арқылы әрбір кезеңде оқытудың мазмұнын, формасын, әдістерін және құралдарын сәйкестендіріп таңдап алуды, болатын нәтижелерді кезең бойынша айқындауды есепке алу негізінде дидактикалық міндеттерді қою мен шешудің логикалық бірізділігін қамтамасыз ету тиіс. Жаңа технологиялар дәуірі студенттерге қазақ тілін оқытудың әдістемелік жүйесінің мазмұны айқындалып, соңғы ғылыми жаңалықтар негізінде толықтырылады, білім берудің парадигмалары негізіндегі оқытудың мәні айқындалып, ұстанымдары нақтыланады. Жаңаша жаңғыртып оқыту, интерактив әдістер, жаңа технологиялар тіл үйренушінің танымдық, білімдік белсенділігін, уәждемесін тудыруға бағытталған. Қазақ тілін оқытуда бұл әдістер арқылы елеулі нәтижелерге жетуге болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Президенті – елбасы Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан.

2 Г.М.Тажиметова Функционалдық сауаттылық – сапалы білім берудің кепілі /https://bilimger.kz/author/jaicom/

3 Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 603 бұйрығына 1-қосымша Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін "Қазақ тілі" жалпы білім беру пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы /ИС «ИПГО». Копия электронного документа. Дата 05.11.2018./ http://adilet.zan.kz/

4 Қазақстан Республикасындағы Білім туралы заңнама. Заң актілерінің жиынтығы. – Алматы: ЮРИСТ, 2012. – 264 б.

5 Ж.А. Манкеева. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. А., 2008.

6 Нуржанова К. К., Тусипбекова Э. К., Оспанова Г. Е., Оспангалиева М. Т. Көптілді топ студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін кәсіби қазақ тілі арқылы дамыту // Молодой ученый. – 2017. – №16.1. – С. 35-37. – URL https://moluch.ru/archive/150/42699/ (дата обращения: 23.01.2019).

7 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 664 б.

8 Елеуова А. Қазақ тіліндегі актуалсыздану құбылысы және оның сөйлем құрылымында алатын орны: Филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007.

9 Ерназарова З. Сөйлеу тілінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 98-б.

10 Ермекова Т.Н. Компоненттер құрылысының құрмалас сөйлемнің семантика-грамматикалық сипатына қатысы. Филол. ғыл. док... дисс. қолжазбасы. – Алматы, 2007.

11 Әмір Р. Қазіргі қазақ тілі құрмалас сөйлем жүйесі». – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 110 б.

А.М. Тулеуова[1], Б.А. Шканова[2]

Методы преподавания государственного языка в высшей школе

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г.Уральск, Казахстан

В вводной части статьи рассмаривается методика преподавания казахского языка, вопросы методики преподавания. Современные эффективные методы и способы преподавания государственного языка, краткое их описание рассматривается в основной части. В статье рассмотрена типовая учебная программа общеобразовательной дисциплины «Казахский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования, цель программы, сделан анализ технологий, методов и способов преподавания казахского языка, способы организации учебного процесса, указанного в типовой программе и ожидаемые результаты. В ходе написания статьи использованы труды ученых и педагогов по тематике статьи. Сбор данных основан на методах обзора, систематизирования, подбора, анализа, обобщения, теоретизирования.

A.M. Tuleuova[1], B.A Shkanova[2]

Methods of state language teaching in high school

[1,2]West Kazakhstan Innovation and Technological University,
Uralsk, Kazakhstan

The methods of Kazakh language teaching, issues of teaching methods are considered in article's introductory part. Modern effective methods and methods of teaching of state language, a brief description is considered in the main part It is also considered a typical curriculum of general educational discipline "Kazakh language" for organizations of High School and (or) postgraduate education, the program purpose, an analysis of the technology and methods and ways of Kazakh language teaching, ways of organizing the educational process specified in the standard program and expected results. The works of scientists and teachers on article's subject are used while writing this article. Data collection is based on the methods of review, systematization, selection, analysis, synthesis, theorizing.

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

УДК 81’23

Р.А. Арынбаева[1], Н.В. Дмитрюк[2], М.И. Кадеева[3], О.А. Стычева[4]
[1]PhD-докторант, Южно-Казахстанский государственный педагогический институт, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: rimma10.69@mail.ru
[2]д.ф.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: nvdmitr@yandex.ru
[3]к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: kadmi_ru@mail.ru
[4]к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: sto0906@mail.ru

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЕ АССОЦИАТИВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЭТНОСОВ (КОНЦЕПТ «СЕМЬЯ»)

Статья носит реферативно-обзорный характер с целью сообщения научному сообществу о ходе исследовательской работы, ведущейся в современной казахстанской психолингвистике по выявлению лингвокультурологических особенностей языкового сознания этносов в аспекте ассоциативных исследований. В статье рассматриваются также цели и задачи таких исследований, степень их освещенности и перспективности на сегодняшний день. Специфика исследований общего и особенного в лингвокультурном сознании носителей современных контактирующих языков заключается в том, что они проводятся, как правило, в историческом и этнокультурологическом аспектах: их общность ищут в общегуманистических истоках жизнедеятельности этносов, в их нравственно-этических ценностях – в том, что объединяет человечество в целом; а специфику, уникальность – в этнокультурологической самобытности каждого этноса. В статье предпринята попытка анализа ассоциативных исследований российских и казахстанских ученых в современной психолингвистике (на примере восприятия и аксиологической стратификации концепта Семья).

Ключевые слова: языковое сознание, ассоциативный эксперимент, этнос, культура, исследование.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня как никогда актуальны исследования общего и особенного в лингвокультурном сознании носителей современных контактирующих языков. Они проводятся, как правило, в историческом и этнокультурологическом аспектах: их общность ищут в общегуманистических истоках, нравственно-этических ценностях – в том, что объединяет человечество в целом, а специфику и уникальность – в этнокультурологической самобытности каждого этноса. Возрастающий интерес к развитию этой области психолингвистики, а также необходимость в проверке гипотез отечественных и зарубежных лингвистов и психолингвистов относительно вербального поведения носителей тех или иных языков заставили исследователей обратиться к межъязыковым сопоставлениям ассоциативных данных разных языков.

Цель нашего исследования: выявление лингвокультурологических особенностей языкового сознания этносов в аспекте ассоциативных исследований (на материале казахского и русского языков).

Методологической базой нашего исследования являются основные направления отечественной и зарубежной психолингвистики, исследующие взаимовлияние культур, межкультурные контакты представителей разных этносов на вербальном и невербальном уровне, а также органическое сочетание этнологических, психологических и лингвистических методов, позволяющих изучить исследуемые проблемы возможно полно и комплексно.

Этнокультурологические очерки и рассуждения о специфике языков и культур разных народов, их национальных традиций, обычаев, укладов жизни отмечены еще в античности и средневековье, но наиболее отчетливо и научно обоснованно идеи взаимосвязи языка, культуры и этноса были сформулированы немецким ученым В. фон Гумбольдтом в его программных постулатах, знаменующих новую научную отрасль – философию языка, где были определены векторы перспективных исследований и новых отраслей знаний, в том числе и будущей психолингвистики. Основными принципами философии языка, по мнению В. фон Гумбольдта, являются признание языка как деятельности и как национального сознания народа. В языке каждого народа он видел проявление истории, культуры и всей духовной деятельности народа. «Язык есть как бы проявление духа народа, язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык – трудно себе представить что-либо более тождественное» [1, 71]. Гумбольдт подчеркивал, что язык всегда развивается в сообществе людей, и *общественную* природу языка он понимал как *национальную* (курсив наш: Арынбаева, Дмитрюк) форму существования языка. Однако не только народ создает свой язык и свою культуру, языковое мышление/сознание становится той третьей силой, которая подчиняет себе человека: пока он знает только один язык, он мыслит сквозь призму одного языка. «Каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, из пределов которого можно выйти только в том случае, если вступишь в другой круг…» [1, 91]. Он полагал, что язык находится между человеком и воздействующим на него внешним миром. По Гумбольдту, человек оказывается в своем восприятии мира, в его понимании и осознании целиком подчиненным языку. В дальнейшем идеи взаимосвязи языка и мышления, языка и сознания, языка и культуры активно развивались в русле неогумбольдтианской школы философии языка и заложили прочный фундамент современным психолингвистическим исследованиям. Таким образом, указанное В.Гумбольдтом психолингвистическое направление заняло существенное место в языкознании второй половины XX века и определило его развитие на несколько десятков лет вперед.

Теоретической основой таких исследований служит обоснованное в психологии представление о том, что явления реальной действительности, воспринимаемые человеком в структуре деятельности и общения, отображаются в его сознании таким образом, что это отображение фиксирует причинные, пространственные связи явлений и эмоций, вызываемых восприятием этих явлений, и образ мира меняется от одной культуры к другой [2, 31].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Современная психолингвистика занимается решением проблем взаимоотношения языка, сознания, культуры в их этносоциальном аспекте, и процессы межкультурного общения в течение многих лет стали объектом пристального изучения ученых разных отраслей знаний и разных стран. Пришло понимание неизбежности этнокультурной специфики мировосприятия и членимости реальной действительности в соответствии с языковой картиной мира. Поиск этой этнокультурной специфики языкового сознания задает статус самого языкового сознания, как это заявлено в исследовательской программе Московской психолингвистической школы (А.А.Леонтьев, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева, Ю.А.Сорокин, Ю.Н.Караулов и др.). Вообще, в лингвистике существует представление о

языковом сознании как рефлексии над языком и модусами его существования. Хотя в общепсихологической теории деятельности А.Н.Леонтьева [3], ставшей основой создания теории речевой деятельности А.А.Леонтьева [4], [5], языковое сознание понимается несколько иначе. Образы сознания как совокупность перцептивных и концептуальных знаний личности об объекте реального мира для своего ментального существования в сознании индивида и в социуме (в общественном сознании) требуют «овнешнений» (термин Е.Ф.Тарасова), доступных для стороннего наблюдения. Эти овнешнения (интерсубъектная форма существования образов сознания) могут быть предметами, действиями, словами. Всестороннее изучение процессов межкультурного общения неизбежно порождает необходимость сопоставительных контрастивных исследований, вследствие чего многие исследования посвящены решению проблем формирования методики таких контрастивных сопоставлений, «когда язык и культура рассматривается как формы существования общественного сознания, которое бытует как образ себя (образ своего этноса) и образ другого (представителя другого этноса) [2, 33].

В современных казахстанских психолингвистических исследованиях активно используется теория речевой деятельности и языкового сознания в понимании Московской исследовательской школы (А.А.Леонтьев, Е.Ф.Тарасов и др.), когда национальное сознание рассматривается как часть общественного сознания, которое «овнешняется» посредством ассоциаций в ходе свободного ассоциативного эксперимента (далее – САЭ). Психолингвистические исследования доказали, что «моделировать языковое сознание и вербальную память человека способны ассоциативные реакции, получаемые в ходе разного рода лингвистических ассоциативных экспериментов, в которых носители разных языков отвечают на единый набор эквивалентных слов-стимулов (на родном языке) первой возникшей в сознании вербальной ассоциацией – ответной реакцией» [6, 90].

Работы казахстанских исследователей Н.В.Дмитрюк, Г.Г.Гиздатова, Б.Х.Исмагуловой, С.Ж.Баяндиной, Б.А.Ахатовой, Ж.Уматовой, А.Е.Исмагуловой, Г.Т.Фаткеевой, М.В.Тавлуй, В.Д.Нарожной, Д.С.Рыспаевой, Ж.А.Джамбаевой, А.К.Жукеновой, Ф.Т.Саметовой, Е.С.Мезенцевой, Н.А.Сандыбаевой, Ф.И.Артыкбаевой и др. посвящены теоретическим, экспериментальным и методологическим проблемам исследования языкового сознания, созданию базы ассоциативных данных, изучению особенностей коммуникативного поведения представителей казахской, русской и других этнокультур, экспериментальному исследованию (прежде всего, методом свободного ассоциативного эксперимента) различных аспектов формирования, функционирования и трансформации языкового сознания казахстанцев. Весомым вкладом в казахстанскую психолингвистику послужило создание двух ассоциативных словарей казахского языка разных периодов: Казахско-русский ассоциативный словарь советского времени (КРАС-1978) [7] и Қазақша ассоциациялық сөздік / Казахский ассоциативный словарь (КАС-2014) [8] современного периода. Особую значимость в международных ассоциативных исследованиях последних лет занимают проблемы выделения и структурирования ядра языкового сознания (ЯЯС), которое впервые было выделено А.А.Залевской на материале английского ассоциативного тезауруса [9], а затем Н.В.Уфимцевой в русском ассоциативном пространстве [10], [11].

Наше исследование связано с анализом и интерпретацией имеющегося в двух казахских ассоциативных словарях (КРАС-1978 и КАС-2014) экспериментального материала и составленных на их основе ядерных центров языкового сознания казахов двух поколений, а также на материале собственных полевых экспериментальных исследований – проводимых нами ассоциативных экспериментов с респондентами-казахами разных возрастов с целью определения их базовых ценностей в языковом сознании (далее – ЯС) у представителей разных поколений и определения вектора смещения этих ценностей.

Методика САЭ и исследуемый материал. Нами был проведен свободный ассоциативный эксперимент с казахскими информантами по общепринятой в международной практике методике на основании апробированного и распространенного в

международной практике списка слов-стимулов. В свое время учеными Сектора психолингвистики ИЯ РАН был составлен список из 112 слов-стимулов [11, 170], многократно переведенный на разные языки для проведения САЭ, материалы которых были использованы в дальнейших сопоставительных этноментальных исследованиях разных этносов в последние десятилетия. Это создало коррелятивную базу для широких межкультурных и межъязыковых сопоставлений на материале аналогичных списков стимульных слов. Этот список был расширен нами до 125 слов путем включения в него некоторых слов из лексико-семантической группы «Дом. Семья» и некоторых личных местоимений. В эксперименте приняли участие 380 информантов. Контингент испытуемых представили студенты всех специальностей вузов города Шымкента в возрасте 17-27 лет, которые, по словам Ю.Н.Караулова, «в ближайшие 30 лет будут определять языковую, духовную и материальную жизнь нашего общества» [12, 5].

Материал, полученный в ходе проведения нами ассоциативных экспериментов, мы подвергли сопоставительному анализу. Из всего массива ассоциативных реакций нами были отобраны ассоциативные поля стимулов лексико-семантической группы «Дом. Семья»: АТА, ӘЖЕ, ӘКЕ, АНА, АҒА, ІНІ, ӘПКЕ, СІҢЛІ/ҚАРЫНДАС, ҮЙ, ЖАНҰЯ, КЕЛІН, СӘБИ, ҚҰДАЛАР, КИІЗ ҮЙ, ТУЫС, БІР ТУҒАН[1].

Полученный материал казахских ассоциаций мы сопоставили с русскими ассоциативными реакциями, представленными в Русском ассоциативном словаре (РАС) [12]. Выход в свет в 1994–1998 годах этого «Ассоциативного тезауруса современного русского языка» (под ред. Ю.Н. Караулова и др.) представил широчайшие возможности для исследования национального сознания, национального образа мира русских, их менталитета, специфических особенностей их ассоциативного поведения и мн. др.

Сопоставление ассоциаций на стимул АНА/МАТЬ. В рамках данной статьи для сопоставительного анализа из числа вышеперечисленных слов-стимулов лексико-грамматической группы «Дом. Семья» мы выбрали ментально и социально значимые слова-стимулы АНА и ӘКЕ. Сопоставим ассоциации казахов и русских на стимулы АНА/МАТЬ в их языковом сознании, исключив из анализа единичные/малочастотные ассоциативные реакции.

Русск: **МАТЬ** (537 информантов): *отец 65; родная 64; моя 37; любимая 20; добрая 17; героиня, женщина 14; Родина 13; мама 12; дочь 10; и мачеха 9; дорогая 8; Горький, семья 7; любовь 6; Горького, хорошая 5; друга, жизнь, земля, и отец, тепло 4; героя, дом, единственная, Мария, мать, мачеха, моя мама, одна, родной человек, старушка, сын 3; вашу, дитя, его, и дитя, любит, любить, М.Горький, мамочка, моя родная, нежность, платок, природа, родня, справедливая, старая, умная 2.*

Каз.: **АНА** (380 информантов): *мейірім (добро) 51; мейірімді (добрая) 33; қамқор (заботливая) 22; махаббат (любовь) 20; қамқоршы (покровитель) 16; өмір (жизнь) 15; жанашыр (сострадательная) 13; бақыт (счастье) 12; жұмақ (рай), мама 10; жүрегім (мое сердце) 8; ең қымбат жан (самый дорогой человек), өмір мәні (смысл жизни), өмірім (моя жизнь), ең асыл жан (самый дорогой человек), жүрек (сердце), әке (отец), періште (ангел), байлығым (мое богатство) 7; жәннат (рай), жаным (моя душа), қамқорлық (покровительство), аяулы (дорогая), керемет адам (чудесный человек), өмірге әкелуші (дарующая жизнь) 6; әйел (женщина), қамқоршым (мой покровитель), ең сүйікті жан (самый любимый человек) 5; махаббаты (ее любовь), мейірімділік (доброта), әлем (мир) 4; ең мейірімді жан (самая добрая душа), анашым (моя мамочка), ана (мать), ең жақын (самая близкая), туған адам (родной человек) 3; жылу (тепло), жан жылуы (душевное тепло), ақылшым (мой советчик), ең жақсы (самая лучшая), шексіздік (бесконечность), қамқоршым баға жетпес (бесценная покровительница), сұлу (красивая), жалғыз (одна), үй (дом), қолдаушы (оказывающий поддержку), балаға сүйіспеншілігі (любовь к ребенку),*

[1] Здесь и далее мы следуем общепринятым в международной практике анализа ассоциативных материалов начертаниям: прописными буквами обозначается слово-стимул, а курсивом – ассоциативная реакция.

сағыныш (ностальгия), жылулық беруші (дарующая тепло), мәңгілік (вечность), анаға жетер ешкім жоқ (нет никого лучше матери), мать дело святое, жәннаттың кілті (ключ от ворот рая), болашақ жар (будущая супруга), бүкіл әлем байлығын берсе де ол адамға жетпейді (все богатства мира не достойны этого человека) 2.

Ниже в Таблице 1 представлены первые по частоте 10 ассоциаций в материале русского и казахского АП стимулов АНА/МАТЬ.

Таблица 1

Наиболее частые ассоциации на стимулы АНА/МАТЬ

№	казахи	№	русские
1	*мейірім* (добро) 51	1	*отец* 65
2	*мейірімді* (добрая) 33	2	*родная* 64
3	*қамқор* (заботливая) 22	3	*моя* 37
4	*махаббат* (любовь) 20	4	*любимая* 20
5	*қамқоршы* (тот, кто заботится) 16	5	*добрая* 17
6	*өмір* (жизнь) 15	6	*героиня, женщина* 14
7	*жанашыр* (сострадательная) 13	7	*Родина* 13
8	*бақыт* (счастье) 12	8	*мама* 12
9	*жұмақ* (рай), *мама* 10	9	*дочь* 10
10	*жүрегім* (мое сердце) 8	10	*и мачеха* 9

Как видим, в ассоциативном поле стимула АНА первым и вторым самым частым ответом оказываются слова *мейірім (*добро*), мейірімді* (добрая) – распространенное в речевой культуре казахов словосочетание *мейірімді ана.* В числе реакций зафиксировано немало синонимов к этому понятию: *қамқор (заботливая), қамқоршы* (тот, кто заботится) и др. У казахов есть выражение «Жұмақ ананың аяғының астында» (Рай находится у ног матери), чем объясняется высокочастотность ассоциаций *жұмақ* (рай) 10, *жәннат* (рай) 6, *жәннаттың кілті* (ключ от ворот рая) 2. В понимании казахов мать – нечто святое, бесценное, высокочтимое, о чем свидетельствуют такие типичные ассоциации, как *мать – дело святое, анаға жетер ешкім жоқ* (нет никого лучше матери). Только человек, получивший благословение своей матери, может попасть в рай. Наконец, весьма специфичным для этого стимула оказывется ответ *болашақ жар* (будущая супруга), т.е. для него будущая супруга – будущая мать. Это, должно быть, подсказано тем обстоятельством, что у казахов девочку в семье воспитывают как будущую жену и мать, бережное отношение к которой проявляется уже с малого возраста.

В правой стороне Таблицы 1 зафиксированы ассоциации центральной зоны русского ассоциативного поля МАТЬ: *отец, родная, моя, любимая, добрая, героиня, женщина, Родина, мама, дочь, и мачеха.* Как видим, для русского ЯС типичным является противопоставление мать/отец: эта антиномия, представленная в единстве, символизирует (означает) представление о семье, о родителях – родоначальниках семьи. Это же понимание присутствует и в ЯС казахов, но не столь явно акцентируется, как у русских, хотя устойчивое распространенное сочетание ‘ата-ана’ означает именно «родители», и в нашем эксперименте такая же антономичная реакция отмечена у казахов, но с более низкой ранговой частотностью: АНА – *әке* 7, ӘКЕ – *ана* 9.

Как видно из анализа экспериментальных данных РАС и результатов нашего собственного анкетирования на стимул АНА/МАТЬ выявлено 2 совпадения ассоциативных реакций: *добрая* и *мама*. Однако остальные реакции в большинстве случаев прилагательные, такие как *родная, любимая, қамқор* (заботливая), *жанашыр* (сострадательная) и существительные, такие как *Родина, женщина, героиня, отец* и *мейірім* (добро), *қамқоршы* (тот, кто заботится), *өмір* (жизнь), *бақыт* (счастье), *жұмақ* (рай), *жүрегім* (мое сердце),

говорят о том, что понятие ‘МАТЬ’ является базовой общечеловеческой ценностью в обоих языках.

Рассмотрение центральных и периферийных зон ассоциативных полей (далее – АП: весь спектр ассоциаций на заданный стимул) сопоставляемых слов-стимулов АНА, ӘКЕ выявило достаточно большой корпус ассоциаций на русском языке, русизмов: *мама, дело святое, папа, добрый* и др. Отдельно скажем об ассоциации *мама* у казахов: эта лексема, заимствованная из русского языка, активно вошла в речевой обиход казахов и уже не воспринимается как иноязычное слово. Интересно отметить наблюдение отечественных лингвистов [13] о том, что исконно казахские наименования родства ‘ана’ (мать), ‘әже’ (бабушка), ‘апа’ (мама) претерпели существенные возрастные и этнокультурные изменения за последние несколько десятилетий. Принятые в советское время обращения ‘папа’, ‘мама’ вместо ‘әке’, ‘ана’, по-прежнему широко представлены в бытовой сфере речи; но наблюдается и процесс возвращения казахских вокативов ‘әке’, ‘ана’, ‘әкетай’, ‘анашым’ в повседневную разговорную речь особенно подрастающего поколения и молодежи. К тому же обращение ‘апа’ в современном казахском обиходе употребляется в значении не ‘мама’, а ‘бабушка’ (параллельно с номинацией ‘әже’, ‘ажешка’ – общепринятое «бабушка»).

Сопоставление ассоциаций на стимул ӘКЕ/ОТЕЦ.

Русск: ОТЕЦ (541 информантов): *мать 93; родной 56; семейства 32; мой 30; добрый 15; дом, сын 13; папа 11; строгий, хороший 8; и сын, старый 7; мужчина, ребенка, семья 6; друга, любимый 5; детей, дома, отчим, Сергий 4; больной, и мать, одиночка, пришел, седой, семьи, сильный, суровый 3; алкоголик, батя, доброта, друг, крестный, любит, мама, машина, молодец, муж, народов, нет, отец, родители, русской демократии, солдата, умер, умный, усы, ушел 2.*

Каз.: ӘКЕ (380 информантов): *асқар тау (высокая гора)* 62; *қамқоршы (покровитель) 32; қамқор (заботливый) 26; тірек (опора) 18; жанашыр (сострадательный) 11; қорған (крепость) 10, ана (мать) 9; ақылшы (советчик) 8; қорғаушы (защитник) 7; қамқорлық (забота), жақсы адам (хороший человек) 6; тұлға (личность), папа, ең керемет жан (самый чудесный человек), патша (король) 5; әке (отец), тәрбие (воспитание), жақын адам (близкий человек), бақыт (счастье) 4; добрый, қорғаныш (защита), ақылды (умный) 3; өмірімдегі ең керекті қымбат жан (самый нужный дорогой человек в моей жизни), үлкен (старший), отбасы (семья), ең жақсы (самый лучший), жаным (моя душа), жылы махаббат әкеге (теплые чувства к отцу), байлық (богатство), жылулық (тепло) 2.*

Представим эти данные в виде Таблицы 2, учитывая наиболее типичные/частотные ассоциации:

Таблица 2

Наиболее частые ассоциации на стимулы ӘКЕ / ОТЕЦ

№	казахи	№	русские
1	*асқар тау* (высокая гора) 62	1	*мать* 93
2	*қамқоршы* (тот, кто заботится) 32	2	*родной* 56
3	*қамқор* (заботливый) 26	3	*семейства* 32
4	*тірек* (опора) 18	4	*мой* 30
5	*жанашыр* (сострадательный) 11	5	*добрый* 15
6	қорған (крепость) 10	6	*дом, сын* 13
7	*ана* (мать) 9	7	*папа* 11
8	*ақылшы* (советчик) 8	8	строгий, хороший 8
9	*қорғаушы* (защитник) 7	9	*и сын, старый* 7
10	*қамқорлық* (забота) 7	10	*мужчина, ребенка, семья* 6

Центральную зону ассоциативного поля стимула ӘКЕ представляют ассоциаты: *асқар тау* (высокая гора), *қамқоршы* (тот, кто заботится), *қамқор* (заботливый), *тірек* (опора), *жанашыр* (сострадательный), *қорған* (крепость), *ана* (мать), *ақылшы (советчик), қорғаушы*

(защитник), *қамқорлық* (забота). Для казаха отец является непререкаемым авторитетом, он всегда на высоте; отец в сознании казаха и *қорған* (крепость), и *тірек* (опора), *ақылшы (советчик)* и *қорғаушы* (защитник), а также он *қамқор* (заботливый), *жанашыр* (сострадательный) и *қамқоршы* (проявляющий заботу человек).

Обратимся к содержанию АП русского стимула ОТЕЦ. Для русского человека ОТЕЦ, прежде всего, ассоциируется с *матерью* (СР.: МАТЬ – *отец*). ОТЕЦ для русского *родной, мой, добрый,* одновременно *строгий* и *хороший,* а также он *отец семейства, отец сына, ребенка.*

Сопоставляя самые частотные ассоциации на стимул ӘКЕ/ОТЕЦ, отметим актуализованность ассоциации *мать* в обоих языках. И в том, и в другом случае можно судить об отце как о высоком авторитете в семье и обществе. Данное аналитическое сопоставление позволило нам увидеть и общность в выборе базовых ценностей двух сопоставляемых негомогенных культур, и в то же время обнаружить зафиксированные в эксперименте специфические черты ЯС сопоставляемых этносов. Ограниченный объем статьи, к сожалению, не позволяет нам отметить некоторые морально-этические национально-специфические особенности восприятия образов отца и матери (при всем ожидаемом сходстве их положительно маркированных оценок) в разных культурах.

ВЫВОДЫ

Исследование призвано рассмотреть и описать содержание и структуру образов сознания современных носителей национальных культур (в частности, казахов и русских), представленных в ассоциативных реакциях, что связано с выявлением общности и специфики языковых картин мира казахов и русских. Так, на примере сопоставительного анализа АП стимулов АНА/МАТЬ и ӘКЕ/ОТЕЦ нами выявлены неизбежные черты сходства в представлениях казахов и русских об этих концептуально значимых в любой культуре понятиях; но вместе с тем, обнаружено немало этнокультурных специфических черт в стратегиях ассоциирования предстаителей данных этносов.

Вербальные ассоциации могут служить действенным инструментом социологического и социально-психологического исследования менталитета этноса, отражать отношение к окружающему миру, выявлять объективные оценки себя и окружающих в этом мире, что может учитываться при корректировке этих взаимоотношений в социальном плане в условиях проживания в одном регионе представителей разных этнических культур.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 В. фон Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Цит. по В.А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях (Хрестоматия). Ч. 1. – М.: Просв., 1960.

2 Тарасов Е.Ф. К построению теории межкультурного общения // Языковое сознание: формирование и функционирование: сб. статей / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 1998. С. 30-35.

3 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

4 Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. - М.: Едиториал УРСС, 2003. – 312 с.

5 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – 3-е изд. – М.: Смысл; Спб.: Лань, 2003. – 287 с.

6 Дмитрюк Н.В. Ассоциативные словари как объект психолингвистической лексикографии: казахские ассоциативные словари КРАС-1978 и КАС-2014 // Психолингвистика и лексикография /Продолжающеес научное издание. Выпуск 5. – Воронеж, 2018, с. 90-97.

7 Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. – Чимкент, 1978. – 246 с.; переизд. Шымкент-Москва, 1998, или http://dmitryuk-nv.livejournal.com

8 Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік / Казахский ассоциативный словарь. - Алматы-Москва: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

9 Залевская А.А. Психолингвистическое исследование принципов организации лексикона человека / Автореф. дисс… д-ра филол. наук. – Л., 1980. - 48 с.

10 Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М.: ИЯ РАН, 1996. С. 139-162.

11 Языковое сознание и образ мира. Сборник статей/ Отв.ред Н.В. Уфимцева – М., 2000. – 320 с.

12 Русский ассоциативный словарь. Книга 1. Прямой словарь: от стимула к реакции. Ассоциативный тезаурус современного русского языка. Часть 1 / Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова. – М.: «Помовский и партнеры», 1994. 224 с.

13 Османова Р.А. Национально-культурная специфика образов сознания русских и казахов (гендерный анализ на материале слов семантического поля «Дом. Семья») / Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М. ИЯ РАН, 2001.

Р.А. Арынбаева[1], Н.В. Дмитрюк[2], М.И. Кадеева[3], О.А. Стычева[4]

Қазақ және орыс этностарының тілдік сана ерекшеліктерін салыстырмалы ассоциативті зерттеу («отбасы» түсінігі)

[1,2,3,4]Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Мақала ғылыми қауымдастыққа қазіргі қазақстандық психолингвистикада этникалық топтардың тілдік санасының лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау мақсатында ассоциативті зерттеу аспектісінде жүргізіліп жатқан ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы ақпараттандыру мақсатында анықтамалық шолу жасайды. Мақалада сондай-ақ мұндай зерттеулердің өзектілігі, мақсаттары мен міндеттері, олардың қамтылу деңгейі және бүгінгі күнгі перспективалары қарастырылады. Қазіргі байланыстағы тілдердің сөйлеушілерінің тілдік және мәдени санасындағы ортақ және ерекшеліктерін зерттеулер тарихи және этномәдениеттанулық тұрғыда жүзеге асырылады: оларды біріктіретін ортақ мәселелерді жалпы гуманистік шығу тегінен, моральдық-этикалық құндылықтардан - адамзатты тұтастай біріктіретін нәрселерден іздейді, ал ерекшелігі мен бірегейлігін - әр этностық топтың этномәдени түпнұсқасынан іздейді. Мақалада қазіргі психолингвистикадағы ресейлік және қазақстандық ғалымдардың ассоциативті зерттеулерін талдауға әрекет жасалды (отбасы тұжырымдамасының қабылдау және аксиологиялық стратификациясы мысалында).

R.A. Arynbayeva[1], N.V. Dmitryuk[2], M.I. Kadeyeva[3], O.A. Stycheva[4]

Comparative associative studies of the features of the linguistic consciousness of the Kazakh and Russian ethnic groups (the concept of «family»)

[1,2,3,4]South Kazakhstan state pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

Article has abstract and survey character for the purpose of the message to scientific community about the research which is conducted in modern psycholinguistics on identification of linguoculturological features of language consciousness of ethnoses in aspect of associative researches; the relevance, the purposes and problems of such researches, degree of their illumination and prospects are considered today. The specifics of a research of the general and special carriers in linguocultural consciousness of the modern contacting languages are in what they is carried out, as a rule, in historical and ethnoculturological aspect: their community is looked for in all-humanistic sources, moral and ethical values – in what unites mankind in general,

and specifics, uniqueness – in ethnoculturological identity of each ethnos. In article an attempt of the analysis of associative researches of the Russian and Kazakhstan scientists in modern psycholinguistics is made (on the example of perception and axiological stratification of the concept Family).

УДК 394.912

Е.И. Гладкова
магистр филологии, старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: turovskaya.kgu@mail.ru

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РЕТРОСПЕКТИВЕ МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКИ

В статье рассматривается ономастика как раздел языкознания с позиций идеи антропоцентричности языка. Обосновывается роль ономастики в системе гуманитарных исследований. Ресурсы ономастики как научной дисциплины представлены на примере антропонимики и топонимики. Освещаются новые подходы, с позиций которых необходимо исследовать ономастический материал Казахстана.

Ключевые слова: ономастика, антропонимы, топонимы, ономастические проблемы, научный подход.

ВВЕДЕНИЕ

Для специального исследования ономастического материала необходимы знания по общей ономастике, знакомство с общетеоретическими вопросами науки, ее мировой историей.

«Ономастика возникла как прикладная наука, необходимая историкам, географам, этнографам, литературоведам и не выходила за рамки «вспомогательной научной дисциплины», пока ею занимались представители этих специальностей. Когда к изучению данной проблематики подключились лингвисты, принесшие с собой методы структурного и семантического анализа, ономастика выделилась в самостоятельную дисциплину, анализирующую лингвистический материал лингвистическими методами». Главным здесь стал «лингвистический компонент не только потому, что каждое имя – это слово, развивающееся по законам языка, но и потому, что информация каждого имени «добывается» с помощью лингвистических средств» [1, 7]. Однако исторический, этнографический, литературоведческий, социологический и другие аспекты изучения онимов помогают языковеду в ономастических исследованиях.

В некоторых ономастиках работах России советского периода до 60-х годов XX века термин «ономастика» употреблялся в значении «антропонимика, т.е совокупность всех имен, называющих человека» [2, 9].

Интерес к имени собственному возник в античности: о нем активно спорили древнегреческие, древнеримские, древнеегипетские ученые. Как «особый класс слов» [3, 11] имена собственные выделил историк Хрисипп, хотя четких границ между собственной и нарицательной лексикой не проводил. Но при этом данные языковые единицы разграничивались. Высказывались мысли об именах, о связях мысли, вещи и имени, об их индивидуальности (Аристотель, Платон, Диомед, Демокрит, Дионисий Фракийский, Апполоний Дискол и другие).

Ю.В. Рождественский, анализируя высказывания Платона о природе имени, отмечает, что имя – разновидность орудия. А у всякого орудия есть функция, способ и предмет применения. Функция имени, по Платону, – служить орудием образования и культуры. Имена дает не всякий человек, а только специалист, которого Платон называет законодателем, а диалектик должен следить за тем, чтобы имя отвечало двум правильностям в плане выражения и в плане содержания. Поэтому «система троичного деления функций при образовании имен присутствует в любых сферах новосоздания единиц языка. Например, при присвоении имени человеку законодателями являются родители, диалектиками – органы регистрации гражданского состояния, пользователями – сами носители имени, и все частные лица, и общественные институты, имеющие дело с именованием» [4, 191].

Немало полярных мнений высказывалось в последующие периоды. Философские рассуждения мыслителей XШ-XVШ веков (Ф. Аквинского, Т. Гоббса, Дж. Локка, Г.Лейбница и др.) о личных именах послужили основой для становления ономастики как науки.

В XIX-начале XX веков европейские ученые развивали идеи о специфике имени собственного как знака, данного индивидам, выявляли особенности имени собственного относительно других пластов лексики (Дж. Стюарт Миль, Х.Джозеф, Б.Рассел, А.Нурен, М.Бреаль и другие).

Известнейший английский логик Джон Стюарт Миль утверждал, что «собственные имена не обладают значением, они – своеобразные ярлыки, или метки (вроде крестика), помогающие узнавать предметы или отличать их друг от друга» [цит. по: 3, 11]. Данную трактовку уточнял английский лингвист Алан Гардинер в труде «Теория имен собственных» (1954): «Собственное имя – это слово или группа слов, специфическим назначением которых признается отождествление и которые выполняют, или имеют тенденцию выполнять, это назначение исключительно посредством различительного звука, независимо от какого-либо значения, присущего этому звуку с самого начала или приобретаемого им в результате ассоциации с объектом или объектами, отождествленными посредством этого звука» [цит.по: 3, 13]. Противоположную точку зрения относительно имени собственного отстаивали О.Есперсен и М.Бреаль. О.Есперсен писал: «...большим количеством признаков обладают имена собственные, а не имена нарицательные.., имена собственные «коннотируют» наибольшие количество признаков» [5, 71-72].

Идеи ученых разных эпох развивались и в 30-е годы XX века. Ономастика оформилась в самостоятельную науку после того, как в 1930 году во Франции по инициативе Альберта Доза был созван I Международный ономастический конгресс, который затем стал проходить каждые два года в различных странах. В 1949 году в Бельгии при ЮНЕСКО создан Международный ономастический комитет, издающий журнал «Онома» и с 1950 года публикующий библиографию по ономастике.

У истоков славянской ономастики стояли В.Н.Татищев, А.Х.Востоков, Н.И.Надеждин, М.Морошкин, А.А.Шахматов. В советском языкознании 50-60-х годов ономастическая лексика рассматривалась как особая подсистема языка М.В. Карпенко, А.А. Камаловым, А.К. Матвеевым, В.А. Никоновым, А.В. Суперанской, В.Э. Сталтмане, В.Н. Топоровым, О.Н. Трубачевым, Н.И. Толстым.

Споры ученых касались вопроса о семантике онимов. Имя собственное как языковая единица является прежде всего знаком, имеющим двустороннюю природу: означающее и означаемое. Однако по поводу наличия у онимов лексического значения и его природы споры среди лингвистов ведутся по сей день. Существуют взаимоисключающие концепции значения имен собственных. По одной из них, имена собственные не обладают самостоятельным значением (Такого взгляда придерживаются О.Ф. Есперсен, А.В. Суперанская, А.А. Уфимцева. По другой – значение онимов признается информационно неполноценным, по третьей – их содержательное значение больше, чем у нарицательных имен.

А.В. Суперанская считает, что онимы заключают в себе не значение, а речевую, энциклопедическую и языковую информацию: связь с именуемым объектом, сведения об объекте, собственно языковые сведения.

По нашему мнению, имена собственные обладают лексическим значением, но в самом общем плане; выполняют функцию идентификации носителя имени с тем или иным рядом объектов окружающей действительности. Онимы выделяют его в этом ряду. Так, топоним Астана соотносит данный объект с другими, например, Стамбул, Москва, Париж и т.д., с одной стороны, и с такими понятиями, как город, населенный пункт, с другой. Имя Карлыгаш обладает самыми общими семантическими признаками – 1) личное имя человека, 2) лицо женского пола, 3) национальная принадлежность (казашка). При функционировании этого онима как имени конкретного лица происходит его наполнение дополнительными смыслами (определенные черты характера, внешности, профессии или рода деятельности и т.д.).

Тюркская ономастика интенсивно стала развиваться во второй половине XX века, но первым ее исследователем был Махмут Кашгарский, известный как историк, этнограф, фольклорист, а также лингвист-тюрколог. Его уникальный труд «Диану лугат ит-турк» стал неповторимым памятником тюркской культуры, запечатлевшим антропонимы, топонимы, этнонимы тюрков XI века.

«Начальные сведения о тюркских именах собственных (прежде всего о топонимах) можно найти в трудах известных русских ученых В.В. Радлова, П. Мелиоранского, Н.А. Аристова, С.М. Тянь-Шанского, Г.Н. Потанина, П. Палласа, А.Н. Харузина, научные интересы которых были связаны с изучением тюркских земель. Большой вклад в изучение тюркских имен собственных внесли такие ученые-тюркологи, как В.А. Баскаков, Б.Я. Владимирцов, С.Г. Кляшторный, А.Н. Кононов, Е.Д. Поливанов, А.М. Щербак и др.» [2, 5].

Труды по тюркской и русской ономастике стали фундаментом для развития собственно казахской ономастики. Первые описания ономастического материала проводятся в работах казаховедов 30-50-х годов (А. Байтурсынов, К. Жубанов, А. Искаков, С. Аманжолов, Г. Мусабаев). Дальнейшее развитие казахской ономастики связано с исследованиями Т.Д. Джанузакова, А.Т.Кайдарова, В.Н.Попова, Г.К.Конкашпаева, Е.Койгубаева, О.А.Султаньяева.

В работах А.А. Абдрахманова, В.Н. Поповой, В.У. Махпирова, Г.Б. Мадиевой, Е.А. Керимбаева, О.А. Султаньяева, Ф.Р. Ахметжановой рассматриваются онимы с точек зрения этимологии, структуры, лексических особенностей. В целом данных ономастов характеризует предпочтение изучения антропонимов и топонимов, как наиболее распространенных и важных разрядов имен собственных: «в ономастической литературе заметна тенденция ограничивать материал двумя большими классами: классом гегорафических названий, или топонимов, и классом личных имен собственных (преимущественно людей, а не животных), или антропонимов, с различными подклассами обоих названных классов» [6, 20].

Основоположником казахской ономастики считается видный ученый, профессор Тельхожа Жанузаков. Он считается основателем ономастической школы в республике. Он является автором ряда монографий: «Собственные имена в казахском языке» (1965), «Казахская антропонимия» (1971), «Основные проблемы ономастики казахского языка» (1976), «Очерк казахской ономастики» (1982), «Казахские имена» (1988), «Ваше имя» (1989). В них приведены сведения о лексико-семантических и структурных типах казахских антропонимов, дается комплексное описание разделов казахской ономастики, ее история. Ученый пришел к выводу, что «основной состав казахской антропонимии в большей или меньшей степени отражает культурно-историческую жизнь народа, начиная с древнейших времен и до наших дней» [7, 6].

Т.Джанузаков первым в отечественной науке составил периодизацию истории развития антропонимии казахского языка, исследуя памятники тюркской письменности, и

выделил четыре периода их образования [8, 16-17]. В силу важности остановимся на ней немного подробнее.

Первый период, по мнению ученого, охватывает историю казахских личных имен, относящихся к древнетюркской эпохе V-X веков. Они зафиксированы в орхоно-енисейских и других памятниках (двухкомпонентные именования, второй компонент которых является обозначением титулов и чинов.

Второй период истории развития казахской антропонимии относится учеными к XI-XVII вв. Материалом выступает онимическая лексика казахского эпоса: «Кобыланды-батыр», «Ер-Таргын», «Камбар-батыр», «Козы-Корпеш и Баян-Сулу», «Кыз-Жибек», «Айман-Шолпан».

Увеличивается поток имен арабского происхождения, многие из которых связаны с мусульманской религией, частыми становятся имена членов семьи пророка, его сподвижников: Мухаммед, Фатима, Ибрагим, Иса, Муса.

По замечанию Жанузакова, в казахской антропонимии не было факторов, препятствовавших расширению антропонимического фонда, что, в свою очередь, привело к большому богатству и разнообразию казахских антропонимов.

Для третьего (XVIII-XIX вв.) периода характерно следующее: расширяется круг апеллятивных основ, служащих базой для собственных имен (названия тканей, сладостей и других вещей, финансовых понятий, отвлеченных понятий).

Уменьшается количество имен с компонентом -хан, и увеличивается количество имен с компонентами -бай, -бек, -жан. Они сохраняли свое прямое значение и социально обусловленное применение.

В этот период ученым зафиксированы имена с числительными (Алпысбай).

Подавляющее большинство имен этого периода являются составными – имя отца и личное имя. Но встречаются и онимы с элементами -батыр, -мырза, -бахадур, -султан, -бий (подобная структура встречается в текстах жырау, эпических произведений).

В женских антропонимах указывались род ее отца, род и имя свекра.

Под влиянием контактов с русским народом в казахский язык (и в другие тюркские языки) начинают проникать фамильные формы антропонимов на -ов, -ев, -ин. Если раннее состояние тюркского антропонима – это двухкомпонентная модель: название рода и личное имя (Мухаммад Хайдар Дулати) а следующим шагом идет двухкомпонентная модель именования, то в XVIII-XIX веках тюркские антропонимы превратились в патронимы с аффиксом -ов, -ев (из передающиеся от старшего поколения к младшему, как отмечает Т. Жанузаков).

Четвертый период по классификации охватывает 1917-1986 годы. Увеличился приток заимствованных, фонетически трансформированных, имен из русского языка или через его посредство (Рабига-Рая). Ярко проявляется открытость казахской онимии, способность непосредственного отклика путем образования новых имен или всплеском частотности старых на все события окружающей действительности (советская идеология, социально-экономические изменения). Расширяется круг антропонимов, образованных от апеллятивных основ, обозначающих отвлеченные гражданские понятия (Азамат).

Исчезли из употребления компоненты -би, -батыр и другие. «Оставшиеся изменили свою семантику, перестали обозначать титулы, происхождение, чин и превратились в антропокомпоненты, несущие информацию: о половой принадлежности именуемого, о мотиве-пожелании, имевшем место в момент именования» [9, 32].

Повсеместно распространяется и утверждается единая трехчленная формула именования человека: фамилия, имя, отчество.

Однако следует отметить, что и в этот период не все казахские фамилии по своей сущности являлись наследственными семейными именами, а представляли собой патронимы. Но часто казахи сохраняли по сути свою двучленную формулу: «имя отца + имя личное», только патроним повторялся и в роли отчества, и в роли фамилии (Абишев Жарас Абишевич).

В четвертый постсоветский период набирает силу мотив национальной идентификации, т.е. многие имена несут информацию о национальной принадлежности носителя имени. Теперь наоборот заимствованные имена из русского языка в бытовом общении заменяются тюркскими (Сергей – Сакен).

Все это привело к появлению огромного количества вариантов антропонимов и множеству предлагаемых формул именования.

В пятый период продолжает набирать силу тенденция к одноосновности антропонимов, при этом уменьшается количество мужских имен с антропокомпонентами -бай, -хан.

На современном этапе сохраняются те же мотивы наречения, что были зафиксированы и в предыдущих периодах.

Более популярными становятся имена, восходящие к нарицательным существительным, обозначающим высокие понятия (имена-пожелания).

В женских антропонимах наблюдается высокая продуктивность антропокомпонента - гуль (гүл). Увеличивается количество имен с компонентами, драгоценных металлов, шелка и т.п. Продолжается традиция наречения в честь выдающихся людей, политиков, писателей.

«Современная казахская антропонимика двучленна: она состоит из имени и фамилии, например: Алма Сатаева, Асан Жанболатов, Тасболат Сапаков» [10, 76]. То же самое можно сказать в целом о тюркской формуле личных именований человека:

Таким образом, «современная казахская антропонимия предстает перед нами как живая, развивающаяся система, в полной мере сохранившая антропонимические традиции прошлого и в то же время отразившая веяния новых времен. Для нее характерны: тесная связь с апеллятивами, богатство мотивов, оперативный отклик на изменения в реальной жизни, сохранение двухчленной формулы официального именования» [9, 40].

Бесценный вклад в развитие казахстанской ономастики внесли Головина Клара Максутовна (в 2000 г. в Казахском национальном университете им. Аль-Фараби защитила кандидатскую диссертацию «Сопоставительный анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков»); Махпиров Валерий Уйгурович (его важнейшие публикации по антропонимике: «Древнетюркская ономастика» [11], «Имена далеких предков: источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики» [12]; Назаров Алоис Ильич (основные темы его антропонимических исследований: личные имена и фамилии немцев Казахстана, антропонимикон уральских (яицких) казаков, личные имена жителей Алматы) с 2003 года выпускает ежегодник «Вопросы антропонимики».

В последнее десятилетие круг отечественных ономастических исследований расширяется: изучаются онимы в художественных текстах, названия периодических изданий и различных предприятий и т.д. (работы Г.К. Исхангалиевой, С.К. Иманбердиевой, М.Е. Какимовой, С.А. Керимбаевой, Ж.Б. Кошпановой).

На современном этапе ономастики в Казахстане антропонимы и топонимы все больше изучаютя с точки зрения отражения в них культурных традиций, выявляется их этимология, исследуются принципы и закономерности номинации.

Фундаментальными в Казахстанской ономастике считаются труды Т. Джанузакова, Е.А. Керимбаева, А.Абдрахманова, В.Н. Поповой, О.А. Султаньяева, В.У. Махпирова, Е. Койгубаева, Т. Конкашпаева. «Изыскания этих ученых, их последователей и нового поколения ономастов: У. Ерисановой, Б. Бектасовой, Б.Н. Биярова, К.М. Головиной, Ж.Е. Жартыбаева, М.Кожанова, К. Рысбергеновой. С. Сагидолдагин, Б.М. Тлеубердиева, А.Алимхан и др. – позволили выделить в антропонимах и топонимах значения, отражающие этнокультурную специфику» [13, 4]. Свой усиленный интерес ученые объясняют тем, что данные разряды онимов интересны с научной, бытийной, исторической точек зрения.

В ходе вековой истории и сложившейся языковой ситуации сформировалось тюркское топонимическое пространство. Попытки создания инструкций по передаче тюркских названий на русском языке, по стандартизации, транскрипции и транслитерации по нормам тюркских языков были, но не применялись на практике.

Этими фактами предопределяется круг ономастических проблем в отечественной науке. Отмечается необходимость проанализировать современное состояние ономастического пространства Казахстана, описать его с позиции лексикологии, морфологии, семантики, систематизировать и обобщить имена собственные.

Современная казахстанская ономастика представляет собой самостоятельную научную дисциплину (прошла историю становления, обладает объектом, предметом, целью и задачами исследования) с обширным материалом и объемным кругом проблем. Активно исследуются региональные топонимы и антропонимы с этимологической структурной, лексико-самантической сторон, а также дается этнолингвистическая характеристика онимов. Научный интерес направлен также на заимствованные онимы Казахстана. Создаются словари, модернизируются основы транскрипции, отмечается поиск новых направлений в исследовании имени собственного.

Г.Б. Мадиева в монографии «Имя собственное в контексте познания» [13, 2010] приводит количественные показатели научных ономастических исследований различных разрядов имен собственных Казахстана. Сведения даны в таблице, демонстрирующей, что наибольшее количество исследований посвящено характеристике состояния и перспектив ономастики, кроме того, главным объектом изучения остаются региональные топонимы (больше 60 исследований за 20 последних лет, а это в три раза больше, чем за прошедшие 40 лет). Имеются в последние годы специальные исследования эргонимов, прагматонимов, мифонимов, идеонимов. Но следует заметить, что данные разряды по-прежнему остаются за пределами научных интересов отечественных ономастов.

На современном этапе все ученые-ономасты в своих исследованиях применяют различные методы лингвистики: сравнительно-исторический, генетический, ономастическая картография, топологический метод, этимологоический и другие. Известны также и различные приемы, используемые в ономастике: стилистический анализ онимов в художественном тексте, текстологический анализ, построение словообразовательных парадигм, фонетический анализисконных и заимстовованных онимов, анкетирование и т.д.

Существуют также семиотический, лингвопсихологический, статистические методы ономастических исследований. Также применяются следующие приемы: «... языковая атрибуция фактического материала (определение языковой принадлежности имени собственного), «малых типов» (выявление редкостных, раритетных типов, относительно частотных), структурный, формантный, словообразовательный анализ, анализ основ, вариантов имен и др., которые необходимы при изучении имен собственных...» [2, 41].

ВЫВОДЫ

Сегодня необходимо обеспечить преемственность исследований по ономастике в научной работе, продолжить их в русле общелингвистических проблем, общего исторического и сравнительного языкознания.

Рост числа ономастических исследований, расширение круга ономастического материала ставят перед учеными новые проблемы.

В целом следует заметить, что состояние современной отечественной ономастики в целом можно оценить как успешное, но остаются малоисследованными социокультурные аспекты возрождения исторической топонимии; местные географические названия как компонент и репрезентант национальной культуры; семиотика имени собственного; взаимодействие иноязычной ономастической лексики с государственным языком; национальная ономастика и художественная литература; топонимическое краеведение; тюркизмы в местных географических названиях определенных государств и регионов;

зоонимия и космонимия; арабский, персидский, иранский, мадьярский и др. пласты в топонимии Казахстана.

Ономастическое пространство Казахстана нуждается в исследованиях с позиций новых подходов с учетом ретроспективы мировых исследований. Богатый фактический материал, теоретическая и методологическая база вполне могут способствовать глубокому изучению ономастической лексики с помощью комплексного подхода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.,1973. – 366 с.

2 Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики. – Алматы: Казак университети, 2003. – 152 с.

3 Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.,1983. – 224 с.

4 Баяндина С.Ж., Функции ономастики: теория и практика // Язык и культура: функционирование и взаимодействие. Материалы Международной конференции. – Шымкент, 2003. – С. 191-195.

5 Есперспен О. Философия грамматики / пер. с англ. Пассека В.В. и Сафроновой С.П. // Под ред. проф. Ильиша Б.А. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 400 с.

6 Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (ономастика) – Киев: Изд-во Киевского университета., 1972. – 209 с.

7 Т.Д. Джанузаков Антропонимия казахов // Имена народов Казахстана: Справочное пособие для работников учреждений ЗАГС, сельских и поселковых Советов народных депутатов, пасиортных столов. – Алма-Ата: Кітап. – 1991. – 112 с.

8 Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Наука. – 1982. – 176 с.

9 Ахметжанова З.К., Мусабекова У.А. Антропонимы казахского и русского языков: функциональная мотивация. – Алматы: КазУМоиМЯ. – 2006 – 128 с.

10 Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А. Учебно-методический комплекс «Язык и этнос». – 2-е изд., дораб. – Астана: ИД «Сары-арка», 2008. – с.230.

11 Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. – Алма-Ата: Гылым. – 1990. – 156 с.

12 Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.

13 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы. – 2010. – 239 с.

Е.И. Гладкова

Әлемдік лингвистиканың ретроспекциясындағы ономастикалық зерттеулер

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада ономастика тілдің антропоцентрлік идеясы тұрғысынан, яғни тіл білімінің бөлімі ретінде қарастырылады. Гуманитарлық зерттеулер жүйесіндегі ономастиканың рөлі негізделеді. Ғылыми пән ретінде ономастиканың ресурстары антропонимия мен топонимия мысалында келтірілген. Қазақстанның ономастикалық материалдарымен танысу үшін жаңа тәсілдер келтіріледі.

Ye. Gladkova

Onomastic researches in the retrospective of world linguistics

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The article considers onomastics as a section of linguistics from the standpoint of the idea of anthropocentricity of language. The role of onomastics in the system of humanitarian research is substantiated. The resources of onomastics as a scientific discipline are presented on the example of anthroponymy and toponymy. New approaches are highlighted from the perspective of which it is necessary to study the onomastic material of Kazakhstan.

УДК 394.912

Е.И. Гладкова[1], А.И. Маликова[2], О.В. Кельдешова[3], Е.Ю. Нежинская[4]

[1]магистр филологии, старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: turovskaya.kgu@mail.ru

[2]магистр педагогических наук, старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: anna_kostik@mail.ru

[3]магистр педагогических наук, преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, h-e_l-g_a@mail.ru

[4]магистр гуманитарных наук, преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: elenysika89@mail.ru

БОЛЬШОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ДИКТАНТ: МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ И ДИАЛОГОВЫЙ ПОДХОД

Многие проблемы, которые связаны с культурой, коммуникацией, с межкультурными взаимоотношениями, имеют, как правило, международный аспект. Самыми актуальными в современном мире являются проблемы массовой, мультиэтнической культуры, духовности, нравственности, терпимости, уважения к собственной культуре и, что наиболее важно, к чужой культуре. Наряду с этими вопросами важное место начинают занимать такие понятия, как: межкультурный и диалоговый подход, взаимопонимание и взаимовлияние разных культур в территориальных рамках одного государства и за пределами страны. Таким образом, интерес к проблемам этнической культуры имеет глубокие практические корни. Все это способствовало разработке ряда теоретических трудов и практических мероприятий, которые привели к заметному прогрессу в интересующей нас области поликультурного знания.

Ключевые слова: культура, этнос, этнография, дискурс, межкультурная коммуникация, речевой акт, мультиэтническое государство.

ВВЕДЕНИЕ

Современный мир, разнообразный и динамичный, характеризуется процессами, отражающими одновременное стремление людей к глобализации и этнической идентификации. Диалог цивилизаций невозможен без межэтнического согласия, которое, в свою очередь, во многом обеспечивается успешным этнокультурным диалогом.

XXI век привлекает внимание разных стран, народов и этнических групп к необходимости укрепления и использования возможностей для знакомства друг с другом посредством культурных связей. Культурные отношения между социальными группами и государственными институтами, общественными движениями, отдельными деятелями культуры охватывают все сферы общественной жизни. В процессе общения между участниками общения происходит взаимный обмен информацией, при котором различная информация передается друг другу. В культурной антропологии действия представителей двух или более культур в разных формах общения называются «межкультурной коммуникацией». В ситуации межкультурного общения обеим сторонам необходимо не только представить традиционные способы выражения информации своим людям, но и ознакомиться с этикетом общения других народов через особенности жизни их представителей. При общении с представителями разных национальностей, которые в ней участвуют, так или иначе проявляются психологические различия. К ним относятся языковая

культура и этикет, характерные для этнической группы, накопленные знания о традициях и обычаях, социальный статус, религиозные убеждения и характеристики единой мыслительной мысли. В процессе межкультурного общения представления личности о мире явно обновляются [1, 109].

Термин «межкультурная коммуникация» происходит от терминов «культура» и «общение». Культуру можно рассматривать как универсальную систему ценностей, стереотипов сознания и поведения, форм общения и организационных форм общих действий людей, передаваемых из поколения в поколение для общества (этноса, нации). Она влияет на восприятие, мышление и поведение всех членов общества и определяет их принадлежность к этому обществу. В этой интерпретации культура выступает как целостность, которая отличается от других из-за религиозных, национальных и государственных границ или ряда этнических особенностей. Такое понимание культуры также является наиболее функциональным с точки зрения рассматриваемой темы – межкультурной коммуникации. Межкультурное общение характеризуется тем, что, встречаясь с представителями разных культур, каждый действует в соответствии со своими культурными нормами.

Проблема межкультурного общения не ограничивается языковой проблемой. Знание языка носителя другой культуры необходимо, но недостаточно для адекватного понимания участниками акта общения. Кроме того, межкультурное общение требует не только различий между двумя разными языками, но и различий в использовании языка. Поэтому представители англоязычных, франкоязычных и немецкоязычных стран не обязательно будут принадлежать к одной культуре, несмотря на общий язык. Изучение других культур, их характеристик, их функциональных и эволюционных паттернов обогащает человека, меняет его отношение к миру и другим людям и может кардинально изменить его отношение к жизненным ситуациям. Как показала практика, глубокого знания иностранных языков недостаточно для эффективного общения с носителем языка [2, 99].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Изучение языка как системы с развитием психолингвистики, прагматики и теории общения, независимой от реальности, язык и речь приобрели отражение реальности, которая создает дискурс. Дискурс, включающий речевую деятельность вместе с соответствующим социокультурным контекстом, выступает в качестве основного хранителя общего опыта, знаний, мыслей, ценностных идей и опыта. Если в монокультурном обществе процесс восприятия собеседника «минимизирован» из-за идентичности или близости предыдущего опыта, то при взаимодействии с носителем другого языка и другой культуры – это может осложняется действием лингвистического, коммуникативного, аксеолого-семантического и многих других барьеров [3, 28]. В межкультурном общении знание дискурса обеспечивает восприятие ценности говорящего и речевых поведенческих стратегий, как освещенное традицией и, следовательно, как естественное и ожидаемое. Достижение взаимопонимания и взаимоуважения в межкультурной коммуникации является одним из условий для понимания и сравнения национальных характеристик тех дискурсов, которые составляют фундамент речевого поведения собеседников.

Дискурс – это процесс языковой деятельности; способ коммуникации. Определенного общепринятого определения «дискурса» не существует. Этот термин изменяет непосредственную идею речи, текста, диалога, стиля и даже языка [4, 266].

Люди ежедневно обмениваются информацией, общаются и пытаются установить контакт друг с другом. Выделяют следующие этапы социального взаимодействия собеседников: 1) на уровне контактной и речевой активности как дискурсивной активности индивидов (социальное общение); 2) на уровне контактной и речевой активности как дискурсивной активности совокупных субъектов (социальных групп) в процессе контакта; 3) в результате отражения многих дискурсивных действий в системах разных языков во время

межкультурного общения и в единой языковой системе при контакте с носителями одного и того же языкового и культурного сообщества.

Речевой акт включает основные составляющие компоненты:

- адресат (субъект общения);
- адресант (получатель сообщения);
- сообщение (переданное мнение);
- код связи (средство передачи);
- результат общения [5, 11].

Речевой акт определяется как минимально значимое речевое общение, при котором коммуникативная цель собеседника осуществляется и затрагивается адресат речи. Речевой акт – довольно сложное и неоднозначное явление. Теория речевых актов упоминает три уровня или аспекта анализа речевого акта: речевой акт может рассматриваться как говорение чего-либо. Речевой акт рассматривается в этом аспекте, выступая в качестве локутивного акта (от латинского языка – «говорящий»). Локутивный акт, в свою очередь, представляет собой сложную структуру, которая включает воспроизведение звуков (акт произношения), использование словаря и связывание их в соответствии с правилами грамматики и обозначения с использованием слов или объектов (акт референции), приписывание этому объекту определенных свойств и отношений (акт прогнозирования) [6]. Теория речевых актов не предусматривает в высказываниях правильность или неправильность. Высказывание рассматривается на уровне акта общения и исследуется с точки зрения искренности собеседника и успешности его речевых компетенций.

Речевой акт следует определить, как минимальную значимую единицу речевого общения, в которой осуществляется коммуникативная цель собеседника и оказывается воздействие на адресата. Речевой акт – явление довольно сложное и неоднозначное. Теория речевых актов выделяет три уровня, или аспекта, анализа речевого акта: речевой акт можно рассматривать как собственно говорение чего-либо. Рассматриваемый в этом аспекте речевой акт выступает как локутивный акт (от латинского locution – «говорение»). Локутивный акт, в свою очередь, представляет собой сложную структуру, поскольку включает в себя и произнесение звуков (акт фонации), и употребление слов, и связывание их по правилам грамматики, и обозначение с помощью слов тех или иных объектов (акт референции), и приписывание этим объектам тех или иных свойств и отношений (акт предикации) [6]. Теория речевых актов не предусматривает в высказываниях верность или неправильности. Высказывание предполагает акт общения и исследуется с точки зрения искренности говорящего и успешности его речевых действий.

Широкий спектр иллокутивных актов (актов реализации одной из лингвистических функций - вопрос, оценка, порядок и т.д.) был выделен Дж. Серлем, который разделил эти речевые действия на следующие основные классы:

- акты, ориентированные от реальности к выражению, отражающие положение дел в мире, предполагающие, что у докладчика есть соответствующее мнение, и их пропозициональное содержание не ограничено. Примерами таких актов являются обещание, осуждение, прогнозирование, квалификации, признание;

- акты-апеллятивы направлены на осуществление внимания участников коммуникации (общая функция и собственное имя могут выступать в качестве функции обращения);

- акты-директивы, которые направлены на выполнение требующих пожеланий, и их содержание включает адресата, который совершит / не совершит некоторое действие в будущем. К ним относятся речевые действия, запреты, советы, инструкции, обращения и другие;

- акты-комиссивы, ориентированные намерения, и их оппозиция всегда имеет своего субъекта-говорящего. Примеры комиссивов: обещание, клятва, гарантирование;

- акты, выражающие благодарность, сожаление, радость и т.д. и направлены на благодарение или извинение. Этот класс также включает в себя речевые акты похвалы / комплимента, которые являются значительными результатами коммуникации. Данный тип

речевых актов отличается от всех четырех классов, и эти различия подчеркнуты соответствием между утверждениями и фактическими условиями [7, 35].

В современном мире для поддержания мира и согласия в полиэтнических государствах делается очень много: правительством определяются даты, объединяющие разные народы, живущие на одной территории (1 мая – в Казахстане – День единства народа Казахстана, 4 ноября – в России – День народного единства), устраиваются различные акции для этнического сплочения.

Одним из последних, новых полиэтнических мероприятий является Международная акция «Большой этнографический диктант». Это культурный, просветительский проект, позволяющий дать оценку знаниям населения о народах, проживающих на территории Российской Федерации, а также общему уровню этнокультурной грамотности.

Просветительская акция «Большой этнографический диктант» стартовала на территории РФ в 2016 году. Идея этого проекта возникла в Удмуртии. Местные жители решили провести своего рода «сканирование» знаний в области этнографии. Проект был создан по аналогии с Тотальным диктантом по русскому языку. Из местного республиканского проекта мероприятие переросло в международную просветительскую акцию и обрело поистине мировой масштаб. Теперь диктант пишут на всех континентах и даже в космосе. На сегодняшний день самой необычной площадкой стала Международная космическая станция.

В России данная акция проводится четвертый раз. Соответственно для остальных стран и континентов акция проводится в третий раз. И год от года число площадок, а, соответственно, и число участников стремительно растет. Подтверждением этому является статистика: в 2016 году было 90 тысяч участников на 800 российских площадках, 2017 год – 367 000 участников на 2600 площадках по всему миру, В 2018 году диктант написали 391 000 человек на 4567 площадках в России и за рубежом [9]. В нынешнем 2019 году «Большой этнографический диктант» прошел в каждом субъекте Российской Федерации и на многочисленных зарубежных площадках как раз накануне Дня народного единства, 1 ноября.

Традиционно организаторами «Большого этнографического диктанта» выступают Федеральное агентство по делам национальностей и министерство национальной политики Удмуртской Республики. Партнёром Диктанта в этом году выступило Федеральное агентство по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству.

Нельзя не отметить, что в этом году Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова принял активное участие в данной акции, став второй по счету площадкой в Республике Казахстан, и единственной в Акмолинской области. Участниками диктанта стали студенты разных курсов и специальностей, а также сотрудники вуза.

В диктанте могут принимать участие, как граждане и жители Российской Федерации, так и жители других государств, независимо от возраста, социального положения, уровня образования, вероисповедания и гражданства, главное, чтобы участники владели русским языком.

ВЫВОДЫ

Результаты диктанта позволят дать оценку степени грамотности населения земного шара в области этнографии, будут содействовать национально-культурному развитию народов, проживающих на территории России, а также окажут содействие в дальнейшем укреплении общероссийской гражданской идентичности, полиэтнического мира и согласия. Данная акция, безусловно, ориентирована на укрепление межнационального мира и согласия, гармонизации межэтнических отношений.

Полиэтнические государства можно сравнить с огромным плавильным котлом, где «кипят, бурлят, взаимодействуют, смешиваются» множество наций. Главы подобных

государств, правительство своего рода виртуозы на политической арене. Потому как поддержание мира, согласия, чувства толерантности в многонациональных государствах – это нелегкая задача, которая возлагается на плечи каждого гражданина.

Поэтому так популярны и актуальны в современном мире, обществе такие проекты, как «Большой этнографический диктант», целью которых является привлечь внимание людей к истории, культуре и традициям разных народов. Это знание, уважение к чужой культуре и способствует укреплению согласия, межэтнического мира и национального единства народов мультиэтнических государств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Смагулова Г.Н. Межкультурная коммуникация: проблемы этноязыковых особенностей // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2014 – №2 (148) – С. 108-112.

2 Хохлова И. Н. Межкультурная коммуникация. Понятие, уровни, стратегии [Текст] // Актуальные проблемы филологии: материалы Междунар. науч. конф. (г. Пермь, октябрь 2012 г.). – Пермь: Меркурий, 2012. – С. 98-101.

3 Владимирова Т. Е. Призванные в общение: Русский дискурс в межкультурной коммуникации. – М., 2007. – 304 с.

4 Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

5 Абишева К.М. Социально-языковая контактология. – Алматы, 2001.

6 Электронная энциклопедия «Кругосвет» / www.krugosvet.ru/articles/ 87/1008757/1008757a3.htm.

7 Серль Дж. Теория речевых актов. – М., 1998. – 180 с.

8 Газдиева Б.А. Языки в полилингвальном пространстве Казахстана // Вестник КарГУ им. Е. Букетова. Серия филологическая. – 2008. – № 4 (52) – С. 6-10.

9 О проведении этнографического диктанта [Электронный ресурс]: Положение о проведении Международной просветительской акции «Большой этнографический диктант» – Электрон. версия. – ФАДН России: Исх. № Рз 06- 169 от 17 октября 2019 г.– режим доступа: http:// www.miretno.ru

Е.И. Гладкова[1], А.И. Маликова[2], О.В. Кельдешова[3], Е.Ю. Нежинская[4]

Үлкен этнографиялық диктант: мәдениетаралық және диалогтық тәсіл

[1,2,3,4]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Мәдениетпен, коммуникациямен, мәдениетаралық байланысқа қатысты көптеген мәселелер халықаралық, ал тіпті кей жағдайда жаһандық аспектіге ие. Бүгінгі таңдағы өзекті мәселе ретінде бұқаралық, көпэтникалық мәдениет, руханилық және руханисыздану, адамгершілік, төзімділік, өз мәдениетіне деген құрмет және басқаның мәдениетіне деген құрмет ең маңызды мәселелер болып табылады. Сонымен бірге, бір мемлекет шеңберінде өмір сүріп жатқан түрлі мәдениет өкілдеріне әсер ету, диалог, түрлі мәдениеттердің өзара түсіністігі сияқты ұғымдар үлкен мәнге ие бола бастады. Осылайша, мәдениет теориясы мәселелеріне, сондай-ақ мәдениетке деген қызығушылық терең тәжірбиелік мәнге ие. Осының барлығы бірқатар теориялық еңбектерді, сондай-ақ практикалық іс-шараларды әзірлеуге ынталандырды, сол сияқты білімнің осы саласындағы айтарлықтай прогреске алып келді..

Ye. Gladkova[1], A. Malikova[2], O. Keldeshova[3], Ye. Nezhinskaya[4]

Global ethnographic dictation: intercultural and dialogue approach

[1,2,3,4] Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

Many problems are related to culture, communication, and intercultural relations have as a rule the international aspect. The most urgent in the modern world are the problems of mass,

multiethnic culture, spirituality, morality, tolerance, respect for one's own culture and, most importantly, for someone else's culture. Along with these issues, concepts such as: intercultural and dialogue approach, mutual understanding and mutual influence of different cultures within the territorial framework of one state and outside the country begin to occupy an important place. Thus, interest in the problems of ethnic culture has deep practical roots. All this contributed to the development of a number of theoretical works and practical measures that led to marked progress in the field of multicultural knowledge of our interest.

УДК 800

Д.М. Ксанова[1], Т.А. Буркова[2]
[1]докторант PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: xanova.dm@gmail.com
[2]д.ф.н., профессор, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, г. Уфа, Российская Федерация, e-mail: burkova_tatjana@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТОПОНИМИИ КАЗАХСТАНА: ДИАХРОННЫЙ АСПЕКТ

В статье рассматривается история изучения географии и географических названий Казахстана в трудах ученых разных эпох и стран. Начинается статья с рассмотрения работ ученых древности, которые делали попытки раскрыть некоторые этимологические данные топонимов. Делается небольшой экскурс по работам ученых-топонимистов со всех континентов, внесших значительный вклад в развитие топонимики своей страны. Далее освещается история изучения местностей Казахстана во времена вхождения ее в состав Российской империи: упоминаются труды В.Н. Татищева, А.И Левшина, Г.Н. Потанина, П.П. Семенова-Тянь-Шаньского Затем рассматриваются основополагающие работы казахстанских ученых XX – начала XXI веков, которые более глубоко рассматривали разные виды топонимов на территории отдельных регионов Казахстана: Г.К. Конкашпаева, А. Абдрахманова, Е. Койшыбаева. Делаются выводы о значимости изучения топонимии края.

Ключевые слова: топоним, история топонимики, этимология топонимов, труды топонимистов, российские топонимисты, казахстанский топонимисты

ВВЕДЕНИЕ

Топонимика – раздел ономастики, занимающийся изучением географических названий, их значения, происхождения, закономерностей развития и функционирования. Топонимика как научная дисциплина по большей части обязана своим выделением в отдельную отрасль знания благодаря практическим запросам таких наук, как география, история, языкознание. В данном подразделе мы рассмотрим историю возникновения и развития топонимики, поскольку, как писал В.И. Вернадский, «история науки является орудием достижения нового» [1, 359]. Из этого определения следует, что обращение к истории науки является не только взглядом в истоки, но и возможностью найти путь к новым открытиям.

Любое топонимическое исследование неразрывно связано с ономастикой, поскольку топонимика является одним из направлений данной многогранной науки. С точки зрения лингвистики топонимы являются именами собственными: они относятся к одному уникальному объекту и поэтому отделяются от общего лексикона в плане того, что они необязательно имеют значение, понятное всем пользующимся им людям, но имеют «уникальный предполагаемый референт» [2, 313]. Известный российский лингвист,

специалист в области топонимики О.А. Леонович пишет: «Понимание топонимии как части ономастики является общепризнанным и никем не отвергается. А если это так, то и теория топонимики неотделима от теории ономастики в целом. Между ними существует органическая связь» [3, 16]. Будучи лексическими единицами, топонимы функционируют в языке и вне языка не существуют. Топонимика, являясь разделом ономастики, изучает топонимы именно как единицы языка, имеющие свою семантику, структуру, функции и особенности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Географические названия вызывали интерес с давних времен. Этимологией топонимов начал заниматься еще в XI в. известный тюркский лингвист и лексикограф Махмуд Кашгари, составивший трехтомный словарь тюркской лексики «Диван лугат ат-турк» («Словарь тюркских наречий») и географические карты тюркских народов. В своих трудах М. Кашгари уделял внимание значению географических названий, и владея арабским и персидским языками, мог пользоваться сравнениями и сопоставлениями тюркских топонимов с названиями из двух других языков [4, 413-414].

Другой среднеазиатский ученый-энциклопедист в X-XI вв. Абу Рейхан аль-Бируни также проявлял интерес к значениям географических названий, однако в его трудах то были семантики отдельных названий разных регионов и разных групп топонимов, также как и в трудах других ученых Азии в средневековье и последующие периоды [5].

В XIX-XX вв. ученые использовали большой материал в изучении топонимов, их описании и картографировании. Среди ученых известны А. Доза, О. Лоннон (Франция), Ю. Сташевский, С. Роспонд (Польша), Г. Краэ, М. Фасмер (Германия), А.Х. Смит, А. Рум (Великобритания), К.М. Мэттьюз, Дж.Р. Стюарт, Н. Холмер (США), Дж. Армстронг (Канада), В. Шмилауэр (Чехия), Л. Киш (Венгрия), И. Иордан (Румыния), Э. Экуолл (Швеция), М. Ольсен (Норвегия), А. Кардозу (Бразилия), Д. Дао, Ц. Инь, Ц. Ван (Китай), К. Кагами, Т. Чиба (Япония), Н. Чо (Корея), П. Пияпакон, Т. Виничакул (Тайланд), К. Госвами (Индия), Н. Уоллес, Дж. Уотсон (Австралия), П. Рейпер (ЮАР), Ч. Окпала-Окака (Нигерия).

В Казахстане и в России топонимика как наука начала развиваться в XIX в. Однако уже во второй половине XVIII в. и в начале XIX в. русские исследователи начали накопление знаний о Казахстане и его изучение. В связи с вхождением территории Казахстана в состав Российской империи царской администрации требовались знания о вошедших землях и всестороннее изучение края. Но интерес к казахским степям начал проявляться задолго до присоединения Казахстана к России. В 1627 г. была составлена «Книга Большому Чертежу», где давался наиболее полный на то время свод сведений о казахских степях. Также в «Книге» дается географическое описание рек Жаик, Иргиз, устья Эмбы, пространства до реки Ишим и Сарысу, до гор Улытау и Каратау и песков Каракум. Всего в «Книге» дается 58 наименований географических названий [6].

Изучением географических названий занимались географы, лингвисты, историки. Дореволюционные ученые дали в своих трудах описание рельефа местностей, водных путей, топонимов и общественной жизни. Научные учреждения России вели исследования населенных мест Казахстана и их топонимов, собирая и систематизируя разрозненные материалы. Признается большая роль русских ученых в осуществлении первых попыток научного обобщения собранных ими материалов.

В период XVIII-XIX вв. взгляды ученых о природных особенностях казахских земель, имели важное значение для дальнейшего изучения исторических и географических условий Казахстана. Благодаря работам русских путешественников наука получила ценные и достоверные исторические сведения об Оренбургском крае, бассейне Аральского и Каспийского морей, Балхаш-Алакольской впадине, Джунгарском Алатау и других районах Казахстана.

Развитие процесса систематического изучения Казахстана русскими учеными непосредственно связано с личностью крупного российского дипломата, генерал-майора А.И. Тевкелева. В ежедневных записях Тевкелева о всех происходивших событиях в Казахской степи в 1731-1733 годы содержатся сведения по разным вопросам истории, этнографии, а также сведения топографического характера [7].

Первым, кто рассмотрел объяснение географических наименований как важных составляющих элементов географии, стал В.Н. Татищев. «Собственно география представляет описание коея-либо области или предела, в чем первое – имя, какого языка и что значит» – писал в 1743 г. В.Н. Татищев [8, 23]. В 1737 г. В.Н. Татищев составил первую географо-этнографическую анкету «Предложение о сочинении истории и географии российской», по которой можно проследить, что его интересовали названия народов, населенных пунктов и другие топонимы, их происхождение, обычаи, обряды, верования, язык и фольклор народов.

Двухтомный фундаментальный труд П.И. Рычкова «Топография Оренбургской губернии» (1762) внес весомый вклад в изучение истории и географии казахского народа. В «Топографии» дается описание природы, населения и хозяйства Оренбургской губернии, представлен обзор территории по провинциям и дистанциям. Так же П.И. Рычков в своей работе дает сведения о происхождении названия города Оренбурга (на казахском – Орынбор) [9, 1-6].

В исследование исторической географии Казахстана значительный вклад внес А.И. Левшин. В 1820-1822 гг. А.И. Левшин посетил Казахстан. Его путешествие было важным по своим научным и практическим последствиям. Известный труд ученого «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей» был издан в Санкт-Петербурге в 1832 г. Он представляет собой первое фундаментальное исследование по географии, истории и этнографии казахского народа. В первом томе даны «известия географические», во втором описаны «исторические известия», в третьем – «этнографические известия». Ученый подробно рассмотрел географическое положение и природу казахских степей, историю народа с древних времен до конца 18 в., описал образ жизни, хозяйство, быт и культуру. Использованы были не только материалы, полученные из печатных источников, но и сведения, которые автор получил во время бесед с местными жителями [10].

Член Императорского Русского географического общества Г.Н. Потанин участвовал в экспедиции на Урал под руководством К.В. Струве в 1862 г. В своих работах, которые носят комплексный характер исследования, он уделил особое внимание физико-географическим особенностям региона, в особенности топонимическим наблюдениям [11].

Сведения о топонимике казахского края также есть в работе Н.Г. Путинцева «*Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времен водворения западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории».* В работе ученого описана хронология событий, происходивших на казахской земле с 1716 г. по 1891 г. Среди исторических данных также можно найти и сведения о местных географических названиях [12].

Научный период топонимики, так же, как и ономастики, начался в XIX веке. Следует упомянуть первые работы в этой области: в 1812 г. была выпущена статья А.Х. Востокова “Задача любителям этимологии”. В данном труде не находится ни одного термина, используемого сегодня в топонимике, однако статья являлась фундаментом для последующих работ в этой сфере и в ономастике в целом. Исследовались топонимические форманты [13, 166-167]. Кроме географов топонимикой интересовались и лингвисты, этнографы и археологи такие, как Н.П. Барсов (1885), Н.И. Надеждин (1837), И.П. Филевич (1894), А.М. Шегрен (1831) и др. Н.И. Надеждин обратил внимание на связь географических названий и истории: «Гораздо определённей и ясней говорят следы, которые сами люди, в свою очередь, оставляют на местности. В этих следах выражается уже действительность, то, что было. И между ними красноречивее всех географические названия, в которых звучит

язык, это первое свидетельство, первый акт, исторического существования народов. Вот почему с изучения ландкарты должно начинаться изучение истории» [14, 27-28].

В середине XIX в. при Российском географическом обществе была открыта специальная комиссия по изучению географической терминологии. В течение 1863 г. по 1885 г. был издан пятитомник Географо-статистического словаря Российской империи П.П. Семенова-Тян-Шанского, где были освещены географическая терминология и некоторые вопросы топонимики. В 1856-57 гг. П.П. Семенов-Тян-Шанский путешествовал по территории Восточного и Юго-Восточного Казахстана. По итогам этого путешествия в своем труде он дал сведения о быте, истории казахского народа и географии края [15]. Значительную работу по изучению происхождения географических названий провел В.П. Семенов-Тян-Шанский, сын П.П. Семенова-Тян-Шанского, указав это в своих трудах в 1910 и 1924 гг. [16] [17].

Ранее изучением топонимов занимались в основном географы, историки, картографы, представители других наук. Только с начала XIX в. данная область стала привлекать интерес лингвистов. Большой клад в развитие топонимики внес А.И. Соболевский. В одной из своих работ он писал: «Территория скифов и сарматов может быть определена только по путем исследования современных местных названий в русском и других славянских языках. Если мы имеем одни и те же нерусские и неславянские по происхождению имена рек и озер, мы должны думать, что они перешли к нам из одного и того же языка» [18, 181].

Автор «Исторической географии» С.М. Середонин считал, что географические названия являются важным источником для изучения географии и этнографии прошлого времени, однако «к данным языка следует относиться с осторожностью. Во-первых, нередко мы имеем случайные совпадения имен. Во-вторых, и главное – тайна многих народных названий остается до сих пор (да и навсегда останется) нераскрытой. Сам ли народ дал имя реки или урочища, родственные ли они или чужие соседи окрестили ее. Почему в одних случаях народ переделывает имя, в других переводи, в третьих сохранит иноземное – на это ответа не может быть дано» [19, 2-3].

Динамичное развитие топонимика получила в XX в. Вплоть до этого времени территорию Казахстана изучали по большей части с точки зрения топографирования, картографирования, истории казахского народа, изучения быта и культуры.

В 1-ой половине XX в. значение сбора, классификации, изучения и использования народных географических терминов и топонимов в интересах географии отмечал в своих трудах видный ученый-географ академик Л. С. Берг. Он писал: «Будучи результатом многовековых наблюдений постоянного местного населения и продуктом творчества такого гениального коллектива, каким является народ, народные термины заслуживают самого внимательного отношения, как филологов, так и в особенности географов» [20, 99]. Автор впервые отметил явление смыслового сдвига терминов, впоследствии изученного на примерах различных топонимических систем.

В XX в. начинается полноценное изучение топонимов лингвистами. Пионером казахской топонимики считается известный географ Г.К. Конкашпаев, написавший в 1949 г. кандидатскую диссертацию «Казахские народные географические термины», где он рассматривает казахскую географическую народную терминологию и казахские топонимы. По подсчетам Г.К. Конкашпаева 72 % казахских народных географических терминов отражают специфику природы (рельеф, климат и т.п.) и 18 % термины отражающие специфику хозяйства и быта (пастбищного скотоводства, земледелия) [21]. В 1963 г. издается “Словарь казахских географических названий”, где он рассматривает более 2000 топонимов. Публикации Г. К. Конкашпаева по топонимике до сих пор не утратили научной значимости, на них можно встретить множество ссылок в работах нынешних топонимистов.

А. Абдрахманов первым начал изучать казахстанские топонимы в историко-лингвистическом аспекте и сравнивать их с родственными языками в своей кандидатской диссертации на тему “Некоторые вопросы топонимики Казахстана” в 1954 г. На основе ее в 1959 г. была выпущена монография «Қазақстанның жер-су аттары» («Названия земель и вод

в Казахстане»). В данном труде автор, выбрав крупнейшие географические названия, проанализировал более 800 названий городов, аулов, поселков, районов и железнодорожных станций, а также рек и озер. Основными вопросами, которые интересовали автора, были лексико-грамматические явления в структуре топонимов, место топонимов в лексической системе, лексико-семантическая классификация топонимов. Также, проанализировав топонимы с точки зрения их этимологии, А. Абдрахманов сделал предположения об истории казахского языка [22]. В 1975 г. вышел его труд «Топонимика және этимология», а в 1979 г. – «Қазақстанның этнотопонимикасы».

В рассматриваемый период ономастические исследования проводились больше в области топонимики. Причин для этого не находится. Казахстанское ономастическое пространство входило в ономастическую систему территории Советского Союза, который занимал на то время одну шестую часть всего мира. Кандидатские диссертации, рассматривавшие казахстанские региональные или ареальные топонимы, изучали их с точки зрения происхождения, функционирования, выявления путей развития, описания их лексико-семантических, лексико-фономорфологических структур и хронологических групп. Настоящими классиками отечественной топонимики, помимо вышеупомянутых ученых, стали Е. Койшыбаев, В.Н. Попова, О.А. Султаньяев, Е.А. Керимбаев, М. Кожанов, Г.Б. Мадиева, К.К. Рысбергенова. Среди современных авторов в этом направлении выделяются Б.М. Тлеубердиев, К.М. Головина, Г.Ш. Бекенова, К.Т. Сапаров, А.К. Арысбаев, А.Е. Жартыбаев, А.Ш. Пангереев и др.

ВЫВОДЫ

Названия населенных пунктов, их происхождение и история издавна привлекали внимание простых людей и профессиональных исследователей. И сегодня эти названия изучают представители самых разнообразных наук (лингвисты, географы, историки, этнографы). Однако в наше время топонимы в первую очередь пристально исследуются лингвистами, поскольку любое наименование вне зависимости от того, к какому объекту оно относится, — это единица, входящая в систему языка, образующаяся по законам языка, живущая по определенным законам и функционирующая в речи. В целом топонимика – это комплексная научная дисциплина, которая требует от специалиста хорошей лингвистической подготовки и широты знаний в смежных областях науки – истории, географии, этнографии, фольклоре, мифологии, археологии и т.д., а также способности вырабатывать свои собственные аспекты и принципы анализа материала.

До сих пор ведутся споры о сущности и задачах топонимики как науки. Многие сходятся на мнении о том, что это междисциплинарная, интегральная дисциплина, которая использует данные нескольких других областей знания: географии, истории, лингвистики, этнографии и др. Географические названия отражают не только историю, природные условия данной местности, языковые предпочтения народа, но и могут содержать в себе топонимы других территорий. Таким образом, можно заключить, что топонимика действительно занимает пограничное положение между географией, историей и языкознанием.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – Москва: Наука, 1981. – 360 с.

2 Coates R. Names // A History of the English Languages / ed. Hogg R., Denison D. Cambridge University Press, 2008. – С. 312-351.

3 Леонович О.А. Топонимы США. – Москва: Высшая школа, 2004. – 248 с.

4 Большая российская энциклопедия. – Москва, 2011 – Т. 19. – с. 413-414.

5 Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1957. – 965 с.

6 Книга Большому чертежу. Под ред. Сердина К. Н. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 232 с.

7 История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.3. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). Под ред. Сужиков Б. М. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 484 с.

8 Татищев В.Н. Избранные труды по географии России. – Москва: Географгиз, 1950. – 248 с.

9 Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Сочинение П.И. Рычкова 1762 года. – Оренбург: Типография Б. Бреолина, 1887. – 405 с.

10 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1832. Тома 1, 2, 3. – 264, 333, 304 с.

11 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т.7. Г.Н. Потанин. Исследования и материалы. Под ред. Ерофеева И. В. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 600 с.

12 Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения западносибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. – Омск: тип. Окружного штаба, 1891. – 256 с.

13 Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – Москва: Просвещение, 1983. - 224 с.

14 Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира. – Санкт-Петербург: Лань, 2014. – 52 с.

15 Семенов-Тян-Шанский В.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества : Настольная и дорожная книга для русских людей. Т.18 Киргизский край. Под ред. Семенов-Тян-Шанский В.П. – Санкт-Петербург: А.Ф. Девриен, 1913. – 479 с.

16 Семенов-Тян-Шанский В.П. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии. Записки императорского Русского географического общества по отделению статистики. – Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. Записки императорского Русского географического общества по отделению статистики. – 212 с.

17 Семенов-Тян-Шанский В.П. Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест // Землеведение, 1924. – с. 133-158.

18 Соболевский А.И. Русские местные названия и язык скифов и сарматов // Русский филологический вестник. – 1910. – Т. 64, № 2. – С. 180-189.

19 Середонин С.М. Историческая география. – Петроград: тип. Гл. упр. уделов, 1916. – 241 с.

20 Берг Л.С. О русской географической терминологии // Землеведение. – 1915. – Т. 22, № 4. – с. 99-101.

21 Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины : Автореф. дисс. к.ф.н. – Алма-Ата, 1949. – 23 с.

22 Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Қаз.ССР ҒА баспасы, 1959. – 221 с.

Д.М. Ксанова[1], Т.А. Буркова[2]

Қазақстандағы топонимдерді зерттеу теориялық мәселелері: дихроникалық аспект

[1]Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы
[2]М. Ақмолла ат. Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа қ., Ресей Федерациясы

Мақалада әртүрлі дәуірлерден және елдерден ғалымдардың еңбектерінде Қазақстанның географиялық және географиялық атауларын зерттеу тарихы қарастырылады. Мақала топонимдердің кейбір этимологиялық деректерін ашуға тырысқан ежелгі ғалымдардың жұмыстарын шолудан басталады. Өз елінің топонимиясын дамытуға айтарлықтай үлес қосқан барлық континенттердің топонимикалық ғалымдарының еңбектерінің кішігірім экскурсы жүргізілген. Бұдан кейін, Ресей империясына енген кезде Қазақстанның елді мекендерін зерттеу тарихы атап өтілді: В.Н.

Татищев, А.И. Левшин, Г.Н. Потанин, П.П. Семенова-Тянь-Шаньскийдің еңбектері турал айтылады. Қазақстанның жекелеген аймақтарының топонимдерінің түрлеріне тереңірек қараған XX және XXI ғасырдың басындағы қазақстандық ғалымдардың іргелі еңбектері қарастырылды: Г.К. Қонқашпаев, А. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаева. Аймақтың топонимиясын зерттеудің маңыздылығы туралы тұжырымдар жасалды.

D.M. Xanova[1], T.A. Burkova[2]

Theoretical Issues of Studying Kazakhstani Toponymy: Diachronic Aspect

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
[2]M. Akmullah Bashkir State Pedagogical University, Ufa, Russian Federation

The article deals with the history of studying the geography and geographical names of Kazakhstan in the works of scientists from different eras and countries. The article begins with a review of the works of scholars of antiquity who made attempts to reveal some etymological data of toponyms. A small tour of the works of toponymic scientists from all continents who have made a significant contribution to the development of the toponymy of their country is being made. Further, the history of the study of territories of Kazakhstan at the time of its entry into the Russian Empire is highlighted: the works of V.N. Tatishchev, A.I. Levshin, G.N. Potanin, P.P. Semenov-Tian-Shansky are mentioned. The fundamental works of Kazakhstani scientists of the 20th and early 21st centuries such as G.K. Konkashpaev, A. Abdrakhmanov, E. Koyshybaev, who researched different types of toponyms on the territory of regions of Kazakhstan, are considered. Conclusions about the importance of studying the toponymy of the region are made.

ӘОЖ 82.01.09

Р.Т. Садықова
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің PhD докторанты, Семей қаласы, қазақстан Республикасы, e-mail: srt74@mail.ru

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ ХАЛЕЛ ҒАББАСҰЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Мақалада Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары болған көрнекті мемлекет қайраткері, «Сарыарқа» газетінің редакторы, В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің физика-математика мамандығын алтын медальмен бітірген тұңғыш қазақ Халел Ғаббасұлы және оның ұрпақтары туралы деректер ұсынылған.

Бүгінде Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы, Қарақол ауылында Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлының немере інісі Берікбол Әділхасенұлы Баязитов тұрады. Берікбол Әділхасенұлының әкесі Әділхасен Баязитұлы - Халел Ғаббасұлымен бір атадан тарайтын немере ағайыны. 2016 жылы Берікбол ақсақалмен кездесіп, әңгімелесудің реті туған еді.

Түйін сөздер: Алаш, Алаш автономиясы, «Сарыарқа» газеті, редактор, мемлекет қайраткері, әулет, ұрпақ.

КІРІСПЕ

Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, Алашорда үкіметінің Семей облысынан сайланған мүшесі, автономиялық өкімет басшысы Әлихан Бөкейханның орынбасары, ұлтжанды қайраткер, жалынды саяси публицист, Алашорда өкіметінің үні «Сарыарқа»

газетінің редакторы, Алаш баспасөзін тудырып, дамытушы, ұйымдастырушы, ұлттық интеллигенцияның көрнекті өкілі Халел Ғаббасұлы 1888 жылы Семей уезінің Шаған болысында ауқатты отбасы шаңырағында дүниеге келген [1].

Бүгінде Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы, Қарақол ауылында Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлының немере інісі Берікбол Әділхасенұлы Баязитов тұрады.

Берікбол ақсақалдың жасы 80-ге келіп қалды. Әртүрлі қызмет атқарған ақсақал қажылыққа барып келген, Қарақол ауылында өз қаржысынан мешіт салдырған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Берікбол ақсақалдың Алаш арысы Халел Ғаббасұлына қандай жақындығы бар деген сауал туары анық. Берікбол Әділхасенұлының әкесі Әділхасен Баязитұлы - Халел Ғаббасұлымен бір атадан тарайтын немере ағайыны. 2016 жылы Берікбол ақсақалмен кездесіп, әңгімелесудің реті туған еді.

Берікбол атамыз былай дейді: Менің әкем Әділхасен Ғаббасов саяси қуғын-сүргіннен қашып, жан сауғалап Қытайға өткен. Өйткені әкемнің бір атадан туған ағайыны, Қазақстанда Алашорда атты жаңа мемлекет құрамыз деп бар білімін, күш-жігерін, қайратын жұмсаған қайраткер азамат Халел Ғаббасов 1930 жылы «халық жауы» деп Мәскеу түрмесінде атылады. Әкемді «халық жауының ағайыны» деп түрмеге жабады. Түрмеден шыққаннан соң, ол үрей-қорқыныш жетегімен шетелге ауады. Осылайша, мен, Берікбол Баязитов, 1939 жылы (құжат бойынша 1940 жылы) Қытайдың Шыңжан өлкесі Шағынтоғай деген ауылында дүниеге келгенмін.

Әкем Әділхасен – Халел Ғаббасовпен бір атадан тарайтын немере ағайын. Оның айтуынша, Ғаббастан – Ахметжан, Баязит дүниеге келеді. Ахметжаннан – Халел, Баязиттан – Әділхасен, Ғаббастың бір ағайыны Мақыдан – Араб туады. Сүйегіміз – Орта жүздегі Тарақты, оның ішінде – Әлі. Ата-бабаларымыздың қонысы – Шыңғыстау, Ақбұлақ, Дегелең [2, 3].

Алаш арысы Халел Ғаббасұлынан тікелей ұрпақ қалмаған. Әйелі Рәмиадан туған Зәбен және Қадыр атты ұлдары болды. Забен соғыс кезінде қайтыс болған, отбасын құрмаған. Ал екінші ұлы Қадыр соғыстан бір қолы кем болып келген. Үйленген, бірақ бел баласы болмаған. Шамамен 1980 жылдары қайтыс болған.

Біздің қолымызға Халелдің әйелі Рәмиа мен ұлы Қадырдың фотосуреттері түсті. Оны Бәтима ападан алдық. Батима - Молдабайдың ұлы Исатайдың келіні. Дәлірек айтсақ, Ахметжанның қызы Жәмкеден туған Әнуарбектің бәйбішесі. Батима апамыз Алматы қаласында тұрған. Жасы 80-нен асқан. 2016 жылы көктемде дүниеден өтті. Жәмке - Халелдің қарындасы, Исатайдың әйелі.

Жәмке апамыздың Әнуарбекен басқа Қайша деген қызы болған. Осы Қайшадан туған 70-тен асқан Манел де Алматы қаласында тұрған, 2016 жылы қазан айында дүниеден өтті.

Манел апамыздың берген деректері бойынша арғы аталары Ғаббастың Батырша деген ұлынан Мұхаметжан туған. Мұхаметжан Шыңғыстаудағы Шаған болысында белді адамдардың бірі болған. Қажылыққа барып келген. Елі оны Мақа қажы деп атаған. Осы Мақа қажының 3 әйелінен 33 перзенті болған. Бәйбішесінен туған тұңғыш ұлы Ахметжаннан алаш арысы Халел туады. Халелдің Араб деген інісі, Жәмке, Рабиға атты қарындастары болған. Інісі Ғаббасов Араб Мақаұлы (1903-2002) – ауыл шаруашылық ғылымдарының докторы, 1946 жылдан Қазақстан академиясының корреспондент-мүшесі, шөлді игеру институтының директоры болған.

«Әулетімізге байланысты қай шежіренің дұрыс-бұрыстығына, анық-қанығына менің ой көзім жетпейді, ақиқаты – біздер Халел Ғаббасұлының жақын

туысқанымыз. Мен әкем Әділхасеннен естігенімді ғана айтқым келеді. Әкем 1903 жылы дүниеге келіп, 1974 жылы 73 жасында дүниеден озды» [2, 2].

Берікбол ақсақалдың айтуы бойынша әкесі Әділхасен үш жасқа толғанда оның әкесі Баязит Ғаббасұлы қайтыс болып, Халелдің әкесі Ахметжан қамқорлығына алып, бағып-қаққан екен. Әділхасен Халелдің әкесінің үйінде өседі. Х. Ғаббасұлы ұсталған кезде, Әділхасенді де қамауға алып Қарағанды түрмесіне жабады. Түрмеден амалдап шыққаннан кейін оған сол өңірдегі Керей Төлеу Көбдіков деген белгілі ақын кісі: «Сенің ағаң Халелді атты, енді сені де атады. Сондықтан елден қаш, жан сауғала» деп кеңес берген екен. Содан Әділхасен Қытайға қашып кеткен екен. Қытайға қашып, бас сауғалауы 1929 жылы Халелдің түрмеге жабылып, 1930 жылы атылғанынан кейін болған оқиға.

Қытайға барғаннан кейін кеңес үкіметінің тыңшылары Қытай үкіметіне мұны «қауіпті адам» деп кеңес беріп, Әділхасен түрмеге жабылып, үш жыл қамауда болыпты. Босап шыққаннан кейін, мал шаруашылығымен айналысқан. Шаруасы тез дөңгелеп, ауқатты отбасы болады. 1955 жылы Қытай мен КСРО шекарасы ашылған уақытта бар малын сатып, одан түскен қаражатқа он екі қанатты кигіз үй, киім-кешек, дүние-зат алып Қазақстанға қайта оралған екекн.

Сөйтіп, Берікбол ақсақалдың қазіргі тұрып жатқан жері Үржар ауданының Қарақол деген ауылы. Қазақстанға келгеннен кейін әулеттің туыстарын аралап, аралас-құраласып тұруға тырысады. Халелдің көзін көрген туыстары қорқып қалғандықтан ба, әлде Қытайға қашқанын жақтырмады ма, әйтеуір, Әділхасенді салқын қарсы алыпты. Бірақ олардың арасынан көмек қолын созғандар да болған. Қытайдан көшіп келгеннен кейін Араб Мақыұлы Ғаббасов Әділхасенге қаражат жағынан көп көмек көрсетеді. Тіпті, Алматының маңайындағы бір совхозға көшіріп алмақ болыпты.

Берікбол ақсақал 1957 жылы әкесімен бірге еріп Халелдің туған ұлы Қадырды, ағайыны Мақыдан тарайтын Араб Ғаббасовты арнайы іздеп Алматыға келеді. Ол кезде Берікбол Әділхасенұлы 17 жаста еді. Мектеп бітіріп жатқан шағы болған соң, әкесі бір жағынан оқуға түсіргісі келеді. Осылайша ағайындарымен жақын танысады.

Қадыр Халелұлы қаладағы бір мекемеде бухгалтер болып қызмет жасайды екен. Соғысқа қатысып, бір қолынан жараланып қайтқан. Кемтар қолында протез бар. Жұбайы – татар, сұлу жан екен. Оның артына еріп келген екі қызы болыпты. Ал Қадырдың өзінен туған бала болмаған.

Берікбол ақсақалдың әкесі оған: «Сен мына татар әйелден ажырас, қазақ әйел ал. Бала тапқыз, ұрпақ қалсын» деген ақыл айтыпты. Қадыр бұл сөзді жауапсыз қалдырған. Көп ұзамай, 60-жылдардың басында Қадыр дүниеден озып кетті. Сол кездесуде Қадыр: «Менде Халел ағаң киген 4 костюм бар. Соның бірін ағаңның көзіндей көр» - деп, Берікбол Әділхасенұлына сыйға беріпті [2, 3].

Қадыр Халелұлының үйінде бірнеше күн болып, одан Араб Мақыұлы Ғаббасовты іздеп барған. Араб Ғаббасов шағын жеке жер үйде тұрады екен. Жұбайы – орыс. Әділхасен екеуі біраз шүйіркелесіп, сөйлескен. Әділхасен Халел туралы әңгіме айтқысы келіп еді, ол оны қозғамауды сұрапты. Мәскеудің Темирязев атындағы институтын бітірген Арабтың студент шағында елге келгенде түсірген фотолары бар екен, соны тамашалап көріп қайтыпты.

1974 жылы Берікбол ақсақалдың әкесі дүниеден өткен. Алматыдағы ағайындармен байланыс үзілген.

Берікбол ақсақал бұл жайында былай дейді: «1974 жылы әкеміз 73 жасында дүниеден өтті. Содан кейін Алматыдағы ағайындармен байланысымыз үзіліп қалды. Оның үстіне Халел ағамның ұрпақтарының барлығы орысша оқыған еді. Ол да тұрмыстық тұрғыдан өз кедергісін тигізді. Біздер елде қалып қарапайым тіршілік

кештік. Мен ауылда жүргізуші болып жұмыс жасадым. Үйлендім, балалы-шағалы болдым. Зейнетке сол жүргізушілік мамандығынан шықтым. Бір бауырым Баязитов Ерзат Әділхасенұлы қазір Павлодар қаласында тұрады. Өз кіндігімнен алты бала өсіп-өнді. Бәрі ер жетіп, оқып, білім алды. Қазір барлығы балалы-шағалы. 2005 жылы Меккеге қажылыққа барып, мұсылмандық парызымды атқарып келдім. Туған ауылым – Қарақолда өз қаражатыма мешіт және 300 орындық қатымхана ашып, Алланың мейрім-шапағатына шүкірлік етіп, жас кездегі бейнеттің бұл күнде зейнетін көріп жатқан жайымыз бар» [2, 3].

Халқымыздың ғасырлар бойғы азаттық аңсаған тілек-арманын XX ғасыр басында жүзеге асырған алаш арыстарының айтулы тұлғасы, ұлтжанды күрескер, қоғам қайраткері, көсемсөз шебері Халел Ғаббасұлының бар ғұмыры Алаш қозғалысы аясында, онымен тығыз байланыстағы бірлікте өтті.

Алаш қозғалысының көшбасшылары бастаған осынау зор тарихи күрес керуенін жалғастырушы Халел Ғаббасұлының көсемсөздік, яғни публицистикалық еңбектері Алаш үні «Сарыарқада» жарық көрді. Ал ол басылым 1917 жылы Алашорда автономиясы дүниеге келіп, оның ел тарихындағы азат мемлекеттік құрылым екендігін, халықтың ұлттық тәуелсіз үкіметінің мақсат-мүддесі жұртымыздың ғасырлар бойғы арманының тарих шындығына айналған көрінісі болғанын елге ұғындырушы басылым, бір ауыз сөзбен айтқанда, азат ел мемлекетінің үні болды.

«Сарыарқа» газетінде ол жарық көрген күннен бастап терең ойлы, ағартушылық, демократтық, ұлт азаттық идеяларын ту еткен, отарлық езгіге қарсы, қазақ ұлтының экономикалық, саяси, рухани өрлеуі жалынды еңбек етіп жүрген ұлт зиялылары қызмет етті. Олар газетте халықтың тұрмыс-тіршілігін, елде болып жатқан жағдайларды кеңінен қамтыған мақалалар легін жариялап тұрды. Сондай-ақ Алашорда үкіметін құру, қазақ мемлекетінің негізін қалау секілді маңызды мәселелер қозғаған саяси мақалалар да жазды.

«Сарыарқа» газетінде белгілі ұлт қайраткерлері Әлихан Бөкейханұлының, Міржақып Дулатұлының, Әлімхан Ермековтің, Мұстақым Малдыбаевтың, Жақып Ақбаевтың, Мәнән Тұрғанбаев пен Халел Ғаббасұлының, басқа да арыстардың қоғамдық-саяси, экономикалық жағдайларды сөз еткен мақалалары жарияланып тұрды. Сондай-ақ, газетте патша үкіметінің отаршыл саясатының қазақ еліне тигізген зиянын, «Алаш» партиясының бағдарламасы, қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруалары мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас, Құрылтай жиналысы туралы да мақалалар шықты.

Газеттің ұстанған мақсаты мен бағытын басылым беттерінде жарық көрген мақалалардан да көруге болады. Ресей империясындағы саяси өзгерістер қазақ қоғамдық ойына қозғау салып, қазақ зиялыларын саяси-әлеуметтік, мәдени көзқарастар тұрғысынан әр арнаға тоғыстырды. Елдің «көзі, құлағы һәм тілі» болу мақсатында жұмыла еңбек ету, халыққа қазақ қоғамындағы саяси өзгерістердің мәнін жете ұғындыру, жаңа шыққан Алашорда үкіметінің ұлттық мүддені ту еткен шешімдері мен заңдық құжаттарын жариялау, елге оң жол, дұрыс бағыт беру, жалпы елдің нақты өмірі мен болашағына қызмет етуі – «Сарыарқаның» ең басты ұстанымы болғаны ақиқат.

Халел Ғаббасұлы XX ғасыр басында «Серке» газетінен басталған қазақ баспасөзіндегі демократтық, ұлт азаттық рухтағы публицистиканы «Сарыарқа» газетінде редакторлық, шығармашылық істерімен одан әрі дамытты. Халел басқарған кездегі «Сарыарқа» газетінде жарияланған көсемсөздерде халықтың мақсат-мұраттарымен бірге, Алашорда өкіметі, оның ұлттық тәуелсіз мемлекет ретіндегі болашақ бағыт, бағдары да халыққа кеңінен насихатталды. Сөйтіп, Халел Ғаббасұлының мақалалары, ел басқарған басылымның идеялық ұстанымы, ұлттық тұғыры да қазақ елінің азат таңының жаршысына айналды.

Халелдің редакторлығымен «Сарыарқа» газетінде көптеген әдеби шығармалар да жарық көріп, өз оқырмандарын таба білді.

Яғни, Халел Ғаббасұлының редакторлығымен жарық көрген «Сарыарқа» газетіндегі көптеген әдеби шығармаларда Халелдің қолтаңбасы, пікірі бар деп есептейміз.

Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлының аз да болса мұрасы сол кездегі әдеби көсемсөздің дамуына өз үлесін қосты.

Халел «Өмір – жұрт жетекшісі. Өмір құрығынан ешкім қашып құтыла алмақ емес, бірақ жұрт сол өмірдің ағысына қарай тұрмыс шартын өзгертіп, заң қалыбына түсірмек. Заң өмір киімі. Заман өзгерген сайын - өмір ағыны да, заң қалыбы да өзгермек...» [3] – деп тұжырымды ойларын айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сіз оның туысқаны екеніңізді неге осынша уақыт құпия ұстағансыз деп сұрағанымызда Берікбол ақсақал былай деді: «Бұған менің тура жауабым жоқ. Мен бұл «құпияның» ұзақ сақталуын зұлматты жылдардың әулет тарихына салған қасіреті деп білемін... Қасірет адам бойына үлкен үрей, түпсіз терең қорқыныш салады екен. «Алаштың бір туар азаматы Халел Ғаббасовтың туысқанымын» деп халыққа сыйлы, үлкен қызметте болған, арқа сүйер академик ағамыз Араб Ғаббасовтың айтуға аузы бармағандықтан, қарапайым шофер болған біздер тіптен бата алмадық. Жасым сексенге таянды. Енді сол бір қасіретті жылдардың тарихын кейінгі ұрпаққа қалдыру үшін естеліктерді қағазға түсіруге бел буып отырған жайым бар» [2, 4].

Алаш зиялылары тәуелсіздік алғаннан бастап ақтала бастады. Ұлтым, елім деп туған Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлы 1990 жылы ақталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің мұрағаты. 1494-іс, 315-316 парақ.

2 Халел Ғаббасов әулеті. // «Айқын» газеті. 01.04.2017ж.

3 ҒаббасұлыХ. Күш бірлікте // Сарыарқа. – 1917. – № 27.

4 Жұртбай Т. Ұраным-Алаш (Түрме әфсанасы). – Алматы:Ел шежіре,2008. – 378б.

5 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Шежірелік деректерді пайымдау. – Астана, Фолиант, 2008. – 728 б.

6 Дулатова Г.М. Шындық шырағы: Естелік-эссе. – Алматы: Мектеп, 2013. – 408 б.

Р.Т. Садыкова

Деятель партии Алаш Халел Габбасов и его потомки

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет,
г. Семей, Республика Казахстан

В статье представлены данные о государственном деятеле правительства Алашорды, редактора газеты «Сарыарқа», первого выпускника физико-математического факультета МГУ им. В.Ломоносова Халела Габбасова и о его потомках.

Сейчас в селе Каракол Урджарского района Восточно-Казахстанской области живет племянник Халила Габбасова Баязитов Берикбол Адильхасенулы. Отец Берикбола – Адиьхасен Баязитулы является двоюродным братом Халела Габбасова. 2016 году мне посчастливилось встретиться и побеседовать с Берикбол аксакалом.

R. Sadykova

Party leader Alash Khalel Gabbasov and his descendants

Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University,
Semey, Republic of Kazakhstan

The article presents the first Kazakh Khalel Akhmetzhanovich Gabbasov and the Dynasty of the Gabbasovs, the prominent statesman of the government of Alashorda, the editor of the newspaper "Saryarka", the first graduate of the faculty of Physics and Mathematics in Moscow State University named after V. Lomonosov.

Now Khalil Gabbasov's nephew Bayazitov Berikbol Adilhasenuly lives in Karakol village of Urdzhar region, East Kazakhstan. Berikbol's father - Adilkhasen Bayazituly is a cousin of Khalil Gabbasov. I was lucky to meet and talk with Berikbol in 2016.

УДК: 81-37

И.И.Свиридова
к.ф.н., доцент, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан, e-mail: irinasviridova59@mail.ru

К ВОПРОСУ О СОСТАВЕ СИСТЕМНОГО ПОЛЯ БЫТИЯ

В статье представлен обзор научных исследований, проводимых в области изучения категории бытийности в системе языка. Целью ее является уточнение и систематизация состава поля бытийности. Выделены основные подходы в изучении категории бытийности, среди которых: синтаксический, лексико-синтаксический, собственно лексический, функционально-семантический. Предложена схема системного поля бытия, с выделением ядерных, околоядерных и периферийных компонентов.

Ключевые слова: поле бытийности, бытие, сема, семантика, компонент, существование, значение, сочетаемость, субъект, бытийная ситуация

ВВЕДЕНИЕ

Для уточнения состава поля бытийности в лексической системе представляется необходимым сделать обзор работ, посвященных исследованию бытийности в языке и несущих важную информацию для частных исследований. В изучении семантики бытийности в системе языка можно выделить следующие подходы: синтаксический (Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н., Шведова Н.Ю., Солганик Г.А., Шубик С.А., Володина Г.А., Артюшков И.В., Попов А.С., Золотова Г.А., Москальская О.И., Кузьминов Е.В); лексико-синтаксический (Шведова Н.Ю); собственно лексический (Гак В.Г., Кузнецова З.В., Васильев Л.М. , Чудинов А.П., Кондратенко Г.И., Балашова Л.В., Попов В.Н., Анциферова Г.М.; Саулис Г.В., Ничман З.В); функционально-семантический (изучение ФСП бытийности – работы Воейковой М.М.).

Представляется возможным выделить отдельно работы ученых Селиверстовой О.Н., Берка К., Кондратенко Г.И., Апресяна Ю.Д., Корчиц Л.А., исследующих семантику глагола *быть.*

Существует немало работ, изучающих семантику бытийности на материале германских языков. Это работы Григорьевой Л.П., Чахоян Л.П., Придворовой Т.П., Кораблевой Л.Г. Зенковой Т.К., Тиунова С.П.

Одним из основных способов представления бытийности в системе языка является соединение глагола с его актантами. Этот способ отмечается как ведущий в передаче идеи бытия и во многих синтаксических и лексически ориентированных работах. "Жизнь (бытие) любого предмета или явления раскрывается перед нами средствами русского глагольного слова как непрерывная цепь экзистенции, которые все вместе составляют «спираль бытия». Жизнь (бытие) возникает, существует, исчезает, отсутствует (не существует), затем

возрождается вновь, но уже в новом качестве, чтобы снова пройти все стадии этой спирали» [1,127]. Определение бытийных глаголов *быть* и *иметь*, данное Селиверстовой О.Н., вполне применимо ко всем бытийным глаголам: «Глаголы «быть» и «иметь», связанные с важнейшими философскими понятиями и выступающие в качестве элементов лексического, морфологического, синтаксического уровней, всегда привлекали внимание лингвистов, логиков и философов» [2, 5].

Сравним несколько определений глагола у классиков-лингвистов А.М. Пешковского, и А.А. Потебни. У Пешковского: «Толкование глагола «радуется» указывает... на какое-то проявление радости» [3, 77]. «Белеет – это как бы показывает белизну, проявляет себя белым» [3,79]. «Мы можем сказать, что в глаголе изображаются признаки, создаваемые деятельностью предмета» [3, 84].

У А.А. Потебни: «Глагол изображает признак во время его возникновения от действующего лица [19, 91]. «…признак, обозначаемый глаголом, представляется как приводимый предметом» [4, 87].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Остановимся более подробно на работах, посвященных исследованию бытийной семантики в системе языка, которые в той или иной степени явились ориентиром в наших изысканиях.

Как уже было сказано ранее, глагол является одним из средств выражения бытийности в лексической системе языка. Этому мы находим подтверждение в работах известных лингвистов, изучающих семантику бытийности.

Основным средством представления бытийности в синтаксической концепции бытийного предложения Н.Д. Арутюновой являются глаголы бытия. К глаголам, передающим бытийность в чистом виде, Н.Д. Арутюнова относит следующие: *быть, иметься, существовать, находиться*, указывая на зависимость функционально-силевых качеств от семантических свойств предиката.

Глагол *существовать* тяготеет к предложениям с локализатором «весь мир» или квазилокализатором и с событийным абстрактным именем существительным, поэтому он употребляется в научном стиле; глагол способен иметь распространители. Глагол *иметься* встречается в бытийных предложениях редко и является стилистически маркированным. Он употребляется в официально-деловом стиле. Глагол *находиться* выражает локальные отношения, чему способствует допустимость при глаголе существительных с конкретной референцией. Отрицательный глагол *отсутствовать* употребляется в научном, официально - деловом стилях. Эти глаголы без потерь могут заменяться глаголом *быть* [5]. Остальные глаголы, склонные к получению бытийного значения, Н.Д.Арутюнова делит на две группы: делексикализованные и лексикализованные.

Г.Я. Солганик, рассматривая строфы с зачином, сказуемое которого выражено глаголом *есть* утверждает, что зачин с *есть* в начале предложения имеет два значения:

1) выражение начала чего-либо;

2) подчеркивание бытия, существования какого- либо предмета, то есть

выделение речи: «Есть на Волге утес. Есть на севере хороший городок» [6, 143].

Среди работ семантико-синтаксического направления наиболее близка к собственно лексикологическим монография Н.Ю. Шведовой [7].

Глаголы бытия различаются по своей способности сочетаться с определенным кругом субъектов. Н.Ю. Шведова определила границы сочетаемости данных глаголов. Все глаголы она распределила по разным классам субъектов и сгруппировала в ряды, которые представляют свои единицы для обозначения бытия субъекта. Автором выявлены глаголы с универсальной сочетаемостью *(быть, существовать),* с широкой сочетаемостью *(иметься, длиться, продолжаться)* и глаголы с ограниченной или узкой сочетаемостью *(кричать;*

отовсюду кричит безвкусица). Не представляется целесообразным приводить картину сочетаемости бытийных глаголов, предложенную автором, так как этому вопросу посвящена целиком монография, но в анализе текстовых реализаций глагольных потенций мы использовали полученные результаты.

С учетом реальных фаз существования Н.Ю. Шведова определяет глаголы бытия как представляющие существование в целом, которое протекает по десяти основным фазам – от фазы предбытия до фазы исчезновения, конца;

1) предбытия (предстоять);

2) возникновения (возникать, начинаться);

3) становления (становиться);

4) осуществления (осуществляться);

5) собственно существования (быть, существовать, наличествовать);

6) приостановки, склонения к концу (приостановить);

7) перерыва в течение бытия (прерываться, пресекаться);

8) краткости или мгновенности бытия, нерасторжимости возникновения и исчезновения (мелькнуть);

9) достижение предела бытия (дожить до);

10) исчезновения, конца (исчезать, кончаться).

Существует еще ряд работ, посвященных описанию фаз бытия. Очень детально особенности сочетаемости глаголов со знанием предбытия рассмотрел Саулис Г.В. [8].

Определить фазовость как лексико-грамматическую сферу предлагает Алемасцева Ю.А. [9]. Ею рассматриваются фазовые глаголы как лексико- грамматический разряд слов, который формирует некий каркас сферы фазовости, парадигматический по своим свойствам.

Функционированию бытийного глагола в бытийном предложении посвящены исследования, в которых отражены разные назначения этого типа предложения.

Бытийные предложения Арутюнова Н.Д. рассматривает как синтаксический тип, обладающий разветвленной системой вариантов и огромным семантическим потенциалом. Им и свойственна удивительная синтаксическая подвижность. Хотя первичными для них является выражение определенного логического значения, они так резко раздвинули свои коммуникативные возможности, что в языке допустимы связные тексты, целиком или по преимуществу построенные из бытийных высказываний [10, 6].

Тот семантический потенциал и текстообразующие функции, на которые указывает автор, во многом определяется и лексическим содержанием бытийных предложений. В связи с этим автором выделяются следующие семантические типы бытийных предложений, семантика которых соотносима с семантикой текстовых фрагментов, привлекаемых нами для исследования текстовой бытийности: сообщение о наличии определенных объектов, характеристика человека, описание его внешности и одежды, описание природы и состояния среды; сообщения о событиях, происходящих в природе и в жизни людей, сообщения о внутреннем мире людей и другое.

О.И. Москальская выделяет блок бытийных предложений, объединяя в них предложения с семантикой бытия, наличия и местоположения [11, 85].

Г.А. Золотова объединяет предложения с семантикой бытия и наличия под рубрикой «Существование, наличие предмета» [12, 436].

Исследованию способов выражения одного из аспектов бытийности и наличия посвящена работа Г.И. Володиной [13]. Автором выявлены условия употребления глаголов собственного экзистенциального значения – *существовать, быть, иметься* и различия в значениях этих глаголов. Также выявлены группы лексических средств, функционирующих в качестве показателей "наличия" в бытийных предложениях, которым значение «наличия» свойственно или как единицам словаря, или только в условиях определенной лексической сочетаемости. Лексические средства первой группы семантически неоднородны. Одни из них *(быть, существовать, иметься, иметь, обладать)* сообщают о факте существования самой «ситуации наличия», при этом никак ее не характеризуя; другие *(изобиловать,*

насчитываться, присутствовать, присущ, свойствен, типичен, характерен, таить в себе, содержать в себе, включать в себя, открывать в себе, нести в себе) вносят в описание ситуации наличия дополнительные смыслы. К лексическим средствам второй группы относятся предикаты характеризующей семантики. Это глаголы: *владеть, содержать, входить, достигать, обнаруживать, царить; царствовать;* прилагательные: *чужд;* глаголы со значением каузации слухового или зрительного восприятия: *звучать, сверкать, мелькать;* глаголы со значением действия, обусловливающего зрительное, слуховое, интуитивное восприятие присутствия чего-либо: *чувствоваться, угадываться, зиять, слышаться.*

Утрачивая названные семантические признаки, эти предикаты получают возможность передавать отношения «наличия». Однако при этом они сохраняют следы первичного лексического значения и вносят в описание ситуации «наличия» дополнительные смыслы. С лексической точки зрения, как нам представляется, в данном случае происходит перегруппировка сем. Актуализируется и становится ядерной сема наличия, сема характеризации переводится в ранг дифференциальных.

Интересны в плане разграничения семантики бытия и наличия в пределах высказывания представляется исследования Л.П. Кургпыльд, проведенные на материале немецкого языка. Исходным различием между семантиками бытия и наличия автор считает «присутствие или отсутствие указания на наличие законов внутреннего развития» [14, 50]. «Семантика бытия определяется в первую очередь тем, что субъект бытия предполагает наличие законов внутреннего развития. Бытие (экзистенциальность) – это существование, жизнь, а жизнь находится в движении, развитии. Следовательно, в бытийных предложениях рассматривается бытие живого существа, организма, растения, общества» [14, 52]. В семантику наличия автор включает такие понятия как, неживые предметы, понятия, явления. В семантике бытия речь идет о субъекте бытия, в семантике наличия – об объекте наличия.

В учебном пособии по грамматике, составленном Е.И. Воиновой, помимо практических заданий, автором представлено подробное описание глаголов обнаружения. Из круга глаголов, объединенных значением бытия – обнаружения предмета автор условно выделила группы глаголов:

1. Глаголы, обозначающие обнаружение субстанции, указывающие на «способ» существования предметов живой и неживой природы: *существовать,жить* (о человеке), *водиться* (о животных), *расти* (о растениях), *течь* (о воде), *вращаться* (о планете), светить (о солнце), *зеленеть* (о лесе), *шуметь* (о водопаде), *плескать* (об озере).

2. Глаголы наличия предмета: *есть (быть), иметься, существовать, наличествовать.*

3. Глаголы местонахождения: *находиться, быть (пребывать), стоять, лежать, сидеть, висеть, залегать* (о руде).

4. Глаголы местоположения: *стоять, лежать, сидеть, помещаться, расположиться, висеть, проходить* (о дороге), *пролегать, протекать, простираться, размещаться* [15].

Существенную опору в исследовании текстовой бытийности создают и собственно лексические исследования.

В плане полевой организации рассматривает средства, выражающие бытийность Э.В.Кузнецова [16]. Семантическое поле, с точки зрения лингвистического подхода, представляет совокупность слов, находящихся в свободных связях по линии их лексических значений в тот или иной исторический период времени. Слова, конструирующие такие объединения, связаны парадигматическими или синтагматическими отношениями.

В поле бытие Э.В. Кузнецова объединяет поля типа: «существование в пространстве», куда входят глаголы с идентификаторами: *находиться, оказываться, пребывать;* «существование во времени» – идентификаторы: *возникать, рождаться, гибнуть, прекращать;* «органическое существование» – *жить, быть в состоянии* [16, 6].

В аспекте эволюции способов номинации семантику бытийности рассматривает В.Г. Гак [17]. Среди глаголов бытия он выделяет гиперонимом глагол *быть*, а гипонимами -- глаголы, обозначающие формы бытия определенных субъектов: *жить* (о людях), *расти* (о растениях),

водиться (о животных**),** *стоять* (о сооружениях). Также к глаголам бытия В.Г. Гак относит глаголы. показывающие различные фазы бытия: *наступить, становиться, сохраняться.* Замена *быть* другими словами связана с видо-временными реорганизациями в системе русского глагола: в связи с тем, что *быть* не получил форм совершенного вида, значение возникновения передается иными

лексемами: *возникнуть, наступить, подняться*; значение завершенности длительности глаголом *сохраниться.*

Таким образом, В. Г. Гак глаголы бытия делит на две группы:

1) специфические глаголы бытия;

2) фазисные глаголы.

Проблема изучения системных связей в лексике, наличие которых в настоящее время не вызывает сомнений, до сих пор остается актуальной. Познание лексики как системы лингвисты видят в описании ее лексико - семантических подсистем, к которым относят структуру многозначного слова, лексико- семантические группы слов, синонимические ряды, антонимичные пары, семантические поля и другие. Исследования системных отношений в лексике позволили поставить множество частных вопросов, решение которых будет способствовать проникновению в глубинные, реально существующие закономерные связи единиц лексико-семантического уровня.

Проблему анализа системных связей в лексике на основе изучения особенностей слов ЛСГ глаголов бытийности на материале глаголов нахождения современного русского языка рассматривает Г.И. Кондратенко [18]. Ею выявлены идентификатор ЛСГ бытийности, которым является глагол *быть,* опорные семантические компоненты. Значение *«существовать», «находиться», «иметься»* несут на себе основную содержательную характеристику слова, являясь первичными. Остальные значения глагола *быть* выступают производными, вторичными. Инвариантное значение бытийности автор представляет как нечто сущее, наличествующее во времени и в пространстве. Также автором установлен объем и границы ЛСГ, рассмотрены особенности семантической структуры глаголов бытийности, их взаимоотношения в пределах группы.

Для нас это представляет несомненный интерес, так как в своем исследовании мы опирались на результаты системного изучения бытийности, и на основании этого определяли участие языковых средств в воплощении идеи бытия в тексте. В свою очередь тестовый анализ углубил представления о функциональном предназначении системного поля бытия.

Изучению семантических и системных связей глаголов биологического существования, относящихся к полю бытийности, посвящены исследования А.П. Чудинова [19]. Эта группа слов, как отмечает автор, объединяется общим семантическим признаком «биологически существовать» (жить), который при компонентном анализе вычленяется в каждом глаголе группы, например: *умереть* – перестать жить, *убить* – каузировать, перестать жить, *родиться* – начать жить. Автором доказано, что глаголы биологического существования образуют ЛСГ слов, то есть системно-организованную семантическую и грамматическую общность. В системной организации глагольной лексики биологического существования автором обнаружены как общие закономерности, характерные для самых различных групп русской лексики (взаимосвязь и взаимозависимость всех системных связей слов), так и более частные особенности, которые определяются спецификой семантики данной области, отражаемой глаголами группы и особенностями исторического развития глаголов лексики биологического существования (наличие большого числа стилистически окрашенной лексики, широко развитая синонимия, распространенность вторичных значений, некоторые особенности словообразовательных свойств и сочетаемости).

Результаты данного исследования также были использованы нами в изучении функциональных свойств бытийной лексики.

Если в исследовании А.П. Чудинова круг лексики биологического существования ограничен и представлен пятью глаголами: *родить, родиться, жить, умереть, убить*, то объектом исследования Л.В. Балашовой является группа слов, объединенных наличием в их

семантике компонента «жизнь», независимо от категориального значения лексемы. В отличие от А.П. Чудинова, который исследует вторичные (переносные) значения глаголов биологического существования, Л.В. Балашова [20] анализирует только прямые, основные значения лексем подгруппы жизнедеятельности. «Характеризуя состояние человека, животного, ограниченное временными рамками членов группы в качестве основного противопоставления имеют оппозицию двух состояний: жизни и смерти, а не бытия небытия, как в бытийном поле в целом» [20, 122]. Поэтому автор заключил данную группу лексем в качестве подгруппы в поле бытийности. Ведущее положение в группе занимает глагольная лексика, хотя указанное значение могут развивать и представители других грамматических классов – члены одного словообразовательного гнезда: *жить, живой, жизнь***,** *заживо* и другие. Кроме того, в состав подгруппы жизнедеятельности вовлекаются и слова широкой бытийной семантики: *быть, существовать, бытие, существование***.** Более многочленной представлена подгруппа смерти, которая в зависимости от восприятия данного процесса как 1) естественного, 2) неестественного, 3) насильственного - представлена и соответствующими лексемами: *смерть, мертвый, скончаться, гибель, умертвить* и другие. Детально рассмотрены разряды каузативных глаголов, характеризующих насильственную смерть; разряды лексем, фиксирующие начальную точку бытия кого- либо: зачатие, *рождение*; вторичное рождение: *воскресить*, *воскреснуть*; ситуации «находиться на границе двух состояний, между жизнью и смертью»; ситуация "грозить смертью".

Работы этого автора представляют для нас несомненный интерес, так как объектом нашего исследования является текстовое поле бытия со всеми входящими в его состав семантическими группами и подгруппами, обозначающими разные формы бытия, разные ситуации бытия. Межчастеречное наполнение в данных подгруппах в системе языка создает дополнительную опору в нашем исследовании за счет включения материала, содержащего межчастеречную лексику. Как было сказано выше, лексемы, входящие в поле жизни-смерти, характеризуют только состояние человека и животного, тогда как лексемы поля бытия характеризуют и состояние, и изменения, происходящие и в неживой природе.

Нам представляется очевидным, что текстовые потенции данных лексем гораздо шире их лексико - системного наполнения.

Межчастеречную ориентацию имеет и опыт классификации предикатов, выраженных знаменательными частями речи современного русского языка, предложенный Л.М.Васильевым [21]. Особенно привлекательна для нас классификация, данная автором группе бытийных предикатов, включающих слова разных частей речи, связанных ономасиологической и функциональной общностью. Он выделяет следующие девять типов предикатов:

1) собственно бытийные и событийные: *быть, существовать, наличествовать, иметься, есть, нет, бывать, случаться, происходить, иметь место;*

2) бытийно-релятивные (предикаты отношений): *отношение, соответствовать, равняться, больше, меньше, иметь, принадлежать;*

3) бытийно-квалификативные (предикаты свойства): *новый, молодой, большой, много, мало, очень;*

4) бытийно-генеративные: *звучать, звенеть, светить, мерцать, белеться, краснеться;*

5) бытийно-оценочные: *хороший, плохой, полезный, приятный, необходимый, возможный;*

6) бытийно-статальные (предикаты состояния): *твердый, мягкий, холодный, теплый, большой, усталый, грустный, бедный, хромать, спать, дрожать, тосковать, радоваться, вращаться;*

7) бытийно-локативные (предикаты положения в пространстве): *находиться, присутствовать, оставаться, жить, сидеть, стоять, висеть;*

8) бытийно-акциональные (предикаты деятельности): *заниматься чем-либо, работать над чем-либо, учительствовать, рыбачить.*

Особые предпосылки для текстового исследования бытийности в ее лексическом выражении создают работы, затрагивающие текстовую проблематику. Исследованию текстообразующего потенциала различных семантических классов бытийных предложений в условиях различного текстового окружения посвящены работы В.С. Григорьевой [22]. Автор считает предложения бытия одним из активных средств начала текста, процесс порождения которого начинается обычно с определения темы сообщения. Это обусловлено способностью бытийного предложения создавать основу для последующих суждений посредством утверждения существования предмета, явления, лица, о которых пойдет речь. При этом подчеркивается, что бытийное предложение может выступить в качестве абсолютного начала текста, коммуникативного акта, не обусловленного заданностью отдельных компонентов речевого процесса, и начала текстовых фрагментов, входящих в текст большого объема, объединенных одним тематическим ядром.

Нельзя не отметить работы М.Д. Воейковой [23], проведенные в русле исследований по грамматике ФСП бытийности. В основе ее исследований лежит представление о том, что в русском языке существует ФСП бытийности, опирающееся на синтаксические и лексические средства выражения семантики существования. Предметом исследования являются речевые реализации элементов этого ФСП. Автором привлекались к анализу бытийные конструкции с глаголами: *существовать, быть, бывать, иметься, встречаться, наличествовать, водиться, находиться, отсутствовать***.** Предметом нашего внимания (в отличие от данной работы) служат прежде всего лексически ориентированные поля с семантикой бытийности в тексте и его фрагментах.

Анализ поля бытийности, проведенный по данным указанных исследований, позволил очертить круг лексем, выражающих отношения бытия в языке. Его рассмотрение позволяет говорить о межчастеречном наполнении семантического поля бытия с приоритетной ролью глагола – основного репрезентанта бытийной ситуации. В системном поле оказалось возможным в рабочем порядке для целей текстового исследования выделить ядерные, околоядерные и периферийные элементы. В центре поля оказались бытийные глаголы, обозначающие собственно бытие без указания на качественную, темпоральную и локальную характеристики (быть, иметься, иметь место, существовать). Околоядерная зона (№2) представлена событийно-экзистенциальными, поссесивными и локальными глаголами, демонстрирующими бытие в соответствии со своими семантическими свойствами (*находиться, бывать, наличествовать, возникать, исчезать* и др.), а также бытийными предикатами *есть-нет*. Глаголы, находящиеся в околоядерной зоне (№3), в основном представлены фазисными глаголами, кроме этого в данную зону попадают и существительные бытийной семантики (*расти, водиться, жизнь, смерть, оказаться, существование* и др.). В обозначении бытия в разных его проявлениях участвуют глаголы, представляющие бытие как положение в пространстве, изменение положения в пространстве, движение, как интеллектуальное, физическое, физиологическое состояние. В случаях такого представления, как отмечает Н.Ю. Шведова, в значении глагола сочленены две основные семы: одна несет значение собственно бытия, другая ассоциирует бытие с тем или иным состоянием, действием, конкретизирует форму существования. Данная группировка глаголов основана на характере их семного состава и помещена нами на периферию поля. Сюда же попадают глаголы, представляющие зрительное и звуковое восприятие «бытующего предмета». Бытийные предикаты, находящиеся на дальней периферии (№5), вносят дополнительные оценочные характеризующие смыслы в ситуации бытия и пополняют общий фонд бытийной лексики. являясь специфическими показателями бытия .

Лексические средства, составляющие ядерные и околоядерные зоны, в силу своих семантических свойств имеют разнообразные функционально стилевые зоны своего применения, включая и строгие стили языка (научный, официально-деловой). Вместе с тем, не они определяют эстетический эффект в представлении идеи бытия в художественном тексте. Приоритетная роль в этом принадлежит периферии системного поля.

ВЫВОДЫ

Таким образом, обзор указанных работ позволяет сделать выводы о том, что ядерными средствами выражения бытия в системе языка являются глаголы бытия, обозначающие собственно бытие и имеющие инвариантное значение: *быть, существовать, иметься, иметь место, наличествовать***.** Имея разные цели и задачи при исследовании бытийной семантики, все авторы были едины в том, что данные глаголы являются ядерными средствами в выражении бытийности. На периферии находятся глаголы, обозначающие разные формы и способы бытия – существования. Исследования текстовых потенций глаголов бытия и других лексических средств мы проводили с опорой на результаты, полученные при исследовании поля бытийности в системе языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Попов В.Н. Русские глаголы со значением несуществования в их противопоставлении глаголам со значением существования //В.Я. 1990 №1. С.114-127.

2 Селиверстова О.Н. Семантический анализ с глаголом «быть»// ВЛ. 1973 №5. с.95-105

3 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М. Учпедгиз, 1959 – 252 с.

4 Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М. 1958 – 536 с.

5 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383с.

6 Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М.: Высшая школа, 1991, – 214с.

7 Шведова Н.Ю. Слово и грамматические законы языкознания. Русский глагол и его субъекты. М. Наука. 1489 – 294 с.

8 Саулис Г.В. Закономерности сочетаемости глагола со предбытия. // Русский глагол: Парадигматика и синтагматика. М.: Наука. 1989 – 188 с.

9 Алемасцева Ю.А. Иерархия значений фазы продолжение действия в современном русском языке. // Русский глагол: Парадигматика и синтагматика. – М.: Наука, 1989.

10 Арутюнова Н.Д. Ширяев Е.Н. Русское предложение. бытийный тип. – М.: Русский язык, 1983. – 198 с.

11 Москальская О.И. Семантика текста// Вопросы языкозная. – 1980. – №6. – С. 32-42.

12 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука. – 351 с.

13 Володина Г.И. Формальности семантический анализ предложений со значением наличия: Автореферат диссертации кандидатских наук: 10.02.01 – М, 1979 – 29 с.

14 Кургпыльд Л.П. Семантика бытия и наличия// Вопросы значения в современной лингвистике немецкого языка. Курск. Изд-во: КГУ, 1977. – С.50-58.

15 Воинова Е.И. Глаголы бытия-обнаружения. Пособие по грамматике. А.1976. – 36 с.

16 Кузнецова Э.В. Лексико-семантические группы русских глаголов. – Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1983. – 176 с.

17 Гак В.Г. К эволюции способов речевой номинации //Вопросы языкознания. – 1985 №4. С.28-42

18 Кондратенко Г.И. ЛСГ глаголов со значением бытийности (намат-ле глаг. нахождения): Автореферат диссертации кандидата филологических наук: М.– 1985. – 17 с.

19 Чудинов А.П. Общая характеристика глаголов биологического существования в современном русском языке// Семантические классы языковых единиц. – Уфа: Изд-во БГУ 1980.

20 Балашова Л.В. Структура семантического поля жизни-смерти в СРЯ.

21 Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 175с.

22 Григорьева В.С. Текстообразующие функции бытийных предложений в современном немецком языке.: Автореферат диссертации кандидатских наук: Калинин, 1980. – 16 с.

23 Воейкова М.Д. К анализу бытийности: высказывания о существовании субстанции в ограниченной сфере (на материале русского языка).//Взаимодействие лексических и синтаксических единиц. – М., 1986. – С.40-47.

И.И. Свиридова

Жүйелік өрістің құрамы туралы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Мақалада тіл жүйесіндегі тұрмыс деңгейін зерттеу саласында жүргізілетін ғылыми зерттеулерге шолу жасалған. Оның мақсаты тұрмыс өрісінің құрамын нақтылау және жүйелеу болып табылады. Оның ішінде: синтаксистік, лексикалық-синтаксистік, шын мәнінде лексикалық, функционалдық-семантикалық. Ядролық, ядроядролық, перифериялық компоненттерді бөлумен болмыстың жүйелік өрісінің схемасы ұсынылған.

I. Sviridova

On the composition of the systemic field of being

Aktobe Regional State University named after K.Zhubanova,
Aktobe, Kazakhstan

The article presents a review of scientific research conducted in the field of studying the category of being in the language system. Its purpose is to clarify and systematize the composition of the field of being. The main approaches to the study of the category of being are highlighted, including: syntactic, lexical-syntactic, lexical proper, functional-semantic. The scheme of the system field of being is proposed, with the allocation of nuclear, near-nuclear, peripheral components.